

श्रीरामचन्द्राचार्यप्रणीता

प्रक्रियाकौमुदी

[प्रथमो भागः]

श्रीकृष्णपण्डितप्रणीतया प्रकाश-व्याख्यया
कुलपतेः प्रो. रामभूर्तिशर्मणः प्रस्तावनया च विभूषिता

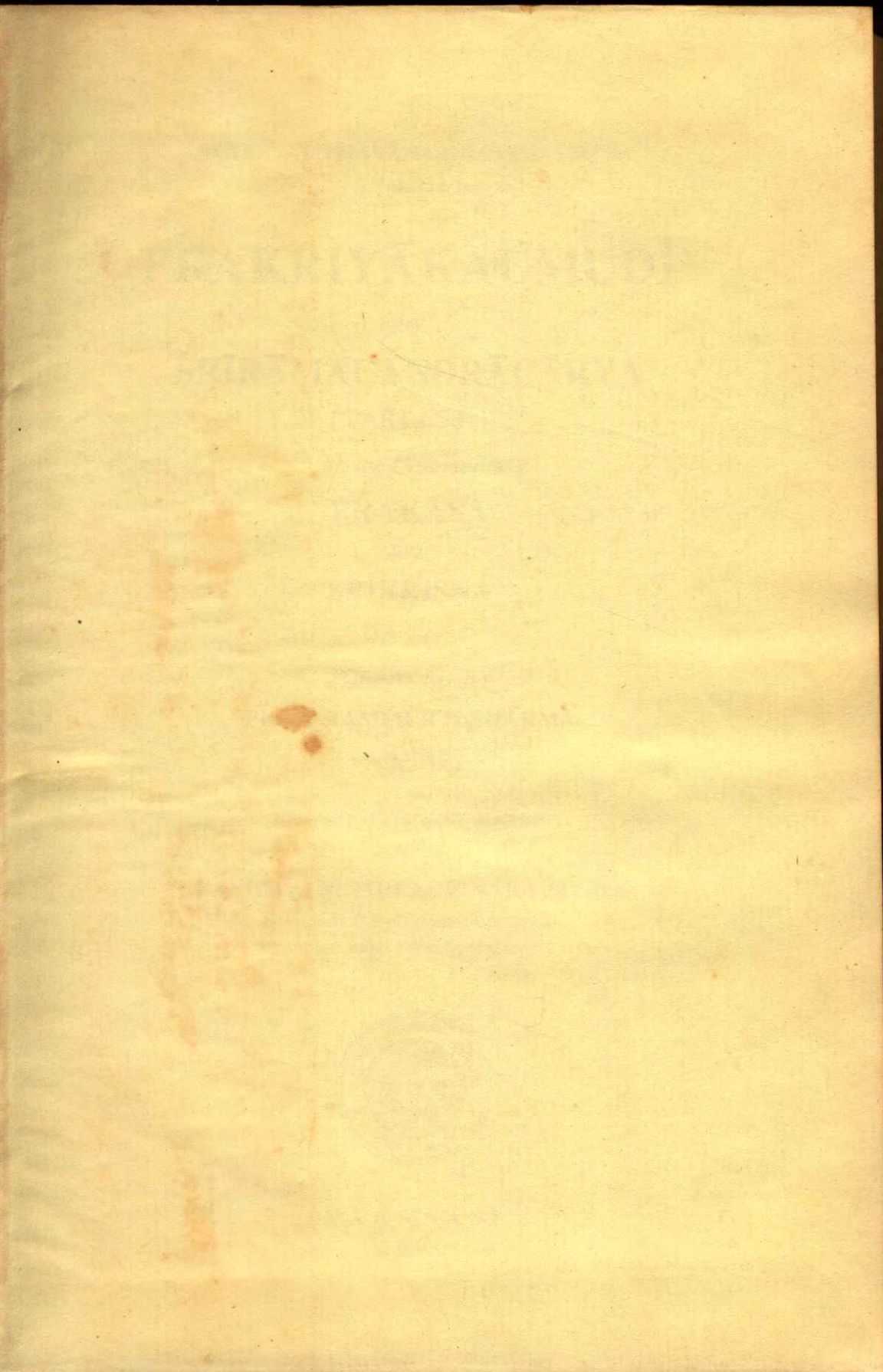
सम्पादकः

पण्डितश्रीमुरलीधरमिश्रः

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी

ISBN : 81-7270-012-1 (Vol. I)

ISBN : 81-7270-013-X (Set)

SARASVATĪBHAVANA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 111]

PRAKRIYĀKAUMUDĪ

by

ŚRĪRĀMACANDRĀCĀRYA

[PART-ONE]

With the Commentary

PRAKĀŚA

by

ŚRĪKRIṢṆA

FOREWORD BY

PROF. RAMMURTI SHARMA

VICE-CHANCELLOR

EDITED WITH HIS 'RAŚMI'

BY

PANḌITAŚRĪ MURALĪDHARA MIŚRA

Ex-Head of Vyākaraṇa Department

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

2000

Research Publication Supervisor— ISBN : 81-7270-012-1 (Vol. I)
Director, Research Institute ISBN : 81-7270-013-X (Set)
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.

Published by—

Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Director, Publication Institute
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

Available at—

Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

Second Edition, 500 Copies

Price : Rs. 250.00

Printed by—

Shreejee Computer Printers
Nati Imali, Varanasi-221 002

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

(१११)

श्रीरामचन्द्राचार्यप्रणीता

प्रक्रियाकौमुदी

[प्रथमो भागः]

श्रीकृष्णविरचितया प्रकाश-व्याख्यया

पं. मुरलीधरमिश्रकृतया दृष्टिमतिप्पण्या च संवलितया

कुलपतेः प्रो. राममूर्तिशर्मणः प्रस्तावनया विभूषिता

सम्पादकः

पण्डितश्रीमुरलीधरमिश्रः

व्याकरणविभागाध्यक्षचरः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

वाराणसी

वाराणस्याम्

२०५६ तमे वैक्रमाब्दे

१९२१ तमे शकाब्दे

२००० तमे ख्रैस्ताब्दे

अनुसन्धान-प्रकाशन-पर्यवेक्षकः —

ISBN : 81-7270-012-1 (Vol. I)

निदेशकः, अनुसन्धान-संस्थानस्य

ISBN : 81-7270-013-X (Set)

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये

वाराणसी।

□

प्रकाशकः —

डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी

निदेशकः, प्रकाशनसंस्थानस्य

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये

वाराणसी-२२१००२

□

प्राप्ति-स्थानम् —

विक्रय-विभागः,

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य

वाराणसी-२२१००२

□

द्वितीयं संस्करणम् — ५०० प्रतिरूपाणि

मूल्यम् — २५०.०० रूप्यकाणि

□

मुद्रक —

श्रीजी कम्प्यूटर प्रिण्टर्स

नाटी इमली, वाराणसी-२२१००२

प्रस्तावना

साम्प्रतं महतः प्रमोदस्यायं विषयो यत् श्रीकृष्णविरचितया प्रकाशव्याख्यया आचार्यश्रीमुरलीधरमिश्रविरचितया रश्मिटिप्पण्या सम्मेल्य श्रीरामचन्द्राचार्यप्रणीता 'प्रक्रियाकौमुदी' त्रिषु भागेषु प्रकाशपदवीमधिरोहति। चतुर्दशशताब्द्यां काश्यां लब्धजन्मना श्रीरामचन्द्राचार्येण महामुनिपाणिनिविनिर्मितानि सूत्राण्याश्रित्य प्रक्रियाकौमुदी-व्याख्या निरमायि। व्याख्येयं सुबोधा सरला च व्याख्याति बाहुल्येन पाणिनिसूत्राणि। व्याख्यामिमामाश्रित्य श्रीकृष्णाचार्येण प्राणायि सुविस्तृता नानाशास्त्रगर्भा सुबोधा प्रकाशव्याख्या। व्याख्यायामस्यां सापेक्षितानि नानाशास्त्र-वचनानि स्थाने स्थाने उद्धरता श्रीकृष्णाचार्येण महत् सौविध्यमासादितं व्याकरणशास्त्राध्ययनपरायणानां समक्षम्।

प्रक्रियाकौमुद्याः प्रकाशव्याख्यायुताया अध्ययनाध्यापनं परीक्षादृष्ट्या न प्रचलति तथा साम्प्रतं यथा लघुकौमुद्याः, मध्यसिद्धान्तकौमुद्याः, सिद्धान्तकौमुद्याश्च प्रचलन्नास्ते; किन्तु महामुनिपाणिनिसूत्राण्याश्रित्य समुपस्थापयति विदुषां समक्षं प्रकाशव्याख्या पुङ्गवानुपुङ्गवतया महाभाष्यपर्यन्तं सापेक्षितं कृत्स्नं व्याकरणशास्त्रम्। स्वकीयया सरलसरलया शैल्याऽऽवर्जयति मनांसि व्याकरणशास्त्रगवेषकाणां विमर्शकानां प्रकाशव्याख्या। अनयोर्व्याख्ययोलोकोत्तरं वैशिष्ट्यं ध्यायं ध्यायं विश्वविद्यालयस्यास्य व्याकरणविभागाध्यक्षचरेण व्याकरणशास्त्रमनीषिणा पण्डितश्रीमुरलीधरमिश्रमहाभागेन विश्वविख्यातसरस्वतीभवनपुस्तकालये संरक्षिताः पाण्डुलिपीरङ्गीकृत्य सम्पादिता स्वोपज्ञया रश्मिटिप्पण्या प्रकाशव्याख्यया सह प्रक्रियाकौमुदी। अहो! पाण्डित्यमाचार्यश्रीमुरलीधरमिश्रमहाभागानाम्। तैर्हि स्वर्गतैः श्रीमिश्रमहाभागैः स्वीयया तपश्चर्यया तिरोहितमिदं व्याख्यारत्नं विदुषां पुरस्तादुपस्थापयता महोपकृतं वैयाकरणकदम्बकम्। तैः स्वीयेनाचारेण वेषेण वपुषा विनयेन वाचा च सत्यापितं पद्यमिदम्—

विद्यया वपुषा वाचा वस्त्रेण विनयेन च ।

वकारैः पञ्चभिर्युक्तो नरः कीर्तिमवाप्स्यति ।।

तदेवंविधनानावैशिष्ट्यजुष्टस्य प्रक्रियाकौमुदीत्याख्यस्य ग्रन्थरत्नस्य प्रथमभागात्मकस्य आदितः स्त्रीप्रत्ययान्तपर्यन्तस्य द्वितीयसंस्करणस्य प्रकाशनमुद्घोषयन् समर्पयामि स्वीयं हार्दं नमोवाकं सम्पादकप्रवरेभ्य आचार्यश्रीमुरलीधरमिश्रमहोदयेभ्यः। तदनु ग्रन्थस्यास्य शीघ्रं सौष्ठवपूर्णञ्च प्रकाशनं विदधानेभ्यः प्रकाशननिदेशकेभ्यो डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिवर्येभ्यः साधुवादम्, तत्सहायकाय डॉ. हरिवंशकुमारपाण्डेयाय, अथ च सहायक-सम्पादकाय डॉ. ददन-उपाध्यायाय, प्रकाशनविभागीयान्यसहयोगिभ्यः श्रीकन्हई-सिंहकुशवाहा-श्रीअशोककुमारशुक्ल-श्रीअतुलकुमारभाटिया-श्रीओमप्रकाश-वर्मप्रभृतिभ्यः सस्नेहं वर्धापनं समर्पयन् ग्रन्थस्यास्य मुद्रकाय श्रीजी-यन्त्रालयसञ्चालकाय श्री-अनूपकुमारनागरमहोदयायापि साशीर्वादं मङ्गलकामना वितनोमि। अन्ते च ग्रन्थरत्नमिदं सान्नपूर्णाय श्रीकाशीविश्वेश्वराय समर्पयन्, आशासे यदिदं व्याकरणशास्त्रविमर्शनतत्परेभ्यो विद्वद्भ्यो महते श्रेयसे स्यादिति।

वाराणस्याम्
फाल्गुनशुक्लाष्टम्याम्,
२०५६ तमे वैक्रमाब्दे
(१३।३।२००० तमे ख्रैस्ताब्दे)

राममूर्तिशर्मा

राममूर्तिशर्मा

कुलपतिः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

प्रास्ताविकम्

[प्रथमसंस्करणस्य]

भाषायाः सम्यग् व्याहाराय व्यवहाराय च सर्वेषु देशेषु व्याकरणस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते । तत्र भारते वर्षे व्याकरणावतारः प्राचीनः । यद्यपि वेदकालादारभ्य निर्विच्छिन्ना व्याकरण-ग्रन्थरचनापरम्परा विलोक्यते, तथापि नासाद्यते साम्प्रतं पाणिनिकृताया अष्टाध्याय्याः प्राक्तनः कश्चिद् व्याकरणग्रन्थः । अष्टस्वध्यायेषु द्वात्रिंशत्पादेषु प्रायेण चतुःसहस्रसंख्याकेषु च सूत्रेषु सन्ति निबद्धाः संस्कृतभाषाव्याकरणनियमाः । तत्रार्थसौविध्यार्थमङ्गीकृताधिकारा-नुवृत्त्यादिसरणिरिति तिङ्कृतद्वित-वैदिकस्वरादिनियमबोधकानां सूत्राणामेकत्रानुपलम्भो नास्वाभाविकः । यद्यपि चान्द्रादिव्याकरणेभ्यः प्राग् शर्ववर्मणा जैनेन सातवाहनस्याशु संस्कृतभाषाबोधाय विरचितमासीत् प्रक्रियानुसारि कातन्त्रव्याकरणम्, तथापि तादृश्याः पद्धतेः पूर्णतो लोकप्रतिष्ठाऽभावात् पाणिनेरियमध्यायपादसूत्रानुसारिणी सरणिः परवर्तिषु चान्द्र-जैनेन्द्र-शाकटायन-सरस्वतीकण्ठाभरण-हैमादिव्याकरणेषु समाश्रितैव तत्तद्व्याकरण-प्रणेतृभिर्बौद्धजैनादिभिर्द्वादशखीस्तशताब्दं यावत् ।

हेमचन्द्रात् प्राग् एकादशे द्वादशे च खीस्तशताब्दे प्रकरणपद्धतिमाश्रित्य पञ्चषा व्याकरणग्रन्था रचिता अभूवन् । एकादशखीस्तशताब्दस्य प्र.मचरणे जैनेन दयालपाल-मुनिना रूपसिद्धिनामको लघुप्रक्रियाग्रन्थः, ततश्च दशमशताब्दभवस्य गुणनन्दिनो जैनेन्द्र-व्याकरणानुसारिशब्दार्णवमाधारीकृत्य केनचिदज्ञातेन सूरिणा 'शब्दार्णवप्रक्रिया' इत्याख्यो ग्रन्थो विरचितः । अभयचन्द्राचार्येण 'शाकटायनप्रक्रियासंग्रहः' इत्यभिधः प्रक्रियाग्रन्थो निर्मितः शाकटायनव्याकरणसूत्राणामाधारेण । जैनेन्द्रव्याकरणमाश्रित्य श्रुतकीर्तिना 'पञ्च-वस्तु' इत्याख्यः प्रक्रियाग्रन्थ एकादशखीस्तशताब्दस्य तृतीये चरणे प्रणीतः ।

अस्मिन्नेव काले बौद्धपण्डितेन धर्मकीर्तिना सर्वतः प्रथमं पाणिनेरष्टाध्यायीमाश्रित्य 'रूपावतारः' इत्याख्यो ग्रन्थोऽवतारितः । द्वादशखीस्तशताब्दस्यान्ते परमवैष्णवेन श्रीकृष्ण-लीलाशुक्रमुनिना 'प्रक्रियारत्नम्' इत्याख्यं ग्रन्थरत्नं व्यरचि । अस्यामेव शताब्द्यां हेमचन्द्रेण स्वकीयमध्यायपादसूत्रानुसारिव्याकरणमाविर्भावितम् । ततः परं व्याकरणस्य तादृशी रचना शैथिल्यमाप्ता ।

ततस्त्रयोदशे खीस्तशताब्दे सारस्वतप्रक्रियाऽनुभूतिस्वरूपाचार्येण रचिता, वोपदेवगुरुणा श्रीधनेश्वरमिश्रेण च 'प्रक्रियारत्नमणिः' इति ग्रन्थमणिराविर्भावितः । अस्मिन्नेव शताब्दे वोप-

देवः पाणिनीयमपाणिनीयं च व्याकरणं निर्मथ्य बालानां बोधाय स्वतन्त्रं प्रक्रियाधारकं व्याकरण-
ग्रन्थम् 'मुग्धबोधः' इत्याख्यमरीरचत् ; चतुर्दशखीस्तशताब्दस्य द्वितीयचरणे विमलसरस्वती
प्रयोगपुष्पै रूपमालां गुम्फितवान् । इह सर्वत्रोपयोगीन्यैव सूत्राणि व्याख्यातानीति व्याकरण-
जिज्ञासुभिः कस्यचित् सर्वसूत्रव्याख्यानात्मकस्य प्रक्रियाग्रन्थस्यावश्यकत्वमनुभूतम् । किन्तु
सुपन्नव्याकरणं पदसिन्धुसेतु चातिरिच्य कश्चित् सर्वाङ्गपूर्णो व्याकरणप्रक्रियाग्रन्थो नास्ति-
पथमागतः । चतुर्दशशताब्दस्य पर्यन्ते हैमव्याकरणपद्धतिमनुकुर्वाणेन प्रकरणात्मकेन
संक्षिप्तसारव्याकरणेन प्रक्रियाग्रन्थवत् स्वसूत्रग्रन्थे संक्षिप्तता प्रदर्शिता ।

पञ्चदशखीस्तशताब्दस्य प्रथमे चरणे पाणिनीयव्याकरणोपासकेनाऽऽन्तरेण कौण्डिन्य-
गोत्रेण श्रीमदनन्ताचार्यप्रपौत्रेण नृसिंहपौत्रेण श्रीकृष्णाचार्यपुत्रेण श्रीरामचन्द्राचार्येण पाणि-
नीयामष्टाध्यायीमाधारीकृत्य प्राक्तनसकलप्रक्रियाग्रन्थातिशायी 'प्रक्रियाकौमुदी' इत्याख्यो
विभावितः प्रक्रियाग्रन्थः । यद्यपि नेह सरलानि सूत्राणि व्याख्यातानि, कानिचिच्च ग्रन्थसंक्षेप-
धिया समुज्जितानि, तथापीयं कौमुदो कौमुदीव चिगरात्राय प्रतीक्षमाणानां जिज्ञासुजनानां
प्रह्लादाय प्राकल्पत । अब्धिमन्थनोत्थचन्द्रकौमुदीवदिय प्रक्रियाकौमुदी व्याकरणग्रन्थाब्धि-
मन्थनोद्भूता कमपि गवेषणाग्रन्थमप्यतिशेते । इह महाभाष्यकाशिकादिग्रन्थैः सह रूपावतार-
रूपमालामुग्धबोधप्रभृतयोऽपि व्याकरणग्रन्थाः पर्यालोचिताः सन्ति । पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धेति दिशा
द्विधा विभक्तोऽयं ग्रन्थः ।

ग्रन्थकारभ्रातृव्यपुत्रस्य नृसिंहात्मजकृष्णाचार्यस्य पुत्राद् रामेश्वराचार्यात् समधिगत-
विद्येन ग्रन्थकारपौत्रेण श्रीविठ्ठलाचार्येण प्रसादनाम्नी व्याख्येह विन्यस्ता । सा च पुण्यपत्तनस्थ-
भण्डारकरप्राच्यानुसन्धानसंस्थानेन १९२५ खीस्ताब्दे प्रकाशिता । यद्यपीतोऽतिरिक्ताः सन्ति
नवसंख्याका व्याख्याः, तथापि विठ्ठलाचार्यात् परवर्तिना शेषनृसिंहसूनुना शेषवंशावतंसेन भट्टोजि-
दीक्षितगुरुणा श्रीकृष्णपण्डितेन अकबरमन्त्रिवीरवरसुतकल्याणाश्रया विरचिता सत्प्रक्रिया-
व्याकृतिरित्याख्या प्रकाशेति प्रसिद्धा व्याख्या विद्यते पाण्डित्यपूर्णा विद्वत्सु च प्रसिद्धा । अस्या
व्याख्याया मङ्गलाचरणे प्रकरणान्तपुष्पिकायां चात्मनः शेषवंशावतंसता समुल्लिखिता शेषकृष्ण-
पण्डितेन । कौण्डिन्यगोत्रेण ग्रन्थकारेण तत्पौत्रेण च नेत्थं मुहुर्मुहुरात्मनः शेषवंशोद्भवत्वं
प्रतिज्ञातम् । अनन्तो ग्रन्थकारस्य रामचन्द्राचार्यस्य प्रपितामह आसीत् । अनन्तः शेषपर्याय
इति कृत्वैव विद्वद्भिः प्रक्रियाकौमुदीकर्तुः शेषवंशोद्भवत्वं समाख्यातम् । वस्तुतस्तु रामचन्द्रा-
चार्यस्य शेषकृष्णपण्डितस्य च वंशद्वयं भिन्नमेव । प्रथमस्तावद् आन्ध्रदेशीयः, द्वितीयस्तु
महाराष्ट्राभिजनः शेषवंशावतंसः । शेषकृष्णपण्डितस्य पुत्रः पण्डितराजजगन्नाथस्य गुरुः

शेषवीरेश्वरोऽपि स्वनाम्नः पूर्वं शेषशब्दमभिसंबध्नाति । महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतनस्य कर्ता नागनाथस्तं स्वगुरुत्वेन शेषपूर्वकं स्मरति मङ्गलाचरणे । अनन्ताचार्यवंशे सर्वे विद्वांस आचार्योपाधिनाऽऽत्मानं मण्डयन्ति, शेषकृष्णवंशे तु न तथा ।

केगञ्चिद् ऐतिहासिकानां मतेन प्रसादटीकायाः कर्ता विट्टलाचार्यः शेषकृष्णपण्डित-स्य पुत्राद् रामेश्वरापरनामधेयाद् शेषवीरेश्वराद् व्याकरणशास्त्रमधीतवान् । यथा—‘तमर्भकं कृष्णगुरोर्नमामि रामेश्वराचार्यगुरुं गुणाब्धिम्’ इति प्रसादटीकान्ते विट्टलः । किन्तु तत्र शेषपूर्वकस्य नाम्न उल्लेखाभावात् तन्न युक्तिसहं प्रतिभाति । शेषकृष्णपण्डितः प्रकाशा-भिधायां सत्प्रक्रियाव्याकृतिव्याख्यायां प्रसादटीकायाः कर्तारं श्रीविट्टलाचार्यम् असकृत् समालोचितवान् प्राञ्चपदेन । यथा—

‘एवं स्याताम्, स्युरित्थाद्यपि भवतो भवन्तीत्यर्थे निपातौ द्रष्टव्याविति प्राचोक्तम्, तदसत्, अस्ति-भवति-विद्यतीनामर्थे विशेषाभावात्’ २२ पृ०, अस्य तुलनार्थं प्रक्रियाप्रसादः १५ पृष्ठे विलोकनीयः । ‘यत्तु प्राचाऽऽगमः ‘त्रपुजतुनोः पुक्’.....इत्युदाहृतं तच्चिन्त्यम्’ २६ पृ०, प्रक्रियाप्रसादः १६ पृष्ठे द्रष्टव्यः । ‘स्वरितसंज्ञो भवतीति प्राञ्चः, तच्चिन्त्यम्’ ३६ पृ०, प्रक्रियाप्रसादस्योर्विशेषे पृष्ठे तुलनीयः । ‘यदुक्तं प्राचा—स्थानस्यापि तुल्यत्वार्थं द्वन्द्वाभ्ययणं कृतमिति’ ४४ पृ०, प्रक्रियाप्रसादः २६ पृष्ठे द्रष्टव्यः । ‘इति प्राञ्चः परास्ताः’ १०७ पृ० । ‘अलोन्यविधेरापादनं प्राचामसम्भवदुक्तिकम्’ इति नानर्थकेऽलोन्यविधिरित्यत्र प्रकाशः, द्रष्टव्यः प्रक्रियाप्रसादः ६६ पृष्ठे । ‘न वेति विभाषा’ इति तु संज्ञाकरणमुभयत्र विभाषामात्रप्रयोजनम् इतीहोपन्यासः प्राचोऽरण्यरोदनमेव’ (१२१ पृ०), अत्र प्रक्रियाप्रसादः ६६ पृष्ठे द्रष्टव्यः । ‘प्राचां तु मान इदमज्ञानं वा मूलमिति’ १२४ पृ०, ‘प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिसुपपादयतः प्राचोऽप्युक्तिः परास्ता’ (१२५ पृ०), प्रक्रिया-प्रसादः ७७ पृष्ठे द्रष्टव्यः । ‘अत्र प्राचोक्तम्’ (१६७ पृ०), तुल० प्रसादः १०४-५ पृष्ठयोः । ‘यत्तु प्राचोक्तम्—तत्र कृतेऽपि स्थानिवत्त्वाद् यः स्यादिति, तदसत्’ (१७२ पृ०), तुल० प्रसादः १०८ पृष्ठे । ‘यत्त्वोकारान्तादङ्गात् परस्येति प्राचा व्याख्यातम्, तदसत्’ (१७४ पृ०), तुल० प्रसादटीका १०९ पृष्ठे । ‘लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्येन प्रत्ययलक्षणनिषेध-वर्णनं प्राचामनादेयम्’ (१७६ पृ०) तुल०, प्रसादः १११ पृ० । ‘अत्र प्राञ्चः—दृष्टेरेतन्नि-पातनम्’ १७६ पृ०, तुल० प्रसादः ११३ पृ० । ‘यत्तु ‘औ’ इत्यस्मिन् विवक्षिते सत्युच्यत इत्यर्थः—इति प्राचोक्तम्, तदसत्’ १९८ पृ०, तुल० प्रसादः १२३ पृष्ठे । ‘यत्तु यस्माद्धातोः प्रातिपदिकाद् वेति प्राचा व्याख्यातम्, तदसत्’ २०७ पृ०, तुल० प्रसादः १२६ पृष्ठे ।

‘हरीणामित्यादावनकारान्ते दीर्घार्थं नामीत्यारब्धव्यम्, तदन्यार्थमपि स्यादिति प्राञ्चः, तदसत्’ २१२ पृ०, द्रष्टव्यः प्रसादः १३३ पृष्ठे । ‘यत्तु प्राचोक्तम्—एतदप्यन्तरमित्यादिगणसूत्रादन्वर्थ-संज्ञायाश्च लभ्यत इति, तदसत्’ २२४ पृ०, तुलनीयः प्रसादः १४० पृष्ठे ।

‘पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेतमेवेति प्राञ्चः, तदसत्’, २२६ पृ०, तुलनीयः प्रसादः १४३ पृष्ठे । ‘ननु प्राचोक्तम्’, २३३ पृ०, तुल० प्रसादः १४८ पृष्ठे । ‘प्राचोक्तमपास्तम्’ २३५ पृ०, तुल० प्रसादः १४६ पृष्ठे । ‘धातुसकारस्य लोपो मा भूदिति प्राञ्चः’ २४१ पृ०, द्रष्टव्यः प्रसादः ‘अपृक्त एकाल्प्रत्ययः’ इति सूत्रीयः १५४ पृष्ठे । ‘हलन्तादेव तिस्योलोप इति प्राञ्चः’ २४१ पृ०, तुल० प्रसादः १५५ पृष्ठे । ‘एतेन ङकारो विस्पष्टार्थ इति प्राचोक्तम-पास्तम्’ २५४ पृ०, द्र० प्रसादः १६३ पृष्ठे । ‘यत्तु प्राचोक्तम्’ ३२४ पृ०, द्रष्टव्यः प्रसादः २२३ पृष्ठे । ‘यत्तु प्राचोक्तम्’ ३३० पृ०, तुल० प्रसादः ‘उगिदच्चां सर्वनामस्थानेऽधातोः’ इति सूत्रीयः २२९ पृष्ठे । ‘यत्तु प्राचोक्तम्—झलो झलि’ ३४१ पृ०, तुल० २३६ पृष्ठे प्रसादः । ‘अत्र प्राञ्चः—यदा शेषे लोपः’ ३५१ पृ०, तुल० प्रसादः २५० पृष्ठे । ‘तेष्वत्रतत्रशब्दविशिष्टो भवच्छब्दः पूज्यतां द्योतयतीति प्राञ्चः’ ३७४ पृ०, द्रष्टव्यः प्रसादः २७० पृष्ठे । ‘यत्तूकार उगित्कार्यार्थ इति प्राचोक्तम्’ ३८८ पृ०, तुल० प्रसादः २८३ पृष्ठे । ‘एवं चानित्यत्वादिति प्राचोक्तपरिहारः प्रमादादायातः’ इति शपथ्यनोर्नित्यम् इति सूत्रे ४०२ पृ०, तुल० प्रसादः ३६७ पृष्ठे । ‘यत्तु प्राचोक्तम्—प्रसज्यप्रतिषेधे त्वस्मिन्’ ४२४ पृ०, द्रष्टव्यः प्रसादः ३२२ पृष्ठे । ‘यद्यपि प्राचोक्तम्’ ४२५ पृ०, द्र० प्रसादः ३२२ पृष्ठे । ‘यत्तु प्राचोक्तम्’ इति ‘वनो र च’ इति सूत्रे ४२६ पृष्ठे, द्र० प्रसादः ३२४ पृष्ठे । ‘वचनसामर्थ्याद् भविष्यतीति प्राञ्चः’ ४३३ पृ०, तुल० प्रसादः ३२८ पृष्ठे । ‘दक्षिणस्यां दिशि भवेति प्राचामप्युक्तम्’ ४३५ पृ०, तु० प्रसादः ३२६ पृष्ठे । ‘एवं च यदत्र प्राचोक्तम्’ ४४३ पृ०, तुल० प्रसादः ३३५ पृष्ठे । ‘यत्तु प्राञ्चः—ऋतेऽच्छणिति वाच्ये’ ४५७ पृ०, तुलनीयः प्रसादः ३४६ पृष्ठे । ‘यत्तु प्राञ्चः—इन्द्रमाचष्टे इन्द्रयति, तदसत्’ ४६७ पृ०, तुल० प्रसादः ३६१ पृष्ठे । ‘नञ्त्तत्पुरुषोऽयमिति प्राञ्चः, चिन्त्यमेतत्’ ४७६ पृ०, तुल० प्रसादः ३६५ पृष्ठे ।

क्वचिद् ‘अन्ये तु’ इत्यनेनापि प्रसादकारः स्मृतः शेषकृष्णेन । यथा—‘अन्ये तु अयस्मयादिपाठं कल्पयित्वा...’ इत्याहुः, तच्चिन्त्यम् ५० पृ०, द्र० प्रसादः २६ पृष्ठे । एवं तावद् शेषकृष्णेन विट्टलाचार्यः सुस्पष्टं पर्यालोचित इति तत्पुत्रस्य शेषवीरेश्वरस्य विट्टला-चार्याचार्यत्वं नैव सम्भवति ।

श्रीविठ्ठलाचार्यः पञ्चदशस्त्रीस्तशताब्दभवः, शेषकृष्णपण्डितस्तु ख्रीस्ताब्दीयषोडश-
शतकीयः । अकबरसम्राजो मन्त्रिणघोडरमलस्य पुत्रसमये ख्रीस्ताब्दीयषोडशशतकस्योत्तर-
भागे वाराणस्यामासीदसौ (द्रष्ट० कंसवधनाटके १, १३) । शेषकृष्णपण्डितो न केवलं
व्याकरणशास्त्रे, अपि तु चतुर्दशसु विद्यासु परिकर्मितचेता अभूत् । व्याकरणशास्त्रे काव्यशास्त्रे
चानितरसाधारणः कोविदो जातः । तत्प्रणीतं कंसवधाभिधं नाटकं तत्काव्यकर्मकौशलमभि-
ख्यापयति । सोऽस्मिन् नाटकेऽपि 'पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिः श्रीमन्नृसिंहात्मजः'
(१, १९) इति तदेव पद्यचरणं स्वप्राशस्त्यं संकीर्तयन् संहति, यं प्रक्रियाप्रकाशे प्रकरणान्ते
प्रतिश्लोकं संनिवेशयति ।

शेषकृष्णस्य प्राधान्यतो व्याकरणशास्त्रीयं पाण्डित्यं लोके सुप्रथितमासीत् । अत एव
स स्वयमेव कंसवधे नटीमुखेन स्वात्मनः काव्यकर्मविषये तथैव शङ्कते—'कथं सोऽपि
(शेषकृष्णः) कवीनां मध्ये सम्भाव्यते ?' 'सूत्रधारः—अयि सुग्धे किमेवमाशङ्कसे ?—

चतुर्दशसु विद्यासु परिकर्मितचेतसः ।

कवितेति कियन्नाम तस्याश्चर्यं विपश्चितः ॥ १, २० ।

'नटी—ननु भणामि प्रसादकवेरिव तस्यापि पण्डितकवेर्वाणी विदग्धजनस्य पर्युक्ता
भवति ?'

नटः—अपि च,

यः पीधूषमयूखधामनि सुधाधाराच्छकच्छेऽपि यः

क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्रसान्द्रलहरी लावण्यपूरेऽपि यः ।

यः कान्ताधरपल्लवे मधुरिमा नासौ समुद्राहते

श्रीविद्वत्कविकृष्णपण्डितवचोवीचीसमीचीनताम् ॥ १, २२ ।

नटी—आर्यपुत्र, ननु श्रूयते शब्दानुशासने दृढं कृताभ्यास एष इति । सूत्रधारः—
आर्ये ! भूषणमेतन्न दूषणं कवीनां व्याकरणकोविदतेति । तथाहि—

रसालङ्कारसारापि वाणी व्याकरणोज्झिता ।

श्वित्रोपहतगात्रेव न रञ्जयति सज्जनान् ॥ १, २३ ।

अयं श्लोकः प्रक्रियाप्रकाशस्य मङ्गलश्लोकेषु षट्त्रिंशो द्रष्टव्यः सुधीजनैः । प्रक्रिया-
प्रकाशे षट्चत्वारिंशत्संख्याकैः श्लोकैर्मङ्गलाचरणादिकं विहितम् । तत्र श्लोकेष्वपि काव्य-
माधुरी मनास्यावर्जयति सहृदयानाम् । प्रकाशटीकाया आदाविमे श्लोका दर्शनीयाः ।
शिश्नानां सुखाय प्रकाशटीकायां विस्तरस्त्यक्तः—

प्राचां सूचितसूचितार्थगहने वाचां प्रपञ्चेऽद्य न-
 श्वेतश्चञ्चलताविमोहविधुरं चिन्तां चिरं चुम्बति ।
 कामं किन्तु निरस्तविस्तरमिह प्रस्तुत्य मूलं शिशु-
 त्रासान्यासि मया मितं हितमिहानुक्तं विविक्तं च यत् ॥ ३९ ।
 दुस्तर्ककशधियां विदुषां मितोक्त्या तोषो न भवति, मन्दगतिश्च बहूक्तौ न
 प्रसीदतीति 'उभयतः पाशारज्जुः' इति न्यायेन भणति—

दुस्तर्ककशधियां विदुषां मितोक्त्या
 निशेषदोषपरिशोषमृते न तोषः ।
 हन्ताभिनन्दति न मन्दमतिर्बहूक्तौ
 तत्केन वाणि करवाणि जनानुवृत्तिम् ॥ ४० ।

कतिचिदुद्धतनिभरमत्सराः कतिचिदात्मवचःश्रुतिशालिनः ।
 अहह केऽपि निरक्षरकुक्ष्यस्तदिह सम्प्रति कं प्रति मे श्रमः ॥ ४१ ।
 मात्सर्यमुत्सार्य तथापि चार्यैरान्त्रार्थहादं सुजनैर्विचार्य ।
 फणिप्रयुक्ता भणितीर्विचिन्त्य चिरं मनुक्तिः परिभावनीया ॥ ४२ ।

अनेनैव शेषकृष्णपण्डितेन काशीपरिसरवर्तिताण्डवपुरनृपतेरनुजन्मनां रोत्तम-
 स्याभ्यर्थनया पारिजातहरणचम्पूरपि प्रणीतेति ध्रुवं वक्तुं शक्यते । तदर्थं तत्रत्यौ (१, १७-१८)
 श्लोकौ विमर्शनीयौ—

सन्नव्यकाव्यगुडजिह्विकया चिकीर्ष—
 त्नादिक्षदेष किल शेषनृसिहसूनुम् ॥

तस्यादेशवशान्नरोत्तमविभोभूपालभूषामणेः
 कर्तुं केशवकेलिकोमलकलालापादपात्मात्मताम् ।

प्रस्तौतीह नृसिहसूरितनयः श्रीशेषवंशोद्भवः

कृष्णः सम्प्रति पारिजातहरणं गद्यैश्च पद्यैः शुभैः ॥ इति ।

शेषकृष्णपण्डितरचितानां केषाञ्चिद् विज्ञातानां ग्रन्थानां नामानीत्यं सन्ति—

१. पदचन्द्रिका (कारिकारूपा), २. पदचन्द्रिकाविवरणम् (= कृष्णकौतूहलम्), ३.
 शब्दालङ्कारः, ४. सत्प्रक्रियाव्याकृतिः (प्रक्रियाकौमुदीप्रकाशः), ५. यङ्लुगन्तशिरोमणिः, ६.
 उपपदमतिङ्सूत्रव्याख्यानम्, ७. प्राकृतचन्द्रिका, ८. क्रियागोपनकाव्यम्, ९. कंसवधनाटकम्,
 १०. पारिजातहरणचम्पूः, ११. उषापरिणयचम्पूः, १२. मुरारिविजयनाटकम्, १३. सत्य-

भामापरिणयनाटकम्, १४. सत्यभामाविलासनाटकं चेति । इह सप्तग्रन्था व्याकरणशास्त्रम्, सप्त च काव्यमधिकृत्य रचितास्तेनेत्यहो पाण्डित्यं शेषकृष्णस्य व्याकरणकाव्योभयरचना-निपुणस्य ।

कश्चिदपि शास्त्रीयो ग्रन्थः प्रौढव्याख्यामन्तरा नोपलभते लोकप्रतिष्ठाम् । यद्यपि कृष्णाचार्यतनूजस्य रामचन्द्राचार्यस्य प्रक्रियाकौमुदी प्राक्तनान् सर्वानपि प्रक्रियाग्रन्थान् अति-शय्य प्राचीकटत्, तथापि तस्याः प्रचाराय प्रसादः, प्रतिष्ठायै च प्रकाशः प्रबभूवतुः । कस्या-श्चिद्रीकाया निर्दुष्टरचनार्थं तद्दोषा अवश्यं बोद्धव्या इति धिया प्रकाशकारेण ते प्रारम्भ इत्थं दर्शिताः —

अस्फुटभावा प्रस्फुट-दोषापसिद्धान्ता ।

असमर्थाऽप्येकपदबन्धा नैषा परं प्रभावयत्यर्थम् ॥ इति ।

ततश्चिद्रीकाया गुणा अप्येवमुपस्थापिताः—

किञ्चित्पूर्वनिवद्धसिद्धवचनोपन्यासदक्षाः परं

पौर्वापर्यविरोधबोधविधुरा दृष्टाक्षरग्राहिणः ।

किं तैर्वक्तृभिरत्र यः स्वविभवैरुद्धूय पूर्व परा—

नुक्तं वक्ति परं छिनत्ति विषमां व्याख्यात्यसौ दुर्लभः ॥ ३८ ।

एवं तावद्विज्ञातदोषगुणः श्रीशेषकृष्णो गुणदोषविवेचनपूर्वकं टिट्टीके टीकाम् । प्रसादो न तथा प्रौढो यथा प्रकाशः । यद्यपि शेषकृष्णपण्डितेन विषमग्रन्थार्थमवित्तये शिशुनासाद् विस्तरं हित्वा मितं हितं चोक्तं प्रकाशे (वयं तु बालव्युत्पादनाय १६७, प्रक्रियाव्युत्पत्त्यर्थं तु दिङ्मात्रं दर्शितम् ३५८), तथापि—

भाष्यादिषु न्यायसिद्धमथमाश्रित्य सिद्धवत् ।

व्याख्यास्ये कौमुदी न्यायान्ननु संबद्धमाकरात् ॥ ४४ ।

उद्धृत्य सारमिदमीयमिहोपबद्धं ।

सिद्धान्तशुद्धिविबुधुस्तुजनानुरोधात् ॥ ४५ ।

तदीयेयं प्रकाशव्याख्या महाभाष्यप्रमाणमन्तरा न प्रवर्तते इत्युद्धृतमङ्गलाचरणश्लोक-योस्तेन प्रतिज्ञातम् । अग्रेऽपि तथैवोक्तम्—‘फणिप्रयुक्ता भणितीर्विचिन्त्य चिरं महुक्तिः परिभावनीया’ इति । यथोत्तरं च मुनित्रयस्य प्रामाण्ये कैयटोक्तसदाग्रहः शेषकृष्णपण्डितेन समुपस्थापितः (द्र० ६० पृ० । तेन प्राक्तनाः सर्वे व्याकरणग्रन्था अनेनैव निकषेण परीक्षिताः सत्प्रक्रियाव्याकृत्यपरपर्याये प्रकाशव्याख्यान इत्येतदर्थं ग्रन्थोऽयं प्रौढतामभ्युपेतः प्रसङ्गतः ।

व्याकरणग्रन्थकाराणां मतालोचनप्रकाराः प्रकाशे दर्शनीयाः । तत्र 'अन्ये' 'अन्ये ह' इति रीत्या त्रिंशत्तौऽधिकेषु स्थलेषु, 'अपरे तु' इति दिशा द्वित्रेषु स्थलेषु, 'यत्तु' इत्युक्त्या त्रिंशत्तौऽधिकेषु स्थलेषु, 'केचित्' 'केचित्तु' इति दशा त्वेकादशकृत्वः, 'एके' 'एके तु' इति सरण्या च द्वित्रेषु स्थलेषु मतानि पर्यालोचितानि सन्ति प्रकाशव्याख्यायाम् ।

रामचन्द्राचार्येण प्रक्रियाकौमुद्यां प्राक्तनानां वैयाकरणानां मतानि न सर्वत्र नाम-ग्रहणपूर्वकं पर्यालोचितानि । तत्र 'केचित्' इत्यादिप्रकारैरुद्धृतानि मतानि कस्य वैयाकरणस्य सन्तीत्यवगमो न भवति । प्रकाशे तत्स्फोरणाय प्रयासो विहितः—केचिदिति दुर्गादयः ३२६, केचिदिति मुग्धबोधकारादयः ३६३, चान्द्रमतमेतत् ३६६ इति ।

पदानामभिधानादिपरीक्षायै बहुत्र लक्ष्यग्रन्थेभ्यः प्रयोगाः समुद्धृताः प्रकाशे—'तथा चाथर्वणे पठ्यते' १८७, इति रामायणे २४४, इति भारते २४४, इति नैरुक्ताः १६८, इति भट्टिप्रयोगः २५३, तदुक्तं जयमङ्गलायाम् २६०, शाकुन्तलेऽपि २६१, मालतीमाधवे ३७५, शाकुन्तले ३७५, अनर्घराघवात् ३७५, इति वेदभाष्यकारः ४०७, तथा च भारविः प्रायुङ्क्त ४४४, ह्रस्वमेवामरसिंहः पपाठ ४६९ इति ।

शेषकृष्णेन प्रकाशे 'केचित्तु' 'अपरे तु' इत्याद्यविज्ञातानां वैयाकरणानां मतालोचनेन सहैव ग्रन्थग्रन्थकारनामान्यपि संकीर्तितानि सन्ति । तत्रानेकत्र कातन्त्रं कातन्त्रपरिशिष्टं दुर्ग-मतं चालोचितम्, क्वचिच्च तन्मते समादरो दर्शितः—कातन्त्रास्तु ४१, कातन्त्रे च १४२, कौमारास्तु २८४; ३१४; ३८३, ४३८, अत एव कौमाराः २६८, कौमाराः परास्ताः ३८७, कातन्त्रपरिशिष्टे ८६, यत्तु परिशिष्टमतम् ३२३, श्रीपतिदत्तस्तु २८४, ४२२, श्रीपति-३०५, परिशिष्टे तु ४६६, इति दुर्गोक्तमप्यस्माभिरप्यादरणीयम् ३१४, दुर्गाटीकायाम् ३१५, इति दुर्गवचनादिति भावः २६६, तथा च दुर्गः ३१८, अनुभूतिरपि २९८, मुग्धबोधादिवत् ८, अत एव मुग्धबोधे १४२, तथा च मुग्धबोधादौ ४६८ इति ।

पाणिनीयेषु वैयाकरणेषु महाभाष्यकारात् प्रभृति केचन प्रमाणतया समुल्लिखिताः प्रकाशे, केचिच्च पर्यालोचिताः—भाष्ये तु पक्षान्तरमपि स्थितम् १५६, आकरे तु ३६८, इति कैयटोक्तेः ७६, इति कैयटः ७७, कैयटादिभिरुदाहृतम् ४२५, काशिकायां ह ४०२, काशिकातोऽवसेयः ४६४, विचारविशेषः प्रकीर्णकाण्डादवसेयः ४७३, वामनहरदत्तादयस्तु १४६, जयादित्यमतानुसारेण १९८, हरदत्तस्त्वाह २३८, हरदत्तादिभिरुक्तम् ३८१, एवं वामन० ३६६, न्यासकृतोक्तम् ४५७, क्षीरस्वामी ३०१, कैयटक्षीरस्वामिप्रभृतयः २६७, क्षीरस्वामी तु ३३०, अत एव क्षीरस्वाम्यपि ४९६, रक्षितस्तु ३८, इति गणरत्ने स्थितम् २२३, वर्ध-

मानस्तु ४१७, - पुरुषोत्तमाभ्याम् १०५, उज्ज्वलदत्तेन तु ४५३, माधवीवृत्तौ स्थितम् १५८, यत्तु माधवाचार्यः २६८, माधवस्तु ४२२ इति । प्रक्रियाग्रन्थेषु रूपावताररूपमाहात्म्यौ स्मृतौ—रूपावतारे १४३, रूपमाहात्म्याख्याने विष्णुभट्टैः ४५ इति । व्याकरणेतिहासे विष्णु-भट्टस्य नामधेयमज्ञातप्रायमेवास्तीत् ।

केषाञ्चिद् वैयाकरणानां तथा स्मरणं कृतं प्रकाशे यत् तदीयग्रन्थपर्यालोचनमन्तरा नेदमित्थं निश्चेतुं पार्यते कतमो मिश्र इति । शेषकृष्णात् पूर्वं मिश्रपदामिश्रानां हरदत्त-राम-देव-धनेश्वर-नन्दन-नरपतिप्रभृतयोऽभूवन् पदमञ्जरी-वृत्तिप्रदीप-प्रक्रियारत्नमणि-न्यासोदीपन-न्यासप्रकाशेति ग्रन्थानां कर्तारः । प्रकाशे—मिश्राद्युक्तम् १५, यदाहुर्मिश्राः २५, इति मिश्राः ३६, तदुक्तं मिश्रैः ४४, अत्र मिश्राः ४९, मिश्रास्तु ५०, इति मिश्रोक्तेः ८४, मिश्रव्याख्याने ८४, मिश्राणां निरस्तम् ९६, इति मिश्राः १११, मिश्रैरपि तत्र सूत्रे १२४, एवं च मिश्रादीनां पूर्वोपरविरोधश्चिन्त्यः १२४, मिश्रास्तु १२७, इति मिश्राः १७३, अत्र मिश्राः २०३ इति । एवं मिश्रपदेन सर्वतोऽधिकानि मतान्युद्धृतानि सन्ति । पदमञ्जरीकारस्य मतं तन्नामोल्लेखपूर्वकं पार्थक्येनापि समुद्धृतमस्ति । उपाध्यायेत्याख्यवैयाकरणस्य मतं सकृदुल्लिखितम् ४५ । महाभाष्यप्रदीपप्रकाशस्य कर्ता प्रवर्तकोपाध्यायो ज्ञायते । १७१ पृष्ठे नामोल्लेखं विना 'तन्त्रान्तरे' इत्यभिहितम् । व्याकरणेतिहासेऽप्रसिद्धा विश्वरूपाचार्यः ३०५, नैमिषीयः ४०५, कृष्णबोधः ४०८ चेति त्रयो वैयाकरणाः समुद्धृताः । एतादृशस्यैव नातिविज्ञातस्य पाणिनीयदर्पणग्रन्थस्य (४१६) तत्र समुल्लेखो विहितः, यः प्रक्रियाप्रसादे पाणिनीयमतदर्पणेति नाम्ना स्मृतः । प्रकाशे नारायणकृतः कश्चन ग्रन्थः स्मृतः—'इति नारायणीयमपास्तम्' ३४ इति । दण्डनाथोपाधिको नारायणभट्टः सरस्वती-कण्ठाभरणस्य हृदयहारिणीत्याख्याया व्याख्यायाः कर्ता प्रसिद्धो द्वादशशतान्दीयः । शेषकृष्णाद् मनाक् पूर्वं दीक्षितोपाहः शेषनारायणः प्रसिद्धिमुपगतः । तेन सूक्तिरत्नाकरे-त्यभिधा महाभाष्यव्याख्या रचिताऽऽसीत् । दीक्षितपदेनापि प्रकाशे—दीक्षितानां व्याख्याने मूलं मृग्यम्' ६७, 'यत्तु दीक्षिताः' ११५ इत्यादि मतमुद्धृतं दृश्यते । एवं तावत् प्रकाशगता नूतनसामग्री स्वप्रकाशाय विदुषो व्याकरणेतिहासकारान् आह्वयते ।

प्रकाशे शेषकृष्ण आचार्यपदेन प्रक्रियाकौमुदीकारस्य मतमुपन्यस्यति स्थाने स्थाने—'आचार्याणां तु तत्पुरुष एव पक्षपातो लक्ष्यते' ३१, आचार्यास्तु नेति योगविभागेन—मन्यते १४६, आचार्याः पुनरिवर्णविशेषणतामपि मन्यन्ते, यदाहुः—धातोरिवर्णस्येति २५६, इकोऽचीत्युपन्यस्तमाचार्यैः २९६, प्रत्ययलक्षणमाश्रितमाचार्यैः ३०१, नियमार्थतया व्याख्यात-

माचार्यः ३२६, आचार्यमते ३९८, आचार्यस्तु ४२५, आचार्यास्तु नैतदनुमन्यन्ते ४३५ इति ।

बहुत्र प्रकाशकारेण प्रक्रियाकौमुदीकारमतमपि प्रत्यादिष्टम्—‘अत्र (‘दृन्करपुनः’ इत्यत्र) काराशब्दपाठोऽनाकरः, भाष्यादौ करशब्दस्यैव दर्शनात्’ २६८ इति । वसुसं-
ध्वंस्वनङ्गुहां दः’ इत्यस्मिन् सूत्रे शेषकृष्ण आह— अत्र पदान्त इत्येव विवक्षितम्’ झलीत्येतत्
तु प्रमादादायातम् । तथा च झलनुवृत्तिः काशिकायां नास्ति’ इति ३१४ ।

‘उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः’ इति सूत्रे प्रक्रियाकौमुदीव्याख्याने शेषकृष्णो भाष्य-
कारमतमप्यालोचयति—‘यद्यपि भाष्यकृताऽनयोश्छान्दसत्वमुक्तम्, भाषायामपि ३ प्रचुर-
प्रयोगो दृश्यते’ इति ३३० पृ० ।

प्रकाशकारः प्राक्तनानामाचार्याणां मतानि तदसत्, तच्चिन्त्यम्, गौरवादुपेक्ष्यम्,
तन्मदम्, अपास्तम्, मूलं मृग्यम्, परास्ताः, असम्भवदुक्तिकम् तन्न, अरण्यरोदनमेव, इदम-
ज्ञानम्, अनादेयम्, पाठोऽनाकरः, प्रमादादायातम्, इत्यपि न वाच्यम्, न तत्राप्तभाषणं
पश्यामः, न युक्तम्, चिन्त्यप्रयोजनम्—इत्यादिशब्दैः पर्यालोचयति, प्रयोजनोपन्यासपूर्वकं
च स्वमतमाविर्भावयति । अनेकत्र तु स ‘वयं ब्रूमः’ इत्याख्याय स्वमतमाविष्करोति (द्र०
१२१, १५१ पृ०) ।

तेन केचित् स्वकीया ग्रन्था अप्यत्र समुल्लिखिताः— ‘अत्र हल्प्रत्याख्यानादि शब्दा-
लङ्कारे द्रष्टव्यम्’ २८, उपवादितं चैतन्निपुणतरं पदचन्द्रिकाविवरणे कृष्णकौतूहलेऽस्माभिः
४०, तथा च पदचन्द्रिकायां मासकः संग्रहः १५१, ते चास्माभिः पदचन्द्रिकायां कारिकाभिः
प्रायेण संगृहीताः, व्याख्याताश्च कृष्णकौतूहले तत एव श्रेयाः ४१३ इति ।

अस्यैव पण्डितप्रकाण्डस्य शेषकृष्णस्य चरणसेवया भट्टोजिदीक्षितो व्याकरणार्णव-
पारङ्गमो विद्वान् संवृत्तः । तेन तदानीं प्रचारमाप्तायां प्रक्रियाकौमुद्यां सपूर्णं विषयसंनिवेश-
मनभिलक्ष्य वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी रचिता । तत्र सिद्धान्तशुद्धिविबुधस्तुजनानुरोधात्
इति प्रकाशव्याख्यायाः सिद्धान्तशब्दोऽङ्गीकृतः, प्रक्रियाकौमुद्याश्च कौमुदीशब्दः । तदीयेयं
कौमुदी मुख्यतः प्रक्रियाकौमुदी सप्रसादप्रकाशमाधारीकृत्य प्रवर्तते । प्रकाशगता बहवो
विषयास्तेन वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां मूलरूपतया संनिवेशिताः । तद्दीक्षायां प्रौढमनोरमायां
बहवश्च पर्यालोचिताः । यद्यपि दीक्षितेन शब्दकौस्तुभे ‘तदेतत् सकलमभिधाय प्रक्रिया-
प्रकाशे गुरुचरणैरुक्तम्’ इत्याख्याय समादरः प्रकटितः, तथापि कापि मङ्गलाचरणे तत्कृता
गुरुवन्दना न दृश्यते । तत्त्वकौस्तुभे त्वप्पय्यदीक्षितो वन्दितः । मन्ये, पर्यन्ते गुरुणा शेषकृ-
ष्णेन सह तदीयं वैमत्यमजो जनत् । अत एव तत्पुत्रस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य शेषवीरेश्वरस्य

शिष्येणानितरसाधारणवैदुष्येण पण्डितराजजगन्नाथेन प्रौढमनोरमा प्रत्याख्यातवत ।
भट्टोजिदीक्षितो गुरुद्रोहित्वेन स्मृतो मनोरमाकुचमर्दिन्याम् ।

भट्टोजिदीक्षितेन प्रौढमनोरमायां प्राञ्चपदेन प्रक्रियाकौमुदीकारः प्रसादकारः प्रकाश-
कारश्च स्मृताः । तत्र प्रायस्ते सर्वत्रैव पर्यालोचिताः सन्ति दीक्षितेन । इयं पर्यालोचनप्रक्रिया
तेन शेषकृष्णस्य प्रकाशादेव क्रोडीकृतेति श्रुत्वं वक्तुं शक्यते । इह विमृश्यन्तां कानिचिदुदाह-
रणानि—‘एजते कम्पते इति तु प्राचां (शेषकृष्णानां) व्याख्यानं प्रामादिकमेव (प्रौ०
मनो०), यच्च तद्व्याख्यातृभिः (शेषकृष्णैः) (प्रौ० मनो०), यच्च व्याख्यानम् (प्रौ०
मनो०), यत्तु वदन्ति (शेषकृष्णाः) तच्चिन्त्यम् (प्रौ० मनो०), यच्च गण्डयन्त इति
प्रतीकमुपादाय व्याख्यातृभिः (शेषकृष्णैः) विवृतम्, तदेतत् सर्वं प्रामादिकम्
(प्रौ० मनो०) इति । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिण्यां प्रक्रियाकौमुदीकारस्य
प्रसादकारस्य प्रकाशकारस्य च प्रौढमनोरमोक्तमतानि पौनःपुन्येन समुद्धृतानि दृश्यन्ते ।
यद्यपि शिष्यकृतायां गुरुर्यालोचनायां तत्रेदं वैशिष्ट्यं यद् शेषकृष्णस्य कृते प्रौढमनोरमाया
भट्टोजिदीक्षितेन सवत्र बहुवचनप्रयोगः कृतः (प्रक्रियाकौमुदीकारस्य तत्पौत्रस्य प्रसाद-
कारस्य च कृते न तथा), तथापि शेषवीरेश्वरशिष्येण चक्रपाणिदत्तेन प्रौढमनोरमाखण्डनाय
‘प्रौढमनोरमाखण्डनम्’ इत्याख्यो ग्रन्थः प्रणीतः । चक्रपाणिदत्तकृतखण्डनोद्धाराय भट्टोजि-
दीक्षितपौत्रेण हरिदीक्षितेन प्रौढमनोरमायाः प्रसिद्धे शब्दरत्नेत्याख्ये व्याख्याने प्रयत्नम् ।

इत्थं तावत् पाणिनीयव्याकरणमाधारीकृत्य प्रवृत्तायाः प्रक्रियाग्रन्थरचनापरम्परायाः
प्रकाशाय प्रकाशकारस्य महान् योगो वर्तते । तदीयानि मतानि परवर्तिषु सर्वेषु व्याख्या-
ग्रन्थेषु स्मृतानि, पर्यालोचनाविषयतां वा नीतानि । किन्त्विदमत्याश्चर्यं यदेतादृशस्य
महनीयस्य व्याख्यानस्य वर्षाणां शतचतुष्टयं यावदप्रकाशितत्वमेवातिष्ठत् । वैयाकरणा अपीमं
मूलव्याख्यानग्रन्थमदृष्ट्वैव व्याख्यानन्तरोद्धृततन्मतानि परिशीलयन्ति स्म ।

१९६३ ख्रीस्ताब्दे वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य नव्यव्याकरणविभागाध्यक्षेण
पण्डितप्रवरेण श्रीमुरलीधरमिश्रमहोदयेनैतस्य प्रकाशव्याख्यानस्य प्रकाशाय तदानीन्तना-
नाम् उपकुलपतीनां श्रीसुरतिनारायणमणित्रिपाठिमहाभागानां ध्यानमाकृष्टम् । श्रीक्षेत्रेश-
चन्द्रचट्टोपाध्यायमहोदयानां प्रयत्नेन पुण्यपत्तनाद् हस्तलेखान्तरमवाप्य मिश्रमहोदयेन
सम्पादनं प्रकान्तम् । प्रकाशविवरणाय तेन ‘रश्मिः’ इत्याख्या टिप्पण्यपि विरचिता ।
तत्र टिप्पणीकारेणापि पर्यालोचनायास्तामेव पूर्ववर्तिनीं परम्परामवलम्बमानेन बहुत्र प्रकाश-

(अः)

कारमतस्य चिन्त्यत्वं व्याहृतम्—‘गवित्ययमाह इति चिन्त्यम्’ इति १३१ पृ० । एवं खलु मिश्रमहाभागैरस्य सम्पादनरूपेण टिप्पणीप्रणयनरूपेण च महान् प्रयत्नः समास्थितः । तस्या एतस्याः प्रकाश-रश्मिसहितायाः प्रक्रियाकौमुद्याः प्रकाशितमिमं भागं परिशीलयन्तो जिज्ञासवो विद्वत्तल्लजाश्च नूनं प्रमुदिता भविष्यन्तीति ध्रुवं प्रत्येति ।

पूर्णकुम्भे, २०१३ वि०
१६-१-७७ ख्रीस्ताब्दे
बुधवासरे

}

भागीरथप्रसादत्रिपाठी ‘वागीशः शास्त्री’

अनुसंधानसंस्थाननिदेशकः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये ।

भूमिका

[प्रथमसंस्करणस्य]

श्रूयते च—“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च, प्रधानं च पटस्वङ्गः
व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति” (म० भा० पस्पशा०) । तत्राङ्गानि—
शिक्षा, कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । मुण्डकोपनिषदि—

“तत्राऽपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद” इति ।

बृहदारण्यकोपनिषदि—“तद्ब्रह्माव्याकृतमासीत् । नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ
नामायमिदंरूपमिति” । तदुक्तं शिक्षायाम्—

“छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात् साङ्गमधोत्वैव ब्रह्मलोके महीयते” ॥ (पा०शि०, श्लो० ४१।४२)

वाक्यपदीयेऽपि—“यदेकं प्रक्रियामेदैर्बहुधा प्रविभज्यते ।

तद् व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते” ॥ (वा० ब्र० श्लो० २२)

व्याकरणस्यास्यानेकविधं रूपम् । कदाचिच्च शब्दज्ञानार्थं शब्दपारायणम्,
कदाचिच्च प्रकृतिप्रत्ययविभागेन शब्दव्युत्पादकस्वरूपं व्याकरणम् ।

तत्र नित्यपक्षे—व्याक्रियन्ते पृथक्क्रियन्ते साधुशब्दा असाधुशब्देभ्यः प्रकृतिप्रत्यया-
दिज्ञानमहिम्नाऽनेनेति व्याकरणम् । तत्र श्रूयते एवंविधा प्रक्रिया—

“ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच । बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः
ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः” इत्यादि । सम्भवति चैतत् सृष्ट्यादौ ब्रह्मण एव विद्यमानत्वेन ज्ञान-
समवायानां तद्द्वारैव बहिः प्रकाशनम् । तत्रेन्द्रात् प्राक् व्याकरणं शब्दपारायणात्मक-
मेवासीत् । तथाविधव्याकरणाभावे ततः पूर्वं वेदस्य पञ्चाङ्गापत्तेः । एवं च ‘व्याक्रियन्ते
परिज्ञायन्ते शब्दा अनेन इति व्याकरणम्’ इति व्युत्पत्तिस्तत्रान्वेति । तथा च महाभाष्ये—

“एवं हि श्रूयते बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं
प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो
न चान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वे ? यः सर्वथा जीवति वर्षशतं जीवति । चतुर्भिश्च प्रकारै-
र्विद्योपयुक्ता भवति—आगमकालेन, अध्ययनकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनैति । तत्र

स्वाध्यायकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपपन्नं भवति । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः” इति (म० भा० पस्पशा०) ।

अत इदमायातं यत् प्रतिपदपाठेन शब्दानामनुशासनमतीव दुःशकम् । अमुमेवार्थं श्रुतिरप्यवदत्—

“वाग वै पराच्यव्याकृतावदत् । ते देवाः इन्द्रमब्रुवन् । इमां नो वाचं व्याकुर्विति । तमिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्” (तैत्ति० १।४।७) ।

“इन्द्रसकाशाद् भरद्वाजो व्याकरणमधिगतवान् । ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजः । तस्माच्छ्रममुपागतम्” (चरकसूत्रम् १।५) ।

“तामखण्डां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययविभागं सर्वत्राकरोत्” (तैत्ति० सं०-सायणभा०) ।

तत्र पाणिनेः पूर्वमनेके वैयाकरणा ऋषय आसन् । तैरपि व्याकरणानि प्रणीतानि । परन्तु कालवशात् अस्माकं दौर्भाग्याच्च न कुत्रचिदुपलभ्यन्ते । पाणिनिव्याकरणसूत्रे केवलमष्टाध्याय्यां तत्र तत्र तेषामाचार्याणां नामानि उपलभ्यन्ते । तत्रैतानि नामानि सूत्रे उल्लिखितानि ।

आपिशलिः^१, काश्यपः^२, गार्ग्यः^३, गालवः^४, चाक्रवर्मणः^५, भारद्वाजः^६, शाकटायनः^७ शाकल्यः^८, सेनकः^९, स्फोटायनः^{१०} ।

अतोऽन्येऽप्याचार्याः सन्ति । येषां नामानि महाभाष्ये, वार्तिके, अन्यत्र चोपलभ्यन्ते । महान् विस्तरो व्याकरणस्येत्यनुमीयते । व्याकरणस्याष्टौ प्रवक्तारः । “व्याकरणमष्ट-प्रमेदम्” इति दुर्गनिरुक्तवृत्तौ । तत्रायं श्लोकः—

१. वा सुप्यापिशलेः (६।१।९३) ।

२. काश्यपकौशिकाम्यामृषिभ्यां णिनिः (७।१।१०३) ।

३. ओतो गार्ग्यस्य (८।१।२०) ।

४. अङ्गगार्ग्यगालवयोः (७।३।९९) ।

इको हस्वोऽङ्यो गालवस्य (६।१।६१) ।

५. ई चाक्रवर्मणस्य (६।१।२३०) ।

६. ऋतो भारद्वाजस्य (७।२।६३) ।

७. लङः शाकटायनस्य (३।४।१११) ।

८. संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनाथे (१।१।२६) ।

९. गिरेदच सेनकस्य (५।४।११) ।

१०. अवङ् स्फोटायनस्य (६।१।२२३) ।

“ब्राह्ममैशानमैन्द्रं च प्राजापत्यं बृहस्पतिम् ।

त्वाष्ट्रमापिशलिं चेति पाणिनीयमथाष्टमम्” ॥ इति ।

“इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः” ॥ इति च ।

“ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।

सारस्वतं चापिशलं शाकल्यं पाणिनीयकम्” ॥ इति ।

(श्रीतत्त्वविधिवैष्णवः)

तथा चोक्तम्—

“समुद्रवत् व्याकरणं महेश्वरे तदर्धकुम्भोद्धरणं बृहस्पतौ ।

तद्भागभागाच्च शतं पुरन्दरे कुशाग्रबिन्दूत्पतितं हि पाणिनौ” ॥ इति ।

(सारस्वतभाष्ये)

तत्र ऐन्द्रं व्याकरणं ग्रन्थरूपेण कुत्रापि नोपलभ्यते । महाभारतस्य टीकाकारः देवबोधः कथयति ।

“यान्युजहार माहेन्द्रात् व्यासो व्याकरणार्णवात् ।

पदरत्नानि किं तानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे” ॥ इति ।

“अथ वर्णसमूहः इति ऐन्द्रव्याकरणस्य” इत्येवंरूपेण (चरकव्याख्यायां भट्टारक-हरिचन्द्रकृतायाम्) । तत्र पाणिनिसूत्राद् बहिरपि वार्त्तिकदौ—

“बष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा” इत्यादिश्लोके भागुरेः वैयाकरणस्य नाम । एवं “चयो द्वितीया शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्” इति वार्त्तिके पौष्करसादेर्नामोपलभ्यते । काशिकायामपि (७।१।६४)—

संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः” ॥

इत्येवं रूपेण व्याघ्रपदां वरिष्ठस्य माध्यन्दिनेश्च वैयाकरणस्य चर्चा श्रूयते ।

संग्रहकारो व्याडिः

संग्रहस्य महिमा पातञ्जलमहाभाष्येऽपि श्रूयते—“संग्रहे तावत्प्राधान्येन परीक्षितम् । नित्यः शब्दः कार्यो वा । तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेष निर्णयः—यद्येव नित्यः अथापि कार्यः, उभयथाऽपि लक्षणं प्रवर्त्यमिति” इत्येवंरूपेण ।

पाणिनीयव्याकरणस्य प्रणेतुः पाणिनेर्विषये महावैयाकरणो महाभाष्यकारः पतञ्जलिः कथयति—“प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म । तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण” (म० भा० प०) । तत्राधुनिकैतिहासिकानां मते पाणिनेः काल ईशातः पूर्वं चतस्रः शताब्द्यः षट्शताब्द्यः एतदभ्यन्तरमेव । युधिष्ठिरमीमांसकस्तु पाणिनीयव्याकरणशास्त्रस्येतिहास-निर्मातः महाभारतकालात् वर्षशतद्वयं पश्चात् काल इति स्वीकरोति । तत्र किं तथ्यमिति विशेष-प्रतिपदोक्तप्रमाणाभावेन संदेहास्पदमेव ।

पाणिनिकश्मीरदेशवास्तव्य इति बहवो लेखकाः कथयन्ति । कैश्चिदेवमप्युच्यते यत् कश्मीरदेशेऽस्य ग्रामोऽपि विद्यते ।

तत्र कात्यायनो वार्तिककारः वार्तिकरूपेण तत्र तत्र अष्टाध्यायीसूत्रेण सिद्धानां प्रयोगाणां सिद्धार्थं वार्तिकानि प्रणीतवान् । महाभाष्यावलोकनेनानेके वार्तिककारा आसन् इति प्रतीयते । तत्र सौनाग-काष्ठीयभारद्वाजादयस्तत्र तत्र महाभाष्ये उल्लिखिताः वर्तन्ते । परं तु प्रसिद्धरूपेण कात्यायन एव वार्तिककारः यस्योपरि पतञ्जलिना महाभाष्यं व्यालेखि ।

कात्यायनस्य समयः

विषयेऽस्मिन् बह्व्यो विप्रतिपत्तयः । कथासरित्सागरानुसारेण पाणिनिकात्यायनौ समकालीनौ नन्दसभायां परीक्षितौ वर्षोपवर्षयोः शिष्यौ । परं तु आधुनिका नैवं मन्यन्ते । किं तु वर्षशतद्वयं पश्चात् पाणिनेरयमाचार्यः, इति स्वीकुर्वन्ति । तत्र ते एवं वदन्ति यत् किञ्चित्कालानन्तरं केचिदभिनवाः शब्दा व्यवहारपथमागताः, ये पाणिनि-व्याकरणप्रणेतृसमये व्यवहारपथं नागताः । अत एव तेषां सिद्धार्थं वार्तिकानि कानिचित् प्रणीतानि ।

युधिष्ठिरमीमांसकस्तु पाणिनेः शिष्यकोटौ कात्यायनं परिगणयन्ति । अस्तु-यथाकथञ्चित् ।

सूत्रवार्तिकयोः व्याख्याता भगवान् भाष्यकारः पतञ्जलिः । एते त्रयो मुनयो व्याकरणस्यास्याष्टकस्य प्रणेतारः व्याख्यातारश्च मुनित्रयशब्देनोच्यन्ते । एतेषामेव प्रामाण्यं वैयाकरणाः स्वीकुर्वन्ति । तदनु अष्टाध्यायीक्रममाश्रित्यैव वामनजयादित्यौ काशिकानामकं ग्रन्थं प्रणीतवन्तौ । तत्र काशिकाया उपरि हरदत्तेन “पदमञ्जरी” नामकं विवरणमतीव व्युत्पत्त्याधायकं ग्रन्थं रचितवान् । जिनेन्द्रबुद्धिना न्यासनाम्नी

टीका रचितवान् । जिनेन्द्रबुद्धिश्च बौद्धमतावलम्बी आसीदित्यविवादम् । एव-
मष्टाध्यायीक्रमेण प्रवृत्ते व्याकरणे एकस्यैव प्रयोगस्य साधनायानेकाध्यायस्थानां
सूत्राणामालोडने महत् कष्टमनुभूयात्यन्तं दूयमानचेतसः प्रक्रियात्मकप्रणालीमनुसरन्त
एकत्रैवैकस्य प्रयोगस्य साधनाय सामान्यरूपेण सूत्राणामेकत्र पाठमवचित्य प्रकरणक्रमेण
पठनपाठनपरम्परामाश्रितवन्तः ।

ततश्च प्रक्रियाक्रमे प्रवर्तमाने सर्वतः प्राथम्येन वैयाकरणः कश्चित् धर्मकीर्त्ति-
नामा ख्यातो मनीषी रूपावतारनामकं ग्रन्थं व्यरचयत् । स च ग्रन्थः पूर्वाद्धोत्तरार्धरूपेण
भागद्वयमाश्रित्य वर्तते । तत्र पूर्वार्धस्य रूपावतार इति नाम्ना ख्यातिः । उत्तरार्धस्य च धातु-
प्रत्ययपञ्जिका इति । तथा च स्वयमेवोत्तरार्धे स्वप्रतिज्ञायां ग्रन्थकृताऽभिहितम्—

“प्रणम्य शिरसा देवीं बालानां हितकारिणीम् ।

यथासारं प्रवक्ष्यामि धातुप्रत्ययपञ्जिकाम्” ॥ इति ।

तत्र रूपावतारे बहुशः काशिकावृत्तेरनुसरणं विद्यते । काशिकावृत्तिश्च जयादि-
त्यवामनाभ्यां पार्थक्येन भागशः निर्मिता । काशिकायाः निर्मितिर्नवमे शतके जातेति
सिद्धान्त एतिहासिकानाम् । नारायणभट्टकृतप्रक्रियासर्वस्वेऽपि रूपावतारस्य नाम निर्दिष्ट-
मासीत् । रूपावतारे च हरदत्तजिनेन्द्रयोः पदमञ्जरीन्यासग्रन्थकर्त्रोर्नामनिर्देशो
विद्यते ।

हेमचन्द्रकृतलिङ्गानुशासनेऽपि स्वोपज्ञविवरणे धर्मकीर्त्तेः रूपावतारस्य च नामनिर्दे-
शोऽस्ति । हेमचन्द्रव्याकरणस्य रचनाकालः द्वादशशताब्द्यां जातः इति हैमव्याकरणादेव
१७ अध्यायस्थादवसीयते ।

एवमनेकप्रमाणैः रूपावतारस्य कालः प्रायशः एकादशशताब्दी द्वादशशताब्द्याः
पूर्वाद्धो वेत्यवसीयते ।

प्रक्रियारत्नस्याप्युल्लेखः सायणकृतधातुवृत्तावलोक्यते । प्रक्रियासर्वस्वस्यापि
नारायणभट्टकृतस्य कालः रूपावतारप्रक्रियाकौमुद्योर्मध्यवर्तीति निश्चीयते । प्रक्रियाकौमुद्याः
कालः भाण्डारकररामकृष्णादिभिः पञ्चदशशतक इति निश्चीयते ।

पुण्यपत्तनस्थभाण्डारकरिसर्व-इन्स्टीच्यूटसंस्थानत उपलब्धायाः प्रकाशटीकायाः
पाण्डुलिपेरन्ते लेखनकालः १५०७ संवत्सरो लिखितो वर्तते । तेन ततः पूर्वं चतुर्दशसंवत्सर-
स्य पूर्वार्ध एवास्य कालः इति निश्चितो विद्यते ।

प्रक्रियाकौमुदी—रूपावतारकालयोराभ्यन्तरकाल एव प्रक्रियासर्वस्वस्य प्रक्रिया-
रत्नस्य च काल इत्यविवादम् ।

रामचन्द्राचार्येण पाणिनीयव्याकरणस्योपरि प्रक्रियाकौमुदीनामा ग्रन्थो व्यलेखि । सोऽपि ग्रन्थो नाष्टाध्याय्याः सर्वेषां सूत्राणां व्याख्यानम्, अपि तु लौकिकप्रयोगसम्पादकानां बहुतरसूत्राणामेव ।

रामचन्द्राचार्यो वैयाकरणानां प्रसिद्धे कुले जातः । रामचन्द्रस्य पितुर्नाम कृष्ण-चन्द्राचार्यः । स चाष्टानां व्याकरणानां ज्ञातेति तत्पुत्रेण स्वकीये धर्मतत्त्वालोकनाम्नि ग्रन्थे उल्लेखः कृतः । रामचन्द्रः स्वपितुरन्तिके एव विद्याध्ययनं कृतवान् ।

प्रक्रियाकौमुद्याः टीकाद्वयं वर्तते प्राधान्येन । प्रसादः प्रकाशश्च ।

तत्र प्रसादस्य लेखकः रामचन्द्राचार्यस्य पौत्रः नृसिंहस्य पुत्रः विठ्ठलनामा विद्वानस्ति । विठ्ठलस्य कालश्चतुर्दशशताब्द्याः उत्तरार्धे इति हस्तलिखितपुस्तकात् लन्दननगरस्थ-पुस्तकालयस्थादवगम्यते ।

प्रकाशटीकाकारश्च शेषकृष्णोऽस्ति । स च पत्रपुञ्जदेशस्य राज्ञः श्रीकल्याणस्याज्ञया टीकामिमां व्यरचयत् । अयं चातीव प्राञ्जलः परमविद्वत्तापूर्णश्च ग्रन्थोऽस्ति टीका-रूपेण वर्तमानः । अस्य ग्रन्थस्य कालः चतुर्दशशेऽष्टादशशताब्द्याः उत्तरार्धे इति पुण्यपत्तनस्थ-हस्तलिखितपुस्तकात् प्रतीतो भवति । अयञ्च शेषकृष्णः महान् वैयाकरण आसीत् । अस्य विदुषोऽपरः कृष्णकुतूहलनामा एकः स्वतन्त्रः ग्रन्थोऽस्ति । यस्य प्रकाशटीकाया-मनेकधोल्लेखो वर्तते ।

एवं शब्दालङ्कारनामा कश्चिद् ग्रन्थोऽस्ति, यस्योल्लेखः प्रकाशटीकायां सुद्रथमाणायां १९८ पृष्ठे “शब्दालङ्कारादवधार्यम्” इति । ५१ पृष्ठेऽपि नामास्य ग्रन्थस्य एवंप्रकारेण वर्तते । पदचन्द्रिकानामको ग्रन्थः १५१ पृष्ठे उल्लिखितो वर्तते ।

एवं पदचन्द्रिकाविवरणमपि तेनैव लिखितम् । तस्याप्युल्लेखोऽत्रैव पुस्तके उपलभ्यते । महाभाष्यस्यैका टीका “सूक्तिरत्नाकर” नाम्नी महती सरस्वतीभवनपुस्तकालये संस्कृतविश्वविद्यालयस्य शेषकृष्णकृता वर्तते । स च शेषकृष्णोऽयमेवान्यो बेति न निश्चीयते । परन्तु प्रायशो लेखनप्रणाली साम्यमेवोद्बहति । अतो वक्तुं शक्यते यत्तस्या अपि कर्त्ताऽयमेव शेषकृष्ण इति । सा च टीका सम्पूर्णा न विद्यते । किन्तु बहवोऽंशाः तत्र वर्तन्ते । अष्टाध्यायीक्रमेणैव भाष्यमवलम्ब्य रचनाऽस्ति ।

अस्यैव शेषकृष्णस्य शिष्यः भट्टोजिदीक्षितः यस्य कृतिः ‘वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी’ कस्य वैयाकरणस्य दृष्टिपथं नायाता ? किं बहुना, एतन्मूलकमेव व्याकरणशास्त्रमद्य प्रचलतीति नात्युक्तिः । अस्यां प्रकाशटीकायां बहवो ग्रन्थाः तत्र तत्र उल्लिखिताः सन्ति ।

तत्र यावत्पर्यन्तं प्रकाशमाना वर्तन्ते, तावत्पर्यन्तं यावन्ति नामानि ग्रन्थानां समुपलब्धानि, तेषां पृष्ठनिर्देशपुरःसरमुल्लेखो मया विधीयते ।

तत्र १४२ पृष्ठे अन्तिमपङ्क्तौ “रूपमालायामपि” इत्युल्लिखितम् । अतः रूपमालाऽपि ग्रन्थकारदृष्टिपथमागतेति प्रतीयते ।

रूपमालाया व्याख्यानमपि विष्णुभट्टेन कृतम्, इत्यपि युधिष्ठिरमीमांसकेन स्वकीये “व्याकरणशास्त्र का इतिहास” नामके ग्रन्थे उद्धृष्टम् ।

वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानां निष्पादात् इति मिश्रायुक्तम् । तत्र मिश्रपदेन को विवक्षित इति न ज्ञायते । एवं २४ पृष्ठे नारायणस्य नाम । ३८ पृष्ठे रक्षितस्याप्युल्लेखः । ४१ पृष्ठे कातन्त्रव्याकरणस्य नाम निर्दिष्टम् । ओसौ वाभ्या इति कौमाराः ३१८ संख्याके पृष्ठे वर्तते । वृत्रघ्न-वृत्रघ्न इति माधवादिभिरुक्तम् पृ० ३२३ । एवमत्रैव पृष्ठे दुर्गादय इति ।

परमतेनोक्तम् । तथा च परमतम्-सौ च मधवान् मधवेति । क्षीरस्वामी तु मधः शौर्याख्यमप्यस्तीत्याह, पृ० २३० । ३३५ पृष्ठे हरदत्तरत्नस्य नाम वर्तते । एवं ३३७ पृष्ठे हरदत्तेन इति लिखितम् । ३३७-३८ पृष्ठे हरदत्तः । इति कैयटः । अत्र हरदत्तः इत्याद्युल्लिखितम् । केचिदिति मुग्धबोधकारादयः, पृ० ३६३ ।

ऋकन्प्रत्ययेन सिद्धिरिति क्षीरस्वामी । एवं वामनः असृगित्यत्र कुत्वं छान्दसत्वात् समर्थनीयम् इति, पृ० ३६६ । इति वेदभाष्यकारः पृ० ४०७ । अनिपातोऽप्यस्तीत्याह-कृष्णबोधः, पृ० ४०४ । आकाराद्यर्थानाह—कृष्णबोधः, पृ० ४०६ । कैयटक्षीरस्वामि-प्रभृतयः, पृ० २६७ । पारायणतन्त्रप्रदीपः, पृ० २७६ । विस्तरसूत्रम्, पृ० २८७ । पाणिनीयदर्पण उक्तम्, पृ० ४१३ । वर्धमानस्तु क्षुधागिरेत्यपीच्छति, पृ० ४१२ । एवं तत्र तत्र उल्लिखितानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां नामानि उपलब्धानि । ग्रन्थेऽस्मिन् व्याकरणान्तराणामाश्रयणेनापि प्रयोगाः स्वीकृताः सन्ति । तत्र चतुष्पञ्चाणि उदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते—

१ “प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु” (वा०) ऊह-ऊढ-ऊढि-एष-एष्य एतेषु परेषु वृद्धि-विधीयते । तत्र प्रक्रियाकौमुद्यामुक्तम्—गुणोऽपीति केचित्-प्रेषः, प्रेष्य इति । तत्र प्रकाशकाराः । ईष उञ्छे इति भ्वादि, ‘ईष गतिहिंसादानेषु’ इति तत्र घञि ण्यति गुरुपधत्वाद् गुणाभावे पररूपाप्राप्त्या गुण एव न तु वृद्धिः । अन्यथा वृद्धयापनोद्यस्य पररूपस्योजीवनाय पररूपमपि वक्तुमुचितम् प्रस्तुतत्वात् इति ।

२. कानाम्नेडिते । रुत्वं वेति केचित् कान् कान् इति प्रक्रियाकौमुद्याम् ।

३. “केचिदिनातादेशाविच्छन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन” । तेन निर्जरसिन, निर्जरेण इति प्रक्रियाकौमुदी ।

तत्र प्रकाशकारेणोक्तम् । केचिद् भाष्यकारभिन्नाः । परशब्दस्येष्टवाचित्वादित्यर्थः । यत्र पूर्वमेव कार्यमिष्टत्वात् परं बाधते स पूर्वविप्रतिषेधः । ततश्चादौ तयोः कृतयोः जरस् सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् निर्जरसिन् निर्जरसादिति काशिकाकारमतम् । सन्निपातपरिभाषया जरसोऽभावात् निर्जरेण निर्जरादिति भाव्यम् । प्रागेव जरसादेशात् निर्जरेण निर्जरसेति वा भवतीति भाष्यकारमतम् । यतः स इनातावादेशौ प्रत्याख्याय नादेशमध्यदेशं च विधाय नादेशे एत्वं योगविभागेनासाधयत् इति ।

४. आदन्तत्वात् शसो नत्वाभाव इत्येके, हाहा इति प्रक्रियाकौमुदी ।

५. सुभ्रूः इति अस्य सम्बुद्धौ ह्रस्वतेति केचित् । हे सुभ्रू इति प्रक्रियाकौमुदी । अत्र प्रकाशकाराः “विमानना सुभ्रू कुतः पितुर्गृहे” इति कुमारसम्भवे, “हा पितः कासि हे सुभ्रू” इति भट्टिकाव्ये च प्रयोगो दृश्यते । अस्योवङ्स्थानाविति नदीत्वनिषेधात् ह्रस्वत्वं न सिध्यति तत्समाधानुमाह—अस्येति । केचिदिति । तदुक्तम्—जयमङ्गलायाम्-भ्रूशब्दात् ‘अप्राणिजातेश्चारज्वादीनाम्’ (वा०) इत्यूङि तदन्तेन समासे उपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽपि स्वभावात् मनुष्यजातिवचनत्वेन पुनः “ऊङुतः” (४।१।६९) इत्यूङ् । “अन्तादिवच्च” (६।१।८५) इति पूर्वं प्रत्यन्तभावान्नदीत्वम् । भ्रू-इति द्विप्रत्ययान्तस्यैवानुकरणात् । ऊङभावे तु दीर्घ इति । एवन्तु केवलस्यापि भ्रूशब्दस्योङन्तत्वेन नदीत्वाद् हे भ्रू इति ह्रस्वः प्रसज्यते, किञ्चान्तवद्भावादेवोवङ्स्थानत्वेनानदीत्वात् ह्रस्वो न स्यात् । एवं बहुत्र वर्तन्ते एवंविधानि स्थलानि ।

तत्र श्रीशेषकृष्णकृतप्रकाशटीकायाः प्रभावः प्राचुर्येण भट्टोजिदीक्षितविरचित-सिद्धान्तकौमुद्यां वर्तते । यतो हि श्रीशेषकृष्णस्यैव शिष्यो महागुभावो भट्टोजि-दीक्षित इति । तत्र द्वित्राणि स्थलानि तादृशस्योदाहरणमुखेनावलोकनीयानि ।

१. अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । अत्र प्रकाशकारः—प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययो विधीयमानोऽण् तं वर्जयित्वेत्यर्थः । तेनागमादेशयोरपि संग्रहः । तथा च वार्त्तिकम् “अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यम्” (१।१।६६) इति । प्रत्ययः “सनाशंस-मिक्ष उः” (१।१।६८) भिक्षुः । आदेशः । “इदम् इश्” (५।३।३) इह । टित् । “आर्धधातुकस्येड् वलादेः” (७।१।३५) लविता । कित् । “भुवो वुग् लुङ्लिटोः” (६।४।८८) बभूव । मित् । “अम् संबुद्धौ” (७।१।६६) हे अनङ्वन् । एते सवर्णान् गृह्णन्ति विधीयमानत्वात् । उदित्करणसामर्थ्यात् “कुहोश्चुः” (७।४।६२) “चोः कुः” (८।१।३०) इत्यादौ न दोषः । तथा चाहुः “भाव्यमानोऽण् सवर्णान् गृह्णाति” इति ।

इममेव सिद्धान्तमवलम्ब्य भाष्ये प्रत्ययपदस्य संज्ञापरत्वमवलोक्यापि सिद्धान्तकौमुद्यामपि भट्टोजिदीक्षितेन प्रत्ययस्य यौगिकोऽर्थः विधीयमानरूपः स्वीकृतः । तदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् “अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णसंज्ञः स्यात्” इति ।

२. ऊँ (१।१।१८) इति सूत्रम् । अयमादेशश्च वा । ऊँ इति प्रक्रियाकौमुदी । अत्र प्रकाशकारः । दीर्घोऽनुनासिक उकार इत्यर्थः । चशब्देन प्रगृह्यमंज्ञापक्षे एवास्य विधानं सूचयति वेति शाकल्यानुवृत्त्या । प्रगृह्यशब्दश्च प्रकृतः पष्ठयन्ततया विपरिणम्यते । तेन प्रगृह्यस्योजः ऊँ इत्यादेशः इत्यर्थः । यदि हि प्रगृह्यस्येति नापेक्ष्येत तदा प्रगृह्याप्रगृह्ययोरपि ऊँ विकल्पेन स्यात् । तत्र प्रगृह्यस्यादेशे सिद्धमिष्टम्, स्थानिवत्त्वेऽपि प्रकृतिभावात् । अप्रगृह्यस्य त्वादेशे तस्य यण् सानुनासिको वकारः स्यात् । अतः प्रगृह्यस्यैवायमेपितव्यः । तथा यदि वेति नापेक्ष्येत तदा प्रगृह्यस्योजो नित्यमूँ स्यात् । ततश्च ऊँ इति । अप्रगृह्यस्य तु वितीति द्वे एव रूपे स्याताम्, न तृतीयम् उ इतीति । वाप्रहणात् तदपीति । एतदनुसारेणैव सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन ऊँ इति, उ इति, विति रूपत्रयं योगविभागेन साध्यते । तेन पूर्णः प्रभावो वर्तते प्रकाशस्य सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

३. “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” (१।२।४५) इति सूत्रम् । धातुप्रत्ययवर्जमर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यादिति प्रक्रियाकौमुदी । अत्र प्रकाशकारः-यद्यपि “अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” (अम० ना० श्लो० ८६) इत्यनेकार्थोऽर्थशब्दः स्मर्यते । तथापीहान्येषामसम्भवादभिधेय एव गृह्यते इत्याकरे । अभिधेयत्वञ्च नाभिधानवृत्त्या प्रतिपाद्यत्वं गौणलाक्षणिकाव्याप्तेः । नापि यथाकथंचित् अर्थोपस्थापकत्वम् । गवित्ययमाहेत्यत्रापि सादृश्यादनुकार्यप्रतिपादकेऽव्याप्तेः । अत्र ह्यनुकार्यानुकरणयोर्मंदस्याविवक्षितत्वात् विभक्तिर्न भवति । यद्यप्यभिधानव्यापारो नास्ति, तथापि तदानीमुच्चरितं रूपं सादृश्यादनुकार्यप्रतिपत्तिपरमिति हरदत्तादिभिः सिद्धान्तितत्वात् । तस्माद् वृत्तिमत्त्वम् अर्थवत्त्वम् । वृत्तिश्च द्विधा-शक्तिः लक्षणा च ।

एतदनुसारेणैव मनोरमायां वृत्तिमत्त्वम् अर्थवत्त्वं स्वीकृतवान् भट्टोजिदीक्षितः । तत्र सन्त्यनेकानि स्थलानि अपरिगणितानि । परन्तु प्रकाशनीयग्रन्थखण्डस्य स्थलत्रयं निदर्शनरूपेण प्रदर्शितं मया । अग्रे समस्तस्य ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनसमये विस्तरेणान्यत्र स्थलेषु केषुचित् प्रदर्शनपथमागमिष्यतीति वर्तते मनस्याशाप्रवाहः ।

तत्रैतस्य ग्रन्थभागस्य प्रकाशनावसरो विशाप्यते ।

१९५८ ख्रिष्टाब्दे मार्चमासे राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य वाराणसेयसंस्कृत-विश्वविद्यालयरूपेण परिणतिर्जाता । सति संस्कृतविश्वविद्यालयेऽनुसन्धानस्य पुरातन-पुस्तकानाममुद्रितानां मुद्रणस्य सम्यग् व्यवस्थासम्पादनार्थमनुसन्धानविभागः स्थापितः सर्वकारेण । तत्र प्राच्यप्रतीच्यविद्याविचक्षणस्य जङ्गमपुस्तकालयस्वरूपस्य महाविदुषः श्रीक्षेत्रेशचन्द्रचट्टोपाध्यायस्य प्रयागविश्वविद्यालयप्राध्यापकस्यानुसन्धानसञ्चालकपदे नियुक्ति-रभूत् । स च महामहिमशाली संस्कृतविद्वद्भौरेयः कथमत्र प्रकाशनकार्यं सुदृढं सम्पद्येतेत्येत-दर्थमहर्निशं प्रयतमान आसीत् ।

तस्मिन्नेव समये नव्यव्याकरणाचार्यपरीक्षामुत्तीर्थ श्रीआद्याप्रसादमिश्रः मम निर्देशने “प्रक्रियाकौमुदीविमर्शः” इत्येतद्विषयमधिकृत्यानुसंधितसुरासीत् । साहाय्यसम्पादनार्थं तैः महानुभावैः प्रकाशटीकायाः पूना-तञ्जौर-एवमन्येभ्यः पुस्तकालयेभ्यः पुस्तकान्यानाथ्य प्रदत्तानि । सरस्वतीभवने सम्पूर्णाया अस्याः टीकाया असत्त्वात् तेषां मनसि प्रादुर्भूतोऽ-भिलाष एषः, यदस्याः टीकायाः प्रकाशनं स्यादिति । निर्देशकत्वेन नियुक्तं प्रक्रियाकौमुदी-विमर्शरूपनिबन्धस्य माम् परिसमीक्ष्य ममोपयेष भारः प्रकाशनस्य निश्चितः । परन्तु तदानीं मुद्रणालयस्य स्वतन्त्रस्याभावात् संसारमुद्रणालये व्यवस्था कृता तैः । तत्रापि केनचित् कारणेनाव्यवस्था जाता । तस्मिन्नेव समये चट्टोपाध्यायमहोदयैरवकाशो गृहीतः ।

तत्पश्चात् तत्प्रतिरूपमेव काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य प्राध्यापकोऽत्र पुराणविभागा-ध्यक्षश्चावकाशं प्राप्यैतत्पदे प्रतिष्ठितः । अवसरे तस्मिन् तदीयसहायकैः कैश्चित् भिन्नमतिं प्रापिता उपाध्यायमहोदयाः कियत्कालानन्तरं याथातथ्यमुपलभमाना सुदर्शनमुद्रणालये मुद्रण-प्रबन्धं कृतवन्त आसन् । तस्मादेव मुद्रणालयात् ५५ पत्रकाणि (फार्म) मुद्रितानि । एतेषां मुद्रणे अनुसन्धानसञ्चालकस्थाने वर्तमानाः श्रीबदरीनाथशुक्लमहोदयाः सहायतां यथाशक्ति दत्तवन्त आसन् । ततः कर्गजादीनामभावात् अथस्य च संकीर्णत्वात् वर्षत्रयं यावत् मुद्रणकार्यमवरुद्धमस्ति ।

तत्र मुद्रितान्येतानि पत्राणि विशीर्णानि न भवेयुः, अथ च कश्चिद् भागोऽस्य प्रकाश-तामाप्नुयात्तर्हि ग्रन्थस्यास्योपादेयता विद्वत्सु स्फुटीभवेदिति बुद्ध्या कस्यचिदंशस्य प्रकाशने समुद्यम एषः ।

यद्यप्ययं ग्रन्थो महाकायो वर्तते प्रकाश्यमानो भागस्तु तुयांश एव । अत एव भूमिका-यामतिसंक्षेपो विहितः । सम्पूर्णस्य ग्रन्थस्य यदि भाग्यवशात् प्रकाशनावसरः प्राप्येत तदा विशेषरूपेण प्रस्तावना प्रस्तूयमाना भविष्यतीत्याशासे ।

प्रकाशकाराणां कुले बहवो वैयाकरणा आसन् । एष तु महावैयाकरण इति सर्वरेव स्वीक्रियते एतैर्निर्मितग्रन्थानामवलोकनेन । अस्यैव शेषकृष्णस्य शिष्यः भट्टोजिदीक्षितः इति त्वसकृदुल्लिखितं वर्तते । शेषकृष्णस्य पुत्रस्तु शेषवीरेश्वरः । तस्य शिष्यः पण्डितराजजगन्नाथः, चक्रपाणिदत्तश्च पुत्रः ।

भट्टोजिदीक्षितस्य पुत्रः वीरेश्वरदीक्षितः, तस्य पुत्रो हरिदीक्षितो यस्य शिष्यो महा-वैयाकरणो नागेशभट्टो नाम । अस्य महानुभावस्य शिष्यो वैद्यनाथपायगुण्डे नाम । येन नागेशभट्टनिर्मितग्रन्थानामुपरि टीका कृताऽस्ति । एवं महाभाष्योद्द्योतस्यापि छायानाम्नी टीका निर्मिता वर्ततेऽनेन महाभागेन ।

तत्रैकं पुस्तकं तञ्जोरपुस्तकालयादानाय्य चट्टोपाध्यायमहोदयेन स्वकीये कार्यालये प्रतिलिपिं कारयित्वा मह्यं तत्प्रतिलिपिर्दत्ता । सैव 'क'नाम्नाऽस्मिन् प्रकाशिते पुस्तके दृश्यते । पूनास्थित 'भाण्डारकररिसर्च' इन्स्टीच्यूट' इत्याख्यपुस्तकालयाद् एकं पुस्तकमपि तेषामेव महानुभावानां प्रबलेनोपलब्धम्, तस्यैव 'ख'नाम्ना व्यवहारः । एकस्य पुस्तकस्य केषाञ्चिदंशानामेव प्रतिलिपिस्तैरेव दत्ता । तस्यैव 'ग' नाम्ना व्यवहारः । एतत् पुस्तकत्रयं सम्पादनकाले प्राप्तमासीत् । अतस्तेषां पाठभेदो दर्शितोऽधस्ताद् रेखाऽङ्किते भागे प्रतिपृष्ठम् ।

'रश्मि' नाम्नी स्वतन्त्रा टिप्पणी प्रागेव मनसि निर्मिता आसीत्, यस्याः प्रकाशयमानेऽस्मिन् भागे सन्निवेशो विद्यते । परमग्रिमे भागे प्रकाशनेऽस्य पुस्तकस्यावरोधमाकलय्य तत्रैव परिसमाप्ता । तदत्रोत्साहाभाव एव कारणम् । यथाकथञ्चित् हस्तलिखितः संपादितोऽवशिष्टो भागः प्रकाशनाधिकारिणे समर्पितः । सोऽयं समापराधः अन्तव्यो विद्वद्वैववशात् ।

तत्र परमपूज्यानां क्षेत्रेशचन्द्रचट्टोपाध्यायमहानुभावानां विद्वन्मूर्धन्यानां विद्वत्सु परमादरविधायकानामाधमर्ण्यं कदापि न विस्मरामः । यैर्बहुविधैः प्रकारैः पुस्तकानां साहाय्यदानेन प्रकाशनदिशां प्रदर्शनेन, सामग्रीसम्पादनोपायप्राप्त्युपायनिर्देशनेन च बहूनामस्मिन् पथि पदमादधतां मनीषिणामुपकारो विहितः । तत्समस्वभावा एव श्रीबलदेवोपाध्यायास्तत्स्थाने एवासीना अनुसन्धानसञ्चालकाः । परमतिसारल्यादनुजीविभिरितरैः समये समये कौटिल्यं प्रापिता बुद्ध्या च तत्कौटिल्यहेतुं प्रकृतिस्था एव सजायन्त इति तेषामपि स्मृतिर्यलात् हृदये संनिविशत एव ।

बदरीनाथशुक्लमहोदयास्तु तस्मिन् पदेऽल्पकालमेवासीनास्तावत्येव काले तेषामुत्साहः, विद्वत्त्वादरः, सारल्यं च प्राचीकटन्नेव ।

इदानीमनुसन्धानसंचालकरूपे वर्तमानाः श्रीभागीरथप्रसादत्रिपाठिमहोदयाः सन्ति । तेषामयमेव परमानुग्रहो यदस्य मुद्रितभागस्य प्रकाशनं तेषामेव संरम्भेण जायते । अतस्तेषामपि कश्चिदुपकारं स्मराम्येव ।

एतैर्विघ्नप्रचयैराहन्यमानस्य मम प्रमादात् शैघ्र्येण मुद्रणदोषाच्च मुद्रणे काश्चिदशुद्धयो जातास्ता क्षन्तव्या एव, पुनरग्रिमे संस्करणे संस्कृताः भविष्यन्तीति विश्वासप्रभावेण । यद्यपि प्रसादटीकासहितेयं प्रक्रियाकौमुदी प्रकाशिताऽस्त्येव, तथापि प्रकाशटीकासहितस्यास्य प्रकाशनेन प्रक्रियाग्रन्थानामेका विशिष्टा शृङ्खला संयोजिता स्यात्, यतो हि प्रभावोऽस्याः भाविनां सिद्धान्तकौमुदीमनोरमाप्रभृतीनामुपरि भूयसा वर्तते । प्रदर्शितश्च कश्चिदंशोऽस्यां प्रस्तावनायाम् । किं बहुना महावैयाकरणधौरेयस्य नव्यव्याकरणजीवातोर्नागेशभट्टस्य ग्रन्थेष्वपि प्रभावो वर्तते । प्रकाश्यमाने ग्रन्थनिचये प्रस्तूयमानभूमिकायामविकलं सकलं प्रदर्शयिष्यामो यदि शीघ्रं प्रकाश्यमानं स्यात् ।

तत्र वर्तमानकुलपतीनां श्रीकरुणापतिमहाभागानामप्युपकृतिं न विस्मरामि यदेतावतो भागस्यास्य प्रकाशने स्वीकृतिं प्रदायानुगृहीतवन्त इति ।

श्रीवाराणसीपरममहाराजस्य पावंतीजानेः प्रेरणयाश्रितप्रयत्नेन कुलपतिना स्व-प्रेरणयाशु प्रकाशमेध्यतेऽवशिष्टोऽपि भाग इत्याशासानो रिमवामि-

विदुषामनुग्रहभाजनो

मुरलीधरमिश्रः

भूतपूर्वव्याकरणविभागाध्यक्षः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

वाराणसी

विषयानुक्रमणिका

प्रास्ताविकम् (प्रधानसम्पादकस्य)	—	अ-अः
भूमिका (सम्पादकस्य)	—	१-१२
संज्ञाप्रकरणम्	—	१-७२
अच्सन्धिः	—	७३-१३६
हल्सन्धिः	—	१३७-१६५
विसर्गसन्धिः	—	१६६-१६८
स्वादिसन्धिः	—	१६९-१८२
अजन्तपुंलिङ्गाः	—	१८३-२७१
अजन्तस्त्रीलिङ्गाः	—	२७२-२९२
अजन्तनपुंसकलिङ्गाः	—	२९३-३०७
हलन्तपुंलिङ्गाः	—	३०८-३९२
हलन्तस्त्रीलिङ्गाः	—	३९३-३९५
हलन्तनपुंसकलिङ्गाः	—	३९६-४०२
अव्ययप्रकरणम्	—	४०३-४१८
स्त्रीप्रत्ययाः	—	४१९-४९०
परिशिष्टम्—	—	
व्याख्यातसूत्रानुक्रमणी	—	क-ज

विष्णुसहस्रनाम

॥ श्रीः ॥

प्रक्रियाकौमुदी

प्रकाशव्याख्यया 'रश्मि' टिप्पण्या च

विभूषिता

श्रीमद्विद्वलमानस्य पाणिन्यादिमुनीन् गुरुन् ।

प्रक्रियाकौमुदीं कुर्मः पाणिनीयानुसारिणीम् ॥

प्रकाशः

अलिकुलमण्डितगण्डं प्रत्यूहव्यूहतिमिरमार्तण्डम् ।
सिन्दूरारुणशुण्डं देवं वेतण्डतुण्डमवलम्बे ॥१॥

वृन्दारण्यमहीषु वंशनिनदामन्दामृतास्वादना-
न्निःस्यन्दानि दुधुक्षयेव सुरभीवृन्दानि सन्दानयन् ।
मन्दारद्रुमवीथिकासु विहरन् वन्दारुवृन्दारक-
द्वन्द्वस्तुत्यभिनन्दितोऽस्तु जगदानन्दाय नन्दात्मजः ॥२॥

शेवालश्रेणिशोभां दधति हरजटावल्लयो हन्त यस्याः
स्रग्ग्रासोल्लासवल्गद्वरशफरतलां यत्र धत्ते कलावान् ।
उन्मीलद्भोगिभोगावलिमुभगसिताम्भोजसम्भाविताम्भा
गङ्गानङ्गारिसङ्गा मम महति विधौ मङ्गलान्यातनोतु ॥३॥

स्फटिकोपलगौरमिन्दुलेखातिलकं लोचनमेयमम्बिकायाः ।
विपदो विनिहन्तु मे विशाला निजभालानलदीप्तमाप्तभोजः ॥४॥

कलितकमलपुष्पन्यस्तहस्ताग्रमुद्रा
दिशतुलिखनशुद्धिं शारदा सारदा नः ।
प्रतिवदनसरोजं या कवीनां नवीनां
वितरति मधुधारां माधुरीणां धुरीणाम् ॥५॥

1. कुटादिस्वान्निखधातोस्ततः परस्य क्युट्प्रत्ययस्य क्तिच्चाद् गुणाभावः ।

भास्वद्भूमीवलयतिलके धर्मकर्मप्रसूता-
वार्यावर्ते सुचरितकृताचार्यके विश्ववन्द्ये ।

अन्तर्वेदिजयति यमुनाजह्नु जाव्याजभाजो-
र्वाहोर्मध्ये हरिगिरिशयोः स्पष्टलक्षमेव वक्त्रः ॥६॥

तत्रोदुम्बरहार इत्यभिधया जागर्ति नीवृद्धरः
स्वलोकप्रतिबिम्बमम्बरचरेः साशङ्कमालोकितः ।

यस्मिन्नल्पितकल्पशाखिविभवाः शाखाशतोद्भाविताः
सेव्यन्ते तरवोऽथ वेदगुरवः^१ प्रत्याशया तैर्द्विजैः ॥७॥

ब्रह्मावर्तं नाम तत्रास्ति तीर्थं सार्धं पण्यं पूर्वपुण्यैरगण्यैः ।
यत्संसेव्यं प्राप वल्मीकजन्मा सन्मानार्हां काव्यवाचां समृद्धिम् ॥८॥

आस्ते तस्मिन्नमरनगरीगर्वसर्वस्वहारी
हारीभूतामरसुरसरित्पत्रपुञ्जाभिधानः ।
ग्रामः स्वःस्त्रीजनविनिमयीभूतरामाभिधानः
कामक्रीडाभवनमवनौ कश्चिदाश्चर्यरूपः ॥९॥

यत्केलीभवनोदरे सुरमणिस्पर्धासु बद्धादरा
रत्नानां प्रकरा निशास्वपि दिनाद्वैतं समातन्वते ।
लज्जालोलदृशां विलासवलभीवातायनप्रस्थितै-
दृग्भङ्गिभ्रमरीभरव्यतिकरैरद्यापि नीलं नभः ॥१०॥

साग्नयोऽपि किल शीतलशीला विश्रुता अपि बहुश्रुतवन्तः ।
पण्डिता अपि जनाः परिवादे श्रोत्रिया इह सदा निवसन्ति ॥११॥

सद्धर्मकर्मपरिकर्मणि मर्मविज्ञा
विज्ञानवेदविषया विषयानपेक्षाः ।

साक्षादिवात्र विधयो विधयो गुणानां
जातु द्विजा नहि निजाद्विचलन्ति मार्गात् ॥१२॥

तत्र ब्राह्मणमण्डलेऽतिविपुले सत्कर्मभिर्निर्मले
वाल्मीकिप्रतिवेशवासवसनो विज्ञातसर्वागमः ।

आसीद् भूपधरः परस्मरहरः सत्क्षत्रियाणां वरः
शौर्योदार्यविवेकधैर्यनिलयो भूपालभूषामणिः ॥१३॥

शिवः कपाली मधवापि गोत्रभि-
च्चन्द्रः कलङ्को तपनो विकर्तनः ।

शेषोऽपि चाशीविषवंशसम्भव-
श्चेत् केन लोकेऽयमिहोपमीयताम् ॥१४॥

प्रत्यद्विक्षितिपालबालवनितासीमन्तसिन्दूरका-

लुण्टाकः प्रकटप्रतापतपनप्रोद्धासिताशामुखः ।

त्रैलोक्योत्तरकर्मनिर्मितिपरिप्राप्तप्रतिष्ठस्ततः

संभूतः कलिकालकल्मषपरोहाराय नारायणः ॥१५॥

यः सिंहासनमास्थितोऽपि सहजं पद्मासनं सेवते

यो मालाः परिवर्तयत्यविरतं शाला विशालाः श्रितः ।

योगं यः श्रयति चित्तिक्षिदुचिताचारे नियोगश्चरन्

वेदेहं जनकं व्यजेष्ट न परं लोकानशेषानपि ॥१६॥

तस्मादाविरभूत् प्रभूतविभवो गाङ्गेयमेयोर्जितो

गङ्गादास इति प्रसिद्धमहिमा गङ्गां समाराध्य यः ।

स्वामाख्यामकृतार्थयज्जगदलञ्चक्रेऽन्यचक्रेश्वरा-

नक्लेशादजयद् जयैकनिलयः शक्रेऽप्यवज्ञापरः ॥१७॥

हरिहरपदपद्मद्वन्द्वनिद्वन्द्वभक्ति-

प्रतिहतदुरितौघोल्लाघजङ्घालकीर्तिः ।

प्रतिदिवसवितीर्णस्वर्णसंप्रीणितार्थि-

व्रजविहितशुभाशोः शीलिताशेषकामः ॥१८॥

नानाजन्मशतार्जितेन तपसा गङ्गाधराराधने-

यः श्रीमानमलाभिधानसुभगे पातिव्रते ज्योतिषि ।

लेभे वीरवरं सुतं द्विजवरं प्रह्लादभीष्माजुन-

प्राया भागवता न यं तुलयितुं ब्रह्मर्षयो वा क्षमाः ॥१९॥

तद्वंशे भूवतंसे समजनि रजनीजानिलज्जानिदान-

स्फूर्जद्दानावदानप्रथितपृथुयशोधोरणीघोतविश्वः ।

सर्वोर्वीशक्रचक्राक्रमनमितशिरःकोटकोटीरकोटि-

प्रोदश्चदुत्तरोऽचिःपरचितविलसत्पादपङ्केरुहश्रीः ॥२०॥

कामो वामदृशां निधिनयजुषां कालानलो विद्विषां

स्वःशास्त्री विदुषां गुरुगुणवतां पार्थो धनुर्द्वारिणाम् ।

लीलावासगृहं कलाकुलभुवां कर्णः सुवर्णार्थिनां

श्रीमान् वीरवरः क्षितीश्वरवरो वर्वति सर्वोपरि ॥२१॥

यस्य प्रोढतरः प्रतापतपनः प्रत्यर्थिपृथ्वोभूतां

कीर्तिं सर्वगुणाश्रयामुदवहत् संयोजितां वेधसा ।

लाजा मेरुहिरण्यरेतसि हुताः क्षमामण्डलस्थण्डिले

यस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति परितस्तारामिषाद्भूरिशः ॥२२॥

सर्पी सा यत्कृपाणी गुरुभुजभुजगासंगता संगरादौ

सदाः कृत्तारिकण्ठच्युतरुधिररजोयोगमभ्यावहन्ती ।

दृष्यद्दानाम्बुपूरोत्कटकरिटिघटागण्डशैलेषु लग्ना
 सूते सद्यः किलाण्डानतिविमलगलद्भ्रु रिमुक्ताच्छलेन ॥२३॥
 गङ्गादासात्मजन्मक्षितिरमणमणोः कीर्तिगङ्गानुषङ्गाः
 श्वेतन्ते स्फीतफेनस्तवकसमरुचो हारिदश्वाः किलाश्वाः ।
 द्राग् वीक्ष्यामून् विडौजाः पृथुपुलकभरः पार्थमाशङ्कमानो
 विष्वग्वाष्पायमाणान्यनुवहति मुदा लोचनानां शतानि ॥२४॥
 यद्वाणी वाणिनीनामधरमधुरसाद् रोहिणीं रोहिणेयः
 पीत्वा हालावहेलां रचयति सुचिरं सम्मदाधूर्णिताक्षम् ।
 किञ्चिद् द्राक्षासदृक्षाक्षररसनकरस्तस्तरुद्राक्षमालः
 सोत्कण्ठं नीलकण्ठोऽप्यनुपठति शिरस्ताण्डवाडम्बराणि ॥२५॥
 मौली मन्दारदामभ्रमदलिपटलीकाकलीश्रेणिबिम्बे
 कूजत्काञ्चीकलापं चरणकमलयोर्मञ्जुमञ्जोरशिञ्जाम् ।
 उत्सङ्गे कीरगीतं स्तनभुवि मसृणं वल्लकी पञ्चमं वा
 यत्काव्ये दत्तकर्णा शिवशिवमनुते भारती भारमेव ॥२६॥
 इन्दुं निन्दति चन्दनं न सहते विद्वेष्टि पङ्केरुहं
 हारं भारमेवेति नैव कुरुते कपूररूपरे मनः ।
 स्वर्गङ्गामनुगाहते हिमगिरिं गाढं समालम्बते
 यत्कीर्तिविरहातुरेव न मनागेकत्र विश्राम्यति ॥२७॥
 माद्यद्वेतण्डगण्डस्थलवहलगलद्दानवारिप्रवाहै-
 वैरिस्त्रीवाष्पवर्षैः प्रतिदिनविहितैर्विप्रदानोदकैश्च ।
 सिक्ता पातालमूलं किमपि वसुमती यस्य नित्यं प्रसूते
 भूरिस्वर्गापिवर्गप्रभृतिफलभृतः कीर्तिलक्ष्मीप्ररोहाम् ॥२८॥
 बालार्कोदरसोदराङ्घ्रिकिरणस्पृष्टारिसीमन्तिनी-
 सीमन्तेषु समर्घयन्नविरतं सिन्दूरपूरश्रियम् ।
 सर्वाशाः परिपूरयन् निजयशःकपूररूपरेश्वरं
 श्रीमान् वीरवरो जगत्पुण्यपमश्रोः केन वा वर्ण्यताम् ॥२९॥
 सोऽयं काव्यकलाविलासभवनः श्रीतारकेशेश्वरः
 प्राणानामधिदैवतं गुरुगुणश्रेणीमणीरोहणम् ।
 विद्यानां निकषोपलः कुलगृहं केलीकुरङ्गीदृशां
 शश्वत्पण्डितमण्डलीपरिवृतो विद्याविनोदं व्यधात् ॥३०॥
 तस्यास्ति सर्वजनलोचनलोभनाय
 सौन्दर्यसारसविलासनिवासभूमिः ।
 विद्याविनोदपरिमोदितभूरिसूरिः
 कल्याण इत्यभिधया तमयो नयजः ॥३१॥

यस्यापाङ्गतरङ्गिते सुरगवो वक्त्रे च वाक्चातुरी
 कण्ठे चापि सरस्वती हृदि हरेर्भक्तिश्च शक्तिर्भुजे ।
 आस्ते पाणितले सदा वितरणश्रीः पादपद्मे नृप-
 श्रेणीमौलिमणिप्रभा वत कथं स्त्रेणः कुमारोऽप्यसौ ॥३२॥

सर्वविद्याविदोऽप्यस्य कल्याणगुणशालिनः ।
 अभिन्यविशतातीव तीक्ष्णाव्याकरणे मतिः ॥३३॥
 रसालङ्कारसाराऽपि वाणी व्याकरणोज्झिता ।
 चित्रोपहतगात्रेव न रञ्जयति सज्जनान् ॥३४॥

कल्याणस्य तनूद्भवस्य नृपतेः कल्याणमूर्तेस्ततः
 कल्याणी मतिमाकलय विषमग्रन्थार्थसंवित्तये ।
 कृष्णं शेषनृसिंहसूरितनयं श्रीप्रक्रियाकौमुदी-
 टीकां कर्तुमसौ विशेषविदुषां प्रीत्यै समाजिज्ञपत् ॥३५॥
 अस्फुटभावा प्रस्फुटदोषापसिद्धान्ता ।
 असमर्थाप्येकपदबन्धा नैषा परं प्रभावयत्यर्थम् ॥३६॥

तस्माद् वीरवरान् महीशमुकुटालङ्कारचूडामणोः
 प्राप्याज्ञां सुचिरं विभाव्य च हृदि ज्योतिर्नृसिंहाभिधम् ।
 सन्तोषाय विशेष्य भाष्यविदुषां बोधाय दुर्मेधसां
 व्याख्याम्याकरसाक्षिकं सुविशदं तां प्रक्रियाकौमुदीम् ॥३७॥

किञ्चित्पूर्वनिबद्धसिद्धवचनोपन्यासदक्षाः परं
 पोर्वापर्यविरोधबोधविधुरा दृष्टाक्षरग्राहिणः ।
 किं तैवंकृत्भिरत्र यः स्वविभवैरुद्गूढ्य पूर्वं परा-
 नुक्तं वक्ति परं छिनति विषमं व्याख्यात्यसौ दुर्लभः ॥३८॥

प्राचां सूचितसूचितार्थगहने वाचां प्रपञ्चेऽद्य न-
 श्चेतश्चञ्चलताविमोहविधुरं चिन्तां चिरं चुम्बति ।
 कामं किन्तु निरस्तविस्तरमिह प्रस्तुत्य मूलं शिशु-
 त्रासान्यासि मया मितं हितमिहानुक्तं विविक्तं च यत् ॥३९॥
 दुस्तकंकर्कशधियां विदुषां मितोक्त्या

निःशेषदोषपरिशोषमुते न तोषः ।

हन्ताभिनन्दति न मन्दमतिर्बहूक्ती

तत्केन वाणि करवाणि जनानुवृत्तिम् ॥४०॥

कतिचिदुद्धतनिर्भरमत्सराः कतिचिदात्मवचःश्रुतिशालिनः ।
 अहह केऽपि निरक्षरकुक्षयास्तदिह संप्रति कं प्रति मे श्रमः ॥४१॥
 अबुधाः सुधा वत सुधासरसी सरसीभवद्वचनवीचिचये ।
 मयि साधुसाधनपरे भवतां भवताच्चिराय खलतापनुदे ॥४२॥

मात्सर्यमुत्सायं तथापि चार्यैराचार्यहार्दं सुजनैर्विचार्यं ।
फणिप्रयुक्ता भणितीविचिन्त्य चिरं मदुक्तिः परिभावनोया ॥४३॥
भाष्यादिषु न्यायसिद्धमर्थमाश्रित्य सिद्धवत् ।
व्याख्यास्ये कोमुदी न्यायान्ननु संबद्धमाकरात् ॥४४॥

वद्धौ सुवर्णमिव यत्परिशोध्य शब्दा-
लङ्कारनामनि मया विहिते निबन्धे ।

उद्धृत्य सारमिदमीयमिहोपबद्धं
सिद्धान्तशुद्धिविबुधसुजनानुरोधात् ॥४५॥

हेवाकिभावादिह चेदहंयुर्दोषं मृषा पश्यति निस्तुषेऽपि ।
किं तत्र कुर्मो मृदुलं दूकूलं चेन्मूषिको दूषयति द्विषाणः ॥४६॥

विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलमादौ निबध्नन् शिष्यावधानाय चिकीर्षितं प्रति-
जानीते—श्रीमदिति । वयं प्रक्रियाकौमुदीं कुर्म इत्यन्वयः । कुर्म इति सम्बन्धाद् वयमिति

रश्मिः

मुनित्रयं नमस्कृत्य गुहं गणपतिं तथा ।
प्रक्रियाकौमुदीव्याख्यां प्रकाशाख्यां यथामति ॥
रश्मिना संयुतां कृत्वा तस्याः प्राकट्यहेतवे ।
यते प्रकाशनार्थं हि स्वीयसूक्ष्मविवेचनैः ॥

- विघ्नविघाताय इति । अत्र मतद्वयम्, तत्र नव्यनैयायिका मङ्गलस्य विघ्नध्वंसः फलमिति स्वीकुर्वन्ति । प्रारब्धस्य कार्यस्य निर्वाहे विघ्नो न स्यादिति कामनया शिष्टैर्मङ्गलस्यानुष्ठानात् । समाप्तिस्तु विघ्नरूपप्रतिबन्धकाभावे सति स्वकारणादेव जायते । यथा कारीरीयागेनावग्रहध्वंसे वृष्टिः स्वकारणादेव भवति । यदापि निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामना, तत्रापि नागृहीतविशेषणा बुद्धिविशेष्यमुपतिष्ठत इति न्यायाद्विघ्नध्वंस एव फलं मङ्गलस्यायाति । प्राचीनास्तु विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तिरेव मङ्गलस्य फलमित्याहुः, तदुभयमप्यापातरमणीयम्; धर्मिग्राहकप्रमाणेन मङ्गलस्यानेकफलकत्वसिद्धेः । तथा हि मङ्गलकर्तव्यतायां वेदादीनां प्रमाणानां साक्षादनुपलम्भात्, किन्तु शिष्टाचारेणानुमितानामेव वेदानाम् । स च शिष्टाचारः समाप्त्याद्यनेककामनया सम्भवति । तेनानेकफलकत्वमप्यस्य सिद्धयति । यथा यथा च कामनया शिष्टा मङ्गलमाचरन्ति तासां तासां कामनानां फलत्वेन निर्धारयितुं शक्यत्वात् । अत एवोदयनाचार्यैः कृतेनानेन मङ्गलेन प्रारब्धं कर्म निर्विघ्नं परिसमाप्यते प्राचीयते चेति ग्रन्थेन गुरुणा शिष्यायाध्ययनदानस्याविच्छेदात्मकस्य प्रचयस्यापि मङ्गलफलकत्वमुक्तम् । लाघवादेकफलकत्वं तु न कल्पनीयम्, प्रमाणाप्रतिपन्ने लाघवानवकाशात् । अत एव सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासाविश्यादिना दर्शपौर्णमासयोः सर्वफलत्वं सिद्धं भवति । फलानां साहित्यं तु न विवक्षितम्, उपदेशगतत्वेन ग्रहैकत्ववदविवक्षणात् ।

कर्ता लभ्यते । “अस्मद्युत्तमः” (१।१।१०७) इत्युक्तेः “अस्मदो द्वयोश्च” (१।२।५६) इत्येकत्वेऽपि बहुवचनम् । “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” (३।३।१३१) इति भविष्यत्यपि लट्, न तु वर्तमाने । मङ्गलानुबन्धप्रतिज्ञोपनिबन्धकस्यास्य श्लोकस्य प्रक्रियापदवाच्ये शब्दान्वाख्यानेऽनन्तर्भावात्, प्रतिज्ञातस्य चाद्याप्यनारब्धत्वात् । इष्टदेवताप्रणामे प्राप्ते गुरुतमगुरुतरगुरुक्रमेण १देवतादिप्रणामः कर्तव्य इति शिक्षयन् विष्णुं तावन्नमस्यति, २श्रीमद्विठ्ठलमानम्येति । पुण्डरीकाश्रमे प्रतिष्ठितं विष्णुं विठ्ठल इति रूढेन नाम्ना तद्वासिनो व्यपदिशन्ति । संज्ञाशब्देषु च डिस्थादिष्विव ३ नावश्यं व्युत्पत्तिराद्रियते । “चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः; जातिशब्दाः, ४गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, संज्ञाशब्दाश्च” इति भाष्यकारवचनात् । त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिः, न सन्ति यदृच्छाशब्दा इति वार्त्तिककारदर्शने तु क्रियाशब्दोऽयम् ।

तथा हि- वेदनं वित्, ज्ञानम् । विद् ज्ञानेऽस्मात् “संपदादिभ्यः ५ क्प्” (३।३।६४) इति भावे क्प्, तेन ठाः शून्याः, ठः शून्ये च बृहदध्वनावित्यभिधानात् । तान् लाति स्वीकरोतीति विट्ठलः । लाऽऽदानेऽस्मात् “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३) इति कः । आतो लोपश्चेत्यालोपः । अज्ञानुग्राहक इत्यर्थः । तदुक्तम्—

विदा ज्ञानेन ठान् शून्यान् लाति गृह्णाति यः स्वयम् ।

अज्ञानुग्रहकृद्देवो विट्ठलः कथ्यते बुधेः ॥ इति ।

अन्ये तु वेथनं वित्, याच्ना विथ् याचने क्बन्तः । तथा ठाः शून्या निस्पृहास्तान् लातीति विट्ठल इति व्याचक्षते ।

तस्य विशिष्टफलप्रदत्वसमर्थनाय शक्त्युपधानं ७ दर्शयितुं श्रीमदिति ।

श्रीयत आश्रीयते सर्वैरिति श्रीः । “क्विब्वचिप्रच्छद्यायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च” (३।२।८) इति क्प् दीर्घश्च । यत्तु ८, श्रयन्त्येतामिति श्रीरिति, तत्तु ९ तात्पर्यार्थकथनम्, न विग्रहवाक्यम्, कर्मणि क्प् विधानात्, श्रयन्तीति कर्त्रर्थतिङन्तस्यासमानार्थत्वात्, “वृत्तिसमानार्थेन हि वाक्येन भवितव्यम्” इति भाष्योक्तेः । यत्तु, दात्यनेन दात्रम्, दीयतेऽस्मै दानीय इत्यादि । तत्र समानार्थस्या-

१. देवताप्रणाम इति क० पु० ।

२. श्रीमदिष्टो जीयादिति ख० पु० ।

३. डिस्थादिषु नावश्यमिति क० पु० ।

४. संज्ञाशब्द इत्यधिकः पाठः पुनरुक्तः क० पु० ।

५. संपदादिभ्यश्चेति क० पु० ।

६. फलेति क० पु० नास्ति ।

७. दर्शितुमिति क० पु०; दर्शितमिति ख० पु० ।

८. यत्रेति क० पु० ।

९. क० पु० नास्ति ।

सम्भवात् किञ्चित्साम्येनागत्या वाक्यं भवति । श्रीनित्यमस्मिन्नस्तीति श्रीमान्, नित्ययोगे मतुप्, स चासौ विट्त्वलश्चेति कर्मधारयः ।

यद्वा श्रियं मथ्यन्तीति श्रीमथस्तान् द्वेष्टीति श्रीमद्विट्, स चासौ ठलोऽज्ञपक्षपाती चेति^१ श्रीमद्विट्त्वलः । एतेन श्रीसरस्वत्योः स्वभावविरोधेऽपि परमदयालो-विट्त्वलस्यानुग्रहमवलम्ब्य प्रवृत्तस्यास्य ग्रन्थस्य मुग्धबोधोदादिवदश्रीकरत्वं नास्तीति ध्वनितम् ।

ग्रन्थादौ श्रीशब्दोपादानं मङ्गलार्थम् । एतदध्येतृणाञ्च लक्ष्मीसौभगादिसूचनार्थं वृद्धिसिद्धिर्गत्यादिशब्दवत् । विट्त्वलशब्दे च षट्त्वचत्वं योऽष्टौ भवतः, न ठद्वयम्; लक्षणाभावात् । “कालाट्टञ्” (४।३।११) इत्यादावपि ठद्वयपाठे प्रमाणं नास्ति । आनम्येति । आडा भक्तिश्रद्धातिशयलक्षणप्रकर्षो द्योतितः^२ ।

अथ शास्त्रप्रवर्तकान्नमस्यति—पाणिन्यादिमुनीनि । आनम्येत्यनुषजते । एवं गुरुनित्यत्रापि ।

पणनं पणः स्तुतिः । “कृत्यत्युटो बहुलम्” (३।३।११३) इति बहुलवचनाद् भावेऽपि पचाद्यच्, “घञर्थे कविधानम्” (३।३।५८) इति को वा । घञि तु सति पाण इति स्यात्, ततश्च “गणपणिनश्च” इति निर्देशो नोपपद्येत । न च “नित्यं *पणः परिमाणे” (३।३।६६) इत्यप्, परिमाणं हि नाम यः संव्यवहाराय मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते, स उच्यते, यथा—मूलकपणः, शाकपण इति । न चात्रैतदस्ति ।

अन्ये तु *परिमाणवृत्तिरपि पणशब्द उपचारादापणादाविवात्रापि वर्तत इत्याहुः । पणोऽस्यास्तीति पणी । “अत इनिटनौ” (५।२।११५) इतीनिः । एकाक्षरात् कृत त्यादेः प्रायिकत्वात् । कार्यो कार्याक इति यथा । पणिनोऽपत्यं पाणिनः “तस्यापत्यम्” (४।१।६२) इत्यण्, “गाथिविदधिकेशिगणपणिनश्च” (६।४।१५५)

१ तत्र पाणिन्यादि । तत्र शब्दानुशासनस्य प्रयोजनम्, असाधुशब्देभ्यः साधुशब्दानां विविच्य ज्ञानमेव । तत्रासाधवः के साधवश्च के ? इति जिज्ञासायाम्—

अनपभ्रष्टतानादिर्यद्वाभ्युदययोग्यता ।

व्याक्रिया व्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता ॥

१. चेत्यधिको द्विवारं ख० पु० ।

२. सौभाग्येति ख० पु० ।

३. द्योतितेरिति क० पु०; द्योत्यत इति ख० पु० ।

४. पण इति द्विवारं ख० पु० ।

५. परिमाणवृत्तिरपि पणशब्देत्यधिकः ख० पु० ।

इति प्रकृतिभावात् "नस्तद्धिते" (६।४।१४४) इति टिलोपाभावः । ततः पाणिनस्यापत्यमिति तृतीयापत्ये गोत्ररूपे विवक्षिते "एको गोत्रे" (४।१।६३) इति नियमादणोव । तेन पाणिनस्यापत्यं पाणिन इत्येव । ततः पाणिनस्यापत्यं पाणिनो युवापत्यं चतुर्थरूपमिति विवक्षिते गोत्राद्युनीति नियमात् पाणिनशब्दादत इति पाणिनिरिति सिद्धम् । यत्तु पाणिनोऽपत्यं पाणिनिरिति प्राचोक्तं तन्न विग्रहवाक्यम्, चतुर्थादेरेव युवत्वात् तृतीयापत्ये इतोऽसम्भवात् पाणिनस्यापत्यं पाणिनो युवेति वचनविरोधाच्च । सान्तरापत्यविवक्षायामपि "गोत्राद्युन्यस्त्रियाम्" (४।१।६४) इति नियमादनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् युवप्रत्ययासम्भवाद् गोत्रप्रत्ययानभिधानाच्च । पाणिनिः सूत्रकारः, स आदिर्येषां मुनीनां ते पाणिन्यादय इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।

उद्भूतावयवभेदश्च समुदायोऽन्यपदार्थ इति बहुवचनम् । ते च ते मुनयश्चेति तान् । मननशीला मुनयः, मन ज्ञाने अस्मात् "मनेरुच्च०" (उणादि पा० ४, सू० ५७२) इतीन् प्रत्ययः, उपधाकारस्योकारः । ते च पाणिनिवररुचिरतल्लयः । शास्त्रप्रणेतृत्वेन तेषामेवौचित्यात् । मुनिविशेषणेन च तत्प्रणीतस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं ध्वनितम् । तदुक्तं भाष्ये—“आचार्यो हि दर्भपवित्रपाणिः शुचावकाशे प्राङ्मुख आसीनो महता प्रणिधानेन मङ्गलपूर्वकं सूत्राणि प्रणयति स्म । तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम्, किं पुनरियता सूत्रेण” इति (महाभा० अ० ३; सू० १।१।१)

अथाध्यापकगुरुन् नमस्यति—गुरुनिति । गृणन्ति हिताहितमुपदिशन्तीति गुरवस्तान्, 'गृ शब्दे' अस्मात् "कृग्रोरुच्च" (उणादिपा० १, सू० २४) इत्युप्रत्यय उकारश्चान्तादेशो रपरः । पूजाख्यापनार्थमेकस्मिन्नपि बहुवचनम्, अध्यापकनानाभिप्रायकं वा । एतेनात्मनोऽनेकविद्याश्रयत्वमपि व्यनक्ति । अत्र चशब्दाप्रयोगेऽप्यर्थसमुच्चयो ज्ञेयः । भेदसमुच्चितत्वात् पदार्थानां नावश्यं द्योतकप्रयोगापेक्षा । यथा—

अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् ।

वैवस्वतो न तृप्यति सुरया दुर्मदी यथा ॥ इति ।

(महाभा० २।२।२६)

१. इत्येवेति नास्ति क० पु० । चेति क० पु० ।

२. मनेरुच्चोपधाया इतीन्प्रत्ययः, उपधाकारस्य चोकारः ख० पु० ।

३. मङ्गलरूपं सूत्राणि ध्यानेन मङ्गलरूपमिति क० पु० ।

अन्ये तु “आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित्” इति स्मृतेषु रुदेवतयो-
स्तादात्म्यविवक्षया समुच्चयाभावः^१ । एकवचनबहुवचनयोः^२ सामानाधिकरण्यं तु
“वेदाः प्रमाणम्” (आपस्त० सू० २।२।३।६) इतिवत् समाधेयमित्याहुः ।

प्रक्रियाकौमुदीत्यन्वर्थसंज्ञया च श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गं विषयप्रयोजनादि सूचितम् ।
तथाहि—प्रक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा याभिस्ताः, प्रक्रिया-
व्याकरणग्रन्थाः । “कृजः श च” (३।३।१००) इति कररो शप्रत्यये “रिङ् शयग्लिङ्क्षु”
(७।४।२८) इति रिङादेशे, इयङ्, टाप्^३, कौमुदीव कौमुदी, प्रक्रियासु कौमुदी प्रक्रिया-
कौमुदी । “संज्ञायाम्” (२।१।४४ इति सप्तम्याः समासः । अन्वर्थत्वेऽपि समुदायरूढ्या
संज्ञात्वानपायात्, तथा च^४ “दिवसंख्ये संज्ञायाम्” (२।१।५०) इत्यत्रोदाहृतम्—पूर्वेषु
कामशमी, अपरेषुकामशमी, पञ्चाम्राः, सप्तर्षय इति । यद्वा प्रक्रियाकौमुदीव
प्रक्रियाकौमुदी “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” (२।१।५६) इति समासः;
प्रक्रिया चासौ कौमुदी चेति विशेषणसमासो वा । उपचाराच्च सामानाधिकरण्यम् ।
तदत्र प्रक्रियापदेन शब्दा अनेन व्युत्पाद्यन्त इति वदता शब्दा विषया इत्युक्तम्,
यमुद्दिश्य पुरुषः प्रवर्तते स विषयः । कौमुदीत्यनेन त्ववान्तरप्रयोजनम् । पूर्वप्रक्रियाणा-
मतिगहनविस्मृतत्वादिदोषेण बालव्युत्पादनायोगात् । कुमुदानामियं कौमुदीति
व्युत्पत्त्या तरणिकिरणासहिष्णूनां कुमुदानां चन्द्रिका यथा विकाशमाधत्ते, तापंचापा-
स्यति, तद्वदियमप्यलसप्रायाणां व्युत्पत्तिमाधत्ते, वैशद्यापरिमेयत्वादिजन्यक्लेशं च
शमयतीति । तदत्र व्युत्पाद्यत्वेन^५ शब्दो विषयः । शब्दव्युत्पत्तिः प्रयोजनम् । व्युत्पाद्य-

१. समुच्चयाभाव इति । अत एव रामचन्द्राचार्येणोक्तम्—

सद्विद्यानिलयः सदागमगुरुः सत्सम्प्रदायाग्रणीः

सद्धर्मस्थितिकृष्ण समस्वपरदृक् सभ्यः सतां सम्मतः ।

सारासारविविक् सप्तगुणयुक् संसारसिन्धोस्तरिः

श्रीगोपालगुरुः सदावतु स नः श्रीविहलो नः स्वयम् ॥ इति ॥

२. तदत्र व्युत्पाद्यत्वेनेति । ननु ग्रन्थादौ श्रोतृप्रवृत्तये प्रयोजनादि वक्तव्यम्, तदुक्तम्—

सिद्धार्थज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्ध सप्रयोजनः ॥ इति ।

इत्याशयेनाह—तद्वेति । तथा चोक्तम्—

विविक्ताः साधवः शब्दाः प्रकृत्यादिविभागतः ।

ज्ञाप्यन्ते येन तच्छास्त्रमत्र शब्दानुशासनम् ॥ इति ।

१. बहुवचनसामानाधिकरण्यमिति क० पु० ।

२. कौमुदी सा प्रक्रिया कौमुदी क० पु० ।

३. हि इति ख० पु० ।

४. अवैशद्येति क० पु० ।

५. तद्वेति ख० पु० ।

व्युत्पादकभावः सम्बन्धः । शब्दव्युत्पत्तिसुरधिकारीति ज्ञेयम् । 'तत्प्रयोजनानि तु "रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्" (महाभा०, प्र० आ०) इत्यादिभाष्यादवगन्तव्यानि । व्युत्पत्त्यादेः फलस्य बालगामित्वात् परोपकारजन्यादृष्टस्यापि—

यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कीन्तेय तत् कुरुष्व मदपङ्गम् ॥

(भ० गी० अ० ६, श्लो० २७)

इत्युक्तेरीश्वरार्पितत्वात् परगामिक्रियाफलमित्यात्मनेपदाभावः । अथवा—
"कृतश्मश्रुरपि श्मश्रुणि कारयति" (महाभा० अ० १, पा० २, सू० ६) इत्यादिभाष्यप्रयोगात् कर्त्रर्थेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदमनित्यम् ।

ननु यद्यनेन शब्दा व्युत्पाद्यन्ते ते किं प्रतिपदपाठेन, सामान्यविशेषवता लक्षणेन वा ? नाद्यः, शब्दानामानस्त्येनाशक्यत्वात् । "श्रूयते हि दिव्यं वर्षसहस्रमिन्द्रो बृहस्पतिसकाशात् प्रतिपदपाठेन शब्दान् पठन् नान्तं जगाम" इति । द्वितीये तु स्वप्रणीतस्यानुपलम्भात् परप्रणीतेनेति वाच्यम्, तच्च कतमदित्याह—पाणिनीयानुसारिणीमिति । पाणिनिना प्रोक्तं शास्त्रं पाणिनीयम्, "तेन प्रोक्तम्" (४।३।१०१) इत्यर्थे बृद्धाच्छे विवक्षिते "यूनि लुक्" (४।१।६०) इतीजो लुक् । तस्य प्रत्ययलक्षणेन "इजश्च" (४।२।११२) इत्यण् तु न भवति, "कणश्चादिभ्यो गोत्रे" (४।२।१११)

तत्र सान्नाहप्रयोजनं शब्दज्ञानं महाभाष्यकारेणोक्तम् । प्रयोजनप्रयोजनमपि रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनमित्यप्युक्तम् । ततोऽप्यानुषङ्गिकाणि प्रयोजनान्युक्तानि महाभाष्यादेव ज्ञेयानि ।

व्याकरणजन्यशब्दज्ञानस्य माहात्म्यम्—“एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवती”ति श्रुतिरप्यनुवदति । मनुरपि—

यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ पंक्तिपावनपावनौ ॥

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिकच्छति ।

इत्यादिनोक्तवान् । तथान्येपि व्याकरणस्य माहात्म्यं सम्यक्तया प्रोचुः—

उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।

प्रदीपभूतं विद्यानां सर्वासं तदवस्थितम् ॥

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमाणा नाम जिह्वा राजपद्मतिः ॥

रूपान्तरेण देवास्ते विचरन्ति महीतले ।

ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखाः नराः ॥ इति ॥

यद्यपि सूत्रकारवार्तिककारौ व्याकरणस्य प्रयोजनं नोक्तवन्तौः तथापि भाष्यकारस्य विवरणकारत्वात् “अथ शब्दानुशासनम्” इत्यनेन शब्दज्ञानं प्रयोजनमुक्तम् । तत्रापि “साधुमिर्भाषितव्यम्”, नापभाषितव्यं नापम्लेच्छितव्यं म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द “नानृतं वदेत्” इत्यादिवचनैः साधुशब्दज्ञानमेव प्रयोजनम् । साधुशब्दज्ञानद्वाराः

इत्यतः पारिभाषिकगोत्राधिकाराद् । गोत्रे य इत् तदन्तादण्^१ इत्यर्थात् । अयञ्च यूनीञ्
तेनाणभावे छ एव । यच्चपीदं त्रिमुनिव्याकरणम्, यथोत्तरञ्च मुनीनां प्रामाण्यम्,
इत्यापि पाणिनेः प्रथमस्मर्त्तत्वाद् भ.ष्यादेश्च तदभिप्रायविवरणकारत्वात् “सूत्रेष्वेव
हि तत् सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके” इति न्यायात् प्रधानतया पाणिनिनेव व्यपदिश्यते,
तदनुसर्तुं शीलं यस्याः सा पाणिनीयानुसारिणी, ताम् ।

ननु “सुप्यजातो णिनिस्ताच्छीत्ये” (३।२।७८) इत्यत्र “सुपिस्थः”
(३।२।४) इत्यतः सुपीत्यनुवर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम्, तत्
कथमत्र णिनिः ? अनोरूपसर्गत्वात् । नैष दोषः, उपसर्गनिवृत्त्यर्थमित्यस्यायमर्थः—

वेदस्य रक्षा भवति । वेदेन यागादिकर्मद्वारान्तःकरणशुद्ध्या परस्य ब्रह्मणो ज्ञानं भवति ।
यदुक्तम्—“वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते । तदर्थमिष्टबुद्धयर्थं तन्वर्थं चोप-
दिश्यते ।” अस्यार्थः—वर्णा ज्ञायन्ते येनेति वर्णज्ञानं शास्त्रम्, तद्वाग्विषयो वाचं विसि-
नोति, असाधुम्यो विविच्य साधुत्वेन बन्धनातीति पूर्वोक्तं प्रयोजनमभिधाय वाचो ज्ञातायाः
कैमर्थ्याकांक्षायां यत्र च ब्रह्म वर्तते इत्यनेन वेदस्य साधुशब्दघटितत्वात् तज्ज्ञानस्य वेदार्थ-
ज्ञानौपयिकत्वात् प्रयोजने विहिते तस्यापि साक्षादपुमर्थपर्यवसायिता, यत्र च ब्रह्म वर्तते
प्रतिपाद्यत्वेन, इत्याद्युक्त्या परिहृता महाभाष्ये । तत्र च वैदिकपदार्थज्ञापनद्वारा धर्मस्यापि
प्रयोजनस्य विद्यमानत्वात् किं तदतिक्रमेण ब्रह्मज्ञानमेव वेदस्य प्रयोजनमुक्तमित्याशङ्कां
परिहृतुं धर्मार्थमनुष्ठितानां यागादीनां स्वर्गादेः क्षयिष्णुत्वात् परमपुरुषार्थत्वाभावात्
सर्वशुद्धपर्यमनुष्ठितानां ब्रह्मज्ञानपर्यवसानाच्च तदेव सकलप्रयोजनमौलिभूतं प्रयोजन-
मुक्तमिति निरर्थप्राप्तसच्चिदानन्दधनं ब्रह्मैव शब्दानुशासनद्वारा व्याकरणास्य प्रयोजनमिति
भाष्यकारस्याभिप्रायः ।

अनिर्द्वयप्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्तिताः ।

त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः ॥

अन्यथोच्चारिताः पुम्भिरपशब्दा इतीरिताः ।

स्मारयन्तश्च ते साधूनर्थधीहेतवः स्मृताः ॥

तत्र पारिभाषिकशब्दविषये विशेषणोच्यते—

यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिप्पुमादयः ।

कथं नु तासां साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः ॥

अनपभ्रंशरूपत्वाद् नाप्यासामपशब्दता ।

हस्तचेष्टा यथा लोके तथा संकेतिता इमाः ॥

तासां प्रयोगेऽभ्युदयः प्रत्यवायोऽपि नो भवेत् ।

लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यन्ते तु केवलम् ॥ इति ।

१. इत्यर्थादिति पाठः नास्ति क० पु० ।

२. तथा मध्येति क० पु० ।

अइउण् १ । ऋलृक् २ । एओङ् ३ । ऐऔच् ४ । हयवरट् ५ ।
लण् ६ । अमडणनम् ७ । झमञ् ८ । घटधष् ९ । जबग-
डदश् १० । खफछठथचटतव् ११ । कपय् १२ । शषसर् १३ ।
हल् १४ ।

इति प्रत्याहारसूत्राणि । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । लग्नमध्ये
त्वित्संज्ञकः ।

उपसर्गस्योपपदत्वमाश्रित्य णिनिर्न भवतीति । १ एवं चात्रानोरुपपदत्वाश्रयो णिनिर्मा
भूत् । यस्तु पाणिनीयोपपदाश्रयः स केन वार्यते ? इदमेवाभिप्रेत्य वदन्ति—
उपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति २ केवलोपसर्गनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा जाताविति किम् ?
ब्राह्मणानामन्त्रयितेति प्रत्युदाहरणं न संगच्छेत्, आङ् उपसर्गत्वात् । तथा च
“स कर्मठः कर्मसुतानुबन्धि” इति भट्टिः (स० १, श्लो० ११) “कुसुमानुसारिभिः”
इति कालिदासोऽपि ३ । यदि ४ त्वनुसरणमनुसार इति सोऽस्यास्त्यस्मिन्नर्थेऽत इनिः
क्रियते, “एकाक्षरात् कृतो जातेः” (महाभा० आ० ५, सू० ५।२।११५) इत्यस्य
प्रायिकत्वात् । यदा ५ वा “बहुलमाभीक्ष्ये” (३।२।८१) इत्याभीक्ष्ये णिनिस्तदा
न शङ्का न चोत्तरम् । एतेन “ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च”
(म० प० १६) इत्यध्येयतया निर्दिष्टं वेदाङ्गत्वादभ्यहितत्वाच्च पाणिनीयमेव
व्याकरणमनुसृत्येदं शब्दव्युत्पादनं प्रस्तूयत इत्युक्तं भवति । अत्रापरः प्रयोजनसाधु-
त्वादिविचारः शब्दालङ्कारादस्मत्कृतादवधेयः । प्रकृतानुपयोगात् नैहोच्यते ।

उत्तरशास्त्रप्रवृत्तेरङ्गलादिसंज्ञामूलकत्वात् तन्निष्ठादकवर्णसमाप्तायरूपां चतु-
र्दशसूत्रीमीश्वरोपदिष्टां तावत् पठति—अइउणित्यादीति ।

१. कालीदासोऽपीति । अथवा सुपिस्थ इत्यतोऽनुवर्तमानं सुब्रह्मणं सत्सूद्विष इति सूत्र-
स्योपसर्गग्रहणेनानुपसर्गार्थमिति ज्ञापितम् । सुप्यजातविति पुनः सुब्रह्मणं सुब्रह्मणविषय-
मिति णिनिः । तथा च महाभाष्ये उक्तम्—“सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्रह्मणं किमर्थम् ?
अनुपसर्गं इत्येवं तद्भूत्, इदं तु सुब्रह्मणे यथास्याद् उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्यः” इति ।

१. एवञ्चात्रोनुपेत्यादि क० पु० ।
२. णिनीनां मा भूदिति ख० पु० ।
३. उपसर्गनिवृत्त्यर्थमित्यर्थ इति ख० पु० ।
४. अमरैरित्यधिकः ख० पु० ।
५. पीति क० पु० ।
६. यदीत्वानुसरणेति क० पु० ।
७. वेति नास्ति क० पु० । अङ्गन्तादित्यधिकः पाठः ख० पु० ।

अनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्त्यमितं करोति । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । क्रियान्वयस्तु-
 “आदिरन्त्येन सहेता” (१।१।७१) इत्यनेन प्रधानेनान्वयात् । एवमवस्थितेषु
 वर्णेष्वन्त्येनेना सहोच्चार्यमाण आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा भवतीति चतुर्दशसूत्र्या
 अर्थः । अत्राकारादीनामनुकार्यया जात्या व्यक्त्या वाऽर्थवत्त्वात् प्राप्ता विभक्तिरनु-
 कार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया न भवति । न चैवमनुकार्यप्रतीत्यनापत्तिः । यद्यप्यभि-
 धानव्यापारो निवृत्तः, तथाऽपि तदानीमुच्चरितस्य रूपस्य सादृश्येनानुकार्यप्रति-
 पादनपरत्वात् न चैतावताप्यर्थवत्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा प्रसंगः । वृत्त्यार्थोपस्थाप-
 कत्वैव रूपस्यार्थवत्त्वस्य तत्र स्थितत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । चादिषु पाठान्निपातत्वा-
 द्विभक्तिलुगित्यर्थं तु न परिहारः, हलाद्यव्यापनात् । वर्णात् कारप्रत्ययस्तु न भवति,
 बाहुलकत्वात् । यद्वा “वर्णात्कारः” (वा० ३।३।११८) इत्यत्र “इकस्तिषी धातु-
 निर्देशे” (वा० ३।३।११८) इत्यतो निर्देश इत्यनुवृत्तेर्यस्योच्चार्यमाणस्य-
 प्रयोगस्थो वर्णो निर्देशः प्रतिपाद्यः, तस्माद् वर्णप्रतिपादकाद् वर्णात् कारप्रत्यय
 इत्यर्थः । इह त्वानुपूर्विसम्पादन एव तात्पर्यम्, न तु कविपुत्र इत्यादौ दृष्टानामकारा-

१. अइडण् इत्यादौ विभक्त्युत्पत्तोरवारणं कैश्चिन्निरातस्त्वेनाभ्ययत्वादव्ययादापसुपः इति
 लुका क्रियते । तत्र निपातत्वं कथमिति विचारणीयम् । किं निपातानामनुकरणानि उत
 ‘निपाता एव’ ।

तत्रानुकरणत्वे निपातबोधकत्वेन वर्णबोधकत्वाभावात् स्वत एव कारप्रत्यया-
 नुत्पत्तौ बाहुलकात् कारप्रत्ययस्य वारणमसङ्गतं स्यात् । “इष्टबुद्धयर्थश्च” महाभाष्ये
 पृ० ७४ इति भाष्यासङ्गतिश्च । हकारादिष्वनुकार्याणां निपातत्वासम्भवाच्च ।
 नाप्येते निपाता एव द्योत्यार्थाभावेन निपातत्वासम्भवात् । “निपातस्यानर्थक्यस्य”
 [१।२।४६] इति वार्तिकम् “अधिपरी अनर्थकौ” [१।४।१३] इति सूत्रञ्च न सर्वथा
 द्योत्यार्थाभावपरमपि तु क्रियागतविशेषाप्रतिपादनपरम् । “अधिपरी अनर्थकौ” [१।४।१३]
 इत्यनयोरपि धातुबोद्ध्याधिकृत्यार्थस्य द्योत्यत्वाभावे एव तात्पर्यम् । अन्यथा क्रियायोगा-
 भावादुपसर्गसंज्ञाया अप्राप्तेस्तद्विधानार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात् ।

यदि च स्वरूपेणार्थवत्त्वं शाब्दिकनये शब्दस्याप्यर्थत्वेनोपगमात् । अत एव वाक्यपदीये

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वञ्च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।

तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥

[वा० ब्र०, का० ५५]

१. तु नास्ति क० पु० ।

२. चैवं पाठः ख० पु० ।

३. वृत्त्यर्थं स्थापकत्वस्यार्थवत्त्वेति क० पु० ।

४. बाहुलकादिति ख० पु० पाठः ।

५. इत्यतो निर्देश इति नास्ति क० पु० ।

६. इत्यर्थेन । प्रयोगस्थवर्णानामेषु निर्देशाभावेन कारप्रत्ययाभाव इति स्थं ग० पु० ।

दीनां निर्देश इति कारप्रत्ययाभावः^१ 'स्वरसन्धिस्तु' सौत्रत्वादविवक्षितत्वाद् न भवति । यत् "वर्णोपदेशकालेऽत्रादिसंज्ञानामनिष्पादनात् तदभावः" इति मिश्राद्युक्तं तदसत् । एवं हि तुल्यास्यप्रयत्नम्, नाज्झलादौ दीर्घाद्यभावापत्तेः ।

ऋलृगिति इह प्रयोजनार्थो वर्णानामुपदेशः, न तु स्वरूपज्ञापनार्थः । लृकारोपदेशे तु न किञ्चित् प्रयोजनम् । स हि वलृपावेव प्रयुज्यते । तस्य च त्रैपादिकस्यासिद्धत्वाद् ऋकार एवाच्कार्याणि गुणादीनि भविष्यन्ति । "इको यणचि" (६।१।७७)

इत्युक्तम् एवं चार्थकत्वं चेत्तर्हि शब्दस्य वैयाकरणमते द्रव्यत्वेनासम्भवाच्चित्वाभावाज्ज्ञिपातत्वासम्भवः ।

वस्तुतस्तु वर्णा इमे प्रयोगस्थानामकारादीनामनुकरणभूता एव । अनुकरणानामनुकार्या एवार्थाः । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदपक्षेऽनुकरणानामनुकार्ये शक्तिः । अभेदपक्षे तु सादृश्यादनुकार्यबोधः । तथा चात्र पक्षे प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन न विभक्त्युत्पत्तिः । अर्थवत्सूत्रे वृत्तिमत्स्वरूपार्थवत्त्वस्यैव ग्रहणात् । अत एव "मूसात्तायाम्" इत्यादिनिर्देशा अर्थवत्सूत्रे वृत्तिमत्स्वरूपार्थवत्त्वस्यैव ग्रहणात् । अत एव "मूसात्तायाम्" इत्यादिनिर्देशाः प्रमाणम् । उपपद्यन्ते । भेदपक्षे स्वार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वेन विभक्त्युत्पत्तावपि सूत्रेषु छन्दोवद्द्रव्यवहारेण सुपो लृक् । अत्र पक्षे "भुवो जुग् लृङ्लिटोः" [६।१।८८] इत्यादिनिर्देशाः प्रमाणम् । अत एव "इष्टुद्वयर्थश्च" [म० पृ० ७४] इति भाष्यं संगच्छते । किञ्चानुकार्येण समानानुपूर्वीकायैवानुकरणानीति नियमादनुकरणसङ्गतिरपि न विभक्त्युत्पत्तिः ॥

केचित्तु अहउणित्यादौ प्रतिसूत्रमेते वर्णा उपदिश्यन्ते इति बोधादुपदेशपदार्थेऽन्वयेन साहित्यासमाहारद्वन्द्वे समासत्वाद्विभक्तेर्लुकि समुदायादुरन्नायाः विभक्तेर्ननुपपत्त्यात् लुकि साधुत्वमेतेषां वदन्ति । समासान्तविधिरस्वनिस्तत्त्वान्न भवति ।

यद्यन्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशादनुबन्धानामप्रधानतया द्वन्द्वानुपपत्तिः । तथापि प्रत्याहारविधायकसूत्रेऽप्रधानत्वस्य सत्त्वेऽप्यहउणित्यादौ तदभावान्नानुपपत्तिः । अत एव स्वामिदासौ । राजामास्यौ । छात्रोपाध्यायाविष्पादौ द्वन्द्वसिद्धिः । एवञ्च पदन्वेन "इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च" [६।१।१२७] इतिशाकल्यप्रकृतिभावेनापि बहुत्र सन्ध्यभावः सिद्ध्यति ।

"भो भगो अबो अपूर्नस्य" [८।३।१७] इति निर्देशात् कचित् समासेऽपि संहिताभावः । संहिताया अविवक्षणाद्वा ।

एतानि चतुर्दश सूत्राणि महेश्वरेण पाणिनये उपदिष्टानि । तदुक्तम्—

पाणिनीयशिक्षायाम्—

येनाक्षरसमाप्तायमधिगम्य

महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ इति ॥

[श्लो० सं० ५७ पा० शिष्या]

१. कारप्रत्ययाभाव इति । न केवलमहउणित्यादावेव कारप्रत्ययाभावो बाहुलकादपि तु "एरने काचः" [६।१।८२] "अस्यर्षी" [७।४।३२] "यस्येति चे" [६।१।८८] इत्यादावपि ॥

१. स्वरसन्धिस्तु' इत्यतो दीर्घाद्यभावापत्तेः पर्यन्तं नास्ति ग० पु० ।

इत्यादौ वैषम्याद्यथासंख्याप्रवृत्तावप्यान्तरतम्यादेव व्यवस्था भविष्यति । लृदित इति ज्ञापकाच्च गम्लादीनां लृकारस्येतसंज्ञा सिद्धेति नार्थं लृकारोपदेशेन, सत्यम्; पूर्वत्र परमसिद्धम्, न तु परस्मिन् पूर्वमिति लत्वविधानाद् यानि पराणि प्लुतस्वरितद्विवचनानि, न तेषु तदसिद्धमिति तानि लृकारे न स्युरित्युपदिश्यते लृकारः । क्लृप्रशिखः, “गुरोरनुतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्” (८।२।८६) इति प्लुतः । प्रक्लृप्तः । क्लृपेरकर्मकत्वेऽप्यन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि क्तः । तेन “गतिरनन्तरः”^१ (६।२।४६) इति प्रकृतिस्वरेण प्रशब्दाकार उदात्तो भवति । स हि कर्मणि क्तान्त उत्तरपदे विधीयते, शेषनिघाताल्लृकारोऽनुदात्तस्तस्य “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (८।४।६६) । क्लृप्तवान् । “अनचि च” (८।४।४७) इति पकारस्य द्वित्वम् ।

यच्चाशक्तिजमसाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते, कुमाय्लृतक इत्याहेति । तत्र लृकारे यण् यथा स्यादित्यपि प्रयोजनम् । तथा लाकृतिरित्यपि प्रयोजनम्, यण् यथा स्यात् ।

यत्तु लृकारेऽपि क्लृपिस्थस्यैवानुकरणं^२ तस्य च प्रकृतिवद्भावादसिद्धत्वाद् ऋकारस्यैव यण् भविष्यतीति तदसत्; गम्लादिस्थस्याप्यनुकार्यस्य सम्भवात् । न चास्यासिद्धत्वशङ्काऽपि । यद्यपि “ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्” (वा० सू० १।१।६) इति वचनादुपदिष्टेन ऋकारेण लृकारस्याप्यच्त्वं सिद्धयति; तथापि न वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतः प्रवृत्तिरित्यदोषः । यदि तु “सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके” (तन्त्रवार्तिकम्) इति न्यायादेकमुनिपक्षे “पुषादिद्युतादिलृदितः” (३।१।५५) इति^३ ज्ञापकात् लृकारस्याच्त्वं ज्ञाप्यते, तदा नार्थः, लृकारोपदेशेनेत्यन्यत्र विस्तरः ।

अन्ये त्वाहुः—लृकारोपदेश ऋलृवर्णयोः^४ सावर्ण्यानित्यत्वज्ञापनार्थः, तेन प्रक्लृप्यमानमित्यत्र ऋवर्णान्नस्य णत्वं न भवति; ‘क्लृप्तशिखः’ इत्यत्र चानृत इति प्लुतप्रतिषेधो न भवतीति ।

एओङ् । ऐऔजिति—वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयः, एदैतोरकारेकारौ, ओदौतोरकारोकारौ, आकारादिष्वकारादय ऋकारलृकारयो रेफलकारौ, तेषु तत्प्रतिबद्धं कार्यं न भवति ।

अग्रे एतीति । “एङः पदान्तादति” (६।१।१०६) इति पूर्वरूपम् । अग्ने इदम् । वायो उदकम् । “अकः सवर्णे दीर्घः” (६।१।१०१) इति दीर्घः । खट्वाभिरित्यत्र “अतो भिस् ऐस्” (७।१।६), “आलूयेत्यादौ “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” (६।१।७१)

१. रनन्तरनन्तर इति क० पु० ।

२. यद्वेति ख० पु० ।

३. क्लृपिस्थानुकरणमिति क० पु० ।

४. निर्देशादित्यधिकः क० पु० ।

५. ऋलृवर्णानित्यत्वेति क० पु० ।

६. आलूय, प्रलूय इत्यत्रेति ग० पु० ।

इति तुक् । पथ्यादीनामातः सर्वादेशत्वमित्यादि । किं कारणम् ? स्वतन्त्राः खल्विमे वर्णा निर्भागा नैतेष्वकारादयः सन्ति । भागप्रतिपत्तिस्तु तत्र सादृश्यनिबन्धना भ्रान्ता । एकेच्छापूर्वकैकप्रयत्नजन्यत्वादकारादिवदेकवर्णत्वमेव युक्तम् । न ह्यकारमुच्चारयन् प्रयत्नस्य तत्कारणभूताया इच्छाया वा भिन्नत्वमुपैति । अतो नरसिंहवज्रात्यन्तरत्वादवयवकार्याभावः । “नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधानं कर्तव्यम्” (महाभा० १।१।२, वा० ११) आनुधनुः । क्लृप्तः । नृणामिति । तच्च यथास्थानं दर्शयिष्यामः ।

हयवरडिति । यद्ययं रेफो यकारात् पूर्वमुपदिश्येत—हरयवडिति । ततः ‘इको यणचि’ (६।१।७७) इति यणग्रहणेन त्रयाणां ग्रहणाद् यथासंख्यं न स्यात् । अतः सर्वाणि यणग्रहणानि रेफेणैव ग्राह्याणि । तत्रेको रणचीत्युक्तेः संख्यातानुदेशादिकारस्य रेफः स्यात् । बलग्रहणेन चाग्रहणाद् गोधेरः, जोरदानुः, जीवेरदानुः पचेरन्निति रेफे परे बलि लोपो न स्यात् । रल्ग्रहणेन च वकारस्य ग्रहणाद् देवित्वा, दिदेविषतीति “रलो व्युपधाद्वलादेः संश्र” (१।२।२६) इति कित्त्वविकल्पा स्यात् ।

अथ वकारात् पूर्वं उपदिश्येत—हयवरडिति । तत्राप्येते दोषाः—अतो यवाभ्यां पर उपदिश्यते । यद्येवं रेफस्य यरन्तर्भावात् स्वनयतीत्यत्र “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (८।१।४१) इति णः स्यात् । कुण्डं रथेनेत्यनुस्वारस्य ययि परसवर्णो रेफः स्यात् । मद्रहदः, भद्रहद इत्यत्र “अचो रहाभ्यां द्वे” (८।१।४९) इति द्वित्वं स्यात् । न च “रोरि” (८।३।१४) इति लोपः शङ्क्यः, द्वित्वस्यासिद्धत्वात् । अथ “हलो यमां यमि लोपः” (८।४।६४) इति क्रियेत । एवमपि पक्षे द्वयो रेफयोः श्रवणप्रसङ्गः । “विभाषा हि स लोप” इति वक्ष्यमाणत्वात् । उच्यते—जातिपदार्थपक्षेऽन्तरतमपरिभाषासंस्कृतावनुनासिकपरसवर्णविधी—एतन्मुरारिः, त्वङ्करोषीत्यादौ स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमविधानेन चरितार्थत्वात् स्थानमात्रेणान्तरं णकारं रेफं चानुस्वारान्तरतमं न प्रवर्तयतः । द्वित्वेऽपि रेफस्य यरन्तर्भावादनुमितं कार्यित्वं प्रत्यक्षश्रुतेन रहाभ्यामिति निमित्तत्वेन बाध्यते “श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो

१. नात्र पाठो युक्तः उदाहरणद्वयसङ्गे प्रयोगसाधनप्रक्रियामाः प्रकरणविरुद्धत्वात् ।

१. हयवरडिति क० पु० ।

२. अतोत्प्रवाभ्यामिति ख० पु० ।

३. अथापिति ख० पु० ।

४. विधावेवेति क० पु० ।

५. चानुस्वारान्तरमिति क० पु०; अनुस्वारामन्तरमिति ग० पु० ।

६. श्रुतानुमितयोः श्रुतं बलवदिति क० पु० ।

बलीयान्” (प० सं० ११३) इति न्यायात् । “ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्” माठर-
कौण्डिन्यो परिवेविषाताम्” (न्या० ली०) इति परिवेषणकृत्वेन माठरादेर्भोजन-
कर्मत्ववत्, विधिस्तु यर्जातीये कचिदकं इत्यादौ चरितार्थ इति न्यायपराहते विषये
न प्रवर्तते ।

नन्वेवं दध्युदकादौ यण् न स्यात् । इकः [इति] प्रत्यक्षशिष्टेन^१ कार्यत्वेना-
क्तवानुमितस्य निमित्तत्वस्य बाधादिति चेत् मैवम्; तत्र व्यक्तिपदार्था [न]ङ्गीकारात् ।
व्यक्ती हि पदार्थे सर्वा एव व्यक्तयः प्राधान्येन निर्दिश्यन्ते । तासां च प्रत्येकं विधि-
सम्बन्धादिगुणशब्दप्रत्यायितप्रत्येकवर्णोद्देश्यविधेयनिमित्तसम्बन्धबोधकानि तावन्ति
वाक्यान्युपप्लवन्ते । तत्र यदेतदिकारस्योकारे यण् भवतीति वचनं तत्सामर्थ्याद् न्यायं
बाधित्वा यण् भविष्यतीति वदति । एवं त्विकारस्येकारे यण् भवतीति वचनसामर्थ्या-
च्छ्रीश इत्यादावपि यणा भाव्यम्, उच्यते च सवर्णोद्घोषि, तौ वचनात् पर्यायेण
स्याताम् । न च “परिहृत्य चापवादमुत्सर्गः प्रवर्तते” इति न्यायादसवर्ण एव
यणो विषय इति वाच्यम्, व्यक्तिपदार्थे तदसम्भवात् । अन्यथा किमपराद्धं
श्रुतानुमितन्यायेन ? नैष दोषः, यतो व्यक्ती पदार्थे पर्यायेण^२ प्राप्ती नियम आरम्भ्यते ।
विप्रतिषेधे परमेव भवति, न पूर्वमिति । नियमारम्भसामर्थ्याच्च पूर्वस्य लक्षणस्य
तत्रानारम्भोऽनुमीयते । जातो तु^३ “तस्मादित्युत्तरस्य” (११।६७) इति निर्देशाद्
यण्विधौ न्यायो न प्रवर्तत इति वर्णयन्ति^४ ।

१. वर्णयन्तीति — वस्तुतः इक इति विशेषविहितेन कार्यत्वेनाचीति सामान्यविहितस्य
बाध इत्येवंरूपेण शङ्का युक्ता । प्रकाशकारोक्तमिक इत्यनेन कार्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वमचीति
निमित्तत्वस्यानुमितत्वमित्यत्र प्रमाणाभावेन “श्रुतानुमितयो” रित्यस्याविषयत्वात् ।
किञ्च व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवेन दध्युदकमित्याद्यर्थमुपप्लुतस्य शास्त्रस्य
वैयर्थ्यापत्त्या न कार्यत्वेन निमित्तत्वबाध इति तु न युक्तम् । श्रीश इत्याद्यर्थमुपप्लुत-
योर्धन्यगुणविधायकयोः शास्त्रयोरारम्भसामर्थ्यात्यर्थापत्तेर्दुर्वारत्वात् । परित्यज्य
चापवादविषयमिति न्यायस्य व्यक्तिपक्षेऽसम्भवात् । सम्भवे च “इको यणचि” इत्यादावपि
कार्यत्वविषयं परिहृत्यैव निमित्तत्वविषयत्वस्य कल्पनीयत्वेनोक्तदोषस्य दुरुद्धरत्वापत्तेः ।
तस्माद् व्यक्तिपक्षेऽपि बाधकविषये बाधप्रशास्त्रस्य तद्विषयकोपप्लवो न भवतीत्येव
कल्पनीयम् । तथाच दध्युदकमित्यादौ यण्शास्त्रस्यानुपप्लवे प्राप्ते “तस्मादित्युत्तरस्य”
[११।६७] इति निर्देशादेव तद्विषयक उपप्लवः । जातिपक्षे तु स्वातन्त्र्येण स्वविषये
चारितार्थाद् विरोधे बाधकविषये बाध्यशास्त्राप्रवृत्तिरित्येव कल्पना । तथाचोभयोर्या
तिव्यक्तिपक्षयोरुक्तनिर्देशाश्रयादेव सर्वं कार्यं सेत्स्यतीत्यवधेयम् ॥

१. प्रत्यक्षशिष्टत्वेनेति क० पु० ।

२. वासौ इति क० पु० ।

३. सत्यप्यनुस्वाराभावे इत्यधिकः क० पु० ।

अचां मध्ये विसर्गः ॥ क ॥ पावप्युपदेष्टव्याः । उरःकेण । उर ॥ केण ।
उरःपेण, उर ॥ पेणां अड्यव्याय इति एत्वं यथा स्यात् । नायमज्ञातादिषु कः
“सोऽपदादौ” (८।३।३८) इति सत्वप्रसङ्गात्, किन्तु ‘उरःकायति, उरःपायति’
इति कैपेभ्याम् “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३), इति कः । “गतिकारकोपपदानाम्”
(५० प्र० ३) इत्यस्यानित्यत्वाद्धनक्रीतेतिवत् सुबन्तेन समास इति “सोऽपदादौ”
(८।३।३८) इति षत्वाभावः ।

केचिदनुस्वारमप्युपदिशन्ति प्रेङ्गणमिति एतत्त्वार्थम्, तदनर्थकम्; नुम्व्यवाय
इत्येव सिद्धत्वात् । न चैवं प्रेन्वनमित्यत्रापि प्रसङ्गः; नुम्वग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षकत्वात् ।
'तत्र यथा “नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्” इति नक्षत्रदर्शने तद्योग्यकालोपलक्षणाद्
दिवानक्षत्रदर्शनेऽपि न भवति; रात्रावदशनेऽपि भवति । एवं सत्यपि नुम्वनुस्वाराभावे
न भवति । असत्यपि नुम्वनुस्वारे सति प्रोम्भणमित्यत्रापि भविष्यतीत्यन्यत्र विस्तरः ।

लणिति । इह द्विर्णकारोऽनुबध्यते । तत्रैवं निर्णयः—

परेणैवेणग्रहाः सर्वे पूर्वैणैवाणग्रहा मताः ।

ऋतेऽणुदित्सवर्णस्येत्येतदेकं परेण तु २ ॥

तथाहि यदीणग्रहणं पूर्वेण स्यात्, अचि स्नुधातु” (६।४।७७) इति
य्वोग्रहणं न कुर्यात्, ‘इण’ इत्येव वदेत् । एवं ह्यध्वंशतीया मात्रा भवन्ति संहितायाम्,
पदं तु तिस्रः । य्वोरिति चार्द्धचतस्र इति लाघवात् । अणग्रहणेषु “ढ्रलोपे पूर्वस्य
दीर्घोऽणः” (६।३।१११), ‘केऽणः’ (७।४।१३), “अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः”
(८।४।५७) त्रीण्यणग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वेण । यदि परेण स्युः, अणग्रहणमनर्थकं
स्यात् । ‘अचक्ष’ इत्येव सिद्धं स्यात्, हलामणामसम्भवात् । सम्भवेऽप्यच्परिभाषा-
बाधप्रसङ्गात् । “अणोऽप्रगृह्यस्यां” इति पर्युदासादचामेव सम्भवाच्च । प्रत्यासत्तेश्च
पूर्वेणैव । अत एव “उरण् रपरः” (१।१।११) इत्यपि पूर्वेणैव । “अणुदित्सवर्णस्य
चाप्रत्ययः” (१।१।६६) इत्येतत्तु यदि पूर्वेण स्यात्ततः “उऋत्” (७।४।७) इति
तपरत्वमनर्थकं स्यात् । तद्धचचीकृतदित्यादौ दीर्घस्यापि ऋतो ह्रस्व एवादेशो यथा
स्यादिति कृतम् । पूर्वेण त्वणग्रहणे ऋकारस्य सवर्णाग्राहकत्वेन दीर्घस्य स्थानित्वमेव
न प्राप्तमिति तत्स्थाने दीर्घादेशस्याप्रसङ्गादप्रयोजनं स्यादिति, विशेषोऽन्यत्र ।

१. तत्र यथा... इत्यारभ्य अन्यत्र विस्तर इत्यन्तं ख० पु० नास्ति ।

२. अयं श्लोको वैयाकरणपरम्परागतो न कुत्रचित् ग्रन्थविशेषे उपलब्ध्यते ।

३. य्वोरिति क० पु० ।

हलिति । अयं हकारो द्विरुपदिश्यते । यदि पर एवोपदिश्येत ततोऽस्याट्त्वा-
भावादहोत्त्यङ्यवाय इति एत्वं न स्यात् । अथ पूर्वं एवोपदिश्येत ततोऽस्या-
शल्त्वादधुसदित्यत्र “शल इगुपधात्” (३।१।४५) इति कसो न स्यादिति
द्विरुपदिश्यते । तदुक्तम्—

अर्हणाधुक्षतोः सिद्धिर्हं ग्राहादटि शल्यपि” इति ।^१

ननु प्रक्रियेत्यनेन शब्दव्युत्पादनस्य ग्रन्थप्रयोजनत्वेनाभिधानात् तदुपयोगि-
प्रकृतिप्रत्ययाद्येवोपदिश्यताम्, किं वर्णोपदेशेनेत्यत आह—इति प्रत्याहारेत्यादि ।

प्रतिकार्यमाह्नियन्ते, उपस्थाप्यन्तेऽनेन वर्णा इति । प्रत्याह्नियन्ते संक्षिप्यन्ते
अत्र वर्णा इति वा प्रत्याहारोऽणादिसंज्ञाः । “अकर्तरि च कारके” (३।३।१६) इति
करणेऽधिकरणे वा घञ् । तत्प्रयोजकान्येतानि सूत्राणि ।

उत्तरशास्त्रप्रवृत्तेः संज्ञामूलकत्वादणादिसंज्ञानां च “आदिरन्त्येन सहेता”
(१।१।७१) इत्येवं व्युत्पाद्यमानानां सन्निवेशविशेषमन्तरेण कर्तुमशक्यत्वात्
विशिष्टानुपूर्वीकवर्णपाठस्यापि परम्परया संज्ञाज्ञापनद्वाराऽनुशासनापयोगित्वाद्
नानर्थक्यमिति भावः । संज्ञाप्रणयनञ्च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् । संज्ञार्थत्वाद्
चेषां संज्ञाविध्येकवाक्यतया संज्ञासूत्रेष्वन्तर्भावः । अत एवाह—सूत्राणीति ।

१. हकारद्वयोपदेशे चान्यत्र

हकारो द्विरुपात्तोऽयमटि शल्यपि वाञ्छता ।

अर्हणाधुसदित्यत्र द्वयं सिद्धं भविष्यति ॥

इति श्लोककूपेणोक्तम् ।

भाष्ये “वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः” “अनुबन्धकरणार्थः” “इष्टबुद्ध्यर्थश्च”
इति प्रयोजनत्रयमुपात्तम् । तत्राद्येन द्वयेन प्रत्याहारद्वारेण लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिरेव फलतीति
तदेव प्रयोजनद्वयं मनसाधाय इति प्रत्याहारसूत्राणीत्युक्तम् । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति
तृतीयं प्रयोजनम् तु त्यक्तम् । पाणिनेः पूर्वंमपि प्रवर्तितया वर्णमातृकयाऽपि तदुपपत्तेः ।
यद्यपि वर्णमातृकया कलध्मातादिदुष्टस्यापि ग्रहणां सम्भवति तथापि तत्तद्गुणेषु शुद्धपाठेन
सर्वदोषव्यावृत्तिसिद्धेः । वर्णोपदेशेनेष्टवर्णानां बोधो ग्रन्थकर्त्राऽभिप्रेयते । अत एव
संज्ञाकारस्य ज्ञानाय अ अ इति प्रत्यापत्तिः कृता । अट्सु अयोगवाहानामुपसंख्यानम्
वार्तिककृता कृतम् ।

प्रत्याहाराणां सूत्राणीति धर्मजिज्ञासादिवत् षष्ठीसमासः । तादर्थ्यं च षष्ठ्यर्थः । तादर्थ्यं चतुर्थीसमासस्तु न भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टिरिति नियमात् । सूत्राणां संज्ञिनां प्रत्याहाराणाञ्च संज्ञाभूतानां प्रकृतिविकृतिभावा-सम्भवात् । यदुक्तम्—

जहद्वर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदापरम्^१ ।
तत्त्वादप्रच्युतो धर्मी परिणामः स उच्यते ॥

अत एव भाष्यम्—“अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति” (महाभा० २।२।३६) इति तदर्थान्येतानि सूत्राणीति प्राचो ग्रन्थस्तु प्रयोजनवाच्यार्थशब्देन विग्रहे मध्यमपदलोपिसमासाभिप्रायेण योज्यः । अन्ये तु प्रकृतिविकार एवेति नियमस्य तत्र दूषितत्वात् चतुर्थीसमासमेव प्रतिपन्नाः ।

ननु ह्यवरडित्यादिर्यद्यवयविपरो निर्देशस्ततः समुदायानामेव हलादिसंज्ञया भाष्यम् । अवयवपरे निर्देशे तु^२ हकारादेरिवाकारस्यापि हल्त्वादिप्रसंग इत्यत आह—हकारादिष्विति । उच्चारणमेवार्थः प्रयोजनमस्य स तथोक्तः ।

आद्यन्तावित्यादिनिर्देशान्न समुदायस्य^३ संज्ञा । नैव हि शिल्पिनां सहस्रेषु घटं पटयितुं शक्यते, नाप्यकारस्य शतकृत्वोऽभ्यासानर्थक्यात् । न च प्रतिप्रत्याहारमप्यचो ग्रहणार्थमभ्यासः । लोपः प्रत्यय इत्यादिनिर्देशोऽकारे “हलङ्घ्याभ्यो” (६।१।६८) इत्यादिहल्कार्याद्यदर्शनात् । घटधर्षादिषु तथाप्युपदेशानर्थक्याच्च । किन्तु व्यञ्जना-न्येवात्र तात्पर्यतो निर्दिश्यन्ते, तेषां त्वनच्कानां स्फुटोच्चारणासम्भवाद् मुख^४ सुखोच्चारणमात्रार्थोऽकार उपात्तः । निष्पन्ने च प्रयोजने स्वत एव निवर्तते, कान्तारोत्तरणार्थ^५ इव सार्थः । उच्चारणसमनन्तरमेवाकारस्य स्वत एव निवृत्तत्वाद्, “हकारादिष्वसत्त्वाद् ‘न हलादिसंज्ञाप्रसंग’ इत्याशयः । उच्चारणार्थ इत्यनेनेत्संज्ञां वारयति । प्रयोजनार्था हीत्संज्ञा, न चात्र तदस्ति । निवृत्तिमात्रं तु न प्रयोजनम्, अनुच्चारणेनापि सिद्धेः । अत एव “दिव औत्” (७।१।८४) इत्यत्र तकारस्य “मुखमुखार्थत्वादित्संज्ञा नास्तीति “तिस्त्वरितम्” (६।१।८५) इत्येतद् न भवतीति स्थितमाकरे । हकारादिष्वित्यादिशब्दः प्रकारे तेन लणमध्ये इत्संज्ञकः । तथा च रप्रत्याहारसिद्धिं वक्ष्यति ।

१. यदन्तरमिति क० पु० ।

२. परे तु निर्देशे इति क० पु० ।

३. संज्ञा... इत्यारभ्य शक्यते—इत्यन्तं ख० पु० नास्ति । हकारादिसन्निवेशादिति क० पु० ।

४. मुखमुखेति क० पु० ।

५. ०रोक्त गार्थ इति ख० पु० ।

६. हकारादिष्वसन्निहलादीत्यादि क० पु० ।

७. प्रसङ्गश्चेति क० पु० ।

८. अनुच्चारणेऽपि सिद्धिः ख० पु० ।

९. ज्ञायापि मुखमुखार्थेति क० पु० ।

उपदेशोऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ॥

उपदेशोऽनुनासिकोऽज् इत्संज्ञः स्यात् ।

प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ।

धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।

आगमप्रत्ययादेश उपदेशः प्रकीर्तितः ॥

उपदेशे इति । यद्यपि प्राथमिकणकाराद्युपयोगितया व्याप्तिन्यायादच्संज्ञा-
साधकत्वाच्च “हलन्त्यम्” इत्यादौ पठितुं युक्तम्, तथापि लकारस्थाकारस्ये-
त्संज्ञार्थमस्यावश्यवक्तव्यत्वाद् “हलन्त्यम्” इत्यादिषूपदेशे इत्^१ इति पदद्वयानुवृत्ति
सोकर्यार्थम्, सोत्रक्रमानुल्लङ्घनार्थं चास्यादाबुध्न्यास इति ज्ञेयम् ।

अजनुनासिक इत्यत्र “चोः कुः” (८ । २ । ३०) इति कुत्वन्तु न भवति ।
“अयस्मयादीनि छन्दसि” (१ । ४ । २०) इति भत्वात् । वृद्धिरादैच्^२ इति यथा छन्दोवत्-
सूत्राणि भवन्तीति व्याकरणसूत्राणामपि छान्दसत्वातिदेशात् । यद्येवं जश्त्वमपि
न स्यात् । नैष दोषः । उभयसंज्ञान्यपि हि छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा—“स सुष्ठुभा स
ऋक्वता गणेन” इति पदत्वात् कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं
भत्वात् कुत्वं न भविष्यति । वृत्तौ त्वसन्देहार्थं कुत्वाकरणम् । इच्छब्दोऽयं
डित्यादिवद्गुहा संज्ञा न त्वन्वर्था, एतोति इदिति क्विवन्ता, तथा सत्यन्वथसंज्ञाकरण-
बलादेवेतो निवृत्तिसिद्धेः “तस्य लोपः” इत्यनारभ्यं स्यात् । अत्र वृत्तौ स्यादिति
तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं भवतीत्यर्थे, एवं स्यातां स्फुरित्याद्यपि भवतो भवन्तात्यर्थे
निपातो द्रष्टव्याविति प्राचोक्तम्, तदसत् । अस्ति भवति विद्यतीनामर्थे विशेषा-
भावात्^३ । न च नित्येषु^४ शब्देषु लिङ्गर्थस्य विधेरनुपपत्तिः । बुद्धिविपरिणाममात्रस्य

१. न च नित्येषु शब्देष्विति ।.....

अत्र केचिद् ध्वनिव्यङ्ग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमामनन्ति, मीमांसकवेदान्तिमता-
नुयायिनः, अपरे नैयायिका ध्वनिम्; अन्ये वैयाकरणाः स्फोटम् ।

तत्र ध्वनिवादिनां मते ध्वनिरनित्यः अस्मिन् पक्षे वर्णानामुत्पत्तिविनाशशालित्वेनैक-
स्मिन् देशे काले वाऽवस्थानं न सम्भवति, आशुविनाशित्वात् । एकैकस्य वर्णस्य वाचकत्वे
तदितरवर्णानां वैयर्थ्यम् । यदि चैतदर्थं स्मृतिविषयीभूता एव वर्णा वाचका इति स्वीक्रियते,

१, उपदेशोऽत्यादावनु इत्यादि क० पु० ।

२, विशेषणभावादि क० पु० ।

विधेयत्वात् । अचि परत इकारबुद्धिमपहाय यकारबुद्धिः कार्येति । किञ्च शास्त्रेण व्यञ्जका^१ ध्वनयः संस्क्रियन्ते न स्फोटा वर्णा वा । तेषां नित्यनिरवयवत्वेन प्रकृत्यादिविभागस्य वास्तवस्यासम्भवात् । ध्वनयस्त्वनित्याः । तत्कथं विध्यर्था-

तदा सरो रस इत्यादावविशेषप्रसङ्गः । अतो वर्णा नित्या, तत्समुदायरूपं पदं वाक्यञ्चापि नित्यमिति पक्षः । अत्रापि पक्षे अनेकवर्णानां नित्यत्वकल्पनापेक्षया एकस्य स्फोटस्य नित्यत्वं वैयाकरणा आद्विद्यन्ते । स्फुटस्थर्थो यस्मादिति, एवं स्फुट्यतेऽभिव्यज्यते च वर्णादिभिरिति च स्फोटः । अत एवैकं पदमेकं वाक्यमिति प्रतीत्युपपत्तिः ।

ननु पदवाक्यादिप्रतीतिर्न वर्णातिरिक्तालौकिकस्फोटपदार्थावगाहिनी, स्फोटे प्रमाणाभावात् । प्रत्यक्षेण गौरित्यत्र गकारौकारविसर्जनीयानामेव प्रतीतिः । नाप्यर्थापत्त्याऽर्थप्रतीत्यनुपपत्त्या, वर्णेश्च एव बोधस्वीकारेणोपपत्तेः । अभिव्यक्तिपक्षेऽपि वर्णेश्चो मिलितेभ्योऽभिव्यक्तिः प्रत्येकं वेति विकल्पे उक्तदोषानुद्धारात् । अभिव्यक्तस्य बोधकत्वे सर्वदा बोधप्रसंगाच्च । तदुक्तं कैश्चित्—

यस्यानवययः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।

सोऽपि पर्यनुयोगेन नैकेनापि विमुच्यते ॥ इति ॥

अपि चास्मिन् पक्षे स्फोटस्य, तत्र बोधकत्वस्य च कल्पनाद्वयप्रसङ्गः । अत उभयमत-सिद्धानां वर्णानामेव वाचकत्वे लाघवम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसदृक्तेनान्त्यवर्णेन सहकारिसामर्थ्यात् श्रोत्रेणैव पदप्रतीतिजननसम्भवात् प्रत्यभिज्ञावत् । अत्र हि पूर्वपूर्वावस्थानुभवसंस्कारसहितान्यावस्थाविशिष्टस्यैकस्यैव चक्षुरिन्द्रियेण ग्रहणम् । संस्कारक्रमस्यापि प्रतीतेर्न सरो रस इत्यादौ दोषः । प्रत्यभिज्ञायां चक्षुष्य अविषयस्यापि पूर्वदेशादेर्भावनवत् श्रोत्रेणापि पूर्वानुभूतवर्णादिर्भावनमिति चेन्न । इष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । क्रमस्य संस्कारेऽव्यवहितोत्तरत्वादिरूपेण सम्बन्धविधयैव भानाद् नष्टविद्यमानयोः सम्बन्धासम्भवाद् नष्टस्य शक्त्याश्रयत्वानुपपत्तेश्च ।

अयं स्फोटः 'अवच्छिन्नस्फोटायनस्ये' ति सूत्रे स्फोटायनरूपेणैतमुपविषता पाणिनिनापि स्वीकृतः यतः स्फोटायनपदस्य स्फोटः अयनं प्रधानतया व्युत्पादनविषयो यस्येति श्रुत्यस्या स्फोटप्रतिपादकः स्फोटायनः तस्य मतस्यादरेण स्फोटपदार्थेऽप्यादरः सूचितः । पातञ्जलशास्त्रेऽपि "शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराभ्यासात्संस्कारस्तरप्रविभागसंयमात्सर्वभूत-रुतज्ञानम्" (यो० पा२) इति सूत्रे वृत्तिदारेण । यदि वा क्रमरहितः स्फोटात्मा ध्वनि-संस्कृतेन्द्रियप्राप्त इत्यादिना प्रबन्धेन स्फोट उपपादितः । महाभाष्येऽपि येनोच्चारितेनेत्यादिना स्फोट उपपादितः । उच्चारितेनेत्यस्य प्रकाशितेनेत्यर्थः । अथवेत्यादिना पञ्चान्तरेण ध्वनिरप्युक्तः । कैयटेनापि ध्वनिस्फोटभेदस्य त्वन्यत्रनिर्यातिस्त्वान्नेहोपन्यस्यते इत्यादिना । अतः स्फोटकल्पनाऽतीव ज्यायसीति दिक् ।

सम्भवः । एषैव^१ गतिः भवतोऽपि । घटो भवतीत्यादी भवतेः स्वरूपलाभवाचित्वाद् लाभश्चासतः प्रसिद्धतरः । न चैष नित्येषु शब्देषु सम्भवति । किञ्च त्वत्पक्षे लङ-
नुपपत्तिरधिका । नहि नित्येषु अनित्येषु वा शब्देषु यणारम्भोऽस्ति, न तु परिसमाप्त
इत्यर्थो युज्यते ।

ननु नित्यप्रवृत्तेऽपि लङ् दृश्यते, तिष्ठन्ति पर्वता इति तत्कालीनराजादि-
स्थितिगतस्यारम्भादेः पर्वतस्थितावारोपात् । एवं यण् भवतीत्यादावपीति
चेत् । हस्तैष आरोपो विधावपि न दण्डवारित इत्यलं पल्लवितेन ।

अथ कथं लणित्येवमादिस्थाकारस्येत्संज्ञा ? नह्ययं सानुनासिकः पठ्यतेऽत
आह—प्रतिज्ञेति ।

‘अनुनासिकस्य’ भाव आनुनासिक्यं, प्रतिज्ञया समधिगम्यमानुनासिक्यं
येषां ते तथोक्ता इति मध्यमपदलोपा समास इति केचित्, तदसत्, लक्षणाभावात् ।
तस्मात् प्रतिज्ञासमधिगम्ये वाक्ये प्रतिज्ञाशब्दो लक्षणया वर्तते, तेन समानाधिकरणो
बहुव्रीहिरिति व्याख्येयम् ।

पाणिनिना प्रोक्तं शास्त्रं पाणिनीयं “वृद्धाच्छ्वः” (४ । २ । १४) । तद्विदन्त्य-
धीयते वेत्यर्थे “तदधीते तद्वेद” (४ । २ । ५६) । इत्यणः “प्रोक्ताल्लुक्” (४ । २ । ६४) ।
इति लुक् । तेन पाणिनीया यत्रैवानुनासिक्यं प्रतिजानते तत्रैवेतत् पठ्यमानमपि
भवति नान्यत्र । तच्च प्रयोजनानुरोधाद्यत्राचार्यशिष्याः स्मरन्ति तत्रैव बोध्यम्
न सर्वत्र । सर्वत्रानुनासिकस्य पाठाभावात् । सतोऽपि तस्यापभ्रष्टत्वात् प्रतिज्ञा
समधिगम्यमेवानुनासिक्यं न पाठ्यमिति भावः ।^१

१. पाणिनीया इति

प्रतिज्ञेति (३ । २ । ६६) (४ । २ । ६६) अत्र पाणिनीया इत्यत्र पाणिनिना
प्रोक्तमधीयते इति प्रसादप्रकाशयोर्विग्रहप्रदर्शनमसङ्गतम् । न ह्यष्टाध्यायीज्ञातारः प्रतिज्ञा ।
नुनासिक्याः किन्तु पाणिनिप्रभृतिभिः प्रोक्ता वर्णा एव । छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि
इति—सूत्रेण छन्दोब्राह्मणविषये एव । तदधीते तद्वेदेत्यर्थं विना प्रोक्तार्थकप्रत्ययानामभा-
वबोधनात् । अत्र तु तद्विषयाभावेन केवलप्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तस्यापि प्रयोगे गत्यभावः ।

उपदेशेति—“बाहुल्यकारणं घञपेक्षया भावे घञि उपदेशनमुपदेशः
आद्योच्चारणमित्यपि समीचीनम् । अतएव “आदेच उपदेशोऽस्ति ।” “उपदेशोऽभवत्”
इत्यादौ आद्योच्चारणमेवोपदेशपदार्थः । अत एवोद्देशशब्दप्रतिपदिकानां नोपदेश

१. एषैरगतिः भवतोऽति इति क० पु०

२. यणारम्भोऽस्ति इति पाठः क० पु० ।

३. न पाठ्यमिति पाठः क० पु० ।

उपदेशशब्दार्थमाह—धातुसूत्रेत्यादि । धातुर्धातुपाठ एव वृद्धावित्यादिः । तत्राकारादेरित्वात् “अनुदात्तङित (१।३।१२) इत्यात्मनेपदम् । सूत्रं सूत्रपाठः । तेन' लणित्यादावस्येत्वाद्रप्रत्याहारसिद्धिः । गणो गणपाठः^१ । तेन भवत्वित्यादाबुकारस्येत्वेन नुमादिः । अथ कथं “श्रोत्रियैश्छन्दोऽधीते” (५।२।८४) इति निपातने श्रोत्रियन्निति नस्येत्संज्ञा धात्वादावनन्तर्भावात् । यदाहुर्मिश्राः—“वाक्यार्थपदवचनमिति पक्षेऽविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियन्निति निपात्यते” इति । तथा “क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।” (५।२।६२) इति च ।^२ तस्मादन गणशब्दः प्रातिपदिकमात्रोपलक्षणमिति वदन्ति ।

उणादिरुणादिपाठः । “कजिमुजिभ्यां चित्” (उ० । ४० । ४२४) इत्यादौ सौत्रस्य कज्यादेर्धातोरित्त्वान्नुमादिः ।

वाक्यं वार्तिकम् । तत्र आचारेऽवगल्भ^३ क्लीब” (वा० ३।१।११) इत्यादावकारस्येत्वादननुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदम् । यद्यपि गल्भादयो धातवोऽप्यनुदात्तेतः सन्ति तैरेवावगल्भत इत्यादि सिद्धम् । तथापि ‘गल्भाञ्चक्रे’ इति प्रत्ययान्तत्वादामर्थं प्रातिपदिकेभ्योऽपि क्विब्व विधीयते । तत्र तडर्थं प्रकृतेरनुदात्तत्वमप्यर्थ्यते । एतच्च क्विब्वसन्नियोगेनैव । तेन गल्भायते इति क्यरूपक्षेऽकारश्रवणं सिद्धयतीति तत्र वक्ष्यते । लिङ्गानुशासनम् । लिङ्गप्रतिपादको ग्रन्थस्तेनापि लिङ्गमुपदिश्यत इत्येतावदेवेतदुपात्तं न त्वस्य प्रकृते कश्चिदुपयोगोऽस्ति । यत्तु तत्रापि “इदन्तो मिच्च” इत्यादौ तकारस्येत्वमुपदेशत्वादिति वदन्ति, न त्वेतदवगच्छामः प्रयोजनादर्शनात् । एतेषां

इत्यभियुक्तोक्तिः संगच्छते । अन्यथा कणसाधनोपदेशपदे प्रातिपदिकस्याप्युपदेशपदेन ग्रहणे तदसंगतिः स्पष्टैव । अत एव तस्मिन्निति सूत्रे षष्ठीप्रकृष्टपठवपक्षे “गुपतिज्जिह्वः सन्” (३।१।५) इति सूत्रे षष्ठीप्रकृष्टपठे सनः सनादेशे उपदेशे इत्युच्यमाना इत्संज्ञा न प्रकल्प्येत इति दोषदानं संगच्छते । अन्यथा आदेशरूपोपदेशस्य सत्त्वात् दोषदानमसंगतं स्यात् । नचेदं भाष्यमेकदेशयुक्तिः । यादृशे विषये एकदेशयुक्तिस्तद्विषये प्रमाणं मा भूत् एतद्विषये प्रमाणस्वीकारे न काचित् क्षतिः ।

अत एव लोपश्चेति शकारप्रश्नेषपक्षे इत्संज्ञाऽज्ञस्येन भवति । एवं चित्रक' इत्यादावपि ।

१. तत्रेतिपा पाठः क० पु० ।
२. गणपाठग इति क० पु० ।
३. स्येत्वधिकः क० पु० ।
४. विदित्वादिति क० पु० ।
५. गल्भेति क० पु० ।
६. इत्येतावत्तेषावस्येत्तद्गुणां मिति क० पु० ।

तस्य लोपः (१।२।९)

तस्येतो लोपः स्यात् । एादयोऽणार्थाः ॥

समाहारद्वन्द्वः । उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः, इति कर^१णसाधनव्युत्पत्त्याज्ञातस्वरूपज्ञापनपराणां शास्त्रवाक्यानामुपदेशत्वम् । “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” (३।३।६६) इति करणे घञ्, चात् संज्ञायामपीति वक्ष्यमाणत्वात् । करणाधिकरणयोश्च” (३।३।११७) इति^२ ल्युङ् न भवति बहुलग्रहणात् ।

आगमः कुक् पुगिति । तत्र ककारस्येत्वम् । प्रत्ययो द्वयसजादिस्तत्र चकार इत् । आदेशो लटः शानजादिस्तत्र चकारादेरित्वादि द्रष्टव्यम् । यत्तु प्राचा आगमः त्रपुजतुनोः षुक् । प्रत्ययः सनादिः । ‘आदेशश्चक्षिडः ख्यात्र’ इत्युहाहतम्, तच्चिन्त्यम् । षुगाद्यन्तानां सूत्रत्वप्रयुक्तोपदेशान्त्यत्वादेव सिद्धेः । शत्रादिषु तु ऋकारादेरित्वा^३मुपदेशत्वं सूत्रत्वेनापि शक्यं वक्तुम् । एते चोपदिश्यन्त इति कर्मव्युत्पत्त्युपदेशाः । कर्मकरणसाधनयोर्द्वयोरपि तन्त्रेणोपदेशशब्देनोपादानम् । उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वादेव परिग्रहे सिद्धे तयोः पृथगुपन्यासो गोबलो-
बर्द्धन्यायेन । सूत्रशब्दः प्रकृतसूत्रपर इति द्रष्टव्यम् । एवं धातुगणयोरपि । उपदेश इति किम् ? अत्र आं अप इत्यत्र मा भूत् । नायं स्वरूपेणादेशरूपेणोच्चारितोऽपि त्वनुनासिकादिशब्देन विहित इति वदन्ति । तदसारम् । अनुनासिकविधान-
सामर्थ्यादेवेत्वस्यापहस्तयितुं शक्यत्वात् । अन्यथा ‘उत्र उ’ इत्यत्रापि स्यात्, ततश्च लोपः स्यादिति । तस्मादुत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यम् उपदेशग्रहणमिहापि विस्पष्टा-
र्थं कृतमिति द्रष्टव्यम् । अजिति किम् ? मनिनादीनां मकारादेर्लोपो मा भूत् । इत्संज्ञाप्रदेशाः “इदितो नुम् धातोः” (७।१।५८) इत्यादयः ।

तस्येत्यनेनेत्संज्ञकस्य परामर्शात् प्रथमान्तमपीदृग्रहणं षष्ठ्यन्तं सम्पद्यते इत्यभिप्रेत्याह तस्येत इति ।

ननु च लोप इत्यादेशस्य विधीयमानस्य स्थान्यपेक्षायामनुवृत्तस्य प्रथमान्त-
स्यापीदृग्रहणस्य षष्ठ्यन्तता कल्पयिष्यते “षष्ठीनिर्दिष्टस्य आदेशा उच्यन्ते (प० । प्र० १।१२) इति न्यायात् किं तस्य ग्रहणेनेति चेत् सत्यम् । तस्य ग्रहणं सर्व-
लोपार्थम् । इतरथा “आदित्रिदुडवः” (१।३।५) इतीत्संज्ञायां त्रिदुडुशब्दानां भवन्ति “अलोऽन्त्यस्य” (१।१।५२) इत्यन्त्यस्य स्यात् । तस्य ग्रहणे तु यावत् इत्संज्ञा तस्य सर्वस्य लोपो भवतीति विज्ञानाददोषः । एतच्च “नानर्थकेऽन्य-
विधिः” (प० । त० । १०३) इत्यनाश्रित्य कृतं सूत्रकृता । तदनाश्रयणञ्चेत्तत्प्र-
योजनानामन्यथासिद्धत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

१. कः यो ति पः ठो नास्ति क० पु० ।

२. ल्युङ् न भवतीति नास्ति ख पु० ।

हलन्त्यम् १।३।३।

उपदेशेऽन्त्यं हल् इत् स्यात् । सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र ॥

ननु यदीतां लोप उच्यते तर्हि “अइउए” इत्यादिस्थानां एकारादीनामपि “हलन्त्यम्” (१।३।३) इतीत्याल्लोपः स्यात् । अस्तिवति चेत्, वरमनुपदेश एवेत्याशङ्क्य, नैतदेवमित्याह—णादय इति ।

प्रत्याहारोऽणादिसंज्ञानिष्पत्तिरर्थः प्रयोजनं येषां ते तथोक्ताः ।^१ आदेरन्त्येनेता सहोश्चारितस्य संज्ञात्वेन विधानाद् एाद्यनुपदेशे च तदसम्भवात् प्रत्याहारसिद्धिरेषां प्रयोजनमित्यर्थः । न चैवमप्युपदेशानन्तरमेवेषां लोपात्तदसिद्धिरिति वाच्यम् । काकादिवत्स्मर्यमाणानामप्यणादिव्यवहारहेतुत्वोपपत्तेः । अन्ये त्वाहुः - यस्मिन् प्रत्याहारे योऽनुबन्ध उपादीयते तस्य तथोपादानबलाल्लोपाभाव इति ।

कः पुनरस्यावसरो यावता “हलन्त्यम्” (१।३।३) इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वेने-
त्संज्ञायामद्याप्यनवकृतायां लोपप्रसङ्गशङ्काया अनुत्थानेन परिहा-वचनमनुपपन्नम् ।
प्रदर्शिते तु “हलन्त्यम्”^२ (१।३।३) इत्यस्मिन्स्तद्वाच्यम् प्रसङ्गपूर्वकत्वात्परिहा-
रस्येति चेत् । तथापि “पाठक्रमादार्थक्रमो बलवान्” (शा० अ० ५। पा० १। सू० २)
इति न्यायात् “अग्निहोत्रं जुहोति” (आ० सू०) “यवागूं पचति” (आ० सू०)
इतिवदार्थेन क्रमेण “हलन्त्यम्” (१।३।३) इत्यस्यानन्तरमिदं योज्यम् । लेखक-
दोषाद् अन्यविपर्ययाद्वा ।

“उपदेशेऽजनुनासिक इत्” (१।३।२) इत्यत उपदेशोद्ग्रहणे चानुवर्तते ।
स्वरितगुणयुक्तत्वात् “स्वरितेनाधिकारः” (१।३।११) इति वचनादि^३त्यभि-
प्रेत्याह—उपदेशेऽन्त्यं हलित् स्यादिति ।

अन्तशब्दोऽत्रावसाने वर्तते न समीपे अतिप्रसङ्गात् । अन्तेभवनन्त्यम्,
दिगादित्वाद् यत् । उपदेशत्वं यावति पर्याप्तं तत्रोपदेशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपो-

१. आदेरन्त्येनेताहोच्चार्यमाणस्येति क० पु० ।

२. हलन्त्यस्मिन्निति क० पु० ।

३. अभिप्रस्थादिति ख० पु० ।

पाध्यवच्छिन्नसमुदायान्त्यं हलित्यर्थः । तेन सर्वस्यापि हलस्तं तमवधिं प्रत्यन्त-
त्वादित्संज्ञाप्रसङ्ग इति दूषणमनवकाशम् । हल उभयलिङ्गत्वादन्यमिति नपुंसक-
प्रयोगः ।

ननु “हलन्त्यम्” (१।३।३) इति लस्येत्संज्ञायाम् “आदिरन्त्येन” (१।१।७१)
इति प्रत्याहारः सिद्धिः, सिद्धे च तस्मिन् हलत्वेन लस्येत्वमितीतरेतराश्रयत्वं
प्राप्नोतीति चेत् । उच्यते “हलन्त्यम्” इत्यत्र हल्ग्रहणं तन्त्रेणोपात्तम् । तन्त्रं नाम
सकृदनुष्ठितस्योभयार्थसमर्थकत्वम् । यथोभयोः प्रधानयोर्मध्येऽवस्थापितः प्रदीपः
सकृत्प्रयत्नकृत उभयोरुपकारकी भवति^१ । हल्ग्रहणावृत्तिर्वा । आवृत्तिश्च पुनःपाठः
एकशेषो वा । न च द्विवचनप्रसङ्गः । “नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्”^२
(१।२।६६) इत्येकत्वविधानात् । तत्रैकः षष्ठीतत्पुरुषो हस्य ल् हलिति हकारानन्तरं
पठितस्य वर्णसमाप्तायान्तभूतस्य लस्याद्येन प्रत्याहारमनपेक्ष्य साक्षादुपादानेनेत्वे
विहिते “आदिरन्त्येन” (१।१।७१) इति हल्प्रत्याहारे सिद्धे तमुपादाय द्वितीयेन
“हलन्त्यम्” (१।३।३) इत्यनेन एादीनामित्संज्ञा विधीयत इति नेतरेतराश्रयदोषः ।

अन्ये तु “हलन्त्यम्” (१।३।३) इति सर्वमेव सूत्रमावर्तयन्ति । तत्र हलि
अन्त्यमित्येकः सप्तमीसमासस्तेन हलिति सूत्रेऽन्त्यस्य लस्येत्वमिति हल्प्रत्याहार-
सिद्धिमाहुः । तत्तु गोरवादुपेक्ष्यम् । अत्र हल्ग्रहणप्रत्याख्यानादि शब्दालङ्कारे^३
द्रष्टव्यम् ।

१. शब्दालङ्कारे द्रष्टव्यम्—तत्रहि उपदेशे इदन्त्यम् अच, अनुनासिक इति सूत्रत्रयम् अच
इति सूत्रमनन्त्यार्थम् अनुनासिक इति सूत्रं योगविभागसामर्थ्यात् अवश्चेत्तर्हि
अनुनासिकस्येवेति नियमार्थम् । तेनाननुनासिकस्याच उभयसूत्रेणापि नेत्संज्ञा । अनुना-
सिकस्य चेत्तर्हि अच एवेति विपरीतनियमस्तु न भवति मिदचोऽन्यात्पर (१।१।४७)
इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । एवं यद्यपि हल्ग्रहणमपि न कर्तव्यम् अन्योन्याश्रयिश्च
न । तथापि नियमार्थकत्वं विपरीतनियमवारणाय मिदचोऽन्यात्पर इतिसूत्रवैयर्थ्य-
मित्याद्यनेककल्पनापेक्षया सूत्रस्य सूत्रांशस्य वावृत्तिरेव ज्यायसीति ।

१. आदिरन्त्याहार सिद्धिरिति क० पु० ।

२. लस्येति नास्ति क० पु० ।

३. प्रचलनकृतो उभयोरिति क० पु० ।

४. ऐत्यधिकः क० पु० ।

आदिरन्त्येन सहेता । १।१।७१ ॥

आदिरन्त्येनेता सह गृह्यमाणो मध्यगानां स्वस्य च ग्राहकः स्यात् ।
तथाऽणिति अइउवर्णा गृह्यन्ते । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः । ते च प्रत्याहाराः
एकचत्वारिंशत् ।

एकस्मान् डञ्जणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।

ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः ॥

इति वचनात् ।

सूत्रापठितयोरुपदेशेदग्रहणयोः कथमर्थप्रदर्शनमित्याशङ्क्य साधारण्येन
परिभाषते—^१सूत्रेष्वदृष्टमित्यादि । “स्वरितेनाधिकारः” (१।३।११) इति
वचनादिति भावः ।

व्याख्यायमानसूत्रेष्वदृष्टमत्र स्वरितमाकाङ्क्षितञ्चेति विशेषो द्रष्टव्यः । तेन
न्यायपरिभाषालब्धेनाकाङ्क्षिते च नातिप्रसक्तिः । पदमिति जातावेकवचनम् ।
तेनानेकस्याप्यनुवृत्तिर्भवति । सूत्रान्तरादित्येव न तु पूर्वस्मादिति । तेन परस्मादपि
कचिदनुवृत्तिर्भवति । यथाऽतिङ्ग्रहणस्य “कुगतिप्रादयः” २।२।१८) इत्यत्र ।
नुम्ग्रहणस्य “उगिदचां सर्वं” (७।१।७०) इत्यत्र । अत एव “स्वरितेनाधिकारः”
(१।३।११) इत्यत्र मिश्राः । उत्तरत्रेत्युपलक्षणम् क्वचित्पूर्वत्राप्युपतिष्ठत इति ।
अनुवर्तनीयम् अनुवृत्तिं जानीयादित्यर्थः । किमिहेव, नेत्याह-सर्वत्रेति । अनुवृत्तिरूप-
स्थितिस्तादृशयोग्यविभक्त्यन्तशब्दान्तरानुमानम् । अयमेवार्थवशाद् विभक्ति-

1. सूत्रेष्वदृष्टमिति—स्वरितो नाम स्वरविशेषो वर्णधर्मः । तदुक्तम् नागेशेन “स्वरितत्वञ्चेदं
द्वोषविशेषरूपमङ्गलसाधारणम् तच्चानुनासिक्यवत् प्रतिज्ञागम्यम्” । तेनाधिकारो
भवति । अर्थात् यस्मिन् पदे स्वरितस्वरूपो वर्णधर्मोऽस्ति तस्यैव पदस्याधिकारः ।
नन्वेवं कियत्पर्यन्तमधिकार इत्याकाङ्क्षायामाह-स्वरिते दृष्टेऽधिकारो न भवति ।
अर्थादधिकारो निवर्तते इत्यर्थः । तेनार्थद्वयेन यस्य पदस्याधिकारो यावत्पर्यन्तं गच्छति
तत्रोभयत्र स्वतितत्त्वं प्रतिज्ञेयमिति ।

तथा चोक्तम् भट्टहरिणा—

“आवृत्तिः शक्तिभिन्नार्थे वाक्ये सकृदपि श्रुते ।

क्षिप्त्वा तन्प्रसिद्धाद्वा विभागो व्यवतिष्ठते ॥

१. तेनाकारस्थापीति क० पु० ।

२. नुम्ग्रहणस्य च यथोगिदचामिति क० पु० । ऋत्प्रद्वयस्येति क० पु० ।

परिणाम इत्यस्याप्यर्थः । उक्तं च कैयटेन “सादृश्यात्तत्त्वाध्यवसायात् परिणाम-
व्यवहारः । वाक्यान्तरे तु योग्यविभक्त्यन्तशब्दान्तरमेव परमार्थतः सन्निधीयते ।

आदिरिति । संज्ञासूत्रमिदम् । तत्र संज्ञायाः संज्ञपेक्षायामाद्यन्तशब्दयोः
सम्बन्धिशब्दत्वाद् यदपेक्षमाद्यन्तत्वं तेषामुपस्थितानामन्त्येनेता सहोच्चारित आदिर्वर्णः
संज्ञा विधीयत इत्याह—मध्यगानामिति । तद्वादिर्न स्यादत आह—स्वस्य चेति ।
एतच्च स्वं रूपमित्यनुवृत्तेर्लभ्यते । स्वं रूपमित्यादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य “तिर्यच्यपवगे”
(३।४।६०) इति निर्देशात् । अत एव प्रत्येकं संज्ञा, न समुदायस्य, युगपलक्ष्ये
प्रयोगाभावात् । ग्राहयति, प्रत्याययति ज्ञाययतीति ग्राहकः संज्ञेति यावत् । मध्य-
गत्वेऽपि एतादीनामजादिसंज्ञा न भवति “उणादयो बहुलम्” (३।३।१) “इको यणचि”
(६।१।७७) इति ज्ञापकात्^१ । इतेत्यप्रधानवृत्तीयानिदेशादन्तरङ्गेण लोपेनापहारात्
संज्ञाप्रवृत्तिकाले तेषामसन्निवेशाच्च । तदाहुः ।

“प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज् - ग्रहणेषु न ।

आचारादप्रधानत्वात्लोपश्च बलवत्तरः ॥”—(महा० अ० १ ब्रा०) इति

सहग्रहणमित्थंभूतवृत्तीयाशङ्का^२ निरासार्थम् । तेन समुदायस्य संज्ञात्वात्
तत एव विभक्तिर्भवति^३ नादिमात्रात् ।

अन्त्येनेति विम् । सुडिति वृत्तीयैकवचनटा इत्यनेन^४ मा विज्ञायीति वन्ति,
तच्चिन्त्यम् । ओट्टकारस्य प्रत्यासन्नत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावादनन्यार्थत्वाच्च
तेनैव प्रत्याहारग्रहणसम्भवात् । टाटकारस्य “टाडसिङ्सामिनात्स्याः” (७।१।१२)
इत्यादौ विशेषणार्थत्वात् । अत्रा^५न्त्यग्रहणप्रत्याख्यानानि शब्दालङ्कारे द्रष्टव्यम् ।

प्राथम्यादणमेवोदाहरति-अणीति । अकारो एकारेणान्त्येनेता^६ सहोच्चार्य-
माणोऽण् प्रत्याहारो भवति । स च मध्यमयोरिकारोकारयोरदेशाकारस्य ग्राहकः^७

१. स्वं रूपमितिसूत्रात् स्वमित्यनुवर्तते तेनादेर्ग्रहणम् । इह शास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्य
ग्राह्यम् न तु लोकप्रसिद्धोऽर्थः, केवलं शब्दशास्त्रे या संज्ञा तो वर्जयित्वेत्यर्थः ।
एतत्सूत्राभावेऽर्थे कार्यासम्भवात्तद्वाचकशब्दानां ग्रहणे प्राप्ते तत्स्वरूपस्यैव ग्रहणमिति
नियमार्थः तेन टिष्ठुभादीनां स्वरूपस्य न प्रदेशेषु ग्रहणम् शब्दशास्त्रीयसंज्ञात्वात् ।

१. ज्ञापकत्वादिति क० पु० ।
२. शङ्केति नास्ति क० पु० ।
३. नातिदेशमात्रादिति क० पु० ।
४. इत्यनेन तद् माविज्ञायीति क० पु० ।
५. अत्रान्त्यादीति क० पु० ।
६. नेति क० पु० ।
७. ग्राहको प्रत्यायको भवतीति क० पु० ।

प्रत्यायको भवति । उक्तमन्यत्रातिदिशति एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । कचिद् यथाऽणिति अइउवर्णा गृह्यन्ते इति यथाशब्दः पठ्यते तत्र येन प्रकारेणैव पूर्वोक्तोऽर्थ उदाहरणाद्भो भवति तथोच्यत इति शेषः ।

यद्वा अणिति शब्द उच्चारिते लाघवाय अइउवर्णा यथा गृह्यन्ते प्राप्यन्ते तथाऽनेन सिद्धयतीत्यध्याहारेण पूरणीयम् न त्वयं दृष्टान्तः । अणो ग्राहकत्वस्ये- तत्संज्ञारम्भात् प्रागसिद्धेः । अणः प्रसिद्धसाध्यत्वेऽन्येषां वा तथात्वे विनिगमका- दर्शनाच्च । एवमन्येऽपि । अन्येऽप्यादिमा वर्णा अन्त्येनेता सह गृह्यमाणा मध्यगानां स्वेषां च ग्राहका ज्ञेया इत्यनुषज्य व्याख्येयम् ।

ते तेचि२ । अत्र स च ते च ते इत्युद्दिश्यैकचत्वारिंशत्वं विधीयते । अन्यथैवमन्येऽपीत्युक्तत्वाद् तदश्च प्रकृतपरामर्शित्वादण्भिन्नानामेवैकचत्वारि- शत्त्वमुच्यमानं विरुध्येत ।

तच्छब्देन पूर्वपरामर्शिता चतुर्दशसूत्रान्त्येदभिः सह गृह्यमाणानामेव नियमः । तेन सुवादे रप्रत्याहारस्य चात्रिक्येऽप्यदोषः । यश्च लिट्स्विप्रत्यादौ ठत्वाय 'चयो द्वितीयाः शरि षोष्करसादेरिति वाच्यम्' (वा० ८।३।२८) इति चयप्रत्याहारो यश्च "अमन्ताङ्" (उणा० ११६) "यमिज्रमन्तेष्वनिडेक इष्यते" (व्याघ्र० का०) इत्यादौ अम्प्रत्याहारः स वार्तिककृददृष्ट्या न तु सूत्रकृतसंमत इति नाव्याप्तिः ।

एकचत्वारिंशदिति । यदीतरेतरयोगद्वन्द्वस्तदा द्विवचनं स्यात् । अथ समाहार- स्तदा समाहारे नपुंसकम् एकविंशतिरित्यादौ । अतः केचिदेकाधिकाश्चत्वारिंशदिति विगृह्य मध्यमपदलोपिनं तत्पुरुषमाहुः, तन्मन्दम् । "राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु" (६।२।३४) "संख्या" (६।२।३५) इति द्वन्द्वे विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् । तस्मात् समाहारद्वन्द्व एवायम् । एकविंशतिरित्यादौ नपुंसकत्वं तु न भवति लोकाश्रयत्वादित्याकरः । आचार्याणान्तु तत्पुरुष एव पक्षपातो लक्ष्यत इति तत्र वक्ष्यामः ।

तांश्च प्रत्याहारान् संगृह्णाति । एकस्मादिति डञ्णवटा अनुबन्धाः एकैकस्मादेवादिवर्णादुच्चारिताः सन्त एकैकमेव प्रत्याहारं जनयन्ति नानियमेनेति ज्ञेयम् ।

तदेवोदाहरति—

एङ्, यञ्, अण् पूर्वेण णकारेण । छव् अट्, भष्, भप्, अक्, इक्, उक्, अण्, इण् यण् परेण णकारेण । अम्, यम् डम्, अच्, इच्, एच्, ऐच्, यय्, मय्, भय्, खय्, यर्, भर्, खर्, चर्, शर्, अश्, इश्, वश्, जश्, बश्, अल्, हल्, बल्, रल्, भल्, शल् इति । लकार स्थावर्णेन सहोश्चार्थमाणां रेफो रप्रत्याहारः ।

एङित्यादिना । संज्ञानां व्यवहारार्थत्वाद् याभिर्याभिः सूत्रकृता व्यवहृतं ता एवात्र कल्प्यन्त इति नियमसिद्धिः । तत्र “एङि पररूपम्” (६।१।१४) इत्यत्रैङ् व्यवहृतः । यञ् । “अतो दीर्घो यञि” (७।३।१०१) । अण् । “केऽणः” (७।४।१३) । पूर्वेणेति । अइङित्याद्येनाणप्रत्याहारी न तु परेण^२, यथा चैतत्तथोक्तं प्राक् । “अणुदित्” (१।१।६६) इत्ययं परेणेति वक्ष्ये । छव् । “नश्छव्यप्रशान्” (८।३।७) । अट् । “शङ्छोऽटि” (८।४।६३) । भष् । भप् । “एकाचो बशो भष् भ्रान्तस्य स्ध्वोः” (८।२।३७) । अक् । इक् । उक् । “अकः सवर्णे दीर्घः” (६।१।१०१) । “इको गुणवृद्धी” (१।१।३) । “उगितश्च” (४।१।६) अण् । इण् । यण् । “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः” (१।१।६६) । “इणः षीध्वम्” (८।३।७८) । “इको यणचि” (६।१।७७) ।

परेणेति । अणादयो लणित्यनेन णकारेण प्रत्याहारा ज्ञेयाः । तत्र “उञ्चत्” (७।४।७) इति तपरकरणादण् परेण । यो^३रिति वचनादिण्, पूर्वेणासम्भवाद् यण् परेणेत्यर्थः । अम् । यम् । डम् । “पुमः खय्यम्परे” (८।३।६) । “हलो यमां यमि लोपः” (८।४।६४) । “डमो ह्रस्वादचि” (८।३।३२) । अच् । अचः परस्मिन् पूर्वनिघो^४” (१।१।७७)

इच् । “इच् एका^५चोऽम्रत्ययवच्च” (६।३।६८) ।^१ एच्^६ । “वृद्धिरेचि” (६।१।८८) । ऐच्^७ “वृद्धिरादैच्” (१।१।१) । यय् । “अनुस्वारस्य ययि”

१. प्रकाश पुस्तकेषु बह्वोदाहरणभूतानि सूत्राणि पठितानि प्रत्याहारो न पठितः । अतः प्रत्याहारोऽपि तत्रोदाहरणरूपेण संयोजितः ।

१. अइङण् इत्यत्रेतात्रेति ख० पु०

२. परेणेति नाथम् क० पु०

३. योरिति क० पु०

४. इकाचोऽमिति क० पु० ।

५. एच् इति नास्ति क० ख० पु० ।

६. ऐच् इत्यपि नास्ति क० ख० पु० ।

(ना०४५८) । मय्^१ । “मय उजो वो वा” (ना०३३३) । झय्^२ । “भयो होऽन्यतर-
स्याम्” (ना०४६२) । खय् । “पुमः खय्यम्परे” (ना०३६) । यर् । “यरोऽनुनासिकेऽ-
नुनासिको वा” (ना०४४५) । झर् । “भरो भरि सवर्णे” (ना०४६५) । खर् ।
“खरि च” (ना०४५५) । चर् । “अभ्यासे चर्च” (ना०४५४) । शर् । “वाशरि”
(ना०३३६) । अश् । “भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि” (ना०३१७) । । हश्
“हशि च” (ना०१११४) । वश् । “नेड्वशि कृति” (ना०२१८) । जश् । “भलां जश्
भशि” (ना०४५३) । बश् । “एकाचो बशो” (ना०२३७) । झल् । “अलोऽन्त्यस्य”
(ना०१५२) । हल् । “हलन्त्यम्” (ना०३३३) । वल् । “लोपो व्योर्वलि” (ना०१६६) ।
रल् । “रलो व्युपधात्” (ना०२२६) । झल् । “भलो भलि” (ना०२२६) ।
शल् । “शल इगुपधात्” (ना०१४५) । इति शब्दः पूर्वोपसंहारे । एकचत्वारिंशदपि
प्रत्याहारा एकरूपा एव ज्ञेयाः न तु यथा तथा संख्या पूरयितव्येत्यर्थः ।

लग्नमध्येऽकार इत्संज्ञक इति स्थितं तस्य प्रयोजनमाह—लकारस्थेति । लणिति
सूत्रे लकारात्परोऽकारोऽनुनासिक इत् तेन सहोच्चार्यमाणो रेफ आदिवर्ण इति
रप्रत्याहारो भवति । स च मध्यगस्य लकारस्यादेशच रेफस्य ग्राहको भवति “उरण्
रपरः” (ना०१५१) इत्यत्र ।

अथोरण् लूपर इत्येतत् प्रतिपत्तिलाघवाथं किं नानासूत्रि, एवं च नानुनासिक्यं
प्रतिज्ञेयं स्यात् । “स्वतन्त्रः कर्ता” (ना०४५४) पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु”
(ना०३१०५) इत्यादिनिर्देशान्च ज्ञापकाद् व्यवस्था भविष्यति । तथा^३ तु न
कृतमित्येव ।

ननु लकारेऽकार उच्चारणार्थो विवक्षितो वा । नाद्यः हल्मात्रे लकारे
निर्दिष्टेऽकारस्थित्यभिधानस्य बाधितत्वात् । द्वितीये तु वर्णसमुदायात् कथंकारं
कारप्रत्ययः स्यात् वर्णादित्येकत्वस्य विवक्षितत्वादिति चेत्—सत्यम् । आद्ये पक्षे
लकारे तिष्ठतीति सामीपिकाधारे सप्तमीयम् वटे गाव इतिवत् । द्वितीये तु क्रियत

१. मय् इत्यपि नास्ति क० ख० पु० ।
२. झय् इत्यपि नास्ति क० ख० पु० ।
३. संख्यापूर्णे यतितव्यमिति ख० पु० ।
४. लकारात्परो अकारो अनुनासिक इति क० पु० ।
५. इत्येव किं न सूत्रि इति क० पु० ।
६. तत्तु न कृतमिति क० पु० ।

ऊकालोऽञ्जस्वदीर्घप्लुतः । ११।२।२७॥

उ ऊ ऊ३ इत्येवंकालोऽच् क्रमाद् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् ॥

इति कारः कर्मणि घञ्, लश्चासौ कारश्च लकारः । उच्चार्यमाणो ल इति यावत् । तत्स्थाकारेणेत्येवकार इतिवद् व्याख्येयम् । एवकारकरणमित्यादौ पूर्वः कर्मसाधनोऽपरो भावसाधन इति न पौनरुक्त्यम् । एतेन यदि तु करणं कार इति समाधीयेत तदैवकारकरणमिति न स्यादिति नारायणीयमपास्तम् । करणं कार इति समाधानस्य लकार इत्यत्रैवासङ्गतेः । यद्वा “उच्चैस्तरां वा वषट्कारः” (१।१।३५) इति ज्ञापकात् समुदायादपि क्वचित् कार^१स्तथा चैवकारादिसिद्धिः ।

ऊकाल इति । एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रत्वानां कुक्कुटस्ते उकार एव प्रसिद्धत्वादकारादीनुल्लङ्घ्य तमेवादशंगत् सूत्रकृत् । अत्र ह्रस्वदीर्घप्लुत इति न तावदेका संज्ञा । लघ्वर्थत्वात् संज्ञाया महासंज्ञाकरणायोगादनावृत्तेश्च । अतस्तिष्ठणां संज्ञानां समाहारद्वन्द्वे सौत्रत्वाच्च पुंस्त्वेऽयं निर्देशः । न च फलभेदमन्तरेणैकस्यानेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनमस्तीति संज्ञिनोऽपि श्रयोऽनुमीयन्त इति दर्शयति । उ ऊ ऊ३ नेदं विग्रहवाक्यं समासविधौ सुबधिकारात् । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षया तु विभक्ति^२नाकारि । अत एव “यू स्याख्यो नदी” (१।४।३) इत्यत्र ई च ऊ चेति वृत्तिकारः । अयं तु विग्रहः उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः । सवर्णादीर्घः । वां कालः उकाल इति उष्ट्रमुख इतिवत् सप्तम्युपमानपूर्वस्येत्युत्तरपदलोपी समासः । यद्वा वः कालो यस्याचः सोऽयमूकाल इति न चोकाराः शब्दा अचः कालाः भवन्ति विरोधात् । अत ऊ३शब्देन साहचर्यात् स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते । एवमप्यसंभवो न ह्यु कालोऽचः कालो भवति, अन्यकालस्यान्यकालत्वायोगात् । तस्मात् परत्र परशब्दप्रयोगोऽन्तरेणापि वर्ति वत्यर्थं गमयति^३ । ऊकालवत् कालोऽस्य सोऽयमूकाल इति विज्ञायते तदाह— इत्येवंकालोऽजिति । यावता कालेनैकमात्र उच्चार्यते तावतोच्चार्यमाणोऽजकारादिह्रस्वसंज्ञो भवति । एवं दीर्घप्लुतयोरपि योज्यम् ।

ननु च ऊ इति संहितायामविशेषात् कथमेवमानुपूर्वीति चेत् । ज्ञापकादिति प्रतीहि । तथाहि यदि मात्रिकोऽस्त्यः स्यात् तस्यैव प्लुतसंज्ञा स्यात् । ततश्च “विभाषा पृष्ठप्रतिवचने हेः” (८।२।६३) इति मात्रिकस्य हेर्मात्रिकः प्लुतो विधीयमानोऽ-

१. कारत्वप्रत्यय इति क० पु० ।

२. विभक्तिरिति नास्ति क० पु० ।

३. गद्ययत्पूकालोऽस्तेति क० पु० ।

पार्थः स्यात् । 'तस्मान्न तावदेकमात्रोऽन्त्यः । नापि द्विमात्रः । "ओमभ्यादाने" (८।२।८७) इति द्विमात्रस्योकारस्य द्विमात्रः प्लुत इति विध्यानर्थक्यप्रसंगात् । अतोऽन्त्यस्त्रिमात्र इति सिद्धम् । मध्येऽपि मात्रिको न भवति "अतो दीर्घो यत्रि" (७।३।१०१) इति मात्रिकस्याकारस्य मात्रिक एव दीर्घे विधेये विध्यानर्थक्य-प्रसंगात् । त्रिमात्रस्तु प्रागेव मध्ये प्रतिषिद्धः । तस्मान्मध्ये द्विमात्रः पारिशेष्या-दादावेकमात्र इति सिद्ध एकद्वित्रिमात्रक्रमेऽनेनैव क्रमेण संज्ञा अपि प्रवर्तन्ते इति सिद्धमिष्टम् ।

नन्वेवमपि प्रथमनिर्दिष्टेन मात्रिकेणाण्त्वात् सवर्णग्रहणे दीर्घप्लुतयोरपि ह्रस्वसंज्ञा कस्मान्न भवति । उच्यते कालग्रहणस्य परिमाणावधारणार्थत्वादेक-मात्रादिपरिमाणानामेव ह्रस्वादिसंज्ञा भवति नाधिकपरिमाणानाम् । अन्यथा कालग्रहणमनर्थकं स्यात् । तथाह्युकारादयोऽच्त्वं न व्यभिचरन्त्यतो नाच्त्वेन ते विशेष्यन्ते अपितु तैरच् नचाज्मात्रस्योकारादित्वमुपपद्यते इति सामानाधि-करण्यान्यथानुपपत्त्या तत्सदृशस्याचः प्रतिपत्तिः । तत्रापि स्थानसाम्यमसम्भवान्न गृह्यते प्रयत्नसाम्यञ्चाव्यभिचारमिति कालसाम्यमेव ग्रहीष्यते नार्थः कालग्रहणेन । क्रियते चेत् श्रूयमाणेनैव कालं विशेषयितुमिति कालग्रहणं परिमाणावधार-णार्थमिति ॥

अजिति विम् प्रतक्ष्य, प्ररक्ष्य । व्यञ्जनस्यार्धमात्रिकत्वेन^२ व्यञ्जनद्व-यस्यैकमात्रिकत्वाद्भ्रस्वसंज्ञायां "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्" (६।१।७१) इति तुक् स्यात् । इह च मात्रिकाज्द्वयसमुदायस्य द्विमात्रत्वेन दीर्घत्वे तितउच्छ्रमिति "दीर्घात्" (६।१।७५) "पदान्ताद्वा" (६।१।७६) इति तुग्विकल्पः स्यात् । अज्ग्रहणे त्वच्ममुदायस्यानन्त्वान्न दोषः । यद्यपि "निपात एकाजनाङ्" (१।१।१४)

१. कालविज्ञानस्तु—

चापस्तु वदते मात्रां द्वितीयां वाचसोऽब्रवीत् ।

तृतीयां तु शिखी ब्रूयान्नकुलोद्वर्धमात्रिकम्^३ इति ॥

पक्षिशब्दानामनुभवेन बोध्यम् । एतत्सूत्रस्योदाहरणस्तु दधि, गोरी, देवदत्ताश्च इत्यत्र क्रमेण ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा ।

१. "अनन्तरमविध्यर्थत्वेतु परिभाषा बाध्येत" इत्यधिकः क० पु० परन्तु सङ्गति-विरोधाद्नर्थकत्वाच्चापेक्षितः ।

२. अर्द्धमात्रत्वेन ह्रस्वसंज्ञायामिति क० पु० परन्तु सामञ्जस्याभावान्मयेवं पाठा कल्पितः :

इत्येकग्रहणेन ज्ञापितं वरुणग्रहणेन जातिविवक्षयत इति । तथापि सैवैकव्यक्तिव्यङ्ग्या न समुदायव्यङ्ग्यत्रेत्यदोषः । संज्ञाप्रदेशाः । “ह्रस्वः” (७।४।५६) “अतो दीर्घो यञि” (७।३।१०१) “वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः” (८।२।८२ । इत्येवमादयः ।।

स प्रत्येकमिति । लब्धह्रस्वादिसंज्ञोऽच् प्रत्येकम् एकमेकं प्रत्युदात्तानुदात्त-स्वरितभेदेन त्रिधा भवति । एवं दीर्घस्तथा प्लुतोऽपीत्यर्थः । के पुनरुदात्तादयस्तत्राह उच्चैरिति । नात्रोच्चैः पठतीतिवच्छ्रुतिकृतमुच्चैस्त्वं गृह्यते । उपांशुप्रयोगेऽव्याप्तेः श्रुतिकृतप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वाच्च । किन्तु स्थानकृतमुच्चैस्त्वं सञ्ज्ञिविशेषणम् । तच्च वर्णेषु ताल्वादिसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वेनोपस्थितत्वात्, महासंज्ञाकरणाद्वा लभ्यते । ताल्वादेषु हि भागवत्सु स्थानेषु य ऊर्ध्वभागे वर्णो निष्पद्यते स उदात्तसंज्ञो भवति । ऊर्ध्वभागादिनिष्पत्तेः परस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि लिङ्गान्निश्चयः । तथाहि यस्योच्चारणे गात्राणां निग्रहः रूक्षता आस्पस्य, संवृतता कण्ठविलस्य स उदात्तसंज्ञः ।

यद्यप्युदात्तादिशब्दा लोकवेदयोः प्रसिद्धा एव तथापीहोदात्तत्वादिगुण-विशिष्टे विपरिभाष्यन्ते । लौकिका ह्युदात्तादिशब्दा उदात्तत्वादिगुणमात्रे वर्णधर्मस्वरे रूढास्तेषाञ्च ग्रहणे “आद्युदात्तश्च” (३।१।३) इत्याद्युदात्तत्वादि-धर्ममात्रं विधीयेत । न च धर्मिणमपहाय धर्ममात्रं गोत्वादिवद्विधातुं निर्वर्तयितुं वा शक्यते ।

नन्वत एव तद्गुणकेऽप्युपचाराद्वर्तिष्यते किं परिभाषणेन । सत्यम् । वर्ण-मात्रवृत्तधर्मोऽयमुदात्तादिरिति व्यामोहननिवर्तनेनाचामेवायं धर्मो न हलामिति दर्शयितुमिदमारब्धव्यमिति मिश्राः । उदात्तप्रदेशाः “आद्युदात्तश्च” (३।१।३) इत्येवमादयः ।

अत्राप्येकस्मिस्ताल्वादस्थाने नीचैः प्रदेश उच्चार्यमाणोऽजनुदात्तसंज्ञो भवति । यस्योच्चारणे गात्राणां मार्दवं, स्वरस्य स्निग्धता, कण्ठविवरस्य महत्ता । अनुदात्तप्रदेशाः “अनुदात्तो सुप्ति” (३।१।४) ।

समाहारः स्वरितः ।

अत्रोदात्तानुदात्तशब्दाभ्यां लोकप्रसिद्धौ वर्णधर्मौ गृह्यते न पारिभाषिकावचो तयोः समाहारस्यासम्भवात् । तौ समाह्रियते यस्मिन्नसौ समाहारोऽच् स्वरितसंज्ञो भवतीति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । अधिकरणे ल्युटा बाधितत्वेन घञोऽसम्भवात् । न च “वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्” [३।१।६४] इति विधिः । क्लृप्तुत्तुमुत्खलर्थेषु वाऽसरूपविवेः प्रतिषेधात् । उपदेश इतिवद् बहुलग्रहणात्ल्युडभाव इति त्वगतिका गतिः । तस्मात् समाहरणं समाहारः स वर्णधर्मयोरुदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेकधर्मियोगः षड्गरी

अचश्च [१।२।२८] ।

ह्रस्वादिसंज्ञा विधीयमाना एत अच एव स्थाने स्युः ॥

स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥

उच्चैरुदात्तः [१।२।२९] ।

नीचैरनुदात्तः [१।२।३०] ।

समाहारः स्वरितः [१।२।३१] ।

नवविधोऽपि प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ।

दृष्टेतिवत् । तथाप्यचां सामानाधिकरण्यं न प्रयुज्यते नहि धर्मयोरुदात्तानुदात्तत्वयोः समाहाररूपः कश्चित् सम्भवति । तस्मात् समाहारोऽस्यास्तीति समाहार इत्यंशं प्राद्यच्प्रत्ययान्तत्वेनोदात्तानुदात्तत्ववानच्स्वरितसंज्ञो भवतीत्यर्थो द्रष्टव्य इति मिश्राः । ईषदुच्चैरोष्णीचैश्चोच्चार्यमाण इत्यर्थः । तदेवं ह्रस्वादिभिन्नोऽनुदात्तादिभेदेन नवधा भवति ।

स नवविधोऽपीति ।

प्रत्येकं सर्वान् ह्रस्वाद्युदात्तादीन् प्रति सानुनासिकत्वेन निरनुनासिकत्वेन च द्विधेत्यर्थः ।

यद्यप्यनुनासिकशब्दो धर्मिणि वर्णे प्रसिद्धस्तथापि सहशब्दसमभिव्याहाराद्वर्णधर्मोऽत्रानुनासिको^१ विवक्षितः तेन सह वर्तमानोऽनुनासिकस्तद्रहितश्च निरनुनासिकस्तयोर्भावस्तत्त्वन्तेनेत्यर्थः । एवञ्च नवप्रकारस्य सानुनासिकनिरनुनासिकत्वाभ्यां भेदाभ्यां द्वित्वेऽष्टादशधा च संपद्यते ।

१. अनुनासिक इति । नासिकामनुगतोऽनुनासिको वर्णधर्मः । वस्तुतस्तु प्रकारेणानेनानुनासिक इत्यन्वर्थसंज्ञयैवानुनासिकज्ञाने लब्धेऽनुनासिकसंज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति । अत एव “उपदेशेऽजनुनासिक इत्” [१।३।२] इत्यतः पूर्वमस्य सूत्रस्य पाठो न कृतः । अतएव वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वादननुनासिकसंज्ञामन्तरा “उपदेशेऽजनुनासिक इत्” इत्यस्य वाक्यार्थबोधभावेन ततः पूर्वं पठनीयः स्यात् । अत्रत्यं मुखग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्यकृता । तत्र यथा लोके केचिरप्रासादवासिनः केचिदभूमिवासिनः केचिदुभयवासिनः । तत्र ये प्रासादवासिनस्ते गृह्यन्ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते भूमिवासिग्रहणेन । येतूभयवासिनस्ते गृह्यन्ते भूमिवासिग्रहणेन प्रासादवासिग्रहणेन च । एवं ये मुखवचनास्ते मुखवचनग्रहणेन । ये नासिकावचनास्ते नासिकावचनग्रहणेन । येतूभयवचनास्ते मुखवचनग्रहणेन नासिकावचनग्रहणेन च गृह्यन्ते ।

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । [१।१।६९] ॥

अत्राण परेण एकारेण । अणुदिच्च सवर्णस्य ग्राहकः ।

स्वस्य च, प्रत्ययस्तु न सवर्णस्य ग्राहकः । यथा उप्रत्ययः ।

कुचुडुतुपु एते उदितः । ततश्चावर्णाः स्वाष्टादशभेदान् गृह्णाति ।

यथा इउऋवर्णा । लृवर्णो न बोधोऽस्ति । एच् ह्रस्वो नास्ति ॥

अणुदित्ति । सर्वाण्यणग्रहणानि पूर्वणेव एकारेणेति लग्नसूत्रे स्थितम्
इदन्तु नैवमित्याह अत्राणि । यदिपूर्वेण स्याद् “उऋत्” [७।४७] इति
ऋकारस्यानणत्वात् सवर्णग्रहणमिदौ तदर्थं तपरत्वमकर्तव्यं स्यादिति ।
अणुदित्त्येव तु नोक्तम् यवलानामपि सवर्णग्रहणस्येष्टत्वात् ।

स्वस्य चेति । स्वरूपमित्यतः स्वमित्यनुवर्तते । तत्र सवर्णस्येति षष्ठ्यन्तात्
परःश्रूयमाणश्चशब्दोऽन्यस्य षष्ठ्यन्तत्वाभावात्तस्यैव षष्ठ्यन्ततां कल्पयतीति
भावः । ततश्चादुगुण इत्यादावकार उच्चारितः स्ववर्णानामकारादीनां स्वस्य च
ह्रस्वाकारस्योपात्तस्य ग्राहकः संज्ञेत्यर्थः । एतच्च सूत्रं व्यक्तिनिर्देशपक्षे । जातिनिर्देशे
त्वत्वावच्छिन्नन्यावद्व्यक्तिलाभात् तस्य प्रयोजनमिति स्थितं भाष्ये “सवर्णोऽण-
ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणाद्” इति । भाष्यमानेषु चोपादेयसामान्यविशेषणी-
भूताया व्यक्तेरेकत्वस्य विवक्षितत्वाद्विशिष्टव्यक्तिसमवेतस्यैव सामान्यस्योपस्थितेः
सावर्ण्याप्रसङ्गादप्रत्यय इत्यप्यनर्थकमित्याकरादवगन्तव्यम् ।

अप्रत्यय इति । प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययो विधीयमानोऽण तं
वर्जयित्वेत्यर्थः । तेनागमादेशयोरपि संग्रहः । तथा च वार्तिकम् “अप्रत्ययादेश
टित्क्निमित्त इति वक्तव्यम्” [१।१।६६] इति । प्रत्ययः । “सनाशंसभिश्च उः”
[३।२।१६८] भिक्षुः । आदेशः । “इदम इश्” [५।३।३] इह । टित् ।
“आधंघ्रातुवस्येड्वलादेः” [७।२।३५] लवित् । कित् । भुवो वुक् लुङ् लिटोः”
[६।४।८८] बभूव । मिश्त् “अम् संबुद्धौ” [७।१।६६] हे अनड्वन् । एते
सवर्णान् गृह्णन्ति विधीयमानत्वात् । उदित्करणसामर्थ्यात् “कुहोश्चुः”
[७।४।६१] । “चोःकुः” [८।२।३०] इत्यादौ न प्रतिषेधः । तथाचाहुः”
“भाव्यमानोऽण सवर्णान् गृह्णातीति ।

१. विशेषणस्य व्यक्त्येकैकत्वं विवक्षितत्वाद्विशिष्टव्यक्तिसमवेतस्यैव सामान्यस्योपस्थितेः
सवर्णाप्रसङ्गादिति क० पु० । विशेषणस्य व्यक्त्येकैकत्वं तद्विवक्षितत्वात् विधीयमानमप्य
वर्जयित्वेति ख० पु० ।

२. मित् अभूवम् वृजौ हे अनड्वन् इति क० पु० ।

३. तथाचाहुः मायोऽण्य इति पाठः क० पु० ।

“दिव उत्” [८।११३१] । इति तपरकरणाज्ज्ञापकाद् भाव्यमानोऽन्युकारः
सवर्णान् गृह्णातीति । अमूम्यामिति । यद्येवं कथमुच्यते यथा उप्रत्यय इति । सत्यम् ।
आदेशमात्रविषयमेतत् ज्ञापकं न प्रत्ययविषयमपीति मन्यते ॥

ननु प्रतीयते ज्ञाप्यतेऽर्थोऽनेनेत्यर्थप्रत्यायनसमर्थस्यैवान्वयसंज्ञाविज्ञानात्
प्रत्ययसंज्ञोक्ता । अर्थप्रत्यायनसामर्थ्यञ्च लौकिकेऽन्वयव्यातिरेकाभ्यामवसीयते ।
तो च^२ भिक्षुरित्यादौ ह्रस्वोकारविषयावेव न दीर्घविषयाविति प्रत्ययसंज्ञावलादेव
न प्रत्ययस्य सवर्णग्राहकत्वप्रसङ्ग इति चेद् ना^३वश्यमर्थप्रत्यायक एव प्रत्ययः
स्वार्थिकानां विकर^४णानाञ्चाप्रत्ययत्वप्रसङ्गात् । उपपादितञ्चैतन्निपुणतरं
पदचन्द्रिकाविवरणे कृष्णकौतूहलेऽस्माभिः । किं पुनरुदित इत्यत आह कुचुट्ट इति ।
प्रकरणपठितमाह^५ ततश्चेति । अवर्णं एकमात्रोऽकार इत्यर्थः । दीर्घस्याग्राहकत्वात् ।
तत्र ह्रस्व उदात्तादिभेदैस्त्रिधा । स पुनः सानुनासिकत्वादिभेदेन^६ द्विधेति षोढा ।
एवं दीर्घः^७ प्लुतश्चेत्यष्टादश भेदाः । यद्यपि त्रिमात्रवद् गानरोदनादौ चतुर्मात्रादयोऽपि
भेदाः सन्ति । तथा च “वृद्धिरादैच्” (१।१।१) इतितपरकरणमेजर्थम् “खट्वैल-
कादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रनिवृत्तये इत्युक्तम् । तथा “इकः प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वाच्यः”
इति वार्तिकव्याख्यानावसरे मिश्रैरुक्तम् । प्लुतग्रहणं मात्रिकद्विमात्रिकव्यतिरिक्ताच्-
परिग्रहार्थम् तेन चतुर्मात्रादावपि^८ भवति । तथा च छन्दोगा गायन्तीति । तथापि
लोके प्रयोगसमवायिन एते एव भवन्तीत्यष्टादशेत्युक्तम् । उक्तमन्यत्रातिदिशति
तथेति । इउक्त्वर्णा इति । संकोचे कारणमाह लृवर्ण इति । प्रयोगाभावादिति भावः ।

ननु कथं प्रयोगाभावो यावता मातृकासु लृ इति दीर्घनिदेशः पठ्यते तथा
“ऋत इद्धातोः” (७।१।१००) इत्याद्यनुकुर्वन्ती यदाऽशक्त्या लृतक इति कुमारी
प्रयुङ्क्ते तत्राप्यस्ति ।

१. प्रत्यापनस्यार्थं स्वेयैति क० पु० ।
२. तौ चचुरिति क० पु० ।
३. चेद् नानावश्येति क० पु० ।
४. विकरणानमस्ययत्वेति क० पु० ।
५. ततश्चेति क० पु० ।
६. भेदेनेत्येव नास्ति क० पु० ।
७. प्लुतश्चैवमष्टादशेति क० पु० ।
८. षट्त्रैलकेति क० पु० ।
९. चनम्नोऽग्रादाविति क० पु० ।

तपरस्तत्कालस्य [१।१।७०] ।

तपरस्तात्परो वा तावान् ग्राह्यः ।

तथा—

“समालम्बितकौपीनः सत्करण्डोपशोभितः ।

लृकाराकारदण्डेन धर्मो वा समुपागतः” इति ।

अत्रोच्यते मातृकासु दीर्घपाठ आगमिकैर्वर्णन्यासाथं क्षादिवदूहित इति नास्यानुशासनोपयोगित्वम् । लौकिकानां वैदिकानां चेत्युक्तेः । अशक्तिजानुकरणशब्दा एते न यदृच्छया प्रयोक्तुमर्हाः किन्तु शिष्टानामिच्छयैव । लृतादीनाञ्चानुकरणानां साधुत्वम् शिष्टाः मन्यन्ते न तु लृत इदित्यादीनाम् । तदुक्तम् न्यायसिद्धमप्येतच्छिष्टानामिच्छया नियम्यते तेन लृवर्णस्य दीर्घा न सन्तीत्येतत्सिद्धं भवति ।

कातन्त्रास्तु न्यायसिद्धस्येच्छामात्रेण नियन्तृमशक्यत्वाद्दीर्घोऽप्यस्तीति । तथा च तत्र “चतुर्दशादौ स्वराः” इति सूत्रे लृकारेण दीर्घेण सह चतुर्दशत्वमुक्तमित्याहुः । तन्मन्दम् । शिष्टेच्छया अनियामकत्वे वचन्त्यादीनामपि लक्षणानुगृहीतत्वेन साधुता^१स्वीकारापातात् । तर्हि कुमार्यलृत इद्धातोरित्याहेत्यनुकरणे यण न स्यादिति चेद् न भवत्येव । किन्तु लक्षणसौकर्याद् ग्रामगानादिवदभिलाषमात्र मेतत् क्रियते न तु प्रयोगयोग्यम् । यच्चैतत्प्रयुज्यते लृकाराकारदण्डेनेति तत्र दीर्घपाठे प्रमाणाभावः ह्रस्वपाठेऽपि विवक्षितदण्डवद्वक्तृत्वप्रतीतेः^२ । अतः सुष्ठूक्तम् लृवर्णो न दीर्घोऽस्तीति । यस्तु लृकारस्य “लृति लृवा” [वा० ६।१।१०१] इति विधास्यते^३ होलृकार इति नासौ दीर्घस्तस्याध्यध्वंशृतीयमात्रत्वादिति वक्ष्यामः । एजिति । प्रयोगाभावात् । ततश्चैते लृकारादय उच्चार्यमाणाः स्वान् स्वान् द्वादशैव भेदान् गृह्णन्तीत्यर्थः ।

तपरस्तत्कालस्य । सकृदुच्चरितस्यापि तपरशब्दस्य अतन्त्रावृत्त्येकशेषाणा

१. यद्यपि वचन्त्यादीनामित्येव पुस्तकेऽपि पाठः तथापि संप्रसारणस्य प्राप्त्या उचन्त्यादीनामिति पाठो न्यायः ।
२. वस्तुतस्तु अकः सवर्णो दीर्घ इत्यनेनैतद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यादीर्घ एवैतद्वार्तिक विधेयो लृकार इति मन्तव्यम् ।
३. तन्त्रनाम सकृत्कृतस्योभयोपकारकत्वम् । ययोभयोः प्रधानभूतयोर्मध्ये व्यवस्थापितः प्रदीपः सकृत्कृतः उभयोपकारको भवति । आवृत्तिश्च पुनः पुनः पाठः ।

१. साध्यतेति क० पु० ।

२. पठितेऽपीति क० पु० ।

३. प्रते इति क० पु० ।

४. विधानस्येति क० पु० ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । [१।१।९] ।

तुल्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्य तदक्षरं मिथः सवर्णं स्यात् ॥ ऋतृवर्णयोर्मिथः
सावर्ण्यं वाच्यम्* । वर्ग्यो वर्ग्येन सवर्णः । रेफोष्मणां न सवर्णः ।

मन्यतमाश्रयणेन समासद्वयपरिग्रहात्सर्वमिष्टं सिद्ध्यतीत्याशयेनाह-तपरस्तात्परोवेति ।
तः परो यस्मात्सोऽयं तपरो यथा “अतो भिस ऐस्” [७।१।६] इति । तात्परो यथा
“वृद्धिरादेच्” [१।१।१] इति । अस्मादेव निपातनात् पञ्चमीसमासः । पञ्चमीसमास-
परिग्रहे च ज्ञापकं “सहिवहोरोदवर्णस्य” [६।३।११२] इति । वर्णग्रहणं दीर्घस्यापि
संग्रहाथम् क्रियमाणमिति तत्रैव वक्ष्यामः ।

तत्कालस्येति । तस्योच्चारितस्याकारादेः काल उच्चारणकाल एकमात्र-
त्वादित्तत्सदृशः कालो यस्योदात्तानुदात्तसानुनासिकनिरनुनासिकरूपस्य^१ स
तत्कालः उद्भूमुखवत्समः सः तस्य ग्राहको भवति न तु दीर्घादिप्रभेदानामित्यर्थः ।
यदाऽत्राणग्रहणमनुवर्तते तदाऽण तत्कालमेव गृह्णाति न तु पुनर्भिन्नकालमिति
नियमार्थमिदम् । यदा नानुवर्तते तदाऽनणामप्याकारादीनां स्वसमानकालानां
मुदात्तादीनां ग्रहणमप्राप्तमिति विध्यर्थमिदम्भवति । तपरेऽप्येतदेव^२ परत्वात्
पूर्वविधि बाधते । तेन “अतो भिस ऐस्” [७।१।६] इत्यादौ ह्रस्वेन दीर्घप्लुत-
ग्रहणप्रसङ्गो नाशङ्कनीयः ।

एतच्च गुणानां भेदपक्षे । यदाऽभेदकत्वं तदाकार उदात्तोऽप्युच्चारितोऽनु-
दात्तादीन् ग्रहीष्यत्येव तेषामभेदकत्वात् । यथा देवदत्तम्भोजयेत्युक्ते मुण्ड्यपि
जट्यपि शिख्यपि भोज्यते एव ।

देवदत्तस्य मुण्ड्यादिगुरौरदन्वयाभावात् । ननु तात्परस्य तत्कालग्राहकत्वे^३
“डमो ह्रस्वादचि डमुणित्यम्” [८।३।३२] इत्यादेरपि प्रत्यङ्ङात्मेत्यादावप्रसङ्गः
स्यात् । न, उदन्नासन्नितिनिर्देशः उपसर्गादित्येति तत्परत्वं च^४ ज्ञापकं विभक्त्यवयवस्य
न तत्कालार्थत्वमिति ॥

तुल्यास्यप्रयत्नसंबर्णमिति । यदीह लौकिकमास्यं गृह्यतेऽस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन वर्णा

१. रूपस्तत्काल इति क० पु० ।

२. तंपरेणाप्येतदेवेति क० पु० ।

३. तदिति नास्ति । क० पु० ।

४. तत्परत्वमपीति क० पु० ।

इत्यास्यम् । ओष्ठात्प्रभृति प्राक् काकलकात् प्रदेशः । काकलकञ्च ओवाया उन्नत-
प्रदेशः । तत्र यदि द्वन्द्वगर्भो बहुब्रीहिराश्रीयते तदाऽऽस्यग्रहणमनर्थकं स्याद्
व्यावर्त्यप्रसिद्धेः । नह्यनास्या अपि वर्णाः सन्ति । विसर्जनीयस्वैकीयमत^१ औरस्य-
त्वादसावर्ण्येऽप्यदोषात् ।

त्रिपदे तु बहुब्रीहौ यद्यपि बाह्यप्रयत्नव्यावृत्त्यर्थं प्रयत्नविशेषणमास्यग्रहण-
मर्थवद् भवति । तथापि भिन्नस्थानानामपि कचटतपानां प्राप्नोति स्थानस्य
तुल्यत्वेनाविशेषितत्वात् । ततश्च तर्हेत्यत्र “भरो भरि सवर्ण” [८।४।६५] इति
पकारलोपः स्यात् । अतस्तद्विदितमास्यं गृह्यते । आस्ये भवमास्यम् ताल्वादस्थानम् ।
“शरीरावयवाच्च” [४।३।५५] इति यत् । एवं भिन्नस्थानानां कचटतपानां मिथो
व्यावर्त्यत्वेनोपपन्नं तुल्यत्वेनास्यविशेषणम् । एवं स्थिते किमास्यञ्च प्रयत्नश्चास्य-
प्रयत्नौ तौ तुल्यावस्येति तुल्यास्यप्रयत्नमिति द्वन्द्वगर्भो बहुब्रीहि^२ राश्रीयते, आहो
शिवत् तुल्य आस्ये प्रयत्नोऽस्येति त्रिपदो बहुब्रीहिः । तत्राद्ये पक्षे प्रयत्नस्यास्येना-
विशेषितत्वाद् बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नतुल्यत्व एव सवर्णसंज्ञा स्यात् । तथाहि द्विविधाः
प्रयत्ना बाह्या आभ्यन्तराश्च । तत्राभ्यन्तराश्चत्वारो विवृतता, संवृतता, स्पृष्टता,
ईषत्स्पृष्टता चेति वक्ष्यमाणाः । बाह्याः^३ पुनरेकादश । विवारः संवारः, स्वासः,
नादः, घोषः, अघोषः, अल्पप्राणः, महाप्राणः, उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितश्चेति ।
तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः श, ष, स, विसर्जनीयजिह्वाभ्रूलोयोध्मानीया यमो च
प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः स्वासानुप्रदाना अघोषाः । वर्गयमानां प्रथमेऽल्पप्राणाः ।
इतरे महाप्राणाः । वर्गाणां तृतीयचतुर्थाः अन्तःस्था हकारानुस्वारो यमो च
तृतीयचतुर्थौ संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः वर्गयमानां तृतीया अन्तःस्था
अल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यमेवामपरो
गुण इति । एवञ्च प्रयत्नस्याविशेषादान्तरवद्बाह्यस्यापि तुल्यत्वेनापेक्षितत्वादङ्कित
इत्यादौ “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” [८।४।५८] इति परसवर्णो ङकारो न स्यात्
बाह्यप्रयत्नभेदेन कङ्गयोरसवर्णत्वात् ।

अथात्र सर्वप्रयत्नसाम्यस्यातन्त्रत्वाद्बाह्यप्रयत्नभेदेऽप्याभ्यन्तरप्रयत्नतौल्य

१. स्वैकायमते इति क० पु० ।

२. बहुब्रीहिराश्रीयते इति क० पु० ।

३. बाह्योः पुनरेकादशेति क० पु० ।

माश्रित्य ककारसवर्णो ङकार उपपत्स्यत इत्युच्येत ततो वाक् श्च्योततीत्यापि शकारचकारयोराभ्यन्तरप्रयत्नभेदेऽपि श्वासाघोषविवासाख्यबाह्यप्रयत्नतुल्यत्वात् सवर्णत्वे “भरो भ्रि सवर्ण” इति चकारे परतः शकारस्य लोपः स्यात् ।

तस्मात्त्रिपदो बहुव्रीहिराश्रीयते^१ । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति । “अमूर्ध-
मस्तकात् स्वाङ्गादकामे” [६।३।१२] इत्यत्र पयुंदासेन स्वाङ्गे लब्धे पुनर्ग्रहणं
नियमार्थम्, स्वाङ्गवाचिन एवेति । न चास्यशब्दस्तद्वितान्तः स्वाङ्गवाच्येवेत्यलुगं
न भवति आस्यन्ताल्वादि, तत्र यः प्रयत्नः स येषां तुल्य इत्यर्थः । तेनाभ्यन्तर-
चतुर्विधप्रयत्नसाम्यमेव सवर्णताप्रयोजकं न बाह्यप्रयत्नतुल्यमपि नाङ्कितादौ दोषः,
नापि वाक् श्च्योततीत्यादौ । तथा च तुल्यो स्थानप्रयत्नो यस्येति द्वन्द्वगर्भबहु-
ब्राह्मव्याख्यानं न घटत इति चदुच्यते । त्वत्पक्षेऽपि प्राधान्यात्प्रयत्नस्यैव
तुल्यत्वेन विशेषितत्वाद्भिन्नस्थानानामपि कचटतपानां तुल्यप्रयत्नानां
संज्ञा स्यात् ।

अथ यदि तद्वितान्तस्याश्रयणसामर्थ्यादास्य इत्येकत्वं विवक्ष्यते, एकस्मि-
न्नेवास्ये तुल्यः प्रयत्नोऽस्येति न भिन्नस्थानेष्वतिप्रसक्तिरित्युच्यते । तर्हि
द्वन्द्वगर्भतापक्षेऽप्यास्यपदे सन्निधानादेकास्यगत एव प्रयत्नो मयाप्याश्रयिष्यत
इति नाङ्कितादावप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्याचार्येरीषद्विशदतया द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिरे-
वाश्रितः ।

यदुक्तम्प्राचा-स्थानस्यापि तुल्यत्वार्थं द्वन्द्वाश्रयणं कृतमिति ।

अत्र ब्रूमः । किमत्र तुल्यशब्द एकत्वमाह, आहोस्वित् सादृश्यम् ? आद्ये
तुल्यमेकमेव स्थानमेक एव प्रयत्नोऽस्येत्युक्तं स्यात् । तच्चायुक्तम् कादीनां कियतां
स्थानस्यैकत्वेऽपि तत्तदुपपत्तिकालभाविनां स्पृष्टत्वादीनां प्रतिवर्णं भिन्नत्वात् ।
अप्रसिद्धश्च खल्वेकत्वे तुल्यशब्दः । अतः सदृशार्थः स्यात् यथोक्तम् = वृत्तौ
तुल्यशब्दः सदृशपर्याय इति । अत्रापि पक्षे सादृश्यस्य भेदाधिष्ठानत्वात्प्रयत्नानां
प्रत्येकं विभिन्नत्वाद्यद्यपि सम्भवति तुल्यत्वं विशेषणम् । स्थानस्य तु न सम्भवति,
एकत्वात्कण्ठस्य । स्थानभेदोपचारे तु प्रमाणाभावादिति नास्यतुल्यतया
विशेषयितुं शक्यते ।

कथं तर्हि स्थानैकप्रतिपत्तिः, तद्वितान्तस्योपादानसामर्थ्यात् । तदुक्तम्,
मिश्रेः “नेवात्रास्यं तुल्यतया विशेष्यते, भेदनिबन्धना हि तुल्यता । न च कखगघ-

ङानां भिन्नस्थानम्, एकत्वात्कण्ठस्य किन्तु तद्विधान्तस्यास्यशब्दस्याश्रयणसामर्थ्यादास्य इत्येकत्वं विवक्ष्यते, तेनैकस्मिन्नेव ताल्वादस्थाने यः प्रयत्नः स तुल्यो यदोरित्याश्रयणान्न कश्चिद्दोषः" इति ।

एवञ्चास्यप्रयत्नयोरुभयोरपि सादृश्यस्यैकगुणान्वयित्वात् सहविवक्षाया अभवाद् द्वन्द्वानुपपत्तिरिति तुल्योस्थानप्रयत्नो यस्येति व्याख्यानमसुन्दरम् ।

यच्चास्यपदसन्निधानात्प्रयत्नोऽप्यास्यगत एव ग्रहोष्यते इति । तन्न । प्रमाणान्तरं विना कृतसाहचर्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

साहचर्यं^१ न नियामकमित्युपाध्यायाः । अत एव कृत्वोर्थग्रहणं कृत मन्यथा द्वित्रिरिति सुजन्तसाहचर्यात् चतुः शब्दोऽपि सुजन्त एव गृह्येतेति किं तदर्थेन तेन तथा च "दोधोवेवोटाम्" [१।१।६] इत्यत्रेड्धातोरग्रहणम् । किञ्च श्रोतार्थसम्भवे साहचर्यस्यातिजघन्यत्वम् ।

यत्त्वत्र रूपमालाव्याख्याने विष्णुभट्टैः सूत्रतात्पर्यार्थप्रदर्शनमिदम् पदशस्तु त्रिपदो बहुव्रीहिरिति व्याख्यातम् । तदपि बालधन्वणमात्रम् । तात्पर्यार्थपरवृत्ति-व्याख्यानेऽपि पूर्वोक्तविकल्पदूषणाभ्यामनिस्तारात् । तस्माच्चिन्त्यमेतदिति चेत् । उच्यते । एकस्यापि कण्ठादेस्तत्तद्गुणोत्पत्तिव्यावृत्तिभेदाद्भेदविवक्षया सादृश्य-मुपपाद्यम् । अन्वयानुपपत्तिश्चोपचारे प्रमाणम् ।

यद्वा द्वावत्र तुल्यशब्दावेकशेषनिर्दिष्टौ । तत्रैकः सदृशपर्यायः अपरश्च संख्यावचनः । यद्यपि नास्य संख्यावचनत्वे प्रसिद्धिरस्ति, तथापि लक्षणयाज्यतरस्य तदर्थता युक्ता । यथा^२ प्रथमयोरित्यत्रान्यतरस्य द्वितीयालक्षकत्वेन प्रथमाद्वितीय-योरिति व्याख्यायते तद्वदिहाप्येकसदृशो स्थानप्रयत्नावस्येत्यर्थो भवति ।

तत्रास्ये सादृश्यासम्भवात् प्रयत्ने चैकत्वायोगात्सम्भवानुरोधेनैकस्थानं सदृशप्रयत्नमक्षरं सवर्णमित्यर्थे न काचित्क्षतिः । एवञ्चास्यैकत्वाय सामर्थ्यं न कल्पनीयम् । एकत्वविशेषणसामर्थ्यात् लौकिकास्यव्युदासः सिद्धः । एकशब्दवाच्य-गुणान्वयित्वाच्च द्वन्द्वोऽपि सिद्धः । यथेमौ लवणाश्वौ सैन्धवाविति भाष्याद्यनुक्तत्वेऽप्यस्य न किञ्चिद् दुष्यति ।

नन्वत्र पक्षे आस्येन न विशेष्यते इति चेच्छ्रूयताम् तर्हि नेह प्रयत्नं प्रयत्नः । अपिपु प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । वर्णोत्पत्तिकालभावी यत्न इत्यर्थः स चास्यगत एवेति न प्रयत्नस्यास्य विशेषणापेक्षेति भाष्यकारोक्तरीत्या द्वन्द्वपक्षेऽपि न क्षतिरिति ।

१. तु इति क० पु० ।

२. एकदेशनिर्दिष्टाविति क० पु० ।

३. अन्यथेति क० पु० ।

यद्वा स्थान इत्येकत्वं विवक्षणीयम् स्थाने प्रयत्नौ स्थानप्रयत्नौ तौ तुल्यौ यस्य येन सह तदक्षरं तेन सहेत्यर्थलभ्यम् । समानोऽस्य वर्णः सवर्णः इत्यन्वर्थ-संज्ञावलात् ससम्बन्धिकपदार्थत्वाच्च सावर्ण्यस्थाने^१ कसापेक्षत्वात् । अतएव मिथ इत्युच्यते इत्याद्यूह्यम् ।

तुल्यास्येति । अत्र यावदास्यभवतुल्यत्वं ग्राह्यम् । अन्यथेकारैकारयोः तालु-स्थानत्वेन तुल्यस्थानकत्वात् सवर्णसंज्ञा स्यात् । अत एव “यजुष्येकेषाम्” [८।३।१०४] इति निर्देश उपपद्यते । अन्यथा सवर्णदीर्घत्वेनोक्तनिर्देशानुपपत्तिः अत एवैकारै-कारयोरपि न सावर्ण्यम् । एवञ्च मिथः पदं वस्तुतः सार्थकम्भवाते । वस्तुतो भाष्यमते स्वराणां विवृतत्वमूढमणाञ्चेषद्विवृतत्वं स्वीकृत्याकारहकारादीनां सवर्णसंज्ञाया अप्रसक्ती “नाज्झली” [१।१।१०] इति सूत्रं प्रत्याख्यातम् । आभ्यन्तरप्रयत्नभेदेन सवर्णसंज्ञाया अप्राप्तेः । एवमेव एकारे योऽकारः स विवृततरः ऐकारे योऽकारः स विवृततम इति प्रयत्नभेदादेकारैकारयोरपि न सवर्णसंज्ञा । आकारस्य विवृत-तमत्वादपि “अ अ” [८।४।६८] इति विवृताकारस्य संवृतप्रतिपत्तिसामर्थ्याद् वर्णसमाप्त्यास्यस्य विवृतत्वप्रतिज्ञासामर्थ्याच्च सावर्ण्यं बोध्यम् ।

आस्यं किं तुल्यप्रयत्नानां भिन्नस्थानानां कचटतपानां मा भूत् । अन्यथा तर्तेत्यत्र पकारस्य तकारे “ऋरो^२ ऋरि सवर्णे” [८।४।६५] इति लोपः स्यात् ।

प्रयत्नग्रहणं किम् । इच्छुयशानां^३ तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत् । ततो वाक् श्च्योततीत्यत्र चकारे शकारलोपो न । सवर्णप्रदेशाः “अकः सवर्णे दीर्घः” । [६।१।१०१] इत्यादयः । ऋलृवर्णयोरिति । भिन्नस्थानत्वादप्राप्तं सावर्ण्यं विधीयते । “ऋत्यकः” [६।१।१२८] इति प्रकृतिभावादसंहितमेतत्, विवक्षितरूपप्रतिपादनाय वा । “भोभगोअघोअपूर्वस्य^४ योऽशि” [८।३।१७] इति निर्देशाद् भूआदय इति भवितव्यमित्यादिभाष्याद्वा “संहितैकपदे नित्या” इत्यस्यानित्यत्वाद्वा । ततश्चावर्णं इत्यनेनाचां सावर्ण्यमुदाहृत्य हलां सावर्ण्यमुदाहरति । वर्यं इति । वर्गेभवो वर्यो वर्णो ऽन्येन स्ववर्गान्तःपातिना सवर्णो जातव्यः तुल्यास्यप्रयत्नत्वात् । सानुनासिक निरनुनासिकत्वेन यवजा द्विधेति तुल्यास्यप्रयत्नानां हलां सवर्णान् हल्सन्धौ वक्ष्यतीति ।^५

१. निकापेक्षत्वादिति क० पु० ।

२. ऋरोइतिपाठोनास्तीति क० पु० ।

३. इच्छुयशानामिति क० पु० ।

४. भोभगोअघो भू आदय इति भवितव्यमित्यादि ज्ञापकादिति क० पु० ।

५. वक्ष्यामी वि क० पु० ।

अकुहविसर्जनीयाना कण्ठः । इचुशानां तालु । उपपध्मानीयानामोष्ठी ।
 ऋदुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । एदैतोः कण्ठतालु । ओदैतोः
 कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् ।
 नासिकाऽनुस्वारस्य । स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् ।
 विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च । दीर्घप्लुतयोरवर्णयो विवृतत्वम् । संवृतं
 ह्रस्वस्य । सोऽत्र सावर्ण्यार्थं विवृतः प्रतिज्ञायते । कादयो मावसानाः
 स्पर्शाः । अमङ्गणाना अनुनासिकाः । यरलवाः अन्तःस्थाः । शषसहा
 उष्माणः । ॐ क इति जिह्वामूलीयः । ॐ प इत्युपध्मानीयः । अं
 इत्यनुस्वारः । अः इति विसर्जनीयः ।

रेफोष्मणामिति । विजातीयाभिप्रायमेतत् । रेफोष्मणां विजातीयाः कादयः
 सवर्णा न भवन्ति, अतुल्यास्यप्रयत्नत्वात् । तत्र रेफस्य ऋदुरा भिन्नप्रयत्नाः ऋषी
 विवृतौ दुःस्पृष्ट इति । यवलाः समानप्रयत्ना अपि भिन्नस्थानाः । कादयस्तु
 भिन्नास्यप्रयत्ना इति न विजातीया अस्य सवर्णाः । तुल्यजातीयस्तु रेफो रेफस्य
 सवर्णाः । एवमूष्मणामप्युहम् । “नाज्भलौ” [१।१।१०] इति च निषेधादचः
 सवर्णा इत्यनाशङ्क्यमेव ।

ननूष्मणां ह्रस्वानां दीर्घेषु सावर्ण्यानिषेधादा ई ऋ इत्येते विजातीया अपि
 सवर्णाः सन्त्येव । तथा च कुमारी शेते सवर्णदीर्घे प्रसक्तेऽनीत्यनुवर्तते, तत्कथं न
 सवर्ण इत्युच्यते । कथं च न घोषवत्त्वादिगुणवतो वर्ग्यचतुर्थो ह्रस्व सवर्ण इति च
 वक्ष्यमाणेन विरोधः कथन्तमां चास्पेन प्रयत्नविशेषणादाभ्यन्तरचतुर्विधप्रयत्नस्यैव
 सावर्ण्यप्रयोजकत्वव्यवस्थापनाद्वाह्यानां घोषादीनां सावर्ण्यं प्रति हेतुत्वोक्तिर्न प्राधतेति ।
 सत्यम् । न सवर्णमिति विजातीयहलमभिप्रेत्योक्तमित्यदोषः । घोषवत्त्वादीत्यत्र तु
 सवर्णान्तरतम इति व्याख्यास्यते ।

अथ वर्णानां स्थानान्याह अकुहेत्यादि । अत्राकारोऽष्टादशभेदयुतो ग्राह्यः ।
 कुचुदुतुपु वर्गाः । अत्र शिक्षा—

“हकारं पञ्चमै युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।

उरस्यं तं विजानीयात्कण्ठघनाहुरसंयुतम्” ॥ १६ ॥

एदैतोरित्यादौ तपरत्वं मुखसुखार्थमसन्देहार्थं च न तत्कालग्रहणार्थम् । तेन
 प्लुतानामपि सङ्ग्रहः ।

वकारस्येति । अन्तःस्थायाः ।

“अष्टौ स्थानानि वर्णानि मुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च” ॥

इत्युक्तेषु सप्तस्थानानि यथासम्भवं दर्शितानि । उरस्तु विसर्जनीयस्य स्थानमिति केचित् ।

तत्तु तस्य सवर्णसंज्ञायां प्रयोजनाभावात्तात्वादेरेव स्थानपदेन^१ ग्रहणात् सवर्णसंज्ञाऽप्रसक्तेश्च न प्रदर्शितम् । शिक्षायामष्टाविति नियमोऽसंकीर्णस्थानपरः । दन्तोष्ठादीनि त्वपराणि सन्त्येव सङ्कीर्णानि^२ तान्यपि प्रयोजनवशात् प्रदर्शितानि ।

प्रयत्नानाह स्पृष्टमित्यादि । स्पृष्टता नाम वर्णधर्मस्तदनुगतं प्रयत्नमुच्चारणमित्यर्थः । एवमुत्तरत्र व्याख्येयम् । तत्र नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राण ऊर्ध्वमाक्रामन् कण्ठप्रभृतीनामन्यतरस्मिन् स्थाने प्रतिहृतस्तत्तत्स्थानानि प्रतिहन्ति । तस्मात् स्थानाभिघाताज्जातो ध्वनिः साकारो वर्णश्रुतिः सवर्णस्यात्मलाभः । तत्र ध्वनावुत्पद्यमाने यदा कण्ठादिस्थानं जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि करणानि परस्परं स्पृशन्ति सा स्पृष्टता । इष्यदा स्पृशन्ति तदेषत्स्पृष्टता । दूरेण यदा स्पृशन्ति सा विवृतता । सामीप्येन संवृतता इति । एते आभ्यन्तराः प्रयत्नाः । आभ्यन्तरत्वं पुनरेषां स्थानकरणप्रयत्नव्यापारेण वर्णोत्पत्तिकाले एव भावात् । इतरे बाह्याः । बाह्यत्वञ्च वर्णनिष्पत्तिकालादूर्ध्वं वायुवशेनोत्पत्तैः । स्वराणां^३ विवृतमित्युक्तम् । तत्राकारस्य त्रिविधस्यापि न विवृतत्वमिति दर्शयति दीर्घत्पुतयोरिति । ह्रस्वे विशेषमाह संवृतमिति । यद्येवं दण्डाढकमिति सवर्णदीर्घो न स्यात् ह्रस्वदीर्घयोर्भिन्नप्रयत्नज^४न्यत्वादसावर्ण्यमिति आह सोऽत्रेति । स ह्रस्वाकारोऽत्राक्षरसमाप्नाये सावर्ण्यार्थं सवर्णत्वप्रसिद्धयर्थमाकारादिभिरपेक्ष्यते । विवृतो विवृततर इत्यर्थः ।

विवृतत्वमात्रातिज्ञायामपि सावर्ण्याप्रसिद्धेस्तादवस्थ्यात् । विवृतकरणाः स्वराः । एग्नौ विवृततरो । ताभ्यामैग्नौ ताभ्यामप्याकारः संवृतोऽकार इति शिक्षादर्शनादिति मिश्राः ॥

एवन्तु विवृततम इति व्याख्यातुमुचितम् शिक्षायामाकारस्य विवृततमत्वावगतेः । वस्तुतस्तु चतुर्विधाभ्यन्तरप्रयत्नमध्ये विवृतत्वस्यैव सावर्ण्यहेतुत्वेना^५

१. सङ्कीर्णता च सभागताद्यभिप्रायिका स्थानद्वयान्वयनिबन्धना च ।

१. स्थानस्य पदेनेति क० पु० ।

२. प्रयत्न मिति क० पु० ।

३. कारयेति क० पु० ।

४. विशिष्टत मिति क० पु० ।

५. ज्ञेयतियाने नास्ति क० पु० ।

६. नामाश्रयण मिति क० पु० ।

वृद्धिरादैच् । १।१।१॥

कृताकृतानामादैचां वृद्धिसंज्ञा स्यात् ॥

श्रयणात् शुक्लतरोऽपि शुक्लतम इतिवद्विवृतत्वानपायात्सतोऽपि प्रकर्षस्यावर्जनाद्य-
थाश्रुतप्रतिज्ञानमेव साधोयः । नचैवमीवत्स्पृष्टोऽपि स्पृष्ट एवेति सावर्ण्यातिप्रसङ्गः ।
तयोः सावर्ण्यप्रयोजकोपाधितया पृथग्गणनात् । यद्वा विवृतप्रतिज्ञानसामर्थ्यादेव
विवृततरेणापि सावर्ण्यं सेत्स्यति । अन्यथाऽपार्थक्यं तत् स्यादित्यालोचयामः । ततश्च
यद्यपि संवृत एव प्रयोगेऽकारस्तथापीह कार्यवशाद्विवृतः प्रतिज्ञायते । तथा च
शास्त्रान्ते 'अ' [८।१।६८] इति प्रत्यापत्तिं करिष्यते । योऽयं शास्त्रीयकार्य-
निर्वाहार्थमस्माभिर्विवृतोऽकारः प्रतिज्ञातः स प्रयोगे संवृत एव प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।
यदि चाकारस्य विवृतत्वं नाभिमतं स्यात् तदा स्वरूपप्रच्युत्यभावात्तदनर्थकं स्यात् ।
स्वरूपात्प्रच्युतस्य पुनस्तत्स्वरूपतापादनं प्रत्यापत्तिः । सा च प्रत्यापत्तिः लौकिके
प्रयोगे न शास्त्रीयेऽपि कार्ये कर्तव्ये । तत्प्रति तस्या असिद्धत्वात् । अत एव शास्त्रान्ते
क्रियते । एतदेव च सावर्ण्यार्थमिति वदता एतन्मात्रविषय एव विवृतता न पुनः
प्रयोगेऽपि । तत्रायं संवृत एवोच्चार्यते इति दर्शितम् । विवृतत्वञ्चाक्षरसमाम्नायि-
केऽकारे प्रतिज्ञायते । स च प्रयोगस्थानुकरणमिति धात्वादिसंज्ञाकारणामपि
विवृतत्वसिद्धिः ।

नन्वइउणित्यत्र जात्यनुकरणे ग्रहणकशास्त्रवैयर्थ्यमेकव्यक्त्यनुकरणे तु
तदितरह्रस्वव्यक्तीनां विवृतताऽप्रतिज्ञानात् सावर्ण्यासिद्धिः । अत्र मिश्राः षडपि
ह्रस्वव्यक्तयो निर्दिश्यन्ते । कथं सादृश्यप्रधानो निर्देशः सादृश्यञ्च षण्णामपि
ह्रस्वव्यक्तीनामस्तीति । एवं व्यक्तिनिर्देशेऽपि तदुक्तोदात्तत्वादिरूपभेदस्याविवक्षित-
त्वात् षण्णामप्ययं निर्देशः सम्पद्यते इति ।

स्पर्शादिशब्दार्थमाह कादय इत्यादिना । एतच्च लोकप्रसिद्धवर्णपाठापेक्षयोक्तम् ।
चतुर्दशसूत्र्यामुक्तक्रमासम्भवात् । एते आभ्यन्तराश्चत्वारः प्रयत्नाः उक्ताः । बाह्याः
पुनरेकादशास्मदुक्ताः सावर्ण्याप्रयोजकत्वादत्र न प्रदर्शिताः ।

एवं व्युत्पादितानामणादिप्रत्याहाराणामुपयोगं दर्शयन्नेव संज्ञान्तराण्यप्याह—
वृद्धिरादैच् । द्विपदमिदं सूत्रम् वृद्धिः आदेजिति । कृतमनयोः साधुत्वमिति भाष्यका-

१. विप्रच्युतस्तेति क० पु० ।

२. कादये इति क० पु० ।

रस्य द्विवचननिर्देशात् । तत्रादैजितीतरेतरयोगद्वन्द्वे द्विवचनस्य “सुपां सुलुकपूर्वसवर्णा-
च्छेयाडाढ्यायाजालः” [७।१।३६] इति लुक् । समाहारे तु “द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समा-
हारे” [१।४।१०६] इति चान्तत्वाटच् प्राप्नोति, समासान्तविधेरनित्यत्वान्न
भवति ।

मिश्रास्तु नावश्यं चर्चापदान्येव व्याख्यानम् वृद्धिः आत् ऐजिति । किन्तु-
दाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहारश्चेति भाष्यदर्शनात्पदत्रयाश्रयणेन सर्वमेवै-
तत् पर्यहाणुः । तकार एजर्थोऽपि प्रसङ्गादसन्देहार्थतयाकारमप्युपकरोतीति आदि-
त्यस्य समुदायस्य च^२ पदत्वोपपत्तिः । कुत्वन्तु न भवति । “अयस्मयादीनि छन्दसि”
[१।४।२०] इति भत्वादित्युक्तमुपदेशसूत्रे ।

अन्ये त्वसन्देहार्थतयैव कुत्वपरिहारस्य सिद्धत्वादयस्मयादिपाठं कल्पयित्वा
भत्वाश्रयणमप्रयोजनमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।^३ आदैगित्युक्तेऽपि ककारसन्देहानुदयाद्-
नह्येचोः परः ककारोऽनुबध्यते ।

आकारस्य दीर्घस्यानणत्वाद्भिन्नकालग्रहणाप्रसङ्गात्तन्निवृत्त्यर्थं^४ तपरकरण-
मनर्थकम् । गुणान्तरभिन्नानां तुल्यकालानां ग्रहणार्थमपि न भवति गुणानामभेद-
कत्वात् । किन्तु तदैजर्थं तात्परस्तपर इति कृत्वा । तेन प्लुतस्य वृद्धिसंज्ञा न भवति ।
यदाहुः तपरकरणमेजर्थम् खट्वैलकादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रस्थानिनोस्त्रिमात्रचतुर्मात्रा-
देशनिवृत्त्यर्थमिति^१ ।

इह यदि लुगादिवत्तद्भाविनी संज्ञा विज्ञायेत ततः शालोयो मालीय
इत्यकृतस्य वृद्धित्वाभावादवृद्धत्वाच्छो न स्यात् । अथ टिघुभादिसंज्ञावदकृतानामेव

१. व्यक्तिपक्षे आकारांशे तपरकरणस्य न प्रयोजनम् । अनणत्वेन भिन्नकालानामग्रहणात्त-
दव्यावर्थाभावात् । जातिपक्षे तु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्तत्काक्षस्यैव ग्रहणेनैकमात्रिक-
त्रिमात्रिकयोरप्राप्तौ सन्देहाभावात् सदपि तपरकरणम् तात्पर इति व्युत्पश्यैजर्थम्
बोध्यम् । तेन त्रिमात्रचतुर्मात्राणामैवां ग्रहणाभावेन खट्वैलकेत्यादी त्रिमात्रो न ।
वस्तुतो जातिपक्षे आकारार्थमपि तपरकरणम् दीर्घोच्चारणसामर्थ्येन ह्रस्वाकारस्य
वारण्येऽपि त्रिमात्रचतुर्मात्राणां वारणासम्भवात् । यथा स्थूलं गामानयेत्यत्र स्थूलपदेन
कृशस्य व्यावृत्तावपि स्थूलतरस्य स्थूलतमस्य च व्यावृत्त्यभावः ।

१. त्रिपदत्वाभयणेनेति क० पु० ।
२. चेति पाठो नास्ति क० पु० ।
३. आदित्युक्तेपीति क० पु० ।
४. साम्निवृत्त्यर्थमिति क० पु० ।

तदा^१ औपगवीय गार्गीय इति ह्यो न स्यात् कृतत्वेनावृद्धत्वात् । अतो दोषदर्शनाद-
गृह्यमाणविशेषत्वात् व्याप्तिन्यायाच्चानुनातिकसंज्ञावदुभयेषामपि संज्ञेत्याह कृताकृता-
नामिति । वृद्धिशब्देन भाविताः कृताः ततोऽन्ये त्वकृताः । आदैवाञ्च^२ संज्ञा
विधीयमाना प्रत्येकमाकारादीनां भवति न त्वभ्यस्तादिसंज्ञावत्समुदायस्य । उभय-
ग्रहणादिवत्समुदायप्रतिपत्त्यर्थस्य यत्नस्याभावात् । समुदायस्य युगपत्लक्ष्ये
प्रयोगाभावात् ।

यद्यपि “गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्” इति समुदायेऽपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते ।
तथाप्युभयग्रहणेन ज्ञापितमिह शास्त्रेऽसति प्रयत्ने प्रत्येकमेव वाक्यपरिसमाप्तिरिति
तदेतदाह । आदैचामितीतरेतरयोगबहुवचनिर्देशेन संज्ञा विधीयमाना न वृद्धिशब्दस्या-
दैच; ते हि समुदिता वा प्रत्येकं वा स्युः । तदुभयमपि न सम्भवति गौरवाद्ना-
वृत्तेश्च : एकस्यानेकसंज्ञाविधाने प्रयोजनाभावाच्च ।^३

अत आवर्तमानत्वाद् वृद्धिशब्द एव संज्ञेत्याह वृद्धिसंज्ञा स्यादिति । यद्यप्यनर्थकं
साध्वनुशासनं प्रयोगनियमार्थमादेशार्थमागमार्थं विशेषणार्थं तद्गुणाध्वारोपार्थमिति
सप्तान्ये पक्षाः उच्यन्ति तथापि तेषामिहासम्भवात्पारिशेष्यात्संज्ञापक्ष एवाश्रीयते
इति स्थितमाकरे । यदि तर्हि वृद्धिसंज्ञा विधेया तत आदेजित्युद्देश्यं पूर्वं
मादैज् वृद्धिरिति सूत्रं पठनीयम् । यदाहुः ।

“यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

तद्वृत्तमेवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम् ॥

सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यो धर्मो विधीयते ।” इति^४

इति चेत् सत्यमेतत् । मङ्गलार्थन्तु वृद्धिशब्दस्य प्राक् प्रयोगः । यदुक्तम् भगवता
भाष्यकारेण “एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः
शास्त्रोपस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते ।
वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युः” इति ।
[महा० अ० १ पा० १ सू० १] सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता
संज्ञेतिनिर्णयः । अपृक्त एकालिति तु परिभाषा । “पृची सम्पक्के” इति धातून्त्यन्ना-
पृक्तशब्दादेकालोऽप्रत्ययस्याप्युपस्थितौ प्रत्यय एव ग्राह्य इति । न त्वियं संज्ञेति न
व्यभिचार इति कैयट इत्यलमियता । अत्र चापरो विचारविशेषः शब्दालङ्का-

१. उस इति क० पु० ।

२. आदेशश्चेति क० पु० ।

३. भावाच्चेत्यावर्तमानत्वादिति क० पु० ।

४. इति शब्दपाठो नास्ति क० पु० ।

५. धातून्त्यन्तादृक्तेति क० पु० ।

अदेङ्गुणः ॥११॥२॥ !

अदेङां गुणसंज्ञा स्यात् ॥

इको गुणवृद्धी ॥११॥३॥

गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयमाने इक एव स्थाने स्तः ॥

रेऽनुसन्धेयः । न्यायव्युत्पादनार्थन्तु किञ्चिदुपदर्शितम् । वृद्धिप्रदेशाः “वृद्धिरेचि” [६।१।८८] । इत्यादयः ॥

इदमपि द्विपदं सूत्रं त्रिपदं वाऽविशेषात् । शिष्टं पूर्ववत् । तपरकरण-
त्विहाकारार्थमपि दीर्घादिव्यावृत्त्यर्थम् । न च दीर्घादौ वृद्धिसंज्ञा बाधित्यते ।
इति वाच्यम् । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्रानेकसंज्ञासमावेशदर्शनादाकारेऽपि गुणकार्य-
प्रसंगात् । तपरत्वादेङ्गर्थञ्च भवति ॥

इकः । नायं स्वतन्त्रो विधिः । इकः स्थाने गुणवृद्धी भवत इति । दधिमध्व-
त्यादावपि प्रसंगात् विध्यन्तरानर्थक्याच्च । नाधिकारोऽपि । अस्वरितत्वात् । अतो
लक्षणान्तरे विधास्यमानयोगुणवृद्ध्योरिगाख्ये स्थानिनि नियमार्थम्परिभाषेभ्यम् ।

तथाऽनियमप्रसंगे नियमो विधीयते इति यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टः
सार्वधातुकार्धधातुकयोः” [७।३।८४] “सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु” [७।२।१]
इत्यादेस्तत्रालोऽन्त्यपरिभाषयाऽङ्गान्त्यस्येकस्थानिकस्य च प्रसक्ताविक एव भवतीति
नियम्यते । न “आचोऽङ्गिति” [७।२।११५ !] इत्यादौ, स्थानिनो निर्देशादिति
प्राञ्चः । तदसत् । एवं हि मृदिमृजिपुगन्तलघूपर्धाच्छिक्षिप्रक्षुद्रेषु न प्रवर्तते । अत्रालोऽ-
न्त्यस्येकस्थानिक एव प्रसंगेनानियमप्रसंगाभावात् ॥

एतच्च किं पुनरयं तच्छेष आहोस्वित्तदपवाद इत्यादिना प्रबन्धेन भाष्ये
दूषितम् तत एव ज्ञेयम् । किं तर्ह्यनेनैव क्रियते पदोपस्थापनम् ।

१. परिभाषालक्षणम्—

“परितो व्यावृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते” इति ।

अनियमे नियमकारिणी परिभाषेत्यपि लक्षणम्परिभाषायाः । इक इति परिभाषोपस्था-
नादेवाचिरासीत् अजिरासीद्व्यादीनां सिद्धिः । अन्यथा पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति
गुणयादेशयोः यान्तत्वाद्वृद्धिनिषेधः स्यात् । कृते त्वस्मिन् सिच्यीगन्तत्वाभावा-
त्सूत्रवैयर्थ्येन न “सिच्यन्तरङ्गमस्ति” महा० [१।१।३] इति कल्पनया न दोषः ।
अनियमे नियमकारिणी परिभाषेति स्वीकारादेव यत्र स्थानी न निर्दिष्टस्तत्रैवेयं
परिभाषा प्रवर्तते यथा “सार्वधातुकार्धधातुकयोः” [७।३।८४] ।

१. बाधितेति क० पु० ।

२. स्थानिनिति क० पु० ।

यत्र ब्रूयात् गुणो भवति 'वृद्धिर्भवतीति तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते^१ इति । इयञ्चात्राक्षरयोजना । इक इति षष्ठ्यन्तपदानुकरणम् लुप्तवृत्तीयाकम् गुणवृद्धी इति च तद्विधायके वाक्ये लक्ष्येते^२ । तेन ते वाक्ये इक इति षष्ठ्यन्तेन पदेन संस्कार्ये । एवं हि विज्ञायमाने जुसि गुणादौ यत्रान्त्य इक् सम्भवति तत्रेक इत्युपस्थितेन पदैकवाक्यतायां सामानाधिकरण्यादङ्गेऽपि विशेषिते तदन्तविधौ सति इगन्ताङ्गस्य गुण इति वाक्यव्यापारे परिनिष्ठिते पश्चादलोऽन्त्यस्येत्येतत्प्रवृत्त-मिगन्तस्य स्थाने प्राप्तं गुणं ततोऽपकृष्यान्त्यस्य विधत्ते न त्विक इत्यस्योपस्थान-वेलायामुपतिष्ठते । वाक्यैक^३वाक्यतयोपपन्नत्वेन भिन्नकालत्वात् । "मिदेर्गुणः" [७।३।८२] इत्यादौ तु तत्रान्त्य इक् न सम्भवति तत्र सामानाधिकरण्यासम्भवाद-गत्या वैयधिकरण्येनाङ्गेनेकि विशेषितेऽङ्गस्यावयवस्येको गुण इति वाक्यव्यापारे परिनिष्ठिते स्थानषष्ठ्यभावात्तच्छेषभूतालोऽन्त्यपरिभाषा न प्रवर्तते इति^४ सर्वेष्टसिद्धिः । एवञ्चेक एव स्थाने स्त इति वृत्तिरिक्पदोपस्थानप्रयोजनप्रदर्शन-परतया व्याख्येया । सर्वथाऽन्त्यस्यानन्त्यस्य^५ वा इक एव गुणवृद्धी पर्यवस्येते इति न पुनरयमक्षर्यापार इति संक्षेपः ।

"द्वन्द्वे चि" [२।२।३२] इति वृद्धिशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्तेऽपि धर्मादिषुभय-वचनम् [वा०] इति परप्रयोगः । अतएवोभयवचनाद्^६ वृद्धिगुणावित्यपि प्रयुज्यते । यदीक^७ एव स्थाने स्त इत्युच्यते तर्हि द्यौः पन्थाः इममित्यादौ "दिव श्रोत्" [७।१।८४] "पथिमश्चुभुक्षामात्" [७।१।८५] "त्यदादीनामः" [७।२।१०२] इत्येतेऽनिको न स्युरत आह स्वसंज्ञयेति । गुणवृद्धयोरदेडादैचोर्या संज्ञा गुण इति वृद्धिरिति च संज्ञाशब्देन^८ वृद्धिर्भवति गुणो भवति इत्येवं गुणवृद्धिशब्दोच्चारितेन विधीयमानेत्यर्थः ।

१. चद्धिर्भवतीति पाठो नास्ति क० पु० ।

२. उपतिष्ठतामिति क० पु० ।

३. लक्ष्यतेति नेति क० पु० ।

४. एकवाक्यतयोपपन्नत्वेनेति क० पु० ।

५. सर्वस्येष्टसिद्धिरिति क० पु० ।

६. गुणवृद्धी इत्यस्यान्तरं पर्यवस्थानन्त्यस्य वा इक एव गुणवृद्धी इत्यधिकः क० पु० ।

७. एवोभयवचनत्वेनोद्वृद्धीति क० पु० ।

८. यदि क एव स्थानेस्त इति क० पु० ।

९. शब्दसंज्ञयेति क० पु० ।

अदर्शनं लोपः ॥१११६०॥
वर्णानामदर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥

एतच्च पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते । अन्यथा पूर्वसूत्रानुवृत्तगुणवृद्धि-
ग्रहणाभ्यामेवादेडादैजमात्रस्य^१ ग्रहणं सिद्धं पुनर्ग्रहणं त्वाश्रितशब्दव्यापारार्थम् ।
गुणवृद्धिशब्दव्यापारेण विधीयमाने ये गुणवृद्धी इति । सूत्रञ्चेदमात्सन्ध्यक्षर-
व्यञ्जनानां मा भूदित्येवमर्थम् । अन्यथा याता, वाता, म्लायति म्लायति, ईहिता,
उम्भितेत्यत्राकारादीनामप्यकारैकारौकाराः स्युः । यद्यपि “गापोष्टक” [३।२।८]
इति टकः कित्काराज्जापकान्नाकारस्य गुणः । सन्ध्यक्षराणामप्युपदेशसामर्थ्यान्
भविष्यति । तथापि व्यञ्जनस्य निवृत्तार्थं गुणग्रहणम् । वृद्धिग्रहणञ्च सिचिवृद्धेरिग्ल-
क्षणत्वार्थम् । अन्यथा न्यनुवीत् न्यधुवीदित्यादौ कुटादित्वाङ्ङित्वेऽप्यनिग्लक्षणत्वात्,
“किङ्ति च” [७।२।१८] इति निषेधो न स्यादित्याकरादवगन्तव्यः । सूत्रप्रत्याख्या-
नन्तु शब्दालङ्कारादवसेयम् ।

अदर्शनमिति । शब्दानुशासनप्रस्तावादाह वर्णानामिति । उपलक्षणमेतत् ।
“आदित्रिदुडवः” [१।३।५] “भस्य टेलोपः” [७।१।८८] “तुलिष्ठेमेयस्सु”
[६।४।१५] इत्यादौ समुदायस्यापि लोपदर्शनात् ।

अदर्शनमिति । दर्शनं ज्ञानं तदिह शब्दविषयं सच्छ्रवणं सम्पद्यते^२ तद्धि
श्रोतृव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणम् । एवञ्च टेलोप इत्यादौ टि नं श्रोतव्य इति
श्रोतृव्यापार एव निषिद्धो न प्रयोक्तृव्यापार उच्चारणत्वनिषिद्धं स्यात् । असति
श्रवणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधे तद्धेतुभूतमुच्चारणमेव
निषिद्धं भवति । यद्येवं सतोऽदर्शनस्य संज्ञा संज्ञया च तद्विधिरिति विधिप्रदेशेऽ
न्योन्याश्रयः । अत्राहुः सदेवादर्थं साधुत्वेनान्वाख्यायते न पुनर्वचनेन भाव्यतेऽ
नित्यत्वप्रसङ्गात् इति । कार्यदर्शने भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते^३ ।

यद्येवं सर्वस्य स्वविषयादन्यत्र स्वभावतोऽदर्शनमस्तीति लोपसंज्ञास्यात् ।
ततश्च दधि, मध्विति क्विपः प्रत्ययलक्षणेन तुक्प्रसङ्गः । एवमन्यदप्यापादनीयम् ।
उच्यते । षष्ठीस्थाने योगेत्यतः प्रसङ्गवाची स्थानशब्दोऽनुवर्तते । तेन स्थाने प्रसंगे

१. क, दैजमात्रास्येति पाठः ।

२. क, तद्वय श्रोत्रेतिपाठः ।

३. क, स्यादिति पाठः ।

भूवादयो धातवः ॥१॥३॥१॥

स्वोपाधिवशादुच्चारणप्रसक्तौ यददर्शनमित्यर्थः । न च दध्यादौ क्तिपः केनचित्प्रसंग इत्यदोषः । तदुच्यते 'प्रसक्तादर्शनं लोप' इति । यद्येवं ग्रामणीरित्यत्र कर्मोपपदधातु-
कृत्सन्निधानादस्त्यणः^१ प्रसंग इति तददर्शनस्य लोपसंज्ञा स्यात् । ततश्च
प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः प्राप्नोति । नैतदस्ति । योऽत्राणः प्रसंगः क्तिपाऽभावपह्नियते ।
सामान्यशास्त्रं हि विशेषशास्त्रसन्निधौ तदव्यतिरिक्त एव विषये प्रतीति जनयति ।
तेन सत्सूक्ष्मेष्वेत्यस्य सन्निधौ कर्मण्यणित्यनेन नयतेरण् भवतीति बुद्धिरेव न जन्यते
इति कुतः प्रसंगः । ननु स्वं रूपमिति वचनाददर्शनशब्दस्य लोपसंज्ञा स्यात् ततश्च
लोपविधौ स एवादेशः स्यात् । सत्यम् । टिष्ठुमादिवल्लाघवादेकाक्षरायां संज्ञायां
कर्तव्यायां महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं लोपनं लोप इति । नचादर्शनशब्दो
लोपक्रियेति तस्य न भविष्यति । यद्येवं प्रदेशेष्वेवार्थग्रहणमस्तु किं संज्ञया । मैवम् ।
एवं हि प्रदेशे लोपशब्द एवादेशः स्यात् स्वरूपमिति वचनात् । संज्ञायान्तु
कृतायामशब्दसंज्ञेति निषिद्धयते ।

अन्ये तु "न वेति विभाषा" [१।१।४४] इत्यत इतिकरणापकर्षणाद^२
दर्शनमित्यस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञा लभ्यते इत्याहुः । [१।३।६] एतच्च सूत्रमाका
ङ्क्षितत्वादाथेन क्रमेण "तस्य लोप" इत्यस्यानन्तरं पठनीयम् । वस्तुतस्तुतर-
प्रकरणोपयोगितया संगृह्यमाणामु संज्ञामु न क्रमाकाङ्क्षादिचिन्तावसरः ।
अनारभ्या^३ धीतत्वेन सर्वशेषत्वात् ।

भूवादयो धातवः । महासंज्ञाकरणमन्वर्थताप्रतिपत्त्यर्थम् । दधति क्रियामिति
धातवः "सितनिगमिमसिच्यविधात्र कृशिभ्यस्तुन्" [उणादि पा० १ सू० ७२]
इत्योणादिकस्तुन् । तेन स्वानुरूपस्य संज्ञिन आक्षेपादक्रियार्थानां सर्वनामविकल्पा-
वाचिनां यावादीनां न भवति । अन्यथा याः पश्येत्यादौ "आतो घातोः" [६।४।१४०]
इत्यालोपः स्यात् । न च प्रापणार्थनिर्देशो नियामकः । तस्याधुनिककल्पितत्वेना-
नार्षत्वाद्नेकार्थस्मरणाच्च तदेतदाहक्रियावाचिन इति । तावत्येव तूक्ते आणवयती-
त्यादीनामपि प्रसज्येत । अतो गणपाठोऽप्याश्रीयते इत्याह भवादय इति ।

कथं पुनरपभ्रंशानामनुशासनमाशङ्क्यते । कुतो नु खल्वेतत् आणवत्यादयोऽ
पभ्रंशा इति यावता ये शास्त्रेणानुगम्यन्ते ते साधव इत्याकरे स्थितम् । एतत्तु
चिन्त्यम् । न केवलं शास्त्रानुगतत्वेन साधुत्वम् वचन्ति ग्रामगानादिष्वतिप्रसंगात् ।
किन्त्वनादित्वम् । यदुक्तम्—

१. दृश्याय इति क० पु० ।

२. इति करणानुबुधेरिति पाठः परन्तु अदर्शनं लोप इत्यस्य ततः परत्वात्स न युक्तः ।

३. अनधीतत्वेनेति पाठः ।

क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥

“भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

भुवो वार्थं वदन्तीति भवर्था वा वादयः स्मृताः” ॥ इति ॥

“अनिदं प्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्तिताः ।

ते एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः ॥

अन्यथोच्चारिताः पुम्भिरपशब्दाः इतीरिताः ।

स्मारयन्तश्च ते साधूनर्थधीहेतवः स्मृता” इति ॥

“अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्राः लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः न शब्देषु तदुक्तिषु” इति” च ॥

अन्यथा गाव्यादिषु प्रसजत् प्रातिपदिकसंज्ञादि कथं न स्यात् । अथानर्थकास्ते साधुशब्दस्मरणद्वारार्थबोधकत्वादिति मतम् । हन्तैवं क्रियावाचित्वमपि दूरापास्तमिति कथं प्रसङ्गः । तस्मात्पाठाश्रयणं शिष्ये इत्यादि भावार्थतिङ्न्तस्य हिङ्क् पृथगित्यादीनाञ्चाव्ययानां क्रियाप्रधानानां धातुत्ववारणाय । शिष्ये इत्यत्र च सति धातुत्वे “आदेच उपदेशेऽशिति” [६।१।४५] इत्यात्वं प्रसज्येत हिङ्गादौ तु लडादयः इति संक्षेपः । यद्येवं “ऋतेरीयङ्” [३।१।२६] “स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भु-स्कुम्भुस्कुम्भ्यः श्नुश्च” [३।१।८२] इत्यादीनामपठितानां न स्यात् । अत्राहुः । स्तम्भ्वादीनामिड्विकल्पार्थमुदित्करणं^१ ज्ञापकं सौत्राणामपि धातुत्वमस्तीति । अत एव माधवोऽप्याह भ्वाद्यन्ते यजादिपरिसमाप्त्यर्थाद्वृत्तरणाद् भ्वादीनामपरिसमाप्तेश्चुलुम्पादीनामपरिपठितानां ग्रहणमिति । तथा दिवाद्यन्ते^२ वृत्तरणात्पुषादिपरिसमाप्त्यर्थाद्विवादीनामपरिसमाप्ते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरिति ।

अन्ये तु धात्वधिकारेण कार्यविधानात्सौत्राणामपि धातूनां पाठोऽनुमीयते इत्याहुः । यद्यपि भूमादिर्येषामिति बहुव्रीहौ यणि सति भ्वादय इति भवितव्यम् । तथाप्यस्मादेव निपातनाद्वकारः । तथा च श्लोकवार्तिकम् ।

“भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

भुवो वार्थं वदन्तीति भवर्था वा वादयः स्मृताः” इति ॥

१. उदित्करणमिति क० पु० ।

२. दिवाद्यन्ते इति क० पु० ।

अस्यार्थः अभिधेयबहुत्वस्याभिधायके उपचाराद्बहुवचनम् । भूवादिशब्दे यो दृश्यते वकारः सोऽलाक्षणिकोऽपि निपात्यते कुतो मंगलार्थ इति । अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादिवन्मंगलम् । यद्वा वकारे निर्दिष्टेऽविकलव्याहृतिस्मरणमेव भवतीत्यर्थः । अस्मिस्तु पक्षे पृषोदरादित्वाद्वाकारागमः । प्रकारान्तरमाह भुवो वार्थं वदन्तीति । अथवा भुवो घातोर्थं वदन्तीति भूवादय इति निर्दिश्यन्ते । तात्पर्यं प्रदर्शनमिदम् । व्युत्पत्तिस्तु भवनं भूः क्रियासामान्यम् सम्पदादित्वाद्भावे क्प् । भुवं वदन्तीति भूवादयः क्रियासामान्यवाचिन इति यावत् । यद्येवमस्ति भवति-विद्यतीनामेव स्यात् न पचादीनां विशेषवाचित्वात् । मैवम् । विशेषेष्वपि सामान्यस्य सत्त्वात् विशेषाश्रयनिषेधाभावाच्च । अत्र च पक्षे निरनुबन्धानां भूप्रभृतीनां पाठसामर्थ्याद्वातुपाठे पठितानामेव संज्ञे^१ति लभ्यते । अत एवास्वर^२सात्तृतीय-प्रकारमाह । भ्वर्थाः क्रियार्थाः वादयः स्मृता इति । वा-यद्वा भ्वर्थाः क्रियार्थाः वादयो भूवादयः इति स्मृता उक्ताः । विग्रहस्तु भवनं भूः क्रियासामान्यं “वा गतिगन्धनयोः” अयं घातुरादिर्येषां ते वादयः वा गतीत्यारभ्याचुरादिसमाप्ते-गृह्यन्ते । तथा वः आदयो वादयः वापर्यन्ताः भूप्रभृतयः । ततो वादयश्च वादयश्चेति द्वयोः सहविवक्षायां “स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यते” इति वार्तिकाद् बहुव्रीहेः शेषः । ततो भुवो वादयो भूवादयः । वाच्यवाचकसम्बन्धे शेषषष्ठ्या समासः । अत्र पक्षे क्रियावाचित्वं भवादित्वं चेत्युभयं सूत्राक्षरैरेवोपात्तं भवति । कचिदयं मूलेऽपि पठ्यते इति व्याख्यातः श्लोकः ॥

क्रिया तु यद्वस्तु सिद्धं वा भवत्वसिद्धं वा शब्देन तु साध्यत्वेनाभिधीयते
पूर्वापरीभूतावयवत्वेन सा निगद्यते ॥

यदुक्तम् भर्तृहरिणा—

“यावत्सिद्धमसिद्धं^३ वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात्सा^४ क्रियेत्यभिधीयते” इति ॥

तेनास्ति, श्वेतते,^५ समवेति नश्यति, गडि वदनैकदेशे विदि अवयवे इत्यादिषु

१. संशेति क० पु० ।

२. अत एवास्वरसा भृतीयेति क० पु० ।

३. सिद्धमिति नास्ति क० पु० ।

४. सोच्यते इति क० पु० ।

५. चतते इति क० पु० ।, संयुज्यते इति ख० पु० ।

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥१।४।५९॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः ॥ प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निर, दुर, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप, एते प्रादयः ॥

सत्तागुणसमवायाभावद्रव्याणां सिद्धार्थरूपाणामपि क्रियात्वसिद्धिः शब्दशक्ति-
स्वभावात् सिद्धं च यदेकस्मिन्नपि क्षणे दर्शनस्पर्शनयोग्यं रूपं तदुच्यते । सा च
साध्यैकस्वभावा पूर्वापरीभूतावयवा भूतभविष्यद्वर्तमानसदसदनेकक्षणसमूहरूपा
अत एवातीन्द्रिया । एकैकस्य क्रियाक्षणस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि समूहे इन्द्रियसन्निवर्णा-
भावात् । तदुक्तभाष्ये “क्रिया नासेयमत्यन्तापरदृष्टाऽशक्या च सा पिण्डाभूता
निदर्शयतुम्” इति [भाष्य १।३।१] । क्षणानां नानात्वेऽपि एकफलोद्देश्येन
प्रवृत्तत्वादेकक्रियात्वाध्यवसायः । अयमेव क्षणानां समूहोऽपि । एवञ्चाधिश्रयणादि-
रघःश्रयणान्तो विक्लित्यवच्छिन्नः क्षणसमूहः पच्यर्थः । तादृशस्यैव समूहस्यात्यये
भावित्वे च भूतभविष्यद्व्यवहारो मुख्यः । यस्त्वधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैघोप-
कर्षणादावैकैकस्मिन्नपि क्षणे पचतीति व्यवहारः स तावन्मात्रेऽपि फलाभिसन्धेः
समुदायरूपारोपात् ।

अत एव चाध्यारोपितपचिरूपाणामेकैकक्षणानां भूतभविष्यद्वर्तमानत्वे
पचत्येव देवदत्ते अपाक्षीत् पक्ष्यति पचतीति कालत्रयप्रयोगोपपत्तिः । यदुक्तं हरिणा—

“समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।

समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भवः” इति ॥

अत्रत्योऽन्यो विशेषोऽन्यतोऽवसेयः ।

उपसर्गाः । क्रियाया योगः इति सहयोगे तृतीया । निपातनात्समासः । यद्वा
क्रियाया करणभूतया प्रादीनां धातुभिर्योगः । करणे तृतीयः ‘कर्तृ’करणे कृता
बहुलम्” [२।१।३२] इति समासः । योगः सम्बन्धः सचार्थद्वारकः प्रादीनाम् ।
क्रियाजातं हि प्रकर्षादिविशेषं प्रादयः प्रत्याययन्ति ।

क्रियायोग इति किम् ? प्रगतो नायकोऽस्मादग्रामात्प्रनायको ग्रामः इत्यत्र
नयति प्रत्युपसर्गत्वाभावान्न एतत्त्वम् । ननु गमि प्रत्यस्त्येव योगः । नैतत् । यत्क्रिया-

युक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञै भवतः । कुतः ? क्रियायोगग्रहणात् । प्रादयो हि क्रियां न व्यभिचरन्ति कचिच्छ्रुतां विशिषन्ति । यत्र न श्रूयते तत्राक्षिपन्ति इत्यर्थकं तत्स्यादिति । ततश्च यं प्रत्युपसर्गता स' गमिनं प्रयुज्यते, यश्च प्रयुज्यते न तं प्रत्युपसर्गतेति एत्वाद्यभावः ।

“मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम्” [वा०] मरुतः इति “अच उपसर्गतिः” [७।४।४७] इति दातस्तत्त्वं यथा स्यात् । अनजन्तत्वेऽपि संज्ञाविधानसामर्थ्यत्तत्त्वं भवति । एवं मरुन्नयतीति तकारव्यवायेऽपि एत्वं प्राप्नोति । तस्मादत्र तत्त्वविधावेवेति वक्तव्यम् । “श्रदन्तरुपसर्गवद्वात्तत्वाच्या” (वा०) इति तिङन्ते वक्ष्यतीति । तेन श्रद्धेति “आतश्चोपसर्ग” [३।१।१३६] इत्यङ्सिद्धिः । तत्र भिदादिपाठात्, प्रज्ञाश्रद्धेतिनिपातनाद्वा तत्सिद्धेः श्रच्छब्दं न प्रयोजयति ।

प्रादान् गणयति प्रपरेति । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावः । जाताया आप वा “प्रकृतिवदनुकरणम्” [परिभा० ३६] इत्यव्ययत्वाल्लुक् । इह चादयः इत्यारभ्य क्रमपाठितस्यापि सूत्रत्रयस्यानुवृत्तसापेक्षस्यापि विदेशत्वेनाभिधानं निर्हेतुकमिति केचित्, तन्न । उप समीपे धातोः सृज्यन्ते इत्युपसर्गाः इत्यन्वयसंज्ञयोपसर्गाणां धातुसंबन्धनियमावगमात् धातुसंज्ञानन्तरं नियतसंबन्धुपसर्गसंज्ञावतारः । निपातानान्तु न तथात्वमिति सूचयितुं विदेशोऽवतारणमिति हेतोः सत्वात् विध्यङ्गभूतानां च संज्ञानां परस्पराकाङ्क्षितानां न सादेश्यमावश्यकम् । अनुवृत्त्यर्थमपि क्रमप्रदर्शनं ग्रन्थकृता नानुरुध्यते इति सुस्पष्टमवेति ।

अथ “निपाताश्चोपसर्गाश्च^१ धातवश्चेति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम्” ।

१. प्रसादकारैः श्रीविद्वलाचार्यैः स्वश्रावुकृष्णाचार्यरचिताः उपसर्गविषयकाः श्लोकाः

प्रसादटीकायां लिखिताः तानहमपि लिखामि प्रकृतोपयोगितया रश्मिनामके टिप्पण्ये ।

“कृष्णाचार्ये रामचन्द्राचार्यश्रावुकृतैः कृताः ।

सोदाहृत्युपसर्गार्थश्लोका ये तौलिखाम्यहम् ॥१॥

प्रश्नादिकमन्दीर्घेशे शृशसम्भवत्सिधु ।

विथोगशुद्धिशक्तीच्छाशान्तिपूजाप्रदर्शने ॥२॥

१. इति नास्ति क० पु० ।

२. उपसर्गमिति क० पु० ।

३. इत्येकोपसर्गा इति क० पु० ।

चादिप्रेषि क० पु० ।

इत्यभियुक्तोक्तस्मृतेरर्थे यत्नावधारणस्यासम्भवात्प्रयोगत एवावगन्तुं
शक्यत्वाच्छब्दानुशासने चार्थानुशासनस्यानुपयोगादुपसर्गार्थाः न प्रदर्श्यन्ते
विस्तरभयाच्च ॥

आदिकर्मणि क्तः । प्रयातः । दीर्घे-प्रवत्ताः मूषकाः । ईशे प्रभुर्देशस्य ।
भृशार्थे-प्रवदन्ति दायादाः । सम्भवे-हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तृप्तौ-प्रभुक्तमन्नम् ।
वियोगे-प्रोषितः । शुद्धौ-प्रशन्नमुदकम् । सक्तौ-प्रशक्तो विप्राय । इच्छायाम्-प्राथ्यते
कन्याम् । शान्तौ-प्रशान्तोऽग्निः । पूजायाम्-प्राञ्जलिः । अग्ने-प्रवालम् । दर्शने-
प्रलोकयति ।

बधे गतौ दर्शने च विश्रमाभिमुखे भृशे ।

अधीनमोक्षप्रातिलोभ्येषु च परा मतः ॥३॥

बधे-पराहतः । गतौ-परागतः । दर्शने-परादृष्टः । विक्रमे-पराक्रान्तः ।
अभिमुखे-परावृत्तः । भृशे-पराजितः । अधीने-पराधीनः । मोक्षये-पराकृतः ।
प्रातिलोभ्ये-पराङ्मुखः ।

अपो वियोगे विकृतौ विपरीते निदर्शने ।

आनन्दे वर्जने चौर्ये वारणे सम्यगीरितः ॥४॥

क्रमेण-अपयाति । अपकृतवान् । अपशब्दः । अपदिशति । अपहसति ।
अप त्रिगताद् दृष्टो देवः । अपहरति । अपसरति ।

“संयोग ऐक्यप्रभवसस्यप्रत्यक्षसिद्धिषु ।

भूषाश्लेषस्वीकरणक्रोधाभिमुखवाचि सम्” ॥५॥

संगतः पुत्रेण । संवदन्ति सख्यः । संभवत्यग्निः । कोष्ठे गां संजानामि ।
संपश्यते । संसिद्धिः । संस्कृता कन्या । संघत्ते । संगृह्णाति । संक्रुद्धः । सयाति ।

“वेदाधिष्ठानसामीप्यपश्चाद्भावानुबन्धने ।

साम्याभिमुखहीनेषु विसर्गे लक्षणे त्वनु” ॥६॥

अनुवाकमधीते । अनुष्ठानं देशे । अनुमेघं वर्षति । अनुरथम् । अनुशयः ।
अनुकृतिः । अनुवासो मातरं धावति । अन्वजुनं योद्धारः । अनुज्ञातः ।
अनुधनमसतां गतिः ।

“ज्ञानावलम्बशुद्धीषदर्थे व्याप्तिपराभवे ।

अवो ज्ञेयो वियोगे च लोकयोगानुसारतः” ॥७॥

अवगतोऽर्थः । अवलम्ब्य यष्टिं गच्छति । अवदातम् । अवलम्बते ।
अवन्तन्ति । अवयातः ॥

“निर्वियोगात्ययादेशातिक्रमे लाभनिश्चिते” ।

निःसङ्गो ब्रवीति । निर्मेवम् । निर्दिष्टम् । निष्क्रान्तः । निर्देशः ।
निश्चितम् ।

“दुरीषदर्थे कृच्छ्रेऽर्थे कृशासंयति संकटे” ॥८॥

दुर्गतः । दुर्जीवनः । दुर्बलः । दुर्गतः । दुर्दिनम् ॥

“नानावियोगातिशयभृशमोहेशवाङ्मृधे ।

पैशून्यास्मरणे भूषेवदर्थे नाभिमुख्यके ॥९॥

अनवस्थामुक्त्याशयं दर्शने विरुद्धाहतः” ।

विचित्रा सूत्रस्य कृतिः । वियुक्तः । विकीर्णः । वितटा नद्यः । विमनस्कः ।
विभुः । विवदन्ति । विगायति । विस्मृतः । विभूषितः । विलोपितः । विमुखः ।
विभ्रान्तः । विशिष्टः । विक्रान्तः । विलोकयति ॥

“आङ्घ्रिच्छाभयवाक्येषु दर्शनेषादिकर्मणि ॥१०॥

बन्धनेऽभिविधौ शास्त्रकृच्छ्रसामीप्यसंश्रये ।

अभिमन्त्रनिवृत्त्याशादानानुभवविस्मये ॥११॥

प्रतिष्ठादेशमर्यादास्पर्धामुक्तयोर्ध्वकर्मणि ।

आकाङ्क्षते । आविग्नः । आजानाति । आताम्रा नखाः । आलिङ्गति ।
आरभते । कवचमावध्नाति । आकुमारं यशः । आचरति कपटेन । आहूङ्कृतः ।
आसन्ना वयम् । आवसथः । आमन्त्रणम् । आधावति । आशास्ते । आदत्ते ।
आशीतम् । आ एवं किल तत् । आस्पदम् । आदिष्टः । आभक्तेर्दुःखम् । आहूयन्ते
रथिनो रथिनः । आगच्छति । आरोहति पर्वते ॥

“राश्यधस्त्वभृशादेशनित्यक्रांशलबन्धने ॥१२॥

अन्तर्भावे समापे निर्देशने परमाश्रये” ।

निकरो मणीनाम् । निपतितम् । निगृहीतः । निदेशितम् । निविशते ।
निपुणः । निबद्धः । निर्यातमुदकं सिक्ताभिः । निकृष्टः । निर्देशनम् । निवृत्तः पापात् ।
निलयः ॥

“अधिरध्ययनेश्वर्यवशित्वस्मरणाधिके ॥१३॥

उपाध्यायादधीते । अधिपतिः । अधीनः । आतुरध्येति । अधिकृतम् ॥

“अपि सम्भवगर्हाशीमृत्तिभूषासमुच्चये” ।

अपि योजनमस्ति । अपि पापिन् भद्रमपि । मरणमपि । अपिनङ्गति
हारम् । तदपि ॥

“विक्रमातिषये बुद्धौ श्रुशार्थातिशये स्वतिः ॥१४॥

अतिरथः । अतिक्रामति । अतिहन्म् । अतिनसम् । अतिमनुते ग्रामम् ।

“प्रशंसानुमते पूजाश्रुशकृच्छुभेषु सुः” ॥

सुरूपः । सुकृतम् । सुसाधुः । सुतप्तः । सुदुष्करम् । सुगन्धः ॥

“उत् प्रावर्त्याविद्योगोर्ध्वकर्मलामप्रकाशने ॥१५॥

आश्चर्यमोचये भावे वलप्राधान्यशक्तिषु ॥

उद्गलः । उद्गच्छति । उत्तिष्ठति शयनः । उत्पन्नम् । उच्चरति । उत्सुकः ।

उद्गतोऽश्वः । उत्पथः । उत्कः । उद्दिष्टः । उत्साहः ॥

“अभि पूजाश्रुशार्थेच्छाव्याधिसाम्याभिमुख्यके ॥१६॥

सौरूपावचनाहारस्वाध्यायेषु निरूपितः ॥

अभिवदति गुरुन् । अभियुक्तः । अभिलिप्सते । अभिष्यन्दो व्याधिः ।

अभिजातः । अभिमुखम् । अभिरूपः । अभिधानम् । अभ्यवहरति । अभ्यस्यति ।

“सादृश्यादानहिंसाङ्गीकृता प्रतिनिधा क्वचित् ॥१७॥

व्याध्यभिमुख्ययो र्ग्याप्तौ वारण्ये प्रतिरूपते ॥

प्रति देवदत्तस्य । प्रतिगृह्णाति । प्रतिहन्ति । प्रतिज्ञानम् । अभिमन्यु-

रजुनतः प्रति । प्रतिश्यायम् । प्रति सूर्यं गच्छति । उपप्रतिषिद्धः ।

“परिः समन्ततोभावव्याप्तिदोषकथासु च ॥१८॥

भूषाश्लेषे पूजने च वजने वसने शुभे ॥

परिभ्रमति । परिगतोऽग्निग्रीमम् । परिवारः । परिष्करोति कन्याम् ।

परिष्वजते । परिचरति गुरुम् । परि त्रिगर्तभ्यां वृष्टौ देवः । परिधत्ते वासः ।

परिदेवनम् ॥

“उपः सामीप्यसामर्थ्यव्याप्त्याचार्यकृतौ मृतौ ॥१९॥

दोषादानक्रियावीप्सारम्भाध्ययनपूजने ।

कृष्णाचार्यैः कृताः श्लोकाः उपसर्गाथसङ्गहे ॥२०॥

उपकुम्भं तिष्ठति । उपकरोति मित्रेभ्यः । उपकीर्णः पांशुभिः । उपदिशति

शिष्येभ्यः । उपरतः । उपवातः । उपहरत्यर्थं देवदत्ताय । उपचारः । देवं देवमुपचरति ।

उपक्रमते भोक्तुम् । उपाध्यायादधोते । उपचितः पिता पुत्रेण ॥

एते च द्योतका न वाचकाः । द्योतकत्वेन प्रोत्तरजिस्वेन प्रकृष्टजये शक्तिरिति

पक्षे शक्ततावच्छेदकत्वम् । लक्षणापक्षे तु तात्पर्यमादकत्वम् । ननु जिपूर्वप्रत्वेन

प्रशब्दस्यैव प्रकृष्टजये शक्तिरस्ति चेन्न । धात्ववाच्यत्वे भावनानन्वयप्रसङ्गात् ।

अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वाच्च । उपसर्गाणामभिधेयोऽर्थो नास्तीति महाभाष्येऽयुक्तम् ।

“निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या” इति वार्तिकं व्याचक्षाणेन कैपटेनापि

येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिति बुवता एतेषां द्योतकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् ॥

विरामोऽवसानम् ॥१॥४॥११०॥

वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ॥

परः सन्निकर्षः संहिता ॥१॥४॥१०९॥

अतिशयितः सन्निधिर्दर्शानां यः स संहितासंज्ञः स्यात् ॥

विरमणं विरामो भावे घञ् । शब्दानामनुशासनप्रस्तावादाह—वर्णानामिति ।
एतच्च प्रक्रियादशाभिप्रायमुच्चारणाभिप्रायं वा । शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् । यद्वा-
विरम्यतेऽनेन यदुच्चारणानन्तरं नोच्चार्यते सोऽन्ते वर्णोऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः ।

एवञ्च “खरवसानयो विसर्जनीयः” [८३११] इत्यत्राभावस्य संज्ञित्वे
परसप्तमी । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पीडापर्यं भवत्येव । वस्तुतस्तु बुद्धिकृतमेव पीडापर्यं
न कचिदपि वास्तवं तत् । खरादिष्वपि वर्णानामुच्यरितप्रध्वंसित्वाद्रेफोच्चारणकाले
खरोऽभावात् । तच्चारणकालं च रेफस्य ध्वस्तत्वाद् बुद्धिकृतमेव तदास्थेयम् ।
अन्त्यवर्णस्य तु संज्ञित्वेऽवसाने रेफे स्थानिनि विसर्जनीयः खरि तु परे इत्यर्थो
भवति । एकस्या एव सप्तम्या विषयभेदेन भेदात् । अत्रावसानशब्दस्य विराम एव
लोके रूढत्वान्नार्थः संज्ञयेति वार्तिकमतम् । अवपूर्वः स्यतिरवगमेऽभिभवे च लोके
दृश्यते । केनेदमवसितम्, वादेऽवसित इत्यादावित्यारम्भणीया संज्ञेति सूत्रकार-
स्याशयः ।

परः सन्निकर्ष इति । परशब्दो नान्यार्थः किञ्चिदपेक्षयाऽन्यत्वस्याव्यभि-
चारात् । किन्तु परं दुखमित्यादावतिशयार्थः इत्याह—अतिशयित इति । सन्नि-
कर्षोऽपि न संश्लेष इत्याह सन्निधिरिति ।

1. तत्र संहिता च संज्ञायामपेक्षितः सन्निकर्षः पूर्ववर्णस्य परेण वर्णेनाश्रीयते । कुत्रचि-
त्पूर्वेणापि वर्णेन । यतोऽवसानकार्ये परवर्णस्यावस्यत्वात् । एवञ्च यदि परवर्णेनैव
सन्निकर्षः स्यात्तदा संहिताधिकारेऽवसानकार्यपाठो व्यर्थः स्यात् । नन्वेवमुभयोरैक-
विषयतया येननाप्रसिन्ध्यायेनावसानसंज्ञया संहितासंज्ञायाः बाधः स्यादिति चेन्न ।
संहिताधिकारेऽवसानकार्यविधायकसूत्राणां पाठसामर्थ्येनाकारसूत्रस्य स्वशास्त्रीय-
संज्ञाभाविषयकत्वरूपेणानुपपत्त्या । संहितावसानसंज्ञयोश्च लोकेऽपि विदितत्वात् ।
तदुक्तम् वार्तिककृता “संहितावसानयोर्लोकादितिज्ञात्” इति । यद्यपि मण्डूकप्लुत्या
संहिताधिकारस्य विच्छेदस्तत्र कर्तुं शक्यते तथापि पूर्वोक्तयुक्त्योपपत्तौ मण्डूकानु-
वृत्तेरयुक्तत्वात् ॥

१. सोऽन्ते इत्यस्य स्थाने अन्त्यो इति क० पु० ।

सुप्तिङन्तं पदम् ॥११४॥१४॥

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥

संश्लेषो हि संबन्धान् संयोगरूपो वर्णेषु, तस्य द्रव्यैकधर्मत्वात् वर्णानाञ्च नभोगुणत्वात् । अतएव न समवायः गुणानां परस्परसमवायानाधारत्वात् । नित्यविभुद्रव्यतापक्षेऽपि न सम्भवति, अजसंयोगनिराकरणादसमवेतत्वाच्च । अतिशय-
श्चानयोऽर्ध्वनिरूपः प्रत्यासत्तिस्त्वपेक्षारूपभेदात्सम्भवति । सन्निधिश्च प्रत्यासत्तिः
कालानन्तरितत्वमिति यावत् ॥

यद्यपि क्रमिकाणां वर्णानां प्रत्येकमुच्चारणक्रियाहेतुकालव्यवधानमावश्यकम् ।
तथापि तस्यावर्जनीयत्वादधर्मात्रकालव्यवधानमाश्रीयते ततोऽतिरिक्त परशब्दो
व्यावर्तयति । अत्र संहितामधीते न पदानीति लोके पदसन्निकर्षं एव संहिताशब्दः
प्रसिद्धो न तु वर्णसन्निकर्ष इति संज्ञारम्भः । सन्निकर्षमात्रे प्रसिद्धत्वान्नार्थः
संज्ञयेति वार्तिककारः । यदाह “संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्ध”मिति ॥

सुप्तिङन्तं पदमिति । सुप्ति प्रत्याहारो गृह्यते न सप्तमीबहुवचनम् । एवं हि
हे राजन् आर्द्रं चर्मन्तित्यादावपदत्वादेव नलोपाप्रसक्तेः “न ङि संबुद्धयोः”
[८।२।८] इति तन्निषेधोऽनर्थकः स्यात् तिङासाहचर्याच्च । प्रत्याहारश्चेह शास्त्रे
सर्वत्र सुपः पकारेण न तु कपः । स्वादिष्वित्यादिग्रहणाज् ज्ञापकात् । अन्यथा
सुप्यसर्वनामस्थाने इत्येव वाच्यं स्यादिति । नन्वन्तग्रहणमनर्थकं “प्रत्ययग्रहणम्”
[प० २३] इति सुप्तिङन्तमित्यर्थलाभात् । एवन्तर्हि—अन्तग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवतीति । तेन “तरप्तमपौ घः” [१।६।२२]
इति घसंज्ञा तरप्तमपौरेव भवति न तदन्तस्य । तेन गौरब्राह्मणितरेति “घञ्प
कल्पचेलङ्बुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाङ्गो ह्रस्वः” [६।३।४३] इत्यादिना
गौरशब्दो ह्रस्वाभावः । इतरथा हि तरवन्तस्य ब्राह्मणितराशब्दस्य
घसंज्ञायां गौरीशब्दे पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वत्वं स्यात् । तरब्रमात्रस्य तु सा

१. संयोगसमवाययोरित्यर्थः क० पु० ।
२. प्रसिद्धत्वादिति द्विवार क० पु० ।
३. गौरशब्दे इति नास्ति क० पु० ।
४. ह्रस्वः सिद्धः इति क० पु० ।

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥११॥७॥

अजिभरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥

न स्यादिति तत्र परे ब्राह्मण्या ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च गौरिब्राह्मणि-
तरेत्यनिष्टं रूपं प्रसज्येत । इतरादिग्रहणे तु संज्ञाविधानसामर्थ्यात्तदन्तं गृह्यते
केवले संज्ञानर्थक्यः दित्याद्यहम् ॥

हलः । अनन्तरा इति । अन्तरं व्यवधानं तच्च विजातीयैरेव सम्भवति ।
हलाञ्च विजातीया अच एवेति तदव्यवहिता इत्यर्थः इत्याह—अजिमरिति । अत्राजिभ-
रित्युपलक्षणम् वर्णोत्पत्तिनान्तरीयककालादधिककालस्यापीति । तेनावग्रहेऽपि संज्ञा
न भवति अप्स्वित्यप्सु विद्यतेह्यत्रान्तरमधमात्राकालः । सत्यां हि संज्ञायां “गुरो-
रनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्” [८२।८६] इति प्लुतः प्रसज्येतेत्याहुः ।
लघ्वर्थमेकाक्षरीयायां संज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणं सयुज्यन्ते वर्णा
यस्मिन् समुदाये इत्यन्यपदार्थस्य समुदायस्यैव संज्ञा यथा स्यात् प्रत्येकं
मा भूदिति । तथासति^२ गिर्यति इति “संयोगादेरातो धातोर्भवतः” [८२।४३]
इति नत्वं स्यात् रेफग्नित्थो यकारमात्रस्य संयोगादित्वात्तदादित्वाच्च धातोः ।
दृष्टकरोतीति ककारसंनिधौ दकारस्य संयोगसंज्ञायां संयोगान्तलोपश्च स्यात् । हल
इति जातो बहुवचनम् । तेन द्वयोर्बहुनामपि भवति । यत्र तु बहवो हलः संसृष्टा-
स्तत्राविशेषेण द्वयोर्बहुनां संज्ञेति स्थितमाहरे ॥

१. महासंज्ञाकरणेन संयुज्यन्ते वर्णा यत्रेति व्युत्पत्त्या संयोगसंज्ञा वर्णसमुदायस्य न
प्रत्येकमिति प्रकाशकारोक्तमसंगतम् । यतो घटपटौ संयुज्येते यत्रेति कथनेन
घटपटादेरन्यस्य प्रतीतिरदत्रापि हलो भिन्नस्यैव प्रतीत्यापत्तेः । अतः “गर्गाः शतं
दृग्दृच्यन्ताम्” इतिवत्समुदाये वाक्यपरिसमाप्या तथार्थलाभः । एवञ्चानन्तरा
इत्युक्तिरपि सामञ्जस्येनोपपद्यते । यतो हि अन्तरा द्वयोरेव भवति न तु प्रत्येकमतः
संयोगवद्विप्रयोगन्यायेन पशुदामयलादनन्तरा अपि समुदाय एव भविष्यति न
प्रत्येकम् । तत्र यद्यपि ह्रस्वो च ह्रस्वश्चेत्येकशेषेण बहूनामपि संयोगसंज्ञा लभ्यते तथापि
ह्रस्वो च ह्रस्वो चेति द्विवचनान्तस्येकशेषं विधातुं द्वयोरेव संयोगसंज्ञा विशेषा । बहूनां
संयोगसंज्ञायां फलाभावात् । वस्तुतस्तु मङ्गलस्यत्र संयोगादिलोपार्थं बहूनामपि
संयोगसंज्ञा वक्तव्येवेति सुधीमिर्विभाव्यम् ॥

१. संज्ञामिति क० पु० ।

२. हीत्यधिकः क० पु० ।

चादयोऽसत्वे ॥१।४।५७॥

अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥

हल इति किम् ।^१ “तनोतेडंडः सन्वच्च” [उणा० पा० ५ सू० ७४०] इति तितउः । अनन्तरयोरचोः संज्ञा मा भूत् । सत्यां हि संयोगान्तलोपः प्रसज्यते । न चोकारकरणं व्यर्थमिति चेत्^२ । तितउनेत्यादावपदान्ते श्रवणार्थत्वात् । “चालिनी तितउः पुमान्” इत्यभिधानात् ।^३ ननु कथमुकारः पदान्त इति चेन्न । प्रमादोऽयममरसिंहस्य, चालिनी तितउ इत्युक्तमिति कोषान्तरे दर्शनादित्युणादि-वृत्ताबुज्ज्वलदत्तेनाभिधानात् । तितउ परिपवनमिति^४ पस्पशाह्निक^५ भाष्ये नपुंसकप्रयोगाच्च ॥

अनन्तरा इति किम् । पनसम् । “स्कोःसंयोगाद्योरन्ते च” [८।२।२६] इति लोपो न भवति ।

चादय इति । चादयोऽप्रेऽव्ययप्रकरणे पठिताश्च-वा-हेत्यादयो गृह्यन्ते । “प्राग्नी-श्वरान्निपाताः” [१।४।१६] इत्यतो निपात इत्यनुवर्तते इत्याह निपातसंज्ञाः स्युरिति । सत्त्वं द्रव्यम् । असत्वे^६ इति किम् । पशुशब्दश्चादिषु पठ्यते सम्यगर्थे निपातसंज्ञो भवति । तस्य गवाद्यर्थवचनस्य संज्ञा मा भूदिति ।

ननु चायं पशुत्वविशिष्टं द्रव्यमाह एवञ्च द्रव्याद्रव्यसमुदायार्थकत्वाद् द्रव्यार्थो भवत्येव । नैष दोषः । असत्वे इति नायं पर्युदासः किन्तु प्रसज्यप्रतिषेधो द्रव्ये न भवतीति । अनपुंसकस्येतिवदसमर्थसमासः । तत्र च निषेधैकतात्पर्यकत्वाद् यत्र द्रव्यगन्धोऽप्यस्ति तत्र सर्वत्रैव प्रतिषेध इति ।

अथ कथं च भवति प्रोपाभ्यां, वेरित्यादौ चादीनां न निपातता । उच्यते असत्त्व इति प्रतिषेधात् । वैयाकरणानां हि शब्दोऽपि द्रव्यमेव । इदं तदिति व्यपदेशयोग्यं द्रव्यम् । तदुक्तम् भर्तृहरिणा द्रव्यसमुद्देशे—

“वस्तूपक्षरां यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः” इति ॥

१. इत्तुः सन्वधेति तत्रउ इति क० पु० ।

२. चेदिति नास्ति क० पु० ।

३. इत आरभ्य प्रयोगाच्चेत्यन्तो भागः नास्ति ग० पु० ।

४. तितउ परिपचपचनमिति क० पु० ।

५. ह्निक इति नास्ति क० पु० ।

६. सत्त्वे इति क० पु० ।

प्रादयः ॥१॥४॥५८॥

प्रादयोऽपि निपातसंज्ञाः स्युः ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥१॥१॥४६॥

टिट्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तौ स्तः ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ १॥१॥४७ ॥

अन्त्यादचः परो मित्स्यात् ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥ १॥५५॥

अनेकालादेशः शिच्च सर्वस्य स्यात् ॥

यस्मिन् शब्दे यद्विशेष्यं तत्र तद्द्रव्यमित्यर्थः । गौरित्यत्र गोः, गोः जातिरित्यत्र सामान्यं, शुक्ल इत्यत्र गुणः, पाचक इत्यत्र पाकक्रिया, वेः^१ प्रोपाभ्यमित्यादौ शब्दस्य स्वरूपं विशेष्यत्वाद्व्यमित्यर्थः । अथं वत्स्रे चैतद्वक्ष्यामः । “प्रकृतिवदनुकरणं भवति” [परि० ३६] इत्यतिदेशादपि निपाततेह नास्ति । अनुकार्यत्वेनाविवक्षणात् । अत एव विवक्षाभेदाद्विषयः क्रियः जेरित्यादिनिर्देशेषु धातुत्वोपपत्तिः ॥

प्रादयः । अद्रव्यार्था इत्येव प्राग्वत् पृथग्योगकरणमुपसर्गसंज्ञा प्रादीनामेव यथा स्थान्न चादीनाम् । अन्यथा चादिष्वेव प्रादयः पठनीयाः स्युः । अक्रियायोगेऽपि निपातसंज्ञार्थं चोत्तरस्माद्विभाग इति ।

परेण परिभाषाप्रकरणेन साहचर्यात्परिभाषेयम् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादिच्छब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । टकारे चाकार उच्चारणार्थ इत्याह टिट्कितवित्पादि । “षष्ठी स्थाने योगा” [१॥१॥५६] इत्यतः षष्ठीत्यनुकृष्यते तेन तदन्तं गृह्यते^२ षष्ठ्यन्तस्य निर्दिश्यमानस्याद्यन्तावित्यर्थस्तदाह-यस्योक्ताविति । तेन पञ्चमीनिर्दिष्टस्योच्यमानः चरेष्ट आदिर्न भवति । एवन्तर्हि “गापोष्टक्” [३॥१॥८] “ब्रीहिशात्यो-ढक्” [५॥२॥२] षष्ठीनिर्दिष्टस्य विधीयमानत्वात् टकस्तु टित्वकित्वयोगेऽपि शब्दपरविप्रतिषेधेन कित्वादन्त्यः स्यात् । अत्रोच्यते^३ । “पुरस्तादपवादाः अनन्तरान्^४ विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्” इति स्थानेयोगमेव बाधते न पुनः प्रत्ययपरत्वमपि ।

१. प्रयाभ्या मिति क० पु० ।

२. गृह्येतीति क० पु० ।

३. अत्रोच्यते इति नास्ति क० पु० ।

४. नन्तरानिति क० पु० ।

‘डिच्च’ [१।१।५३]

डिदनेकालप्यन्त्यस्यैव स्यात् ॥

यद्वा ‘गापोष्टक्’ [३।२।८] इत्यादौ पञ्चम्यर्थे षष्ठी व्याख्येया । षष्ठीपदेन लक्षणया तदर्थो ग्राह्यः । तेन षष्ठ्यर्थवतोऽवयविनस्तावाद्यन्तौ भवतः । अत एव यस्य तस्येति साधारणमुक्तम् ।

मिदचः इति । अच इति निर्धारणे षष्ठी । जाती चैकवचनम् । तुल्यजातीया-
पेक्षश्च निर्धारणम् भवतीत्यन्त्योऽप्यजेव गृह्यते तदाह—अन्त्यादच इति । सन्निविष्टानामचां
मध्ये इति शेषः । यद्यन्त्यादित्यनया सामानाधिकरण्यादच इति पञ्चमी स्यात्ततो
हलन्तेष्वेतन्न स्यात्ततश्च इनमो मित्वमनर्थकं स्यादिति भावः ।

अत्र षष्ठीति न सम्बध्यते तेन रुधादेः इनमन्त्यादचः परो भवति मित्करण-
सामर्थ्यात् । श्रवणार्थस्तु मकारो न भवति “वृणह इम्” [७।३।६२] इति निर्देशात्
तदाहुः “प्रत्ययपरत्वस्याप्ययमपवाद” इति ॥ मिदन्त्यादचः परो भवन् पूर्वान्तो
वा परादिर्वाऽभक्तोवेति त्रयः पक्षाः । तत्र परादित्वे वारिणे “धेङिति” [७।३।१११]
इति गुणः स्यात् । बर्हलिह इति मुमः परादित्वादपदान्तत्वादनुस्वारपरसवर्णविकल्पो
न स्याताम् । अत एव दोषादभक्तत्वपक्षोऽप्युपेक्ष्यः । ऋपूणीत्यादावनान्तत्वादङ्गस्य
दीर्घाप्रसङ्गाच्च । तस्मात्पूर्वान्त्यपक्षः एव साधीयान् ।

अनेकाल इति । शिदग्रहणं किमर्थम् । जसः शो सर्वस्य यथा स्यात् अलोऽन्त्यस्य
मा भूत् । ननु शितः शकारेणानेकाल्त्वादनेकालित्येव सिद्धम् । एवं तद्धेतुज्
ज्ञापयति “नानुबन्धकृतमनेकालत्वम्” इति । तेन दिव औत् सर्वादेशो न भवति ।
इति चिन्ता न्यत्र ।

अनेकाल इति किम् । अस्तेभूः सर्वस्य यथा स्यादन्त्यस्य मा भूत् । ननु
“डिच्च” [१।१।५३] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति डिदेवानेकालन्त्यस्य नान्य
इति । सत्यम् । “अतो भिस ऐस्” [७।१।६] इत्यादौ पञ्चमीनिर्देशेष्वैसादिरादेः
परस्य स्यात् । अनेकालग्रहणे तु परत्वाद् बाध्यते । अत्रोच्यते । “नानेकाल्शित्”
इत्येव सूत्रमस्तु “अलोऽन्त्यस्य” [१।१।५२] “आदेः परस्य” [१।१।५४] इत्यतोऽ
न्त्यस्येति, आदेरिति च पदे अनुवर्त्ये । अनेकाल् शिच्चादेरन्त्यस्य च प्राप्तो न
भवतीति षष्ठ्यन्तस्य सर्वस्यैवार्थाद् भविष्यति तथा तु न कृतमित्येव ॥

१. बाध भवत इति क० पु० ।
२. इनमित्यादच इति क० पु० ।
३. इति चिन्ताऽभ्यन्तरेति नास्ति क० पु० ।
४. अन्त्यस्य चेति ।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ [१।१।५६]

धात्वङ्गकृतद्विताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः स्थानिवत्स्युर्नत्वन्विधौ ॥

इति सध्युपयोगिसंज्ञाप्रकरणम् ॥

डिच् इति । पुरस्तादपवादव्यायेनानेकाल् सर्वस्येत्यस्यायमपवादः । एकालस्तु डितोऽलोऽन्त्यस्य । तेन सिद्धत्वादाह अनेकालपि । अनन्यार्थङित्वेषु चेदम्प्रवर्तते डित्करणसामर्थ्यात् । तेन तातडादिषु सर्वादेशता भवतीति तत्रैव वक्ष्यते ॥

स्थानिवदिति । स्थानिना तुल्यं वर्तते इति । “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वितिः” [५।१।११५] तुल्यत्वञ्च तत्कार्यापत्त्या । स्थानिनि यत्कार्यं तदादेशोऽपि भवतीत्यर्थः । यद्यपि षोढाऽतिदेशः^१ निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपातिदेशभेदात्^२ । तथापीह प्राधान्यात्कार्यातिदेश एवाश्रितः । तत्रोदाहरणदेशं दर्शयति धात्वङ्गेति । पदान्तानां द्वन्द्वे आदेशेन पष्ठोत्तपुरुषः । धात्वादेशो धातुवद्भवति अस्तेभूः । बभूव । “लिटि धातों रनभ्यासस्य [६।१।८] इति द्वित्वम् । अङ्गं “क्रिमः कः” [७।२।१०२] केन । अङ्गस्येति तु, पृथग्धातूपादानादङ्गग्रहणं प्रातिपदिकपरम् । अङ्गति गच्छति नानाकर्मत्वादिशक्तीरिति व्युत्पत्त्या । कृत् । प्रकृत्य । स्ववो लपः कृत्वात्तुक् । तद्धितः, नाडायनः । फस्यानः तस्य तद्धितत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । सुप् । रामाय । डेर्यः तस्य सुप्त्वात् “सुपिच” [७।३।१०२] इति दीर्घः । तिङ् । भवताम् । तस्य ताम् । तस्य तिङ्त्वातिङन्तमिति पदत्वम् । पदम् । वः । नः । विभक्त्यन्तादेशयोर्वसनसोः पदत्वादुत्त्वविसर्गौ । अव्ययोदाहरणम् । स्वः स्वः कामः इत्यत्र स्थाने द्विवचने पदद्वयात्मकस्यादेशस्याव्ययत्वादनव्ययस्येति प्रतिषेधात् “अतः कृकमि (कंसकुम्भपात्रकुशाकर्णिवनव्ययस्य) [८।३।४६] इति सत्त्वाभावः । तथा कदश्यः कापथः इत्यादी कदादेः स्थानिवत्त्वेनाव्ययत्वात् “तत्पुरुषे तुल्यार्थं (तृतीयासप्तम्यामानाव्ययद्वितीयाकृत्याः)” [६।२।२] इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । अव्ययग्रहणं निपातस्याप्युपलक्षणम् । तेन कदादेः “निपाता आद्युदात्ताः” [फिटसू-८०] इत्यपि प्रयोजनमित्याहुः । तदसत् । निपातस्याव्ययादेश इत्येव संगृहीतत्वात् । नह्यव्ययत्वप्रयुक्तमेवातिदिश्यते किन्तु वस्तुतो यदव्यये दृष्टं तत्सर्वमतिदेश्यम् । अन्यथा धात्वादेशोऽपि-आवधिष्टेत्यादौ

१. १. पूर्ववसनः । २. आद्यन्तवदेकस्मिन् । ३. सुखामग्निते पराङ्गवत्स्वरे । ४. कर्मवत् कर्मणा मुख्यक्रियः । अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । ५. द्विवचनेऽपि इमेऽतिदेशाः क्रमेण ।

धातुत्वमेवातिदिश्येत न हन्त्वमिति “आङो यमहनः” [१।३।२८] इत्यात्मनेपदं न स्यात् । यत्तु^१ प्राचोदाहृतम् । प्रहृत्य । अव्ययस्य क्वो ल्यप् तस्याव्ययत्वात्सुपो लुगिति । तदसत् । क्त्वामाप्त्यानाव्ययत्वात्तदन्तविधेस्तत्र स्थितत्वात् । तदिह क्तान्तस्याव्ययसंज्ञा क्त्वामात्रस्य चादेशः स कथमव्ययादेशः । “सर्वे सर्वप^२दादेशाः” इत्यस्य त्वनर्थकादेशमात्रविषयत्वात्क्त्वा ल्यबित्यत्रासम्भवः । यदपि तस्याव्ययत्वात्सुपो लुगिति । तदप्यसत् । अव्ययाद्विहितस्येति तत्र स्थितत्वात् । अन्यथाऽप्युच्चेसावित्यत्रापि प्रसङ्गात् ॥

किञ्च “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” [१।१।३८] इत्यत्र केवलस्य संज्ञाया प्रयोजनाभावेन तदन्तस्य संज्ञायामव्ययसंज्ञा^३याश्चान्वयर्थमुक्त्वाऽत्रान्या^४र्थाभिधानात्पूर्वापरविरोधः सिद्धान्तापरिशीलनञ्चेति ॥

यदपि मिश्रैरुच्यते तस्मात् क्त्वाग्रहणेन ल्यपो ग्रहणात्तदन्तस्यापि संज्ञा भवतीत्येवंपरमेतदिति । एतावताऽपि चिन्त्यत्वमेवोक्तम्भवति । अव्ययत्वातिदेशस्यासमर्थनात् । क्त्वादेशस्य तु कृदग्रहणेनापि सिद्धत्वात् । प्रयोजनदिक्^५चेयं न तु परिगणनम् । अन्यथा द्यौराद्यर्थमनल्लिधाविति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादौतोधात्वाद्यनादेशत्वात् । सिजाद्यादेशानामसंग्रहापत्तेश्च ।

वत्करणं किम् । स्थान्यादेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति । तथा हि सति हन इति विधीयमानस्तडादेशो वध एव स्यात् न तु हनः । संज्ञायाः स्वयं कार्ययोगित्वाभावात् । वत्करणात् ततोऽपि सिद्ध्यति । स्थानिवदित्युक्तेः क इत्यपेक्षा^६यां सम्बन्धिशब्दत्वादेवा^७देश इति लब्धे पुनर्वचनमानुमानिकस्याऽप्यादेशस्य परिग्रहार्थम् । “एहः” [३।४।६६] इत्यादौ हीकारेणोकारान्तः^८ शब्दोऽनुमीयते । उरिति चोकारान्तस्तत्रान्तरतम्यात्तेस्तुरित्यर्थो भवति स चानुमानिक इति न गृह्येत गौणमुख्यन्यायात् । यदुच्यते—

सर्वे सर्वपदादेशाः दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते” इति ॥ [म० भा० सू० १।१।१६]

१. प्रकाशटीकायां प्राक्पदेन प्रसादकारो गृह्यते ।

१. सर्वं एव तदादेशा इति क० पु० ।

२. संज्ञाश्चेति क० पु० ।

३. क्त्वान्यर्थ इति क० पु० ।

४. क्त्वान्यर्थेति क० पु० ।

५. दिक्चेयमिति क० पु० ।

६. इतिप्रापेक्षायामिति क० पु० ।

७. शब्दत्वादेश इति क० पु० ।

८. इकारशब्दो इति क० पु० ।

अत्रादेशग्रहणमेव लिङ्गम् । अनलिवधावित्यस्यार्थमाह । न त्वित्यादि । तेन द्यौः पन्थाः इममित्यादावात्वादेः स्थानिवत्त्वाद् 'हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' [६।१।६८] इति सुलोपो न । यद्यपि रामायेत्यत्र "सुपि च" [७।३।१०२] इति दीर्घो न स्यात्, यत्रादावित्यलाश्रयत्वात् । मैवम् । यदाश्रयं कार्यमतिदिश्यते प्रत्यासत्तेस्तदलाश्रयमेव निषिद्धयते इति स्थान्यलाश्रयकार्ये^१ प्रतिषेधः । यथा प्रपठ्येति वलादिलक्षण इट् । न चात्र यत्रादित्वं स्थानिगतं प्राच्यते आदेश एव सत्त्वात् । ननु तथापि स्थानिन एकारस्यालत्वात्तदाश्रयं सुप्त्वमलाश्रयमेव । अत्राहुः । यत्र कार्ये विधीयमानेऽल एवासाधारणं रूपमाश्रीयतेऽशिहलीत्यादिः सोऽलविधिः । सुपि चेत्यत्र तु नैवंविधं किञ्चिदस्ति केवलं रामायेत्युदाहरणेऽलात्मकस्थानीत्येतावत् । यत्त्वाश्रीयते सुप्त्वं न तदलोऽसाधारणं^२ भ्याम्भित्तादिषु समुदायेऽपि सत्त्वात् । एवञ्च स्थानिगतात्माप्रवृत्ति^३ धर्माश्रयं कार्यं न भवतीति फलितम् । अत्र चालाश्रयो विधिरिति मध्यमपदलोपी समास आश्रीयते सर्वविभक्त्यर्थसंग्रहाथम् ।

तेन यश्चालि विधिः यश्चालो विधिः यश्चालः परस्य विधिः यश्चाला सर्वोऽप्यल्^४विधित्वान्निषिद्धयते । अलि यथा क इष्टः इति । यजेः संप्रसारणस्य स्थानिवत्त्वाद् हशि च [६।१।११४] इत्युत्त्वं न । अलो यथा द्युः^५ कामः इत्यत्र दिव उत्त्वस्य स्थानिवत्त्वाद्वलि लोपो न । अलः परस्य द्यौरित्युदाहृतम् । अला यथा व्यूढोरस्केन "सोऽपदादौ" [८।३।३८] इति सस्य स्थानिवत्त्वात्^६ "प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च" [८।४।११] इति एतत्वं न । यद्यपि सम्बन्धसामान्य-

१. स्थान्यलाश्रये इत्यस्य स्थानिसम्बन्धलाश्रये, स्थानिरूपालाश्रये चेऽर्थः । तत्र स्थानिसम्बन्धलाश्रये कार्ये विधीयमाने निषेधो भवति । स्थानिरूपालाश्रये च स्थानिरूपालाश्रयस्यादेशस्य स्थानिनिमित्तके अलनलाश्रये कीदृशेऽपि कार्ये निषेधः । आद्यस्योदाहरणम् प्रपठ्य । अत्राल्वृत्तिधर्मो वल्वत्वं तद्वद्वृत्तिधर्माश्रयवलादिनिमित्तकत्वादिति कर्तव्ये निषेधः । द्वितीयोदाहरणम् धिन्वन्ति । अत्रोकारस्य स्थाने यणि व्यपदेशिवद्भावेन बलादित्वात् स्थानिगतमार्थधातुस्त्वमल्समुदायनिष्ठमादायेट्प्रवृत्तिर्न भवति अनद्विधा विति निषेधात् यतो हि यस्मिन्नादेशे स्थानिवद्भाव एष्टव्यः स अलमात्रस्येकारस्य स्थाने जातः स च स्थानिरूपोऽपि । अतस्तस्मिन्नादेशे कमपि धर्मं स्थानिगतमादाय कार्यं न भवतीति नेडागमः । अन्योऽप्यत्रत्यो विचारोऽन्यतोऽवसेयः । इति संज्ञाप्रकरणम् ।

१. सुपि खेति क० पु० ।
२. अस्वाधारणमिति क० पु० ।
३. अलमावृत्तीति क० पु० ।
४. सर्वोऽप्यल्विधीत्पानि इति क० पु० ।
५. प्रथमाम इति क० पु० ।
६. स्थानिवत्त्वादुच्चायेति क० पु० ।

षष्ठोसमासेनापि^१ तदर्थो लभ्यते तथापि यत्र प्रपठ्येत्यादौ वलादिलक्षण इति प्रत्ययस्य प्राधान्याद्गुणभावेनाप्यलाश्रीयते तत्रापि निषेधो यथा स्यादिति मध्यम-पदलोपिसमासाश्रयणमिति स्थितम् । “सिंहपिच्च” [३।४।८७] इति ज्ञापकादलिवधित्वे-ऽपि भवत्यनुबन्धकार्याणामतिदेशस्तेनाधीत्येत्यत्र त्यपः कित्वाद्गुणाभावः । स्यान्त्या-देशयोः स्वरूपभेदात्स्थान्याश्रयकार्यमादेशे^२ न प्राप्नोतीत्ययमतिदेश आरभ्यते । ननु “युष्मदस्मदोरनादेशे” [७।२।६८] इति निषेधो ज्ञापयति भवति स्थानिकार्य-मादेशेऽपि अलाश्रये चाप्रसङ्गे अदो जग्धो ल्यब्ग्रहणादन्यथा ति कीतीत्येव सिद्धे किं ल्यपीत्यनेनेति चेत् । अत्राहुः । उत्तरार्थं तावदवश्यं स्थानिवदादेश इति वक्तव्यम् सोऽन्यार्थः सन्निहैव क्रियते लिङ्गानाश्रयणायेति । अनलिवधाविति तु स्पष्टार्थ-मेवेत्यलमियता ।

इतीति । इति शब्दः समाप्तो संज्ञाप्रकरणमिति । यद्यपि परिभाषाति-ज्ञा-द्यनुक्रान्तं तथापि प्राधान्यभूयस्त्वाभ्यां संज्ञया व्यपदेशो ब्राह्मणग्राम इति यथा । यद्वा सम्पदं ज्ञायते इति प्रधानविधिविहितं कार्यं याभिरिति संज्ञाशब्दो यौगिकस्तेन परिभाषादिसंज्ञासिद्धिः ॥

“दुस्तर्ककर्कशधियां विदुषां मितोत्कया निःशेषदोषपरितोपमृते न दोषः ।

हन्ताभिनन्दति न मन्दमतिर्बहूक्तिं तत्केन वाणि करवाणि जनानुवृत्तिम् ॥१॥

“पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डलमणिर्यः शेषवंशामलो—

त्तंसः श्री नरसिंहसूरिरभवत्प्रत्यक्षवादस्पतिः ।

तत्सुनोः कृतगूढभावविवृतो सत्प्रक्रियाव्याकृतो—

श्रीकृष्णस्य कृतो समाप्तिमगमत्संज्ञाप्रकाशोऽग्रिमः” ॥२॥

श्रीरामस्मरणानुषक्तमनसो सौजन्यदुःखाम्बुधेः

सीतायाः परिणेतुराजजनकस्यारव्याविदो ये बुधाः ।

तत्पुत्रस्य स्वधोतपण्डितकृतो सत्प्रक्रियाव्याकृतो

शब्दारूपाधृतो सुपूर्तिमगमत्संज्ञाप्रकाशोऽग्रिमः ॥३॥

श्रीरामाय नमः

श्रीदेवाय शिवस्वरूपिणे लक्ष्मीनृसिंहाय नमः ।

संज्ञासन्धिः १००० ॥

१. नातदर्थं इति क० पु०

२. आदौनेति क० पु० ।

३. अपदेश इति क० पु०

इको यणचि ॥ [६।१।७७]

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये ॥

उपायनिरूपणान्तरमुपेयं निरूप्यत इति प्रतिजानीते । अथ सन्धिरिति । सन्धानं सन्धिरज्जलादिसंश्लेषरूपः संहितेति यावत् । तदाश्रयं कार्यमुच्यते इत्यर्थः । यत्तु पदान्तजश्वचत्वंलोपदीर्घसंज्ञापरिभाषाद्यसंहिताकार्यमुपदिश्यते तत्संहिता-कार्यशेषतयेति न विरुद्धयते । तत्र वर्णोद्देशक्रमादादावचां सन्धि निरूपयति । तत्र प्रथमोऽप्यकार उपेक्षितः प्रादुर्गुणः" [६।१।८७] इत्यादि' सन्धेरजनुवृत्तिसापेक्ष-त्वादनेकापवादविषयतया दुरुहत्वाच्च ।

इकः । उद्देश्यविधेयनिमित्तानां निर्देशाद्विधिरयम् । इक इति षष्ठी न प्रथमा-बहुवचनम् । "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति (नहि सन्देहादलक्षणम्)" इति न्यायात् ।

प्रथमायामपि हि "नाभिनमं च" [वा० अष्टा० ५।१।२] इत्यादाविवावश्यं षष्ठी प्रकल्प्यैव । अन्यथा स्थान्यादेशभावानुपपत्तेः । यद्यप्येकशतं षष्ठ्यर्थाः इति न्यायात्षष्ठ्याः सम्बन्धमात्रवाचितया परपूर्वत्वादयोऽप्यर्थाः सम्भवन्ति । तथापि "षष्ठीस्थाने योगा" [१।१। ६] इति परिभाषया स्थानिरूप एव सम्बन्धो गृह्यते । इह शास्त्रेऽविदितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा वेदितव्येति श्चतर्दर्थः । स्थानं च प्रसङ्गः "दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्य" मिति वत् । ततश्च शब्दप्रस्तावादिकः स्थान इक उच्चारणप्रसङ्गे स नोच्चार्यः यणोव तूच्चार्य इत्यर्थः संपद्यते ।

१. द्वयोः पदयोः सम्यगाधानं येन प्रकरणेन क्रियते तत् सन्धिप्रकरणम् । तत्र सर्वेषां वर्णानां रूपान्तरपरिणामेन कचिद्विरोधादिना च संधानं सम्यक् संभवति । तत्र वर्णसामान्यायेषु प्रथममचामेव पाठात्तेषामेव सन्धानमचसन्धिनाम्ना प्रथमं प्रस्तूयते इकोयणचीत्यादिना ।

अचसन्धिरित्यत्र कुत्वादिकं तु न भवति "अक्षपाचत्तरम्" [२।२।३३] "सिद्धमनच्त्वात्" [वा० १।१।१] "कथमनच्त्वरम्" [भा० १।१।१] इत्यादि सूत्रवार्तिकभाष्यप्रयोगैर्वृत्तिघटकाचपदे कुत्वाभावस्य ज्ञापितत्वात् ।

२. स्थाने योगो यस्याः सा तथा ससम्या अलुक् । अथवा स्थानेन योगो यस्याः विभक्तैर्लुक् निपातनादेत्वम् ॥

१. तत् सन्धेरिति ख० पु० ।

२. इति न्यायात्षष्ठ्या इत्यधिकः ख० पु० । परन्तु संगतार्थतया निवेशितः ।

तथाहि दधि पश्य दध्यानयेत्युभयथा प्रयोगदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यानि-
कारान्त इव^१ यकारान्तोऽपि दध्यर्थतया लोकत एव सिद्धः । तत्रेकारान्तस्याजादावपि
ह्लादाविव प्रयोगे प्रसक्ते तं निवर्त्य यकारान्तोच्चारणमनया रीत्या तु शिष्यते ।
अथमेव स्थान्यादेशभावो नाम न पुनरिकारस्योपरि यणोव स्थाप्यते घट इव पटः
वर्णेषु तदसम्भवात् तदेतदाह इकः स्थाने इति ॥

अचि परे इति । यद्यपि सामीपिक आधारे इयं सप्तमी सति सप्तमी वा । तच्च
सामीप्यं सत्त्वं वा पूर्वस्य परस्य व्यवहितस्याव्यवहितस्य च भवतीति पचत्यादा-
वतिप्रसङ्गः । तथापि “तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” [१।१।६६] इति परिभाषया
पर इत्यर्थो लभ्यते । तस्मिन्निति सप्तम्यर्थो लक्ष्यते । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थं
निःशब्दो नैरन्तर्ये दिशिस्तूच्चारणक्रियो नितरां दिष्ट निर्दिष्टः । सप्तमी च षष्ठोस्थाने ।
तेन सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं तदपि निर्दिष्टस्याव्यवहितस्यैव तेन नातिप्रसङ्गः ।
व्यवधानञ्च वर्णकृतं निषिध्यते न कालकृतम् संहिताधिकाराज्ज्ञापकात् । अन्यथा
निर्दिष्टग्रहणादेवासंहितायां यणाद्यप्रसञ्जनात् किं तेन ? इति । तेनोत्तरपदाधिकारे
विहितमलुगानडादि कालव्यवधानेऽप्यवग्रहे भवत्येव । आखरे तिष्ठतीत्याखरेष्टः^२ ।
अग्नाविष्णू^३ इत्यग्नाविष्णू इत्यादि । एवञ्च कृत्वा सन्धिकार्यमपि कालव्यवाये
प्राप्नोतीति तन्निवृत्तये संहितायामित्यधिक्रियते । विषयसप्तमी चेयम् । कार्यनि-
मित्तयोः संहितायां विषयभूतायां वक्ष्यमाणं कार्यं भवतीति तदर्थः तदिदमुक्तम्
संहितायां विषय इति ॥

ननु “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” [६।१।७१] “दीर्घात्” [६।१।७५]
इत्यतो ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्या तयो यंण् विधानान्न व्यञ्जनस्य भविष्यति । प्लुतस्य
प्रकृतिभावेन भवितव्यम् । एचान्त्वयादयोऽपवादा हरय इत्यादौ, उपेन्द्रः कृष्णैकत्व-
मित्यादौ तु “आद्गुणः” [६।१।८७] “वृद्धिरेचि” [६।१।८८] इति गुणवृद्धौ बाधके
भविष्यतः । यथा सत्यपीग्रहणे श्रीश इत्यादौ सवर्णादीर्घत्वम् । अतो नार्थ
इग्रहणेन । अत्राहुः इदन्तर्हि प्रयोजनम् । इको यणोव कचिद् यथा स्यात्
यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूत् । किञ्चान्यत् प्राप्नोति, इकोऽसवर्णे (शाकल्पस्य ह्रस्वश्च)

१. इकारान्तोऽपि दध्यर्थतयेत्येव क० पु० ।

२. आखरेष्ट इति क० पु० ।

३. अग्नाविष्णू इत्यग्नाविष्णू इति क० पु० ।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ [१।३।१०]

समेषूद्देशिषु समानां विधानं यथाक्रमं स्यात् ॥ सुधूय उपास्य इति स्थिते ।

[६।१।१२७] इति शाकलम् एवञ्च यद्वक्ष्यति “न समासे” (वा०) इति तदनेन संगृहीतं भवतीति । वयन्तु^१ ब्रूमः । तदिह व्यञ्जननिवृत्त्यर्थमेवेग्रहणम् । न च ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्या तत्तिद्धिः । प्लुतस्यासंग्रहापत्तेः । ननूक्तं प्लुतस्य प्रकृतिभावेनैव भवितव्यमिति । नैतदेवम् । एहि करमोरु^२ इति । मुतनू^३ इति । चिनुदि^४ अत्रेत्यादौ, यत्र “अप्लुतवदुपस्थिते” [६।१।१२६] “ई चाक्रवर्मणस्य” [६।१।१३०] इति चाप्लुतवद्भावेन प्रकृतिभावनियेषस्तत्र प्लुतसन्ध्यप्रसङ्गादिति । इकः प्लुतपूर्वस्य यण् वाच्यः । भो^५ इडा । भो^६ यिडा । भोशब्दस्य^७ गीतिबशात्प्लुतः इकारः स्वरादिपाठात् “निपात एकाजनाङ्” [१।१।७४] इति प्रगृह्यं तस्य^८ प्रकृतिभावे प्राप्ते यण् विधीयते । यत्तु सत्रर्णदीर्घबाधनार्थमिति^९ प्राञ्चः । तदसत् । तस्य प्रकृतिभावेनैव बाधितत्वात् । प्लुतग्रहणञ्चेह मात्रिकद्विमात्रिकव्यतिरिक्ताचूपरम् । तेन चतुर्मात्रादावपि भवति । तथा छन्दोगाः गायन्तीति मिथः ॥

यथासंख्यमिति । अनुदेशो विधानं तद्व्युद्देश्यापेक्षम् । समत्वञ्च तुल्यसंख्याकत्व-
न्तदपेक्षयैव गम्यते । अन्यथाऽस्यानुपस्थितेरित्यभिप्रेत्याह-समेष्वित्यादि । समसंख्याके-
ष्वित्यर्थः । समानामित्यपि । यथाक्रममिति । उद्देशक्रमानुरोधेन प्रथमस्य प्रथमो-
द्वितीयस्य द्वितीय इत्यादिः । न पुनः पूर्वस्य द्वितीयः द्वितीयस्य वा पूर्वं इत्यर्थः ।

नन्वत्र “स्थानेऽन्तरतम” [१।१।५०] इत्येव सिद्धम् । तथा हि स्थान-
साम्यादिकारस्य तालव्यस्य तालव्यो यकारः । उकारस्योष्ठ्यस्य तादृश एव वः ।
ऋकारस्य मूर्धन्यस्य तादृश एव रः । लृकारस्य दन्त्यस्य तादृश एव लः तत्किमर्थं
मिदम् । सत्यम् । “तस्यस्थमिपां तान्तन्तामः” [३।४।१०१] इत्यादावान्तर्यासम्भवात्त-

१. वेति क० पु० ।
२. पदार्थेत्यधिकः क० पु० ।
३. करतारु इति क० पु० ।
४. लोशब्दस्तेति क० पु० ।
५. प्रगृह्यन्तेऽस्तेति क० पु० ।
६. बाधनानार्थमिति क० पु० ।

“अनचि च” ॥ [८।४।४७]

अचः परस्प यरोऽनचि परे द्वे स्तः ॥

दर्थमिदमारब्धम् । एवञ्चेहाप्यप्रतिहतविषयत्वात् सौकर्यवशाच्चा^१ चार्यैरुपन्यस्तम् । अथ पठ्यमानेऽप्यस्मिन् यथासंख्यमत्र न लभ्यं सवरणग्रहणात् षट्षष्टिरिकः यणः सप्तेति वैषम्यादिति चेन्न । शब्दतः साम्यस्य सत्त्वाभ्युपगमान्न दोषः । शब्दसाम्य-मेकयोगश्चेत्येष पक्ष आश्रयितव्य इति कैयटोक्तेः । अत एव “स्यतासी लृलुटो” [३।१।३३] इत्यत्रापीष्टसिद्धिः । परस्मैपदानां णलादयः “एचोऽयवायावः” [६।१।७८] इत्यादौ च तिबादिसूत्रेऽक्षरसमाप्ताये च तिबादय एचश्च क्रमेण प्रतीता इति तद्गत एव क्रम आश्रीयते संज्ञाशब्देन तादृशानामेवोपस्थितेः । अत्र स्वरिते^२नेत्युत्तरसूत्रस्थस्य पूर्वशेषताङ्गीकारात् स्वरितत्वाभावे यथासंख्यं नेति “स्तोः श्चुना श्चुः” [८।४।४०] इत्यादौ निमित्तनिमित्तिनो^३यथासंख्यं न प्रवर्तत इत्याहुः । समशब्दस्य तुल्यार्थत्वादसर्वनामत्वात्समानामिति निर्देशः । यथासंख्यं फलितमुदा-हरन्नाह सुधय् उपास्य इति स्थिते इति । अन्यदुच्यत इति शेषः । बहुव्रीहिः, कर्मधारयो वा सुधीशब्दः । सुधिया उपास्य इति “कृत्करणे कृता बहुलम्” [२।१।३२] इति तृतीयासमासः ।

अनचि च इति । “अचो रहाम्यद्वौ” [८।४।४६] यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको

१. यद्यप्यत्र यणविधौ “स्थानेऽन्तरतमः” [१।१।५०] “यथासंख्य (मनुदेशः समानाम्)” [१।३।१०] इत्युभयथाऽपि व्यवस्था भवितुमर्हति अतएव भाष्ये “स्थानेऽन्तरतम” [१।१।५०] इति सूत्रे किमुदाहरणम् दृश्यत्र मध्यत्रेऽप्युक्तम् । परञ्चाच्च संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धमित्युक्त्वा तयोरविशेषः सूचितः । तथाप्युभयोः प्रवृत्तौ परत्वाद्यथासंख्यप्रवृत्तिरेव साधीयसीति भस्वा-आचार्यवर्थैस्तथोक्तम् । सिद्धान्तकौमुद्यान्तु व्यक्तपक्षे षट्षष्टिः यणपदेन सप्तेति वैषम्याद् यथासंख्यसूत्राप्रसिरिति मत्वा स्थानत आन्तर्यादिकारस्य यकार इत्युक्तम् । परन्तु तत्र शोभनम् । भलादिषु सर्वभकारादीनां ग्रहणार्थं प्रत्याहारेषु व्यवस्थितपदद्वयमध्ये जातिपक्षस्यैवाश्रयणेनादिप्रत्याहारेष्वपि तथैवाश्रयणाद्यथासंख्यसूत्रप्राप्तेरेव न्याय्यत्वात् ।

१. परत्वा शाधार्योरीति क० पु० ।
२. एचश्चेति मूलोक्तः ख० पु० ।
३. स्वरितेन नेति क० पु० ।
४. निमित्तिनोरित्येव क० पु० ।

वा" [८।४।४५] इत्यतोऽचः द्वे यर इत्यनुवर्तते इत्याशयेनाह अच इत्यादि । परस्येति च "तस्मादित्युत्तरस्य" [१।१।६७] इति परिभाषया लभ्यते । अत्र वेत्यप्यनुवर्तते । तथा च "नाज्जलो" [१।१।१०] इत्यत्र कैयटः । "अनचि च" [८।४।४७] इति द्वित्वं विकल्पेनेति । आचार्यैस्तु "सर्वत्र शाकल्यस्य" [८।४।५१] इति पाक्षिकनिषेधेनापि फलतः सिद्धेवेति नानुवर्तितम् । अनचीति यदि पयुंदासः स्यात्ततो "नञ्निवयुक्तमन्य^१सदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिः" [परि० ७५] इति^२ न्यायादज्जिभन्नेऽचसदृशे वर्णे हलीत्यर्थः स्यात्ततो लाघवाद्दलीत्येव वदेत् । तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् अचि नेति । असूर्यललाटयोः (दृशितपोः) [३।२।३६] इति ज्ञापकादसमर्थेनापि नञः समासः । तेनावसानेऽपि द्वित्वं भवति । वाक्क् त्वक्किति । एवञ्चानचि परे इत्यप्यचि परे नेत्यस^३मर्थसमासमाश्रित्य व्याख्येयम् । यद्वाऽपापमिति वत्तदभावेऽत्र नञ् वर्तते, तेनानचि परेऽजभावे परे इत्यर्थः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पूर्वोपपन्नं सम्भवत्येव खरवसानयोरितिवत् । एवञ्चासमर्थसमासो नाश्रयितव्यो भवति । अवसाने यरो द्वे भवत इति वक्तव्यञ्च न भवति ।

न च "दीर्घादाचार्याणाम्" [८।४।५२] इति निषेधाद् वाक्क् इति कथं द्वित्वमिति चिन्त्यम् । अन्यथा "दीर्घादाचार्याणाम्" [८।४।५२] इत्यत्र मण्डूकप्लुतिन्यायेन "शरोऽचि" [८।४।५६] इत्यनेन व्यवहितमप्यनचीति पदमनुवर्तते तत्र शब्दाधिकाराश्रयणेन पयुंदासवृत्त्या हल्परमिह सम्बध्यते तेन दीर्घादचः परस्य यरो हल्येव द्वित्वं निषिध्यते नावसानेऽपीत्यदोषः एवञ्च रामादित्यादावपि न द्वित्वनिषेधः । एतच्च वाक्क् इति भाष्यकारेण कण्ठत उदाहृतत्वादुन्नीयते । किञ्च "अनचि च" इति^४ [८।४।४७] गुरुनिर्देशं कुर्वन्तः सूत्रकारस्याप्येतदेवाभिप्रेतं लक्ष्यते । उत्तरत्राप्यनुवर्तते इति । केवलप्रतिषेधार्थकत्वे ।

१. तस्मि अति निर्दिष्ट इति क० पु० ।

२. अन्यसदृशे इत्येव क० पु० ।

३. गतिन्याया दिति क० पु० ।

४. इत्यसमर्थसमयसमासमाश्रित्येति क० पु० ।

५. इतीति नास्ति ख० पु० ।

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । [१।१।५७]

परनिमित्तोऽजादेशः पूर्वविधौ कार्ये स्थानिवत्स्यात् । इति द्वित्वाप्राप्ते ।

च लाघवाय नाचि चेत्येव निर्दिशेत् । एवञ्चासमर्थसमासो नाश्रयितव्यो भवत्युत्तरनकारोऽपि न कर्तव्यो भवति । अस्यैवानुवृत्तेः सुशक^१ त्वादित्यालोचयामः ॥^१

अचः परस्मिन्निति । स्थानिवदादेश इत्यनुवर्तते । अच इति स्थानिनिर्देशः । यद्यप्यनूद्यमानादेशविशेषणत्वात् “षष्ठी स्थानेयोगा” [१।१।४६] इति परिभाषा नोपतिष्ठते, तथाप्यचोऽयमादेशः इति सम्बन्धेन तत्स्थानिक एव प्रतीयते, स्थाने इत्यनुवृत्ते^२र्वा । परस्मिन्निति निमित्तसप्तमी न पर^३सप्तमी परशब्देनैव परत्वस्योक्तत्वात् । परस्मिन् य आदेश इत्यनुवादाच्च । पूर्वविधाविति तु विषयसप्तमी तदेतदाह-परनिमित्त इत्यादि । स्थानिवदादेश इत्येव सिद्धेऽल्विध्यर्थमिदं तथाहि तितउमाचष्टे इति णौ टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् “अचोऽङ्गिति” [७।२।११५] “अत” उपधायाः” [७।२।११६] इति स्थान्यलाश्रया वृद्धिर्भवति । तत्र पुकि कृते तितापयतीति सिद्धयति । न च पुकं प्रत्यपि स्थानिवत्त्वम् । आदिष्टादचः पूर्वत्वात् । तथा पेयीयतेः क्वचि कृतेऽल्लोपयलोपयोश्चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् “एरनेकाचोऽ (संयोगपूर्वस्य)” [६।४।८२] इति यणि यलोपे च पेप्तिरिति भवति । एवं चेचीयतेश्चेत्कि^४रिति ।

१. इदं द्वित्वं षाष्ठद्वित्ववद् द्विःप्रयोग एव । उच्चारणक्रियाध्याहारेण यर इत्यत्र कर्म षष्ठ्या एव न्याय्यत्वात् । स्थाने द्विर्वचनपक्षे तु यर इति शेषषष्ठीस्वीकार आपद्येत स चायुक्तः । “ऋपपदविभक्ततेः कारकविभक्तिर्वलीयसी” [परि० १०३] इति न्यायात् । “शरःखयो द्वे स्तः इति वाच्यम्” [वा०] स्थाली । तत्र विनिगमनाविरहात् शरः परस्य खय इत्यर्थः । खयः परस्य शर इत्यर्थश्च । तत्रान्ये वस्सः इत्युदाहरणम् । केचित्तु “अवसाने यरो द्वे स्तः” इति पठित्वा वाक्कि^४युदाहरन्ति तत् अचि चेति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेणैव गतार्थम् ॥

१. सु शब्दत्वाविशेष्येति ।
२. स्थाने इत्यनुवर्तते वा इति क० पु० ।
३. परसप्तमीति नास्ति क० पु० ।
४. चेत्किरिति क० पु० ।

तथा "शोतनूकरणे" यङन्तात् किपि, अल्लोपयत्नोपयोः "द्यातो लोप इटि च" [६।४।६४] इत्यालोपे ब्रश्चेति षत्वे शाष्टिरिति भवति । एवमन्या न्यूह्यानि । अपि च पूर्वसूत्रेण स्वानाश्रयं प्राप्यते न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते अतिदेशानाम् आतिदेशिकाविरुद्धस्वाश्रयकार्यानिवर्तकत्वात् । तथा च रामायेति दीर्घत्वमादेशाश्रयं भवति । इदम्पुनः स्थान्याश्रयं यथा स्यादादेशाश्रयं मा भूदिति नियमार्थमप्यारभ्यते । तथा च पठयतीति टिलोपे कृते प्राप्तो यथा वृद्धिर्न भवति वायोरिति यलोपो न भवतीति दिक् ।

पूर्वविधाविति । पूर्वत्वं यदि निमित्तापेक्षमादेशापेक्षं वा गृह्येत ततो वैयाकरणः सोवश्वः इत्यादावपि यणः स्थानिवत्त्वादैच आयावो स्यातां तावपि यणादेशात्तन्निमित्ताच्च परस्मादचः पूर्वस्य कार्यमिति ॥ न चान्तर्भूताजपेभ्योरायावोः कर्तव्ययोर्बहिर्भूततद्वितापेक्षस्यैवोऽसिद्धत्वम् । नाजानन्तये [परि० ५१] इति निषेधात् । तस्मादजपेक्षं पूर्वत्वमाश्रीयते । परनिमित्तो योऽच आदेश इति ह्यादेशात् प्रागवस्थानूद्यते । ततश्च सन्निधानात् प्रतीयमानमवधिन्वमपि तदवस्थस्यैव चो युक्तम् । ततश्च परनिमित्तो योऽच आदेशः स स्थान्यजपेक्षया पूर्वस्य विधौ

१. अत्र सूत्रे विधिशब्दो भावसाधनोऽपि । एतद्वदे पूर्वस्येति कर्मणि षष्ठी इति प्रसादकारः । तत्र प्रकाशटीकायां पदमञ्जरीं चायं पक्षः खण्डित इति तत् एवावगन्तव्यम् । विधिग्रहणं समासद्वयलाभार्थं पूर्वस्य विधिः पूर्वस्माद्विधिः तत्र पूर्वस्य विधौ वज्रश्चेति प्रयोजनम् । अत्र पूर्वस्य संप्रसारणनिषेधविधौ 'उरत्' [७।४।६६] ह्रस्वकारस्य स्थाननिवद्भावेन संप्रसारणत्वान्निषेधः सिद्धः । पूर्वस्माद्विधावपीपचन्ति-त्यत्र "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च" [३।४।१०१] इति जुसभावः । वस्तुतः पूर्वविधिशब्दे तन्त्रावृत्त्यादिनार्थद्वयमुपलभ्यते । तत्रैकोऽर्थ उक्त एव । अपरश्च विधिशब्दस्य भावसाधनत्वं स्वीकृत्य पूर्वस्येति सम्बन्धसामाख्ये षष्ठी । तथा च पूर्वसम्बन्धिभावेऽर्था-स्थितौ कर्तव्यायामपि स्थानिवद् भवतीत्यर्थः । तेनपेनेय इत्यत्र "यस्येति च" [६।४।१४८] इतीकारलोपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात्सन्निधयोगशिष्टन्यायप्राप्तनिवृत्तिप्रति-बन्धेन नकारस्थितिः । पदान्ते द्विवचनादां च कर्तव्ये परनिमित्तोऽज्ञादेशो न स्थानिवत् स्यात् । इति धकारस्य द्वित्वम् ।

१. अन्याह्यानीति क० पु० ।
२. स्थानाश्रयमिति क० पु० ।
३. अतिदेशानामिति नास्ति क० पु० ।

कतंये इत्यर्थो भवति । न चादेशस्य स्थानिवत्त्वविधानदशायामचः पूर्वत्वं सांप्रतिकं सम्भवतीत्यनादेशावस्थागतमचः पूर्वत्वं गृह्यते तदेतदुच्यते-अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भाव इति । आदेशनमादिष्टं तदकृतं यस्य सोऽनादिष्टः । अकृतादेशोऽचि पूर्वो यः सन्निहितो दृष्टस्तस्य विधावित्यर्थः । एवञ्च वेया^१करणादावप्रसङ्गः । वि—आकरणः सु—अश्वः इत्यवस्थायां य्वोरभावेनैचोऽप्यनिधानादिति । एवं स्थिते विधिशब्दोऽत्र कर्मसाधनः पूर्वस्येति शेष^२लक्षणा षष्ठी पूर्वस्य व्यवस्थितस्य सतः सम्बन्धो यो विधीयत इति । एवं ह्यनादिष्टादचः पूर्वमवस्थितस्य विधावित्येव विशेषो लभ्यते । यत्तु विधिशब्दो भावसाधनः पूर्वस्येति कर्मणि षष्ठीति प्राञ्चः । तदसत् । अत्र पक्षे ह्ययमर्थः स्यात् पूर्वस्य विधौ पूर्वकर्मके विधाने पूर्वस्मिन् विधाविति यावत् । अजपेक्षं च पूर्वत्वमित्युक्तम् । अवस्थिते चाचि ततः पूर्वं किञ्चिद्विधेयं भवति । इहादेशः स्थानिवदिति वचनादादेशेनाज् निर्वातित इति कथमचः पूर्वं विधानं सम्भवेत् । न च वाच्यमादेशद्वारकमचः पूर्वत्वं ग्रहीष्यते इति । वेयाकरणादावपि प्रसङ्गादित्यलमियता ॥ अचः किम् ? आगत्य । अनुनासिकलोपस्तुकि कार्ये न स्थानिवत् । परस्मिन् किम् ? । वेयाघ्रपद्यः पादस्यान्तलोपोऽपरनिमित्तः पद्भावं प्रति न स्थानिवत् । पूर्वस्य किम् ? । हे गोः । “अचोऽञ्जिति” [७।२।१२५] इति वृद्धिरेङ्ह्रस्वादिति परस्याः संबुद्धे लोपे कार्ये न स्थानिवत् ॥ ननु पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवदिष्यते अपीपचन्निति तथा । नेतदेवम् । पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितात्परस्य विधावित्येवं तत् ॥ तथा चापीपचन्नित्यत्राचः पूर्वं यदभ्यस्तं तन्निमित्तत्वेनाश्रित्य जुस् प्राप्नोति । इह तु वृद्धेः^३ पूर्वो गकारो वस्तुतः सन्नपि न संबुद्धिलोपे निमित्ततयाऽऽश्रीयते इति वेषम्यम् । वृद्धिग्रहणन्त्वशास्त्रीयेऽपि वृद्धयभावादौ स्थानिवत्त्वार्थमा^४हुः ॥ इतिद्वित्वाप्राप्ताविति । इति हेतोर्यस्मात् सुध्व् उपास्य इत्यत्रोकारनिमित्तस्येकाराजादेशस्य यण इकारादनादिष्टादचः पूर्वत्वेन सन्निहितस्य धकारस्य द्वित्वविधौ कार्य्ये स्थानिवत्त्वं प्रसज्यते । ततश्च यकारस्याप्यच्त्वादनचीति प्रतिषेधाद् द्वित्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं सत्युच्यते इति शेषः ॥

१. तथाकरयेति क० पु० ।

२. शेषक्षयेति क० पु० ।

३. वृद्धिः पूर्वं इति क० पु० ।

४. त्वयाहरिति क० प० ।

न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घ-

जश्चविधिषु । १।१।५८॥

पदान्ते द्विवचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् स्यात् ॥
इति धकारस्य द्वित्वम् ।

न पदान्तेति । पदान्तादीनां चरन्तानां द्वन्द्वः । अत एव निर्देशात् पूर्वनिपात-
प्रकरणमनित्यम् । तेन "अजाद्यदन्तम्" ^१ [२।२।४३] "अल्पाच्तरम्" [२।२।३४]
इत्यादेरप्रवृत्तिः । ततो विधिशब्देन षष्ठीसमासः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वाच्च पदान्तादिभिः
प्रत्येकं विधिशब्दः संबध्यते । भावसाधनश्चायं विधानं विधिरिति न तु कर्मसाधनः
द्विवचनयलोपाद्यसंग्रहापत्तेः ^२ । तदेव हि तत्र विधेयं न तु तस्य व्यवस्थितस्य सतः
किञ्चिद्विधेयान्तरमिति । को स्त इत्यादौ तु पदान्तस्य सतः श्रीकारादेः कार्यमावादि,
तस्यैव वा-आवादेः ^३ कार्यत्वमित्युभयथापि सम्भवः । एवं वरे विधावपि ।
तथापि सर्वानुग्रहाय भावसाधन ^३ एवाश्रीयत इत्यभिप्रेत्याह—पदान्तेत्यादि । कर्तव्य
इत्यनेन विधिशब्दं भावसाधनमाह । पदान्त इति भेदेन निर्देशः पक्षद्वयेऽपि सिद्धि-

१. अत्र सूत्रे विधिशब्दो भावसाधनः पदान्तस्येति कर्मणि षष्ठी तथा च समासः ।
अतः पदचरमावयवकर्मके विधाने स्थानिवद्भावस्य निषेधः । कर्मसाधनेन
विधिशब्देन सम्बन्धसामान्यपृच्छन्तेन पदान्तस्येत्यादिना समासे तु पदान्त-
स्थानिके विधेये कर्तव्य इत्यर्थस्य संपत्त्या एषो यन् हसतीत्यत्र लोपस्याभाव-
रूपतया पदचरमावयवरूपत्वाभावेऽपि पदचरमावयवस्थानिकत्वेन स्थानिवद्भावनिषेधात्
एतत्तदोः (सुलोपोऽहोऽरन्तृपमासे हलि)" [६।१।१३२] इति सुलोपापत्तिः ।
उत्वे तु न स्थानिवत् तस्य पदचरमावयवकत्वात् । किञ्चविधानं विधिः स्थितिः
पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः तस्या पदचरमावयवस्य स्थितौ कर्तव्यायामित्यर्थोऽपि ।
अत एव "लुकि न स्थानिवत्" [१।१।५८ वा०] इत्यस्य पठ्येन्द्राययो
देवता अस्य पठ्येन्द्र इत्युदाहरणं भाष्योक्तं संगच्छते । अस्यथा तत्र पूर्वत्वेन दृष्टस्य
सम्बन्धिनः कस्यचिद्विधेयस्याभावात् स्थानिवत्त्वाप्राप्तिरेवेति तदसंगतिः स्पष्टैव । प्रकृत-
सूत्रेऽपि भाष्ये "कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न सर्वमिष्टं संगृहीतं भविष्यतीति
भावसाधनो विज्ञास्यते" इत्युक्तम् ।

१. अजाद्यन्तमिति क० पु० ।

२. आदि रिति क० पु० ।

३. एवेत्पधिकः क० पु० ।

सूचनार्थः । तत्रोदाहरणानि यथावसरं ग्रन्थकृदेव दर्शयिष्यति सौकर्यार्थं तूदाहरामः । पदान्ते । कानि सन्ति कौ स्तः । अस्तेरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्याणावादेशौ न स्तः ॥ द्विवचने मुद्ध्युपास्य इत्येव । वरे । यायावरः । यातेर्यङ्-न्ताद्वरचि अल्लोपयलोपयोः कृतयोरतो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् “आतो लोप इति च” [६।४।६४] इति न भवति । वरे इति च निपातनात्सप्तम्या २अलुक् । वरे परतो योऽजादेशः स न स्थानिवदित्यर्थः । अन्ये तु वर ई वरे इतीकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति । तेनामलक्याः फलमामलकमित्यत्र “नित्यं वृद्धशरादिभ्यः” [४।३।१४४] इति मयटि “फले लुक्” [४।३।१६३] इति लुकि “लुक् तद्धितलुकि” [१।२।४६] इति डीपो लुकि तस्य स्थानिवत्त्वात् “यस्येति च” [६।४।१४८] इति लोपो न भवति ।

अपरे तु किलुगुपधात् (चङ्परनिर्ह्रासकुत्वेरूपसंख्यानम्) वा० [१।१।५८] इत्यत्र लुग्ग्रहणेनैतत्साधयन्ति लुका लुप्तं न स्थानिवत् [वा० १।१।५८] इति । यलोपः । कण्डूरिति ३ । अतो लोपो यलोपे न स्थानिवत् । सवर्णानुस्वारयोः । शिण्ड श्नसोरल्लोपस्तयोर्न स्थानिवत् । न चानुस्वारो नानादिष्ठादचः पूर्वं इति कथं प्रसङ्गः । स्थानिनकारद्वारा सोऽपि पूर्वं इत्यदोषः । न चैवं तितापयतीत्यत्रापि प्रसङ्गः । अनुस्वारग्रहणज्ञापितस्य स्थानिद्वारकपूर्वत्वस्यासार्वत्रिकत्वात् १ ।

दीर्घे । प्रतिदीव्ना । “हलि च” [८।२।७७] इति दीर्घेऽल्लोपो न स्थानिवत् । जशि । अदनं ग्धिः समाना ग्धिः सग्धिः । अदेः क्तिनि “बहुलं छन्दसि” [२।४।२६] इति घस् । “घसिमसोर्हलि” [६।४।१००] इत्युपधालोपः । “भ्रलो भ्रलि” [८।२।२६] इति सलोपः । “भ्रस्तथोर्घोऽघः [८।२।४०] इति घत्वम् । घस्य जश्त्वेन

-
१. सवर्णे कर्तव्येऽनुस्वारस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात्सूत्रं न प्रवर्तितुमर्हति, तथापि स्थानिद्वारा तदादाय प्रवृत्तिः प्रकाशकारेण स्वीकृता । एवं स्वीकारे तितापय-
तीत्पादौ प्रसक्तदोषं निवारयितुं स्थानिद्वारा पूर्वत्वाश्रयणस्यासार्वत्रिकत्वमाश्रितम् ।
वस्तुतोऽस्यासार्वत्रिकत्वे प्रमाणामावान्नेदं सवर्णस्योदाहरणमपि तु हरिद्वसतीत्यत्र
“भ्रयो होऽन्यतरस्याम्” [८।४।६२] इति पूर्वसवर्णे कर्तव्येऽल्लोपशिलोपयोः
स्थानिवद्भावनिषेधः फलम् । तत्र हि हरितशब्दादाचङ्गाययन्तात्कन्तरि किपि—
अञ्जोपयलोपयोर्ह्रिच्छब्दस्य सिद्धिः ॥

-
१. यातेर्यङन्तादिति क० पु० ।
२. सप्तम्यल्लगिति क० पु० ।
३. कायडव रिति क० पु० ।

गतं तत्रोपधालोपो जश्त्वं प्रति न स्थानिवत् । चरि । जक्षतुः । घसेलित्यतुसि^१
 "गमहनजनखनघसामुपधालोपः किङ्कत्यनङि" [६।४।६८] इत्युपधालोपः "खरि च"
 [८।४।५५] इति चत्वं प्रति न स्थानिवत् ॥ इह वाय्वोरिति वलि^२ लोपः प्राप्तो
 यणः स्थानिवत्त्वान्न भवति । तत्कथम् ? यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात् । नैष दोषः ।
 "स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्" [वा० १।१।५८] इति नियमात् ।
 सर्वं चैतद् यथास्थानं वक्ष्यति ग्रन्थकृदेव । अत्र वार्तिकम् "किलुगुपधात्वचङ्कारनिर्हास-
 कुत्वेष्टपसंख्यानम्" । विधाविति वर्तते । कौ यद्विधीयते तत्र कर्तव्ये यत्र कुत्रचित्कृतोऽ
 जादेशो न स्थानिवत् । लवमाचष्टे लोः । अत्र णिचि यष्टिलोपः यश्च कौ णिलोप-
 स्तदुभयमपि "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" [६।४।१६] इति वकारस्य किब्निमित्ते ऊठि
 कर्तव्ये न स्थानिवद् भवति । "एत्येधत्पूठ्सु" [६।१।८६] इति वृद्धिः । ये तु "कौ
 लुप्तं न स्थानिवत्" इति पठन्ति तेषामेतन्न स्यात् । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् तदपि
 क्वचिदाश्रीयते "मपर्यन्तस्य" [७।२।६१] "ख्यत्यात्परस्य" [६।१।११२] इत्यादौ,
 न तु सर्वत्रेति वक्ष्यामः ॥ लुक् । लुका लुप्तं न स्थानिवत् । ग्रामलकमिति व्याख्यातं
 प्राक् । उपाधात्वेति । उपधात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । परिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि
 कृते पारिखीयः इति वृद्धादकेकान्तखोपधाच्छ्वः" [४।२।१४०] इति छो न स्यात् ।
 आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादानुपधा खकार इति । प्रत्ययविधिविषयञ्चेत् ।
 यत्रोपधासंज्ञानिबन्धनः प्रत्ययो विधातुमिष्यते तत्रैवेत्यर्थः । तेन पटयतीत्यत्र न निषेधः ।
 चङ्परनिर्हासः । चङ्परो यो निर्हासो ह्रस्वस्तत्र न स्थानिवत् । वादितवन्तं
 प्रयोजितवानवदद्वीणां परिवादकेन । योऽसौ णौ णिलुप्यते तस्य स्थानिवत्त्वादानुप-
 धाकार इति णौ चङ्युपधाह्रस्वो न स्यात् । यश्चङ्परो णिर्न तस्मिन्चाङ्गस्योपधा,
 र्थस्मिन्चाङ्गस्योपधा न स चङ्पर इति ॥

कुत्वम् । पाचयतेःक्विचि पाक्तिः णिलोपो^४ न स्थानिवत् । अत्र मिश्राः

-
१. लिङ्गतुरिति क० पु० ।
 २. वलि यो लोप इति क० पु० ।
 ३. यस्मिन्चाङ्गस्योपधेति नास्ति क० पु० ।
 ४. निलोपे इति क० पु० ।

कुत्वमुपलक्षणम् तेन लेहयतेर्लेढिः । दोहयतेर्दोग्धिः । याजयतेर्याष्टिः । वेशयते-
र्वेष्टिरित्यादौ न ।

यद्यपि “पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदित्यपि पठ्यते स्कन्दयतेर्विचि^१ स्कन् इत्याद्यर्थं
तथापि काक्यर्थं वास्यर्थं^२ निगार्यते निगाल्यते माषवपनीत्यादौ संयोगादिलोपादि-
प्रसङ्गात् “तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु” [वा० १।१।५८] इति भाष्यकृताऽवहेलि-
तत्वाद् द्विवचनसवर्णानुस्वारादिग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च तदुपेक्षणीयमित्युपलक्षणतैव
व्याख्याता । सर्वश्चायमर्थोऽननुगतो बहुवक्तव्यो बहुविधोऽपि^३ नेति योगविभागमाश्रित्ये-
ष्टसिद्धयनुरोधेन व्यवस्थापनीयस्तेन न क्षुद्रोपद्रव इत्याशयेनाचार्यैर्वार्तिकमेतदन।दृतम् ।
यद्वा भावसाधनं विधिग्रहणमतिरिच्यते दीर्घजश्चर्षु^४ विषयसम्प्रयापि सिद्धेः ।
तदेतदिष्टानां क्लिुगादिविधोनां संग्रहार्थमित्यलं विस्तरेण । प्रक्रियाज्ञानोपयोगित्वात्तु
किंचित्लिखितम् ॥ इतीति । द्विवचनविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाद्धेतोः “अनचि च”
[८।४।४७] इति द्वित्वमित्यर्थः ॥

ननु तथापि असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” [परि० ५०] इति परिभाषयाऽ-
नैमित्तकत्वादन्तर्भूतयणपेक्षत्वेन चान्तरङ्गे द्वित्वे कार्ये बहिर्भूताजपेक्षस्य
यणोऽसिद्धत्वात् “अनचि च” [८।४।४७] इति निषेधतादवस्थमिति चेन्न द्वित्व-
विधौ स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यात्, “नाजानन्तर्ये बहिष्प्रवृत्तिः” [परि० ५१] इति
निषेधाच्च । यत्रान्तरङ्गे^५ बहिरङ्गे वाऽचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न
प्रवर्तते इति मिश्रोक्तेः । यत्र कार्यविधावचोरानन्तर्यमाश्रीयतइति कैयटमतेऽप्य-
चोरिति द्वित्वमविवक्षितं तेनाचः परस्येत्येकस्याप्यच आनन्तर्येणाश्रयणात् प्रवर्तत एव
निषेधः । मिश्रव्याख्यानेऽतिप्रसंगः पूर्वापरविरोधश्च नाजानन्तर्यपरिभाषाया
अनित्यत्ववर्णनेन परिहाय्यं इति स्थितं विवरणे ॥

१. विचि स्कन्दयते। स्कन् इति क० पु० ।

२. केवलार्थमिति क० पु० ।

३. बहुद्विद्वोऽपीति क० पु० ।

४. यत्रान्तरेति क० पु० ।

५. मिश्रोक्तिरिति क० पु० ।

झलां जश् झशि ॥] १११।५३]

झलां जश् स्याद् भशि ॥

स्थानेऽन्तरतमः ॥ [१११।५०]

स्थाने प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतमः आदेशः स्यात् ॥ इति पूर्व-
धकारस्य दकारः । पुनर्द्वित्वे प्राप्ते ।

अत्रानेन “झलां जशोऽन्ते” [८।२।२६] इत्यनेन वा जश्त्वं शस्य न भवति ।
अत एव निपातनात् । तेन जश्त्वादिशब्देऽपि न भवति । “ब्रश्चभ्रस्जसृजमुजयज-
राजभ्राजछशां षः” [८।२।२६] इति षत्वं तु न भवति तद्विधौ घात्वधिकारात्
सोऽत्वाद्वा ॥

स्थानेऽन्तरतम इति । यद्यप्यं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्ततो विसं मुसल-
मित्यादौ सस्य सकार आदेशो कृते “आदेशप्रत्यययोः” [८।३।५६] इति षत्वं
स्यात् । अतः प्रकरणाच्च परिभाषेयम् । यत्र स्थानषष्ठी तत्रोपतिष्ठते विध्येकवाक्य-
तयाऽन्तरतमः प्रसंगेऽन्तरतमेनादेशो विशिष्यते । झलां स्थानेऽन्तरतमो
जश् भवतीति विशिष्टविधिरूपेणैवास्य प्रवृत्तिः अर्थात्त्वनन्तरव्यावृत्तिः । यथा
“इको यण” इत्युक्तेऽनिको नेति गम्यते न तु नियमरूपेणास्य व्यापारः । अत एव
वृत्तावेवशब्दाप्रयोगः । “षष्ठी स्थाने (योगा)” [१।१।४६] इत्यतः स्थाने
इत्यनुवर्तते स्थानं च^१ प्रसंगः स चादेशानाम् । आन्तर्यश्चादेशापेक्षया तेन त एव
निर्द्धारणीया इति मत्वाह—स्थाने इत्यादि ! स्थाने प्रसंगे सतीत्यर्थः । सादृश्य-
निर्धारणावधिमाह—प्राप्यमाणानामिति । वर्णानामित्युपलक्षणम् पुंवद्भावाद्वा समुदाय-

१. प्रसङ्गो नाम आदेशाकाराया बुद्धेः सद्भावः । स्थान्याकारायाः बुद्धेर्निवृत्तिः ।
अर्थादादेशाकारबुद्धेः सत्तायाः स्थान्यादेशभावेन बोधनम् न तु तादृशस्य वर्णस्य
निवृत्तिर्विद्यमानसद्भावाच्च शब्दानित्यत्वप्रसङ्गाच्च । एवमेव “दृर्भाणां स्थाने
शरेः प्रस्तरितव्यम्” इत्यादावपि बुद्धेरेव निवृत्तिप्रवृत्ती न तु दृर्भाण् प्रस्तायं
पुनस्तेषामेवापसारणं क्रियते । किन्तूत्सर्गविधिना तेषां बुद्धेः प्रसङ्गौ तस्या एव
निवृत्तिरुपापसारणं क्रियते ॥

प्रकाशटीकानुसारेण प्राप्यमाणानां वर्णानामित्यपि पाठः प्रतिभाति ।

१. नास्ति जश्त्वेति क० पु० । तेनेत्यारभ्य न भवतीत्यन्तः ख० पु० नास्ति ।

२. यद्येवमिति क० पु० ।

३. अत्र प्रसंगे इत्येव क० पु० । मूलोक्तपाठस्तु (ख) पुस्तकानुसारी ।

स्यैवादेशस्य दर्शनात् । अन्तरशब्दार्थमाह सहसोति । सादृश्यञ्च चतुर्धा स्थानार्थ-
गुणप्रमाणैः । तत्र स्थानेन । दण्डाग्रम् ! कण्ठ्ययोरतोः कण्ठ्य एवाकारः । अर्थेन ।
वातण्ड्ययुवतिः । वतण्डशब्दात् “वतण्डाच्च” [४।१।१०८] इत्यपत्ये यञ् तस्य
“स्त्रियाम्” [४।१।३] इति लुक् । शाङ्गैरवादित्वाद् डीन् । वतण्डी चासौ युवति-
श्चेति “पोटायुवति (स्तोककतिपयगृष्टिघेनुवशावेहद्वक्त्रयणीप्रवक्तुश्रोत्रियाध्यापक-
धूर्तैर्जातिः ” [२।१।६५] इत्यादिना समासः । “पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु”
[६।३।४२] इत्यति-दिश्यमानः पुमशब्दो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य
तदपत्यवाची—वातण्ड्यशब्दो भवति अर्थेनान्तर्यात् । गुणेन । पाकः “चजोः कुः
घिण्यतोः [७।३।५२] इति चकारस्याल्पप्राणस्य तादृश एव ककारः । प्रमाणेन ।
अमुष्मे । अमूभ्याम् । अदसोऽसे (दादु दो मः ”) [८।२।८०] ह्रस्वस्य ह्रस्वो
दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः । स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनःस्थानेग्रहणं योगविभागेन
नियमार्थम् । ताल्वादिपरञ्चैतत् । निमित्तसप्तमी चेषा । तदमयमर्थः “यत्रानेकविध
मान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो भवति” [परि०१३] इति । तेन चेता
स्तोतेति प्रमाणत आन्तर्यादिकारो गुणः प्राप्तोऽस्मात्तु नियमात् स्थानतोऽन्तरतमा-
वेकारोकारो भवतः । तमब्रह्णमत्यन्तसादृश्यपरिग्रहार्थम् । वाग्धरिरिति हि
“भ्यो होऽन्यतरस्याम्” [८।३।६२] इति सोष्मणो हकारस्य सोष्माणो द्वितीयाः
प्रसक्ताः तमब्रह्णाद् ये सोष्माणो नादवन्तश्च चतुर्थाः भवन्ति ।

प्रकृतोपयोगमाह—इति पूर्वधकारस्येति । तत्र जस्तालव्यो ब ओष्ठ्यो गः कण्ठ्यो
डो मूर्धन्यः परिशेषादन्त्यस्य घस्य दन्त्यो द एवान्तरतम्याद् भवतीत्यर्थः ॥

पुनर्द्वित्वे इति । कृते इति शेषः । क्वचित्तु प्राप्त इति पाठः । सोऽपि प्रकर्षणात्
व्याप्ते निवृत्ते इति यावदिति व्याख्येयः । उत्तरत्र लोपदर्शनात् न हि प्रसक्तमात्रे
लोपः सम्भवति किन्तु निष्पन्ने । एतच्च^१ व्यक्तिपक्षाभिप्रायेणोक्तम् ॥

१. वस्तुतस्तु व्यक्तिपक्षेऽपि सर्वेषामितरशास्त्राणां पर्यालोचनःपेक्षैव प्रतिलक्ष्यं
लक्षणोपपन्नः । अन्यथा ओश इत्यर्थमुपपन्नत-“इको यणचि” इति शास्त्रबलाद् यणादेशो
“अकः सवर्णे दीर्घः” [६।१।१०१] इत्यस्योपपन्नेन यण् दीर्घेऽदेशयोः
विकल्पापत्तिरतोऽपवादशास्त्रपर्यालोचनेन तद्विषयं परिहृत्य इकोयणचोऽस्योपपन्नव
द्वात्रापि लक्ष्ये लक्षणमिति शास्त्रपर्यालोचनया द्वित्वविधेयस्य तदुद्देश्यप्राप्त्या

जातिपक्षे तु सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वेन लक्षणस्य पुनः प्रवृत्त्ययोगात् । अत्र जश्त्वं विधाय पुनद्वित्वमित्युपक्रमात्, इति मध्य^१ दकारलोप इत्युपसंहाराच्च दकारस्येदं द्वित्वमित्यवसीयते । नन्वेतदयुक्तं द्वित्वं प्रति जश्त्वस्यास्य परत्वेनासिद्धत्वात् । तस्मात् “न मुने” [८१।३] इति योगविभागेन जश्त्वं भवतीति गमयितव्यम् । तथा च हलन्ते भृज्जौ^२भृज्ज इत्यत्र सस्य^४ जश्त्वेन दः इच्छुत्वमिति इच्छुत्वं प्रत्ययसिद्धत्वाभावं दर्शयिष्यति । न चानैमित्तिकं द्वित्वं प्रति बहिरङ्गपरिभाषया जश्त्वस्यासिद्धत्वम् । “नाजानन्तर्यं” [प ५१] इति निषेधात् । द्वित्वविधावचः परस्येत्यानन्तर्याश्रयणात् । अचोरिति द्वित्वस्याविवक्षणात् ।

यद्वा जश्त्वस्यासिद्धत्वाद्धकारस्यैवह द्वित्वं विवक्षितम् । न चेवं मध्यमदकारलोप इत्यसंगतिः । द्वित्वं प्रत्यसिद्धत्वेऽपि लोपं प्रति सिद्धत्वात् लोपस्यासिद्धत्वेन जश्त्वस्यैव पूर्वं प्रवृत्तत्वाच्च । यद्यपि सजातीये व्यक्तित्रये मध्यमो भवति दकारस्य तु धकारो न सजातीया व्यक्तिरिति न तदपेक्षया मध्यमत्वं सूपादम्, तथापि मध्यमस्य धस्य स्थाने यो दकारः स मध्यमदकारः इति व्याख्येयम् । दकारद्वित्वपक्षे तु वर्ग्यत्वेन साजात्यमूहम् ॥

झरो झरीति । हलः परस्येति । “हलो यमां यमि लोपः [८१।६४] इत्यतो हल इत्यनुवृत्तेरुक्तम् । सवर्णग्रहणसामर्थ्याद्यथासंख्यं न भवति । अत्र “भयो होऽन्यतरस्याम्” [८१।६२] इत्यन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेर्विकल्पेनायं लोप इति काशिकादौ स्थितम् । तथा च भाष्यम् “अनुवर्तते विभाषा “शरोऽचि” [८१।४६] यद्वारयत्ययं द्वित्वम् नित्ये हि तस्य लोपे न कश्चिदर्थो निषेधेन^५” इति । “नाज्भलो” [१।१।१०] इत्यत्र कैयटोऽपि “द्विर्वचनमपि विभाषा लोपोऽपि विकल्पेन” इत्याह । तेन लोपाभावपक्षे द्विदकारकमपि भवति ।

तद्विषयिण्या उपलभ्यतेरभावात्पुनद्वित्वमशुद्धमेव । न च धकारस्य दकारे कृते लक्ष्यभेदात्कथं नोपप्लवः इति वाच्यम् । विकारकृतभेदेन लक्ष्यभेदानाश्रयणात् । अत एवोद्बोद्धामिश्रयन्नेन न्यायेन बुद्धिवारणं आप्यकृतः संगच्छते । अन्यथा पूर्वमाकारस्येदानीमोकारस्य बुद्धिप्राप्त्या लक्ष्यभेदात् सा दुर्वारैव स्यात् ॥

१. सकृद्विबुध्येति क० पु० ।

२. मेयदकारेति क० पु० ।

३. मृज्भाविति क० पु० ।

४. जस्येति क० पु० ।

५. अत्र नेति पाठो नास्ति क० पु० ।

झरो झरि सवर्णे ॥ [८।४।६५]

हलः परस्य झरो लोपः स्यात् सवर्णे झरि । इति मध्यदकारस्य लोपः ।

संयोगान्तस्य लोपः [८।२।२३]

संयोगान्तस्य पदान्तस्य लोपः स्यात् । इति लोपे प्राप्ते “यणः प्रतिषेधो वाच्यः” [वा०] सुध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्रंशः । लाकृतिः ॥

हल इति किम् १ । अचपूर्वस्यापि मा भूत् । झर इति किम् । शाङ्गः^१ । झरीति किम् १ । प्रियपञ्च^२ । अल्लोपस्य “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” इति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चकारस्य त्रकारे लोपः स्यात् । सवर्णं इति किम् १ । तर्प्ता ।

संयोगान्तस्य लोप इति । बहुव्रीहिरयम् पदञ्चान्यपदार्थः अन्तश्शब्दश्चावयववचनः^३ इत्याकरः । अत्रान्तग्रहणं शक्यमकतुं संयोगेन पदस्य विशेषणादेव तदन्तविधिलाभात् । सरूपसूत्रे च सर्वेभ्यः पृथक् विभक्तावेकशेष इति पक्षेऽन्त्ययोर्द्वयोनिवृत्तौ वृक्ष सस् इति प्रसज्येतेत्याशङ्क्य संयोगान्तलोपेन सिद्धमिति परिहारपरभाष्यविरोधाच्च । योऽत्र संयोगो^४ न तदन्तं पदमेकं सुपां त्रयाणां प्रत्येकं पदत्वात् । न चेदं भाष्यम् हल्ङ्यादिलोपोपलक्षणम् सुतिसंतिप्रत्ययैः प्रकृतेराक्षेपाद्विलन्तायाः प्रकृतेः परस्य सोर्लोपविधानात् । न चेह सुः सोः प्रकृतिरिति । एतच्च प्रपञ्चितमस्माभिः शब्दालङ्कारे । तस्मात्संयोगेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । पदस्येति च वर्तते । अन्तस्येति च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेन संयोगान्तस्य सतः पदान्तस्य लोप इत्यर्थो भवति तथैव व्याचष्टे संयोगान्तस्येति । पदविशेषणे हि संयोगान्तस्य पदस्यान्तस्येति^५ व्याख्या स्यात् । यथाश्रुते पदान्तस्येति समासे गुणीभूतेन पदग्रहणेन संयोगान्तस्येति पृथक् पदस्यान्वयायोगात् ॥

यण इति । अत्र वदन्ति वाच्यो व्याख्येयः । तत्रेदं व्याख्यानमेकपदाश्रयत्वाल्लोपोऽन्तरङ्गः पदद्वयाश्रयत्वाद् यण् बहिरङ्ग इति “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे”

१. राज्ञिर इति क० पु० ।
२. प्रियपञ्चेति क० पु० ।
३. अवयवनेत्याकर इति क० पु० ।
४. संयोगेनेति क० पु० ।
५. पदस्यान्तस्येति व्याख्यं क० पु० ।

[परि० ५०] इत्यसिद्ध इत्यर्थः । “नाजानन्तर्ये” [परि० ५१] इति तु नास्ति संयोगान्तलोपेऽन्तरङ्गेऽजानन्तर्यस्यानपेक्षणात् । ननु कलत्रादेः “तत्करोति” [वा०] इति ण्यन्तात्किं अल्लोपणिलोपयोश्च कलत्, मधुच्युतो मधुक् काव्यस्य काव् शाल्वस्य शाल् इत्यादावकृत्रिमस्य यणः संयोगान्तलोपप्रतिषेधार्थमेतत् स्यात् । न चात्राप्यसिद्धत्वेनान्यथासिद्धिः सम्भवति । अत एव वार्तिककृता कृत्रिमाकृत्रिम-साधारण्येन^१ यणः प्रतिषेध आरब्धः^२ । तथा च भाष्यकारोऽपि तत्र “भलो भलि” [ङा२। ६] इति भलग्रहणं पूर्वत्रापकृष्य, संयोगान्तस्य भलो लोपो भवतीति सूत्रार्थमास्थाय यणः प्रतिषेध इत्यस्यान्यथासिद्धिमाह । एवं हि वदन्नकृत्रिमस्यापि यणो लोपं नानुमन्यते । यस्तु तत्र बहिरङ्ग^३ लक्षणत्वादिति द्वितीयः परिहार उक्तः । स दध्यन्त्रेत्याद्युदाहरणमात्रविषयतयाप्यविरुद्ध इति न तदवष्टम्भादकृत्रिमस्य यणो लोप इष्टो भगवत इति कल्पनोचिता पूर्वपरिहारविरोधात् । अतएव कातन्त्र-परिशिष्टे उक्तम् भाष्ये तु संयोगान्तलोपे घुटो लोपो नास्तीति समर्थितमित्युपपक्षिष्याग्रे भाष्ये^४ घुटपरसंयोगादेर्लोपो नास्तीति चिन्तितम् । ततः शुक्लयतेः किपि शुक्ल् इत्युदाहृतम् । घुडिति भलुच्यते । किञ्च भलो लोप इति पक्षे गिरिवेश्मयतेः किपि गिरिवेट्, महोष्मयतेः महोट् महोड्म्याम् । द्विजिह्वयतेः द्विजिट् । अदभ्रयते^५ रधबित्यादावप्यभलो लोपेन भाव्यम् । तदत्र किं तत्त्वमिति चिन्त्यमेतत् ॥

एवमुक्तप्रक्रियासिद्धमुदाहरति सुदृघुपास्य इति । अत्र लोपाभावे द्विदकार-कमपि शुद्धदृघुपास्य इति । यदा^६ तु “सर्वत्र शाकल्यस्य” [ङा४।५१] इति सूत्रेण सर्वत्र द्वित्वं निषिध्यते तदा शुद्धैकधकारकं सुध्युपास्य, इति संहितायां त्रीणि रूपाणि । “यणो मयो द्वे वाच्ये” (वा०) इति वक्ष्यति । तत्र यण इति षष्ठी मय इति पञ्चमोत्यपि पक्ष आकरे स्थितः । तेन यदादेर्दृघ्य इतिवदिहापि यस्य द्वित्वम्, हलो यमां यमि लोपश्च विकल्पेन भवतस्तदा धकारयकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पेऽन्यतरद्वित्वेऽनुभयद्वित्वे च संहितायां नव रूपाणि

१. साधारण्येय इति क० पु० ।

२. आराध्य इति क० पु० ।

३. बहिरङ्गत्वादिति क० पु० ।

४. एयुटपरत्वादिति क० पु० ।

५. अदभ्रयते अप् इति द्विवारं पाठः क० पु० ।

६. शयदा तु इति क० पु० ।

भवन्ति । तद्यथा एकधमेकयम् १ । एकधं द्वियम् २ । एकधं त्रियम् ३ । द्विधमेकयम् ४ । द्विधं द्वियम् ५ । द्विधं त्रियम् ६ । त्रिधमेकयम् ७ । त्रिधं द्वियम् ८ । त्रिधं त्रियमिति ९ । न चान्तरङ्गे द्वित्वे बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वम् । त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वात् । तथा च यणो द्वित्वे दध्यन्त्रेत्युदाहृतं भाष्ये । अपरे “इकोऽसवर्णे (शाकल्यस्य ह्रस्वश्च)” [६।१।१२७] इति ह्रस्वप्रकृतिभावयोः सुधि उपास्य इत्यपीच्छन्ति । न च न^१ समासे [वा० ६।१।१२७] इति निषेधः । तस्य “सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकानुरोधेन नित्यसमासविषयत्वात् । तत्र हर्यर्थमिति नित्यसमास उदाहृतः । न त्वेतद् भाष्यकारो मन्यते यदाह “नित्यग्रहणेन नार्थः सिन्नसमासयोः शाकलं न भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वः वाप्यश्वः, नद्यामार्तिः नद्यातिरिति” । “यथोत्तरञ्च मुनित्रयस्य प्रामाण्य”मिति नात्र शाकलं भवति । तथा च ग्रन्थकृत् “न समासे^२” इत्येव वक्ष्यति । अत्र संहितायामिति यण-विधानादसंहितायां सुधी उपास्य इत्यपरमविकृतं भवति । “संहितैकपदे नित्या” इति तु प्रायिकम् । “भो भगो अघो अपूर्वस्य” (योऽशि) [८।३।१७] इति सूत्रदर्शनात् । “भूवादि [१।३।१] सूत्रे चाथासंहितायां निर्देशः भू आदय इति भवितव्यमिति भाष्यदर्शनाच्चेत्याहुः ॥

कैयटस्त्वेतद्भाष्यमुपादायाभ्युपेत्यवादोऽयं “संहितैकपदे नित्येति वचनादिति वदन्नित्यं सन्धिं मन्यते । यत्तु “लृति लृ वा” [वा० ६।१।१०१] इत्यत्र तेनैवोक्तं तत्रासंहितायां होवृ ऋकार इरि । संहितायामपि “ऋत्यकः” [६।१।१२८] इति शाकलप्रवृत्तौ तदेव रूपमिति न समासः । जुहोतीति होवृ इति नपुंसकत्वेन भिन्नपदस्य प्रयोग इति न पूर्वापरविरोधः । तथा च ग्रन्थकृतापि प्रकरणादौ सुधी उपास्य इति स्थित इति प्रादर्शि । एवं मध्वरिरित्यत्रापि पूर्वप्रक्रियया^३ साधनीयम् । मघोर्देत्यस्यारिरिति षष्ठीतत्पुरुषः । यण् द्वित्वम् स्थानिवत्त्वप्राप्तिस्तन्निषेधः पुनर्द्वित्वजश्चलोपसंयोगान्तलोपनिषेधाः प्राग्वद्ग्राह्याः । द्वित्वलोपविकल्पाभ्यां पूर्ववत् त्रैरूप्यञ्च ज्ञेयम् । यण्द्वित्वेन पूर्ववद् नवरूपाणि ।

१. नेति पाठो नास्ति क० पु० ।

२. नमास इत्येव क० पु० ।

३. प्रक्रिया साधनीयेति क० पु० ।

अचो रहाभ्यां द्वे ॥ [८।४।४६]

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे स्तः ॥ पुनर्द्वित्वे प्राप्ते ।

हलो यमां यमि लोपः ॥ [८।४।६४]

हलः परस्य यमो लोपः स्याद् यमि ॥ इति पूर्वयलोपः ।

द्वित्वविधानाद् द्वावेव शिष्येते ह्यनुभवः । नह्यस्ति ॥

धात्रंशः इति । धातुरंश इति विग्रहः । ऋकारस्य यण् रेफः । अत्र “यणो मयो द्वे वाच्ये” [वा० ८।४।४७] इति रेफस्य द्वित्वं न भवति रहाभ्यामिति निमित्तभावेन बाधनात् । तकारस्य तु “अनचि च” [८।४।४७] इति द्वित्वमिति प्राचोक्तम् तदसत् । “दीर्घादाचार्याणाम्” [८।३।५२] इति निषेधात् । तदर्थस्तु दीर्घादचः परस्य यरो न द्वे स्तः । दात्रम् पात्रमिति वृत्त्यादौ स्थितः । एवञ्च यद्रूपमालानुसारात् “अचो रहाभ्यां द्वे” [८।४।४६] इत्यस्यानन्तरमिदं प्रक्षिप्य, दीर्घादचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो न द्वे स्त इति व्याख्याय गौर्यत्रेत्युदाहरन्ति तदुपेक्ष्यम् । रहाभ्यामित्यस्यास्वरितत्वात् । तथा च “नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य” [८।४।४८] “त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य” [८।४।५०] “सर्वत्र शाकत्यस्य” [८।४।५१] इत्यादिषु न सम्बध्यते । अथाप्यनुवृत्त्येत तदा दात्रं पात्रमिति तस्य द्वित्वं न निषिद्ध्यते । गौर्यत्रेत्यत्र च यकारस्य द्वित्वमिष्टमेव निषिद्धं स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् ॥

लाकृतिरिति । लृकारस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य सः । अत्र यण् लकारः नान्यत् किमपि प्रवर्तते ॥

अचः पराभ्यामिति । एतच्च परशब्दाध्याहाराल्लभ्यते न तु “तस्मादित्युत्तरस्य” [१।१।६७] इति परिमाषया । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थापनात् । पुनर्द्वित्वे इति । ननु सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात् कथं पुनः प्रवृत्तिः । सत्यम् । विषयभेदात् न विरोधः । कथमन्यथा मृद्व्येति द्विर्यण् स्यात् । “लिटि धातोरनभ्यासस्य” [६।१।८] इति निषेधो वा लिङ्गम् विषयभेदेऽपि पुनर्द्वित्वं प्रवर्तते इति । न चैवं द्वित्वानवस्थाप्रसङ्गः । लोपारम्भात् ।

न च पुनर्लोपः पुनर्द्वित्वमित्यचिकित्स्यतादोषः न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यमित्युक्तेः । अथ त्रिष्वेकस्य लोपे परस्यापि कुतो न लोप इत्यत आह

द्वित्वविधानादिति । द्वावेवेत्यपपाठः । १ आदिशेषाप्रसङ्गात् । यद्वा एवकारो भिन्नक्रमः द्वाववशिष्येते एवेति । ननु लोपस्य जागरूकत्वात्कथं द्वयोरप्यवशेषः । यत्प्राचोक्तम् व्यक्तिः पदार्थः व्यक्ती हि पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणं प्रवर्तते तत्र यदि द्वितीयस्यापि लोपः स्यात् । ह्यनुभव इत्यत्र प्रवर्तमानं लक्षणं^२ व्यर्थं स्यादिति द्वित्वविधान-सामर्थ्याद् द्वौ यकाराववशिष्येते इति । तदसत् । एवं हि तृतीयस्याप्यलोपेन भाव्यम् । तद्विषयकलक्षणस्य^३ वैयर्थ्यपित्तेः । किञ्च भद्रहृदादौ द्वित्वप्रसङ्गाज्जातिपक्ष एवाश्रीयते न व्यक्तिपक्ष इत्याकरे स्थितम् ॥ स्वयञ्च तत्र तथाभिधानादिहान्यथा-भिधानात्पूर्वापरविरोधाच्च भद्रहृदादौ दोषश्च दुरुद्धरः ।

अपि च विकल्पेनायं लोपोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः । तथा च लणसूत्रे भाष्यम् विभाषा स लोप इति । ततश्च लोपाभावपक्षे द्वित्वस्य चरितार्थत्वात्कुतो विधानसा-मर्थ्यम् । यदप्यन्यदुक्तम् “अथवाऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेर्विकल्पेन लोपविधानाल्लोपाभावे द्वित्वविधानादुत्तरकालं द्वाववशिष्येते इत्यभिप्राय इति । तदप्यसत् । ग्रन्थकृता वा इत्यव्याख्यानात् । लोपाभावे उत्तरकालमिति वाक्याध्याहारे^४ क्लिष्टकल्पनापत्तेः ।

किञ्च सति लोपे द्वियकारकम् द्विलोपे त्वेक्यकारकम् । लोपाभावे पुनस्त्रिय-कारकमेवापद्येत, तथा च द्वावित्यसंगतम् ॥ अत्राहुः जातौ पदार्थे लोपस्य सकृत्प्रवृत्तेः पुनर्द्वित्वविधानाच्च द्वाववशिष्येते न पुनर्लोप इत्यर्थः । न चेवं चतुरादिषु आद्यवशेषोऽपि स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । न हि द्वाववशिष्येते इच्युत्यते, अपि तु द्वौ शिष्येते एवेति । वस्तुतस्त्वन्यतरस्यामितीहानुवर्तते सा च व्यवस्थित-विभाषा । तेन अ्यधिकानां नित्यं लोपः तृतीयस्य तु वा । द्वयोर्मध्ये त्वेकस्य तु न भवतीति व्यवस्थाश्रयणान्न किञ्चत्संकटमिति युक्तं प्रतीमः ।

यदा तु “अचो रहाभ्यां (द्वे)” [८।४।४६] इति द्वित्वं विकल्प्यते “सर्वत्र शाकल्यस्य” वा [८।४।५१] निषिध्यते तदैक्यकारकमपि भवति । यथा च तत्रोदाह्रियते ऋकः । ब्रह्मेति । अथ “अनचि च” [८।४।४७] इति रेफस्य द्वित्वं कस्मान्न भवति । न च “रोरि”^५ [८।३।१४] इति लोपः शङ्क्यः । द्वित्वस्या-

१. आदिशेषापत्तेरिति क० पु० ।

२. प्रवर्तमानं क्षणमिति क० पु० ।

३. तद्विषयकलक्षणस्येति क० पु० ।

४. वाऽध्याहार इति क० पु० ।

५. आरौति क० पु० ।

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ [८।४।५२]

सर्वेषां मते दीर्घात्परस्य यरो न द्वे स्तः ॥ दात्रम् । पात्रम् ॥

एचोऽयवायावः ॥ [६।१।७८]

एचः क्रमादय् अय् आय् आव् एते स्युरचि । हरये । बिष्णवे ।

नायकः : पावकः ॥

सिद्धत्वात् । न च रेफस्य द्वित्वे परेण रेफेण यरो व्यवधानात् "अचो रहाभ्या"मिति द्वित्वाप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अस्मिन् कर्तव्ये "अनचि च" [८।४।४७] इत्यस्या-
सिद्धत्वेन व्यवधानाभावाद् येन नाव्यवधानन्यायेनैकवर्णव्यवायाश्रयणा^१द्वा
वर्णनिर्देशे जातिग्रहणाद्वा दम्भेर्हल्ग्रहणवत् । एतेन "अभ्यासे^२ चर्चि" [८।४।५४]
ग्रामहृदोत्तरपदादिति ज्ञापकं प्रत्युक्तम् । द्वित्वस्य विकल्पितत्वेन तदभावपक्षेऽप्युपपत्तेः ।
नेष दोषः । उक्तं हि "हयवरट्" सूत्रे "रेफस्य यरन्तर्भावे सति तेन यत्कार्यमुक्तं
तच्छाक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन बाध्यते । ब्राह्मणाः भोज्य^३न्तां माठरकौण्डिन्यो
परिवेविषातामतिवत् । ननु यत्र वाक्ये^४ निमित्तताश्रवणं तद्विहितं कार्यं प्रति
बाध्यतां नाम कार्यित्वम्, न तु "अनचि च" इति वाक्यान्तरप्राप्तेऽपि द्वित्वे
तद्बाधो युक्तः । अत्राहुः द्वित्वावच्छिन्नं कार्यं प्रति निमित्तताश्रवणादेकस्य चैवात्र
कार्यित्वनिमित्तत्व^५योर्विरोधात् प्रकरणविहिते सर्वत्र द्वित्वे कार्यित्वं बाध्यत इति ।

यद्वा रेफस्य निमित्तत्वश्रुत्या कार्यित्वबाधात्तत्र यर्ग्रहणस्य रेफवर्ज्य^६यर्परत्वं
स्थितं तदर्थकमेव च तत्, अर्थाधिकाररीत्या "अनचि च" इत्यादावप्युपतिष्ठते इति
रेफवर्ज्यस्यैव यरो द्वित्वं विधास्यति । वस्तुतस्तु नाप्राप्ते "अनचि च" इति द्वित्वे
"अचो रहाभ्यां द्वे" [८।४।४६] इत्यारम्भादेतद्विषये "येन नाप्राप्तिन्यायेन
तद्बाध्यत आदि^७द्विरन्त्योपधावृद्धी इतिवद् गमयितव्यम् ।

एचः क्रमादिति । यथासंख्यमिति वचनात् । हरय इति । चतुर्थ्यैकवचने
"धेडिति" [७।३।१११] इति गुणः । नायक इत्यादि । नीत्रः पूत्रश्च ण्वुलि वृद्धिः ॥

१. व्यवाय शूरणाद्वेति क० पु० ।

२. वाके इति क० पु० ।

३. भाज्यन्तो इति क० पु० ।

४. वाके इति क० पु० ।

५. निमित्तयोरिति क० पु० ।

६. रेफस्य वर्ज्येति क० पु० ।

वान्तो यि प्रत्यये ॥ [६।१।७९]

यकारादौ प्रत्यये परे अच् आच् आदेशौ स्तः । गव्यम् । नाव्यम् ॥
“अध्वपरिमाणो च” [वा० ६।१।७९] गव्यूतिः ।

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ [६।१।८०]

यादौ प्रत्यये परे तन्निमित्तयोर्धातोरोदौतोः स्थाने वान्तादेशः
स्यात् । लव्यम् । अवश्यलाव्यम् । तन्निमित्तयोरेवेति किम् ? । आ
ऊयते औयते । औयत ।

योति वर्णग्रहणे “यस्मिन्विधिस्तदादावलग्रहणे” [परि० ३३] इति
परिभाषया यादाविति लभ्यत इत्याह-यकारादाविति । ओदौतोः स्थाने इति शेषः ।
एच इत्यनुवृत्तावपि पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तादेशं प्रति स्थानित्वस्य^१ निश्चितत्वात्^२ ।
तथा हि वान्त शब्दोऽयं सन्निहिते वान्ते वर्तते न यत्र कुत्रचित् ।^३ सन्निहितश्च वान्त
ओदौत्स्थानिक एव पूर्वसूत्रे दृष्टो यथासंख्यसंबन्धात् । तेनेहाप्योकारस्याच्^४,
ओकारस्याच् ज्ञेयः ॥ गव्यमिति । गोविकारोऽव्यवो वेत्यर्थे “गोपयसोर्यत्”
[४।३।१६०] । नाव्यम् । नावा तार्यम् । “नौ वयोधर्मविषमूलमूजसीतातुलाभ्य-
स्तार्यतुल्य-प्राप्यवध्यानाभ्यसमसमितसंमितेषु” [४।४।६१] इति यत् । भत्वेना-
पदत्वाद्बलोपो न । वान्तः किम् १ । रैयति । योति किम् १ । गोभ्याम् । प्रत्यये
किम् १ । गोयानम् । अध्वेति । “गोर्यूतौ छन्दसि” [वा० ६।१।७९] इत्यतो गोर्यूताविति
वर्तते । भाषार्थञ्चेदम्^५ । तेन गोरेचोर्यूतौ परे वान्तो भवति । स च पूर्ववदवादेश एव ।
समुदायेन चेदध्वनः परिमाणं गम्यते तदेत्यर्थः । “गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्”
[इत्यमरः] अन्यत्र गोयूतिः । “लोपः शाकल्पस्य” [८।३।१६] इति बलोपो न

१. स्थानिवत्त्वस्येति क० पु० ।

२. निश्चेतत्वादिति क० पु० ।

३. सन्नितश्चेति क० पु० ।

४. प्योरव इति क० पु० ।

५. भाष्यार्थमिति क० पु० ॥

भवति । वकाररहितस्याध्वपरिमाणावाचकत्वात् । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” [परि० ६४] इति वा, व्यवस्थितविकल्पत्वाद्वा बलोपाभावः । यत्तु वदन्ति । शाकल्ये^३नाभिमतं विकल्पं बाधित्वाऽपवादत्वाद् “हलि सर्वेषाम्” [८।३।२२] इति नित्येन लोपेनैव भाव्यम् । तथा च वान्तादेशवैयर्थ्यमिति बलोपाभाव इति चेदसत् । गव्यादौ श्रवणार्थत्वेनोपपत्तेः । तस्यैवेहानुवृत्तस्य विधानं वकारलोपेऽप्यिकारश्रवणार्थमोकारनिवृत्त्यर्थञ्च भविष्यति । न ह्यत्रादेशान्तरमुच्चारितम्, येन तत्र वकारोच्चारणानर्थक्य^३मापद्येत इति । एच इत्येव, सर्वादेशो मा भूत ॥

धातोरिति । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । एच इति वर्तते, वान्तो ऽय प्रत्यय इति च । तच्छब्देन यादिप्रत्ययः परामृश्यते योग्यत्वात् न तु सन्निहितोऽपि धातुः । न हि स स्वावयवस्यैव स्वयं निमित्तं भवतीति । तदयमर्थः यादौ प्रत्यये परे धातोरेच^३श्चेद्वान्तादेशो भवति तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यनिमित्तस्य, इत्यारम्भ सामर्थ्यादेव नियमार्थत्वे लब्धे एवकरणमिष्टतोऽवधारणार्थम् । विपरीतोऽपि हि नियमः सम्भाव्येत तन्निमित्तस्य यदि भवति तर्हि धातोरेवेति । ततश्च बाभ्रव्य इत्यादौ न स्यात् । धातो^३स्त्वतन्निमित्तस्यापि स्यादौयत, इत्यादौ । लव्यमिति । लज् छेदने । “अचो यत्” [३।१।६७] तदपेक्ष्य “सार्गधातुका- (धंधातुकयोः)” [७।३।८४] इत्यादिना गुणे-ओकारस्तन्निमित्तो भवति । अवश्यलाव्यमिति । “ओरावश्यके” [३।१।१२५] इति ण्यत् । तन्निमित्ता “अचोऽङ्गिति” [७।२।११५] इति वृद्धिरोकारः । “मयूरव्यंसकादयश्च” [२।१।७२] इति समासः । “लुम्पेद वश्यम” [वा०] इतिमलोपः । अत्रापि तमेव ण्यतं निमित्तीकृतम् “अचोऽङ्गिति” [७।२।११५] इति । तत ओकारस्तन्निमित्तकः । धातो^३नियमः किम् ? । प्रातिपदिकस्य नियमो मा भूत । तथा हि सति बाभ्रव्य इत्यत्रैव स्यान्न गव्यमित्यादावोतस्तन्निमित्तत्वाभावात् । न^३नु पृथग्योगकरणाद्धातोरिति विशेषोऽवगम्यते

१. वकार विना कृतस्याध्वपरिमाणस्येति क० पु० ।
२. शाकल्यस्य विकल्पस्य विकल्पं बाधित्वेति क० पु० ।
३. शोच्यणादर्थक्यापद्येते इति क० पु० ।
४. धातोरेचेद्वान्तो इति क० पु० ।
५. अतस्तन्निमित्तत्वादिति क० पु० ।
६. नन्विति नाति क० पु० ।

इति चेन्न । विययंयोऽपि सम्भाव्येत । तन्निमित्ति'स्येति किमिति । प्रधानावयवा-
क्षेपेण सूत्रस्यैवायमाक्षेपः नियमारम्भः किमर्थः उदाहरणसिद्धिश्च पूर्वैरेव भविष्य-
तीत्यर्थः । अतिप्रसङ्गस्तु स्यादित्युत्तरम् । अन्ये वरुण्यन्ति धातोरित्येव नियमार्थमस्तु
माकारि तन्निमित्तग्रहणमित्यवयवाक्षेप एवायम् । तत्र यादौ चेद्धातोरेवेति तु
न नियमः योगविभागात्तर्क्यात् । तस्माद्धातोश्चेद् यादावेवेति नियमो भविष्यति
तावतापीष्टं सिद्धयतीति प्रश्नः । एवञ्च पावक इत्यादावपि न स्यादित्यव्याप्ति
हृदि निधायातिप्रसंगमुदाहरति श्रीयत इति । आ ऊयत इति तु स्थितिप्रदर्शनम् ।
अलौकिकश्चेदं प्रक्रियावाक्यम् न ह्यत्र संहिताऽस्ति "नित्या धातूपसर्गयोः" इतिवचनात् ।
अथवा प्रायिकमेतदित्युक्तम् । वेजः तन्तुसन्ताने । कर्मणि लट् । "भावकर्मणोः"
[१।३।१३] इत्यात्मनेपदम् । "सार्वधातुके यक्" [३।१।६७] यजादित्वात्
संप्रसारणम् । "संप्रसारणाच्च" [६।१।१०८] इति पूर्वरूपम् ।

"अकृतसार्वधातुकयोः" [७।४।२५] इति दोषः । "आद्रुणः" [६।१।८७]
तस्य परं प्रत्यादिबद्धावाद्धातुग्रहणेन ग्रहणात् प्रसंगः । अतन्निमित्तत्वात् न भवति ।
श्रीयत इति । तस्मादेव कर्मणि लङ् । यगादि प्राग्वत् । "आडजादीनाम्"
[६।४।७२] । "आटच" [६।१।९०] इति वृद्धिः । ननु पूर्वं धातुः साधनेन
युज्यते पश्चाद्दुपसर्गणेतिपक्षे वान्तादेशे कर्तव्ये बहिरंगस्याद्रुणस्यासिद्धत्वादेव
न भविष्यति । मेवम् । नाजानन्तर्ये (बहिष्ठव प्रकल्पितः) [परि० ५१] इति
निषेधात् । एव आनन्तर्येणाश्रयणात् । उपाध्यायमतेऽचोरिति द्वित्वस्याविवक्षि-
तत्वात् । यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गेवेति मिश्रमतेऽपि बहिरङ्गे गुरोऽचोन्यानन्तर्यस्याश्रयणाच्च ।
एवञ्चीयत इत्यस्य बहिरङ्गारिभाषयाऽन्यथासिद्धिवर्णनं मिश्राणां निरस्तम् ।
किञ्च श्रीयतेत्यादौ यत्र वृद्धिरेवान्तरङ्गा तदर्थमवश्यं कर्तव्यं तन्निमित्तग्रहणम् ।
क्षयजय्याविति । सूत्रे निपात्येते इत्यध्याहारः । निपातनं नामालाक्षणिकी विधिः ।
शक्यार्थं इत्येतत्तु यि प्रत्यये इत्यस्य विशेषणमिति व्याचष्टे अत्र यादाविति ।

१. तन्निमित्तयोरिति क० पु० ।

२. संप्रसारणादेव पररूपमिति क० पु० ।

३. नित्यधिकः पाठः पश्चादित्यतः पूर्वम् । क० पु० ।

लोपः शाकल्यस्य ॥ [८।३।१९]

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्व्यवयोर्लोपोऽपि परे ॥

इत्यर्थः । क्रय इति कर्मणि यत् । तत्र तदर्थ इति तच्छब्देन यदि प्राधान्यात्प्रत्ययार्थं कर्म परामृश्यते तत्रापि यदि सोऽर्थस्तदर्थ इति कर्मधारयस्तदावश्यमेव क्रयशब्दस्य तदर्थे वृत्तेनार्थस्तदर्थग्रहणेन । अथ सोऽर्थोऽस्येति बहुव्रीहस्तस्मिन्नभिधेये इति वार्थस्तदाप्यसम्भवः शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसम्भवात् । एतेन समुदायपरामर्शोऽप्यपास्तः । तस्माद्गुणीभूतोऽपि प्रकृत्यर्थ एव निर्दिश्यते । तत्रापि यदि कर्मधारयः स्यात् समुदायेन प्रकृत्यर्थे वाच्ये इति, तदा क्रय इत्येवावक्ष्यत् । अतस्तदर्थग्रहणादभिधेयत्वे निरस्तेऽ“र्थेन नित्यसमास” [वा०] इत्यर्थशब्देन चतुर्थोऽसमासोऽयम् । अर्थशब्दस्तु प्रयोजनवाची^१ । तस्मै प्रकृत्यर्थाय क्रयायेदं तदर्थं तच्चार्थात्प्रत्ययार्थभूतं कर्मैव । तेन प्रकृत्यर्थं प्रति प्रत्ययार्थस्य तादर्थ्येनान्वये गम्यमान इत्यर्थः सम्पाद्यते । न च स्वरूपसतो धान्यादेः क्रयार्थमा^२गतस्यापणादिगतस्य तु सम्भवति इत्यालोच्य व्याचष्टे क्रयार्थं प्रसारितमिति । क्रयायेत्यर्थः । न हि प्रसारयित्वैव क्रीणाति । स्वकीयमूल्यदानेनान्यतो वस्तुपादानं क्रयः । तद्विपरीतश्च विक्रय उच्यते । यद्वा^३ नात्र क्रयप्रसारणयोरेककर्तृकत्वं विवक्षितम् किन्तु क्रेतारः क्रीणोयुरिति बुद्ध्या आपणोऽवस्थापितमिति भिन्नकर्तृकत्वमित्यविरोधः ।

अन्ये तु क्रयो द्रव्यविनिमयः सचोभयसाधारणत्वात्प्रसारयितृकर्तृकोऽपीत्यविरोधमाहुः ॥ क्रेयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः । मूल्येनोपादातव्यमित्यर्थः ॥

लोपः शाकल्यस्येति । भो भगो इति सर्वस्मिन्प्रकृतेऽपीहापूर्वस्येत्येतावन्मात्रं सम्बध्यते । “ओतो गार्ग्यस्प” [८।३।२०] इत्योकारात्परस्य^४ नित्यं लोपस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

तच्च “व्योर्लघुप्रयत्नतरः (शाकटायनस्य)” [८।३।१८] इत्यतोऽनुवृत्तस्य व्योर्ग्रहणस्य द्विवचनविपरिणामेन^५ विशेषणम् । तद्विशिष्टं च व्योर्ग्रहणं पदस्येत्यधि-

१. प्रयोगवाचीति क० पु० ।

२. क्रयार्थमागते इति क० पु० ।

३. यद्वेत्यधिकः क० पु० ।

४. ओकारात्परस्येति क० पु० ।

५. विपरिणामेति क० पु० ।

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ [८।२।१]

सपादसप्ताध्यायां विहितं कार्यं प्रतीह त्रिपाद्यां विहितमसिद्धं ज्ञेयम् ।
इतः परमप्युत्तरोत्तरं कार्यं पूर्वं पूर्वं कार्यं प्रत्यसिद्धं ज्ञेयम् । अतः पुनर्न
सन्धिः । हर एहि । हरयेहि । विष्णु इह विष्णुविह । श्रिया उद्यतः ।
श्रियायुद्यतः । गुरा उत्कः । गुरावुत्कः । कानि सन्ति, कौ स्तः । अत्रास्ते-
रल्लोपस्य “न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चविधिषु”
[१।१।५८] इति सूत्रेण स्थानिवत्त्वाभावाद् यणावादेशौ न स्तः ॥

कृतस्य विशेषणं विशेषणेन तदन्तविधावप्यलोऽन्त्यपरिभाषया फलितमाह अवर्णपूर्व-
योरिति । शाकल्यस्येत्यस्य ग्रहणं विकल्पार्थं न पूजार्थमित्याह वेति । यद्यपि
लोपलघुप्रत्यन्तरयोरुभयोविधानसामर्थ्यादेव विकल्पः सिद्धस्तथाप्यलघुप्रत्यन्तस्यापि
पक्षे श्रवणं यथा स्यादिति विकल्पाभिधानम् । अस्तीति किम् ? वृक्षं वृक्षतीति
वृक्षवृट् । तमावृष्टे वृक्षवयति ततो विचि णिलोपे वृक्षव् करोति, अत्रलोपो मा
भूदिति वदन्ति ॥ एवमपि वृक्षव् हसतीत्यत्र प्राप्नोति । तस्मादनभिधानमत्र
शरणमित्याहुः ॥

पूर्वत्रासिद्धमिति । यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्ततोऽयमर्थः स्याद् यदस्मादेव
सूत्राद् यत्पूर्वं तत्र कर्तव्येऽर्थादत एव परं त्रैपादिकं कार्यमसिद्धमिति । ततश्च त्रैपादिकं
परं त्रैपादिके पूर्वस्मिन्नसिद्धं न स्यात् । तस्मादधिकारोऽयम् । यदितः परं वक्ष्यते
त्रिपाद्याम्, तत्रेदमुपतिष्ठते । यवयोर्लोपो भवति स चेत् पूर्वत्र कर्तव्येऽसिद्धो भवति ।
ततश्च सपादसप्ताध्यायी त्रैपादिकं च यत्ततः पूर्वमुभयस्मिन् सोऽसिद्धो भवति ।
एवं सर्वत्र योज्यम् । तदेतदुभयं क्रमेणाह—सपादेत्यादीति इतः परमपीत्यादिना च ।
सप्तानामध्यायानां समाहारः सप्ताध्यायी सपादा चासौ सा चेति विग्रहः^१ । त्रयाणां

१. पादेन सहिता सपादा “तेन सहेति तुल्ययोगे” [१।२।२८] इति समासः ।
“वोरसर्जनस्य” [६।३।८२] इति सादेशः । सपादा चासौ सप्ताध्यायी च विशेषण-
समासः । सप्ताध्यायीत्यत्र “सहितार्थोत्तरपदसमाहारे च” [२।१।५१] इति समासः ।
“अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः” (वा०) इति स्त्रीत्वम् । सा चेत् “वृक्षिरादेच्”
[१।१।१] इत्यारभ्य “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।२।१] इति सूत्रावधिका । अत्रायां
पादानां समाहार स्त्रियादौ । समासादि प्राग्वत् । “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।२।१]
इत्यादिप्राग्वत्समाध्यायपरिसमासावधिका । ये त्वत्र त्रिपाद्यां षष्ठीनिर्देशाः सप्तमीनिर्देशाः
षष्ठमीनिर्देशाश्च ते, “षष्ठी स्थानेयोगा” [१।१।४६] “तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्व”

पादानां समाहारस्त्रियादी । असिद्धमिति । सिद्धमपि सिद्धं कार्यं न करोतीत्यर्थः । परत्र परशब्दप्रयोगोऽन्तरेणापि वर्ति वत्यर्थं गमयति सिंहो माणवक इति यथा । तेनासिद्धवदिति वत्यर्थो लभ्यते । अत्राकरे शास्त्रासिद्धत्वमेव स्थितम् । यदुक्तम् “असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थञ्च [वा० भा० ६।१।८६] इति । उत्सृज्यते आदेशेन निवर्त्यते इत्युत्सर्गः । स्थानि^१ सम्बन्धिकार्यासिद्धत्वे हि आदेशलक्षणनिवृत्तिरेव स्यात् न तूत्सर्गलक्षणस्य प्रवृत्तिः । आदेशेन स्थानिनो निवर्तितत्वात् । न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते पुनर्देवदत्तस्योन्मज्जनं^२ भवति । ततश्चामुष्ये इत्यादावुत्पत्त्यासिद्धत्वेऽप्यदन्तलक्षणस्मैभावो न स्यात् । शास्त्रासिद्धत्वे तु शास्त्रस्यैवाप्रवृत्तेः स्थानिनोऽनिवृत्तत्वात् स्यादिति सिद्धयति ॥

एवञ्चात्रापि कार्यशब्देन शास्त्रं लक्ष्यते । विहितमिति । पठितमिति व्याख्येयम् । विशेषेण हितं विधित्सितार्थपरमिति वा । वस्तुतस्त्वाचार्याणां कार्यासिद्धत्वमेवाभिप्रेतं लक्ष्यते, तदेव हि क्रियते न शास्त्रम् । अमुष्मै, इत्यत्र तु परत्वादुत्पत्प्रवृत्तावपि तस्यासिद्धत्वादुकार एवाकारबुद्ध्या स्मायादिशास्त्रेण आदेश^३बुद्ध्या स्थानिबुद्धिरपनीयते । असिद्धत्वेन चादेशबुद्धावेव तिरस्कृतायां निरपवादा स्थानिबुद्धिरिति कथं न सा स्वकार्यं प्रवर्तयेत् । अतएव “ईदृदेद् (द्विवचनं प्रगृह्यम्) [१।१।११] इत्यत्र कैयटेनोक्तम् । अग्नी इतीत्यत्र त्रिमात्र एव^३ द्विमात्रदुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा प्रवर्तते इति ।

[१।१।९६] “तस्मादित्युत्तरस्य” [१।१।९७] इत्यादी कर्तव्ये नासिद्धा भवन्ति । अतः पूर्वत्वमासां परिभाषायां नास्ति “कार्यकालं सज्ञापरिभाषम्” [परि० ३] यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यमिति न्यायात् । “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” [१।४।२] इत्येषा परिभाषाऽत्र न प्रवर्तते यतः परं लक्षणं येन पूर्वेषु लक्षणेन सह स्पर्धते, तत् प्रत्यसिद्धम् । ततश्चावगोर्धमित्यत्र गुरेः “पुगन्त” [१।१।८६] इति गुणः परेषु “हलिच” [८।१।७७] इति दीर्घेण न बाध्यते । अपवादस्य तु परस्याप्युत्सर्गे पूर्वं कार्यं कर्तव्ये वचनप्रामाण्यदसिद्धत्वं न । तेन दोग्धेत्यत्र अतस्त्वासिद्धत्वाद् “होढः” [८।१।३१] इति उत्वं न । वस्तुतस्तु “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।२।१] इत्यनेन शास्त्रदृष्ट्यैव शास्त्रस्यासिद्धत्वबोधनेन शास्त्रसंपादकपरिभाषायां प्रवृत्तेः प्राक् शास्त्रत्वस्यैवाभावादसिद्धत्वाभावेनोपदर्शितपरिभाषायां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिर्निबाधा ॥

१. स्थानीयकार्यासिद्धत्वे इति क० पु० ।

२. आदेशाद्वेति क० पु० ।

३. द्विमात्र एवेत्याधिकः क० पु० ।

शास्त्रासिद्धत्वे हि प्लुताप्रवृत्तेर्द्विमात्रस्य प्रगृह्यसंज्ञायामपि त्रिमात्रस्य संहिताकार्यं स्यात् । न चास्यापि स्थानिवत्त्वाद् द्विमात्रत्वेन प्रगृह्यत्वम् । अल्विधित्वात् । अस्तु वा देवदत्तहन्तरीत्येव ज्यायस्तथापि मुभावेन स्थानी निर्वर्तितो मुभावोऽप्यसिद्धत्वेन; इत्यव्यवधानादा^१द्याकारादेव स्मैभावो भविष्यति । ऋलुगित्यत्र विवरणोऽपि कार्यासिद्धत्वमेव स्थितम् । उत्तरोत्तरमिति । वीप्सायां द्विवचने सुब्लुकोऽभावादुत्तरमुत्तरमिति पठितुं युक्तम् । यद्वा “अपादाने पञ्चमी” [२।१।२८] इत्यत्रान्यान्य-प्रादुर्भावादिति भाष्यप्रयोगाद्द्वीप्साद्विवचनेऽपि क्वचित् सुब्लुक् ॥ यदाह^२ कैयटः—
“भाष्यकारवचनादन्यान्यशब्दस्य साधुत्वमिति । क्वचित्तूत्तरोत्तरकार्यमित्येकपद-पाठोऽस्ति तत्रोत्तरमुत्तरश्च तत्कार्यञ्चेति कर्मधारयः । स्थाने द्विवचने स्थानिवद्भावादेकसुबन्तत्वात्समासः साधुः । सुब्लुक् । तथा च प्रयुज्यते “उत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः इतीत्याहुः ॥

न सन्धिरिति । हरएहीत्यत्र हरिशब्दात्सौ ह्रस्वस्य गुणः । एहीत्याङ्पूर्वादिणो लोटः सेहिः । अपित्वान्न सार्वधातुकगुणः । आडा सहाद्गुणः । तत्रायादेशे यलोपे च कृते “ओमाङोश्च” [६।१।६८] इति पररूपं प्राप्तं यलोपस्यासिद्धत्वान्न भवतीत्यर्थः । एतेन “वृद्धिरेचि” [६।१।६८] इति सन्धिः प्राप्त इति प्राचां व्याख्यानमपास्तम् । पररूपेण बाधितत्वात् । प्राथमिकप्राप्त्यभिप्रायमिति चेत्तर्हि गुणप्राप्तिरेवोदाहृतुं मुचिता । न च तिङन्तप्रतिरूपकमेहीति निपातः । ^३इहीत्यस्यैव तिङन्तत्वेन एहीत्यस्य तत्प्रतिरूपकत्वासम्भवात् । सोपसर्गतिङन्तप्रतिरूपकारणमव्ययानामदर्शनात् । कथ^४मन्यथा अवैहीति वृद्धिरवद्येति वाम^५नाभिधानं संगच्छेत । निपातत्वेनापि तदुपपत्तिरिति ।

कानि सन्तीति । अस्तेर्लटि भित्तसोः परयोरदादित्वाच्छपो लुकि “श्नसोरल्लोपः” [६।४।१११] इत्यस्तेरल्लोपे कृतेऽपि तस्य “अचः परस्मिन् (पूर्वविधौ)” [१।१।२७] इति स्थानिवद्भावेनाच्^६परत्वात् “इको यणचि” [६।१।७७] “एचोऽयवायावः”

१. अव्यवधानाद्याकारादेव इति क० पु० ।

२. या कैयट इति क० पु० ।

३. तद्वयल्लोपस्येति द्विवारं क० पु० ।

४. एहीति क० पु० ।

५. अथान्यथेति क० पु० ।

६. वामनेतिद्विवारं क० पु० ।

७. अचोरस्वाङिति क० पु० ।

आद् गुणः ॥ [६।१।८७]

अवर्णादिच्च पूर्वपरयोरेको गुण आदेशोऽन्तरतमः स्यात् ॥ उपेन्द्रः ।
रमेशः । गङ्गोदकम् । कृष्ण ऋद्धिः तव लृकार इत्यत्र अलृ स्थाने
गुणादेशे कृते ।

[६।१।७८] इति यणावो प्राप्नुतः । यद्यपि व्याकरणेन पदानि संस्क्रियन्ते न
वाक्यम् तथापि वाक्यगतान्येव पदान्यपोद्धृत्य संस्क्रियन्ते इति यणावादेशो स्तः
इत्याशङ्क्य परिहरति ।

नपदान्तेति सूत्रेणेत्यादिनेति । यदा विधानं विधिरिति विधिशब्दो भावसाधन-
स्तदा यणावोः पदान्तभूतयोः विधास्यमानत्वात्पदान्तविधित्वम् । कर्मसाधने तु
पदान्तयोरिकारैकारयोः स्थाने यणावोविधीयमानत्वात्पदान्तविधाविति स्थानिवत्त्व-
निषेधादित्यर्थः । असिद्धं बहिरङ्ग (मन्तरङ्गे) इति तु न भवति पदद्वयाश्रयत्वेन
यणावोरेव बहिरङ्गत्वात्, नाजानन्तर्यं इति निषेधाच्च । इह ओर्चा वर्चा कवेः
वर्चा कविवर्चेति विग्रहे पूर्वं पदान्तभूतवत्वस्य विधाने स्थानिवत्त्वनिषेधाद्यणोऽभावः^१ ।
यदा तु कवेरोरर्चेति षष्ठीतत्पुरुषगर्भः स एव क्रियते तत्र कवि उ अर्चेति स्थितेऽन्तरङ्ग-
त्वात्पूर्वमिकारस्य यणि तत उवा^२ स्यापि वत्वे कव्यवर्चेति स्थिते “लोपो व्योर्वलि”
[६।१।६६] इति यलोपवलोपो न स्तस्तयोर्वत्वस्य स्थानिवत्त्वात् । न पदान्त
द्विवचनवरेयलोपस्वरानुस्वारदीर्घजश्चविधिषु” [१।१।५१] इति निषेधस्तु
नास्ति विधिशब्दो भावसाधन इत्युक्तम् न च लोपः पदस्यान्तोऽवयव इति ।
असिद्धपरिभाषापि नात्र प्रवर्तते । भन्नपदाश्रयत्वेन लोपस्यापि बहिरङ्गत्वात् ।
तेन क^३व्यवर्चेति भवति इत्याद्युक्तम् ॥

आद्गुण इति । अचीति वर्तते तथा^४ च पूर्वत्र चरितार्थतया “तस्मिन्निति
निर्दिष्टे पूर्वस्य” [१।१।६६] इति परिभाषया आर्दिति पञ्चम्या यद्यपि षष्ठी न

१. यणावादेशो इति क० पु० ।

२. इतः पूर्व इत्यादिकं पदे ष्युत्पाद्यमाने कान्तित्यादेः पदस्यासत्यपि निमित्तत्वे सन्निधानम-
विरुद्धं तत्तत्त्वानादिष्टादयः पूर्वत्वसम्भवादस्ति स्थानिवत्त्वप्रसङ्गः इत्यधिकः ख० पु० ।

३. पूर्ववत् स्थानिवत्त्वनिषेधाद्यणोऽभाव इति क० पु० ।

४. कव्यु कर्चेति क० पु० ।

५. त्वस्यञ्चेति क० पु० ।

उरण् रपरः ॥ [१११।५९]

ऋलृ स्थानीयोऽण् रप्रत्याहारपरः स्यात् । द्वित्वम् ।

कृष्णट्टिः । 'यणो मयो द्वे वाच्ये (वा०) तवल्कारः ॥

कल्पयितुं शक्यते, तथाप्यनन्यार्थया आदिति पञ्चम्या "तस्मादित्युत्तरस्य" [१।१।६७] इति परिभाषयाऽर्चीति सप्तम्या एव प्रकल्प्यते ततश्चाज्मात्रस्यैव गुणः स्यान्तु पूर्वस्याकारस्यापीत्याशङ्क्याह पूर्वपरयोरिति । "अन्तादिवच्च" [६।१।८५] इति ज्ञापकादितिभावः । यद्येवं^१ पूर्वपरयोः स्थानिनोर्भेदादादेशोऽपि विधीयमानः पृथगेव द्वयोः स्थानिष्ठानत्ववदित्याशङ्क्याह-एक इति ।

अयं भावः न खलु गुणभूतस्थान्यनुरोधेन प्रधानस्यादेशस्य भेदकल्पना युज्यते, प्रधानानुरोधो हि गुणो न पुनर्गुणानुरोधि प्रधानम् । अन्यथा गर्गाः शतं दण्डघन्तामित्यत्रापि शतावृत्तिप्रसङ्गात् । निष्ठानत्वं पूर्वस्य चेति चकारेण वाक्यभेदेन विधीयमानं द्वयोः पृथक् भवति न तु स्थानिभेदप्रयुक्तमिति । एष एवार्थः "एकः पूर्वपरयोः" [६।१।८४] इति सूत्रकारेणाधिकाररूपतया सुखप्रतिपत्तये पठितः ॥ वक्ष्यमाणो वृद्ध्यादिरादेशो निर्दिश्यमानयोः पूर्वपरयोरपि स्थाने एक एव भवतीति पूर्वपरो च वणविव निर्दिश्येते "पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च" [३।१।११६] प्रेषाति-सर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च" [३।१।१६३] इत्यादिनिर्देशात् । तेनोपेक्षते, अक्षोहिणी-त्यादौ समुदायस्यादेशो न भवति ॥

अन्तरतम इति । "स्थानेऽन्तरतमः" [१।१।५०] इत्यनेनैकवाक्यत्वाच्चिति भावः । उपेन्द्र इति । इन्द्रमुपगत इति । अत्यादयः (क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया)" [वा० २।८।१८] इति समासः । अकारेकारयोः कण्ठतालव्ययोरुभयान्तरतमत्वा-देकार एव कण्ठतालव्यो^२ भवति । नत्वकार ओकारो बाऽनुभयान्तरत्वात् । ऐकारस्त्व-गुणत्वान्न भवति । उरण् रपर इति । उरिति षष्ठी ऋकारस्य । तेन च सावर्ण्या ल्लृवर्णोऽपि गृह्यते इत्याह ऋलृस्थानीय इति । अवृद्धत्वेऽपि "गहादिभ्यश्छः" [४।२।१३८] इति छः । नात्र उःस्थाने यो निवृत्तोऽण् स रपरो भवतीति विधिः । रपरत्वात्प्राग-नन्तरतमत्वेनाणोऽभिनिवृत्त्यसम्भवात् । तस्मादुः स्थाने लक्षणान्तरेण प्राप्तो योऽण् स प्रसङ्गावस्थायामेव रपरो भवतीति विधीयते । एवञ्च प्रसक्त्यवस्थायामेव

१. यदेवमिति क० पु० ।

२. एककण्ठतालव्यो भवतीति क० पु० ।

गुणवृद्धिमध्यपातिनोऽणो रपरस्वसम्पादनादरारित्येवं रेफशिरस्कयोरेवोपस्थाप-
नादस्थामवस्थायामान्तरतम्यं परीक्षणीयम् । तदा चोभयावयवद्वारा पूर्वपरस्थान्यन्त-
रतमावराववेव भवतः स्थानतोऽन्तरतमत्वात् न तु प्रमाणतोऽन्तरतमाव-
प्येङ्चो । “यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं वलीयो भवति” [परि० १३] ।
अत्र च “षष्ठी स्थानेयोगा” [१।१।४६] “स्थानेऽन्तरतमः [१।१।१०] इति च
स्थाने ग्रहणद्वयमनुवर्तते । तत्रैकमुः स्थाने योऽण् इत्यनुवादेऽपि स्थानसम्बन्ध-
लाभाय । द्वितीयन्तु सोऽण् स्थाने प्रसंग एव प्रसज्यमानावस्थायामेव रपरो भवतीति
कालावधारणार्थम् । “अत्राणुदित्सवर्णस्य (चाप्रत्ययः” [१।१।६६] इति
वचनाद्दीर्घोऽपि गृह्यते इति दर्शयितुमाह । रमेश इति । गङ्गोदकमिति । आकारः
कण्ठ्यः उकारः^१ ओष्ठ्यस्तयोः स्थाने ओकारो भवति । “ओदौतोः कण्ठोष्ठमिति”
ओकारस्त्वगुणत्वात् भवति । ऋलृस्थाने इति । “ऋत्यकः” [६।१।१२८] इति
प्रकृतिभावः । कृष्ण ऋद्धिरिति ऋ^२स्थाने, तव लृकार इति लृस्थाने यथासंख्य-
मन्वयः । गुणादेशे इति विषयसप्तमी । कर्तव्यतया विषयभूते सतीत्यर्थः । कृते इति
तु पाठे आदिकर्माणि निष्ठा । कर्तुंमारब्ध इत्यर्थः अकारऋकारयो गुणोऽदेङ् रूपे
प्रसक्ते उभयान्तरस्यैकस्याप्यभावात् कोऽपि प्रवर्तितुमुत्सहते । तत्रेदमुच्यते
इति शेषः ॥

यद्यपि स्थानेऽन्तरतम इत्यत्र तात्त्वादिवचनः स्थानशब्दस्तथापि न तेनात्र
कश्चिदर्थः इति शब्दाधिकारात्प्रसङ्गवचनः संपद्यते । यदि प्रसक्तावस्थायामेव
रपरो भवति तत्कथमुच्यते ऋलृस्थानीय इति । न ह्यनभिनिवृत्तस्तत्स्थानीयो
भवति । नैष दोषः । योग्यतामात्रेणापि तथा व्यपदेशात् । यद्वा ऋलृस्थानीति
पदच्छेदः । बहुव्रीहिश्चायम् । ऋलौ स्थानिनावस्य स ऋलृस्थानी तादृशो
योऽणिगिति । यद्वा स्थितिः स्थानीयं भावेऽनीयर् ऋलोर्विषये स्थानीयं यस्य स तथा ।

-
१. अत्र गुणकृतान्तरतम्यं नाम स्थानार्थप्रमाणान्तरतम्यभिन्नं सर्वं प्राङ्गम् । तेनानातर्य-
मेवैतयोरान्तर्यमिति भाव्योक्तिः संगच्छते । अकारस्यान्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति ।
ऋकारस्यान्तरतमा आदेशो नास्ति एतदेवैतयोरान्तर्यम् नष्टाश्वदग्धरथवत् ॥
-

१. कार इत्यधिकः क० पु० ।

२. ऋद्विति पाठो नास्ति केवलं कार इत्येव क० पु० ।

वृद्धिरेचि ॥ [६।१।८८]

आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ कृष्णैकत्वम् । गङ्गोद्यः ।
देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥

अत्र चाकाराकारयोः ह्युभयस्थानिकस्यापि ऋस्थानिकत्वं न विहन्यते ।
पूर्वपरयोरिति द्विवचनेन द्वयोः प्रत्येकं स्थानित्वबोधनात् । तथा चोच्यते यो ह्युभयोः
स्थाने भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । यथा देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः
पुत्र इति । यत्तु केचित् “सर्वं मुखस्थानमवर्णमिच्छन्त्याचार्याः” [१।१।७८] इति
भाष्यदर्शनादकारस्य कण्ठमूर्धोभयस्थानत्वादुभयान्तरतस्याद् जातस्य रपरत्वमात्रमनेन
क्रियत इति व्याचक्षते । तदसत् । न हि सर्वाणि मुखान्तर्गतानि स्थानान्यवर्णस्येति
तदर्थः तथा सति दध्यत्रेति सवर्णदीर्घः स्यात्, पितृर्थमिति “ऋति सवर्णं ऋवा”
[वा० ६।१।१०१] स्यात् ।

यणस्तु दध्युदकादिरवकाशः इति । चक्रि अत्रेति शाकलं न स्यात् । असवर्ण-
इति प्रतिषेधात् । तदर्थश्च कैयटेनान्यथावर्णितः । तद्यथा काकलकस्याधस्ता-
दुपगन्तुस्थानमवर्णस्यैके इच्छन्ति । ततो बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्येत्याक्षेपे
परिहारः । सर्वमुच्यते । अवर्णनिष्पत्तौ सर्वमेव मुखं व्याप्रियते इति नास्य बाह्य
स्थानताऽवर्णस्य । आस्यमेव देशो न त्वास्ये देश इति चेत्यास्तां विस्तरः ।
द्वित्वमिति । “अत्रो रह्म्यां द्वे” [८।४।४६] इत्यनेन । धकारस्य जश्त्वादि प्राग्वत् ।
यणो मयो द्वे वाच्ये इति । यणः परस्य मय इत्यर्थः । तेनात्र ककारस्य द्वित्वम् । यण
इति षष्ठी मय इति पञ्चमी तेन मयः परस्य यणो द्वित्वमित्यर्थः । तेन देध्य इति
धात् परस्य यस्य द्वित्वं भवति । उभयमप्येतदाकरे स्थितम् ।

वृद्धिरेचोति । पूर्वेण तुल्यं व्याख्यानम् । गुणापवादोऽयम् । कृष्णैकत्वम् इति ।
कृष्णेति संबोधनं पृथक्पदम् । एवं देवेत्यपि । न पुनरेतौ षष्ठीसमासौ । “पूरणगुण
(सुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन)” [२।२।२१] इति निषेधात् ।
यद्वक्ष्यति भावप्रत्ययान्तो गुणवाच्यत्र निषिध्यते इति ।

यद्वा^२ “संज्ञाप्रमाणत्वात्” इत्यादित्रिमुनिप्रयोगाद् गुणेन निषेधोऽनित्य
इति समाधेयम् ॥

१. उभयस्थाने इति क० पु० ।

२. वचन प्रामाण्यात् पूर्वपदार्थप्राधान्यम् इति यद्वेत्यस्याग्रेऽस्ति क० पु० ।

एत्येधत्यूठ्सु ॥ [६।१।८९]

एष्वान्वृद्धिः । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः ।

“अक्षादूहिन्याम्” (वा०) । अक्षौहिणी । “स्वादीरेरिणोः” ।

[वा०] स्वैरम् । स्वैरी । स्वैरिणी । “प्रादूहोढोढयेष्वेष्येषु” (वा०)

प्रौहः । प्रौढः । प्रौढिः प्रैषः । प्रैष्यः । गुणोऽप्यत्रेति केचित् । प्रेषः ।

प्रेष्यः । “ऋते च तृतीयासमासे” (वा०) सुखेन-ऋतः । सुखार्तः

तृतीयेति किम् । परमर्तः । समासे इति किम् । सुखेनऋतः । “प्रवत्सतर-

वत्सरकम्बलवसनार्णदशानामृणो” (वा०) प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि ॥

एत्येधत्यूठ्सु इति । अत्र एचीत्यनुवर्तनीयम् । एजादिष्वेत्येधत्यूठ्सु-
आत्पूर्वपरयोरेका वृद्धिरित्यर्थः^१ । तेनोप-इतः उपेतः इत्यत्र न भवति ।
तेनेचीत्येतेरेव विशेषणं नेधतेरव्यभिचारात् । नाप्यूठोऽसम्भवादिति प्राञ्चः ।
केयटस्तु मा भवान् प्रेदिधदित्यादावेजादित्वव्यभिचारमाह । एधतेरिति^२
चङि “णो चङ्युपधाया ह्रस्वः” [७।४।१] इत्युपधाह्रस्वे घिशब्दस्य द्वित्वे
णिलोपे “न माङ्योगे” [६।४।७४] इत्याट्निषेधः । अन्तरङ्गादपि द्वित्वात्पूर्वं
बहिरङ्गोऽपि ह्रस्वो भवतीति^३ ज्ञापितमोरोऋदित्करणेन । पूर्वं द्विवचने तु मा
भवानोणिणदित्यत्र ह्रस्वभाविन्युपधा नेति किं तस्य ह्रस्वनिषेधार्थेन तेन ॥ परस्मैति ।
एत्येधत्योः “वृद्धिरेचि” [६।१।८८] इति प्राप्तमपि वृद्धिं बाधित्वा एङि पररूपं
प्राप्तम् । ऊठि तु गुणः । तयोरयमपवादो “येन नाप्राप्तिन्यायेनेत्यर्थः । “पुरस्ताद-
पवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्” [परि० ६०] इति परिभाषया
“एङि पररूपम्” [६।१।१४] एव बाध्यते न त्वाङि पररूपम् । तेन उप आ
इतः उपेतः “इति “ओमाङोश्च” [६।१।१५] इत्येतदेव भवति । अतएवावेहोति
वृद्धिरवद्येति वामनः ।

१. एति इण्यगताविस्थितस्मिन् एधतावेधवृद्धाविस्थितस्मिन् ऊठि च परे पूर्वो यो वर्णस्तत्तश्च
परो य एच् ऊठ् च तयोः पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः ।

१. योऽचि इति क० पु० ।

२. इति शब्दपाठो नास्ति तथाप्यसंगत इव प्रतिभाति ख० पु० ।

प्रष्टोह इति । प्रष्टं वहतीति वह प्रापणे "अस्माच्छन्दसि सहः" "वहश्च" [३।२।६३।६४] इति णिवः तस्य सर्वलोपः णित्वादुपधावृद्धिः । ततः षष्ठ्येकवचने "वाह ऊठ्" [६।४।१३२] "संप्रसारणाच्च" [६।१।१०८] इति पूर्वरूपम् । ततो वृद्धिः ॥

अक्षादिति । अक्षशब्दादूहिनीशब्दे परे पूर्वपरयोरेका वृद्धिर्वक्तव्येत्यर्थः । अक्षौहिणीति । ऊहवितर्कः । अक्षैरूह्यत अवश्यमिति ताच्छील्ये णिनिः । "ऋन्नेभ्यो डीप्" [४।१।५] इति डीप् । "उपपदमतिङ्" [२।२।१६] इति समासः । यद्वा वहनमूहः सोऽस्त्यस्यामूहिनी ततोऽक्षाणामूहिनीति षष्ठीसमासः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेनाऽक्षौहिणीत्युच्यते । तत्र "पूर्वपदात्संज्ञायामगः" [८।४।३] इति णत्वम् । आद्गुणे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । कृतएत्वस्यानुकरणादसंज्ञायां न वृद्धिरित्याहुः ॥ १ ऊहिनीति १ विशिष्टरूपोपादानादक्षाणामूहोऽक्षोहः इति वृद्धिर्न भवति । अन्यथाऽक्षादूह इत्येवावक्ष्यत् स्वादीर इतिवत् । एतेनाक्षाणामूहः समूहः सोऽस्यामस्तीति मत्वर्थीय इतिरिति विग्रह इति प्राचः परास्ताः । यतोऽक्ष-ऊह इत्यवस्थायामूहिनीरूपाभावेन १ वृद्धेरप्रसङ्गः ।

अन्तरङ्गत्वाच्च गुणे कृते इत्युत्पत्त्या ५ तद्रूपसंपत्तावपि नेदानीं सा प्रवर्तते गुणावरुद्धत्वेन निमित्तव्याघातात् । न चोहिन्यां वृद्धिविधानसामर्थ्यादन्तरङ्गमपि गुणमिभ्युत्पत्त्युत्तरकालतया बहिरङ्गापि वृद्धिर्बाधियते इति वाच्यम् । णिन्यन्तेन विग्रहे ५ तदुपपत्तेः । स्वादीरेरिणोः । स्वादीरेरिण्योरित्यनाकरः पाठः । स्वशब्दादीरशब्दे ईरिन्शब्दे च परतः पूर्वपरयोरचोर्वद्धिर्वक्तव्येत्यर्थः । स्वैरीति । ईरणमीरः ईर गतो भावे घञ् । स्वेनाभिप्रायेण ईरः स्वैरः "कट्करणे कृता ("बहुलम्") [२।१।३२] इति समासः । स्वस्येरे वृद्धौ कृतायां स्वैरोऽस्यास्तीति मत्वर्थे "अत इनिठनी" [५।२।११५] इतीति । यदापीरोऽस्यास्तीति विग्रहं कृत्वा इनि कृते स्वेन विगृह्यते तदा-ईरिन्ग्रहणस्याप्येतदेवोदाहरणम् तन्त्रेण द्रष्टव्यम् । "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-विशिष्टस्यापि ग्रहणम्" [परि० ७२] इति परिभाषया ईरिन्ग्रहणेनेरिणीशब्दोऽपि

१. ऊहिणीति क० पु० ।

२. विशिष्टोपादानग्रहणादिति क० पु० ।

३. ऊहिणीति क० पु० ।

४. इत्युत्पत्त्यति क० पु० ।

५. णिन्यन्तरविग्रहे इति क० पु० ।

गृह्यते इति प्रदर्शयितुमुदाहरति स्वैरिणोति । मत्वर्थीयेन्नन्तात् स्त्रियां ङीप् एत्वम् । ईरिन्ग्रहणमनर्थकम् “पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु” [३।१।११६] इति निपातनादपि सिद्धत्वात् ॥

भाष्ये तूक्तम् ईरिन् ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं स्वैरीति । नैतत् । मत्वर्थीयेन सिद्धम् । ईरिन् शब्देन विग्रहे तदेकदेशशब्दोऽस्त्येवेति सिद्धमिष्टमिति । न च स्वेनेरते इति ताच्छील्यणिन्यन्तेन विग्रहे ईरूपाभावादसिद्धिः । णिनिरस्मान्न भवत्यनभिधानादिति कैयटाद्युक्तेः । न चात्र ताच्छील्यार्थः संगच्छते लोके स्वैरपदस्य स्वतन्त्रे रूढत्वात् । फलोपेक्षायामपि स्वेच्छया व्यवहरणं स्वातन्त्र्यम् । फलानपेक्षश्च व्यापारस्ताच्छील्यमिति भेदात् । ईरग्रहणेनैव सिद्धत्वादीरिन् ग्रहणं न कर्तव्यमित्येतदेव व्यञ्जयितुमकारान्तोदाहरणं पृथगुक्तम् ॥

प्रादूह इति । वार्तिकेऽपठितोऽप्यूहशब्दस्तन्त्रान्तरे दृष्टत्वादिह^१ प्रक्षिप्त उदाहृतश्च । ऊढ्यन्तेषु गुणे प्राप्ते परयोस्त्वेङि पररूपे प्राप्ते^२ वृद्धिर्विधीयते ।

प्रोह इति ।

ऊहवितके घञ् । प्रोह इति । वहेः क्तः “वचिस्वपियजादीनां क्ति” [६।१।१५] इति संप्रसारणम् । “होढः” [८।२।३१] ढत्वम्, ष्टुत्वम्, ढोढे लोपः [८।३।१३] “ढूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” [६।३।१०१] इति दीर्घः । ऊढिरिति । क्तिन् । पूर्ववत् । ऊढेतिक्तान्तमेव गृह्यतेऽर्थवत्त्वात् । तेन प्रोढवर्तिनिति क्तवत्त्वेकदेशे गुण एव भवति न वृद्धिः । कथन्तर्हि ऊढशब्दाण्येचि कृते प्रोढयतीति । नैष दोषः । णिच्प्रकृतेरप्यर्थवत्त्वात् । ईरिन् शब्द इवेरशब्दस्य । नहि प्रत्ययेन प्रकृत्यर्थोऽपोद्यते । यद्वा ऊढिशब्देन ण्यन्तस्यापि ग्रहणम् । इष इच्छायां तुदादः इष गती दिवादः । इष आभीक्ष्ये क्र्यादिः एषां घञि ण्यति चोपधागुणे एष एष्य इति रूपे भवतस्तत्रैव वृद्धिः । यस्तु ईष उञ्छे भ्वादिः “ईष गतिर्हिंसादानेषु इति तत्रैवात्मनेपदी ताभ्यां घञि ण्यति च गुरुप^३धत्वाद् गुणाभावे ईष ईष्य इति रूपे तयोस्तु परयोगुण एव भवति । पररूपानुपातिन्या वृद्धेरप्रसङ्गस्तदिदमाह गुणोऽप्यत्रेति । अत्र प्रेपप्रेष्य-शब्दयोरनेनैवाभिप्रायेणोक्तमाचार्यैः । अन्यथा वृद्ध्यापनोद्यस्य पररूपस्योज्जीवनाय

१. द्रष्टव्यत्वादिति क० पु० ।

२. प्राप्ते इति नास्ति क० पु० ।

३. गुणरूपत्वादिति क० पु० ।

पररूपमपि वक्तुमुचितम् प्रस्तुतत्वात् । अमुमेवार्थं दुर्गसम्मत्या द्रढयति इति केचिदिति । अत्रैषाहाचर्यादेष्टोऽप्यनव्ययं गृह्यते तेनेषेर्ण्यन्तात् क्वो ल्यपि पेष्ठ्य गत इत्यत्र पररूपमेव न वृद्धिरित्याहुः । एवञ्चाङ् प्रयोगे सर्वत्र “ओमाङोश्च” [३१।१६८] इति पररूपमे । भवति ॥

ऋते चेति । यद्यप्यातंशब्देनापि सिद्धयति तथाप्यर्थो भिद्यते । ऋतशब्देन च समासे गुणः प्रसज्यते सुखेन ऋत इति । ऋ गतिप्रापणयोः क्तान्तः “कृत्करणे कृता बहलम्” [२।१।३२] इति समासः । वृद्धिः स्वरत्वम् । परमर्त इति । “सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः” [२।१।६१] इति कर्मधारयः । प्रवत्सर इति । वत्सरशब्दोऽत्र माष्येऽष्टोऽपि तन्त्रान्तरदृष्ट्या प्रक्षिप्तः । तथा च दुर्गटीका-वत्सरे वर्षे देयमृणं वत्सरारणमित्यन्ये ।^१ वत्सरशब्दस्त्वाधुनिकैः प्रक्षिप्तोऽप्रामाणिकः । आदि-शब्दात् वत्सरारणम् कम्बलारणम् वसनारणम् दशारणम् ऋणारणम् इति ग्राह्यम् । वत्सरार्थं यदृणं तत्तथोक्तम् । दश ऋणानि यस्मिन् स दशारणो देशः । नदी च दशारणी । ऋणशब्देन जलं दुर्गभूमिश्चोच्यते । संज्ञा चेयं नदीदेशविशेषयोः । पूर्वोपात्तस्य ऋणस्वापनयनाय यदन्यद् ऋणमुपात्तम् तदृणारणम् । प्रारणमित्यादौ केचिद्रेफस्य द्वित्वमाशङ्क्य “दीर्घादाचार्याणाम्” [८।४।५२] इति परिहरति तद्रेफस्य द्वित्वात्राप्तेः सर्वैरेवोपपादितत्वादसम्भवदुक्तिकम् ॥

उपसर्गादिति । ऋतीति वर्णनिदेशे सप्तम्यन्ततया तदादि गृह्यते “यस्मिन्विधिस्तदादावलूपहणे” [परि० ३२] इति परिभाषयेत्याह-ऋकारादाविति । आदित् विशेषणेन तदन्तविधेरवर्णान्तादित्यर्थः^२ । उपार्च्छतीति । ऋच्छ गत्यादौ । अत्रैकादेशस्य

१. ऋते किम् १ । सुखेन इतः सुखेतः ॥

२. अवर्णान्तादित्यर्थ इति । आदिर्थाधिकृतमुपसर्गादित्यत्र विशेषणतयाऽन्वेति । तेन “येन विधिस्तदन्तस्य” [१।१।७२] इति तदन्तविधिनाऽवर्णान्तादित्यर्थः सम्पद्यते । “येन विधिस्तदन्तस्य” [१।१।७२] इति सूत्रस्यायमर्थः येन विशेषणेन विधीयते कार्यं तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य स्वस्य च तत्संज्ञा स्वरत् । यथा “एश्च [३।३।५६] चयः । समासप्रत्ययविधोर्न, कष्टं परमश्रितः । “द्वितीया श्रिता (तात्पत्तिगततात्पर्यस्तप्राप्तापन्नेः) [२।१।२४] इति समासो न । परमनडस्यापत्यम् “नडादिभ्यः फक्” [४।१।६६] न । “उगिद्वयप्रद्वयवर्जम्” [वा० १।१।७२] “उगितश्च” [४।१।६] भवती । अतिभवती । “अत इञ्” [४।१।६५] दाहिः “यस्मिन्विधिस्तदादावलूपहणे” [परि० ३३] भुवः श्रियः ॥

१. विस्तरोऽप्येवमिति क० पु० ।

उपसर्गादिति धातौ ॥ [६।१।९१] ॥

ऋकारादौ धातावुपसर्गादाद् वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ उपार्छति ।
प्रार्छति । तपरत्वाद् दीर्घे न । उपऋकारीयति । उपर्कारीयति ॥

वा सुप्यापिशलेः ॥ [६।१।९२] ॥

आदुपसर्गात् सुब्धातौ ऋति प्रागुक्तं वा स्यात् ॥ उपर्षभोयति ।
उपार्षभोयति । पर्षभोयति । प्रार्षभोयति । सावर्ण्याल्लृवर्णस्य ग्रहणम् ।
प्रल्कारीयति । प्राल्कारीयति ॥

एङि पररूपम् ॥ [६।१।९४] ॥

आदुपसर्गादिङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ प्रेजते । उपो-
षति । एङादौ सुब्धातौ वा । उपेङकीयति । उपैङकीयति । प्रोघीयति ।
प्रौघीयति ॥

“अन्तादिवच्च” [६।१।८५] इति पूर्वान्तवद्भावात्पदान्तत्वेन विसर्गः प्राप्नोति ।
उभयथक्षु” छन्दसि “कर्तरि चर्षिदेवतयोः” इति निर्देशान्न भवति । उपसर्गात् किम् ।
खद्वर्छति । ऋति किम् ? उपेतः । धातौ किम् ? । उपर्कारः । नैतदस्ति । ‘उपसर्गा-
दित्युच्यते न चाधातुयोगे उपसर्गः सम्भवति । एवं तर्हि सिद्धे सति पुनर्धातुग्रहणम्
योगविभागेन पुनर्विध्यर्थम्^१ कथम् ? । उपसर्गाद्वितीत्येको योगः । उपसर्गादाक्षिप्ते
धातौ ऋकारादौ परतः वृद्धिस्तेनोपार्छतीत्यादि सिद्धम् । ततो धातौ उपसर्गाद्-
वृद्धिरेव । किमर्थमिदम् ? पूर्वस्याः प्राप्तेः “ऋत्यकः” [६।१।१२८] इति पाक्षिकः
प्रकृतिभावः^२ प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् तेन नित्यं वृद्धिरेव भवति । ऋतीति तपरकरण-
मुत्तरार्थम् । इह दीर्घं ऋकारादेर्धातोरसम्भवेन व्यव^३च्छेद्याभावात् ॥

वा सुपीति । सुब्धाताविति । सुबन्तावयवके इत्यर्थः सुबन्तस्य धातोरसम्भ-
वादित्याकरः ।

“शकन्धादिषु पररूपं वाच्यम् [वा० सू० ६।१।६४] शकन्धुः । कर्कन्धुः ।
कुलटा । सीमन्तः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः सारङ्गः । “एवे

१. म इति पाठो नास्ति क० पु० ।

२. भावश्चाप्रानेनतीति क० पु० ।

३. व्यच्छेद्यभावादिति क० पु० ।

चानियोगे" (वा) अद्येव । नियोगे तु अद्येव गच्छ । "ओत्वोष्ठयोः समासे वा" (वा०) स्थूलोतुः स्थूलोतुः । विम्बोष्ठः । विम्बोष्ठः । समासे किम् ? तवोष्ठः ॥ यद्यपि ऋतावित्यादीनां किपि धातुत्वं सुबन्तत्वञ्च भवति तथापि न तादृशेषु ऋतीति तपरत्वव्यावर्त्यं प्रसिद्धमतो नामधातुष्वेव तत्सम्भवतीति त एव गृह्यन्त इति भावः । वा ग्रहणादापिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्थनीयतीत्यादि । ऋषभमात्मन इच्छति इति विग्रहे "सुप आत्मनः क्यच्" [३।१।८] "सनाद्यन्ताः घातवः" [३।१।३२] इति धातुत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" [२।४।७१] इति सुपो लुक् । "क्यचि च" [७।४।३३] इतीत्वम् । "शरोऽचि" [८।४।४६] इति षस्य द्वित्व-निषेधः । सावर्ण्यादिति । ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् [वा० सू० ६।१।१०१] इति वचनात् "अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः" [१।१।६६] इति ऋकारेण लृकार-स्यापि ग्रहणाल्लृकारादावपि सुब्धातो वा वृद्धिरित्यर्थः । प्रातृकारीयति । "यणोभयो द्वे बाच्चे" (वा) इति कस्य द्वित्वम् ।

एङि पररूपम् । परस्य रूपमिव रूपमस्य । उष्ट्रमुखवत्समासः । वर्णरूपा-पेक्षया क्लीबत्वम् । उदाहरणयोः एजृ कम्पने; ओखृ शोषणालमर्थयोः । उपोषतीति पाठे उप दोहे । उपधागुणः । एडादाविति । उक्तञ्च वृत्तौ । केचिदत्र "वा सुप्यापिशलेः" [६।१।६२] इत्यनुवर्तयन्ति । तद्वाक्यभेदेन सुब्धातो विकल्पं करोतीति । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् ॥

उदाहरणेष्व्वात्मन एङकम्, ओघं वेच्छतीति क्यच् पूर्ववदीत्वादि । एङ्येङिति वक्तव्ये परग्रहणमतो गुणार्थम् रूपग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमेङिपर इत्येव सिद्धेः ॥

शकन्वादिष्विति । शकन्वादिविषये तत्सिद्धयनुगुणं पररूपं वाच्यम् तच्च कचिदकारस्य कचिच्च टेः । अन्ये त्वादित्यधिकारादकारस्यैव पररूपमाहुः ।

वाच्यम् व्याख्येयम् । "कुलटाया वा" [४।१।१२७] सर्वत्र लोहितादिक-तन्तेभ्यः" [४।१।१८] इत्यादिजापकादिति मिश्राः ।

"ओमाङोश्च" [६।१।६५] इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादेतत्सिद्धिरिति तु न्यासः ।

शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः । कर्काणां राज्ञामन्धुः । वदरीवाचीतु^१ दीर्घान्तः । बहूनि कुलान्यटति नैकस्मिन् कुले व्यवस्थितेति कुलटा स्वैरिणी भिक्षुकी

चोच्यते । मूलविभुजादित्वात्कः । यद्वा अटतेः पचाद्यच् कुलस्याटेति षष्ठोऽसमासः । अन्यथा कर्मण्यण् स्यात् । सीम्नोऽन्तः नलोपेऽतः पररूपम् केशवेश एव । सीमान्तोऽन्यः । मनस ईषा । असः पररूपम् पृषोदरादित्वात्पलोपेऽकारस्य वा । मनीषितमित्यपि “ईषिते च मनसः” इति परिशिष्टात् ।^१ मनीषाशब्दात्तारकादित्वादितचि वा रूपम् । ईष उच्छे । ईष गतिर्हिंसादानेषु इत्यस्य पचाद्यचि ईषा मूर्धन्योपधोऽयम् ॥ मञ्जूषेषा सहा तितिक्षयेति लिङ्गकारिकायां मूर्धन्योपधेषु पाठात् । तालव्योपधोऽप्यस्ति ।

“प्रभुशङ्करयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डयोः”^२ इत्युक्तेः । तत्र हललाङ्गलमनसामीषायामिति स्मृत्यन्तरे मनीषया सहैकवाक्यत्वात्तालव्योपधे पररूपं नेति परिशिष्टम् । हलीषेति । ईषा लाङ्गलदण्डः । ईषेत्येव लब्धे हलादिप्रयोगो हलादिसंयुक्तेषाप्रतियत्यर्थः । तदुक्तम् काव्यप्रकाशे ।

“कर्णावितंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिमित्तः ।

सन्निधानादिबोधार्थं स्थितेष्वेतत्समर्थनम्” इति ॥

पतञ्जलिरिति भाष्यकारः । पतञ्जलेः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । पतन्जलिरस्य वा । अच्छब्दस्य पररूपम् । अन्ये तु पततीति पत इत्यजन्तेन पतशब्देन विग्रह्याकारस्य पररूपमाहुः ॥ साराण्यज्ञान्यस्य सारङ्गः पशुपक्षिणोरेव । साराङ्गोऽन्यः । आकृतिगणश्चायम् । तेन शुद्धोदनं, गन्धर्वः, मृतण्डः, अटवी, प्रध्ययनम् शमशनम्, वरणेत्याद्यपि ।

एवे चेति । नियोगोऽवधारणभितरव्यवच्छेदस्ततोऽन्योऽर्थोऽनियोगस्तस्मिन् वर्तमाने एवात्पूर्वतरयोरचोः पररूपमित्यर्थः ।

अद्येवेति । अनवत्कुभावेवशब्दः । अनवत्कृप्तिरसम्भावना । यथा क्वेव भोक्ष्यसे । तथा च श्लोकवार्तिकम् ।

नावक्लृप्तो यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः ।

एव^३स्तुविषयो बृद्धेनियमेऽयं यदा भवेत्” इति ॥

-
१. पतञ्जलिरित्यत्र पशोदरादित्वादन्यलोपे पश्चात् पररूपम् । टेः पररूपमिति पक्षेऽच्छब्दस्य । अथवा “ओमाङोश्च” [६।१।६५] इत्युत्तरसूत्रे चकारोऽधिकविधानार्थः ।

१. पाणिनिमतमाश्रित्याह ।

२. इयङ्क इति तत्रोक्तेरिति क० पु० ।

३. एवमस्तु इति क० पु० ।

ओमाडोश्च^१ ॥ [६।१।९५]

ओमि आडि चात् पररूपं स्यात् । शिवायों नमः । शिव आ इहि शिवेहि ॥ ब्रह्मोत्तम् । राजर्षिः । आडेकादेशस्तु आङ्ग्रहणेन ग्राह्यः ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ [६।१।९८]

अव्यक्तानुकरणशब्दस्यात इतौ परे सह पररूपमेकादेशः । पटत् इति, पटिति । घटिति । एकाचो न (वा०) श्रदिति । अतः किम् ? । दकारान्ते मा भूत् । घडदिति । सदिति ॥

यत्तु यदा^१ एवशब्दो व्यापारेणाविष्टं नियममाह तदा पररूपम् । यदा तु व्यापाराविशिष्टं तदा वृद्धि रिति प्राचोक्तम् । तदसत् । "सैव नक्षत्रमालेयम्" "ममेव जन्मान्तरपातकानाम् इत्यादौ व्यापाराविष्टत्वेन पररूपप्रसङ्गात् । अनवकृत्तौ नियमाभावेनाप्रसङ्गाच्च ।

ओत्वोष्ठयोरिति । समास इति श्रुतत्वात्प्रत्यासत्तेरकारस्य ओत्वोष्ठयोश्चैकस्मिन् समासे स्थितिर्विवक्षिता । तेनेह न । वृषलसुतौष्ठत्रणस्ते इति । स्थूलश्चासावोतुर्विडाल इति कर्मधारयः । बिम्बमिवोष्ठौ यस्य स बिम्बोष्ठः ॥

शिव आ इहीति । नित्या धातूपसर्गयोरिति वचनात्संहिताया नित्यत्वेऽप्यलौकिकमिदं प्रक्रियावाक्यमाङ्गप्रश्लेषाभिव्यक्तये प्रदर्शितम् ।

ननूदाहरणेषु पूर्वं सवर्णदीर्घं कृते ततो गुणे च सिद्धमिष्टन्तत् किमाङ्ग्रहणेन । सत्यम् । पूर्वं धातुरुससर्गेण युज्यते इति दर्शने धातूपसर्गयो कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः स्यात् । ऋषिरप्यौणादिकेक्प्रत्ययान्तः ॥

१. चेन्नैतेषां पररूपं स्यात् तच्च मनः पतच्छब्दयोष्टे भवति । तत्रचकारस्याधिकविधानार्थं व्यासकारोऽकथयत् । "उत्तरसूत्रे चकारोऽधिकविधानार्थस्तेन शकन्वादिषु पररूपं भविष्यतीति ॥

१. यदा पर विशिष्टति क० पु० ।

ऋषी गताविति धातुरेव । ऋषतीति ऋषिः । ऋषिदर्शनादितियास्कोऽपीति केचित् । तदसत् । “उपसर्गादिति धातो” [६।१।६१] इति वृद्धिप्रसङ्गात् । तस्मादा ईषद्ऋषिरित्याडा पूर्वं सम्बन्धस्तद्विशिष्टेन च राज्ञ इत्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वं गुरो कृते सवर्णादीर्घस्य प्रसङ्गः । गुरो च कृते यद्यप्याङ् निवृत्तस्तथाप्युभयोः स्थाने इति न्यायादेकादेशस्य च “अन्तादिवच्च” [६।१।८५] इति वचनादाङ्ग्रहणेन ग्रहणात्पररूपं प्रवर्तते । ननु तच्चापि मध्येऽपवादन्यायेन वृद्धिमेव बाधेत न तु दीर्घमिति चेत् । अत्र मिश्राः चकारोऽत्र क्रियते स पुनर्विधानार्थस्तेनोभयं बाधिष्यते इति । ब्रह्मोतमिति । आसमन्तादुतम् वेङ् तन्तुसन्ताने क्तान्तः संप्रसारणम् । “कुगति-प्रादयः” [२।२।१८] इति समासः । ततो ब्रह्मणि ओतमिति “साधनं कृता”^१ इति सप्तमीसमासः पृथक् पदे वा ॥

अव्यक्तेति । अव्यक्तोऽपरिस्फुटवर्णो वंशपाटवादिध्वनिस्तस्यानुकरणं तत्प्रति-पादकस्तत्सदृशः परिस्फुटाकारादिवर्णः शब्दः । किञ्चित्साम्येऽप्यनुकरणत्वं न विहन्यतेऽत्यन्तसाम्यस्यासम्भवात् ।^१ इह चाभिव्यक्तवर्णत्वेऽपि ध्वनिसादृश्यमविशिष्टम् ॥

कथन्नहि पररूपे कृते ततोऽनुकार्यप्रतीतिर्नैसादृश्यात् । नैष दोषः । शास्त्र-वासनया तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानात् । यथा गवित्ययमाहेति कृतावादेशमप्यनु-करणम् । अत इति पञ्चमी प्रक्रियानुरोधात् । अच्छब्दादितौ परे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशः स्यादित्यर्थः । एवञ्च समुदायस्य स्थानिवत्त्वादेकदेशेऽच्छब्देऽलोऽन्त्यविधेरापादनं प्राचामसम्भवदुक्तिकम् । अत एव नानर्थवेऽलोऽन्त्यविधिनिषेधा-दुत्तरत्र सूत्रेऽन्त्यस्य तु वेति ज्ञापकाच्चेति परिहाराभिधानमपि नातीवोपयुज्यते । अव्यक्तेति किम् १ । जगदिति । अनुकरणं हर्णं चिन्त्यप्रयोजनम् । अव्यक्तस्यात इतीयता सिद्धेः । न चानुकार्येऽतिप्रसङ्गः । न हि तत्राच्छब्दः सम्भवत्यव्यक्तवर्णत्वा-देवेति । पट् इति । अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यम् न प्रयोगार्हम् पररूपस्य नित्यत्वात् । जश्त्वाभावस्त्वनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावेनापदत्वाद्गवित्ययमाहेति-वत् । अत्रिकृतानुकार्यप्रतिपत्तये वा । पररूपे तु कृते इकार एव पदान्तो न टकार इति जश्त्वाभावः । अत्र पटदिति करोतीति प्रयोगनिवृत्तये वचनम् । पटितीत्येकदेशा-नुकरणेनापि सिद्धम् ।

१. इदं सूत्रमष्टाध्याय्यां नोपलभ्यते ।

१. इहचानभिव्यक्तेति क० पु० ।

अत इति समुदायो निर्दिश्यते न तु तपरोऽकारः । “अतो गुणे” [६।१।६७] इत्यनुवृत्त्याऽपि तल्लाभात्, अन्त्यस्य तु वेति ज्ञापकाच्च । एवं स्थिते पृच्छति-अतः किम् ? । दकारान्त इति । एतच्च रूपान्तरोपलक्षणम् वटक्, घटित् इत्यादेरपि । यद्वाऽदिति समुदायानुकरणे तकारभागव्यावर्त्यमाह-दान्त इति । अस्योपलक्षणत्वात्कान्ताद्यप्युन्नेयम् । अकारमात्रव्यावर्त्यन्तु स्पष्टत्वान्नोक्तम् । यत्तु दीक्षिताः आम्रेडितस्य वेत्यपहाय पूर्वप्राप्तं निषिध्य विकल्पोक्तेर्निषेधविकल्पयोर्विषयभेदार्थमन्त्येऽलि पररूपानुसंहार बाधिते सर्वस्य पररूपे चानुकार्याप्रतीतेर्निषेधसार्थक्यार्थं विषयभेदः कल्पमानोऽन्त्योपान्त्यसमुदायोऽच्छब्दएव कल्पयिष्यते इत्युदाहरणसिद्धिमन्यमानस्य प्रश्नः । दान्तइत्यस्योपलक्षणत्वादतिप्रसङ्गः स्यादित्युत्तरमिति । व्याचख्युः । तन्न । अन्त्येऽत्यनुपसंहारे बाधिते ह्युपान्त्यस्यैव स्यात् । “अन्त्याभावेऽन्त्य 'सदेशस्य'” इतिन्यायाद् न तु समुदायस्य । ततश्च पूर्वपरयोरिति षष्ठो निर्देशादन्त्यव्यवहितयोरपि तयोर्निवृत्तिः स्यात् अस्यो रोपणयोः [६।४।४७] इव रमा ।

वयन्तु व्याचक्ष्महे “अतो गुणे” [६।१।६७] इत्यतोऽत इत्यनुवर्तिष्यते तच्च पूर्वत्र वर्णपरमपीह स्वरूपपरं भविष्यति । शब्दाधिकाराश्रयणात् । वर्णमात्रपरत्वे च “नाम्रेडितस्य च” [६।१।६६] इति निषेधविकल्पयोर्विषयविभागो न प्रकल्प्येतेत्यच्छब्दस्यैव भविष्यति नार्थोद्ग्रहणेनेति शङ्कते-अतः किमिति । अत इत्यनुवृत्तेऽपि यदाऽच्छब्दस्य जश्त्ववशाद्दान्तत्वं तदापि जश्त्वस्यासिद्धत्वाद् भवत्ययमच्छब्द इति प्राप्नोति, पुनरुद्ग्रहणेन तु अत इत्यस्य विशेषणात् तान्तत्वविवक्षयाऽर्थान्तऽभविष्यतीत्याशयेनोत्तरयति दकारान्ते मा भूदिति । अत एव हरदत्तोऽप्यच्छब्दस्य पररूपविषये जश्त्वं नेच्छति । त् इत्येव तु नोक्तम् अत इत्यस्याननुवृत्तिर्माशङ्कीति । कथन्तर्हि पटत्पटदितीत्युदाहरिष्यति । एतस्यैवात इत्यस्यानुवृत्तेर्दकारान्तेऽन्त्यस्याप्यप्रसङ्गात् । सत्यम् । तत्र तान्तत्वं न विवक्ष्यते एकस्यैवात इत्यस्यानुवृत्तेरतोऽत इति विशेषणाभावात् । अत्र च लिङ्गमन्त्यग्रहणम् । अन्यथाऽतस्तस्येति वाऽवक्ष्यत् ।

अन्त्यग्रहणान्वन्त्यमात्रपरिग्रहार्थम् । तेन तस्यैव दस्यापि भविष्यतीति न किञ्चिद् दुष्यति । यद्वा लाघवादित्येव किं नोक्तमिति शङ्कते अतः किमिति । यद्यपि पररूपप्रकरणे पञ्चम्यर्थं एवेशो दृष्टश्च पञ्चम्या लुका निर्देशो व्यत्ययन पञ्चम्यर्थं

१. अन्त्यस्य देशस्येति क० पु० ।

२. इत्यस्यानुवृत्तेर्दकारान्तेऽन्त्यस्यानुवृत्तेर्दकारान्तेऽन्त्यस्यापि सम्भवादिति क० पु० ।

“नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा” ॥ [६।१।९९]

द्विस्त्रिहस्तस्य नोक्तं स्यादन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् ॥
पटत्पटेति । पटत्पटदिति ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ [६।१।१०१]

अकः सवर्णेऽचि दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । शीशः ।
विष्णूदयः । “ऋति सवर्णे ऋ वा” [वा० ६।१।१०१] होतृकारः ।
होतृकारः । “ऋकारस्य लृति लृवा” [वा० ६।१।१०१] होतृलृकारः ।
पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् होतृकारः । अचि किम् ? । कुमारी शेते ॥

प्रथमया व्याख्याने वा^१ विलष्टकल्पनाप्रसङ्ग इत्यस्ति । तथापि “तुष्यतु दुर्जन”
न्यायेन परिहारान्तरमप्याह दकारान्ते मा भूदिति । अदि^२व्युक्ते हि दकारान्तस्याप्य
नुकरणं संभाव्येत् । अत इति पञ्चम्यन्तनिर्देशे तु तकारान्तस्यैवानुकरणं स्फुटी-
भविष्यतीति भावः^३ ।

नाम्नेडितस्येति । अव्यक्तेत्यादि वर्तते यद्व्यक्तानुकरणं पटदिति ततश्चे-
दाम्नेड्यते द्विस्त्रिर्वोच्चार्यते तदा तस्योक्तमतः पररूपं न स्यादित्यर्थः । यदा तु
आम्नेडितस्य समुदायोऽनु क्रियते तदा न निषेधः, किन्तु पूरेणातः पररूपं भवति ।
पटत्पटेति । अत्र पारिभाषिकस्यैवान्नेडितस्य ग्रहणे न्यायेऽपि लौकिकं तदाश्रितं
प्रकृते दोषाभावात्तदाह द्विस्त्रिहस्तस्येति । उदाहरणे “नित्यवीप्सयोः” [८।१।४]
इति द्वित्वम्^४ ॥ वीप्सायागस्तु यथा कथञ्चिद् द्रष्टव्यः । यद्वा “डाचि बहुलं द्वे
भवतः” [वा०] इति बहुलवचनाद् द्वित्वम् । पररूपाभावे तकारस्य “भलां

१. अतः किम् इत्यादकारग्रहणं किमर्थम् । उतो मा भूत् मरुदिति । इतो किम्
पटदत्रेति । नानाभूतार्थवाचकवाच्यानां सिद्धानामर्थानां द्रव्यगुणक्रियाभिः
प्रयोक्तुर्यगपदकृमिच्छा वीप्सा इति लक्षणात् अत्र च तदभावात्कथं चिद्वीप्सायोगोऽत्र
द्रष्टव्यः ।

२. इकोययचि [६।१।७७] इत्यतोऽवीत्यनुवर्तते इत्यमिप्रेत्याह-सवर्णेऽवीति । तत्र
धीरा इत्यादौ “इकोययचि” [६।१।७६] इति यण्ग्रासः ।

१. बाहृक्लिष्टेति क० पु० ।

२. अदिताविद्युकेति क० पु० ।

जशोऽन्ते" [८।२।३६] इति दः । अथाम्नेडितस्यान्त्यस्य वेति किं नासूत्रि^१ । मैवम् । अन्त्यस्य पररूपाभावपक्षेऽतः पूर्वेण पररूपप्रसङ्गात् ॥

दैत्यारिरिति । पष्ठोऽसमासाः सर्वे । अत्र दीर्घो विधीयमानः स्थानेऽन्तरतम इत्युभयान्तरतम आकारादिर्भवति । इह तु वृक्षशब्दाद् ङी वृक्षे इहेत्यादुगुणं बाधित्वा परयोरिकारयोः शब्दपरविप्रतिषेधादीर्घः प्राप्नोति । मैवम् एकपदाश्रयत्वात्^२ प्रागेव पदान्तरसन्निधानादन्तरङ्गत्वाद् गुणो भविष्यतीति । अक. किम् ? । हरये । सवर्णे किम् ? । दध्यत्र । ऋति सवर्णे इति । सवर्णादीर्घे प्राप्तेऽनेन ह्रस्व एव ऋकार एकादेशो जात इति प्राचोक्तम् तदाकारविरुद्धम् । उक्तं हि तत्र द्विमात्रोऽयमिति । मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्राऽभितोऽभक्तिरपरा । एवं लृकारेऽपि मध्ये द्वौ लकारावभितोऽभक्तिरिति । द्विमात्रयोरप्यनयोरीषत्पृष्ठत्वादेकीयमते संवृतत्वाद्विवृताभ्यामृकार लृकाराभ्यामसावर्ण्यादिग्रहणात् । एकीयमतेनार्द्धवृतीयमात्रत्वादनूकालत्वाच्च दार्धसंज्ञाया अभावादप्राप्ते वचनम् । मन्वस्याच्^३त्वन्तादवश्यमेषितव्यमन्यथाऽस्य प्लुतादयो न स्युः । एवञ्च द्विमात्रत्वे सत्यच्त्वादीर्घसंज्ञात्वात् "अकः सवर्णे दीर्घः" [६।१।१०१] इत्येवास्यापि त्रिविधः सिद्ध इति किं ऋलृवचनेन । सत्यम् । यदाऽर्द्धवृतीयमात्रोऽयमिति पक्षस्तदाऽद्विमात्रत्वान्तदीर्घेण^४ सिद्धयतीति वचनम् । एवञ्च यदुक्तं प्राक् लृवर्णो दीर्घोऽस्तीति तदुपपन्नं भवतीति । ऋकारस्येति । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादिहापि भवति गमृनिति^५ । पक्षे इतीति । एतदादेशाभाव इत्यर्थः । ऋकार इति । ऋकारलृकारयोः समुदायः स्थानी न चैतस्यान्तरतमो दीर्घः सम्भवति ।

दैत्यारिरित्यादौ "आदुगुणं" [६।१।१०७] इति गुणः प्राप्तः । उभयं बाधित्वा-
"द्येन नाप्राप्ते योर्विधिरास्म्यते" इति न्यायेनोभयोर्बाधः । यद्यपि तेन न्यायेन
व्याप्यविषयताकशास्त्रेण व्यापकविषयताकशास्त्रस्य बाधो भवति तत्र अकः सवर्णे
दीर्घः [६।१।१०७] इत्येतत्सूत्रीयविषयताव्यापकविषयताकत्वम् "आदुगुणः"
"इकोयणचि" इत्युभयोरेऽस्यापि नास्ति तथाप्याप्यतत्त्वेनोभयोर्विषयताया व्यापकत्व-
मादाय च ष्यसामान्यचिन्तापक्षसमाश्रयणाद्बाधो बोद्धव्यः । अस्मिन् पक्षे हि स्वविषये
यद् यद् प्राप्तं तत्तत्सर्वं बाध्यमिति सिद्धान्तः ।

१. किं ना इत्येव क० पु० ।
२. एकपदाश्रयन्त्यात्प्रागेवेति क० पु० ।
३. मन्वस्याच्त्वमिति क० पु० ।
४. दीर्घं इतीति क० पु० ।
५. गमृ लृदिति क० पु० ।

नाज्झलौ ॥ [१।१।१०]

तुल्यास्यप्रयत्नावप्यज्झलौ न सवर्णो स्तः । इति सावर्ण्यनिषेधो
न दोर्घशकारयोः ।

न निषिद्धं सवर्णत्वं नाज्झलावितिदीर्घयोः ।

ग्रहोदितनिषिद्धत्वादन्यत्र न निषिद्धता ॥ १ ॥

अतोऽवयवस्य योऽन्तरतमः स कार्यः । तत्र लृवर्णस्य दीर्घाभावाद्दकारस्यान्तरतम
ऋकार एव भवतीत्यर्थः । अचि किमिति । “इको यणचि” [६।१।७७] इत्यतोऽवीति
किमर्थमनुवर्त्यते इत्यर्थः ।

दधि शीतम् दण्डहस्त इत्यादौ हलि “नाज्झलौ” [१।१।१०] इति सावर्ण्य-
निषेधादेवाप्रसङ्गादतस्तमुदाहरति-कुमारी शेते इति । अत्रेकारशकारयोस्तालव्यायो
विवृतयोश्च सवर्णत्वादीर्घ ईकार उभयोः साम्यात् । पूर्वपक्षी तु अविशेषेण
ह्रस्वानामिव दीर्घाणामपि निषेधं मन्यमानो निषेधसूत्रेण प्रत्यवतिष्ठते इति ।

नाज्झलाविति । अच्च हल्चेति विग्रहः अच्च भल्चेति तु व तुभश्चक्यम् फनतो
विशेषाभावात् । नाप्यचामज्झलं हल्भिः सावर्ण्यं नेत्यर्थो ग्राह्यः अत एव
निर्देशात् । अन्यथा कथं सवर्णदीर्घं पूर्वसवर्णञ्च निर्दिशेत् । नाप्यज्झलोः केनापि
न सावर्ण्यमित्यर्थः । संज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेः । तस्मादचं हलाञ्च परस्परं सावर्ण्यं
निषिध्यते । तेन वैपाशो मत्स्यः ग्रानडुहश्चर्म “यस्येति च” [६।४।१४८] इति
लोपो न भवति । “अन्यथा अणुदिसवर्णस्य चाप्रत्ययः” [१।१।६६] इति ग्रहणक-
शास्त्रेण दीर्घादिरिव छकारहकारावपि “यस्येति च” इत्यत्र गृह्येयातामिति
स्यात्प्रसङ्गः । अज्झलाविति सामान्योक्तावप्यकारहकारयोरिकारशकारयोः ऋकार-
षकारयोः लृकारसकारयोश्च ग्रहणम् । एषामेव तुल्यास्यप्रयत्नत्वादन्येषामग्रहणात् ।
तुल्यास्यप्रयत्नावपीत्यनेन सावर्ण्यप्रसङ्गे हेतुमाह । सिद्धान्ती स्वाशयमुद्घाटयति
इतीति । शकारः हकारादेरप्युपलक्षणम् प्रकृताभिप्रायं वा । उक्तानुवादपूर्वं हेतुमाह
न निषिद्धमित्यादिना ॥

१. प्रसङ्गमुदाहरतीति क० पु० ।

२. तुमश्चक्यमिति क० पु० ।

३. दीर्घादिवेति क० पु० ।

“नाज्झलौ” [११११०] इति सूत्रेण दीर्घशकारयोः सावर्ण्यं न निषिद्धम् । अत्र हेतुमाह ग्रहोदितेत्यादि । गृह्यन्ते उपदिश्यन्ते वर्णा यस्मिन्निति विग्रहः । चतुर्दशसूत्री । अधिकरणे “ग्रहवृट्निश्चिगमश्च” [२१३५८] इत्यप् । तत्रोदिता ये यावन्तो यादृशा उच्चारितास्तेषामेव निषिद्धत्वात् । निषेधादन्यत्र दीर्घादौ तत्रापठिते न निषिद्धतेत्यर्थः । अयम्भावः अजिति संज्ञया तावदकारमारभ्या चकारात् वर्णा इहोपस्थाप्यन्ते । न च तत्र दीर्घाः पठ्यन्ते नापि ग्रहणकशास्त्रेण लभ्यन्ते नहि “नाज्झलौ” १ १११० इत्यत्र प्रवर्तते चतुर्दशसूत्र्यां वा । उभयथाप्यसम्भवः । स्वाङ्गे स्वव्यापारायोगात् । तथाहि सवर्णग्रहणकशास्त्रं सम्पूर्णसंज्ञामङ्गत्वेनापेक्षते तुल्यास्यप्रयत्नम् सवर्णम्” [११११६] इति । सा च स्वापवादस्य “नाज्झलौ” इत्यस्य प्रवृत्तिं परिहृत्य प्रवर्तते । “परिहृत्यापवादं वा तत् उत्सर्गः प्रवर्तते” इति न्यायात् । सा चाच्संज्ञा “आदिरन्त्येन सहेता” [१११७१] इति सा चेत्संज्ञाम् “हलन्त्यम्” [११३३] सा चोपदेशम् “अइउए” इत्यादिरूपम् । ततश्च वर्णानामुपदेशः पूर्वं तत् इत्संज्ञा, ततः प्रत्याहारः, ततोऽच्सिद्धिः, ततो “नाज्झलौ” इत्यपवादप्रवृत्तिः ततस्तदभिन्नेषु सवर्णसंज्ञा ततो ग्रहणकशास्त्रं निष्पन्नं सद् ‘अस्य चो” [७१४३२] इत्यादौ तटस्थे प्रवर्तमानं सवर्णान् गृह्णाति न स्वांगेषु । अङ्गानि प्रत्यङ्गिनोऽनिष्पत्तेः । न हि सुशिक्षितोऽपि हि नरः स्वस्कन्धमारोहति । तीक्ष्णो वाऽसिः स्वच्छिदायै प्रभवति । एवञ्च “नाज्झलौ” [११११०] इत्यत्रा-गृहीतासवर्णानामचा^२ ग्रहणमिति ईकारशकारयोः सावर्ण्यम^३प्रतिषिद्धमिति दीर्घप्रत्ययस्य दुव्रतिवादचोत्पन्नवर्त्यम् । त^४दनुवृत्तिसामर्थ्यादेव योऽच् न कथञ्चन हल् इति विज्ञानाच्छकारो न भवति । अत्र नोदयन्ति यदि दीर्घाणां हलाञ्च सावर्ण्यमनिषिद्धम् ततो रमासु भूयासुरित्यादाव्रिण्कोरितिपत्वप्रसङ्गः इण्मध्यपठितेन हकारेण सावर्ण्यादाकारस्य ग्रहणेनाणत्वत् । उच्यते । वीप्सासु, वयस्यासु इत्यादि-

१. अनेन निर्देशेन “नाज्झलौ” [११११६] दीर्घाकारस्यापि प्रश्लेष इति सूच्यते । एवमेव प्लुताकारस्यापि प्रश्लेषो बोध्यः । अन्यथा प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभाववादिभाष्यकारमते प्लुतेन सावर्ण्याभावः सूत्रकारमतेन च सावर्ण्यम् ततश्च हे विद्यासो हे विद्यासो इत्यादौ सकारस्थेयः परत्वात्पक्षे फलभेदेन प्रत्यक्षानस्यासंगत्यापत्तिः स्यात् ॥

१. स्वांगेषु अङ्गानि इति पदद्वय मेकवाक्यस्यमेव क० पु० ।
२. अत्वामिति क० पु० ।
३. सावर्ण्यप्रतिषिद्धमिति क० पु० ।
४. तदनुवृत्तिसामर्थ्याच्चाजेव योऽच् न कथञ्चन हल् इति विज्ञानात् शकारो न भवति इति क० पु० ।

एङः पदान्तादति ॥ [६।१।१०]

पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूप एकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव ।

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ [६।१।१२२]

लोके वेदे च गोरति वा प्रकृतिभावः ॥ गो अग्रम् । गोऽग्रम् ।

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ [६।१।१२३]

अतोति निवृत्तम् । अचि परे गोरवङ् वा स्यात् पदान्ते । गवाग्रम् ।

गो अग्रम् । गोऽग्रम् । गवेशः । गवीशः । पदान्ते किम् ? । गवे ।

इन्द्रे च नित्यम् ॥ [६।१।१३४]

गवेन्द्रः । चकारात् गवाक्षः ॥

निदेशात्षत्वं न भविष्यति । न चैवं “वाहऊठ्” [३।४।१३३] “ईशः से” [७।२।७७] इत्यादिनिर्देशादाकारहकारादीनामपि सावर्ण्यस्य सुप्तिहारत्वात्किमचीत्यनेनेति वाच्यम् । ज्ञापकाश्रयणस्यागतिकगतित्वात् सति श्रौते निषेधे तदनवकाशात् । भाष्ये तु भिन्नप्रयत्नादेवाज्झलोः सावर्ण्याप्रसङ्ग उक्तः । तथाहि विवृतमूष्मणामिति योगविभागः ईषदिति वर्तते । ऊष्मणामीषद्विवृतं प्रयत्नम् । ततः स्वराणाञ्चेषदिति निवृत्तम् स्वराणां विवृतं प्रयत्नमित्यर्थः । एतदर्थमेवोष्मस्वरयोरिति समासं कृत्वा न पठितम् । एवं तन्मते नाज्झलावित्यनारम्भणीयम् । यदाह सिद्धमनच्त्वादिति ।

एङः पदान्तादतीति । अयवोरपवादः हरेऽवेत्यादि । उभयत्र सम्बुद्धौ ह्रस्वस्य गुणः । अवेति । अवरक्षणे । अस्माहोङ् मध्यमैकवचनम् । एङ् किं ? दध्यत्र । पदान्तात्किम् ? चयनम् । लवनम् । अति किम् ? हरे एह । तपरः किम् ? वायवायाहि ॥

सर्वत्र विभाषा गोः इति । यद्यपि छन्दसीति न प्रकृतं तथापि “यजुष्युरः” [६।१।१७१] इत्यादिप्रक्रमाच्छन्दस्येवेदमपि सम्भाव्येतेति सर्वत्र ग्रहणम् तद्व्याचष्टे लोके वेदे चेति ।

“प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे” [६।१।११५] इत्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते इत्याह प्रकृतिभाव इति । प्रकृत्या स्वभावेन कारणरूपतया वा भवनमवस्थानं प्रकृतिभावः न सन्धित्वेनाकारमापद्यते इति यावत् । “मेध्यः पशुविभाषितः” इत्यादिषु

विभाषाशब्दस्य वाङ्मयतरस्यामित्यादिवद् विकल्पार्थत्वेन प्रसिद्धेर्व्याचष्टे वेति ।
 “न वेति विभाषा” [१।१।४४] इति तु संज्ञाकरणमुभयत्रविभाषामात्रप्रयोजन-
 मितिहोपन्यासः प्राचोऽरण्यरोदनमेव । एवञ्च लाघवाय वेत्येव वक्तव्ये विभाषाग्रहणं
 पर्यायशब्देषु गौरवलाघवचिन्ता नाद्रियते इति ज्ञापनार्थम् । अत्र पदान्तादित्यप्यनु-
 वर्तते । तेन गावः गोरित्यादौ न भवति ॥

अवड् स्फोटायनस्येति । स्फोटोऽयनं परायणं यस्य स स्फोटायनः स्फोटप्रति-
 पादनपरो वैयाकरणस्तद्ग्रहणम् पूजार्थम् विभाषेति हि वर्तते । अतीति निवृत्तमिति ।
 अन्यथा गवीशादौ न स्यात् व्यवहितमप्यचीत्यनुवर्तते इत्याह—अचि परे इति ।
 व्याख्यानमेवात्र शरणम् । गवाग्रमिति । बहुब्रीहिः षष्ठीतत्पुरुषो वा । अवडोऽदन्तत्वा-
 त्सवर्णदीर्घः । लाक्षणिकत्वादिवह न भवति हे चित्रगो एहीति । नन्वगागमो विधीय-
 ताम् तत्राप्यत्रादेशे गवाग्रमिति सेत्स्यति । अकः पूर्वान्तकरणे “एङः पदान्तादति”
 [६।१।१०६] इति पूर्वरूपन्तु न भविष्यति एवं हि लाघवं भवति । सत्यम् ।
 वैचित्र्यार्थन्तु लाघवं नादृतम् । गवे इति । अत्र सत्यवडि “वृद्धिरेचि” [६।१।८८]
 इति वृद्धिः स्यादिति केचित् । तन्न । “अतो गुणे” [६।१।९७] इति पररूपेण
 बाधात् । अपरे सप्तम्येकवचने डौ गवीति प्रत्युदाहरन्ति तत्रावडि सत्याद्गुणे गवे
 इति प्रसज्येतेत्यध्याहारेण योजयन्ति तदप्यध्याहारक्लेशाद् ग्रन्थच्छायां न पुष्पाति ।
 अन्ये तु सत्यवडि डेयदेशः स्यात् सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वा दित्याहुः । वयं
 ब्रूमः चतुर्थ्येकवचनान्तमेव प्रत्युदाहरणम् सति चात्रावडि स्त्रियामदन्तत्वाद्याप् स्यात्
 द्विकेति वत् । तत्र याटि कृते वृद्धौ च गवायै इति प्रसज्येतेति सुष्ठूक्तम् ॥

१. एवं हि प्राचामुक्तिः विभाषेति प्रतिषेधविकल्पयोः संज्ञा । तथा च सूत्रम् “न वेति
 विभाषे”ति । नेति निषेधो वेति विकल्पस्तयोः प्रतिषेधविकल्पयोः विभाषा संज्ञा
 स्यात् । विभाषेति शब्दसंज्ञा तस्यार्थो विकल्पोऽपि संज्ञा ततश्च विकल्पार्थेषु वा,
 अन्यतरस्याम्, आचार्याः दृश्येतेष्वपि प्रतिषेधविकल्पयुपपत्तिष्ठेते इति सिद्धम् । तत्र
 विभाषापदेन निषेधविकल्परूपस्थितौ निषेधेन समीकृते विषये विकल्पः प्रवर्तते ।
 उभयत्र विभाषाप्रयोजनमस्याः संज्ञायाः यथा “विभाषा श्वेः” [६।१।१०] शुशाव ।
 शिशयाय । शुशुवतुः शिशिवतुः गृह्यप्राप्तेऽनुसि प्राप्ते संप्रसारणे इयं विभाषा ।

१. गुरुलाघवेयि क० पु० ।
 १. तद् ग्रह पूजार्थमिति क० पु० ।
 २. ग्रन्थछायामिति क० पु० ।
 ३. द्वे तिकेतिवदिति क० पु० ।

अचोऽन्त्यादि टि ॥ [१।१।६४]

अन्त्याच्प्रभृतिशब्दष्टिसंज्ञः स्यात् ॥

दूराद्धूते च ॥ [८।२।८४]

दूरादाह्वाने टेः प्लुता स्यात् ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि [६।१।१२५]

प्लुताः प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या स्युः । न सन्धि यान्तीत्यर्थः ।
कृष्ण ३ एहि ।

इन्द्रे चेति । इन्द्रशब्दस्थेऽचिपरे गोर्नित्वमवङ्^१ स्यादित्यर्थः । पूर्वत्र विभाषा-
ग्रहणं व्यवस्थितविकल्पार्थम् । तस्यैव चायं प्रपञ्चः । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे
सिद्धे नित्यग्रहणं “प्लुत प्रगृह्या अचि” [६।१।१२५] इत्यत्रानुवृत्त्यर्थम् । चकारोऽनु
क्तसमुच्चयार्थः इत्याह—चकारादिति । गवाक्ष इतीति । गवामक्षीव गवाक्षः वातायन
एव इहः । लोकाश्रयत्वात्पुंस्त्वम् । “अक्षणोऽदर्शनात्” [५।४।७६] इत्यच्
समासान्तः तत्रैव नित्यमवङ्गिष्यते न तु चक्षुःपर्याये प्राप्यङ्गवाचिन्यक्षिशब्दे । गो
अक्षि, गवाक्षीति । अदन्तविषयत्वान्नित्यावङ्गविधेः । नाप्यकारान्तेऽक्षशब्दे । तत्र
गो अक्षम् गोऽक्षम् गवाक्षभित्त्येव भवतीत्याहुः ॥

अच इति निर्धारणे षष्ठी जाती चैकवचनम् । अचां सन्निविष्टानां मध्ये
योऽन्त्यः स चाजेव गृह्यते निर्धारणस्य तुल्यजातीयापेक्षत्वादित्यालोच्य पर्यवसन्न-
मर्थमाह—अन्त्याजित्यादि । अन्त्योऽच् आ^१दि प्रभृतिर्यस्येति बहुव्रीहिः । ततोऽन्य-
पदार्थभूतेन शब्देन कर्मधारयः । सूत्रे तु शब्दरूपापेक्षयाऽन्त्यादीति नपुंसकनिर्देशः ॥

दूराद्धूते च । हूतमिति भावे निष्ठेत्याह—आह्वान इति । आह्वानग्रहणान्तु
संबोधनमात्रोपलक्षणम् । तेताह्वानादन्यत्रापि भवति । सक्तृन्निव देवदत्त ।

१. आद्युदात्तोऽयमवङ्गदेशो निपात्यते । स निपातनस्वरो “बहुव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदम्”
[६।२।११] इति प्रकृतिस्वरविधौ भवति गाबोऽप्रमस्येति गवाग्रमिति । अथ्यस्मिस्तु
समासे समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते ॥

'दूरत्वञ्चेह हूतापेक्षं गृह्यते न देशापेक्षं पुरुषापेक्षं वा । तेन प्राकृतप्रयत्ना-
 २दधिकप्रयत्नजन्यशब्देन यद्भूतमाह्वानं तस्मिन् गम्यमाने इत्यर्थः । पदस्येत्य-
 धिकाराद्भूयमानार्थकस्य पदस्य टेरिति द्रष्टव्यम् । "अचश्च" [१।१।२८] इति
 परिभाषोपस्थानादृरेच एव प्लुतो भवति । तेन हलन्तस्य सर्वस्य टेनं भवति ॥
 प्लुतप्रगृह्या इति । प्रकृत्या स्युरिति । प्रकृतिशब्दः स्वभावे कारणे वा वर्तते । ततश्च
 स्वभावेन कारणात्मना वावतिष्ठन्त इत्यर्थः एतदेव स्पष्टयति न सन्धि^३ यान्तीत्यर्थः ।
 कृष्ण^३ एहंति । "आद्यन्तवदेकस्मिन्" [१।१।२१] इति वचनादकारमात्रस्यापि
 टिसंज्ञेति प्लुतसिद्धिः । अत्र "ओमाडोश्च" [६।१।६५] इति पररूपं प्राप्तम् ।
 त्रेपादिकोऽपि प्लुतः प्रकृतिभावं *षाष्टं प्रति नासिद्धः, आश्रयणसामर्थ्यात्
 सन्धिकार्येऽपि नासिद्धः प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात् । तदुच्यते "सिद्धःप्लुतः
 स्वरसन्धिषु" [महा० १।१।१२ सू०] इति । प्लुतः प्रकृत्येति लिङ्गादिति ।
 अची^५ति वर्तमाने पुनरज्ग्रहणं सन्धेनिमित्तं योज् तत्परिग्रहार्थम् । तेनेह न जानु
 उ अस्य रुजति । अत्र उर्निपातः । तत्रोकारयोः सवर्णदीर्घेऽप्येत्यकारस्यानिमित्त-
 त्वात्तस्मिन् परतः उकारस्य प्रकृतिभावो न भवति । एवञ्चो^६कारयोः सवर्णदीर्घे
 तस्य परादित्वेन ग्रहणात् "निपात एकाज (नाङ्)" [१।१।१४] इति प्रगृह्यत्वेन
 सन्ध्यभावे जानू अस्य रुजति । "मय उग्रो वा" [८।३।३३] इति वत्वपक्षे च
 जान्वस्य रुजतीति द्वैरूप्यं भवति । नित्यमितीहानुवर्तते, प्लुतप्रगृह्याणामयमेव
 प्रकृतिभावो यथा स्यात् शास्त्रान्तरेण कार्यान्तरसहितो मा भूदिति ॥ तेन हरी
 एतो इत्यत्र परत्वात्प्राप्तोऽपि "इकोऽसवर्ण" [६।१।१२७] इति पक्षे ह्रस्वसमुच्चितः
 प्रकृतिभावो न भवति । अत्र वदन्ति । "दूराद्भूते च" [८।२।८४] इति "वाक्यस्य
 टे" रित्यधिकाराद्वाक्यपदयोर्यष्टिस्तस्य प्लुतो विधीयते । तथा च तत्र वृत्तिः ।
 दूराद्भूते यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः प्लुत इति । वाक्यस्य टेरित्यत्राप्युक्तम् "वाक्या-
 धिकार आपादपरिसमाप्तेरिति । वाक्यग्रहणमनन्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थमिति ।
 उदाहृतञ्च "दूराद्भूते च" [८।२।८५] इत्यत्र तथैव । आगच्छ भो माणवक

१. अदूरत्वञ्चेति क० पु० ।

२. प्रयत्नाधिकेति क० पु० ।

३. सन्धी यान्तीति क० पु० ।

४. प्रकृतिभाश्चातिदिष्टं प्रतीति क० पु० ।

५. अचीति च (ब) वर्तमाने इति क० पु० ।

६. एवञ्चोकारयोः सवर्णसवर्णइति क० पु० ।

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ [१।१।११]

ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णौ
इमौ । गङ्गे अस् । द्विवचनं किम् ? । कुमार्यत्र । मणीवादेर्न । मणीव ।
रोदसीव । दम्पतीव ।

अदसो मात् ॥ [१।१।१२]

अदसो मात्परे ईदूदेतस्तथा । अमी ईशाः । अस् आसाते । अदसः
किम् ? । शम्यत्र । मात्किम् ? । अमुकेऽत्र ।

देवदत्तः इति । मिश्रैरपि तत्र सूत्रे अस्याश्च प्लुतेरेकश्रुत्या समावेश इष्यत इति
वृत्तिमुपादायोक्तम् ॥

तत्त्वतस्तु वाक्यस्य टेः प्लुतो विहितः परिशिष्टस्यैकश्रुत्यमिति बाध एव ।
ततश्च वाक्यस्य टेः प्लुतेन न भाव्यम् । तस्मादत्रैहीति पूर्वं प्रयोज्यम् । एहि कृष्ण
ः इति । सन्धिप्रसङ्गोद्भावनायात्र गोश्चरतीत्यग्रेऽध्याहार्यम् । 'वस्तुतस्त्वा-
चार्याणामत्र वाक्याधिकारो नाश्रीयते इति लक्ष्यते । अत एवैतद्व्युदाहरणयो
वक्यस्य गन्धोऽपि नास्ति । तथा च "अतो रोरप्लुतादप्लुते" [६।१।१३] इत्यत्र
सुस्रोता ३ अत्र स्नाहीत्युदाहृत्य स्वयमेव वक्ष्यति "इरादूते च" [८।२।८५] इति
प्लुतः इति । मिश्रैरपि सुस्रोताः ३ अत्र 'त्वमसीति वृत्तिमुपादायोक्तम् "दूरादूते च"
[८।२।८४] इति प्लुतः । "गुरोरनृत" [८।२।८६] इत्यत्रापि मिश्रैरुक्तम्, "दूरादूते च"
इत्यादिना यः प्लुतो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष उच्यते इति । अत्रैव व्युदाह-
रणपर्यालोचनया वाक्यस्येति तत्र न सम्बध्यते इति गम्यते । एवं च मिश्रादीनां
पूर्वापरविरोधश्चिन्त्यः प्रायोऽभिप्रायो वा वाक्याध्याहार इति कथञ्चित् समाधेयम् ।
प्राचान्तु मान इदमज्ञानं वा मूलमिति ॥

ईदूदेदिति । समामारद्वन्द्वोऽयम् द्विवचनस्य विशेषणं विशेषणेन च तदन्त-
विधिरित्याह-ईदूदेदन्तमिति । यदि तु द्विवचनं विशेषणम् ईदूदेद्विशेष्यम् द्विवचन-

१. अस्य च प्लुतस्यैकश्रुतिः । दूरात्संबुद्धौ इत्यनयैकश्रुत्या समावेश इष्यते । इरात् किम् ।
आगच्छ मो माणवक । कृष्णः एहीति । "ओमाङोश्च" [६।१।१८] इति प्रासं
पररूपं न भवति । ।

१. सुस्मोऽतौऽत्रेति क० पु० ।

२. अत्रान्व सीति ग० पु०

रूपादीदूदेत इत्यर्थः स्यात्ततः पचेतै इति पचेथे इतीत्यादौ न स्यादिति भावः ।
 द्विवचनान्तमिति प्रचुरः पाठः स चायुक्तः “सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनं
 भवति” इति सुप्तिङन्तमित्यन्तग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । कुमार्योगारं कुमार्यभारं
 बध्वोरगारं वध्वगारमित्यादावतिप्रसङ्गाच्च । भवति ह्येतत्प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्त-
 मीदाद्यन्तश्च श्रूयमाणमिति । न चेदीदूदेदन्तं यद् द्विवचनं तदन्तमित्यर्थः । इह
 तु ओस्^२ न तथा सकारान्तत्वादित्यदोष इति वाच्यम् । अत्र पाठे समासे गुणीभूतस्य
 द्विवचनस्य विशेष्यभावाप्रतीतेः । अथापि कथञ्चित् प्रतीयेत, एवमपि तदन्तविधि-
 निषेधादनुत्थानमेवास्य पक्षस्येत्यवोचाम । एतेन प्रत्ययग्रहणपरिमाणया तदन्तविधि-
 मुपपादयतः प्राचोऽप्युक्तिः परास्ता । यदपि “ईदूती च सप्तम्यर्थे” [१।१।१६]
 इत्यर्थश्रवणेन प्रगृह्यप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नेति ज्ञापितमिति प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः
 कुमार्यभारमित्यादौ दोषः परिहृतुं शक्यते इति तेनैवोक्तम् । तदपि गर्भस्त्रावे
 गतं तदन्तविध्यसंभवेन कुमार्यभारादेर्व्यावर्त्यासम्भवे ज्ञापनस्य निष्फलत्वात् ।
 अर्थग्रहणस्य च वाप्यामश्वः वाप्यश्वः । नघामातिः नघातिरित्यादौ मा वा
 पूर्वपदस्य भूदिति प्रयोजनस्याकरे स्थितत्वात् । तस्माद् द्विवचनञ्च तदन्तञ्चेति
 कर्मधारयो व्याख्येयः ।

“अथान्तोऽस्त्री” इत्यमरकोषदर्शनान्नपुंसकोऽप्यन्तशब्दः । यद्वा भावपरो
 निदेशः अन्तत्वमस्यास्तीत्यन्तम् अर्श आद्यच् । यद्वा अन्तति संवधनाति प्रकृत्या
 सहेत्यन्तम् पचाद्यच् । “घञजपाः पुंसि” [लि०] इत्येतत्तु भावार्थीयविषयम् ।
 तथा च सम्बन्धमनुवर्तिष्यते इति भाष्यप्रयोगः । पूर्वनिपातस्यानित्यत्वात् विशेषण-
 स्याप्यन्तशब्दस्य परप्रयोगः लान्तस्येतिदत् ॥

1. इत्थं हि प्राचामुक्तिः अत्र पक्षत्रयं सम्भाव्यते ईदादयो यद्द्विवचनमित्येकः ।
 “येनविधिस्तदन्तस्य” [१।१७२] इति तदन्तस्य ग्रहणम् ईदाद्यन्तं यद्
 द्विवचनमिति द्वितीयः पक्षवत् तदन्तग्रहे ‘प्रत्ययग्रहणे यस्यात् स
 तदादेस्तदन्यस्य ग्रहणम्’ [परि० २३] इति द्विवचनान्तग्रहे च ईदाद्यन्तं यद्
 द्विवचनान्तमिति तृतीयः । तत्र प्रथमे पक्षे पचेने अत्रेत्यत्र प्रगृह्यत्वं न स्यादितिदोषः ।
 नह्यत्र द्विवचनमेकारः किन्तु तदन्तम् । द्वितीये तु पक्षे हरी एतावित्वादौ न स्यात् ।
 ईदाद्यन्तं द्विवचनमपि तु ईदाद्य एव । तृतीये तु पक्षे कुमार्यभारं कुमार्यभारमित्यत्र

१. श्रूयमाणमिति क० पु० ।

१. इहोस् तथा इति क० पु० ।

“हलोऽनन्तरा” इति भाष्ये संयोगावादी संयोगावन्ती चेति विग्रहाच्चा
न्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रगृह्यसंज्ञं स्यादिति । प्रगृह्यशब्दः संज्ञा यस्य तत्तथोक्तम् । हरी
इत्यादी ओङः प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । तस्य “अन्तादिवच्च” [६।१।८५] इति
परादिग्रहणाद् द्विवचनत्वम् । “आद्यन्तवदेकस्मिन्” [१।१।२१] इतीदाद्यन्तत्वञ्च
ज्ञेयम् । कुमार्यत्रेति । अन्यथाऽनेन नित्यं प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः स्यात् । यस्त्विदोऽसवर्णो
शाकल्यस्येति प्रकृतिभावः स इष्यत एव । ईदूदेदिति दीर्घनिर्देशादिह न भवति
अकुर्वन्नात्रेति । १ तपरकरणमसन्देहार्थम् न तत्कालावधारणार्थमिदूतोरनणत्वेन
सवर्णग्रहणाप्रसङ्गात् । जातिनिर्देशेऽपि दीर्घोच्चारणात्प्रत्ययान्ताधिक्याद् ह्रस्वानां न
भविष्यत्येव प्लुतानामीष्यते एव । किं प्रयोजनम् ? । अग्नी ३ इतीति प्रगृह्याश्रयः
प्रकृतिभावो यथा स्यादिति । अत्र १ एकारस्याणत्वात्सत्यपि सवर्णग्रहणे न दोषः
ह्रस्वस्याभावात् प्लुतस्य चेष्टत्वात् । ननु चप्लुतः प्रकृत्येत्येव सिद्धम् । न
सिद्धयति “अप्लुतवदुपस्थिते” [६।१।१२६] इति प्लुतकार्यप्रतिषेधात् । उपस्थितो
नामानार्थं इतिशब्दस्तस्मिन् परतः प्लुतोऽप्लुतवद् भवति प्लुतकार्यं न करोतीत्यर्थः ।
कार्यमात्रञ्चेह प्रतिषिद्धयते न तु प्लुत एव । अन्यथा प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे कृते
प्लुतो न श्रूयते । एतेन दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव ह्रस्वप्लुतनिवृत्तिः सिद्धेति प्राचोक्त-
मपास्तम् । प्लुतव्यावृत्तेरनिष्टत्वेन दीर्घव्यक्तेरूपलक्षणत्वाश्रयणात् । एवञ्च
दीर्घोच्चारणं ह्रस्वनिवृत्योपक्षीणं सामर्थ्यान्नि प्लुतं व्यावर्तयितुमीष्टे । यथा च स्थूलं
गामानयेत्युक्ते कृश एव निवर्त्यते न स्थूलतरोऽपि ।^१

प्रगृह्यत्वं स्यात् भवति छेतदीकारात् प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तं च । तत्र द्वितीये
पक्षे दोषः “आद्यन्तवदेकस्मिन्” [१।१।२१] इत्यन्तवद्भावात् परिहर्तुं शक्यः
तृतीयपक्षे दोषोऽपि “इदूतौ च सप्तम्यर्थे” [१।१।१६] इत्यर्थग्रहणात् प्रगृह्यप्रकरणे
प्रत्ययलक्षणं नेति ज्ञापितमिति प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तत्वाभावात् परिहर्तुं शक्यः ।
तद्वतिविशदत्वात्तृतीयं पक्षमाश्रित्याह ईदूदन्तं द्विवचनान्तमिति ॥

१. गङ्गे अम् “एङः पदान्तादति” [६।१।१०६] इति पूर्वरूपं प्राप्तम् । ईदूदेव
किम् ? । रामावत्र । द्विवचनमिति किम् ? । कुमार्यत्र “वयसि प्रथमे” [४।१।२०]
इति कुमारशब्दात् ङीष् । यण् ॥

१. तपरकरणमसन्देहार्थमिति क० पु० ।
२. अनणत्वेनेति क० पु० ।
३. अतएवैकारस्यौत्वादिति क० पु० ।

मणीवादेरिति । मणीवादेः समुदायस्य यद् द्विवचनं तस्य प्रगृह्यसंज्ञा नेत्यर्थः । नेदं त्रिमुनिमतम् तथापि प्रयोगदर्शनादुक्तम् । “इकोऽसवर्णः” इति वक्ष्यमाणं शाकल्य-ग्रहणमिहापकृष्यते सा च व्यवस्थितविभाषा तेनेवमादौ संज्ञा नेति केचिद्वर्णयन्ति । मिश्रास्तु मणीवोष्ट्रस्य लम्बेत इत्यादौ समुद्रो वा महासत्व इतिवत् वाशब्दस्यैवोप-मार्थस्यायं प्रयोगो नेवशब्दस्य इति सन्ध्यप्रसङ्ग^१ इत्याहुः ।

तन्मते उदाहरणेषु ह्रस्वान्तपाठादिव^२ शब्द एवायमिति तत्र सन्धि-
श्चिन्त्यः । अन्ये तु “कादम्बरवण्डितदलानि व पङ्कजानि” इत्यादौ इवार्थो वशब्दोऽ-
प्यस्तीति ह्रस्वान्तपाठेन समादधुः । रोदसीवेति । “द्यावापृथिव्यो रोदस्यो” ।
“दीर्घाञ्जिसि च” [६।१।१०५] इति निषेधे सत्यपि छान्दसत्वात् “सुपां सुलुक्”
[७।१।३६] इत्यादिना औङः पूर्वसवर्णः, सकारान्तो वा रोदः शब्दो नपुंसके ।
दम्पतीवेति । जायायाः दम्भावजम्भावो वा निपात्याविति साधुः ॥

अदसो मादिति । एकयोगनिर्दिष्टत्वाद्वृत्तावेकार उपात्तः न त्वस्य मात्परस्य
सम्भवः । तथा चोदाह्रियते अमी इति । अदसो जसि त्यदाद्यत्वम् । अतो गुणे
पररूपम् । जसः शी, आद्गुणः । अदे इति स्थिते “एत ईद्वहुवचने” [८।१।८१]
इतीकारः दस्य च मः । सवर्णदीर्घो न भवति । अमू इति । अदसः प्रथमाद्विवचने
त्यदाद्यत्वे वृद्धौ अदो इति स्थिते “अदसोऽसेर्दादु दो मः” [८।१।८०] इति दीर्घस्य
दीर्घं ऊकारः । आसाते इति । आस उपवेशने लट् प्रथमपुरुषद्विवचनम् । यण न
भवति । नन्वत्र पूर्वणैव सिद्धम् । न सिद्धयति, तस्मिन् कर्तव्ये उत्त्वमत्वयोः
पूर्वत्रासिद्धत्वान्नेदमूदन्तं द्विवचनमिति ।

*अस्मिस्तु भूत्वमीत्वयोरसिद्धत्वं न भवति तदेकाश्रयत्वात्संज्ञायाः वच-
नसामर्थ्यात् । तदुक्तम्भाष्ये “आश्रयात्सिद्धत्वं यथा रोरुत्वे” [अ० १-पा १ आ ५]
इति । नन्वेवमपि स्वरसन्धिस्तयोर्न प्राप्नोति तत्राश्रयत्वाभावेनासिद्धत्वात् । ततश्च
तयोरसिद्धत्वात्तत्स्थानिनोरेदोतोरयावादिप्रसङ्गः । उच्यते । प्रगृह्यसंज्ञाविधि-

१. यत् इति क० पु० ।

२. इति सन्ध्यप्रसङ्ग इत्यस्य स्थाने सन्ध्यप्रसङ्ग इत्येव क० पु० ।

३. ह्रस्वान्तवदिव शब्दस्येति क० पु० ।

४. अस्मिसयोरसिद्धं न भवतीति क० पु० ।

निपात एकाजनाङ् ॥ [१।१।१४]

एकाज् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । अ-अनन्तः । इ ईश्वरः ।
उ उमेशः । आ एवम् । अज्मात्रः किम् ? । प्रादात् । अनाङ् किम् ? ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥

ओत्तमैः रक्ष्यसे न त्वमामृतादेन्द्रतोऽखिलैः ।

आएवं सर्ववेदार्थः आ एवं सद्वचो हरेः ॥ २ ॥

सामर्थ्यादेव स्वरसन्धावप्यनयोरसिद्धत्वं न भविष्यति । अन्यथा यस्य सन्धिप्रसङ्गो न तस्य संज्ञा यस्य च संज्ञा न तस्य सन्धिप्रसङ्ग इत्यनर्थकं संज्ञाकरणं स्यादिति । न च “अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः” [८।४।५७] इत्यनुनासिकपदार्थासाधनत्वं, तावन्मात्रार्थकत्वे हि तत्रैवादसो नेति ब्रूयात् । अतः संज्ञाविधानसामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । अतएव यत्र संज्ञाया विषयो नास्ति तत्रासिद्धत्वं भवत्येव^२ यथाऽमुमुईच इति । तथा च वक्ष्यति शसादौ मुभावस्यासिद्धत्वान्न सन्धिरिति ।

इदमेवाभिप्रेत्य वार्तिककारः “अदस इत्वोत्वे स्वरे लहिष्पदलक्षणे सिद्धे वाच्ये प्रगृह्यसंज्ञायाञ्च” इति वदति । बहिष्पदलक्षणे स्वरे पृथक्पदस्थे चेत्यर्थः । अनेनामुमुईच इत्यादावेकपदस्थेऽप्यसिद्ध एवेति दर्शितम् । मात् किमिति । एदिति नानुवर्तिष्यते तेन नातिप्रसङ्ग इति भावः । अमुकेऽत्रेति । एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानुवृत्तिर्दुर्ज्ञेनेति भावः । न चैवमप्येदग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद् भवितव्यमत्रेति वाच्यम् । अन्यानुरोधेनाप्यनुवृत्तिसम्भवात् मादग्रहणस्यानन्यार्थत्वाच्च ॥

निपात इति । एकाजिति न बहुव्रीहिः “व्याहरति मृगः” [४।३।५१] इति निर्देशात् । स्वपदार्थमात्रप्राधान्येनान्तरङ्गत्वात् कर्मधारय एवोचित इति दर्शयति-

१. निपात एकाजित्यत्रैकशब्दः केवलाद्यंकरस्तेनाङ् रूप एव निपातः गृह्यते तत्राङ्मिन्नस्य प्रगृह्यसंज्ञा । तत्र ङकारस्यानुबन्धत्वेनेत्संज्ञालोपाभावात्प्राधान्यादङ्ङित्त्वं दुर्लभमतोऽर्थद्वारा तद्विवेचयति ईषदर्थ इति ।

२. संप्रयोगो नतसंगो न तस्येति क० पु० ।

३. भवत्येवेति क० पु० ।

एकाजिति । एको योऽन् तद्रूपो यो निपात इत्यर्थः । यत्तु "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्"
[१।३।४२] इति निर्देशो ज्ञापक इति प्राचोक्तम् । तदसत् ।

निपातस्यानुकरणस्यासत्वे इति प्रसज्यप्रतिषेधेनानिपातत्वादेवानतिप्रसक्ते
रन्यथाऽव्ययत्वात्सुब्लुकावपि किं न स्याताम् । उदाहरणेषु अ निषेधविक्षेपयोः ।
इ विस्मये । उ जुगुप्सासंबोधनसन्तापाश्चर्यादिष्वर्थेषु-इति । एकग्रहणं किम् ?
अ इ उ अपेहीति निपातसमुदायस्य मा भूत् । नन्वजित्येकत्वं विवक्षिष्यते, संज्ञामुद्दिश्य
संज्ञिनो विधानात् । एवन्तद्धेतुज् ज्ञापयति सर्वत्र वर्णग्रहणेषु जातिविवक्षयते न
व्यक्तिरिति । तेन यद्वक्ष्यति "दन्मेर्हलग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सनः कित्वम्"
इति तदुपपन्नं भवति । अज्मात्रः किमिति । कर्मधारयाश्रयणं किमर्थमित्यर्थः ।
बहुव्रीहिपक्षेऽतिप्रसङ्गं दर्शयति-प्रादादिति । अनाङ् किमिति । डकारस्य प्रयोगेऽ
समवायादाङनाडोर्विवेचनमशक्यमिति प्रश्नः । अर्थविशेषेण तो लक्षयति-ईषदर्थ
इत्यादि ॥ ईषच्चासावर्थश्चेति कर्मधारयः ईषदित्यर्थो गृह्यते न शब्दः । लौकिके
प्रयोगे स्वरूपपरत्वस्य प्रयत्नमन्तरेणालाभात् । षष्ठीतत्पुरुषो वा । ईषदिति शब्दस्य
योऽर्थोऽल्पत्वम् । क्रियया योगः क्रियागतविशेषाधायकत्वम् । तेन विना मर्यादा ।
सहेत्यभिधिः । शब्दविशेषावेती ।

एष्वर्थेषु वर्तमानमातमाकारं डितमाङमिति यावत् विद्याज्जानीयात् ।
वाक्यशब्देन वाक्यार्थो गृह्यते साध्ये साधनोपचारात् । वाक्यावयवो वा निरर्थक
इति यावत् । स्मरणं स्मृतिः तद्व्योतक आकारोऽङित् अनाङित्यर्थः । अत्र वाक्य-
स्मरणयोरङ्गित्यत्रैव तात्पर्यम् । तेनान्यत्र सर्वत्राङ् वेदितव्यः । ईषदर्थ इत्यादेर्वि-
वक्षितत्वे तु "अभ्र आं अपः" इत्याकारस्य सप्तम्यर्थवृत्तितया डित्वं न स्यात् । ततश्च
"आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" [६।१।१२६] इत्यनुनासिको^१ न स्यादिति स्थित-
म्भाष्ये । मर्यादाभिविधाविति समाहारद्वन्द्वेऽनित्यमाग^२मशासनमिति नुमभावः ।
मर्यादासहितोऽभिविधिरिति मध्यमपदलोपो वा मुखनासिकेतिवत् । यत्रहि
किञ्चिद्विधाय पुनः कार्यान्तरं विधातुं तस्य परामर्शः क्रियते सोऽन्वादेशो न
पुनश्चकिमात्रम् । अत्र^३चातथात्वादेतमित्येनादेशाभावः इति वदन्ति । यद्यपि

१. अनुनासिकोऽत् इति क० पु० ।

२. ऽनित्त समागम् मिति क० पु० ।

३. अत्र चातथात्वादिति क० पु० ।

ओत् ॥ [११११५]

ओदन्तोऽपि निपातः प्रगृह्यः । अहो ईशाः । हैहयोः प्रगृह्यत्वमिति केचित् । है अम्ब हे ईश ।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ [११११६]

संबुद्धावोदन्तोऽवैदिक इतौ वा तथा । विष्णो इति । विष्ण इति । विष्णविति । अनाक्षे किम् ? । ब्रह्मवन्धवित्यब्रवीत् ॥

पूर्वमीषदाद्यर्थसम्बन्धं विधाय डित्वं विधातुं तस्यैव परामर्शोऽस्ति य ईषदर्थे वर्तते इति क्रियाध्याहारस्यावश्यकत्वात् क्रियाद्वयसंबन्धोऽप्यस्ति तथापि नेतन्निरपेक्षं क्रियाद्वयमीषदर्थवृत्त्यादे डित्वविधिविषयपरिचायकत्वेन हेतुत्वात् तथा च “नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राघे गृहं प्रापय” [गीतगोविन्दे] इत्यत्राप्यन्वादेशाभावः । भीरुत्वादेराधामात्रकर्तव्यगृहप्रापणे हेतुत्वस्य तदित्यनेनोक्तत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । क्रमेणोदाहरणानि संगृह्णाति । ओत्तमैरिति । हे हरे त्वमा इन्द्रत इन्द्रममिव्याप्याखिलैः ओत्तमैः आर्षदुत्तमैर्देवैरपि । आ अमृतात् इति । अमृतं मोक्षं मर्यादीकृत्य न ईक्ष्यसे यावन्मोक्षो न भवति तावन्न दृश्यसे इत्यर्थः । क्रमेणोषदार्थादिवृत्तिराकारः इति प्रगृह्यत्वाभावादयथायथं सन्धिकार्यमत्र भवति । अनाङ्मुदाहरति आ एवमिति । पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनपरोऽयमाकारः पूर्वं सर्ववेदार्थोऽन्यथा वर्णितः इदानीं नैवं वर्ण्यते इत्यर्थः ।

आ एवं सद्ब्रच इति । सतामपि वचः आ एवमेतादृगर्थकमेव स्मर्यते पूर्वस्मर्तव्यविषय आङ् प्रयुज्यते । तस्मृतश्चार्थ एव सद्ब्रच इति निर्दिश्यते । अत्रानाङिति प्रगृह्यत्वात्सन्धिर्न भवति ॥

ओत् इति । ओकारमात्रस्य नियतस्थ पूर्वोण सिद्धत्वादोता निपातो विशेष्यते विशेषणेन च तदन्तविधिरित्याह—ओदन्त इति । अनदोऽदः समभवत् अदोऽभवदिति च्यन्तस्य “ऊर्यादिच्चिडाचश्च” [१४१६१] इति निपातत्वेऽपि प्रगृह्यसंज्ञा न भवति लाक्षणिकत्वात् । “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्” [परि० ११४] इति न्यायात् । इह चागौगौः समभवत् गोऽभवदित्यस्यापि

“गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः” [परि० १५] इति न भवति । वाहीकादौ गोत्वस्योपचारिकत्वात् । कथन्तर्हि गौर्वाहीकः गां वाहीकमानयेति वाहीकवृत्तेर्गो-शब्दस्य वृद्ध्यात्वे भवतः । अत्राहुः पदकार्येष्वयं न्यायः न प्रातिपदिककार्येषु । पदान्तरसम्बन्ध एव गौणार्थोपजननात् । पदस्यैव च पदान्तरसम्बन्धयोग्यत्वात् प्रातिपदिकमात्रस्य शुद्धस्वार्थाभिधायित्वात् । गौणमुख्ययोरुभयसाधारण्यासंभवेन न्यायाविषयत्वादिति । अहोप्रभृतयः एकनिपाता इत्ययमारम्भः । अन्ये तु अह उ अहो, उताह उ उताहो, न उ नो, अथ उ अथो इति निपातसमाहारा एतेऽतोऽत्र ‘निपात एकाजनाङ्’ [११।१४४] इत्येव सिद्धमित्याहुस्तेषाम् “उत्र ऊ” [११।११७] इत्यादिप्रसङ्गो दुर्वारः ॥ अथापि निपातसमाहाराः एवमपि सूत्रमारब्धव्यम् । औचित्तिसंज्ञायाम् ओषु यातं मरुतइत्याद्यर्थम् । अन्यथाङनाङो-रेकादशस्याङ्ग्रहणेन ग्रहणात् ओ इतीत्याद्यनुकरणेऽनाङिति निषेधः प्रसज्येत । हेहयोरिति । प्रगृह्यसंज्ञया चात्र प्रकृतिभाव एव प्राथ्यते नान्यत् । अनुनासिक-पयुंदासस्तु न प्रयोजनम् अण इति तत्रोक्तेः । “एचोऽप्रगृह्यस्य” [८।२।१०७] इत्यत्रैव प्रश्नान्ताभिपूजित-विचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेषु” इतिपरिणनादि-हाप्रसंगेन पयुंदासेऽप्यनुपयोगात् । हे अम्बेति^१ । ननु “हेहेप्रयोगे हेहयोः” [८।२।८५] इत्यत्र प्लुतेन भाव्यम् ततश्च “प्लुतः प्रकृत्या” इत्येव सिद्धम् किं प्रगृह्यत्वेनेति चेत् । सत्यम् । दूराद्धूते तत्प्लुतविधानम् । अदूरात्संबोनाथत्वे तत् । तत्रापि प्रकृतिभावार्थं प्रगृह्यत्वमेवोक्तव्यम् ।

संबुद्धाविति । नेयं परसप्तमी, अनूद्यमानोद्विशेषणात् । अनुवादे च तस्मिन्निति परिभाषानुपस्थापनात्, किन्तु^२ द्वितीवन्निमित्तसप्तमी तथा चानुवर्तमान ओद्विशेष्यते तेन संबुद्ध्याक्षिप्ता प्रकृतिः । सम्बुद्धिनिमित्तो य ओकारस्तदन्त इति । संबुद्धावोदन्त इति । वृत्तौ तु तदन्तस्यापि संबुद्धिनिमित्तव्यपदेश ओपचारिकः । यद्वा ओकारमात्रस्यैवेयं संज्ञा विधीयते न तदन्तस्य विशेष्यस्याश्रुतत्वात् सच वस्तुतोऽन्त इत्यन्त इत्युक्तम् । तथा च काशिकायाम् सम्बुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञो भवतीति व्याख्यातम् । एवञ्च नात्रोपचार आश्रयितव्यः । अवंदिक इति । अनार्ष इत्यस्य व्याख्यानम् । ऋषेरयमार्षः । ऋषिर्वेदः “तदुक्तमृषिणा” इत्यादौ तथा दर्शनात् । शाकल्यग्रहणं विकल्पार्थमिति व्याचष्टे वेति । वा प्रगृह्यत्वमित्यर्थः । उदाहरणे “ह्रस्वस्य गुणः” [७।३।१०८] इत्योकारः ।

१. हे अञ्चो ति क० पु० ।

२. किन्तु इति नास्ति क० पु० ।

अवादेशपक्षे “लोपः शाकल्यस्य” [८।३।१६] इति वलोपविकल्पनात् त्रीणि रूपाणि । संबुद्धावोदन्त इति किम् ? । गवित्ययमाह । अत्रानुकार्यानुकरणयोरभेदस्य विवक्षितत्वादर्थवत्त्वाभावाद्विभक्तिर्न भवतीत्यन्यत्र विस्तरः ।

१. इदं चिन्तयन् प्रगृह्यसंज्ञासत्त्वेऽपि दोषाभावात् । “इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च” [६।१।१२७] इत्यत्र पदान्तग्रहणमनुवर्तते इति भाष्ये स्थितम् । एवञ्च ततः पूर्वस्मिन् “स्तुतप्रगृह्या” [६।१।१२५] इत्यत्रापि तत्संबन्ध आवश्यकः तथा च प्रकृतिभावाप्रसक्तेरत्र दोषो नास्ति गो इत्यस्यानुकरणत्वेनानुकार्येण सहाभेदविवक्षयाऽर्थवत्त्वाभावेन विभक्त्यभावादपदान्तरत्वात् । न च भेदविधौवाप्राप्तिः । एवञ्च विभक्तेरुपचिः सुलभा, तस्याः अवयवस्तु न, लिङ्गसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेन नपुंसकत्वेन लुका लुसत्वादितिवाच्यम् । “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” [१।२।४७] इति ह्रस्वापत्तेः । न च न समासे” [वा०] इति विषेधः । इतिशब्दस्य तात्पर्यम्राहकत्वमात्रेणार्थवत्त्वाभावात्तेनासामर्थ्येन “सुप्सुपा” [२।१।४] इत्यस्याप्रवृत्तेः । यद्यपि गोश्याम् इत्यादिप्रयोगघटकगो इत्यस्यानुकरणेन “प्रकृति-वदनुकरणम्” [परि० ३६] इति पदान्तत्वातिदेशात् तत इति शब्दे परे प्रकृति-भाषप्रसक्तेरुक्तप्रत्युदाहरणं कथञ्चित् समर्थयितुं शक्यते तथाप्युक्तातिदेशस्यानित्यत्वा-दपि दोषवारणसम्भवेनासाधारणप्रत्युदाहरणस्याभाव एव । अतः अहो ईशा इत्यादौ परत्वादिकस्यो मा भूदित्येव प्रत्युदाहरणं सम्यक् । न च विकल्पविधानेऽपि पक्षे ओदित्यस्य प्रवृत्तिः सुलभेति वाच्यम् विभाषास्थलेऽभाषपर्यन्तं शास्त्रव्यापारे-णाभावांशेन सकृदुपगतिन्यायेन बाधात् । “आकडारादेकासंज्ञा” [१।४।१] इति तु भिन्नसंज्ञाविषयक इति न दोषः ।

वस्तुतस्तु इतिशब्दनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् “ओत्” [१।१।१५] इत्यस्यैव वलवशवन्तथापि निपातपदाननुवृत्तये संबुद्धिग्रहणम् । यदि संबुद्धिस्थाने लाघवा-दोदितिकथनेन तत्सामर्थ्यान्निपातपदाननुवृत्तिः सिद्धाऽन्यथा पूर्वसूत्रेणौदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धेस्तदा संबुद्धिग्रहणस्य न किञ्चित्प्रयोजनम् ॥ उज इति । एतदुद्योगविभागेन त्रीणि रूपाणि सिद्ध्यन्ति । अन्यथैकयोगे उँ इति वितितीति रूपद्वयमेव स्यात् ॥

ननु योगविभागोऽपि शाकल्यस्याचार्यस्य मते उँघटितरूपस्यैवविधानात्-दितरस्य रूपस्य ज्ञानाभावेन कथं तन्मतविरुद्धस्योत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिरिति चेन्न । विशेषक्रषिसमृतं विशेषक्रषिर्न जानाति सामान्यक्रषिसमृतस्तु जानात्येवेति कल्पनात् सामान्यक्रषिसिद्धे मते तत्प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । अतएव कौमुद्यां मूले दिव्यो इति, दिव्य इति, दिव्यविति रूपत्रयमुदाहरणत्वेन संबुद्धाविति सूत्रे दत्तम् । एतेन शाकल्यमते दिव्यो इतीत्यस्यैव साधुत्वेनायादिघटितस्याज्ञानात् कथं तन्मतसिद्धस्य लोपस्य प्रवृत्तिरिति बहूनां शङ्का परास्ता वेदितव्या ॥

उजः ॥ [११११७]

उत्र इतो वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ [११११८]

अयमादेशश्च वा । ऊँ इति ॥

मय उजो वो वा ॥ [८१३३३]

मयः परादुजोऽचि परे वो वा स्यात् । किमु उक्तम् । किमुक्तम् ।

शमु अस्तु । शम्बस्तु ॥

उत्र इति निपातो ज्ञानुबन्धः उत्र सम्बुद्धौ च सन्तापे हेत्वर्थयोरपीति पठ्यते । तस्य "निपात एकाजनाङ्" [११११४] इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थोऽयमारम्भः ।

यद्यप्यन्यत्र संज्ञासंज्ञिनोः सामानाधिकरण्यं दृष्टं तथापीह प्रगृह्यशब्दस्य स्वरूपपदार्थकस्यानुवृत्तेस्तदुपजनिते व्यतिरेके उत्र इति षष्ठी तदाह-प्रागुक्तमिति । प्रगृह्यसंज्ञेत्यर्थः । उ इतीति प्रकृतिभावपक्षे । अन्यथा तु यणादेशे वितीति ।

अयमादेशश्चेति । दीर्घोऽनुनासिक उकार इत्यर्थः । चशब्देन प्रगृह्यसंज्ञापक्षे एवास्य विधानं सूचयति वेति शाकल्यानुवृत्त्या । प्रगृह्यशब्दश्च प्रकृतः षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । तेन प्रगृह्यस्योत्रः ऊँ इत्यादेश इत्यर्थः । यदि हि प्रगृह्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्रगृह्याप्रगृह्यायोरपि ऊँ विकल्पेन स्यात् तत्र प्रगृह्यस्यादेशे सिद्धमिष्टम्, स्थानि-वत्त्वेऽपि प्रकृतिभावात् । अप्रगृह्यस्य त्वादेशे तस्य यण् सानुनासिको वकारः स्यात् । अतः प्रगृह्यस्यैवायमेषितव्यः । तथा यदि वेति नापेक्ष्येत तदा प्रगृह्यस्योत्रो नित्यमू स्यात् । ततश्च ऊँ इति । अप्रगृह्यस्य तु वितीति द्वे एव रूपे स्याताम् न तृतीयम् उ इतीति^१ । वा ग्रहणात् तदपि सिद्धयति ॥

मय इति । मय इति पञ्चमी उत्र इति षष्ठी । किं तद्व्युच्यते परादुज इति परस्योत्र^२ इति तु वक्तव्यम् । सत्यम् । परादिति न पञ्चमी किन्तु परं परत्वमतति गच्छति परात् "अत सातत्यगमने" इति किञ्चन्तस्य रूपम् । पराच्चासावुत्र तस्य

१. उतीति क० पु० ।

२. परस्यात्र इति क० पु० ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्पस्य ह्रस्वश्च [६।१।१२७]

असवर्णेऽचि इकः प्रकृत्या स्यु ह्रस्वश्च वा । चक्री अत्र । चक्रि अत्र ।
चक्रयत्र । न समासे [वा०] हर्यर्थः ॥

परादुञ् इति समस्तमेतम् । मयः परस्योञ् इति यावत् । अन्ये तु परादुञ् इति
ल्यब्लोपे पञ्चमीं व्याचक्षते परमुञ् निवर्त्य वोवा स्यादिति । यत्तु मय गताविति
धातुग्रहणशङ्कानिरासाय परादित्यवतार्य प्राचा व्याख्यातम् परं करोतीति परयति परः
सन्निधेरुञ् परं करोति यो मय् तस्मात्परस्योञो वा वः स्यादिति । कथं मय् स्वस्मा
त्परमुञ् करोति मय प्रत्याहारो न धातुः तस्माद् व्यवधानेन परस्योञोऽसम्भवदिति ।
तदसत् । मयतेः क्बन्तस्य ग्रामं मयते ग्राममत् उद्देश्यत्र सम्भवात् । कृत्रिमत्व-
व्याप्तिन्यायाभ्यां प्रत्याहारग्रहणस्य निर्धारयितुं शक्यत्वाच्च । अन्यथा “इको
यणचि” [६.१।७७] इत्यादावपि धातुग्रहणशङ्का दुर्वारा स्यात् । किमु उक्तमिति ।
किमृशब्दात्परः उञ्निपातस्तस्य “निपात एकाजनाङ्” [१।१।१४] इति नित्ये
प्रकृतिभावे प्राप्ते वक्षे वकारोऽनेन विधीयते । तस्य त्वसिद्धत्वात्किम्बुक्तमित्यत्र
मोऽनुस्वारो भ्रंशति न भवति । अतएवेदं वत्त्वं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्र-
बाधकत्वे हि “इको यणचि” इत्यनन्तरं “मय उत्रो वा” इत्येवावक्ष्यत् यणानुवर्तिष्यते
वो ग्रहणाकरणोऽतिलाघवमित्याह । अत्र यदेतिपर उञ् भवति मयश्च परस्तदा
“उञ्” इति प्रगृह्यत्वपक्षे किमु इति । वत्वपक्षे किम्विति । तत्रैव ऊँ आदेशपक्षे
किम् इति । आदेशस्यापि स्थानिधत्वात् मय उत्र इति यदान्तरतम्यात्सानुनासिको
वकारो भवति । तदा किम्विति । प्रगृह्यसंज्ञाभावपक्षे त्वनेन वत्त्वं न भवति
यणादेशश्च ।

तत्र वत्वस्यासिद्धत्वात् यणैव भवति तस्यासिद्धत्वाभावात् “मोऽनुस्वारः”
[८।३।२३] किमिति पञ्च रूपाणि भवन्तीति ॥

१. अथवा पदादित्यधिकारात् यदस्य परोऽवयवो यो मय् तस्मात्परस्योञ् इत्युक्तम्भवति ॥
अत्र ऊँ आदेशे प्रगृह्यत्वे किम् इति । आदेशाभावे प्रगृह्यत्वे किमु इति ।
प्रगृह्यत्वपक्षे “मय उत्रो वा” [८.३।२३] इति वक्षे किम्विति । प्रगृह्यत्वाभावपक्षे
“इकोयणचि” [६।१।७७] इति यणि किमिति । अत्र मय उत्रो वा वेति

१. एष च व इति न कर्तव्यं स्यात् । न्यासकारस्तु “पदान्ताद्वा” इत्यतो मयङ्कप्लुत्या
वेत्यनुवर्तिष्यते किं वा ग्रहणेनेति लाघवान्तरं मप्याह इति ग० पु० ।

ऋत्यकः ॥ [६।१।१२८]

ऋति परे अकः प्राग्वत् । ब्रह्मा ऋषिः । ब्रह्मर्षिः । होतृ ऋकारः ।
होतृकारः ॥ इत्यच्सन्धिः ।

इकोऽसवर्ण इति । इकः शाकल्यग्रहणं पूजार्थम् यण्विधिसामर्थ्यादेव प्रकृति-
भावविकल्पसिद्धिरित्याकरः । वृत्तौ च वेत्यतदर्थं फलितं व्याख्यानम् । तच्च प्रकृत्ये-
त्यनेन संबध्यते न ह्रस्वेन तस्य प्रकृतिभाववक्षे नित्यत्वात् । तथा च भाष्ये
ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारः प्रत्याख्यातः ।
ह्रस्वानामप्येतत्प्रयोजनतयैव ह्रस्वो भविष्यतीति । वैकल्यिके तु ह्रस्वे ह्रस्वाभावपक्षे
प्रकृतिभावार्थश्चकारः कथं प्रत्याख्यायेत । एवं चक्रि अत्र चक्रयत्रेति द्वे एव रूपे ।
चक्री अत्रेत्येतत्तु स्थितिप्रदर्शनपरतया योज्यम् । अत्र “एङ् पदान्तादिति” [६।१।१०६]
इत्यतः पदान्तादित्यधिकारात् गौर्यावित्यादौ न भवति ॥

न समासे । एतच्च “इकोयणचि” इतीकग्रहणसामर्थ्याल्लिभ्यमिति तत्रैवोक्तम् ।
यदा तु तत्रैकग्रहणं प्लुतसंग्रहार्थमितिपक्षस्तदा वाचनिकम् । अत्र सिन्नित्यसमासयोः
शाकलप्रतिषेध इति वार्तिकदर्शनात् । हर्यर्थमिति नित्यसमासोदाहरणाच्च समास-
ग्रहणं नित्यसमासपरम् । तेन सुष्ठुपास्य इत्यत्र न निषेधः इति प्राञ्चस्तद् भाष्यकारो
न मन्यते यदाह नित्यग्रहणेन नार्थः सित्समासयोः शाकलं न भवतीत्येवेदमपि
सिद्धं भवति वाप्यामश्वः वाप्यश्वः नघामार्तिः नघार्तिः । यथोत्तरं मुनीनां
प्रामाण्यमिति तन्मतावलम्बनेनाचार्येण “न समास” इत्येव पठितम् । उदाहरण-
न्तुभयतः साधारणमुपन्यस्तम् हर्यर्थमिति । अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च ॥

ऋत्यकः इति । प्राग्वत् इति । वा प्रकृत्या भवति तेषां ह्रस्वश्चेत्यर्थः ।
सवर्णोऽनिगर्थश्चायमारम्भः । ब्रह्मा ऋषिरितीदमपि स्थितिप्रदर्शनम् । पूर्ववद्
द्वैरूप्यं बोध्यम् । होतृ ऋकार इति । प्रकृतिभावे तदभावे “ऋति सवर्णे ऋ वा”
[वा०] इति ऋभावे होतृकारः पक्षे दीर्घे होतृकारः इति ओणि रूपाणि भवन्ति ।
अस्य च “न समास” [वा०] इति निषेधो नास्ति तेन “उच्चारितरुचिर-

वकारो निरनुनासिक एव विधेयत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः । तथा हि “विधीयमानेन
सवर्णानां ग्रहणं न” [परि० १६] इति परिभाषा जातिग्रहणप्राप्तस्य सवर्णग्रहणप्राप्तस्य
गुणाभेदकत्वेन प्राप्तस्य सर्वस्य सवर्णस्य निषेधिकेति स्पष्टमन्यत्र ।

ऋचाञ्चाननानाञ्चतुर्णाम् । हिमऋक्तावपि ताः स्म भृशस्विदित्यादिषु समासे
प्रकृतिभावसिद्धिः ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यः शेषवंशामलो-
त्तंसः श्रीनरसिंहसुनुरभवत्प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।
तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत्सन्धिप्रबन्धस्त्वचाम् ॥१॥

॥ इत्यच् सन्धिः ॥

अदितिपुत्रनगेन्द्रमहीमते
विवृतिमध्ययनाय स्वलीलिखत् ।
सुरमिलापमुयन्त्रितनिम्नता-
नरहरिनंगरेऽजुं नसंज्ञके ॥१॥

श्रीरामस्मरणानुषक्तमनसः सौजन्यदुग्धाम्बुधेः ।
सीतायाः परिणेतु राजजनकस्याख्यां विदुर्ये बुधाः ॥
तत्पुत्रस्य स्वधीतपण्डितकृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ ॥
शब्दाख्यानधृतौ सुपूतिरभवत्सन्धिप्रबन्धस्त्वचाम् ॥२॥

॥ श्रीरस्तु ॥ अच् सन्धिः ॥१०००॥

इकः किम् १ । उपेन्द्रः । असवर्थे किम् १ श्रीराः ।

॥ इत्यच् सन्धिः ॥

^१अथ हल् सन्धिः

^२स्तोः श्चुना^३ श्चुः ॥ [८।४।४०]

स्तोः सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गो स्तः ॥

रामदशेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥

स च तुश्च स्तुस्तस्य स्तोः । अत्र समाहारद्वन्द्वपक्षेऽप्यनित्यमागमशास्त्रमिति नुम् न क्रियते । नपंसकलिङ्गता^१ सौत्रत्वान्नास्तीति "वेडिति" [७।३।१११] इति

१. अक्षरसमाश्रयायै अथ उद्दिश्य हलामुद्देशादुद्देशक्रमेणासन्धिनिरूपणानन्तरं हल्सन्धि-
निरूप्यते इत्यभिप्रेत्याह—अथ हल्सन्धिरिति ।
२. स्तोरिति । यद्यपि यथासंख्यसहायेन सकारस्य शकारे तुपदार्थस्य तुपदार्थे
उद्देश्यविधेयभावेनान्वयात् साहित्याभावेन द्वन्द्वो न प्राप्नोति तथापि स्थानाख्यलो-
कसिद्धप्रभागेनैव "शशु" मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय" इतिषत् क्रमेणान्वये
सिद्धे यथासंख्य—[१।३।१०] सूत्रारम्भसामर्थ्येन समुदायस्य समुदायेऽन्वयं
विधाय साहित्यं समाश्रित्य द्वन्द्वे जाते "अज्ञाविधनौ देवदशयज्ञदशाविति न
ज्ञायते कस्याज्ञाधनं कस्याविधनम्" इति सू० [१।१।४६] आद्योक्त्या संमोहेन
लोकन्यायेन क्रमेणान्वयो न स्यादतो यथासंख्यसूत्रसामर्थ्याद् द्वन्द्वस्थलेऽपि पार्थक्येना-
न्वयात् क्रमात् पश्चादुक्तोक्तः । एवमेव सूत्रान्तरोपस्थितक्रमवताम् "एचोऽपवायावः"
[६।१।७८] "परस्मैपदानां णल्ल- [३.४।८२] इत्यादावपि ।
३. तृतीया सहयोगे । तत्र कृचित् सहयोगाभावेऽपि तदर्थं गम्यमाने तृतीया भवति
"बृद्धो यूना—" [१।२।६५] इत्यादिनिर्देशात् । साहित्यञ्च योगक्रियायाम् स च
योगः संयोगरूपः स चाव्यवहितयोरेवेति चित्तमित्यादौ व्यवधानेन योगे न श्चुत्वम् ।
वस्तुतोऽत्रोत्तरसूत्रे चोभयत्र श्चौ, ष्टौ इति सप्तमीनिर्देश एवोचितः । ततश्च
"तस्मिन्निति" [१।१।६६] परिभाषयैवाव्यहितोत्तरत्वलाभान्न चित्तमित्यादौ दोषः ।
परयोगे एव स्यादिति शङ्का तु न कार्या । "शात्" [८।१।४४ "न पदान्तात्"
[८।४।४२] इति ज्ञापकाभ्यामुक्तपरिभाषया पूर्वाशस्यानुपस्थितेः ।

१. लिङ्गता वेति क० पु० ।

गुणोऽस्य^१ साधुत्वम् । इतरेतरयोगे तु द्विदच्चे ह्यादस उवर्लोपो^२ व्याख्येयः । यद्वा ससहितस्तुरिति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः ॥ एवं श्चुः ष्टुरित्यत्रापि गमनीयम् तदाह—सकारतवर्गयोरिति ।

श्चुनेति । सहयोगे तृतीयेत्याह—योगे इति । एतदध्याहाराल्लभ्यते । अत्र निमित्तकारिणो^३ यथासंख्यं न भवति “शात्” [८।४।४४] इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । अन्यथा तवर्गस्य चवर्गयोगे श्चुत्वं^४ भवति कः प्रसङ्गो विह्नइत्यादौ । स्थान्यादेशयोस्तु यथासंख्यमिष्यत एव । तदयमर्थः सकारस्य शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारो भवति । तवर्गस्य शकारेण चवर्गेण वा योगे चवर्गो भवति । इचाविति वाच्ये श्चुनेति वचनं पूर्वत्रापि योगे यथा स्यात् यथा यज्ञः याच्नेति । सप्तमीनिर्देशे हि परत्रैव योगे स्यात् । तत्र च “शात्” [८।४।४४] इति ज्ञापकमुद्धावनीयं स्यादिति गौरवप्रसङ्गः ॥

रामश्चेते इति । “वाशरि” [८।३।३६] इति पक्षे विसर्जनीयस्य सकारस्तस्य शेन योगः । रामश्चिनोति इति । तस्यैव चुयोगे क्षः । सच्चिदिति । तकारस्य प्रथमस्य चुयोगे प्रथमश्चकारः यथासंख्यन्यायात् । एवं शार्ङ्गिज्जयेति तवर्गपञ्चमस्य नस्य चवर्गपञ्चमो ञः । अनेन वर्गग्रहणप्रयोजनं दर्शितम् । तवर्गस्य शयोगे चुत्वन्तु तच्छिद्व इत्युदाहरिष्यति । “अल्पाचूत्तरम्” [२।२।३४] स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्तनौ भवनात् [४।१।८७] इत्यादौ सौत्रत्वात्^५ श्चुत्वाभावः । “मस्तिनशोर्भलि” [७।१।६०] “भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्” [६।४।१७] इत्यादावप्यसन्देहार्थञ्च । “जश्त्वमित्यत्र “शात्” [८।४।४४] इतिनिषेधादसन्देहार्थञ्च । तज्ज्ञानमित्यादौ तु चुत्वं भवत्येव । “जत्रोर्ज्ञः” इति स्मरणात् ॥

ष्टुना ष्टुः । इहापि तृतीयानिर्देशः पूर्वोणापि योगे यथा स्यात् शिष्टः पिष्ट इति । “तोः षि” [८।४।४३] इति ज्ञापकादिहापि स्थानिनिमित्तयोर्थयासंख्यं

१. गुणे साधुत्वमिति क० पु० ।

२. अवर्णेति क० पु० ।

३. व्याख्येयमिति क० पु०

४. कार्पिण्यर्थोति क० पु० ।

५. श्चुत्वेनेति क० पु० ।

६. श्चुत्वभाव इति क० पु० ।

७. नशत्व मिति क० पु० । सजश्त्वमिति ख० पु० ।

ष्टुना ष्टुः ॥ [८।४।४१]

स्तोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गो स्तः ॥ रामष्णष्ठः ।
रामष्टोक्ते । तट्टीका । चक्रिण्डौकसे ॥

न पदान्तादोरनाम् [८।४।४२]

पदान्ताद्वर्गात्परस्य स्तोः ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते ।
“अनामूनवतिनगरोणामिति वाच्यम्” [वा० ८।४।४२] षण्णाम् ।
षण्णवतिः । षण्णगर्ग्यः ।

तोः षि [८।४।४३]

तवर्गस्य षकारे न ष्टुत्वम् । सत् षष्ठः ।

शात् [८।४।४४]

शात्परस्योक्तं न । विज्ञनः प्रश्नः ॥

नास्ति । तेनायमर्थः सकारस्य षकारेण टवर्गेण वा योगे षकारो भवति तवर्गस्य
षकारेण टवर्गेण वा योगे टवर्गो भवति । तथा चोदाहरति रामष्णष्ठः इत्यादि
रामष्टोक्ते इति । टाकृ गती । चक्रिण्डौकते इति । ढौकृ गती । नस्य णः । तवर्गस्य
षकारेण योगे ष्टुत्वस्योदाहरणम् षष्ठ इत्याद्युह्यम् ॥

न पदान्तादिति । अनामिति लुप्तषष्ठ्ये^३कवचनान्तम् स्तोर्विशेषणम् ।
षट् सन्त इति । पपो जस्, तस्य “षड्भ्यां लुक्” [७।१।२२] “कलां जशोऽन्ते”
[८।२।३६] इति षस्य डः । “खरिच” [८।४।१५] इति चत्वम् । तस्यासिद्धत्वाद्बु-
कारस्य योगे सकारस्य षत्वं प्राप्तं निषिद्धयते । “डः सि घुट्” [८।३।३६] इति
घुडभावपक्षे चैतदुदाहरणम् । धुट्पक्षे तु चत्वस्यासिद्धत्वाद्वस्य ढत्वं प्राप्नोति

1. “तोः षि” [८।४।४३] इति ज्ञापकान्निमित्तकार्पिणोर्यथासंख्यमन्त्रावि न भवति ।
अन्यथा सः षष्ठः इत्यादौ यथासंख्येनाव्यये प्रसक्त्यभावादुक्तसूत्रं व्यर्थमेव स्यात् ।
रामष्णष्ठः रामष्टोक्ते इत्युभयमत्रावि सस्य षः । तट्टीका । टयोगे तस्य डः ॥

१. ष्टुत्वेन सौदाहरणमिति क० पु० ।
२. षष्ठी कवचनान्त मिति क० पु० ।
३. सिद्धस्यऽत्वमिति क० पु० ।

तस्याप्यनेनैव निषेधो ज्ञेयः । पदान्तात्किम् । ईदृ । टोः किम् सपिष्टम्^१ । “ह्रस्वात्तादौ तद्धिते” [८।३।१०१] इति सस्य षत्वम् । सूत्रेऽनामित्यल्पमुक्तम् । नवत्या दोनामपि तु प्रतिषेधो वाच्य इति वार्तिककारः पूरयति । अनाम्नवतीत्यादिना । नामादीनां ष्टुत्वं न निषिद्धयते इत्यर्थः । षण्णामिति । षष् नामिति स्थिते “षट्चतुर्भ्यश्च” [७।१।५५] इति नुट् । “रषाभ्याम्” [८।४।१] इति प्राप्तस्य णत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्वेन षस्य डः । ष्टुत्वम् । “यरोऽनुनासिक अनुनासिको वा” [८।४।५५] इति डस्य णः । एवं परयोरपि । षण्णवतिरिति । षट् नवतिश्चेति समाहारे द्वन्द्वः । नपुंसकत्वाभावस्तु लोकात्^२ । षडधिका नवतिरिति शाकपाथि-
वादित्वान्मध्यमपदलोपी समास इति प्राचोक्तम् । तदसत् । “संख्या” [६।२।३५] इति द्वन्द्वनिबन्धनस्वरासिद्धेरित्याकरात्^३ । षड् नगयं इति तु न समासः दिक्संख्ये संज्ञायामेवेति नियमान्न कर्मधारयः । समाहारे द्विगौ तु षड् नगरि इति स्यात् । षष्ठीसमासो वा बोध्यः ॥

तोः षि । ष्टुत्वमिति । षकारटवर्गयोरित्यर्थः । निष्कृष्टधर्मवाचिनाऽपि त्वप्रत्ययेन सामर्थ्याद्धर्मी लक्ष्यते^४ । टुशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वात्संज्ञिनष्टकारादीनुपस्थापयति । एतेन कृत्वणत्वादयो व्याख्याताः । षीति सप्तमीनिर्देशात्पूर्वभूतेन षेण संयोगे न निषेधः । वेष्टेति । शात् । शात् परस्य तवर्गस्येति शेषः । उक्तमिति । इचुत्वमित्यर्थः । इचुत्वानन्तरमेवास्मिन् प्रदर्शयितव्ये “न पदान्तात्” [८।४।४२] इति निषेधोप-
जीवनार्थं प्रकरणोल्लङ्घनेनास्योपन्यासः । विश्न इत्यादि । विच्छ गतो^१ प्रच्छ-
जीप्सायाम् । यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नड् [३।१।६०] च्छ्वोः शूडनुनासिके च [६।४।१६] इति छस्य शत्वम् ।

-
१. नन्वत्र षत्वस्यासिद्धत्वाज् जश्वं प्राप्नोति तच्च बाधित्वाऽवादात्वाद् रुत्वं तं च बाधित्वाऽपवादात्वात् षत्वमिति चक्रकापसिरिति बाध्यम् । ष्टुत्वमित्यत्र रुत्वा-
प्राप्त्या विसर्गस्य षत्वविधानेन चारिताध्याद् रोरपवादाभावं रुत्वे विसर्गे सत्वे
“ह्रस्वात्तादौ तद्धिते” [८।३।१०१] इति षत्वेनोक्त्यपसिद्धेः ।
-

१. मित्युक्तमिति ख० पु० ।

२. शात् इति ख० पु० ।

३. आकारादिति क० पु० ।

४. लक्ष्यते इति क० पु०

झलां जशोऽन्ते ॥ [८।२।४९]

भलां जशः स्युः । वागीशः । चिद्रूपः ॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ [८।४।४५]

यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः ।
एतद् मुरारिः । “मयटि नित्यं वाच्यम्” [वा० ८।४।४५] चिन्मयम् ॥

नङोडित्वाद् गुणाभावः । प्रच्छेस्तु “प्रश्ने चासन्नकाले [३।२।११७] इति ज्ञापकात्
संप्रसारणाभावः । न चैवमत एव ज्ञापकाच्चुत्वमपि न भविष्यति किं शादित्यनेनेति
वाच्यम् । “अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति” इति सूत्राद्वहिः श्चुत्वमाशङ्क्यते
ति तदर्थं निषेधोपयोगात् ।

झलां जशिति । पदस्येति वर्तते तेनान्तो विशेष्यते तेन च भलस्तदाह-पदान्ते
इत्यादि । स्कोरित्यतोऽन्त इति वर्तमाने पुनरन्तग्रहणं भलनुवृत्तिवारणार्थम् । तेन
वस्ता वस्तुमिति केवले भलि न भवति । वागीश इति । चोः कृत्वे कृते कस्यान्तर-
तम्याद् जश्त्वेन^१ गः । जश्त्वादिशब्दे तु नैतत् क्क्रातेऽसन्देहाथत्वात् । तथा च
“भला जश् भशि” [८।४।१३] इति निर्देशः । ब्रश्चादिना षत्वं तु न^२ धात्व
धिकारात् । “शात्” [८।४।४४] निषेधान्न श्चुत्वम् । मरुत्वानित्यत्र तु न, “तसौ
मत्वर्थे” [१।४।१६] इति भत्वेनापदत्वात् । पयः सु, यशस्सु-इत्यत्र तु जश्त्वं न
भवति नाप्राप्ते तस्मिन्नारभ्यमाणे रुत्वादिभिः स्वविषये तस्य बाधनात् । न च
रुत्वादेरसिद्धत्वाज्जश्त्वप्रसंगः । उत्सर्गापवादविषयेऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेः । अन्यथा^३ऽऽ-
वादविधिवैयर्थ्यप्रसंगात् । एवञ्च कृत्वा “वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः” [८।२।७२] इति
दत्वविधानम् । अन्यथा जश्त्वेनैव सिद्धत्वात्तदवाच्यं स्यात् । “खरि च” [८।४।५५]
इति चत्वं तु न भवति, रुत्वादीन्प्रत्यस्या^४सिद्धत्वात् ।

अथ रामस्येत्यत्र “अनचि च” [८।४।४७] इति सस्य द्वित्वे पूर्वस्य
सस्यापदान्तत्वादभक्षपरत्वाच्च जश्त्वं न भवति । चत्वं तु प्राप्नोति । न चान्नापि

१. आन्तरतम्याज्जश्त्वादिशब्देइति ।

२. इत्युभयत्र तु धात्वधिकारादिति क० पु०

३. अन्यथेत्यधिकः क० पु० ।

४. प्रत्यसिद्धत्वादिति क० पु० ।

रुत्वादीन्प्रत्यसिद्धत्वमपदान्तत्वेन तेषामप्रसंगादिति चेन्मैवम् । विभक्तिमात्राश्रय-
मन्तरङ्गं चत्वं प्रति प्रकृतिप्रत्ययोभयाश्रयतया बहिरङ्गस्य द्वित्वस्यासिद्धत्वात् ।
किञ्च सत्यपि चत्वे सस्य स एव भविष्यति । “स्थानेऽन्तरतमः” [१।१।५०] इति
तम^१ब्रह्मणाचवतुर्विधान्तरतम्याश्रयणात् । तकारस्तु सस्य प्रयत्नभेदान्न भविष्यति
तथा च ‘सः स्यार्धधातुके’ [७।४।४६] इति तत्त्वं विधीयते । अन्यथा वत्स्यति
चत्वेनैव सिद्धे किं तेनेति दिक् ॥

यर इति । एतन्मुरारिरिति । तकारस्यान्तरतम्यादनुनासिको नकारः ।
चतुर्मुख इत्यादौ तु रेफस्य न भवति । अनन्तरतमत्वादिति “हयवरट्” [प्र० सू० ५]
सूत्रे स्थितम् । इह वृक्षं वृश्चतीति क्प् संप्रसारणम् । “स्कोः संयोगाद्योरन्ते च”
[८।२।२६] इति सलोपः । “ब्रश्चभ्रश्ज” [६।२।३६] इत्यादिना षत्वम् । जश्त्वेनङः
वृक्षवृट् तमाचष्टे इति णिचि णाविष्टवत् इति टिलोपे वृक्षवयति ततो विचि णिलोपे
वृक्षव् तस्य मुखं वृक्षव्मुखंमित्यत्र प्राप्नोति । यद्यपि वस्य ज्रमङ्गणनाः प्रयत्नभेदान्ता-
न्तरतमास्तथापि सानुनासिको वकारः प्राप्नोति । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वम् ।
अनुनासिकस्य पदान्तविधित्वेन तत्र तन्निषेधात् । तस्माद् व्यवस्थितविभाषात्वादान्तः
^२स्थानामनुनासिको न भवतीति व्याख्येयम् ॥ तथा च स्मरन्ति “स्वशंस्यै-
वेष्यते” इति ।

मयटीति । एतदपि व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाल्लभ्यते । अत्र मयङ्ब्रह्मणं
प्रत्ययान्तरस्याप्युपलक्षणम् । तेन तन्मात्रम्, गुडलिण्मान् इति मात्रजमतुबादिष्वपि
नित्यमेव भवति । तथा च भाष्यम् “यरोऽनुनासिकत्वे प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम्”
[भा० ८।४।४५] इति अत एव मुग्धबोधे “अमे^४ जम्बा” इत्युक्त्वा त्ये जमे
नित्यमित्युक्तम् । त्य इति प्रत्यय उच्यते परस्त्य^५ इति लक्षणात् । कातन्त्रे च पञ्चमे
पञ्चमास्तृतीया^६ वेत्युक्त्वा प्रत्यये पञ्चमे पञ्चमाः नित्यमित्युक्तम् । रूपमालायामपि

१. मय इति क० पु०

२. विधीते इति क० पु० ।

३. अन्तः स्थोष्मणामिति । उष्मणान्तु षत्वजश्वदत्त्वादिभिर्भाष्यमिति व्याख्येयम् सू० पु० ।

४. जजे जम्बे क० पु० ।

५. परस्ते ति क० पु० ।

६. तृतीया भवेति क० पु० ।

तोलि ॥ [८।४।६०]

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति ।
सानुनासिकनिरनुनासिकत्वेन यवलाः द्विधा । नेन नकारस्य सानुनासिको
लकारः ॥

प्रत्यये नित्यमिष्यते इत्युक्तम् । एवं च यत्^१ सोपसंख्यानसूत्रपाठे भाषायां तद्धितप्रत्यये
नित्यमित्युक्तम् । तत्र तद्धितग्रहणमनार्थम् । यत्तु रूपावतारे अञ्मात्रञ्चाज्मात्रमिति
विकल्पोदाहरणम् तदवधारणार्थमात्रशब्दस्येति द्रष्टव्यम् ।

एवं च हलन्तप्रकरणे षण्णामिति यदुदाह्रियते, यच्च यरोऽनुनासिक इति
प्राचा व्याख्यातं तदुभयश्चिन्त्यम् । चिन्मयमिति । “नित्यं वृद्धशरादिभ्यः” [४।३।१४४]
इति नित्यग्रहणस्याधिकविधानार्थकत्वात् । ताद्रूप्ये मयट् । “मयड् वैतयोः”
[४।३।१४३] इति विकारावयवयोस्तु मयटि ब्रह्मणा^२ सामानाधिकरण्यं न
स्यात् । ये तु चितं मयते इति चिन्मयम् । मय गतो मूलविभुज्जदित्वात्क इति
व्य । चक्षते तेषां मयटोत्पन्नमात्कथमेतदुदाहरणं संगच्छते इति चिन्त्यम् ॥

तोलिंति । विद्वान् लिखतीनि स्थिते नस्य शुद्धे ले प्राप्ते^३ विशेषमाह—सानु-
नासिकेत्यादि । अनुनासिकशब्दो भावपरः । अनुनासिकत्वेन वर्णधर्मेण सह वर्तनानाः
सानुनासिकाः । एवं निरनुनासिकाश्च । तेषां भावस्तत्त्वम् । तेनोक्तञ्च अन्तः स्थाः
द्विप्रभेदाः रेफवर्जिताः यवलाः निरनुनासिका सानुनासिकाश्चेति । ततः किमित्याह-
तेनेति । अन्तरतमपरिभाषयेति भावः । उद इति पञ्चम्या^४ “तस्मादित्युत्तरस्य”
[१।१।६७] इति परस्य कार्यं विज्ञायते इत्याह—उदः परयोरिति । “अनुस्वारस्य
ययि परसवर्णः” [१।४।५८] इति समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृत्य सम्बध्यते
शब्दाधिकारादित्याह पूर्वसवर्णः स्यादिति । तस्यालोऽन्त्यस्य प्राप्नोतीत्या-
शङ्क्याह—आदेरिति ॥

ननु न कचित्परस्यत्येवं कार्यं विधीयते इत्यसम्भवमाशङ्क्याह—पञ्चमीनिर्देशे
नेति । “तस्मादित्युत्तरस्य” [१।१।६७] इतिपरिभाषयेति भावः । उत्थानमित्यादि ।

१. पर सोपसे खानसूत्रे इति क० पु० ।

२. ग्रहणादिति ख० पु० ।

३. विशेष विदो इति क० पु० ।

४. पञ्चमी तस्मा दित्युत्तरस्येति ख० पु० ।

उदः^१ स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ [८।४।६९]

उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् ।

आदेः परस्य [१।१।५४]

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं परस्यादेर्ज्ञेयम् । उत्थानम् ।

उत्तम्भनम् ।

ष्ठा^१ गतिनिवृत्तौ, स्तम्भु रोधने ल्युङन्तौ सस्य पूर्वसवर्णस्तकारस्तस्य “भरो भरि सवर्णौ” [८।४।६५] इति लोपे एकतकारकम् । द्वितकारम् । तदभावे “अनचि च” [८।४।४७] इति द्वित्वे च द्वितकारकमपि । अन्ये तु बाह्यप्रपत्नसादृश्यादघोषस्य महाप्राणस्य तादृश एव पूर्वसवर्णस्थकारः ।

तस्य चासिद्धत्वात् “खरि च” [८।४।५४] इति चत्वेन^२ तकारो न भवतीति द्वितकारकं रूपमाहुः । एवमुत्तम्भनमित्यात्राप्यूह्यम् । न चैतदप्रामाणिकम् । चयो द्वितीयाः शरि षोडशरसादेः [वा० ८।४।४८] इति पक्षे थकारश्चुतेरवर्जनीयत्वात् । “उदः परस्य स्कन्देः रोगे वाच्ये पूर्वसवर्णो वाच्यः” [वा० ८।४।६१] उत्कन्दो नाम रोगः ॥

ज्ञयोहोऽन्यतरस्यामिति । अन्यतरस्यामित्येकनिपातो^३ विकल्पार्थः । अन्ये तु अन्यतरस्याचार्यस्यामभ्युपगम इति पृथक् पदं व्याचक्षते । तेषां गार्ग्यस्य शाकल्यस्येतिवदन्यतरस्येतीयता^४ सिद्धे आमित्यनर्थकम् । प्रतियोगिद्वयोपस्थित्यभावेन चेदन्यान्यत्वरूपान्यतरपदार्थानिवगमप्रसङ्गश्च । वेति वाच्येऽन्यतरस्यामिति गुरुनिर्देशः पर्यायशब्देषु गुरुलाघवचिन्ता^५ नाद्वियते इति ज्ञापनार्थः । पूर्वस्य सवर्णेषु पञ्चषु

१. स्था स्तम्भोः किम् उरस्तातः ।

१. स्था इति क० पु० ।

२. चत्वं न धकारो नेति क० पु० ।

३. नियाये इति क० पु० ।

४. इतीयतीति क० पु० ।

५. गुरुलाघवन चिन्ता नाद्वियते इति ज्ञानार्थकम् ।

झयो होऽन्यतरस्याम् ॥ [८।४।६२]

भयः परस्य पूर्वसवर्णो वा । वाग्घरिः । वाग्हरिः । घोषवत्त्वा-
दिगुणतो वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः ॥ तद् शिव इत्यत्र जश्त्वे कृते—

खरि च ॥ [८।४।५५]

खरि भलां चरः स्युः ॥

शश्छोऽटि ॥ [८।४।६३]

भयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । तच्छिवः । तच् शिवः ।
छत्वममीति वाच्यम् [वा० ८।४।६३] तच्छ्लोकेन । अमीति किम् ।
वाक् इच्योतति ।

मोऽनुस्वारः ॥ [८।३।२३]

हलि मस्यानुस्वारः स्यात् पदान्ते । हर् र् वन्दे । अपदान्ते तु गम्यते ।

नश्चापदान्तस्य झलि ॥ [८।३।२४]

नस्य मस्य चापदान्तस्य भ्रल्यनुस्वारः । यशांसि । आक्रंस्यते ।
भ्रलि किम् १ । आक्रम्यते ।

प्राप्तेषु निर्णयमाह । घोषवत्त्वादिगुणवत् इत्यादि । सवर्णोऽन्तरतम इत्यर्थः । यद्वा
हस्य स्थाने यः सवर्णो विधीयते स वर्गचतुर्थो भवति नान्य इत्यर्थः । अत्र पूर्वशब्दोऽ-
ध्याहार्यः । अथवा हस्य स सवर्णो भवति यो 'वर्गचतुर्थ' इत्यर्थः इति व्याख्येयम् ।
हस्य सवर्ण इति त्वपव्याख्यानम् "रेफोष्मणां न सवर्णः" इति वचनात् । हकारं
प्रति सावर्ण्यस्थानपेक्षितत्वाच्चेति ।

चतुर्थो भवतीत्यत्र हेतुमाह—घोषवत्त्वादीति । हकारो घोषवान् नादानुप्रदानो
महाप्राणः सोष्मा । तत्र वर्गाणां प्रथमवृत्तीयाः अघोषाः श्वासानुप्रदानाः विवृतकण्ठाः^१ ।
वृत्तीयचतुर्थी संवृतकण्ठौ नादानुप्रदानौ घोषवन्तौ । तत्र प्रथमद्वितीयौ अल्पप्राणौ ।
यथा वृत्तीयास्तथा पञ्चमा इति ।

१. वर्गचतुर्थ इति क० पु०, सवर्णं पूर्वं सवर्णो विधीयते इति ख० पु० ।

२. विवृतकण्ठ इति क० पु० ।

पञ्चमोऽप्यल्पप्राणः । चतुर्थस्तु घवारो घोषवत्त्वनादवत्त्वमहाप्राणत्व-
 सोष्मत्त्वंश्चतुर्मिरान्तरतम्याद्भवति । गुणवत् इति पाठे हेतुगर्भं हस्य विशेषणम् ।
 तत् शिव इत्यत्रेति । ननु तदो दान्तत्वादविशेषाज्जश्चे कृते इत्युक्तम् । अत्र प्राचोक्तम्
 तदो “वाऽवसाने” [८।४।५६] इति चत्वे कृते पश्चाच्छिव इत्यनेन सम्बन्धे “भलां
 जशोऽन्ते” [८।२।३६] इति जश्चे तद् शिव इति स्थिते “खरि च” [८।४।५५]
 इति चत्वंमिति । तदसत् । जश्चं प्रति चत्वंस्यासिद्धत्वात् दकारस्यैव तु जश्चे विशेषा-
 भावात् । भाविन्यवसानभङ्गे “वाऽवसाने” इत्यस्य पूर्वं प्रवृत्त्यसंभवाच्च^१ । तस्मात्
 “न मु ने” [८।२।३] इति नेति योगविभागादसिद्धत्वं नास्तीति समाधेयम् । यद्वा
 तनोतीति तत् क्तिवन्तः स चासौ शिवश्चेति समस्तं पदम् । तत्र स्वाभाविकस्तकार
 इति जश्चं विशेषकारि भवति । (दस्य^२ “खरि च” [८।४।५५] इति चत्वेन
 तकारे तस्य इच्छुत्वेन चकारे तच्छिवः । छ्वाभावे तच् शिव इति) । ननु इच्छुत्वं
 प्रत्यपि^३ चत्वंमसिद्धं ततश्च दकारस्यैव इच्छुत्वेन जकारे कृते पश्चात् “खरि च” इति
 चत्वेन चकार इति तु व्याख्यातुमुचितम् । एवमेतत् ।

आचार्यास्तु नेति योगविभागेन इच्छुत्वं प्रत्यसिद्धत्वाभावं मन्यन्ते । तथा च
 भृज्जो भृज्ज इत्यत्राग्रे वक्ष्यन्ति । सस्य जश्चेन दः । इच्छुत्वंमिति । अन्यथाऽत्रापि
 “भलां जश् भशि” [८।४।५३] इति जश्चस्यासिद्धत्वात्सस्य इच्छुत्वेन^४ शकारे तस्य
 जश्चेन ज इति व्याचक्षीरन् । वामनहरदत्तादयस्तूभयथा भृज्जतीति
 साधितवन्त इति ।

शश्छोऽतीति । अत्र पदान्ताज्भय इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा “पुरा क्रूरस्य विस्तपो
 विरप्क्षानि” नित्यत्रापि स्यात् । निपूर्वाद्रपेरीणादिकः शिन्प्रत्ययः । यद्वा विरपणं
 विरप्शः सोऽस्यास्तोति विरप्क्षी शब्दितः कीर्तित इत्यर्थः । महन्नामेतत्^५ । ऋटीत्यव्या-
 पकत्वादपनीय “शश्छोऽमि” इति सूत्रं पठनीयमिति वार्तिककार आह-छत्वममीति ।

१. सोष्मत्त्वं शषसद्धानां वर्गद्वितीयचतुर्थानाञ्च ।

१. प्रकृत्यसम्भवाच्चेति क० पु० ।

२. कोष्टकान्तर्गतं पाठो नास्ति क० पु० ।

३. अपि चत्वंमिति नास्ति द्वयमप्येतत् नास्ति क० पु० ।

४. शकारे तस्य जश्चेन ज इति नास्ति क० पु० ।

५. महन्तमिति क० पु० ।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ [८।४।५८]

अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णः स्यात् । शान्तः । अङ्कितः ।

ततः किमिष्टं संगृहीतमत उदाहरति—तच्छ्लोकेनेति । अटोत्युक्ते तु लस्यानट्त्वादिह^१ न स्यादिति भावः । तर्ह्यविशेषेणोच्यताममोत्यपि माकारोत्याशङ्कते—अमीति^२ किम् ? । वाक्श्च्योततीति । इच्युतिर् आसेचने ।

मोऽनुस्वार इति । “हलि सर्वेषाम्” [८।३।२२] इत्यतो हलीति वर्तते । पदस्य चेत्यधिक्रियते तन्मकारेण^३ विशेष्यते मान्तस्य पदस्य हत्यनुस्वारः इत्यक्षरार्थः स च भवन् “अलोऽन्त्यस्य” [१।१।५२] इति मकारस्यैव भवतीत्यभिप्रेत्याह-मस्यानुस्वारः स्यादिति । पदान्ते स्थितस्य हलि परे अनुस्वार इत्यन्वयः मिलितञ्चैद्वयं निमित्तम् । हलि किम् ? किमत्र । पदान्त इत्यस्य व्यावर्त्यमाह—अपदान्ते त्विति । गम्यते इति । अत्रानुस्वारो न भवतीति शेषः ।

नश्चापदान्तस्येति । चकारेण मोऽनुकृष्यते इत्याह नस्य मस्य चेति । यशांसि । यशशब्दाज्जशसोः^४ शिः । “नपुसकस्य भलचः” [७।१।७२] इति नुम् । “सान्तमहतः संयोगस्य” [६।४।१०] इति दीर्घः । नस्यानुस्वारः । आकंस्पते इति । आङ्पूर्वात्क्रमतेलृट् । आङ् उद्गमने इति तङ् । “स्पतासो लृलुटोः” [३।१।३३] इति स्यः । “स्तुक्रमोरजात्मनेपदनिमित्ते” [७।२।३६] इति नियमादिडभावे मस्यापदान्तस्याप्यनेनानुस्वारः । अपदान्तस्य किम् ? । राजन् पश्य । भलि किम् ? । गम्यते । गम्यते ॥

अनुस्वारस्य इति । शान्त इति । शमु उपशमे क्तः । “वा दान्तशान्त” [७।२।२७] इति निपातनादिडभावः । “अनुनासिकस्य किञ्भक्तोः ङ्ङिति” [६।४।१५] इति दीर्घः । “मोनो धातोः” [८।२।६४] इति मस्य नः । मस्य “नश्चापदान्तस्य भलि” [८।३।२०] इत्यनुस्वारः । तस्य परसवर्णो नासिकग्रान्तरतमो नकार एव । अङ्कित इति ।

१. लस्यानलस्याने इति क० पु ।

२. अमीति किमिति नास्ति क० पु० ।

३. मत्रकारेणेति क० पु० ।

४. जश्शो शिरिति क० पु० ।

वा पदान्तस्य ॥ [८।४।५९]

पदान्तस्यानुस्वारस्य यथि परसवर्णो वा । 'त्वङ्करोषि । त्वं करोषि । सँयन्ता । संयन्ता । सँबत्सरः । संवत्सरः । यँल्लोकम् । यं लोकम् ।

भो राजि सभः कौ [८।३।२५]

विववन्ते राजतौ समो मस्य म एव स्यात् ॥ सम्नाट् ॥

हे मपरे वा ॥ [८।३।२६]

मपरे हकारे परे मस्य मः स्याद्वा । किम् ह्यलयति । किं ह्यलयति । “यवलपरे यवला वा स्युः” [वा० ८।३।२६] किम् ह्यः । किं ह्यः । किम् ह्यलयति । किं ह्यलयति । किम् ह्यादयति । किं ह्यादयति ।

नपरे नः ॥ [८।३।२७]

नपरे हकारे मस्य नो वा स्यात् । किन् ह्युते । किं ह्युते ॥

शङ्क पदे लक्षणो च चुरादिष्यन्तः । क्तः “निष्ठायां सेटि” [६।४।५५] इति णिलोपः । “नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भलि धातुषु” इति परिभाषणान्नकारोऽयमित्यनुस्वारे तस्य परसवर्णो नासिक्यान्तरतमो डः । इह कुर्वन्तीति एत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारः । तस्य परसवर्णो कृते तस्याप्यसिद्धत्वान्न एत्वम् । कुण्डं रथेनेत्यादौ तु जातिपदार्थाश्रयणात् परिहारो “हयवरट्” सूत्रे एवोक्तः ॥ “वाऽवसाने” [८।४।५६] इत्यतो वेति प्रक्रमात् “वा पदान्तस्य” [८।४।५६] इति पुनर्वाग्रहणाद्विकल्पद्वयान्तःपातिनोऽस्य विधेर्नित्यत्वं पर्यवस्यति । तथा च वैयाकरणप्रवादः “द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये ये विधयस्ते नित्याः भवन्ति” इति ॥

वा पदान्तस्येति । सँयन्तेत्यादौ नासिक्यस्यानुस्वारस्य सानुनासिकाः यवलाः । भो राजीति । काविति प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह—किञ्च इति । मस्य

१. मकारस्यानुस्वारे सति तस्य पक्षे परसवर्णोऽङ्कारः स्यादान्तरतस्यात् ॥

मवचनभनुस्वारादिनिवृत्त्यर्थम् । 'सम्राडिति । संपूर्वो राज् दीप्तो । "सत्सूद्विष" [३।२।६१] इत्यादिना किप् । "ब्रश्चभ्रस्ज" [८।२।३६] इत्यादिना षत्वम् । जश्त्वम् ॥

हे मपरे वा इति । मः परो यस्माद् हकारात् स मपरः । किं हल्लयति । हूलहूल चलने । विचि । "ज्वलहूलहूलनमामनुसर्गाद्वि" [घटादि ग० सू०] इति मित्वपक्षे मितां ह्रस्वः । यवलाः । यश्च वश्च लश्च यवलाः परे यस्माद् हादिति बहुव्रीहिः । आन्तरतस्याद् मस्य सानुनासिकाः यवलाः । निमित्तनिमित्तिनोश्च यथासंख्यम् । ह्लादी^१ सुखे वा ण्यन्तः । एतच्च वक्तव्यम्^२ । लुंते इति । लुङ् अपनयने । अदादिः ।

१. न चात्र संज्ञाभङ्गभियेवानुस्वाराभावे सिद्धे सूत्रं व्यर्थं नहि संराडिति संज्ञा वर्तते इति वाच्यम् । यौगिकपरस्याप्यनुस्वारो न स्यादित्येतदर्थमस्यावश्यकत्वात् । अत एव गव्युतिरित्यत्र "लोपःशाक्यस्य" [८।३।१६] इति वलोपाभावार्थं वान्त इत्यत्र वकारप्रक्षेप आचायेभेदोजिदीक्षितादिभिः स्वीकृतः । अन्यथा संज्ञाभङ्गभियेव वलोपाभावे सिद्धे किं तेन ॥

राजि किम् १ । संयत् । समः किम् १ । किं राट् । क्रौ किम् १ । संराजिता । "मोराजि समः क्रौ" [८।३।२५] इति सूत्रेऽनुस्वारस्य निषेधविधायकेन नेत्यनेनैव सिद्धे मप्रद्वयं प्रशाम् ह्यत्रयति इत्यत्र "नपरे न" [८।३।२७] इति नत्वबाधनार्थम् । अन्यथा "अन्तरस्य" [प० ६२] इयि न्यायात्रिषेवोऽनुस्वारस्यैव बाधकः स्यात् । ध्वनितं चेदं "अमो मश्" [७।१।४०] एतदोऽत्र [५३।५] सूत्रायोर्भाष्ये ।

२. वस्तुतस्तु "भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणन्" [प० १६] इति परिभाषया सवर्णग्रहणस्य निषेधात् नानुनासिकाः यदन्ताः अपि तु शुद्धा एव । इयञ्च परिभाषा न केवलं "अणुदित्" [१।१।६६] सूत्रप्राप्तसवर्णस्य निषेधिका अपि तु जातिग्रहणप्राप्तस्य "गुणा अमेदकाः" इति प्राप्तस्यापि-इति प्रागपि "मयउजो वा" इत्यत्रोक्तम् । अत एव तद्वानुनासामिति निर्देशः संगच्छते । अन्यथा "मादुपधायाश्च" [८।३।६] इत्यनुनासिके मतोर्मस्य वकारे प्राग्ये भाषायामिति नित्ये दकारस्यानुनासिके नकारे उक्तनिर्देशासङ्गतिः स्पष्टैवेति ॥

१. ह्लादि इति क० पु० ।

२. वक्तव्य इति क० पु० ।

ङ्णोः कुक्कुक् शरि ॥ [८।३।२८]

ङकारणकारयोः कुक्कुकावागमौ वा स्तः शरि । प्राङ्क्षष्ठः ।
प्राङ् षष्ठः । सुगण्ट् षष्ठः । सुगण् षष्ठः ॥

ङः सि धुट् ॥ [८।३।२९]

ङात्परस्य सस्य वा धुडागमः स्यात् । षट्सन्तः । षट् सन्तः ।

नश्च ॥ [८।३।३०]

नकारान्तात् परस्य सस्य धुङ् वा स्यात् ॥ सन् त्सः । सन् सः ।

शि तुक् ॥ [८।३।३१]

नस्य पदान्तस्य शि परे तुग्वा । सन् च् छम्भुरिति स्थिते “भरो
भरि सवर्णे” [८।४।६५] सञ् छम्भुः । सञ् च् शम्भुः । सञ् शम्भुः ।

ङ्णोः कुक्कुक् शरीति । कुक्कुकोः पूर्वान्तकरणं प्राङ्क् छेते इति छत्वार्थम् ।
पदान्तादिति हि तत्र वर्तते इत्युक्तम् । परादित्वे तु न स्यात् । तथा प्राङ्क्साय
इति “सात्पदाद्योः” [८।३।१११] इति षत्वप्रतिषेधो न स्यात् । तथा सुगण्ट् साय
इत्यत्र “न पदान्तादोरनाम्” [८।४।४२] इति षट्वनिषेधो न स्यादिति ।
उदाहरणेषु “चयो द्वितीयाः शरि पोष्करसादेः” [वा० ८।४।५५] इति ककारटकारयोः
खकारठकारावपि पक्षे भवतः ।

ङः सि धुट् इति । ङ इति पञ्चम्या “तस्मादित्युत्तरस्य” [१।१।६७] इति
सीति सप्तम्याः षष्ठो बह्व्यते परत्वात् । “उभयनिदेशो पञ्चमीनिदेशो वलीयाम्”
[प० ७१] इति न्यायादित्यभिप्रेत्याह सस्येति । सीति सप्तमीनिदेशस्तु लाघवार्थः ।
षट् सन्त इति । “खरि च” [८।४।५५] इति चत्वंस्यासिद्धत्वात् ङकारमाश्रित्य
धुट् तस्य चत्वेन तकारः । तस्य “चयो द्वितीयाः [वा०] इति पक्षे थकारोऽपि
ज्ञेयः । धुट् परादित्वकरणम् “न पदान्तात्” [८।४।४२] इति तस्य षट्वनिषे-
धार्थम् । पूर्वान्ते हि टवर्गः पदान्तो न स्यात् । अत एव वक्ष्यमाणं तुक् परित्यज्या-

१. न यदान्ता धोरिति क० पु० ।

२. चत्वे तकार इति क० पु० ।

३. धस्येति क० पु० ।

गमान्तरकरणम् । एवमपि १ प्रक्रियालाघवायं तुट्चेत्येव २ विधेये घुट्करणं वैचित्र्यार्थम् । यत्तु वदन्ति । घुङ्ग्रहणमुत्तरार्थमिति । “नश्च” [८३।३०] इत्यत्र हि तुटि क्रियमाणो सन् ३ तस्य इत्यत्र “नश्छव्यप्रशान्” ४ [८३।७] इति स्तवं स्यात् । घुटि तु चत्वंस्यासिद्धत्वान्न भवतीति । तदसत् । अम्परत्वाभावादेवाप्रसङ्गात् । तुटोऽसिद्धत्वेनाद्यवपरत्वादिति । ५ “श्चुत्वं घुटि सिद्धं वाच्यम्” [वा०] तेनाटतीति अट् । अट् श्च्योततीत्यत्र घुट् न भवति ।

नश्चं इति । अत्रापि घुटः परादित्वं कुर्वन्त्सीदतीत्यत्र एतत्प्रतिषेधः सिद्धयति ।

शि तुक् इति । शीत्येषा सप्तमी कृतार्था पूर्वत्र कृतार्थायाः नः इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयतीत्याह—नस्येति । अथ किमर्थं तुक् विधीयते न प्रकृतो घुडेवानुवर्त्यते । तत्रापि ६ हि चत्वेन अनुवृत्तेन तेन कार्यं सिद्धयत्येव । न सिद्धयति परादिर्घुट् । तत्र हि कृते भवान्त् ७ छेते इत्यवस्थायां तस्यापदान्तत्वात् “शश्छोऽटि” [८४।६३] इति छो न स्यात् । अतः पूर्वान्तस्तुगन्त्य एव विधीयते । यद्येवं कुर्वन् च शेते इति “पदान्तस्य” [८४।३७] इति एतद्विनिषेधो न स्यात् । अत्राहुः स्तोः श्चुनेति योगो विभज्यते नेति वर्तते एण इति च । स्तोः श्नुना योगे एतत्वं न स्यात् । एतच्च नकारार्थम् । सकारग्रहणं वर्णग्रहणञ्चोत्तरार्थम् । ततश्चुरिति पूर्वमनुवर्तते । वयन्तु ब्रूमः एकपदाश्रये एतत्वे कर्तव्येऽन्तरङ्गे बाह्यपदाश्रयस्य तुकोऽसिद्धत्वात् सिद्धयत्येव “पदान्तस्य” [८४।३७] इति एतद्विनिषेधः किं योगविभागेनेति । एतेन “नश्च” [८३।३०] इत्यपि घुटः परादित्वप्रयोजनं प्रत्युक्तम् । सन् शम्भुरिति स्थिते तुक् तस्य शयोगे चुत्वम् तस्मिन् पूर्वस्य नस्यचुत्वम् अः । “शश्छोऽटि” [८४।६३] इति छत्वम् । श्चुत्वम् । तुकोऽसिद्धत्वात् “नश्छव्यप्रशान्” [८३।७] इति स्तवं न भवति । छत्वस्यासिद्धत्वात्तत्र “भरो भरि सवर्णे” [८४।६५] इति चलोपे जञ्छो सज् शम्भुरिति चानुरूपम् । तथा च पदचन्द्रिकायां मामकः संग्रहः ।

१. ऋयेति क० पु० ।

२. तुट्चेवेति क० पु० ।

३. स उरस इति क० पु० ।

४. नः छवीति क० पु० ।

५. असिद्धत्वेनः छव् इति ख० पु० ।

६. अनुवृत्तेन कार्यमिति ख० पु० ।

७. तत्रापि हि अनुवृत्तेन सिद्धयति क० पु० ।

डमो ह्रस्वादचि डमुणित्यम् ॥ [८।३।३२]

ह्रस्वोत्तरात् डमः पदान्तात् डमः परस्याचो नित्यं डमुडागमः
स्यात् ॥ प्रत्यङ्ङात्मा सुगण्णीशः । सन्नच्युतः ॥

“अच्छी अच्छा अच्शा अशाविति चतुष्टयम् ।

नस्य शे तुकि तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥ १ ॥ इति ।

अत्र “अनचि च” [८।४।४७] इति द्वित्वे कृते द्वित्रकारकमपि इत्येके ।
पुनर्द्वित्वे “हलो यमां यमि लोपः” [८।४।६४] इति लोपे तद्विकल्पे द्वित्व-विकल्पे च
एकत्रम् द्वित्रम् त्रित्रम् इति द्वादश रूपाणि इत्यन्ये ।

डमो ह्रस्वादिति । ह्रस्वादिति डमो विशेषणम् । स च पदस्य पिशेषणम् तेन
च तदन्तविधिः । ह्रस्वात्परो यो डम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्येत्यर्थः यद्यपि पदस्येति
षष्ठ्यन्तं प्रकृतं तथापि डम इत्यनेन सम्बन्धात् पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते तत्संबन्धाच्च

१. तत्र हि ह्रस्वादित्यस्य सम्बन्धमनुभूय पदादित्यत्र विशेषणात्तदन्तदिधौ डमन्तादित्यर्थो
बोध्यः । मूले तु डम इत्यस्यैव विशेष्यत्वं पदस्येति विशेषणत्वमुदङ्कितम् तस्यात्रैव
तात्पर्यम् । यतो हि यत्र तदन्तविधिर्भवति तत्र सर्वत्र बहुव्रीहियौवार्यो निष्पद्यते ।
यथा “जरायाः [७।१।१०१] इत्यत्र जराशब्दान्तमङ्गमिति जराशब्दोऽन्तो यस्येति ।
पञ्चमेव सर्वादीनीत्यादौ । यथा च तथार्थकरणे महानन्तः स्यात् । पदस्यान्त
इत्यर्थकरणे तु न कश्चिद् दोषः । भाष्ये तु पदस्येत्यवयवविभावे षष्ठौ प्रकल्प्य
वैयधिकरण्येनैवान्वयः स्वीकृतः पदादयवो यो डमिति ।

परन्तवीदृशार्थकरणे ऽनित्यत्वाद्दौ दोषात् तत्र कृष्टकल्पनया वारणे गौरवाद् विभक्ति
विपरिणाम एवोचितः । डमः किम् ? एवमास्ते । ह्रस्वात्किम् ? प्राङ् आस्ते ।
अचि किम् ? प्रत्यङ् करोति अलोऽन्त्यस्येति । अन्त्यस्येति साहचर्यादल इति
षष्ठ्यन्तम् । अन्त्यस्याल इत्यर्थः । अल इति किम् ? पदस्येति विधीयमानं
“वसुञ्जं सु” ८।२।७२] इति दत्तं स्वनङ्गुदृढ्यामिष्यत्रान्त्यस्य पदस्य माभूत् । अस्य
परिभाषाशस्त्रत्वेनानियमे नियमकारिणीत्वाद् एवान्त्यस्यैवेति नियमद्वयमत्रेति बोध्यम्

“उभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्” [प० ७१] इति न्यायेनाचीति सप्तभ्याः षष्ठी कल्प्यते । सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थं ‘उत्तरार्थंश्चेत्याशयेनाह—ह्रस्वोत्तरादिति । डमो डमुडित्युभयत्र प्रत्याहारग्रहणम् । संज्ञायाश्च कृतं टित्वमागमलिङ्गं प्रत्येकं डादिभिः सम्बध्यते ।

डुट् शुट् नुट् इति । संख्यासाम्याच्च यथासंख्येनान्वयः । तथा चैवोदाहृतम् ।

सुगण्णीश इति । गणयतेश्चुरादिष्यन्तात् क्विपि ष्यल्लोपयोः कृतयोः “पूर्व-
त्रासिद्धीयेन स्थानिवत्” [प०सू०१।१।५६] इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् पदान्तो एकार इति डमुड् भवति । “हे मपरे वा” [८।३।२६] “मय उत्रो वा” [८।३।३३] इति विकल्पद्वयान्तःपातित्वादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । डमुट् परादित्वकरणम् कुर्वन्नास्ते इति “पदान्तस्य” [८।४।३७] इति एत्वप्रतिषेधार्थम् । “डमो ह्रस्वादचि द्वे” इत्येव तु नासूत्रि । एवं हि एत्वं प्रति द्वित्वमसिद्धं न स्यात् परं एत्वं पूर्वं द्वित्वमिति ततश्च पूर्वस्य नस्यापदान्तत्वे एत्वप्रतिषेधो न स्यादिति वदन्ति ॥

ननु “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” [प०५०] इति द्वित्वस्यासिद्धत्वात् “पदान्तस्य” [८।४।३७] इति एत्वप्रतिषेधो भविष्यति । सत्यम् । तथा तु न कृतमित्येव । एतेन परादित्वप्रयोजनमपि प्रत्युक्तम् । इह परमदण्डनावित्यत्रान्तर्व-
तिविभक्त्या दण्डिन्नित्यस्य पदत्वात् डमुट् प्राप्नोति । तत्र “उत्तरपदत्वे चापदादि-
विधौ” [वा०१।१।७२] इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्तरपदत्वाभावात् । कथमन्यथा परमवाचो परमगोदुहो परमलिहो परमोपानहाविति कुत्वघत्वढत्वादीनि न स्युः । अन्ये तु “उजि च पदे” [८।३।२१] इत्यतः पदे इत्यनुवर्तते तेनाजादेः पदस्येत्यर्था-
न्डमुडभाव इत्याहुः ।

१. लाघवार्थमुत्तरार्थञ्चेति क० पु० ।

२. द्वेत्ववेति क० पु० ।

३. प्रयोजमिति क० पु० ।

४. चापदाविति क० पु० ।

५. उत्तरपदत्वाभावे तु धात् क० पु० ।

पुमः खय्यम्परे ॥ [८१३१६]

पुमशब्दस्य रुः स्यादम्परे खयि ॥

अलोऽन्त्यस्य ॥ [९१९१५२]

षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्यादेशः स्यात् ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ [८१३१२]

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् ॥ इत्यकारः
सानुनासिकः ॥

पुमः खय्यम्पर इति । पुंसः संयोगान्तलोपे कृतेऽवशिष्टस्य भागस्यानुकरणम् पुम्
इति तस्यैव कार्यत्वात् । अमिति प्रत्याहारस्य ग्रहणं न प्रत्ययस्य संज्ञासाहचर्यात् ।
अम्परे इति बहुव्रीहिः ॥

अलोऽन्त्यस्येति । “षष्ठी स्थानेयोगा” [१११४६] इत्यनुवर्तते । स्थानेयोगा यत्र
षष्ठी तस्य विधीयमानं कार्यमन्त्यस्यालः भवतीत्यर्थस्तदाह-षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ।
स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्येति बोध्यम् । तस्य च विधीयमान आदेश एव भवतीत्याह
आदेश इति । तेन “आधधातुकस्येड्वलादेः” । [७१२३५] इतीडागमोऽन्त्यस्य न^१
भवतीति भावः । अन्त्यस्येति । अल इति शेषः । अत्र षष्ठी, न प्रथमाबहुवचनम्
अलात्मक आदेश इति । तथा हि सति लोपोन्त्यस्य न स्यात् कचित्षष्ठीनिर्दिष्ट इति
पाठः । तत्र षष्ठ्या निर्दिष्टः षष्ठीमुच्चार्य विहित इत्यर्थः । तत्रार्थात्तस्यैवान्त्यस्येति
व्याख्येयम् । सर्वादेशत्वापवादोऽयं योगस्तेन पुमो मस्य रुः सिद्धयति ॥

अत्रानुनासिक इति । अधिकारोऽयम् । अत्र मस्य स्थाने रुविधीयते-ततः
पूर्वस्यानुनासिको भवतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् । पूर्वत्वञ्चापेक्षिकम् रुत्वञ्च सन्निहितम् ।
न च तदपेक्षं पूर्वत्वं सम्भवति रुत्वानुनासिकयोः सह विधानात् । तस्माद्रोः पूर्वस्येति
^१रुग्रहणेन तत्स्थानी लक्ष्यते इत्याकरः । आवायास्तु अभ्यहितत्वाद्धिधित्वमेव

१. आधधातुकस्येत्यादा वलोऽन्त्यस्येति क० पु० ।

२. न इति नास्ति ख० पु० ।

३. यस्येति क० पु० ।

४. रु इति नास्ति क० पु० ।

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ [८३१४]

अनुनासिकाभावपक्षे रोः पूर्वस्यानुस्वारागमः । "संपुंकानां सो वक्तव्यः [वा०] —क— पनिवृत्यर्थम् । पुंस्कोकिलः । पुंस्कोकिला । पुंस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । खयि किम् । पुंदासः । अम्परे किम् ॥ पुंक्षीरम् । ह्याधातौ नेति केचित् । पुंह्यानम् ॥

मन्यन्ते । अत्रग्रहणेन प्राकरणिकस्य रूपस्थानात्ततः^१ पूर्वोऽनुनासिक इत्यर्थस्य सम्भवात् । एवं च रोरित्यनेन स्थानिलक्षणाऽपि नादर्थव्या स्यादिति वेदितव्यम् । रोरित्यध्याहारश्च नाश्रयितव्यः । उभयविधानाद्वाक्यभेदस्य परमतेऽप्यपरिहार्यत्वा-
दत्रग्रहणावश्यकत्वाच्च स्वतन्त्रविधित्वमेव युक्तम्^२ । अपि चाधिकारपक्षेऽत्रग्रहण-
मनर्थकमधिकारादेव रूपकरणलाभात् । यत्तु वदन्ति असत्यत्र^३ ग्रहणेऽनुनासिका-
धिकारपरिमाणन्न ज्ञायेत एतावत्सु योगेष्वस्याधिकार इति । ततश्च रूपकरणा-
त्परत्रापि "ढो ढे लोपः" [८३१३] इत्यादावनुनासिकाधिकार आशङ्क्येत ।
अतोऽत्रग्रहणं रुणा सन्नियोगप्रतिपत्त्यर्थमिति^४ तन्न । अधिकारान्तरवत्स्वरितादिना-
ऽपि तदवधारणसम्भवात् । तुशब्दस्तु परस्मात् कार्गिणो विशेषद्योतनार्थः । परस्य
नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति ।

यद्वा तु शब्दोऽनुक्रं^५ स्यमाननकारसमुच्चयार्थः । एतच्च रूपकरणे इति प्रकरण
ग्रहणेन सूचितम् । वा^६ ग्रहणञ्चात्र स्पष्टार्थम् । अनुनासिकात्पर इति ज्ञापकादेव
सिद्धेः । नहि नित्येऽन्यस्मिन् विधावनुनासिकाभावपक्ष इति सम्भवति । अत एव
वृत्तौ नादर्शि ।

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । परशब्दोऽन्यार्थो गृह्यते न देशवृत्तिः । अनुस्वारानुना-

१. वस्तुतोऽत्राधिकार पक्ष एव समुचितः । अन्यथा इतः पूर्वेण "मनुबसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसि" [८३११] सूत्रेण विधीयमानस्यज्ञेऽपि रूपकरणस्यत्वात् प्रवृत्त्यापत्तिः । अधिकारत्वे तु उत्तराधिकारसत्त्वान्न दोषः । छान्दसत्वाद्दोषवारणान्तरगतिकगतिरिति बोध्यम् ॥

१. मन्यन्ते इति क० पु० ।
२. तथापूर्वेऽनुनासिक इति क० पु० ।
३. असत्यत्रग्रहणे इति क० पु० ।
४. अद्वयासन्नियोगे प्रतिपत्त्यर्थमिति क० पु० ।
५. नुक्तस्यासमाननकारसमुच्चयार्थं इति क० पु० ।
६. द्वेति क० पु० ।

समः सुटि ॥ [८१६।५]

समो मस्य रुः स्यात् सुटि परे । संस्कर्ता । संस्कर्ता ॥

सिकयोः सह प्रयोगापत्तेः । तत्र चानुनासिका^१त्परत्वं यद्यप्यनुस्वारो न व्यभिचरति तथापि विशेषणसामर्थ्यात् यस्मिन् पक्षेऽनुनासिको नास्तीत्यवगम्यते तदाह-
अनुनासिकाभावपक्षे इति । अत्र तु व्याख्यानेऽनुस्वारस्यागमत्वं दुर्लभम् । आदेश एवाचः
सम्भाव्येत पूर्वस्येति सम्बन्धात् । तस्मादन्यशब्दोऽध्याह्रियते । अनुनासिकादन्यो
यो वर्णो^२ रोः पूर्वो यस्यानुनासिको न कृत इति यावत् ततः परोऽनुस्वारो भवती-
त्यर्थः । अत्र तु पक्षे परशब्दस्य देशवृत्तित्वात्परशब्देनैवागमत्वं बोध्यते । पूर्वो तु
ताम्यामैजित्यत्र^३ पूर्वशब्देनेवैवः ॥ संपुंकानामिति । (क) पेत्यु^४पलक्षणमेतत्
यत्वविसर्गयोरपि । पुंस्कोकिलः इत्यत्र रुत्वे विसर्गो च कृते (क) पापवादस्य
“इदुदुपधस्य चात्रत्यस्य” [८१३।४१] इति षत्वप्रसङ्गात् । संस्कर्ता^५ इत्यत्र च
पक्षे विसर्गप्राप्तेः । केवलं कांस्कान् इत्यत्र (क) प्रसङ्ग इति ।

न चोत्सर्गिकत्वात् (क) प इति लाघवायोक्त इति युक्तम् । संस्कर्तेत्यत्र कुप्त्रोः
परत्वाभावेन तदप्राप्तेरुत्सर्गत्वासम्भवात् । अत्र कानः सो न वक्तव्यः कस्कादित्वादेव
सिद्धेः । समोऽपि न वाच्यः “वा शरि” [८१३।३६] इति व्यवस्थितविभावाश्रयणादपि
विसर्गप्रसङ्गात् । तस्मात्पुमर्थमेव सत्त्वं वक्तव्यम् षत्वबाधनार्थमित्याहुः^६ । भाव्ये तु
पक्षान्तरमपि स्थितम् “समः सुटि” [८१३।५] इति द्विसकारको निर्देशः ससुटीति ।
ततश्च “समः सुटि” [८१३।५] “पुमः खद्यम्परे” [८१३।६] “कानाम्नेडिते”
[८१३।१२] इति त्रिषु सूत्रेषु रुत्वे प्रकृतेऽपि सत्वमेव विधीयते ततो “नश्चव्यप्रशान्”
[८१३।७] इत्यादौ तु महाप्रकृतो रुरेवानुवर्तते तेन सः । एवञ्च संपुंकानां सो
वक्तव्यः व्याख्येय इत्यर्थः । समः सुटीति द्विसकारक निर्देशात्स एवेषां विधेयो न हरिति
वार्तिकार्थः । अस्य सत्वस्य त्रिपाद्यामुत्तरकार्येणासिद्धत्वादुत्वं न भवति । अयमेव

१. अनुनासिकान्यत्वे इति क० पु० ।

२. यावि सेः पूर्वो इति ख० पु० ।

३. तु इत्यधिकः क० पु० ।

४. कवेति । उपलक्षणेति क० पु० ।

५. इत आरभ्य युक्तमित्यन्तः ख० पुस्तकानुसारेण ।

६. षत्वविधानार्थमिति क० पु० ।

स विधिपक्षः आचार्याणामभिप्रेत इति लक्ष्यते । 'रुत्वविधिपक्षे हि विसर्गसूत्रमिहा-
पठिष्यत् । न ह्यप्रदर्शिते विसर्गे — क — पादिप्राप्तिः । न च तदप्राप्तौ सत्वविधान-
मुपयुज्यते ।

नन्वेवं सत्वपक्षेऽनुस्वारानुनासिकौ न स्यातां रोः पूर्वस्येतिवचनादिति चे नैवम् ।
रुग्रहणस्य प्राकरणकार्योपलक्षकत्वेन सत्वस्यापि संग्रहात् । एतच्चात्र रुग्रकरणे इति
प्रकरणग्रहणं "रोःपूर्वस्य" इति रुग्रहणञ्च कुर्वता सूचितम् । सूचद्वये सत्वं रुत्वं चेति
पक्षद्वयमस्तीति । एवञ्च रुःस्यादिति रुग्रहणं सत्वस्योपलक्षणं द्रष्टव्यम् । अत्र रुपक्षे
कांस्कानित्यत्र सत्वार्थम् "कस्कादिषु च" [८।३।४८] इति सूत्रं नोपन्यसनीयम् ।

पुंस्कोकिल इति । कोकिलशब्दः स्त्रीपुंससाधारणजातिवाची । ततः स्त्रीव्यवच्छे-
दार्थाय पुंविशेषणम् । खयोतिकिम् । पुंदासः । ख्याधाताविति । ख्या प्रकथने इत्यस्मिन् ।
पुंख्यानमिति । अत्राहुः "चक्षिडः ख्याञ्" [२।४।४५] इत्यत्र भाष्यकृता ख्यादेशं
विधायासिद्धप्रकरणे एतवानन्तरं "क्शात्रः शस्य यो वा [वा०३।२।४५] इति यत्वं
विकल्पेन विधीयते । तेन सुप्रख्येन निवृत्तं सौप्रख्यम् तत्र भवः सौप्रख्यीय
इत्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् "ध्वयोप'धाद्वुञ्" [४।२।१२१] इति वुञ् न भवति ।
(एवं१ प्रख्यानमिति "कृत्यचः" [८।४।२६] इति न एतवम् । ख्यात इति यण्वत इति
निष्ठानन्तरं न भवति । पुमः ख्यानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् "शपरे विसर्जनीय"
[८।३।३५] इति भवति ।) एवं पुंख्यानमित्यत्रापि यत्वस्यासिद्धत्वादम्परत्वाभावा-

१. अयञ्च पक्षो "मनुवसो रुः सञ्जुद्धौ छन्दसि" [८।३।१] इति रुग्रकरणानुवृत्तेः सिद्ध-
यति । सत्वविधिपक्षे यद्यपि "समःसुटि" [८।३।५] इत्यतः प्रसिद्धस्य सकारस्यानु-
वृत्तिः "कानाम्नेदिते" [७।३।१२] इत्यत्र कर्तव्येति मध्ये "नरुद्धस्यप्रशान्" [८।३।७]
इत्यत्राप्यनुवृत्तिः प्रसज्येत । तथापि सम इति सञ्जुद्धस्यैव तत्रानुवर्तनाद् महाप्रकृतस्य
शोरस्यनुवर्तनान्न दोषः । "कानाम्नेदिते" [८।३।१२] इत्यत्र तु सकारस्यैवानुवृत्तिर्न
समः इति न दोषः । भाष्यकाराभिप्रेतश्चायं पक्षः । अतोऽप्याचार्यः इममेव पक्षं
स्वीकरोति । तत्रानुनासिकपक्षेऽर्थो विन्दुरनुस्वारपक्षे समग्रः । "पुमः खद्यपरे"
[८।३।६] इति परेग्रहणमपरे खद्यप्यर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा तस्मिन्निति
[१।१।६६] परिभाषया परे इत्यर्थलाभेऽपि खद्यपरेऽमीत्यर्थोऽपि संभाव्येत इति संक्षेपः ।
अपरे किम् ? पुंशोरम् । समः किम् ? उपस्कृता । सुटि किम् ? संकरः ।

१. अन्यशर्या विसर्जनीय इति भवतीति क० पु० ।

२. रेखाद्वितो नास्ति क० पु० ।

देव स्त्वं न भविष्यतीति । ख्या प्रकथने इत्ययमप्यार्धधातुकविषये ^१कशादिरेव तस्यापोदमेव यत्वम् इति माधवोयघातुवृत्तौ स्थितम् । तत्राप्यसिद्धत्वादेवाम्परत्वाभाव इति ख्याधाताविति सिद्धानुवादः ।

केचिदिति । भाष्यकारादन्य इति व्याचक्षते । तत्र क्शात्रिति ज्ञानुबन्धकनिर्देशात् ख्यातेः कथं यत्वसम्भवः । अथापि स्यादेवमपि बहवः पुमांसोऽस्य ^२कुलस्य बहुषुम् ख्यातीत्यत्र स्त्वं सङ्गोऽचिकित्स्यः । उरःप्रभृतिषु पुंसशब्दस्यैकवचनान्तस्यैव पाठाद्बहुत्वार्थे ऽस्मात्करोऽभावात् सार्वधातुके क्शादित्वानङ्गीकारात् । तस्मात्परमताभिप्रायेणैवेदमुक्तम् न सिद्धार्थं इत्येवं युक्तमालोचयामः । ये तु सामान्येन क्शादित्वमिच्छन्ति तेषां न्यायिद्विमेतत् ।

सम इति । मोऽनुस्वारेण यद्यपि सिद्धयति तथाप्यनुस्वारानुनासिकपूर्वत्वं त्रिसकारादिभेदसिद्धयर्थम् स्त्वं विधीयते । तथाहि सम् कर्ता इति स्थिते “सम्भारिभ्यां करोती भूषणे” [६।१।१।३८] इति सुटि मस्य स्त्वे तस्य विसर्जनीये तस्य सत्वे पूर्वस्य यदानुनासिकस्तदा पूर्वस्य सस्य “अनचि च” [८।४।४७] इति द्वित्वे “भरो भरि सवर्णे” [८।४।६५] इति पाक्षिके लोपे च कृते द्वौ सकारौ त्रयो वा । अनुस्वारपक्षे त्वयोगवाहानामट्सूपदेशाद्वत्त्वेन “भरो भरि सवर्णे” [८।४।६५] इति पाक्षिके लोपे द्विसंकारमेकसकारं वा । यदा तु अट्सूपदेशादनुस्वारस्य हल्त्ववद्वत्त्वमपीष्यते तदा “अनचि च” [८।४।४७] इति द्वित्वपक्षे त्रिसंकारमपि ।

एवं ^३ “समो वा लोपमेके” [वा० ८।३।५] इति यदा समोऽन्त्यलोपो वेति पक्षस्तदाऽस्यापि रुप्रकरणस्थत्वात्ततः पूर्वमप्यनुस्वारानुनासिको भवतः । तत्रानुनासिकपक्षे “अनचि च” इति द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वादभावे एकसंकारमपि षष्ठमधिकं भवति । द्वित्वेऽनुस्वारपक्षे च पूर्वोक्तेभ्यो नातिरिच्यते । षट्स्वपि पक्षेषु यदा “शरः खयः [वा०] इति ककारस्य द्वित्वम् तदा द्वादश रूपाणि । यदा तु “अचो रहाभ्यां द्वे” [८।४।४६] इति पक्षे तकारस्य द्वित्वं तदा चतुर्विंशतिरूपाणि कैयटेनोक्तानि । कातन्त्रमते तु समोऽन्तलोपेऽनुस्वारानुनासिको नेष्यते । तदा सद्वित्वरुद्वित्वतद्वित्वोभययद्वित्वानुभयद्वित्वैश्वत्वारि । सद्वित्वाभावे तैरेव चत्वारि इति संकलने द्वात्रिंशद्रूपाणीति संक्षेपः ।

१. विषक शादिखेति क० पु० ।

२. कुज कुत्रस्येति क० पु० ।

३. संपांयुतेभ्य इति क० पु० ।

४. एवं यं च समो इति क० पु० ।

नश्छव्यप्रशान् ॥ [८१३७]

अम्परे छवि नकारस्य रुः स्यान् तु प्रशान्शब्दस्य ॥

खखसानयो विसर्जनीयः ॥ [८१३९५]

खरि अवसाने च पदान्ते रेफस्य विसर्जनीयः ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ [८१३३४]

खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् ॥ इच्छुत्वम् । शाङ्गिश्छिन्धि ।
शाङ्गिश्छिन्धि । चक्रिस्त्राहि । चक्रिस्त्राहि । अम्परे किम् ? सन्तसरुः ।
अप्रशान् किम् ? प्रशान्तनोति ॥

नृन् पे ॥ [८१३९०]

पे परे नृन्कारस्य र्वा ॥

कुप्वोः (क) पौ च ॥ [८१३३७]

कुप्वोः सम्बन्धिनि खरि परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयो-
पध्मानीयो स्तः चाद्विसर्गः । नृन् () पाहि । नृन् () पाहि । नृः पाहि ।
नृः पाहि । नृन् पाहि ॥

नश्छव्यप्रशानिति । अत्र पदस्येत्याधिकारादन्तीत्यस्य न रुत्वम् । अप्रशानिति
षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह नत्वित्यादि ।

खखसानयोरिति । अत्रावसानमिति यदाऽभावस्य संज्ञा तदोभयत्र परसप्तमी ।
अभावस्यापि बुद्धिकृतं परत्वमस्त्येवेति । यदात्वन्त्यवर्णस्य संज्ञा तदावसान इति
विषयसप्तमी । खरीति परसप्तमी खरि परे [८१३१४] अवसाने विषयभूते इति ।
एकापीह सप्तमी विषयभेदाद्भ्रूयते । “रोरि” इत्यतो र इत्यनुवर्तते तेन पदस्येति
प्रकृतं विशेष्यते रेफान्तस्य पदस्येति । स च भवन् “अलोऽन्त्यस्य” [१११५२] रस्यैव
भवतीत्याशयेनाह—पदान्तरेफस्येति । तेन वर्णाभावरूपावसानविषयत्वस्य राम इत्यादा-
वादिरेफेऽपि सत्त्वाद्विसर्गप्रसङ्गो निरस्तः । इह नृपतेरपत्यम् नार्पत्यः “दित्यदित्यादि-
त्यपत्युत्तरपदान्त्यः” [४११८५] तन्निमित्ततया वृद्धेर्बहिरङ्गत्वात्तदेकवाक्यतया
विहितस्य रपरत्वस्याप्यसिद्धत्वाद्विसर्जनीयो न भवति ॥

खखसानयोः किम् । अग्रिर्भवति ।

विसर्जनीयस्य सः । इह खखसानयोः प्रकृतत्वेऽपि खरीत्येव सम्बध्यते नावसाने इति । अन्यथोभयत्रापि सविधानात्कापि विसर्गो न श्रूयेतेति तद्विधिरनर्थकः स्यात् । “खखसानयोः स” इत्येव वक्तव्यं स्यात् । अतोऽन्यतरदेवानुवर्त्यम् । तत्रापि यद्यवसाने इत्येवानुवर्त्येत ततः “समः सुटि” इत्यादिनिदेशाः नाप्यद्येन्नित्यालोच्याह-खरि विसर्जनीयस्येति । शार्ङ्गिन् छिन्धीतिस्थिते नस्य रुः । अनुस्वारानुनासिकौ । रोविसर्ग-सत्त्वश्चुत्वानि । शस्यानचीति पूर्ववद्वि^१त्वाद्युह्यम् । “भरो भरि” [८।४।६५] इति लोपस्तु न भवति, रफोष्मणां न सवर्ण इति शङ्कयोः सावर्ण्याभावात् । सति च लोपे विशेषाभावाद् द्वित्वविकल्पेनापि सिद्धेः । चञ्चिन्नाहीति । त्रायतेऽङित्वात्परस्मै-पदमयुक्तम् । त्रायत्वेति पठनीयम् ॥ यद्वा हे चक्रिन्^२ त्वं त्राः रक्षकः । त्रायते इति त्राः कर्तरि क्प् । हीति प्रसिद्धौ । यद्वा त्रायते इति त्राः तद्वदा^३चरतीति “सर्वंप्राति पदिकेभ्यः क्क्वा वक्तव्यः” [वा०] इति क्प् । “सनाद्यन्ताः धातवः” [३।१।३१] इति धातुत्वान्नोत् । मध्यमपुरुषैकवचनं हिः । शपः सवर्णदीर्घः । एवं च “मां त्राहि संसारभुजङ्गदष्टम्” “त्राहि मां शरणापन्नम्” इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । त्सरुः खङ्गमुष्टिः । प्रशानिति । प्रवर्षेण शाम्यतीति शमेः क्प् । “अनुनासिकस्य क्क्वभ्रलोः” [६।४।१५] इति दीर्घः । “मो नो धातोः [८।२।६४] इति नः । तस्यासिद्धत्वान्न-लोपाभावः ॥

नृन् पे । नृनिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । न च द्वितीयान्तस्याप्रत्यय इति प्रातिपदिक संज्ञानिवेधः । अनुकार्यस्य प्रत्ययान्तत्वेऽप्यनुकरणस्यातथात्वात् । अनुक्रियमाणरूप-विनाशप्रसङ्गात् “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” [८।२।७] इति नलोपो न कृतः । अत एव “नृन्नकारस्येति” वृत्तावपि न कृतः इति ध्येयम् । *पेइत्यकार उच्चारणार्थः । नृः पुनातीत्यादावपि भवति । उभयर्थक्षु^४ इत्यत्रोभयथेत्यनुवृत्ते भवति न च भवती-त्यर्थात्पर्यवसन्नं विकल्पं व्याचष्टे ऋर्वा स्यादिति ॥

कुप्वोरिति । कुप्वोरिति षष्ठी खरपेक्षया । खरीति चोपरञ्जकं न विशेषणम् । खरो^५ऽन्यत्र विसर्गस्यासम्भवात् । आदेशयोः कपाबुच्चारणार्थो इत्यभिप्रायेणाह—

१. पे इति क्प् । नृन् भोजयति ॥

१. द्विष्टमिति क० पु० ।

२. हौ चञ्चिन् वन्तमिति क० पु० ।

३. तद्वदीचार इति क० पु० ।

१. पर इति क० पु०

२. खशोरग्यत्रेति क० पु० ।

कानाम्नेडिते ॥ [८।३।१२]

कान्नकारस्य रुःस्यादाम्नेडिते परे ॥

कष्कादिषु च ॥ [८।३।४८]

एषु विसर्जनीयस्य (क) (पौ न । अविहितलक्षणः कस्कादौ ज्ञेयः । तत्र कौतस्कुत इत्यादौ सः । सर्पिष्कुण्डिकेत्यादाविणः परस्य सस्य षः इति ज्ञेयम् ॥ कःस्कान् । कांस्कान् । रुत्वं वेति केचित् । कान् कान् ॥

जिह्वामूलीयेत्यादि । चकारेण विसर्गोऽनुकृष्यते इत्याह-चाद्विसर्गं इति । कचिच्चाद्विकल्प इति पाठः । तत्र वेत्यनुवृत्त्यापि सिद्धेश्चकारो न कर्तव्यः स्यात् । (क) (पाभ्यां मुक्ते विसर्जनीयस्य सः स्याद् न विसर्गः । यद्वा चानुकृष्टविसर्गपेक्षया (क) (पयो विकल्प इति व्याख्येयम् । यद्वा—

ओभावश्च विसर्गश्च शषसा रेफ एव च ।

जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥१॥ [शि-श्लो० १४]

इति शिक्षानुसाराद्विविधं कल्प्यते इत्युपपत्त्या विसर्गं एव विकल्पशब्देनोक्त इति ध्येयम् । उष्मा च विसर्गं इति तत्र स्थितम् । “येन नाप्राप्ते” [प० ५८] इति सत्वस्यैवायमपवादो न शर्परे विसर्जनीयस्य । तेन वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातमित्यादौ (क) (पौ न भवतः । “पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य” इति शर्परे विसर्जनीय एव भवति । नः पाहीति रुत्वपक्षेऽनुनासिको यदा तदा विसर्गस्योपध्मानीयविसर्गाभ्यां द्वे । अनुस्वारपक्षेऽपि ताभ्यां द्वे । रुत्वाभावे च नान्तमेकमिति पञ्चरूपाणि ज्ञेयानि ।

१. केचित्तु योगभिगामत्र कुर्वन्ति । तत्र कुप्बोः इत्येको योगः । तत्र “शर्परे विसर्जनीयः” [८।३।३५] इत्यस्य संबन्धेन कुप्बोः शर्परेयोः विसर्गस्य विसर्गः । एतच्चोत्तरसूत्रेण (क) (पौ चेष्यनेन प्राप्तयोः (क) (पयोः बाधनार्थम् । तत उत्तरसूत्रेण (क) (पौ विधीयेते । तेन शर्परे विसर्जनीय इत्येतद्विषये (क) (पौ न भवत इति ।

१. विसर्गं इत्यधिकः (क) (पयोः पूर्व क० पु० ।
२. शिक्षानुस्वारादिति क० पु० ।

छे च ॥ [६।३।७३]

ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात् संहितायाम् । चुत्वम् ।
शिवच्छाया । अच्छ । चुत्वरयासिद्धत्वात् “चोः कुः” [८।२।३०]
इति कुत्वं न ॥

कानाम्नेडिते । कानिति निर्देशो ननु पे इत्यनेन व्याख्यातः । “तस्य परमा-
म्नेडितम्” [८।१।२] इति पारिभाषिकमाम्नेडितं गृह्यते इत्याशयेनाह-पर इति ।
कान् कानिति वाच्ये आम्राम्नेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात् इह मा भूत्
कान् कान् पश्यति । एकोऽत्र किमाक्षेपे परः कुत्सायाम् ।

“कष्कादिषु च” [८।३।४८] इत्यत्र “सोऽपदादौ” [८।३।३८] “इणः षः”
[८।३।३६] इत्यतः सषावनुवर्तते विसर्जनीयस्येति च । तेन कष्कादिष्विण उत्तरस्य
विसर्जनीयस्य षोऽन्यस्य तु स इत्यक्षरार्थस्तद्वक्ष्यति-कौतस्कुत इत्यादाविति । षसौनाप्राप्तयोः
(क) पयोरारभ्यमाणौ तयोर्बाधकावित्यर्थफलतां विवृतिं तात्पर्यतो व्याचष्टे-
(क) पी नेति न त्वयमाक्षरिकोऽर्थः (क) पयोरस्वरितत्वात् । नञश्चा-
प्रकृतत्वात् । आकृतिगणश्चायमिति दर्शयति-अविहितलक्षण इति । न विहितं प्रसिद्धं
लक्षणं विधायकं यस्य सस्य षस्य च तादशोऽनादिप्रयोगो दृष्टः कष्कादित्वेन साधुतया-
ऽन्वाख्यातव्य इत्यर्थः । कौतस्कुत इति । कुतः कुत आगत इत्यर्थे “तत आगतः”
[४।३।७४] इत्यण् टिलोपः । आदिवृद्धिः । ननु पञ्चम्यन्तादण् विधीयते स कथं
तसिलन्तात् स्यात् । न च पञ्चम्यर्थवृत्तेरिति तदर्थः एवं हि कुत्र क्वेत्यादावपि सप्तम्यर्थ-
वृत्तेः “तत्र भवः” [४।३।५३] इत्यणा भाव्यम् । अथ तत्र “अव्ययात्त्यप्”
[४।२।१०४] बाधकः तसन्तादपि स एव स्यान्नाण् । सत्यम् । गणपाठसामर्थ्यात्त्वि
स्मादण् इत्याहुः ।

सर्पिष्कुण्डिकेति । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य [८।३।५] इत्येवात्र षत्वं
सिद्धम् । तस्मात् परमसर्पिष्कुण्डिकेत्युदाहार्यम् । तद्वक्तं काशिकायां सर्पिष्कुण्डिका,
चतुष्कपालः, यजुष्पात्रमित्येतेषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि षत्वं यथा स्यादिति
पारायणिका आहुरिति । भाष्ये च “नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य” [८।३।४५]
इत्यत्र परमसर्पिष्कुण्डिकेत्येव प्रत्युदाहृतम् । कस्कः । कौतस्कुतः । भ्रातुष्पुत्रः ।

१. तत्रायात्तव्यत इति ।

आड्माडोरच ॥ [६।१।७४]

एतयोश्छे तुक् स्यात् । “पदान्ताद्वा” [६।१।७६] इति
विकल्पस्यापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् ॥

दीर्घात् ॥ [६।१।७५]

दीर्घाच्छे तुगागमः । ह्रीच्छति ॥

श्रुतस्कराः । सद्यस्कालः । साद्यस्क्राः । क्रीणातेः क्तिप् । “तत्रभवः” [४।३।५३]
सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । बर्हिष्पलः । यजुष्पात्रम् । अयस्कान्तः । तमस्काण्डम् ।
मेदस्पिण्डः इत्यादयो ज्ञेयाः ।

कांस्कानिति । “नित्यवीप्सयोः” [८।१।४] इति द्वित्वे नस्य रुत्वे विसर्गे च २ के
प्राप्ते कष्कादित्वात्सत्वम् । संपुका^१नाम् इति [वा० ८।३।५] । कानः सत्त्वं न
विधेयम् न वा वक्तव्यम् व्याख्येयमिति तदर्थो वर्णनीयः । यदा तु “कानाम्नेडिते”
[८।३।१२] इत्यत्र सकार एव विधीयत इति पक्षस्तदा कष्कादिषु कांस्कान् शब्दो^२ ।
न पठनीयः । स तु पठयते रुत्ववि^३धानपक्षोऽपि तत्रास्तीति सूचनार्थम् । रुत्वं नेति
केचित् । उभयथेत्यनुवर्तते इति तदाशयः । एवञ्चानुस्वारानुनासिकरुत्वामावपक्षै
स्त्रैरूप्यं बोध्यम् ।

अथ कथं कः कोऽत्र भोः इति नाटकेषु प्रयोगः । अत्र संहिताधिकारादसंहिता-
यामेतदिति केचित् । अन्ये तु रूढिविषयत्वान्निपातानां वीप्साद्वित्वे एव सत्वम् । अत
एव तिष्ठति कः को भुक्तः इति संहितायामपि न भवति । इह च पूर्वोऽन्तर्भूतसत्तार्थं
अपरस्तु प्रक्षतार्थं इति न वीप्सेत्याहुः ।

छे च । छकारेऽकार उच्चारणार्थः । “विदिभिदिच्छिदेः कुरच्” [३।२।१६२] इति
निर्देशात् । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” [६।१।७१] इत्यतस्तुगनुवर्तते ह्रस्वस्य
चेति । तच्च यद्यपि पूर्वसूत्रे आक्षिप्तस्य घातो विशेषणान्तदन्तपरम् । इह तु शब्दाधिकारा-

१. सभ्यास्पुप् इति क० पु० ।

२. शब्दो पठनीय इति क० पु० ।

३. रुत्वविपक्ष इति क० पु० ।

अथणाद्विशेष्यस्यासन्निधानान्न तदन्तपरमित्याशयेनाह ह्रस्वस्येति । ततश्च चिच्छ्र-
स्सतीत्यत्र तुकोऽत्रयवभक्तत्वेनाभ्यासग्रहणेनाग्रहणाद् हलादिः शेषो न भवति ।
तदन्तस्य त्वागमित्वे स^१ स्यात् ।

न च हलादिः शेषे बहिरङ्गस्य तुकोऽसिद्धत्वम् । अभ्यासेन स्वनिमित्तस्य
प्रत्ययस्याक्षेपेण हलादिःशेषस्यैव बहिरङ्गत्वात् । चुत्वमिति । यद्यपि चुत्वस्या-
सिद्धत्वाद् “भ्रूनां जशोऽन्ते” [८।१।३६] इति जश्त्वेन पूर्वं दः ततश्चत्वंस्या-
सिद्धत्वात् पूर्वं चुत्वेन जः । तस्य चत्वेन चकार इति वस्तुगतिः । तथापि
विशेषाभावात्तथा नोक्तम् । यद्वाऽन्तरङ्गं जश्त्वं बहिरङ्गस्तुक् तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वा-
प्रसङ्ग इति चुत्वमेवादो भविष्यति । कुत्वं तर्हि प्राप्नोतीत्याह-चुत्वस्येति । “पूर्वत्रा
सिद्धम्” [८।१।१] इत्यनेनेति भावः । अच्छेत्यत्र^२ त्वपदान्तत्वादेव कुत्वाप्रसङ्गः ।
अच्छा अकलुषा । अच्छेत्यव्ययमित्यन्ये । पदान्तापदान्तसाधारणोऽयन्तुगिति
सूचयितुमुदाहरणद्वयम् । ह्रस्वाङ्गस्य तुकः कथं हल्सन्धित्वमिति केचित् तत्र^३ हल्
संश्लेषेण जातत्वाण्डमुड्वदुपपत्तेः ।

^१आङ्माडोश्च । आङ्ङितीषदर्यादौ ङिदव्ययं गृह्यते । तत्साहचर्यान्माङ्गपि ।
तेन प्रमा छन्द इति माङ् माने इत्यस्य न भवति । “पदान्ताद्वा” [६।१।७६] इति
विकल्प एव भवति । अन्ये त्वाहुः धातोर्ङित्वेऽपि टाबन्तस्याङित्वान्न भवतीति ।

१. एतच्च छे चेति चकारेण ज्ञायते । तथाहि स्वरितत्वादेव ह्रस्वस्येत्यनुवर्तमाने छे चेति
चकारस्तदनुवर्णार्थः क्रियते यथा ह्रस्व एवागमी स्यान्न तदन्त इत्येवमर्थम् इति ।
वस्तुनो “नुगतोऽनुनासिकान्तस्य” [७।४।८५] इति नुगागमविधानसामर्थ्यादल्लु-
बन्धकागमानां हलादिः शेषो न भवतीति ज्ञापनान्नान्न हलादिः शेष इत्यस्य प्राप्तिः ।
अत्र प्रक्रियाकौमुद्यामच्छ्र इत्यप्युदाहरणान्तरं बोध्यम् ।

यद्यपि मूत्रे शिवच्छ्रायेत्येकमेवोदाहरणम् । तथापि प्रकाशटीकानुसा-
रेणोदमप्युदाहरणमवश्यं मूत्रे योजनीयम् ।

२. ङिद्विशिष्टस्य किम् आङ्गाया । आच्छाया । अयं रम्यो आकारस्ततो विकल्प एव ।
ननु “दीर्घात्” [६।१।७५] इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्याह-पदान्ताद्देति ।

१. चिच्छ्रस्सतीत्यत्र नुगाव्यवभक्तत्वेनेति क० पु० ।
२. अच्छेत्यत्र तु अपदान्तत्वेऽपि भ्रूनां कुत्वप्रसङ्ग इति क० पु० ।
३. तत्रेति क० पु० ।

पदान्ताद्वा ॥ [६।१।७६]

दीर्घात्पदान्ताच्छे तुग् वा ॥ लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीच्छाया ।

॥ इति हल्सन्धिः ॥

दीर्घादित्येव सिद्धमित्यत आह—पदान्ताद्वेति । दीर्घात् । दीर्घात्परो यश्छस्तस्मात्परतः पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुक् स्यादिति सूत्रार्थः । “तस्मादित्युत्तरस्य” [१।१६७] इति छस्य तु न भवति सेनासुराच्छायेति ज्ञापकादित्याहुः^१ ॥

पदान्ताद्वा । प्रकृतेन दीर्घेण पदस्य विशेषणान्तदन्तविधौ लब्धेऽन्तग्रहणं पदान्तस्यैव तुक् यथा स्यात् पदस्य मा भूदिति । किञ्च स्यात् पदविधित्वात्समर्थ-परिभाषोपस्थितौ सत्यां समर्थानामेव स्यात् लक्ष्मीच्छायेति । इह न स्यात् तिष्ठतु कुमारो च्छत्रं हर देवदत्तेति । असामर्थ्यात् ।

दुस्तकंककंशधियां विदुषां मितोक्त्या-
निःशेषदोषपरितोषमृते न तोषः ।

हन्ताभिनन्दति न मन्दमतिर्बहूक्ति

तत्केन वाणि करवाणि जनानुवृत्तिम् ॥१॥

पृथ्वोमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यः शेषवंशामलो-

त्तंसः श्री नरसिंहसुनुरभवत्प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढभावाववृत्तौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ

श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमद्वलसन्धिभागः शुभः ॥२॥

१. दीर्घादिति । प्रसादरीकानुसारेण चाच्छाद्यते इत्यप्युदाहरणम् ।

२. ननु सुराच्छायेति ज्ञापकात् पदान्ताद्वेति तुक् दीर्घस्यैव भवतु दीर्घादित्यनेन दीर्घस्यैव तुग्बिधाने किं प्रमाणाभिति चेन्न । “एओळ्” [व० २] इति सूत्रस्थभाष्यस्यैव प्रमाणात्वात् । तत्र हि वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणमिति पक्षे अलुयेत्यत्र दोषमुद्गाढ्य दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्न भवतीत्यत्र “यद्यं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति” इति कथनेन दीर्घादित्यस्य ज्ञापकत्वमुक्तम् । छस्य तुगागमेऽस्य ज्ञापकस्यासंगतिः स्पष्टैव । प्रसादकारेण तु “तस्मादित्युत्तरस्य” [१।१।६७] तस्मादिति योगं विभज्य तत्र निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यनुवर्त्य कचित् पञ्चमीनिर्देशोऽपि पूर्वस्य कार्यं भवति । काचित्कत्वञ्चास्योत्तरयोगसामर्थ्याद् ज्ञायते इति ॥

श्रीमुरलीधरमिश्रनिर्मितिरियं रश्मितीयभिक्ष्याभिता

श्रीयुतपण्डितशेषकृष्णविदुषष्टीकां प्रकाशाभिधाम् ।

संप्रतिवीक्ष्य ततोऽप्यनेन विषये चात्याग्यतः प्राप्य चे-

त्याकरतोऽपि विचिन्त्य पूर्वमगमत् सन्धिहंसां तत्र वै ॥१॥

॥ इति हल्सन्धिः ॥

अथ विसर्गसन्धिः

विसर्जनीयस्य सः ॥ ८।३।३४ ॥

शर्परे विसर्जनीयः ॥ ८।३।३५ ॥

शर्परे विसर्जनीयो नत्वन्त्यत् । कः त्सरः ॥

प्राग्ब्याख्यातमपीह स्मारितम् । उदाहरणेषु^१ सत्वे कृत आद्ययोः क्रमेण श्चुत्वष्टुत्वे ।

शर्पर इति । बहुव्रीहिरयम् । अनुवर्तमानश्च खरन्त्यपदार्थः । परग्रहणं किम् । शर एव केवलस्य निमित्तत्वं मा ज्ञाथीति ।

ननु खरीत्यप्यनुवर्तते वा शरि इति च वक्ष्यति, तत्कथं केवले प्रसङ्गः । एवं तर्हि विपर्ययो विज्ञायेत खर्परे शरीति । ततश्चेद्देव स्यात् पुरुषः स्थातेति परग्रहणम् । सत्वादेरयमपवादः ।

शर्परे नेत्येव किं नोक्तम् । नैवंम् । श्रुते सत्वे निषिद्धेऽपि कुण्डोः (क) पो स्याताम् । वासः क्षौमम् । अद्भिः प्लातमिति । विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्यालोच्यार्ह—नत्वन्त्यदिति । त्सरः खङ्गमुष्टिः ।

वा शरीति । पूर्वविसर्जनीयस्य विसर्जनीयः । तेन पक्षे सत्वमपि भवति । खर्परे शरि वेति वार्तिकम् । विसर्गलोपाभावे “वा शरि” इति सत्वविसर्जनीयाभ्यां त्रैलुप्यम् ॥

१. कृष्णश्चिन्त्यः । हरिष्टीकृते । विष्णुस्त्राता । इत्युदाहरणेषु विसर्गस्यानेन सकारो भवति । तत्र पूर्वयोः यद्यक्रमं श्चुत्वष्टुत्वे ।
२. नन्वेवं कुण्डोः (क) पो चेति सूत्रे चाद्विसर्गं इत्यर्थो न स्यादिति चेन्न । नेश्यस्यानुकृष्येनापि सत्त्वं न भवतीत्यर्थेनाप्यदोषात् । तथा च सत्वे निषिद्धे खरवसानयोरिति विहितविसर्गस्य सत्त्वात् (क) पो स्याताम् । विसर्जनीयग्रहणात्, तस्यैव प्रतिपत्तावपि सामर्थ्यात् (क) पो न भवतः । न चेवं विसर्जनीयस्य सोऽशर्परे इत्येव सूत्ररूपेणापि निर्वाह इति वाच्यम् । कुण्डोरिति सूत्रेऽशर्परे इत्यनुवृत्त्या सादेश.भ.वेऽपि चाद्विसर्गं इत्यर्थोऽस्मादभावात्पतेः ।

वा शरि ॥ ८।३।३६ ॥

शरि परे पूर्वं वा । हरिः शेते । हरिश्शेते । खपरे शरि वा विसर्गलोपः । हरि स्फुरति । हरिः स्फुरति । तद्बृहतोः करपत्योश्चौर-
देवतयोः सुट् तलोपश्च । तस्करः । बृहृर्पातः ॥

कुप्वोः ८ क ८ पौ च ॥ ८।३।३६ ॥

कः करोति । क ८ करोति । कः पचति । क ८ पचति ।
कस्कादित्वात्सः । कुप्वोः रवरि वा समास इति केचित् । भास्करः ।
भाः करः ।

तद्बृहतोरित्यादि । पारस्करप्रभतीनि च संज्ञायाम् [६।१।१५७] । इत्यत्र पारस्कराद्यन्तर्गणसूत्रमिदम् । अत्र प्राचोक्तम् । तत् बृहत् इत्येतयोर्थाक्रमं करपतिशब्दयोः परयोर्थाक्रमं चोरे देवतायाश्चाभिधेयायां सुट् स्यात्तलोपश्च । तत्र करपतिशब्दयोः सुट् तयोरेव परयोस्तद्बृहतोस्तलोपोऽलोऽन्त्यस्य [१।१।५२] इत्यन्त्यस्य स्यादिति । निपातनस्यैवायं प्रपञ्च इति । तदसत् । एवं हि सुडपि तद्बृहतोरेव स्यान्न करपत्योः सप्तमीनिर्दिष्टयोः । आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते इति भाष्योक्तेः । तलोपश्चेति तद्ग्रहणमनर्थकम् । अलोऽन्त्यविधिनेव लाभात् । न चास्य निपातनप्रपञ्चत्वाद् यथेष्टव्यवस्थेति वाच्यम् । तथापि गणसूत्रासामञ्जस्यनुद्धारात् ।

अन्ये तु व्याचक्षते चौरदेवतयोरिति समुदायोपाधिनिर्देशात् समुदाययोरित्यध्याहार्यम् । एवं करपतिपरो यस्तद्बृहतोः समुदायस्तत्र यथायोगं लक्ष्यानुरोधेन सुट् तलोपश्च भवति । निपातनप्रपञ्चत्वाच्च व्यवस्थेति ।

अपरे त्वाहुः । तद्बृहतोरिति सम्बन्धे षष्ठी । स च पौर्वापर्यलक्षणः । करपत्योरित्यागमषष्ठी न सप्तमी । सुट् तलोपश्चेति विधेयसमुच्चयमात्रम् । एकस्य सुट् अपरस्य तलोप इति । अन्यथा पूर्वत्र षष्ठीनिर्देशो विगृहीतविनिर्देशश्चासंगतः स्यात् तद्बृहत्यामित्येव ब्रूयात् । तत्र नोत्तरयोस्तलोप करशब्दे तदभावेनांशे बाधापत्तेः । सुट् तलोपश्चेति विगृहीतनिर्देशादपि द्वयोरेकयोगाभाव अवसीयत इति द्वन्द्वात् साहित्येनोपस्थितानां तुल्ययोगित्वनियमादेकस्य निःशृङ्खल सम्बन्धुमशक्यत्वाच्च । तस्माद् बाधायोभयषष्ठीनिर्देशाच्च तद्बृहतोरेव तलोपसम्बन्ध इति । तद्ग्रहणञ्चात्र न व्यर्थम् । लोप इत्युक्ते हि करपत्योरप्यन्तस्य सम्भाव्येतेति ।

१. समञ्जसेति क० पु० ।

२. नियमादेकस्येति नास्ति क० पु० ।

नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ८।३।४० ॥

गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः स्यात् कुब्जोः परयोः । नमस्करोति ।
पुरस्करोति ।

इति विसर्गसन्धिः

अत्र तद्बृहतोः स इत्येव वक्तव्यम् । एवं तलोपो न वक्तव्यो भवति । अलोऽ
न्त्यस्यादेशेनैव सिद्धेः । “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग [५० ५] इति सस्यासिद्धत्वाद्
रुत्वप्रसङ्गो नास्ति । तथा तु न कृतमित्येव ॥

तत्स्कर इति । तत् पापं कर्म करोतीति तत्स्करः । तत्स्करस्तत् करोति पापकर्म
इति नैरुक्ताः । किं यत्तद्बहुषु कृजोऽज्वा [वा० ३।२।२१] इति कृजोऽच् । चोरादन्यत्र
तत्स्कर एव ।

बृहस्पतिरिति । बृहतां पतिर्देवता । बृहत्पतिरन्यः । भास्करः । कस्कादित्वात्
सः । कस्कादेराकृतिगणत्वात् । “अतः कृकाम [८।३।४६] इति सत्त्वं तु तपरकरणात्
प्राप्नोति ।

तथा च वामनः तत्र सूत्रे भास्कर इत्ययन्तु कस्कादिषु द्रष्टव्य इति ।

यत्तु कृदन्ते वक्ष्यते भास्कर इति निपातनात् स इति । तद् जयादित्यमता-
नुसारेण । यद्वा कृजष्टविधिसन्नियोगेन भास्करेति निदेशानुमितान्निपातनात् भास्कर
इति । स त्वविशिष्टरूपनिर्देशादित्यर्थो वर्णनीयस्तेन न पूर्वापरविरोधः । न च भास्करे-
ति निपातनं, सौत्रत्वादपि निर्देशोपपत्तेः । सति च निपातनेऽबाधकान्यपि निपातनान्
भवन्तीति भाःकर इत्यपि प्रसङ्गात् ।

कुब्जोः खरीति । व्यवस्थितविकल्पत्वात् संज्ञायां सोऽन्यत्र नेत्याहुः ।

नमस् । “साक्षात्प्रभृतीति च” [१।४।७४] इति नमसः कृजो योगे विभाषा
गतिसंज्ञा । पुरसस्तु “पुरोऽव्ययम्” [१।४।६७] इति नित्यम् । गत्योः किम् ।
नमः कृष्णाय । पूः पुरो पुरः पश्येति ।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यः शेषवंशामलो

तंसः श्रीनरसिंहसूनुर्भवत्प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ

श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमद्विन्दुप्रबन्धः शुभः ॥

इति विसर्गसन्धिः । ४० श्लोकाः

अथ स्वादिसन्धिः

“स्वोजसमौड्” [४।१।२] इति सुप्रत्यये शिवस् अर्च्यं
इति स्थिते ।

ससजुषो रुः ॥ ८।२।६६ ॥

पदान्तस्य सकारस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात् ॥

॥ अथ स्वादिसन्धिः ॥

ननु सिद्धं पदं पदान्तरेण युज्यत इति शिव इत्यस्यावसाने विसर्गान्तस्यार्च्यं
इत्यनेन समभिव्याहारे सस्याभावाद्वत्वादि कथं स्यादित्याशङ्क्याह—स्वोज-
समौडित्यादि । अनेन मोलिक एव सुरस्तीत्युक्तम् । न च विसर्गप्रसङ्गोऽवसानाभावात्
न चार्च्यपदासमभिव्याहारकालिकः सः^१ स्यादिति वाच्यम् । अर्च्यपदप्रयोगेण
भाविन्यवसानभङ्गे पूर्वमेव विसर्जनीयस्याप्रवृत्तत्वात् । वाक्यान्यपोद्धृत्य पदानि
संस्क्रियन्ते इति पक्षेऽसमभिव्याहारकालस्यासम्भवाच्च ।

रामश्चेत इत्यत्र त्वेतन्नोक्तम् । सत्यपि विसर्गे “विसर्जनीयस्य सः [८।३।३४]
इति सकारस्य सुलभत्वादिति बोध्यम् । ससजुषो हरिति । पदस्येति वर्तते ससजुष्या
विशेष्यते । तत्र च सकारेण विशेषणा^२ तदन्तविधिर्भवति सकारान्तस्य पदस्येति ।
सजूः शब्दे तु “ग्रहणावता प्रातिपदिकेन (तदन्तविधिर्नास्ति) [५० ३१] इति
तदन्तविधेर्निषेधात् सजूः शब्दो यत्पद मिति^३ तादात्म्यान्वयः^४ । ततश्चोभयत्रालो-
प्यविधिना पदान्तस्य सस्य सजुषश्चान्त्यस्य रुत्वं स्यादिति फलितं व्याचष्टे—

१. विसर्गसन्धौ निरूपिते तत्प्रकृतिभूतं रुत्वं सुप्रत्ययं विनाऽवसानस्थितशिवादिपदे न
सम्भवतीत्युपोद्धृतसंगत्या स्वादिसन्धिर्निरूप्यते—स्वौत्रसमौडित्यादिना । “अथ-
वद्वानुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” [१।२।४५] इति प्रातिपदिकत्वात् “स्वौत्रसमौड्”
[४।१।२] इति सुप्रत्यय इत्यादि ।

१. आदिति क० पु० ।
२. विशेषणान्त तदन्तविविरिति ख० पु० ।
३. तास्यास्त्वन्वय इति क० पु० ।

अतोरोरप्लुतादप्लुते ॥६।१।११३॥

अप्लुतादतः परस्य रोरः स्यादप्लुतेऽति । भोभगोअघो [८।३।१७] इति प्राप्तस्य यस्यापवादः । रुत्वैकाश्रयमुत्वं प्रति रुत्वं नासिद्धम् । शिवोऽर्च्यः । अप्लुतात् किम् । कृतेऽपि प्लुते तस्योत्वं प्रत्यसिद्धत्वादुत्वं स्यात् तन्मा भूत् । सुस्रोत३ । अत्र “द्वाराद्धूते च” [८।२।८४] इति प्लुतः । अप्लुते किम् । तिष्ठतु पय अग्निदत्त । “गुरोरनृतोऽनन्त्यस्य” [८।२।८६] इति प्लुतः ।

पदान्तस्येति । सजुषशब्दस्य चेति । पदस्येत्यपेक्ष्यते । सजुषः पदस्येत्यनुच्यमाने तु सजुषावित्यत्रापि स्यात् । सजूरिति । “जुषी प्रीतिसेवनयोः” [तु० ८] इति क्बन्तस्य सहपूर्वस्य समावे रूपम् । हरिष्युकार “अतो रीः इति विशेषणार्थः । अन्यथाऽहरहरिति “रोऽमुपि” [८।२।६६] इति रेफस्यापि स्यात् ।

अतो रोरिति । ननु परत्वाद् यत्वं स्यादत आह-भोभगो इति । नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् यत्वस्यासिद्धत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

कथमुत्वं स्यादत आह रुत्वैकेति । उत्वं प्रति रुत्वं नासिद्धम् । कुत इत्यपेक्षाया-मुत्वं विशिनष्टि—रुत्वैकाश्रयमिति । रोरेवोत्वं विधीयते । यदि च हरसिद्धः स्यान्न कचिदुत्वं स्यात् । स्थानिन एवासम्भवादिति भावः । शिवोऽर्च्य इति । आद्गुरो कृते “एङः पदान्तादति” [६।१।१०२] इति पूर्वरूपम् । अतः किम् । अग्निरत्र । अति किम् । शिव इह । तपरत्वं किम् । देवा अत्र । शिव आगतः ।

1. वस्तुतः सजू शब्दांशेऽपि तदन्तविधिः “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति” [प० ३१] इति परिभाषा तु प्रत्ययविधावेव प्रवर्तते । “समास प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः” [वा० १।१।७२] इति वार्तिकस्यावयुस्यानुवादकत्वात् । अत एव “येन विधिस्तदन्तस्य” [१।१।७२] इति सूत्रे तदन्तविधिनिषेधकत्वेन “समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः” इतिवदस्याः परिभाषाया उल्लेखो न । अस्याः परिभाषायाः प्रत्ययविधि विषयत्वादेव प्रत्ययविधिभिन्नेऽप्युक्त्यादौ स्वसूत्रशब्देन तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेष्युदाहरणञ्च संगच्छते । तेन परमसजूर्यामित्यन्न रुत्वसिद्धिः । सजूरित्यत्र तु व्यपदेशिवद्भावेन । “व्यपदेशिवद्भादोऽप्रातिपदिकेन” [प० ३२] इत्यमपि परिभाषा प्रत्ययविधावेव प्रवर्तते इति प्राचीनैः कैयटहरदत्तादिभिः स्वीकृतत्वात् ।

१. पदस्येत्यपेक्षते इति क० पु० ।

हशि च ॥ ६।१।११४ ॥

हशि च तथा । शिवो वन्द्यः । रोरित्येव । प्रातरत्र । प्रातर्गच्छ ।
देवास् इह इति स्थिते क्त्वम् ।

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥८।३।१७॥

एतत्पूर्वस्य रोर्यदेशोऽशि परे ।

लोपः शाकल्यस्य ॥८।३।१९॥

देवा इह । देवायिह ।

यद्येवं तपरत्वादेव दीर्घवत्प्लुतात् प्लुते वाऽप्रसङ्गात् प्लुतप्रतिषेधोऽनर्थक इति शङ्कते—अप्लुतात् किमिति । उत्तरमाह—कृतेऽपीति । अयं भावः त्रैपादिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वादुत्पन्नवृत्तिकाल एकमात्र एवायमिति न तपरत्वेन व्यावर्तयितुं शक्यते । अप्लुतग्रहणे तु प्लुतपयुंदासेऽपि यद्यपि प्लुतोऽसिद्धस्तथापि यस्य कदापि प्लुतसम्बन्धोऽस्ति तस्य प्रतिषेधो विज्ञायते^१ इतीह न भवति । ततश्च प्रत्युदाहरणे “भोभगो”—इति यत्वतल्लोपो ॥ “दूराद्धते च” [८।२।८४] इति सुस्रोतस् अत्रेति स्थिते अकारस्य प्लुतः । अत्रापि वाक्यस्य टेरित्यधिकारादेव—एहि सुस्रोत इअत्र स्नाहीत्युदाहार्यमित्याहुः । अप्लुते इति किम् । पूर्वेण व्याख्यातम् ।

“गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्” [८।२।८६] इति सूत्रस्यैकदेशमुदाहरति—गुरोरनृतोऽनन्त्यस्येति । सूत्रन्तु न व्याख्यातम् । दूराद्धते चेत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ।

हशि च । तथेति । अप्लुतादतः रोरुः स्यादित्यर्थः ।

रोरित्येवेति । उकारानुबन्धकरणाकरणयोः^२ फलं दर्शितम् । प्रातरिति ।

१. “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं” [५० ५०] इति परिभाषा तु न प्रवर्तते । वाक्यद्वयघटक-वर्णद्वयसापेक्षस्योत्पत्त्यैव वाक्यैकसापेक्षप्लुतापेक्षया बहिरङ्गत्वात् । सुस्रोत इत्यस्य वाक्यत्वमेहिशब्दाभ्याहारेण । अन्यथा वाक्यस्य टेरभावेन “वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त” इत्यधिकारे विहितस्य प्लुतस्याप्रसिरेव स्यादिति बोध्यम् ।

मूत्रे क्त्वमिति । “ससजुषो रुः” [८।२।६६] इत्यनेन ।

रेफान्तमव्ययम् । धातरिति । धातृशब्दात् संबुद्धौ ह्रस्वस्य गुणो रपरः । देवास् इहेति । देवशब्दाज्जसि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

भोभगोअघो इति । सौत्रः सन्ध्यभावः । अविबक्षयेत्यन्ये । अत एव निर्देशात् संहितैकपदे नित्येत्यनित्यम् । तथा च भूवादिसूत्रे—“अथासंहितायां निर्देशः भूमादय इति भवितव्यम्” [१।३।१] इति भाष्यमपि ।

न च निपाता एवैत' इति भगवदुक्तेरोदिति प्रगृह्यत्वमिति वाच्यम् । सकारान्तानां निपातत्वादेषां तदेकदेशानुकरणत्वात् । विशिष्टानुकरणे चैतत्पूर्वस्य-रोरित्यन्वयात् । अथ विभोरिदम्, सुप्रभगोरिदमित्यत्र यत्वं किं न स्यात्, भवति ह्ययं-भोशब्दादिपूर्वो हरिति । न चात्र भोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वादग्रहणम् । भवदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादीनामपि लाक्षणिकत्वात् । अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यम् । रुशब्दान्ता-नामेवायं वत्त्वात्^१ । अत्रोच्यते ।

पञ्चमीनिर्देशादपि तत्पूर्वत्वे लब्धे पूर्वग्रहणं नित्ययोगप्रतिपत्त्यर्थम् । यो रुः नित्यं भोशब्दादिपूर्वस्तस्य य इति । तादृशश्च निपातान्तर्भूत एव । विभारित्यादौ विभक्ते रस्तु न तथा वायोरित्यादावन्यपूर्वस्यापि सम्भवात् । अशोति किम् । अवसाने मा भूदिति चेन्न । संहिताधिकारात् । खरि मा भूदिति चेन्मेवम् । खरवसानयोर्विसर्जनीयं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात् । यत्तु प्राचोक्तम् तत्र कृतेऽपि स्थानिवत्वाद् यः स्यादिति । तदसत् । रोहि यत्वं विधीयते । रोयो रेफः स विसर्गस्य स्थानी, न पुनारुरेव । अथोच्यते—यत्वस्याप्यस्य रोयो रेफः स एव स्थानी न पुनारुरेव । लभ्यञ्च स्थानिवत्वाद् रत्वमात्र । तन्न । अनल्वधाविति निषेधात् । उत्तरार्थं तद्व्यंशग्रहणम् । “व्योर्लघुः यत्नतरः शाकटायनस्य” [८।३।१८] “लोपः शाकल्यस्य” [८।३।१९] “हलि सवेषाम्” [८।३।२२] इत्येतदंशे यथा स्यात् । इह मा भूद् वृक्षव् करोतीति । वृक्षं वृश्चतीति वृक्षवृट् तमाचष्ट इति णौ लोपे वृक्षवयति ततो विचि वृक्षव् । किपि तु संप्रसारणं स्यात् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् “लोपो व्योर्वलि” [६।१।६६] इति न भवति । “हलि सवेषाम्” [८।३।२२] इत्यादौ न स्थानिवत्त्वम् । “पूर्वं आसिद्धीये न स्थानिवत्त्वात् वा०] इति निषेधात् ।

१. निपाता येवेति क० पु० ।

२. अर्थत्वा इति क० पु० ।

३. पुनारमेवेति क० पु० ।

विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य । (वा०) एषां रुः
स्यादवस्यौकारो वा संबुद्धौ । यत्वम् ।

अथ कृतेऽप्यग्रहणे वृक्षव् हसतीत्यत्र प्राप्नोति । ओमित्येके । नैषोऽस्ति
प्रयोगोऽनभिधानादिति मिश्राः । “हलि सर्वेषाम्” [८३।२२] इत्यत्रैवाग्रहणं
तु न कृतम् । “मोऽनुस्वारः” [८३।२३] इत्यत्र हल्मात्रस्यापेक्षितत्वात् ।

विभाषेति । उपसंख्यानमेतत् । एषां रुरिति स चालोऽन्त्यस्येति । ओकार-
स्त्ववस्य सर्वस्य “नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे” [५० १०५] इति ।
भाष्यादौ तु सकारान्तानेवैतान् निपातानास्याय रुत्वौत्वे प्रत्याख्याते । तत्र सान्तस्य
“ससजुषो रुः” [८२।६६] इति रुत्वे भोयच्युत इति । तकारान्तस्य तु भवतो
भवन्नच्युतेति रूपद्वयसिद्धिः । अवश्यं^१ च सकारान्तानि निपातान्तराण्यप्येतान्या-
श्रयणायानि । भो देवदत्तयज्ञदत्तो, भो ब्राह्मण । इत्यसंबुद्धौ भो^२ कुजेति संबुद्धिलुप्यपि
प्रयोगदर्शनात् । स्त्रियामपि भो ब्राह्मणीति प्रयुज्यते । न च “प्रातिपदिकग्रहणे
लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” [५० ७२] अनेन भवतीशब्देऽपि सत्त्वात् सिद्धमिति
वाच्यम् । विभक्त्याश्रये कार्ये लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् । ग्रहणेऽपि वान्त्यस्येकारस्य
रुत्वेऽवस्य^३ चौकारे तकारावशेषे भो इति रूपासिद्धिरेव^४ । न च भवदादिभिर्योगे
सर्वविभक्त्यन्तात्तसिल् विधीयमानो भोशब्दयोगेऽपि यथा स्यादिति प्रयोजनम् ।
भवदादेर^५परिगणनाभिज्ञातयोगेऽपि तदुपपत्तेः । अत एवाहुः । “निपातविज्ञाना-
द्वा सिद्धम्” (वा०) इति ।

अत्रेदं वाच्यम् । भो, भगो, अघो, हंहो, हो, हे, है, ए, इत्येते सम्बोधनार्था
आभिमुख्यद्योतका असत्त्ववचना इति तत्र स्थितिः । तत्र हे भो, हे भगो, हे अघो इति
सह प्रयोगो न स्यात् । निपातानां पर्यायत्वात् । असत्त्वस्याभिमुखीकरणासम्भवाच्च ।
आरब्धे त्वस्मिन् भवजः सत्त्ववाचित्वाद् युज्यते सह प्रयोगो भिन्नार्थत्वात् । तथा हे

१. अवश्य चेति क० पु० ।

२. लोः कुजेति क० पु० ।

३. अवश्य रुत्वेऽवस्येति क० पु० ।

४. रूपासिद्धिरिति क० पु० ।

५. परिगणनादिति क० पु० ।

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ ८।३।१८ ॥

यकारवकारयो लघूच्चारणौ वयौ वा स्तः ।

ओतो गार्ग्यस्य ॥ ८।३।२० ॥

ओकारात्परस्यालघुप्रयत्नस्य नित्यं लोपः । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् ।
भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत । रुत्वाभावे भवन्नच्युत ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ ८।३।२२ ॥

श्रोतः परस्यावर्णात्परस्य च लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य नित्यं
लोपो हलि सर्वेषां मतेन । देवा नम्याः । भो हरे । भगो इह । अघो
याहि । सोरुत्वम् । हरिरयम् । विष्णुर्याति ।

भगवन् भवसि इति सद्बुद्धयन्तस्य भगवतो युष्मदर्थत्वात्तद्गो मध्यमो भवतीति
माधवादिभिरुक्तम् । हे भो भवसीत्यत्रापि यथा स्यादित्यारब्धव्यमेवेदम् ।^१

वकारयकारयोरिति । भोभगोप्रघोप्रपूर्वयोरिति^२ सम्बन्धनीयम् । प्रयतनं प्रयत्नः
वर्णोच्चारणहेतुः रात्मघर्मः सोऽतिशयेन^३ लघुर्यस्येत्यर्थं दर्शयति लघूच्चारणाविति ।

तदेवार्थं स्पष्टयति-यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं स एव-
मुच्यते । यस्य य वस्य च व एवेति ।

श्रोतोगार्ग्यस्येति । लघुप्रयत्नविधानानर्थक्यप्रसंगावद-लघुप्रयत्नस्यैवायं लोप
इत्याह - अलघुप्रयत्नस्यैवेति । स च यस्यैव न तु वस्यासम्भवात् । अत
एव परस्येत्येकवचनम् । पदान्तस्येत्यनुवृत्तेस्तोयमित्यादौ न भवति । विशेषस्या-
सन्निधानादोता तदन्तविधिर्न भवति । यत्त्रोकारान्तादङ्गात्परस्येति प्राचा
व्याख्यातम् । तदसत् । अङ्गस्याप्रकृतत्वात्, आक्षेपकाभावाच्च । न ह्योकारा-

१. न च सान्त्वानां निपातानां सत्त्वे सान्त्वानामेवानुकरणं स्यात्, प्रतिपदोक्तत्वाच्च तेषामेव
ग्रहणं स्यात् न वातिकनिष्पन्नानामिति वाच्यम् । स्वरितत्वप्रतिज्ञया लक्ष्यानुरोधेन
स्वरितेनाधिकार इत्यत्राधिकः कारोऽधिकारः इत्यर्थाश्रयणेनोभयोरग्रहणात् । तत्र
सान्त्वानामेवानुकरणेऽर्थवत्परिभाषयाऽपि बिभोरिदमित्यादौ दोषवारणसम्भवात् ।

१. अपूर्वस्य येशितीति सम्बन्धिनीयमिति क० पु० ।

२. अति लघ्वरिति क० पु० ।

रोऽसुपि ॥८॥२६९

अहो रेफादेशः स्यादसुपि । रोरपवादः । अहरहः । अहर्गणः ।
 असुपि किम् । अहोभ्याम् । अत्र "अहन्" [८॥२॥६८] इति रुत्वम् ।
 रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् [वा०] अहोरूपम् । अहोरात्रम् ।
 अहोरथन्तरम् । अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः [वा०] विसर्गापवादः ।
 अहर्पतिः । अह-पतिः । अहःपतिः । गोर्पतिः । गो-पतिः । गीःपतिः ।
 धूर्पतिः । धू-पतिः । धूःपतिः ।

न्तादङ्गात्परो यकार उदाहरणेषु सम्भवति । न च यथाश्रुते काऽप्यनुपपत्ति-
 रपीति न किञ्चिदेतत् । "लोपःशावल्यास्य" [८॥३॥१६] इत्येव लोपे सिद्धे नित्यार्थ-
 मेतद्वचनमित्याह-नित्यमिति । गार्ग्यग्रहणं तर्हि व्यर्थमत आह-पूजार्थमिति । भवन्-
 अच्युतेति स्थिते रुत्वोत्पत्यलोपाः । भवन्नच्युतेति । "ङमोह्रस्वात्" [८॥३॥३२]
 इति ङमुट् ।

हलि सर्वेषाम् । ओतः परस्येति । यद्यप्योत इति न स्वयंते अन्यथा तेनेव निराकां-
 क्षत्वादपूर्वस्येति न^१ सम्बद्धयेत, तथापि "भोमगोअद्योअपूर्वस्य" [८॥३॥१६]
 इत्यनुवृत्तौ तात्पर्यम् । व्योरित्यनुवृत्ता^२वपि यकारस्यैवायं लोपः । ओतः परस्य
 सम्भवेऽप्यशा हलो^३ विशेषणाद् लोपाप्रसङ्गः । वृक्षव् हसतीत्यादि त्वनमिधाना
 (दसा^४ध्विति प्रागेव निरूपितम् । "लोपो व्योर्वलि" [६॥१॥६६] इत्येव सिद्धे
 व्यर्थमिदमिति चेन्न । अस्मिन् कर्तव्ये त्रैपादिकस्य) यस्वस्यासिद्धत्वेन लोपाप्रसङ्गः ।

सोरुत्वमिति । प्रथमेकवचनस्य "ससजुषो रुः" [८॥२॥६६] इत्यनेन । प्रागुक्ते
 यत्वे तल्लोपे च भोमगोअद्योअपूर्वस्य ग्रहणानुवृत्तेः प्रत्युदाहरणप्रदर्शनार्थमस्यो-
 पन्यासः ।

रोऽसुपीति । अह इति । अहन्शब्दस्येत्यर्थः । अहन् इति पाठे त्वसंदेहार्थमल्लोपो

१. नेति नास्ति क० पु० ।

२. जुष्ट च नीये इति क० पु० ।

३. विशेषादल्लोपाप्रसङ्ग इति क० पु० ।

४. कोष्ठकान्तर्गतः नास्ति ख० पु० । परन्तु समीचीनत्वाद् क० पु० अनुसारेण
 निवेशितः ।

न कृतः । रोरपवाद इति । “अहन्” [८२।६८] इति प्राप्तस्य । असुपीति यदि पर्युदासः ततः सुप्सदृशे प्रत्यये एव स्यात् अहर्ह्यतीत्यादौ” न त्वहर्दंदातीत्यादावपि ।

न च ह्रस्वेन सादृश्यम्, अच्त्वेनापि सम्भवात् । सुप्सदृशाव्यभिचारि-
प्रत्ययत्वस्यैवाभ्यहितत्वाच्च । एवं च यदुच्यते प्राग्भिः पर्युदासे दीर्घाहानिदाघ
इत्यत्रापि सुप्सदृशे निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात् रुवं चेष्ट्यत इति तन्न संगच्छते ।
तस्मात् प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् सुपि परे नेति । तेन दीर्घाहानिदाघ इत्यत्र रत्वं
न भवति, ह्रस्वलोपेन सोलुप्तत्वात् । “अहन्” [८२।६६] इति रुत्वे कृते
तस्यासिद्धत्वाद् नान्तलक्षणे दीर्घे रोर्यत्वे “हलि सर्वेषाम्” [८३।६२] इति लोपे च
दीर्घाहेति रूपम् । अहर्दंदातीत्यादौ तु “स्वमोर्नपुंसकात्” [७।१२३] इति लुका
लुप्तत्वेन “न लुमताऽङ्गस्य” [१।१।६३] इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् सुप् परो नास्ती-
ति रत्वं भवति । न चेदं नाङ्गकार्यमिति शङ्क्यम् । तत्र हि नाङ्गाधिकारः
प्रतिनिदिश्यत अपि तु प्रत्यये परतः पूर्वस्य विधीयमानमात्रमङ्गकार्यमिति
सिद्धान्तितम् । इह च सुपि परतः पूर्वस्य विधीयमानो रत्वनिषेध इति भवत्वेवाङ्ग-
कार्यम् । एवं च “अहो रविधौ” [वा०] लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति
वक्तव्येन प्रत्ययलक्षणनिषेधवर्णनं प्राचामनादेयमेव ।

अहरहरिति । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् । द्विरुक्तिप्रदर्शनम् रेफप्रयोजना-
भिव्यक्त्यर्थम्* । रुत्वे ह्यत्रातो रोरित्युत्वं प्रसज्येतेति । ननु रत्वादेरसिद्धत्वात् पूर्वं

१. न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सुबन्ते परे नेत्यर्थः स्यादिति वाच्यम् ।
उक्तमैकाग्र्यामित्यादिनिर्देशेन सप्तमीनिर्दिष्टे प्रत्यये तदन्तविध्यभावज्ञापनात् ।
अन्यथा सुपि चेत्त्रापि तदन्तविधायुक्तप्रयोगानुपपत्तेः । अतः प्रत्ययग्रहणपरि-
भाषयोपस्थिततदादेरेऽदृशस्थले न विशेष्यत्वम् । अतो न तदन्तविधिरपि तु
पञ्चम्यन्ततया विशेषणमेव तेन रदाभ्यामित्यत्रापि न तदन्तविधिनिष्ठापदे ।

१. सुसदृशेति क० पु० ।
२. रुत्वमिति क० पु० ।
३. संगकार्यमिति क० पु० ।
४. र्ये इति क० पु० ।

नलोपेकारस्यैव रत्वादि स्यात् । सत्यम् । अत्राहन्नित्यनुवर्तते तत्र नलोपमकृत्वा निर्देशसामर्थ्यात् नकारान्तस्यैव स्थानित्वमित्याकरे स्थितम् ।

ननु संबुद्धयर्थं नान्तानुकरणमेतत्स्यात् । एवं तर्हि “रूपरात्रिरथन्तरेषु रत्वं वाच्यम्” [वा०] इति रत्त्वविधानं ज्ञापकम् । यदिह नलोपं कृत्वाऽकारस्यैव स्यान्न तत्कुर्यात् । नह्यत्र रे रौ वा विशेषोऽस्तीति । तेन रत्वरत्त्वयोर्विषये नपोलो न भवति । ननु च “पूर्वशसिद्धीयमद्वित्रंचने” [प० १२६] इति वचनाल्लब्धपदकार्य^१-स्य द्वित्वविधानाद्विसर्गान्तस्यैव द्वित्वेन भाव्यम् । ततश्च पदद्वयमेव विसर्गान्तमेव श्रूयेत न पूर्वत्र रेफ इति चेन्न । पूर्वं प्रवृत्तस्यापि विसर्गस्य द्वित्वोत्तरकालं पूर्वपदे निमित्तविधातेन^२ निवृत्तत्वात् ।

अहर्गण इति । रत्वाभावाद् “हशि च” [६।१।११४] इति नोत्वम् ।

रूपरात्रीति । रात्रीतीकारान्तः पाठः । रात्रेति पाठे गतमहो रात्रिरेषेत्यत्र न^१ स्यात् । अहोरात्र इति । “अहः सर्वकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः” [५।४।८७] इत्यच् समासान्तः । तत्र “यस्येति च” [६।४।११४] इतीकारे लुप्तेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् रात्रिशब्द एवायमिति रत्त्वम् । नपुंसकपाठस्तु प्रामादिकः “रात्रा^३ह्लाहाः पुंसि” [२।४।२६] इति वचनात् । अहोरथन्तरमिति । रथन्तरं साम तेनाहः समाहारद्वन्द्वः । सर्वत्र समासेऽसमासे च रेफापवादो रत्त्वमुत्वार्य विधीयते । ग्रहणादीनामिति । विवक्षितरूपस्य स्पष्टप्रतिपत्तये रत्वं न कुतम् । वार्तिके त्वहरादीनामित्येवं पठ्यते । “रोऽमुपि” [८।२।६६] इत्येव सिद्धे किमनेनेत्याह—विसर्गपिवाद इति । मो राजी-तिवद् रेफस्यैव रेफो विधीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः ।

१. केचित्तु गतमहो रात्रिरेषेत्यस्य प्रयोगस्यानभिधानमाहुः । भाष्येऽहोरात्र इत्याति-देशिकस्यैवोदाहरणात् “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” [८।२।७] इति सूत्रे “न हि रूपरात्रिरथन्तरेषु रौ रे वा विशेषोऽस्ति” इत्यत्र रात्रेरस्यैव पाठदर्शनाच्च ।

१. लध्वपदस्य कार्यस्येति क० पु० ।

२. विशेषातेनेति क० पु० ।

३. रात्राह्लाः इति क० पु० ।

रो रि [८।३।१५]

रेफस्य रेफे परे लोपः ॥

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ६।३।१११ ॥

ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः परतः पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुना रमते । हरीरम्यः । शंभू राजते । अणः किम् । तृढः । मनस रथ इत्यत्र स्तुवे कृते “हशिच” इत्युत्वे “रोरि” इति लोपे प्राप्ते “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।१।१] इत्युत्वमेव । मनोरथः ।

रो रि इति । संहितायास्तुल्यत्वाद् यदि रोरेव रेफलोप उच्येत ततो नीरक्तं दूरक्तमत्र रेफमात्रस्य न स्यात् । अतो “ढो ढे लोपः” [८।३।१३] इत्यादिवद्वर्ण-साहचर्याद्वर्णमात्रमिह गृह्यते इत्याह—रेफस्येति । न चैवं निरनुबन्धकपरिभाषया रोर्न स्यादिति शङ्क्यम् । प्रत्ययलक्षणविषयत्वात्तस्या वर्णग्रहणोऽप्रवृत्तेः ।

ढ्रलोप इति । ढश्च रश्च ढौ ढ्रयोर्लोपो यस्मिन् स ढ्रलोपस्तस्मिन्, ढ्रलोप-निमित्त इत्यर्थः । तन्निमित्तश्च ढ्रावेत् “ढो ढे लोपः” [८।३।१३] रो रि [८।३।१४] इति स्मृतेरन्यस्यासम्भवाच्चेत्याह—ढरेफयोरित्यादि । रेत्यकार उच्चारणार्थः । यदि तु तत्पुरुषः स्यात्ततः करणीयमित्यादावनीयरो रेफस्य लोपाद् यशब्दाकारस्यापि स्यात्^१ । सप्तमी निर्देशादेव पूर्वस्येति लब्धे पूर्वग्रहणं पूर्वमात्रस्य^२ यथा स्यात् ।

१. केचित्तु न तत्पुरुषः प्रदर्शितदोषात्, चकारेत्यादावपि लोपप्रसङ्गात् । बहुव्रीहिरपि न व्यधिकरणत्वात् । किन्तु ढौ लोपयतीति विग्रहे ययन्तादृशि शिलोप उपपदसमासो बोध्य इत्याहुः । तन्मते परम्परया लोपसाधक अच्यपि परे शिव इहेत्यत्र दीर्घोपपत्तिः । ढग्रहणसामर्थ्याद् अजर्घा इति भाष्योदाहरणाच्चात्र “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।१।१] हृश्यनेन ढावादीनां दीर्घं प्रति नासिद्धत्वम् ।
२. किंच पूर्वस्यग्रहणं यः ढ्रलोपकाले ढकाररेफयोः पूर्वस्तस्यैव स्यान्न तु तदुत्तरमागत-स्याणः । तेन नामभातुप्रकरणं औजिढिह्रियादौ नानेन दीर्घः । अन्यथा द्वित्वे कृते ढ्रलोपनिमित्तभूतढकारे परतः पूर्वस्याणो वर्तमानस्यादीर्घोपपत्तिः सुलभा स्यादिति भावः ।

१. अतः इति नास्ति क० पु० ।

२. रश्चेति नास्ति क० पु० ।

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥१।४।२॥

तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् ।

अन्यथोत्तरपदाधिकाराद् रेफादावुत्तरपदे एव स्यात् । इह च न स्यात् अजर्घा इति । कृते तु तद्ग्रहणे सर्वत्र ढूलोपसम्भवादनुत्तरपदेऽपि भवति । अणः किमिति । पूर्वेण एकारेण ग्रहणं किमर्थमित्यर्थः ।

दृढ इति । ऋकारस्य मा भूदित्युत्तरम् ।

ननु "दृढः स्थूलबलयोः" [७।२।२०] इति दृढदृढ्योरिडभावहलोपादे निपातनाद्दीर्घाप्रसङ्गः इत्यनुदाहरणमेतत् । अत्र प्राञ्चः दृहेरेतन्निपातनम् । यस्तु दृह् वृद्धाविति प्रकृत्यन्तरं तस्य निष्ठायामागमशासनस्यानित्यत्वाद्विडभावे वा द्रुहेत्यत्र वेति योगविभागात्पक्षे घत्वाभावे ढत्वे षटुत्वे ढलोपे रूपम्, तदिह प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यमिति । तदसत् । एकतरस्यैव तन्निपातनमित्यत्र विनिगमकाभावात् । लाघवाद्-भयोरपि तत्सम्भवात् । तदाह वामनः "अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्याप्येतन्निपातनम् लोपवर्जम्" इति । तस्माद् दृढ इति प्रत्युदाहर्तव्यम् । दृह हिंसायम् निष्ठायां "यस्य विभाषा" [७।२।१५] इतीड्निषेधः । न्यायव्युत्पादनार्थमाह-मनस्स्थ इत्यत्रेति ।

उत्त्वमेवेति । परस्यापि लोपस्यासिद्धत्वादुत्त्वस्य च सिद्धत्वात् सिद्धासिद्धयोश्चा-तुल्यबलत्वाद् विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तेर्निविप्रतिपक्षमुत्त्वमेव भवतीत्येवकारार्थः । तदुक्तम् "पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य" [म० भा० १।४।२] इति ।

विप्रतिषेध इति । विप्रतिपूर्वस्य कर्मव्यतिहारवृत्तेर्विधू शास्त्रे, विध गत्यामित्यस्य

वस्तुतस्तु लुप्यते इति लोपःकर्मणि घञ् । दृश्च रश्चानयोः समाहारः दृश् । ततः कर्मधारयः । निपातनादविशेषणस्यापि दृशब्दस्य पूर्वनिपातः । एवं च लुप्यमानदकाररेफात्मके परतः पूर्वस्याणो दीर्घ इत्यर्थः । तथा च दृग्रहणसामर्थ्येन दृत्वादीनामसिद्धत्वाभावकल्पनानि न कार्या । प्रदर्शितानामौजिह्वदित्यादीनां वारणमा-ञ्जस्येनोपपद्यते इति सर्वं सुस्थम् ।

न च लोपेऽपि स्थानिवद्भावेन इत्त्वमादायोत्वप्रवृत्तेर्नित्यत्वादेवोत्वं भविष्यति किमसिद्धत्वेनेति वाच्यम् । अनन्विधाविति निषेधेन स्थानिवद्भावात् । लोपस्या-भावरूपत्वे स्थानिवद्भावेऽप्युच्चारणप्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थाभावेन तदप्रवृत्तेश्च ।

वा रूपम् । उपसर्गवशाच्च विरोधार्थत्वम् । इह कार्यशब्दो न^१ तावत् क्रियापरः । भवत्यध्याहारेणापि तत्लाभात् । नापि शास्त्रव्यावृत्तिपरः आनर्थक्यापातात्, किं तर्हि ग्रहे कृत्यप्रत्ययान्तः । कृत्यर्हं कार्यम् । परशब्दस्य चैतद्विशेषणम् । तेनायमर्थः विप्रतिषेधे यत्कृत्यर्हं परं तद्भवति । किञ्च कृत्यर्हं यत्तुल्यबलं तेनातुल्यबलोत्सर्गा-^२पवादन्त्यान्त्यान्तरङ्गप्रतिपद्विधिषु नेदं प्रवर्तते । नह्यपवादादिसंनिधावुत्सर्गादीनां कृत्यर्हता, तैर्बाधितत्वादित्यालोच्याह-तुल्यबलेति । तेष्वन्यथामाहुः ।

“परं विदुः पूर्वपरोपपत्तौ परस्य नित्यस्य च नित्यमेव ।

नित्यान्तरंगोपगमेऽन्तरङ्गं तस्माद्विधिः प्रातिपदो वलीयान्” इति ॥

जातो पदार्थे द्वयोरन्यत्र कृतार्थत्वाद्विप्रतिषेधे परस्परविरोधादप्रवृत्तिरेव स्यादिति विध्यर्थमिदम् परं भवतीति । तत्र च कृते पूर्वस्य निमित्तमव्याहृतं तदा तदपि भवति । यथा ईजतुरित्यत्र परत्वात् संप्रसारणे कृते द्वित्वम् । तदुच्यते “पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्” [प० २६] व्यक्तौ तु पदार्थे तत्तद्व्यक्ति-मुद्दिश्य प्रवृत्तयोः शास्त्रयोरन्यत्राचरितार्थयोरेकविषयोपनिपाते सामर्थ्यात् पदार्थेण प्रवृत्तौ नियमार्थमिदम् परमेव कार्यं स्यान्न पूर्वमिति । न चैवं पूर्वस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः । एतन्नियमारम्भसामर्थ्यात् पूर्वसूत्रानारम्भस्यैवानुमानात् । यथा जूहुतात्^३ धित्वमिति । परत्वात्तातडि पुनर्धित्वं न भवति । तदुच्यते-‘सकृदगतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव’ [प० ४०] इति । लक्ष्यानुरोधाच्च द्वयमप्येतद् व्यवस्थाप्यमिति । तत्र विधिपक्षे “हृशि च” [६।१।११] इत्युत्वो^४ परोधार्थं “रोरि” [८।३।१४] इति लोपेऽप्राप्त इत्यकारप्रश्लेषो व्याख्येयः । परस्परप्रतिरोधादप्रवृत्तावित्यर्थः^५ । व्यक्तिपक्षे पुनः परमेव कार्यं स्यादित्येवकारोऽध्याहार्यः वृत्तौ । परन्त्वनेवकारं व्याख्यातृणामाचार्याणां^६ विधिपक्ष एव पक्षपातो लक्ष्यते । “विधिनियमसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वादित्यलम् ।

१. नेतत् क्रियापर इति क० पु० ।

२. उत्सर्गापवाद नित्यास्त्वान्तेति क० पु० ।

३. त्वमिति क० पु० ।

४. इत्युत्वे इति क० पु० ।

५. यप्रवृत्ताविति क० पु० ।

६. व्याख्यातानामाचार्याणामिति क० पु० ।

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि । ६।१।१३२॥

एतत्तदोरककारयोरनञ्समासे लोपः स्याद्धलि । एष विष्णुः । स
शंभुः । अक्रोः किम् । एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् । अशः शिवः ।
हलि किम् । एषोऽत्र ।

एतत्तदोरिति । सुलोप इति । सु इति पृथक् पदं लुप्तपष्ठिकं नैकपदम् ।
सापेक्षत्वेन लोपशब्देन समासाप्रसङ्गात् । तदपेक्षया चेतत्तदोरिति षष्ठी अर्थद्वारकश्च
सम्बन्धः ।^१ एतत्तदर्थगतसंख्याद्यभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । एतत्तदोर्विहित इति
व्याख्याने तु परमस ददाति, परमेष ददातीत्यादौ न स्यादिति । सोऽत्रत्वान्निर्देशस्य,
त्यदाद्यत्वम्, त्यदासीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यत [वार्तिकम्] इत्येकशेषश्च
न कृतः । अन्यथा^२ शब्दस्वरूपानुकरणेऽपि “प्रकृतिवदनुकरणम्” [प० ३६] इति
स्यात्प्रसङ्गः । एवं च वृत्तावप्येतत्तदोः प्रयोगः साधुः । सोलेपिः स्यादिति वदता सोः
पृथक्पदत्वं सूचितम् । सु इति च प्रथमैकवचनम् गृह्यते सोऽचि लोप इत्यादौ
तस्यैव सम्भवात् निरनुबन्धकत्वाच्च । तस्य च ह्युकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः
सप्तमोबहुवचनस्य तु सानुबन्धकत्वादग्रहणम् । “हल्ङ्याब्स्य” [६।१।६८]
इत्यस्यानन्तरमेवेदं लाघवाय न कृतं संहिताधिकारोपजीवनायेति ज्ञेयम् ।
उदाहरणयोस्त्यदाद्यत्वम् । “तदोः सः सो” [७।२।१०६] इति सत्वम् । एतदिति षट्वं
विशेषः । अक्रोरिति किम् । साकचक्रयोः शब्दान्तरत्वादेवाप्रसङ्ग इति प्रश्नः । एक इति ।
“अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः” [५।३।७१] इत्यकच् । अक्रोरिति निषेध
एव ज्ञापकः “तन्मध्यप्रतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते” [प० ६०] इति परिभाषायाः
तेन न शब्दान्तरत्वमिति भावः । असः शिव इति । नञ्त्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधान-^२

१. न चैवं परमः स ददातीत्यत्रापि सोस्तथास्मात् परमपदोत्तरस्य लोपापत्तिरिति वाच्यम् ।
एतच्छब्दसादृश्येण तच्छब्दात्परस्यैव लोप इति कवनेनादोषात् । न ह्येतच्छब्दे
पूर्वस्य सोर्लोपः सम्भवति सन्ध्यादिनैव तस्य लोपात् । न चैवमपि तत्कल्पमित्यत्रापि
लोपप्रसङ्गः । एतत्तच्छब्दविशिष्टस्य सोर्लोप इत्यर्थेनादोषात् वै० स्वाव्यवहितोत्तरत्वम्
स्वार्थगतसंख्यामिधायिरवमित्युभयसम्बन्धेनेति ॥

१. अन्यथेति नास्ति क० पु० ।

२. पदप्रधानत्वादिति क० पु० ।

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥६१॥१३॥

स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेत्लोपे पूर्येत । सेमामविद्धि प्रभृतिम् । सैष दाशरथी रामः । इति विसर्गस्वादिसन्धिः ।

त्वात्तद एवायं सुरिति प्रसङ्गः । इदमेवानञ्समासग्रहणं लिङ्गम् । नञ्समासस्योत्तर पदार्थप्राधान्यमिति तत्रैव वक्ष्यामः ।

स इति व्यत्ययेन षष्ठोस्थाने प्रथमान्तस्य तदो निर्देशः । एतत्तदोरिति सम्बन्धात् अत एव कंसादेः सो न गृह्यते । पादश्चेह ऋक्पाद एव गृह्यत इति वाम-नमतम् । अन्ये त्वविशेषेण ऋक्पादःश्लोकपादश्च गृह्यत इत्याहुः । तन्मतावलम्बने-नोदाहरति-सेमामित्यादि । ऋक्पादोऽयम् । यद्यप्यत्र सोः स्तयत्वलोपे निवृत्तिः सिद्धयति तथापि यलोपस्यासिद्धत्वात् सन्धिर्न स्यादित्ययं लोप आरभ्यते । सैषेति । सन्धिचतुष्टयस्य निरूपितस्वोपसंहार उपक्षिप्यते-सैषेति । स्याद्यच् सन्धा । दाशरथी रामः इति । हलविसर्गसन्धा । सन्धिप्रकरणान्तेऽत्र श्रीदाशरथिस्मरणं मङ्गलार्थम् ।

“पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यः शेषवंशामलो-
त्तंसः श्रीनरसिंहसूनुर्भवत् प्रत्यक्षवाचसतिः ।
तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतो सत्प्रक्रियाव्याकृतौ-
श्रीकृष्णस्य जगाम सन्धिरितकि स्वादिप्रबन्धः शुभः ।
श्रीरामस्मरणानुषक्तमनसा सौजन्यदुग्धाम्बुधेः
सीतायाः परिणेतुराजजनकस्याख्यां विदुर्ये बुधाः ।
तत्पुत्रस्य स्वधीतपण्डितकृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
शब्दाख्यानधृतौ सुपूर्तिर्भवत् स्वादिप्रबन्धः शुभः ।

इति विसर्गस्वादिसन्धिः ।

श्रीराम सत्यम्-श्रीः

श्रीमुरलीधरमिअनिमित्तिरियं रश्मीत्यभिख्या क्षिता-
श्रियुतपण्डितशेषकृष्णविदुषष्टीकां प्रकाशमिधाम् ।
संप्रतिवीक्ष्य ततोऽप्यनेकविषये चान्यथ्यतः प्राप्य चे-
त्याकरतोऽपि विचिन्त्य पूर्तिमगमत् सन्धिस्तु स्वादेरयम् ॥१॥

॥ इति स्वादिसन्धिः ॥

अथ स्वादिप्रक्रियायामजन्तपुल्लिङ्गाः ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥१२॥४५ ॥

धातुप्रत्ययवर्जमर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥

इह सकलशास्त्रप्रवृत्तेः संज्ञामूलकत्वात् प्रथमं तत्प्रकरणमुक्तम् । ततः सुवन्तादि-
पदसिद्धेः सन्ध्यपेक्षत्वादक्षरसमाश्चायक्रमेणाजादिसन्धिप्रदर्शनम् । हल्स्वपि^१
सकारस्य परत्वात्तदाश्रयो विसर्गस्वादिसन्धी अपि ततः परो । यद्यपि विसर्गस्वादि-
सन्धी अपि हल्सन्धे न भिद्येते^२ हलएव तत्र कार्यित्वाद्विसर्जनीयस्या^३प्यटां मध्य
उपदेशाद्बलत्वाविशेषात् । तथापि हल्सन्धेरेवेमौ कथंचिद् भेदो ज्ञेयो^४ । विहितत्वा-
विहितत्वेन हलो द्वैविध्यादिति वदन्ति । तत्र रामः शेत् इत्यत्रापि हलः सोविहितत्वात्
मनोरथ इत्यादिस्वादिसन्धी सस्याविहितत्वाच्च । तस्मात् कथंचिद्भेदविवक्षया
पृथङ् निर्देश^५ इति बोध्यम् ।

एवं तावद् यथाक्रमं चत्वारः सन्धयो भवन्तु नाम पञ्चसन्धिप्रवादस्तु
सन्ध्यर्थत्वात् संज्ञाप्रकरणेऽपि सन्धित्वमुपचार्य^६ समाधेयम् ।

तत्र शब्दनिरूपणे स्वादिभिर्डीप्टाब्भ्यामपि प्रातिपदिकत्वादेवोत्पत्तव्य-
मित्यावश्यकत्वादादौ तदेव लक्ष्यते^७ अर्थवदिति । नपुसकनिर्देशः शब्दस्वरूपापेक्षया ।
यद्यपि “अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” [अम० ना० श्लो० ८६]

१. अत एव संज्ञासन्धिरिति मुद्रितप्रक्रियाकौमुद्यां प्रकाशसहितायामुपलभ्यते । मया
तुपचारो न स्वीकृतः । अत एव संज्ञाप्रकरणमित्येव प्रतिपृष्टं तस्मिन् प्रकरणे उद्धृष्टं
वर्तते । सिद्धान्तकौमुद्यां तु प्रकृतिभावस्यापि सन्धित्वम् “उत्सर्गसमानदेशा अपवादाः”
इति व्यायात् स्वीकृत्य पञ्चसन्धित्वमुपपादितम् ॥

१. इक्ष्य पीति क० पु० ।

२. हल् सन्धे न भिद्येते इति क० पु० ।

३. विसर्गसर्जनीय इति क० पु० ।

४. शेषादिति क० पु० ।

५. शब्द पृथग् निर्देश इति ख० पु० ।

६. उच्चायेति क० पु० ।

७. अत्र पृथ्वीमंडलमसिद्धेत्यादि श्लोकः लिखितोऽप्राकरशिकः तदुपे स्वादीनवतारयिष्यन्
तत्प्रकृतिभागं प्रातिपदिकं लक्षयति अर्थवदिति ख० पु० ।

इत्यनेकार्थोऽर्थशब्दः स्मर्यते । तथापीहान्येषामसम्भवादभिधेय एव गृह्यत इत्याकरे । अभिधेयत्वञ्च नाभिधानवृत्त्या प्रतिपाद्यत्वम् गोणलाक्षणिकाव्याप्तेः । नापि यथाकथं-चिदर्थोपस्थापकत्वम् । गवित्ययमाहेत्यत्रापि सादृश्यादनुकार्यप्रतिपादकेऽतिव्याप्तेः ।

अत्र ह्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद् विभक्तिर्न भवति । यद्यप्यभिधानव्यापारो नास्ति । तथापि तदानीमुच्चरितं रूपं सादृश्यादनुकार्यप्रतिपत्तिपरमिति हरदत्तादिभिः सिद्धान्तितम् । तस्माद् वृत्तिमत्त्वमेवार्थवत्त्वम् । वृत्तिश्च द्वेधा । शक्तिर्लक्षणा च । गोणादयोऽप्यत्रान्तर्भवन्ति । अत एव वाक्येऽपि नातिप्रसङ्गः । येषान्तु वाक्येऽपि शक्तिरिति पक्षस्तेषामपि “कृत्तद्धितसमासाश्च” [१२।४६] इति समासग्रहणं नियमार्थम् । अर्थवत्पदसमुदायस्य यदि भवति तर्हि समासस्यैव नान्यस्येति वाक्यस्य न भविष्यति । न चैवं बहुपटव इत्यत्रापि भवितव्यम् । यत्र समुदाये पूर्वो भागः पदं तत्र नियमविज्ञानात् बहुवचसापदत्वात् । द्योतकानान्तु नितातादीनां “अधिपरी अनर्थको” [१३।१३] इत्यादिज्ञापकाद् भविष्यति । यदाह वार्तिककृता “निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या” [वा० १३।४६] इति । यद्वा शब्दविधयार्थोपस्थापकत्वं तत् तेन द्योतकादीनामपि संग्रहः । अनुकरणे च न शब्दः करणं, किन्तु तत्सादृश्योद्बोधितः संस्कारः ॥ तच्चाभिधेयं चतुर्धा । जातिगुणः, क्रिया द्रव्यं च । गौः शुल्कः, पाचकः, डित्थ इति । नन्वेवमभावशब्दविषाणादीनां न प्राप्नोति अर्थाभावात् । नैतदेवम् । न ह्यर्थस्य बहिः सत्वमेवार्थवत्त्वम्, किन्त्वभिधेयत्वेन सत्वम् । तत्पदजन्यज्ञानविषयत्वमिति यावत् । तच्च क्वचित्सतः क्वचिदसतोऽपि । यतो भूतं भविष्यदत्यन्तासद्वा न प्रच्यवतेऽभिधेयसत्ताया इति । असतोऽप्यर्थस्य बुद्धयारोह एव शब्दप्रयोगे कारणम् न पुनर्बहिः सत्ताऽपि, गौरवात्, अपाक्षीत्, पक्षयति, “अस्य सूत्रस्य शाटकं वय” इत्यादौ व्यभिचारात् । एवं च यस्माद् पदार्थः सन्नसन् वा भासते तेनैवार्थेन तत्पदमर्थवदिति सिद्धमिष्टम् ॥

प्रत्ययवर्जमिति । प्रत्ययान्तवर्जमित्यर्थः । न च “संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न” [प० २७] इति ज्ञापितत्वादयुक्तमेतदिति वाच्यम् । प्रसज्यप्रतिषेधे हि नायं संज्ञाविधिः किन्तु निषेधविधिः । पयुंदासेऽपि यत्र प्रत्ययस्वरूपं संज्ञिरूपे तु प्रविशति तत्रायं निषेधः । अयन्तु^२ तद्व्यतिरिक्तः संज्ञीत्यदोषः ।

१. समुदाय हि भवतिरते क० पु० ।

२. इह त्विति ख० पु० ।

न चैवं प्रत्ययस्य केवलस्य निषेधाप्रसङ्गः । 'व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वात् । घातुप्रत्ययवर्जमिति वदता पर्युदासोऽयमिति सूचितम् । प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदः स्यात् । 'क्षियो दीर्घात्' [५।२।४६] "ङेर्यः" [७।१।१३] इत्यादौ च "प्रकृतिवदनुकरणम्" [५०३६] इत्यातिदेशिकं घातुत्वप्रत्ययत्वमाश्रित्य निषेधप्रसङ्गाच्च । पर्युदासेन पुनः स्वाभाविकं तद्भूतत्वमाश्रित्य प्रवर्तते संज्ञेत्यदोषः । अर्थवदिति किम् । घनं वनमित्यादौ नान्तस्यावधेर्मा भूत् । सत्यां च तस्यां विभक्त्युत्पत्तौ नलोपः स्यात् ।

ननु संख्याकर्मादिदेवाच्यस्याभावात् कथं विभक्तिरिति चेन्न । "एकवचनमुत्सर्गतः^३ करिष्यत" इति भाष्यवचनादव्ययादिवत्^२ भविष्यति ।

- यद्यपि व्यपदेशिवद्भावोऽसहाय एव, अत्र तु ससहाय इति व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्यये प्रत्ययान्तत्वमानेतुं न शक्यते । अत एव हरिविषयत्र सोः पदत्वं न । तथापि निजौ चत्वार एकाच इति भाष्योक्त्या ससहायेऽप्यस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिस्वीकारे न काचिदनुपपत्तिः । परस्वनया परिभाषया घटकत्वघटितत्वे एवातिदिश्येत इति भूतितिलके विस्तरेण निरूपितम् । एवं च प्रत्ययेऽपि प्रत्ययान्तत्वातिदेशे न किञ्चिद्वाधकम् । हरिविषयादौ संख्याकर्मादेरभावाद्भिन्नतयनुपपत्त्या पदत्वाभाव इति ।
- वस्तुतः "एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते" अयं न्यायः सत्येव गमके प्रवर्तते । यथाऽव्ययादुत्पत्तौ "अव्ययादापूसुपः" [२।४।८२] इति सूत्रं गमकम् । यतो हि द्विवचनद्विवचनबहुवचने" इतिन्यासेन द्विवचनविधक्षायां द्विवचनस्य बहुवचनविधक्षायां बहुवचनस्यापवाद्वाहुत्पत्त्या परिशेषादेकत्वे एकवचनस्य सिद्ध्या "एकवचनम्" इति पृथक् सूत्रकरणसामर्थ्येनैकत्वविधक्षायां तदभावेऽप्यस्य प्रवृत्तिरित्येतन्मूलकस्य न्यायस्यापि—“एकवचनम्” इति महासंज्ञाकरणेनान्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेकत्वं विना कचिदेव सति गमके प्रवृत्तिरिति कल्पनया दोषाभावः । तथा च "दश दाढिमानि षड्रूपाः" इत्यादिनिरर्थकसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञया तदवयवस्यावान्तरसुपो लुग्वारणार्थमर्थवत्प्रहणम् । समासप्रहणनियमेन तु न व्यावृत्तिः, नियमस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वात् । तत्र हि समासद्वयमर्थवतां समुदायोऽर्थवत्त्वं समुदायः इति कर्मधारयषष्ठीतत्पुरुषौ । एवं चार्थवत्समुदायाभावान्न प्रातिपदिकसंज्ञा ॥

१. घातुप्रत्ययत्वमिति क० पु० ।

२. विभक्तिः नेति क० पु० ।

३. उत्सर्गत इति परिभाषेन्दुशेखरभाष्यादिरीत्याऽस्माभिः कल्पितः । उत्सर्ग इति क० पु० ५० पु० इत्युभयोरस्ति ।

प्रत्ययः [३।१।१]

परश्च [३।१।२]

न च “वनु याचने” घन धान्य इत्याभ्यां पचाद्यचि व्युत्पन्नत्वेनाधातुरिति निषेधादिष्टसिद्धिः । अव्युत्पत्तिपक्षेऽस्यारम्भात् । व्युत्पत्तावपि प्रतिवर्णं संज्ञाप्रसङ्गात् । न च “अथंवद्ग्रहण” परिभाषया अनर्थके न स्यादिति शङ्क्यम् । तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् । न चाधातुरप्रत्ययः^१ इति पर्युदासात् सदृशस्यार्थवत् एव ग्रहणम् । अनर्थकयोरपि तयोर्दशनात् अघीते^२ यावक इति । अधिपूर्वस्यैवेडः प्रयोगात् तस्यैवार्थवत्त्वावगमात् । “इङ् अध्ययन इत्याद्यर्थनिर्देशस्तु—अवयवे समुदायार्थमारोप्येति द्रष्टव्यम् । कल्प्यनर्थक एव यावशब्दादपि तदर्थप्रतीतेरिति । “ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्” [६।३।१३२] “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” [३।३।१६] इति विभक्तिकारकग्रहणाभ्यां नञिव्युक्त्यायस्यानित्यत्वकल्पनाच्च । अधातुरिति किम् । अहन् । हन्तेर्लङि शपो लुकि हल्ङादिलोपेष्टि च रूपम् । अत्र सत्यां संज्ञायां नलोपः स्यात् । न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रतिषेधः । यथोद्देश्यपक्षे लङुत्पत्तेः प्रागेव प्रवृत्तेः । कार्यकालपक्षेऽपि “न ङिसंबुद्धयोः” [८।२।८] इति ज्ञापकं प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधो न प्रवर्तते इति ।

अप्रत्यय इति किम् । काण्डे कुड्ये—अत्र मा भूत् । सत्यान्तु तस्यां “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” [१।२।४७]^३ इति ह्रस्वः स्यात् । अथ कृतेऽपि तस्मिन् काण्डशब्दस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्या चैकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावेन पूर्वान्तत्वादस्त्येव प्रातिपदिकत्वमिति स्यात् प्रसङ्गः यथा ब्रह्मबन्धूरित्यत्र स्वाद्युत्पत्तिः । “नपुंसके यद्वर्तते प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वः ।

न चात्र विभक्त्यन्तस्य नपुंसकेन योगः । तस्य संख्याकारकप्रधानत्वात् । न ह्यन्तवद्भावेनार्थोऽतिदिश्यते । न च नपुंसकवृत्तिना सहेकादेशस्य नपुंसक-

१. न चाधातुप्रत्यय इति क० पु० ।

२. सादृश्येति क० पु० ।

३. अघीयते इति क० पु० ।

४. इति-इतीति ख० पु० ।

५. उच्यते इत्यधिकः ख० पु० ।

६. अयोपति दिश्यते इति क० पु० ।

७. नपुंसक इति द्विवारं ख० पु० ।

वृत्तिग्रहणेन ग्रहणात् स्यात् प्रसङ्गः इति वाच्यम् । नपुंसकत्वं हि प्रातिपदिकस्यैव सम्भवतीति सामर्थ्यादेव लब्धे पुनः प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकग्रहणार्थमित्य^१तिदिष्टप्रातिपदिकत्ववतो ह्रस्वाप्रसंगात् । जयादित्यस्त्वाह—“प्रातिपादिक-ग्रहणसामर्थ्यात् विभक्त्येकादेशस्यान्तवद्भावोऽपि न भवतीति” युक्तं चैतत् । अन्यथोक्तयुक्त्या ह्रस्वः परिहृतः कामम्, तथापि प्रातिपदिकादिति विभक्तिस्तु स्यादेव । अव्ययादिवदेकवचनस्योत्सर्गिकत्वात् । “उणादीन्यव्युत्पन्नानि” इपि पक्षे चेदमारभ्यते । व्युत्पत्तिपक्षे कृदन्तत्वादेव सिद्धेः । अत्रापि पक्षे वर्णानुकरणार्थमव्ययार्थं चारम्यमेतत् ।^१

महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेन^२ वेदे तथादर्शनात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते “को धातुः ? किं प्रातिपदिकम् ? कः प्रत्ययः ?” इति । अत्राधातुप्रत्ययावित्यपि सिद्धे नञ्द्वयोपादानं वैचित्र्यार्थम् । बहुवक्तव्यश्चायमर्थोऽप्यल^३सात्तूपरम्यते ।

स्वादीनवतारयिष्यैस्तदुपयोग्यधिकारं दर्शयति—प्रत्यय इत्यादि । एतत्सूत्रत्रेयमधिकृत्योच्यत इति शेषः । तृतीयाध्यायादोचेदं सूत्रम् प्रत्यय इति । अयं चार्थः इत ऊर्ध्वमापञ्चमाध्यायसमाप्तेर्येविदनुक्रमिष्यामः^४ । प्रत्ययसंज्ञास्ते भवन्तीत्यधिकृतं वेदितव्यम् । प्रत्ययसंज्ञा च प्रतियोगमुपस्थित्या विधीयमाना प्राधान्याद् विधेयेषु

१. वस्तुतः अनुकारानुकरणयोर्भेदविचक्षणार्थवशेन प्रातिपदिकसंज्ञा सिद्धयति । प्रत्यये चास्त्येव द्योतकत्वेनार्थवत्त्वम् । अनर्थकानामव्ययानामव्ययपाठसामर्थ्यात् “निपातस्थानार्थकस्य” [वा० १।२।४५] वार्तिकाद्वा प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । तस्माद् व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपटव इत्याद्यर्थं सूत्रम् । “कृतञ्जितसमासाश्च” [१।२।४६] इति तद्धितान्तस्यैव संज्ञा क्रियते । न चैतत्तद्धितान्तम् । तद्धितग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति चेत् पचतकीत्यादेशपि प्रातिपदिकसंज्ञापत्तेः । अपि चैतत्सूत्रारम्भं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वासम्भवे मूलकेनोपदंशमित्यत्र “कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्” [प० २८] इति परिभाषया कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे तदव्ययवस्य सुपो लुगापत्तेः । समासविकल्पविधानस्यैकस्वरनिवृत्त्या दधि उपदंशमित्यादौ शाकलप्रवृत्त्या च चरितार्थत्वात् ॥

१. इति दिष्टेति क० पु० ।

२. प्राचामनुरोधेनेति नास्ति क० ख० पु० ।

३. बालत्रासात्तूपरम्यते क० पु० ।

४. याननुक्रमिष्याम इति क० पु० । प्रागनुक्रमिष्याम इति ख० पु० ।

ड्याप्प्रातिपदिकात् [४।१।११]

इत्यधिकृत्य ।

सनादिष्वेव भवति न प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमेष्वपि । विकारागमयोस्तु विधेयतया प्राधान्येऽपि प्रतीयत अर्थोऽस्मादिति प्रत्यय इत्यन्वयार्थश्रयणाद् बहुलग्रहणाद्वा संज्ञाभावः । अत एव कचिद् इनमादेरागमत्वेऽपि भवति संज्ञा इत्याद्या-करेऽनुसन्धेयम् ।

परश्च । स च प्रत्ययसंज्ञो यस्मा^१दुक्तस्ततः पर एव प्रयोक्तव्य इति ज्ञेयम् । “गुप्तिज्किदभ्य” [३।१।५] इति दिग्योगलक्षणपञ्चम्या अनियतदिक्शब्दाध्याहारे सति पर इव पूर्वोऽपि सन् प्रसज्येतेति नियमः क्रियते पर एवेति । न च बहुजेव पूर्वोऽकजेव मध्य इति नियमादन्यः पर एवेत्यर्थसिद्धमिति शङ्क्यम् । बहुच् पुरस्ता-देवाकच्^२ मध्य एवेत्यादिविपरीतनियमस्यापि सम्भवात् ॥

“ड्याप्प्रातिपदिकात्” [४।१।१४] इत्येतत् चतुर्थाध्यायादौ सूत्रम् । समाहारद्वन्द्वत्वादेकवचनम् । वक्ष्यमाणानां स्वादीनां प्रकृतित्वेनाधिक्रियते । ङीति ङीप्ङीप्ङीनां सामान्यग्रहणम् । आबिति च टाप्ङाप्चापाम् । ननु “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” [५० ७२] इत्येव ड्यापोः सिद्धमिति चेन्न । विशिष्टरूपोपादानविषयत्वाद् लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः । तथा च “युवा खलति” [२।१।६७] इति युवन् शब्दस्य जरतीशब्देन समासविधानमस्याः लिङ्गम् । नहि युवेति पुल्लिङ्गेन निर्दिष्टस्य जरत्यासमानाधिकरण्यमन्यथोपपद्यत इति । भाष्ये तु यथाकथंचित् प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमिति व्यवस्थितम् । तथा च “सर्वप्रातिपदिकेभ्य” [वा० ३।१।११] इति क्प् रङ्चन्तादपि भवति यामिनयन्त्यहानीति^३ । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात् पृथग् ड्यापोर्ग्रहणं कार्यमित्यपि न शङ्क्यम् । “लिङ्गविशिष्टस्य” [५० ७२] इति लिङ्गविहितप्रत्ययाधिक-

१. “परश्च” इति सूत्रस्यचकारग्रहणस्य प्रयोजनन्तु “ड्यादयो बहुलन्” [३।३।१] इत्यत्र बहुलग्रहणात् कदाचित् पूर्वः प्रत्ययः स्यात् तदुपाधनार्थम् ।

१. यस्वेति क० पु० ।

२. ऊयन्तावपीति क० पु० ।

३. यामिनयन्त्यहानीति क० पु० ।

स्वौजसमौदृष्टाम्याम्भिसड्भ्याम्भ्यसड्सिभ्याम्भ्यस-
डसोसामड्योःसुप् ॥ ४।१।२ ॥

ङ्यन्तादाबन्तात् प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ॥
सुडस्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेत्संज्ञार्थाः ।

स्येत्यथंकरणात् । अत्राहुः—भाष्यमतेऽपि ङ्याबन्तात् तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् पूर्वं
मा भूदिति ङ्यापोग्रहणम् । अन्यथा “लोहितान्मणौ” [१।४।३]
इत्ययमत्यन्तस्वार्थिकः कन् “वर्णादिनुदात्तात्तोपधात्तो नः” [४।१।३६] इति
ङीनुनकारौ परत्वाद्वाधेन विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वम् । ततश्च लोहितकेत्येव
स्यात् न तु लोहिनिकेत्यपि । उभयं होष्यते । आबृग्रहणन्तु स्पष्टार्थमिति हरदत्तः ।
कथन्तर्हि स्युङ्यन्तात् स्वादयो भवन्ति । उच्यते । ब्रह्मबन्धुरित्युङ्यन्ते तावदेकादेशस्य
“ग्रन्तादिवच्च” [६।१।८५] इति पूर्वान्तग्रहणात् प्रातिपदिकादित्येव सिद्धः । त्यन्ते
तु “यूनस्तिः” [४।१।७७] युक्तिरिति “कृतद्धितसमासाश्च” [१।२।४६] इति
प्रातिपदिकत्वात् सिद्धमिति स्युङोरपि ग्रहणं न कृतम् । इवश्रूरित्यत्र “इवशुरस्यो-
काराकारलोपश्च” इति लोपविधानादेकादेशासम्भवेऽपि “इवशुरः इवश्वा”^१
[१।२।७१] इति निपातनाद् विभक्त्यादिसिद्धिः ।

प्रातिपदिकग्रहणन्तु वृद्धावृद्धादिविशेषणार्थमित्यादिभाष्यादवगन्तव्यम् ।

स्वौजसमौडिति । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । पृथक्पदानि वा । छान्दसो विभक्तिलुक् ।
ङ्यन्तादिभ्यः स्वादयः स्युस्ते च प्रत्ययसंज्ञाः स्युस्ते परे स्युरिति वृत्तिर्योजना ।
प्रत्ययसंज्ञायाः विधानोत्तरकालत्वात् स्वादयः^२ प्रत्ययाः स्युरित्यनुवादायोगात् ।

१. प्रातिपदिकाधिकारस्य प्रयोजनमग्रिमसूत्रेषु “बृद्धाच्छु” [२।१।१४] “प्राचा-
मबृद्धात् फिन् बहुलम्” [४।१।१६०] “अत इज्” [४।१।१५] इत्यादिषु बृद्धादयः
प्रातिपदिकस्यैव विशेषणं यथा स्यात् “समर्थानां प्रथमाद्वा” [४।६।८२] इत्यधिकृतसमर्थ-
विशेषणं मा भूत् । अन्यथा ज्ञानामपत्यमिति विग्रहे समर्थस्य ज्ञाशब्दस्य बृद्धत्वाच्छुः
स्यात्, फिन् च न स्याद्बृद्धत्वात् । एवं दक्षस्यापत्यमिति विग्रहेऽदन्तत्वादिज् स्यात्
दक्षयोः दक्षाणामिति विग्रहे तु न स्यात् समर्थकालेऽनकारान्तत्वात् । तथा “अनुदा-
त्तादेश्ज्” [४।२।४४] षाचां विकार इति विग्रहे स्यात्; सर्वेषां विकार इति विग्रहे
न स्यात् “सर्वस्य सुपि” [६।१।१६१] इत्याद्युदात्तत्वात् ।

१. इवश्वा एवेति क० पु० ।

२. स्वादयः स्युरिति क० पु० ।

सुडस्योरित्यादि । प्राथम्यात् प्रथमैकवचनस्य सोः पञ्चम्येकवचनस्य डसेश्चो-
कारेकारो “उपदेशेऽजनुनासिक इत्” [१।३।२] इतीत्संज्ञो । जसो जः शसः शः
टौटोष्ठः डेडसिङ्सूङोनां डः सुपः पः एते । “बुद्ध” [१।३।७] “लशक्तद्विते”
[१।३।८] “हलन्त्यम्” [१।३।३] इति यथायथमित्संज्ञकाः । यद्येवमित्त्वस्य
लोपावसानत्वाद् वरमनुच्चारणमेवेत्याशङ्क्याह—संज्ञार्था इति ।

सम्यग् ज्ञानं संज्ञा इतरव्यावृत्तिबुद्धिस्तदर्थः विशेषणार्था इति यावत् । अत्र
वदन्ति सौरुकारो “हलङ्घ्याभ्यो”—[६।१।६८] “एतत्तदोः” [६।१।१३२] इत्यादौ
केवलस्य व्यञ्जनस्योच्चारयितुमशक्यत्वात् सुखोच्चारणार्थः । “अनङ्सौ” [७।१।६३]
इत्यत्र विशेषणार्थस्तु न भवति व्यावर्त्याभावात्^१ । न चानङ्सि^२-इत्युक्ते वर्णनिर्देशे
तदादिविधौ सप्तमीबहुवचनेऽपि प्रसङ्गः । सर्वनामस्थान इत्यनुवृत्तेरिति । तच्चित्त्यम् ।
“अर्वणस्त्रसावनत्रः” [६।१।१२७] इत्यत्र विशेषणार्थत्वात् । असीत्युच्यमाने हि
पूर्ववत्तदादिविधौ सादौ^३ सुप्यपि निषेधः प्रसज्येत । डसेस्त्विकारः “तवममौ डसि”
[५।१।६६] इत्यत्र डसेर्ग्रहणं मा भूदिति । जसो जकार औ-इत्यस्यासंदिग्ध-
रूपप्रत्ययबोधनार्थः । असति हि तस्मिन्-ओकारस्यावादेशे सन्देहः स्यात् किमौ इति
प्रत्यय उत आविति । “जसःशी” [७।१।१७] इत्यादौ विशेषणार्थस्तु न भवति ।
“असःशी” इत्युक्तेऽप्यन्यस्यासम्भवादप्रसंगात् । शसादीनां सानुबन्धकत्वात् । एवं
शसः शकार औटष्टकारनिश्चयार्थः । अन्यथा चत्वाप्रसङ्गात् । एवं^४ सति जश्चेनडत्वे
किं टकारो डकारो वेति संदिह्यते । “तस्माच्छसो नः पुंसि” [६।१।१०३] “शसो
न” [७।१।२६] इत्यादौ विशेषणार्थस्तु न भवति । जसादीनां सानुबन्धकत्वात् ।
ततश्च जकारः शकारो वान्यतर^५ उपादेयः । उभयोरप्यनुपादाने त्वन्योन्यस्मिन्निति-

प्रसादकारेण संज्ञास्वरूपज्ञानम् तदर्थं इति व्याख्यातं, परन्तु नेदं युक्तम् सर्वेषां
स्वरूपज्ञानार्थत्वेनाविशेषात् । प्रकाशकारेण तु सम्यग् ज्ञानं संज्ञा-इतरव्यावृत्तिबुद्धिस्त-
दर्थं विशेषणार्थाः इत्युक्तम् तत्तु कथञ्चिदाचार्याणां लापनमेवेत्यलम् ।

१. व्यावर्त्यभावादिति ख० पु० ।
२. अनङ् साविति क० पु० ।
३. स्यादाविति क० पु० ।
४. एवमिति नास्ति क० पु० ।
५. वेति नास्ति क० पु० ।

विभक्तिश्च ॥११४१०४॥

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । सु औ जस् इति प्रथमा । अम् औट् शस् इति द्वितीया । टा भ्याम् भिस् इति तृतीया । डे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी । डसि भ्याम् भ्यस् इति पञ्चमी । डस् ओस् आम् इति षष्ठी । डि ओस् सुप् इति सप्तमी ।

प्रसङ्गतादवस्थात्^१ । औट्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः । टायाष्टकार^२ "टाडसि" [७१११२] इति विशेषणार्थः । अन्यथा "सुपां सुलुक्" [७११३६] इति विहितस्याकारस्यापि स्यात् । आ-आदिति द्वयोस्तत्र विधानात् । डेप्रभृतीनां डकारो "घोडिति" [७२११११] इति विशेषणार्थः । पकारः सुप् प्रत्याहारार्थः इति । कचिदित्कार्याभावेऽप्युच्चारणार्थानामित्संज्ञा^३ प्रवर्तते प्रयोगे श्रवणं मा भूदिति ।

जसादिषु सकारादीनामित्संज्ञाप्राप्तौ न "विभक्तौ तुस्माः" [११३१४] इति निषेधं वक्ष्यति । अतस्तदुपयोगिनीं विभक्तिं^४ संज्ञामाह-विभक्तिश्चेति ।

"तिङ्स्त्रीणि त्रीणि" [११४१०१] इत्यतस्तिङ्ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्वबलादनुवर्तते सुप इति च सन्निहितमित्यभिप्रेत्याह-सुप्तिङाविति । तत्र सुपां विभक्तित्वे "अष्टन आ विभक्तौ" [७२१८४] इत्याद्यपि प्रमाणम् । तिङान्तु तसादिषु "न विभक्तौ तुस्माः" [११३१४] इतीत्यनिषेधः ।

१. सा च विभक्तिरेकत्वादीनां संख्यानां द्योतिका वाचिका वेति पक्षद्वयम् । तत्र स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणीति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः केषां चिन्मते । केषां चिन्मते स्वार्थद्रव्यलिङ्गानीति त्रिकम् । पञ्चकपक्षे प्रातिपदिकेनैव संख्याया उक्तत्वाद् विभक्त्येस्तत्र शक्तिकल्पना व्यर्था । तेनेकरथादिविशिष्टेऽर्थे प्रातिपदिकस्य शक्तावपि संख्याविशेषविशिष्टार्थबोधज्ञापकत्वमेव द्योतकत्वम् । त्रिकपक्षे स्वेकरथादिसंख्यावाचकत्वम् तत्तद्विभक्तीनाम् । तत्र स्वार्थः विशेषणम् द्रव्यं विशेष्यम् । एवं च शब्दविशिष्टजातिमात्र-बोधके गौरित्यत्र स्वरूपं स्वार्थः जातिः^५ द्रव्यम् । जातिविशिष्टगोष्ठ्यक्तिबोधने जातिः स्वार्थः व्यक्तिः द्रव्यम् । जातिविशिष्टगुणबोधके जातिः स्वार्थः गुणो द्रव्यम् शुक्लं

१. तान्स्थानात् इति क० पु० ।

२. टायाष्टकार इति सर्वत्र क० पु० ।

३. विशेषणानामिति क० पु० ।

सुपः ॥१॥५॥१०३ ॥

सुबिति प्रत्याहारः । सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकैकशः एकवचनद्विवचन बहुवचनसंज्ञानि स्युः ।

चकारः पुरुषवचनसंज्ञासमावेशार्थः । अन्यथैकसंज्ञाधिकारादेकवचनादिसंज्ञाभिः समं वचनद्वयप्रामाण्यात् पर्यायः प्रसज्येत । ततश्च रामेभ्यो नमाम बहुवचनसंज्ञापक्षे विभक्तित्वाभावात् सस्येत्संज्ञा स्यात् ।

प्रातिपदिकार्थत्यादौ प्रथमाद्वितीयेत्यादिसंज्ञाभिव्यवहारदर्शनात्, पाणिनिनाऽनुक्ता अपि ताः पूर्वाचार्यप्रसिद्धया व्युत्पादयति-सु औ जष इति प्रथमेत्यादिना । स्वादिसूत्रविहितेष्वेकविंशती प्रत्ययेषु सप्तानां त्रिकाणां क्रमेण प्रथमादिसंज्ञा ज्ञेया इत्यर्थः ।

सुबिति प्रत्याहारइति । त्रीणि त्रीण्येकश इति चानुवृत्तेरिति भावः । अनेन सप्तमीबहुवचनशङ्कां वारयति ।

ननु तदा सुप्- इति निर्दिशेत् संज्ञासामानाधिकरण्येन प्रथमाया एवौचित्यात् “वृद्धिरादैच्” [१।१।१] इतिवदिति चेन्मैवम् । “उत्र” [१।१।१७] इत्यादौ वैयधिकरण्येऽपि संज्ञादर्शनात् । प्रत्याहारश्च सप्तमीबहुवचनपकारेण । तस्यानन्यार्थत्वात् । अनुदात्तत्वस्य सुप्त्वादेव लाभात्, न तु कृपः पकारेण तस्यानुदात्तत्वार्थत्वादिति प्राञ्चः । अत्राहुः—“अवंगुणसावनत्रः” [६।४।११७] इत्यादावग्रहणार्थं सुपः^२ पकारोऽर्थवानिति । वस्तुतस्तु “प्राग्दिशो विभक्तिः” [५।३।१] इति प्राग्दिशीयानां

रूपम् । गुणविशिष्टद्रव्यबोधके गुणः स्वार्थः गुणविशिष्टे द्रव्यम् । क्रियाविशिष्टद्रव्यबोधके पाचक इत्यत्र क्रिया स्वार्थः विशिष्टं द्रव्यम् । दण्डोत्पन्न द्रव्यं स्वार्थः तद्विशिष्टपुरुषः द्रव्यम् । एवं कृतञ्चित्तसमासस्थले सम्बन्धः स्वार्थः तद्विशिष्टं वस्तु द्रव्यमित्यादि बोधयम् । लिङ्गं पुंस्त्वस्त्रीत्वनपुंसकत्वादि । संख्या-एकत्वद्वित्वबहुत्वादि । कारकाणि कर्मादीनि । तत्र द्योतकत्वपक्षे “द्व्येकयोः” [१।४।२२] इत्यादीनां नियमार्थत्वम् । वाचकत्वपक्षे च विषयार्थत्वम् । आचार्यैस्तु पदैकवाक्यतया “विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्” [प० १०६] इति न्यायाद् विधिपक्ष एवाङ्गीकृतः ।

१. प्रसिद्धा इति क० पु० ।

२. सुपोऽपि० इति ख० पु० ।

द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ १।४।२२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरेतं स्तः ।

विभक्तिसंज्ञाविधानान्न कपः पकारेण प्रत्याहारः । अन्यथा विभक्तिसंज्ञायामपीदमेव सुब्रह्मणमनुवर्तत इति सुप्त्वादेव सिद्धेरनर्थकं तत् स्यात् ।

“तिङ्श्रीणि त्रीणि” [१।४।१०१] इत्यतस्त्रीणि त्रीणीति, “तान्येकवचन-
द्विवचनबहुवचनान्येकशः” [३।२।११६] इति चानुवर्तत इत्याह-सुप इत्यादि । षष्ठीपक्षे
सुपः सम्बन्धीनि त्रीणि त्रीणीति व्याख्येयम् । प्रथमापक्षे तु त्रीणि पदानि ये सुपस्ते
प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञा इति ज्ञेयम् ।

एकश इत्यस्यार्थमाह—एकैकश इति । एकमेकमित्येकैकशः “संख्येकवचनाच्च
वीप्सायाम्” [५।४।४३] इति प्रथमान्ताच्छस् । ननु शसैव वीप्साया उक्तत्वाद्
द्विवचनमयुक्तम् तथा च “नित्यवीप्सयोः” [८।१।४] इति द्विवचने प्राप्ते “येन
नाप्राप्त” [५० ५८] इति न्यायेन तदपवादः शस् विधीयत इति भाष्यादिषु
स्थितम् । अत्राहुः—“तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः” [३।२।१२६] इति
सूत्रकारनिर्देशात् “सर्वस्य द्वे” [८।१।१] इत्यत्र “एकैकशो ददाति” इति भाष्योदाह-
रणाच्च शस्येकशब्दस्य द्विवचनं वा भवतीति विज्ञायते । अन्ये त्वाहुः—एकैकश
इति भाष्यदर्शनात् प्रायश इत्यादिवत्^१ स्वार्थिकोऽपि शसस्तीति ज्ञायते । एवं
चैकश इत्यत्रापि स्वार्थिकशसं कृत्वा वीप्सायां द्विवचनं भवतीत्यदोषः । कैयटेन
तूक्तम् “सर्वस्य द्वे” [८।१।१] इत्यत्र केचिदाहुरल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्सायां
द्विवचने “बहुल्पायाद्”—[५।४।४२] इति शस् प्रत्यय इति । एतेन “एकैकशः
पितृसंयुक्ता” इत्यादिप्रयोगा अपि व्याख्याताः ।

द्वयेकयोरिति । भावप्रधानो निर्देशः । अन्यथा बहुत्वाद् बहुवचनं स्यात् । द्विशब्द-
साहचर्याच्चैकशब्दोऽपि संख्यावाच्येव गृह्यते न मुख्यान्यकेवलवाची तदाह—द्वित्वैकत्व-
योरिति । “संख्याया अल्पीयस्याः” [वा० २।२।३५] इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्त

१. इत्यादित्वे तत् इति क० पु० ।

२. स्वार्थिकोशसस्तीति क० पु० ।

३. वीशायामिति क० पु० ।

अस्मादेव निपातनात् भवति । “अव्ययकाभ्यपि निपातकानि” भवन्ति [न्या०] इति न्यायादेकद्वयोरित्यपि भवति । अन्ये तु संख्येयप्रधाने निर्देशे “संख्याया” इति नियम इत्याहुः ।

एत इति । द्विवचनैकवचने स्त इत्यर्थः । एतेन विधिरयं न नियमः, भिन्नवाक्य-
त्वञ्च स्वादिविधिना सह वाचिकाश्च विभक्तय इति दर्शितम् । तथाहि स्वार्थ-
द्रव्यलिङ्गसंख्याकारकात्मकः पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः । दधि, मधु, इत्यादौ विनापि
विभक्ति प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतिः । वृक्षौ वृक्षम् वृक्षेणेत्यादौ
विभक्त्या नयनेऽपि प्रतीयते नैतावता प्रकृत्यर्थत्वहानिः द्योतकत्वेनैवोपयोगादिति
भाष्यकारो मन्यते । आदितश्चतुष्कमिति केयटः । “तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्” [३।१।६२]
इत्यत्र चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे च प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात् । आदितश्चिकमिति
वृत्तिकारः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात् । दधि मधु^४
इत्यादौ विनापि विभक्ति तत्प्रतीयते नेयता वृक्षौ वृक्षा इत्यादावपि विभक्त्यर्थत्वं
हीयते तर्हि गर्गा इत्यादौ विनापि यत्रमपत्यं गम्यते इति तदपि प्रकृत्यर्थः । न वा—
अविभः^५, लिट्, भिद्, विदित्यादावन्तरेणापि प्रत्ययं कर्ता प्रतीयत इति भेदेत्यादा-
वपि कर्ता प्रकृत्यर्थ एवेति युज्यते वक्तुम् । अतश्चिक एव प्रातिपदिकार्थः संख्या-
कर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति । लिङ्गं टाबादिवाच्यमिति पक्षे आदितो द्विकमेवेत्यन्ये ।
तत्र स्वार्थो विशेषणम् द्रव्यं विशेष्यम् । लिङ्गं स्त्रीत्वादि । संख्यैकत्वादि । कारकं
कर्मादि । तत्राद्ये पक्षे “अनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वादिसूत्रेण विधीयमानाः स्वादया
स्वार्थे भवन्तीति । स्वार्थादिवदेकत्वादावप्येकवचनादि विहितमेव । एवं कर्मादावपि
द्वितीयादीति पुनस्तद्विधिरनर्थकः सन्नियमार्थः सम्पद्यते ।

तत्रापि द्वैतं प्रत्ययनियमोऽर्थनिर्णयमो वा । एकत्वे एकवचनम् न द्वयो-
र्नबहुषु^६ । द्वयोरेव द्विवचनम् नैकस्मिन् न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनम् नैकत्वे न

१. प्रातिपदिकार्थक इति क० पु० ।

२. विभक्त्यनयेऽपिति क० पु० ।

३. पञ्चकपक्ष इति नास्ति क० पु० ।

४. यथ्युषु इति क० पु० ।

५. अविभः न चास्ति क्तिप् इति क० पु० । सच्च यद्यपि नन्त्यन्तमसंगतस्तथास्यप्राकरशिक
इति मतोपेक्षितः ।

६. अर्थनियमो वेति नास्ति ख० पु० ।

७. न द्वयोर्न बहुषु इति द्विवारं ख० पु० ।

द्वयोरिति । एवं कर्मण्येव द्वितीया न करणादिष्विति विभक्तयोऽपि नियम्यन्ते । अनेन च नियमेन सजातीयं संख्यान्तरं कारकान्तरं च व्यवच्छिद्यते । तेन निःसंख्येभ्यो निष्कारकेभ्यश्चाव्ययेभ्यः सामान्येन विहिताः स्वादयो भवन्त्येव, सोऽयं प्रत्ययनियमः । अर्धनियमे त्वेकत्वे एकवचनमेव भवति न द्विवचनादि । कर्मणि द्वितीयेव भवति न तृतीयादीति । एवमर्थस्यैव नियतत्वात् ससंख्येभ्यः निःसंख्येभ्यश्च सामान्यतो विहिताः स्वादयो न प्रतिहन्यन्ते । तदेवं पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः द्योतिका एव विभक्तयः । “द्वयेकयो” इत्यादयश्च नियमाः भिन्नवाक्यता चेति भाष्यकारदर्शनम् ।

वृत्तिकारस्तु^२ मन्यते प्रतिपदिकेन स्वार्थद्वयलिङ्गत्रिकेऽभिहितेऽपि संख्याकर्मादेरनभिहितत्वात् तदभिधानाय^३ विभक्तयो विधीयन्ते । तत्रापि द्वैतम् । एकवाक्यता भिन्नवाक्यता चेति । तत्र देशान्तरपठितेनापि “द्वयेकयोः” [१।४।२२] “बहुषु” [१।४।२१] “कर्मणि” [२।३।२] इत्यादि शास्त्रेणाकांक्षादिवशादेकवाक्यतामापाद्य स्वौजसं [४।१।०२] इति स्वादीन् विधत्ते । ऊयाप्प्रातिपदिकात् कर्मगतैकत्वे वाच्ये द्वितीयैकवचनरूपाः स्वादयों भवन्ति । द्वित्वे^४ द्विवचनरूपाः बहुत्वे बहुवचनरूपाः । एवं तृतीयादिष्वपि । प्रकरणान्तरे पाठस्तु तिङादिविधिनाऽप्येकवाक्यता यथा स्यादिति । अन्यथा सन्निहितेन स्वादिविधिनैवैकवाक्यतया निराकारक्षत्वात् व्यवहितेन तिङादिवाक्येन सम्बन्धो न स्यात् ।

अत्र च पक्षे कर्मादिगतैकत्वादावेकवचनादि भवतीति विशिष्ट एवार्थे स्वादीनां^५ विधानादनिसंख्यकारकेभ्यो न प्राप्तुवन्ति । तत्र “अव्ययादाप्सुषः” [२।४।२२] इति ज्ञापकात् समर्थयन्ते । भिन्नवाक्यतापक्षे तु सामान्येन विहितानामेषामनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे प्राप्तौ “बहुषु बहुवचनम्” [१।४।२१] इत्यादिना “कर्मणि द्वितीया” [२।३।२] इत्याद्येकवाक्यतामापाद्य संख्यावाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिश्यते ।

द्वितीयैकवचनस्य कर्मगतमेकत्वं वाच्यमिति विधेयविभक्तिनिर्दिष्टयोरपि द्विवचनैकवचनयोः सिद्धत्वादनुवाद्यत्वम् ।

१. द्वयेकयोरित्यादयः इति क० पु० ।

२. कारस्तु वारद्वयम् ख० पु० ।

३. अनभिहितत्वादानामिधानायेति क० पु० ।

४. द्वित्वेवि द्विवचनमिति क० पु० ।

५. विधानेति क० पु० ।

बहुषु बहुवचनम् ॥ १ ४।२१ ॥

बहुत्वे एतत् स्यात् । राम सु इतिस्थिते ह्रस्वविसर्गो । रामः । राम
राम औ इति तिथिते ।

उद्देश्यविभक्तिनिदिष्टयोरपि द्व्येकयोरसिद्धत्वाद् विधेयत्वम् । द्विवचनेक
वचनयो द्वित्वैकत्ववाच्य इत्यर्थे पर्यवसानात् ।

न चैवमव्ययेभ्योऽप्रसंगः । यावता यत्र संख्यावाच्यत्वेन सम्भवति सत्त्व-
वचनेषु तत्रायमुपदेशः । निः संख्येभ्यस्त्वव्ययेभ्यो भिन्नवाक्येन स्वादिसूत्रेणार्थ-
निरपेक्षाः स्वादयो विधीयमानाः न केनचित् प्रतिरुध्यन्त इति न किञ्चित् कष्टम् ।
तदिह “स्वौजस्”—[४।१।२] सूत्र व्याख्याने अर्थस्याकथनात् स्वार्थे ते स्वादयो
विधीयन्ते । “द्व्येकयोः” [१।४।२२] इत्यादिभिस्तु भिन्नवाक्यतया नियमः क्रियते ।
द्वित्वैकत्वयोरिति तु विषयसप्तमी । द्वित्वैकत्वयो र्योऽत्यन्तत्वेन विषयभूतयोरेवैतौ स्त, इति
भाष्यमते वृत्तियोजना । वृत्तिकृन्मते त्वभिधेयसप्तमी । द्वित्वैकत्वयोवच्ययोरेते स्त
इति योज्यम् ।

आचार्याणां पुनरुत्तर एव पक्षोऽभिप्रेत इति लक्ष्यत एवकारानुपादानात्
नियमार्थत्वाप्रतीतेः । भिन्नवाक्यता च विशिष्टविध्यदर्शनात् । एकवाक्यत्वे विहि-
तानां स्वादीनामेकवचनादिसंज्ञाः संज्ञया च विधानमित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च ।
न च भाविसंज्ञाविधानान्निस्तारः । अन्यथाप्युपपत्तेस्तस्यामाप्राणिकत्वात् । किं चैक-
वाक्यतायामव्ययेभ्यो^१ निःसंख्येभ्यो निष्कारकेभ्यश्च स्वादयो यथा स्युरिति
ज्ञापकत्वमप्यनुसरणीयं स्यादित्यास्तां विस्तरः ।

बहुष्विति । अयमपि भावपरो निर्देशः । तर्हि भावस्यैकत्वात् कथं बहुवचनम् ।
उच्यते—बहुत्वसंख्याधारद्रव्यगतस्य बहुत्वस्य गुणोऽध्यारोपात् । तत्प्रयोजनम् च संख्या-
वाचीह बहुशब्दो न वैपुल्यवाचीति ज्ञापनम् । तेन बहुरोदन इति वैपुल्यार्थे
एतन्न भवति । शेषः पूर्ववत् ।

राम सु इतीति । रामशब्दस्यार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वे तदर्थगतैकत्वविवक्षायां
सावृत्तपक्ष उकारस्येत्वे लोपे च कृत उच्यत इति शेषः । ह्रस्वविसर्गाविति । “ससजुषोरुः”
[८।२।६६] ।

१. निः संख्येभ्यो इति नास्ति क० पु० ।

२. तदशार्थं गतेति क० पु० ।

[८।२।६६] "खलसानयो विसर्जनीयः" [८।३।१५] इत्याभ्याम् । ननु 'रमुक्रीडायाम्' [धा० म्वा०] अस्मादोणादिकाण्यप्रत्ययान्ताद् रामशब्दस्य व्युत्पन्नत्वेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं न स्यादिति चेन्न । "उणादीन्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" अत्र पक्षे एतदवसरात् । व्युत्पत्तिपक्षे तु "कृत्तद्धितसमासाश्च" [१।२।४६] इति प्रातिपदिकत्वम् । न चान्न पक्ष-एतदत्यन्तमनारभ्यमेवेति वाच्यम् । अव्ययनिपातोपसर्गाद्यर्थत्वात् । वयं तु बालव्युत्पादनाय तत्र तत्रोणादिप्रक्रियां दर्शयिष्यामः । अन्ये तु रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनीति रामपदेनासौ परं ब्रह्मामिधीयते इति निर्वचनात् "करणाधिकरणयोश्च" [३।३।१७] इत्यधिकारे "हलश्च" [३।३।२१] इत्यधिकरणघञन्त्रत्वात् रामशब्दं^१ कृदन्तं व्युत्पादयन्त ओणादिकत्वमत्युत्पन्नत्वं च द्वयमपि चेच्छ्रुतः "कृत्तद्धितसमासाश्च" [१।१।४६] इति प्रातिपदिकसङ्गं वर्ययन्ति । अर्थवत्सूत्रोपन्यासस्त्वव्ययार्थं इत्याहुः ।

राम-राम औ इति स्थित इति । व्यक्तिः पदार्थ इति पक्षे व्यक्तिद्वयप्रतिपादनाय रामशब्दद्वये ततो द्वित्वप्रतिपादनाय-औ-इत्यस्मिँश्च वक्ष्यमाणैकशेषविषयप्रदर्शनाय लौकिक ऊहिते सतीत्यर्थाः । न पुनरेतल्लौकिकं विग्रहवाक्यम्, एकशेषवृत्तेनित्यत्वात् । "ङघाप्प्रातिपदिकात्" [४।१।११] इत्यत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वात्^२ प्रातिपदिकसमुदायाद् विभक्त्यनुत्पत्तेश्च । न च समुदायोऽपि साहित्येनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकम् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तत्वात् ।

ये तु^३ यत्र समदाये पूर्वो भागः पदं तत्रायं नियमो न चात्रैवमित्याहुः । तत्रावयवानामपि पृथक् प्रातिपदिकत्वेनान्तरङ्गप्रवृत्तया विभक्त्या पदत्वस्यावर्जनीयत्वात् । एकाज्^४द्विवचनन्यायस्य नायं विषयः फलभेदात् । सत्यामपि समुदायाद् विभक्तावेकशेषं बाधित्वा परत्वन्नित्यत्वाच्च "वृद्धिरेचि" [६।१।८८] इत्येकादेशे कृते-एक-विभक्तौ परतः सारूप्याभावादेकशेषो न स्यादित्यन्यत्र विस्तरः ।

न च^५ द्वन्द्वं कृत्वा समुदायादेकविभक्तौ परत एकशेष इति नेमिषीयस्य पक्ष आश्रयितुं युक्तः । उक्तदोषानतिवृत्तेः । तथा सति ऋचावित्यादावन्तरङ्गत्वाद् "ऋक्-

१. रामत्वं पुंस्त्वमेकत्वं तद्विष्टनमित्यमी रामपदे चत्वारोऽर्थाः । एवमूह्यम् पदान्तरे ।

१. विक्षितत्वादिति क० पु० ।

२. यत्तु -इति क पु० ।

३. एकाजिर्वचनस्येति क० पु० ।

४. च शब्दः नास्ति क० पु० ।

पूरब्धः पथामानक्षे' [५।४।७४] इति समासान्ते कृते विभक्तेरुपप्रत्ययेन व्यवधानादेकशेषो न स्यात् । पादो पादा इत्यादौ च द्विवचनादि न स्यात् । प्राण्यङ्गादीनां समाहारे एव द्वन्द्व इति नियमात् । एकग्रहणं चानर्थकम् । न हि द्वन्द्वाद् युगपदनेका विभक्तिः सम्भवति । यत्तु औ इत्यस्मिन् विवक्षिते सत्युच्यत इत्यर्थ इति प्राचोक्तम् । तदसत् । विभक्तिपरत्वाभावेनैकशेषाप्रसङ्गात् । यत्तु तेनैवोक्तम् । एकविभक्तिग्रहणं सारूप्योपलक्षम् । एकस्यां विभक्तौ परतो यानि सरूपाणि प्रातिपदिकानि दृष्टानि तेषामनुत्पन्नायामेव^१ विभक्तावेकशेषः । कृते त्वेकशेषे विभक्तेरुत्पत्तिरित्येदप्यसत् । जननीवचनो यो मातृशब्दः यश्च धान्यमातृवचनस्तयोरपि माता^२ मातृभ्यामिति कचिदेकस्यां विभक्तौ सरूपत्वेन दर्शनात् सर्वत्रैकशेषप्रसङ्गात् । न च वाच्यं कृत एकशेषे ताभ्यामित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न गम्यते तैरिति च स्वार्थ इत्यर्थविप्रतिषेधान्न भविष्यतीति । एकग्रहणवैयर्थ्यापातात् । पयः पयो जरयतीत्यत्र भिन्नविभक्तिकेऽपि शक्यते वक्तुम् । तिष्ठतीत्यनुप्रयोगे कर्मत्वं न गम्यते पश्येति च कर्तृत्वमिति । यश्च हरिणशब्दाज्जाति लक्षणोऽोषि हरिणीशब्दः सम्पद्यते । किं च हरितशब्दात् "वर्णादिनुदात्ताद्" [४।१।६६] इति ङोबन्कारयो र्यो हरिणीशब्दस्तयोरनं स्यात् । ङ्यन्तयोः सारूप्येऽपि प्रातिपदिकावस्थायामसारूप्यात् । अथ सरूपाणां प्रत्येकमेकविभक्तावेकशेषपक्षा^३ स्वीक्रियते तथापि प्रत्येकमेकवचन उत्पन्ने रामस् रामस् इति स्थिते यदि परत एकशेषस्तदा स् रामस् इति प्रसज्येत । एकवचनं न^४ निवर्तितं तदन्ताद् द्विवचनं च नोत्पद्येत, गोदो वरणा इत्यादौ च पृथक् द्विवचनबहुवचनयोः परत एकशेषे तयोः श्रवणप्रसङ्गः । अथ विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तथापि निवर्तमानः शब्दो यद्यपि सह विभक्त्या निवर्तते शिष्यमाणस्य त्वेकवचनश्रवणप्रसङ्गः । यदि पुनः सह विवक्षायामेकशेष इति पक्षे परस्परसन्निधानादेकार्थस्यानेकार्थत्वोपजननात् प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेषस्ततश्च रामो च रामो चेति विगृह्यैकस्य विभक्त्यन्तस्य निवृत्तावपरस्तादृश^५ एवावशिष्यते । एवं रामा इत्यत्रापीति पक्ष आश्रीयेत । द्वन्द्वेऽप्येषैव गतिरित्येकशेषपक्षो दुष्टश्च दुष्टमादश्चेति शब्दालङ्कारादवधारयम् । विस्तरभयात्तु नोच्यते ।

१. सुत्पन्नायामिति क० पु० ।

२. पिता मातृभ्यामिति क० पु० ।

३. स्वीति द्विवचनम् क० पु० ।

४. नेति नास्ति क० पु० ।

५. हृष्यशिवश्च इति क० पु० ।

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १।२।६४ ॥

सरूपाणां मध्ये एक एव शिष्यते नेतरे एकविभक्तौ परतः ॥

तस्मात् राम-राम औ इति स्थिते इत्यलौकिकमेतत् प्रक्रियावाक्यमुह्यते न तु लौकिकम् । अलौकिके च विभक्त्येकादेशकार्यादि न प्रवर्तते, प्रत्युक्तानामेवान्वाख्यानात्^१ कथं तर्हि तत्रैकशेषशास्त्रं प्रवर्तते, नानेनैकशेषो विधीयते किन्तु वृत्तिविषय एकस्यापि शब्दस्यानेकार्थाभिधानशक्तिरस्तीति ज्ञाप्यते । यदि ह्येकैकार्थनिवेशिनः शब्दास्तत्कथमितरनिवृत्तौ शिष्यमाणाद् एकस्माद् द्वयादि-प्रतीतिः । अथैकस्याप्यनेकार्थत्वम् तत् किमेकशेषवचनबलात् स्वभावत एव वा । नाद्यः नहि स्वतोऽसती शक्तिर्वचनशतेनाप्युत्पादयितुं शक्या । अन्ये त्वेकस्यैवानेकार्थो-पस्थापने समर्थत्वान्नानेकप्रयोगप्रसङ्ग इति किमेकशेषारम्भेण । तस्माद् रामावित्येक-शेषवृत्तेरित्याया अप्यर्थमभिनेतुं हस्तचेष्टादिस्थानीये राम राम औ इत्याकारके अलौकिक एव वाक्ये बुद्धघोत्प्रेक्षिते त्येकस्यैवानेकार्थत्वं सरूपेष्वस्ति न तु द्वन्द्व इव प्रत्यर्थत्वमित्यभिधातुमेकशेषसूत्रमुच्यत इति निष्पन्नोऽर्थ इत्यलमियता ॥

सरूपाणाम् । समानं रूपं येषां ते सरूपाः “ज्योतिर्जनपद” [६।३।८५] इत्यादिना समानस्य सभावः । रूपं च श्रोत्रग्राह्यं शाब्दं विवक्षितं शब्दानुशासन-प्रस्तावात्, न चाक्षुषं नीलादि । सरूपाणामिति निधरिणे षष्ठीत्याह-सरूपाणां मध्य इति । एकः शिष्यत इति ।

- वस्तुतः अलौकिकप्रक्रियावाक्य एव शास्त्रं प्रवर्तते न लौकिके । नहि परिनिष्ठिते रामाः रामानित्यादौ पूर्वसवर्णादिकार्यप्रवृत्तिसम्भवः । सूत्राग्राह्येः । एवं चालौकिके “वृद्धिरेचि” [६।१।८८] इत्यादीनां प्रवृत्त्या सारूप्याभावादेकशेषो न प्रवर्तते । अतः विभक्तावनुरूप ज्ञायामेवैकशेषः प्रवर्तते । जननीपरिच्छेदनाचक्रमातृशब्दे यदि नैकशेष इष्यते तदा “बुद्धो यूना तस्मिन्मनस्येदेव विशेषः” [१।२।६५] इत्यत एवकारोऽपक्रष्टव्यः । अतएव “प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः” [वा० १।२।६४] इति चार्तिकेन सह न फलमेदः । यदि त्वग्रिमभाष्यादौ जसादिष्वितिशेषं कृत्वा चार्तिकं व्याख्यायत एवेति तदैकशेषोऽभीष्टः । एवं च रामराम औ इति स्थिते इत्येषुधानां घोषनायैव न तु वस्तुस्थितये, किन्त्वस्तस्यैवाद् विभक्तेः पूर्वमेवैकशेषप्रवृत्तिर्ज्ञेया ।

सजातीयापेक्षत्वाद् निर्धारणस्य, श्रुतत्वात् समानरूप एवावशिष्यते । एकशब्दः संख्यावाची तदुपादानसामर्थ्यादिवधारणं गम्यत इत्याह--एक एवेति । शेषशब्दश्चायं निवृत्तिमदवस्थानवाची । तत्र स्थितेः^१सर्गसिद्धत्वेनाविधेयत्वादितरनिवृत्तिरेव विधीयत इत्याह-नेतर इति । एकविभक्तौ परत इति । समुदायादिति शेषः । तेन समुदायात्परस्यामेकस्यां विभक्तौ विवक्षितायामित्यर्थः । एतच्च प्रागेव व्युत्पादितम् । नन्वेवमेकग्रहणमनर्थकम् समुदायादनेकविभक्त्यभावेन व्यावर्त्याभावात् । सत्यम् । विभक्ता^२वितीयत्युच्यमाने पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तावुत्पन्नायामित्यपि पक्षः शङ्क्येत तत्र च प्रागेव दोष उक्तः । अतः समुदायात्प्रतिपत्त्यर्थमेकग्रहणम् । न चात्रापि पक्षे मातृमातारावित्यत्र प्रसङ्गः । अर्थविप्रतिषेधात् । “विरूपाणामपि समानार्थानामेक-शेषः” [वा०] इति वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ चेति यथा सिद्धयेत । इतरथा द्वन्द्वः स्यात् । इह एकश्च-एकश्च द्वौ च^३ द्वौ चेत्येकशेषो न भवत्यनभिधानात् । सति त्वभिधाने भवत्येव विंशती इति, आदशतः परेषु संख्याशब्देषु । रूपग्रहणन्त्वर्थभिन्नानामपि यथा स्यात्, अक्षाः, पादाः, माषा इति । अन्यथा समानानामित्येतावत्युक्ते यत्र सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्यात्, अर्थभेदे^४न स्यादिति । व्यक्तिः पदार्थ इति पक्षे यावद् व्यक्तिस्तत्तद्प्रयोगे प्राप्त एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रम् । आकृतिपक्षे त्वेकेनैवाविनाभूतानेकव्यक्ति-लाभादनर्थकम् । शिष्टं भाष्यादितोऽवगन्तव्यम् ।^१

१. स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वादिभिः स शिष्यते । यथा भूवादय इत्यत्र वादयश्च वादयश्च वादयः । बहुव्रीहेः शेषः । एकग्रहणं किम् । द्विवद्भोः शेषो माभूत् । एकविभक्ता-विति किम् । पथः पथो जरयतीत्यत्र प्रथमाद्वितीययोः सरूपयोरेकशेषो मा भूत् ।

अत्र सविभक्तिकानामेकशेषः इत्यपि पक्षः सम्भवति । यतो हि विभक्तिशब्दः कारकपरः । विभज्यत अनेन प्रादिपदिकार्यं इति व्युत्पत्तेः परशब्द इष्टवाची । तथा चेकस्मिन् कारके परत इष्टे विवक्षिते यानि सरूपाणि तेषां मध्ये एक एव शिष्यते नेतर इति । कारकं हि विवक्षितत्वात् स्वनिमित्तां विभक्तिं जनयतीति । सहविवक्षायां चायमेकशेषः ।

१. तत्र स्थितेऽप्युत्सर्गेति क० पु० ।
२. विभक्तावित्युच्यमान इति क० पु० ।
३. द्वौ चेत्येकः नास्ति क० पु० ।
४. भेदेनेत्यधिकः ख० पु० ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ ६।१।१०२ ॥

अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णादीर्घ एकादेशः स्यात् ।
इति प्राप्ते^१ ।

॥ नादिचि^२ ॥ ६।१।१०४ ॥

अवर्णादिचि न पूर्वसवर्णः । वृद्धिरेचि [६।१।८८] । रामौ ॥

प्रथमयोः । अत्र निर्देशस्य तुल्यत्वात् तिङ्ः प्रथमयोर्यदि ग्रहणं स्यात् ततः पचेते कुर्वन्तीत्यादावेव पूर्वसवर्णादीर्घः स्यात् । मैवम् । “दीर्घाज्जिसि च” [६।१।१०५] “तस्माच्छसो नः पुंसि” [६।१।१०३] इति ज्ञापकाच्च “वा सुप्यापिशलेः” [६।१।१०२] इत्यतः सुपीत्यनुवृत्तेः सुप्रथमयोरेव ग्रहणात् । अत एव स्वादेरेव ग्रहणमित्यपि न शङ्क्यम् । यद्यपि प्रथमाशब्दः स्वीजस्वरूपे त्रिके लुठ इति द्विवचनमयुक्तम् । तथापि साहचर्यात् प्रथमाशब्देनोद्भूतावयवत्वेन प्रथमाद्वितीयासमुदाय उपलक्ष्यते तदभिप्रायं द्विवचनमित्याह—अकः प्रथमाद्वितीययोरिति । यदेयं षष्ठी तदा तयोः सम्बन्धिन्यचीति व्याख्येयम् ।

आकरे तु प्रथमयोरिति सप्तमीति स्थितम् । तदाचि अजाद्योरिति योज्यम् “यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे” [प० ३३] इत्युक्तेः । पूर्वग्रहणमग्नी इत्यत्र

एवं च पयः पयो नयति देवदेव इत्यादावेकशेषवारणे अक्षाः पश्यन्तामित्यादौ सत्यप्येकशेषे अक्षाः भज्यन्ताम्, भुज्यन्ताम्, दीप्यन्तामित्यादौ सहविवक्षाभावे तथा प्रयोगसाधनाय तन्त्रमेवाश्रयणीयम् । तथा च तन्त्रेणैव निर्वाहे नेकशेष आरम्भणीयः । परन्तु सर्वत्र तन्त्रः स्यादेवेत्यत्र प्रमाणाभावात् कदाचिद् द्वन्द्वो मा भूदित्येतदर्थं सूत्रमारब्धव्यम् । एकविभक्त्यावित्यत्रैकग्रहणं व्यर्थमेव । अतएव भाष्ये विभक्तिमात्रस्य सारूप्य उपलक्षणत्वमुक्तम् त्यक्तं चैकग्रहणम् ।

1. प्रथमयोः पूर्वसवर्णः [६।१।१०२] इति सूत्रेण राम औ इत्यत्र पूर्वसवर्णादीर्घे प्राप्ते इत्यर्थः ।
2. आदिति किम् १ । अग्नी । इचीति किम् १ । रामान् । “वृद्धिरेचि” [६।१।८८] इति वृद्धिरेव स्यादित्यर्थः ।

चुट् ॥ १।३।७ ॥

प्रत्ययाद्यौ चुट् इतो स्तः । इति जलोपः ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ १।३।४ ॥

विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न । इति न सकारलोपः ।
एकशेषः । पूर्वसवर्णदीर्घः । रामाः ॥

विनिगमकाभावात् कदाचित्^१ परसवर्णो मा भूत् इति । सवर्णग्रहणं^२ विस्पष्टार्थम् ।
“अकः सवर्णे दीर्घः” [६।१।१०१] इत्यतो दीर्घ इत्यनुवृत्तेः पूर्वो दीर्घ इतीयताऽ-
प्येतज्जातीयदीर्घस्य लाभात् । दीर्घं इत्युक्ते त्रिमात्रेऽपि स्थानिनि त्रिमात्रो न भवति ।
“अतो गुणे” [६।१।६७] इत्येतच्च सवर्णदीर्घमेव बाधते नामुमु । “पुरस्तादपवादा
अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्” [५० ६०] इति व्याख्यानात् ।

तेन रामा इत्यत्र “अतो गुणे” [६।१।६७] न भवति ।

रामाविति । “नादिवि” [६।१।१०४] इति पूर्वसवर्णे निषिद्धेऽपवादाभावे
पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायाद् “वृद्धिरेव” [६।१।८७] इति वृद्धिरेव ॥

चुट् इति । “आदित्रिटुडवः” [१।३।५] “षः प्रत्ययस्य” [१।३।६] इत्यत
आदिः प्रत्ययस्येति चानुवर्तत इत्याशयेनाह—प्रत्ययाद्याविति । “चुट्प्राः प्रत्ययस्य”
इत्येकयोगे कर्तव्ये पृथग्योगकरणमस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन “तेन वित्तश्चुञ्चुप्-
चणपो [५।२।२६] केशचणः । “नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भटचः”
[५।२।३१] अवटीट इत्यादी टचयो^३ नेत्वम् । तथा च वक्ष्यति चुट् अस्यानित्यत्वात्
चस्य नेत्वमिति । जलोप इति । इतिर्हेतो यतो हेतोर्यस्येत्संज्ञा कृता ततस्तस्य
लोपो भवतीत्यर्थः । यद्वा इच्छब्दात् सप्तमी इतीति । तेनेति-इत्संज्ञायां जलोपः
प्रयोजनमित्यर्थः । शास्त्रीयकार्याभावेऽपि प्रयोगे श्रवणं मा भूदिति लोपार्थेत्संज्ञा
विधीयत इति भावः । जसः सस्यापि “हलन्त्यम्” [१।३।३] इतीत्वे प्राप्तेऽत आह—
न विभक्तौ तुस्मा इति ।

१. कदाचित्सवर्णं इति ख० पु० ।

२. ग्रहणमिति नास्ति क० पु० ।

३. अतो गुणे गुणो न भवतीति ख० पु० ।

४. चकपोरिति क० पु० ।

एकवचनं संबुद्धिः ॥२।३।४९॥

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ।

एङ्हस्वात् संबुद्धेः ॥६।१६९॥

एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्च हल् लुप्यते संबुद्धेश्चेत् । हे राम । हे रामी ।
हे रामाः ।

विभक्तौ किम् । “अचो यत्” [३।१।६७] चेयम् । “उर्णाया युस्” [५।२।१२३] उर्णायुः । “रुधादिभ्यःश्नम्”^१ [३।१।७८] “तस्यस्थमिपां तान्तन्तामः” [३।४।१०१] अचिनवम् । कथं तर्हि “इटोऽत्” [३।१।१०३] भवेयम् । “किमोऽत्” [५।३।१२] क इत्यादौ तस्येत्संज्ञा । अत्र मिश्राः—“इदमस्थमुः” [५।३।२४] इति विहितस्य थमो मकारस्येत्संज्ञापित्राणार्थादुकारोच्चारणादयमपि निषेधोऽनित्य इति ज्ञाप्यते । अन्यथाऽस्य “प्राग्दिशो विभक्तिः” [५।३।१] इति विभक्तित्वा-
दनेनैवेत्त्वनिषेधे^२ सिद्धे किं तेनेति । हेरोतस्तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञ इति निषेधो नाशङ्कनीयः । तु इति वर्गग्रहणाद् “भस्य रत्” [३।४।१०५] पचेरत् इति नस्यापि नेत्वम् । “अतो गुणे” [६।१।६७] इति पररूपं प्राप्नोति तत्राह—पूर्वसवर्णदौर्ब इति । परत्वादिति भावः । रामा इति । तस्येत्वे निषिद्धे तु रुत्वविसर्गौ ।

एकवचनमिति । अवश्यापेक्षिते प्रथमासम्बोधनपदाधिकारे सप्तमी बहुवचने-
ऽप्रसङ्गात् सु संबुद्धिरित्येव सिद्ध एकवचनग्रहणमेकं वक्तुमिति व्युत्पत्त्या प्रत्ययमात्र-
स्येव संज्ञा यथा स्यात् । अन्यथा “सामन्त्रितम्” [२।३।४८] इति पूर्वसूत्रे तदन्तस्या-
मन्त्रितसंज्ञा कृतेति प्रक्रमाभेदायेयमपि तदन्तस्य स्यात् ।

एङ्हस्वादिति । अत्र संबुद्ध्याक्षिप्ता प्रकृतिरेङ्हस्वाभ्यां विशेष्यते विशेषणो-
न च तदन्तविधिरित्याह—एङन्तादिति । यदि तु-एङ्हस्वोभाभ्यामेव परस्य हलो लोप
उच्यते न तदन्तायाः^३ प्रकृतेस्ततो हे कतरदित्यत्राप्यङ्ङोस्कारात् परस्य हलो

१. रुधादिभ्यःश्नम् इति क० ख० ग० पु० । श्निमि विभक्तिरवाभावाद्संगतः । अतः
तस्यस्थमिपामित्यपि सूत्रं मया निवेशितम् ।

२. निषेधे इति नास्ति क० पु० ।

३. तदन्तयोः प्रकृतेरिति ख० पु० ।

अमि पूर्वः ॥६१॥१०७ ॥

अकोऽमि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ ।

लोपः स्यात् । प्रकृतिविशेषणत्वे न भवति । टिलोपेन प्रकृतेरह्रस्वान्तत्वात् । अदुडोऽकारस्य च प्रकृत्यनवयवत्वात् । अत्र “हल्ङ्याभ्यः” [६।१।६८] इत्यतो हलित्यनुवर्तते तदेङ् ह्रस्वाभ्यां संबुद्ध्याच विशिष्यते । एङ् ह्रस्वात्परं हल् सम्बुद्धेश्चेत् संबन्धीति । यदि तु हलमननुवर्त्य एङ् ह्रस्वाभ्यां संबुद्धेरेव लोपो विज्ञायते हलनुवृत्तावपि वा एङ् ह्रस्वाभ्यां संबुद्धिस्तया च हल् विशिष्यते ।

एङ् ह्रस्वात् परा या संबुद्धिस्तस्याः यद्वल् तस्य लोप इति । ततो हे ज्ञानेत्यत्र न स्यात् । ज्ञान स् इति स्थिते लोपात्परत्वादतोऽमि कृते परत्वात् नित्यत्वाच्चाभि पूर्वत्वे च कृते व्यपवर्गाभावात्^१ “उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्” उभयत आश्रयणे ऽन्तादिवद्भावाभावाच्च संबुद्धेलोपो न स्यात् । हलि तु विशिष्यमाणे भवति । एकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणाद् हलो मकारस्य ह्रस्वान्तात् परत्वात् संबुद्धित्वाच्चेति तदेतदाह-एङन्तादित्यादिना चेदन्तेन ।

एङ् ग्रहणं किम् । हे हरे, हे विष्णो इत्यत्रापि यथा स्यात् । ननु ह्रस्वादित्येव सिद्धिः । न सिद्धयति परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वं संबुद्धिगुणे कृते सम्प्रत्यह्रस्वान्तत्वात् । ननु ह्रस्वान्ताद्विहिता या संबुद्धिरिति विहितविशेषणं विज्ञास्यते । मैवम् । हे लक्ष्मि हे ब्रह्मबन्धु इत्यात्राव्याप्तेः । न च सकृच्छ्रुतस्य ह्रस्वशब्दस्य विहितविशेषणत्वं संबुद्धिविशेषणत्वञ्चेत्युभयं शङ्क्यम् । सर्वथाऽपि यः स्वभावत एङन्तस्तदर्थमेङ्^२ ग्रहणं कार्यम् । यथा हे शब्दमतिक्रान्तोऽतिहेः हे अतिहे ब्राह्मण । विहितेरे^३प्रत्ययो येन स विहितेरेः हे विहितेरे । कृतो डो प्रत्ययो येन स कृतडोः । हे कृतडो । अर्चित उः शम्भुर्येन स अर्चितोः । हे अर्चितो । गोतो णित्वं त्वत्र नास्ति तपरत्वेन गोद्यवो-रेवोपलक्षणात् ।

अन्ये तु दिव्सिर्वोविचि गुरो वलोपे हे दे हे से इत्युदाहरन्ति । तदसत्त्वान्ताद्वातोर्विचो भाष्यकृताऽनभिमतत्वात् । कथमन्यथा “लोपो व्योर्वलि”

१. कवर्गाभावादिति क० पु० ।

२. एङन्त इति नास्ति ख० पु० ।

३. ह्यरे इति क० पु० ।

लशक्वतद्धिते ॥१।३।८॥

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशक्वर्गा इतः स्युः । इति शलोपः^१ । पूर्वसवर्ण-
दीर्घः ।

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥६।१।१०३॥

तस्मात् पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसः सस्य नः स्यात् पुंसि ॥

[६।१।६६] इति वलोपं प्रत्याचक्षीतेति संक्षेपः ।

अमि पूर्वइति । “अकः सवर्णे दीर्घः” [६।१।१०१] इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते
अचीति महाप्रकृतम् । पूर्वसवर्णं इति प्रकृतेऽपि पूर्वग्रहणं पूर्वं एव वर्णो यथा स्यात्
पूर्वसवर्णो मा भूत् । अन्यथान्तरतम्यात् त्रिमात्रः स्यात् । राममित्यादौ च प्रथमयो-
रित्येव सिद्ध आरम्भसामर्थ्याद् यद्यपि दीर्घो न प्राप्नोति । तथापि ह्रस्ववत्
प्लुतोऽपि कदाचित् स्यादनांतर्याविशेषात् । अतः पूर्वग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वस्य वर्णस्य
यादृशं रूपं तदेवातिदिश्यत-इत्याह-पूर्वरूपमिति ।

यदा त्वनाश्रितार्थं शब्दमात्रं स्वरितत्ववशादनुवर्तते इति पक्षे पूर्वग्रहणमात्र-
मनुवर्तते सवर्णग्रहणं तु निवर्त्यते तदा पूर्वग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

लशक्वतद्धित इति । “आदित्रिटुडवः” [१।३।५] इत्यत आदिरित्यनुवर्तते ।
“षः प्रत्ययस्य” [१।३।६] इत्यतः प्रत्ययस्येति । अतद्धित इति पर्युदासाद्वा लभ्यत-
इत्याह-प्रत्ययाद्या इति । लश्च शश्च कुश्चेति समाहारद्वन्द्वे नपुंसकं सूत्रे । तदेतदतरेतर-
योगेन वृत्तौ विवृणोति-लशक्वर्गा इति । अतद्धिते किम् । “प्राणिस्थादातो लज्जन्तर-
स्याम्” [५।२।९६] चूडालः । लोमादिभ्यःशः^१ । लोमशः^२ । कर्णललाटात्कनलङ्कारे”
[४।३।६५] कर्णिका ॥

तस्माच्छसो नः इति । तच्छब्देनानन्तरः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते । शस इति
चावयवषष्ठी स चावयवः^३ परत्वेन विशेष्यते । पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य सस्य शसोऽ
वयवस्येति । न तु तस्मात् परस्य शस इत्यन्वयोऽसम्भवात् । न हि कृते पूर्वसवर्णदीर्घं

१. शलोप इति । राम शस् इति स्थिते शसः शस्य लोप इत्यर्थः ।

१. श इति क० पु० ।

२. लोमस इति क० पु० ।

३. सचावयव इति क० पु० ।

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ ८।४।१ ।

रेफकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥ ८।४।२ ॥

अट्कवर्गपवर्गआङ्नुम् एतैर्व्यस्तैः समस्तैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे । इति एत्वे प्राप्ते ।

एकादेशे^१ ततः परः शसस्ति व्यववर्गाभावात् । “उभयत आश्रयणे नान्तादिव द्वावः” । पुंसीत्येतत्तु सामर्थ्यात् प्रकृतिविशेषणम्, पुंसि वर्तमानायाः प्रकृतेः । पूर्वसवर्णदीर्घादिति । तस्मात् इति किम् । एताव गाः पश्य । “औतोऽमुशसोः” [६।१।६३] इत्याकार एकादेशो न पूर्वसवर्णदीर्घोऽयमिति ।

अट्कुप्वाङिति । “रषाभ्यां नो णः समानपदे” [८।४।१] इति सर्वमनुवर्तते । रषाभ्यामिति पञ्चमानिर्देशाद् व्यवहितस्य न प्राप्तोतीत्ययमारम्भः । तत्र सर्वैरेव व्यवयस्य काप्यसम्भवादेकैकमात्रव्यवायस्वीकारेऽर्क्येत्यादावनेकव्यवायेऽप्रसङ्गात् एत्वनिषेधाय^३ क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नाशब्दपाठसामर्थ्यात् सरूपाणामित्यादिज्ञापकाच्चे-
हाडादिभिर्यवयवमात्रमुपलक्ष्यते । सचैकेनानेकेन वाऽविशेषाद् गृह्यत^४ इत्याह—
व्यस्तैः समस्तैश्चेति । एवं चादर्शनेत्यादावपि प्रसङ्गादडादिग्रहणं परिगणनार्थम् । अडादिभिरेव व्यववाये नान्यैरिति । योगविभागो वा । व्यववाये^५ऽपीत्येको योगो विध्यर्थः । अट्कुप्वाङित्यपरो नियमार्थः । छान्दसो भिसो लुक् । एमिरेव व्यववाये भवति नान्यैरिति^२ । इह कस्मान्न भवति प्रकल्प्यमान इति । अड्व्यवाय

१. शस इति किम् । रामाः । पुंसीति किम् । बह्वीर्धेनूः । इह तु चञ्चा प्रतिकृतिश्चञ्चा । “लुमनुष्ये” [५।३।६८] इति कनो लुपि कृते “लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने” [१।२।५१] इति पुंसोऽपि स्त्रीलिङ्गता । तेन नत्वं न । चञ्चाः पश्य ।
२. रषाभ्यामिति पञ्चम्या “तस्मादित्युत्तरस्य” [१।१।६७] इति परिभाषासूत्रवलेनोप-
स्थितेऽव्यवहितोऽंशे “अट्कुप्वाङ्” [८।४।२] इति सामर्थ्यात् तदतिरिक्ताव्यवहित-
परत्वेनादर्शनेत्यत्र शास्त्राभाव उपपाद्यते कैश्चिन्नवीनैः । परन्तु सत्यपि तदतिरिक्तत्वेन

१. एकादीर्घे एकादेशे इति क० पु० ।
२. नांहादिवत् इति क० पु० ।
३. एत्वनिषेधोऽयमिति क० पु० ।
४. वाविशेषागृह्यत इति क० पु० ।
५. व्यववाऽपीत्येक इति क० पु० ।

पदान्तस्य ॥ ८४।३७ ॥

पदान्तस्य नस्य एत्वं न स्यात् । रामान् ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १।४।१३ ॥

प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादिशब्दः प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञः स्यात् ॥

इति प्राप्नोति "कृत्यचः" [८४।२६] इति । अत्र कैयटः क्षुम्नादेराकृतिगणत्वाण्ण-
त्वाभाव इति । कुर्वन्तीत्यत्र परसवर्णस्यासिद्धत्वान्न एत्वम् । अट्त्वेनैव सिद्धे
पुनराङ्ग्रहणं "पदव्यवायेऽपि" [८४।३८] इति निषेधबाध^१नाथम् । तेन पर्याणद्धम्
निराणद्धमिति एत्वम् सिद्धयति । नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तेन बृंहण-
मित्यादौ नुमभावेऽपि भवति । प्रेवन्मित्यत्र सत्यपि मुमि न भवति ! तद् यथा
"नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्" [आप० श्रौ० १०।१] इति कालोपलक्षणे सत्यपि
दिवा नक्षत्रदर्शने वाङ् न विसृज्यत उपलक्षितस्य रात्रिरूपस्य कालस्याभावात् ।
रात्रौ चासत्यपि दर्शने विसृज्यते तस्य कालस्य^२ भावात् तथेहापि ज्ञेयम् । इति णत्वे
प्राप्त इति । रामानित्यत्र ॥

"न भाषूपकमिगमिप्यायीवेपाम्" [८४।३४] इत्यतो नेत्यनुवर्तते । नो
ण इति च प्रकृतमित्याशयेनाह—एत्वं न स्यादिति ।

यस्मात् प्रत्ययविधिरिति । प्रत्ययशब्देन सम्बन्धिशब्दत्वात् प्रकृतिराक्षिप्यते सा
यस्मादित्यनेन निर्दिश्यते सैव च तदादीति तदाऽपि प्रतिनिर्दिश्यते । यत्तु यस्माद्धातोः

संकोचे प्राधान्याद्वादिक्तृकव्यवायातिरिक्तव्यवायाभाव इत्येवं संकोचेऽपि दोषस्य
दुरुद्धरतया नायं प्रकारः समीचीनः । एषाट्कुप्वाङिति द्वितीययोगस्य नियमार्थत्वे
एतत्कृतृकव्यवायातिरिक्तत्वेन व्यवायेऽसीति सूत्रस्यव्यवायपदार्थे संकोचेऽपि दोषो
दुरुद्धर एव । एवं निषेधमुखेन नियमस्य प्रवृत्तावेतत्कृतृकव्यवायातिरिक्ताक्षरपमाग्नायिक-
व्यवाये न भवतीति स्वीकारे सृस्तेत्यादौ दोषवारणेऽप्युक्तदोषस्तदवस्य एव ।
तस्मात् "तु शरा न" इत्येवं निषेधेन सिद्धे अट्कुप्वाङिति गुरुभूतयोगकारणेनाप्रधान-
भूते व्यवायकतर्थे एतदतिरिक्तत्वेन संकोचात्सर्वं सिद्ध्यतीति ।

१. कुर्वन्तावित्यत्रेति क० पु० ।

२. निषेधतार्थं इति ख० पु० ।

३. कालस्याभावादिति क० पु० ।

टाडसिडसामिनात्स्याः ॥ ७।१।१२ ॥

अकारान्तादङ्गाद्यादीनां क्रमादिनादयः स्युः । एत्वम् । रामेण ।

प्रातिपदिकाद्वेति प्राचा व्याख्यातम् । तदसत् । ड्याबन्तसुबन्ततिङन्तानां प्रत्ययपराणामसंग्रहापत्तेः । स्त्री इयतीत्यादावतिप्रसङ्गापादनविरोधाच्च । तत्प्रकृतिभूतमादिर्यस्य तत् । कथन्तहि^१ भिनत्ति संचस्करतुरिति सुट्शनम्सहितस्य भवति । यतस्तस्य वा भवति तदादेर्वा भवति न चेदन्तत् नापि तदादीति । नैष दोषः । “तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यत” [५० ६०] इति तदेवेदम्भविष्यति । यस्मादिति किम् । तदादीति तच्छब्देन परामर्शनीयस्य संज्ञिनो निर्देशार्थम् । विधिग्रहणं प्रत्यये पर इति मा विज्ञायीत्येवमर्थम् । तथाहि विज्ञायमाने स्त्री इयतीत्यत्र “यस्येति च” [६।४।१४८] इति स्त्रीशब्देकारस्य लोपः स्यात् । इदमः परिमाणे वतुप् । “किमिदम्भ्यां वो घः” [५।२।४०] घस्येयादेशे । “ईदम ईश्” [५।३।३] । “यस्येति च” [६।४।१४८] ईशो लोपः । “उगितश्च” [६।३।४५] इति ङीप् । अस्ति चात्रापीयच्छब्दः प्रत्यय इति स्यात् प्रसङ्गः । न चेशो लोपस्य “असिद्ध-वदत्राभात्” [६।४।२२] इत्यसिद्धत्वम् । प्राग्भादसिद्धत्वमिति केषांचिदभ्युपगमात्, अनित्यत्वाद्वा । यद्यपि स्त्रीशब्दात् सोर्विधिरस्त्येवेति तदपेक्षमङ्गत्वमस्ति तथापि “यस्येति च” [६।४।१४८] इत्यत्र तद्वितादिनिमित्ता यस्य भसंज्ञा तस्यैव लोपो विधीयते ।

^१विधिग्रहणे तु सति यस्माद् यो विहितस्तस्मिन्नेव तस्याङ्गसंज्ञेत्यङ्गशब्दः सम्बन्धिशब्दः^३ संप्रदाते । तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम् । तदङ्गमितीयत्युक्ते करिष्यावः

१. वस्तुतस्तु विधिग्रहणाभावेऽपि प्रत्यासत्या यः प्रत्ययोऽस्ति तन्निमित्तिकेवाङ्गसंज्ञेति वक्तुं शक्यत्वेन दोषाभावेऽपि स्पष्टतया बोधयितुं विधिग्रहणम् । प्रत्ययान्तराद्यं किम् न्यविशत । अप्र “नेविशः” [१।१।१७] इति नेरुसर्गाद्विधिरस्तीति तदादेरङ्गसंज्ञा स्यात् । ततश्चोपसर्गात्प्रागडागमः स्यात् ।

१. भिनन्त इति ख० पु० ।

२. तदपेक्षरवमंगरमिति क० पु० ।

३. सम्बन्धिशब्द इति नास्ति क० पु० ।

सुपि च ॥७१३॥१०२ ॥

यत्रादौ सुपि परेऽकारान्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

अतो मिस ऐस् ॥ ७११९ ॥

अकारान्ताद् भिस ऐस् स्यात् ।

अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ १११५५ ॥

रामैः ।

पचाव इत्यादौ विकरणान्तस्य न स्यात् न हीदन्तदिति । नुमःप्रयोजनं कुण्डानी-
त्यादौ, नुमः पूर्वान्तत्वस्य अवस्थितत्वात् । कथं तर्हि कर्ता, एतीत्यादावङ्गत्वं तदेवेदं
न तु तदादीति । सत्यम् । व्यपदेशिवद्भावादित्यपि तदादि । अन्ये तु यस्मात्
प्रत्ययविधित्तस्य य आदिर्वर्णः स आदिर्यस्य समुदायस्य परप्रत्ययावधिकस्य तस्य
संज्ञा । उष्ट्रमुखवदेकस्यादिशब्दस्य लोपः । तेन केवलस्य सविकरणस्य समुत्कस्य
सनुम्कस्य सिद्धा संज्ञेत्याहुः ।

प्रत्यय इति किम् । स्थर्थम् भवर्थम् । अस्त्यत्र चतुर्थ्येकवचनस्य विधिः सति
तु प्रत्यय इत्यस्मिन्नङ्गशब्दः सम्बन्धिशब्दो भवतीति । यदपेक्षं यदङ्गं तस्य
यस्मिन्नेवाजादाविति विज्ञानादर्शशब्दे परत इयङादिर्न भवति । इह प्रकृत्यादि
प्रत्ययेऽङ्गमितीयता सिद्धे सम्बन्धिशब्दत्वाच्च या प्रकृतिस्तदादेस्तस्मिन्नेव प्रत्ययेऽङ्ग-
संज्ञेति, नास्ति प्रसङ्गोऽपि तथापि न कृतमित्येव ।

टाङ्सीति । “अतो मिस ऐस्” [७११८] इत्यतोऽत इत्यनुवृत्तेन सामानाधि-
करण्येन विशेषणादङ्गस्येत्यधिकृतं षष्ठ्यन्तमपि पञ्चम्या विशेषणेन तदन्तविधिरित्य-
कारान्तादङ्गादिति । यथासंख्यमाश्रित्याह—क्रमादिति । रामेणेति । राम टा इति
स्थिते “चुट्” [११३७] इति टस्येत्वम् । तस्य लोपः । इनादेशः । आद्गुणः ।
“अटकुप्वाङ्” [८१४२] इति णत्वम् ।

अतो मिस ऐसिति । “अनेकाल्शित्सर्वस्य” [१११४५] इति सर्वादशेष्यम् ।
नन्वेसेव क्रियताम् वृद्ध्या च रामैरित्यादि सेत्स्यति । भवम् । अतो गुणे” [६११६७]
इति पररूपप्रसङ्गात् । न चैकारोच्चारणसामर्थ्यत्तिदभावः अन्यथेसमेव विदध्यादिति
वाच्यम् । इस्करणे निजंरसिरित्यनिष्ठरूपापत्तेः । निजंरसैरिति रूपसिद्धयर्थमेस्-

डेर्यः ॥७१११३ ॥

अतोऽङ्गात् परस्य डे इत्येतस्य यादेशः स्यात् । स्थानिवत्त्वात्
सुप्कार्यम् “सुपि च” [७१३१०२] इति दीर्घः । रामाय ।
रामाभ्याम् ।

करणं स्यात् । तस्मादेस् करणं निजंरसैरित्येवकारश्रवणार्थमपि । रामैरिति ।
नन्वत्र परत्वाद् “बहुवचने भ्रूयेत्” [७१३१०३] इत्येत्वं स्यात् ततश्चानकारान्त-
त्वादेस् न प्राप्नोति । न । नाप्राप्त एत्व आरभ्यमाण ऐस् बाधते तं “येन नाप्राप्ते
यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति” [५० ५८] इति न्यायात् “सुपिच”
[७१३१०२] इति दीर्घमिव^१ । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अपि च
“एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस् क भविष्यति । एत्वे कृते भूतपूर्वार्थात्” “सांप्रतिकाभावे
भूतपूर्वगतिराश्रीयते” [५० ७७] । तेन संप्रत्यनदन्तत्वेऽपि पूर्वमदन्तमासीदिति
भविष्यतीति चेत् । तर्हि, कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इत्येसो नित्यत्वादेत्वं
बाध्यते परस्य नित्यस्य च प्रसंगे^२ नित्यमेवेति न्यायात् ।

तदेतदुक्तम्,—“ऐस्तु नित्यस्तथा सति” इति । किञ्च भूतपूर्वगतिराश्रयि-
तुमशक्या । पदभिः, ददभिरित्यादावतिप्रसंगात् ।

डेर्यइति । डे इति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम् न सप्तम्येकवचनस्य व्याख्या-
नात् । अत एव डेरामित्यत्रास्याग्रहणम् । स्त्रियाम् इच्छायामित्यादिनिर्देशाच्च ।
स्थानिवत्त्वादिति । “स्थानिवदादेशः” [१११५६] इत्यनेन । एतच्च तत्रैव
वर्णितम्^३ किं तत् सुप्कार्यमत आह—सुपि चेति दीर्घ इति । नन्वदन्तसंनिपाताश्रयं
यत्वं तत् कथं दीर्घनिमित्तम् । “संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य”

1. वस्तुतः “बहलं छन्दसि” [७१११०] इत्यनकारान्तादपि भिस ऐसि नघैरित्यादौ
श्रवणार्थम् । तत्र हि “अतो भिस ऐस्” [७१११६] इत्यत एवैसनुवर्तते ।
2. ननु यजादौ विधीयत इत्यल्लविधिरयं तत् कथं स्थानिवत्त्वम् । नैष दोषः । अनल्लविधा-
विति स्थानिनो योऽल्ल तमाश्रितो विधिर्निषिद्धयते । यथा प्रपठ्येत्यत्र क्तवो वक्तादित्व-
माश्रित इट् निषिध्यते । न चात्र यजादित्वं स्थान्यविदेशेन किं तु स्वयमेवादेशश्चेति ।

१. सोऽपि चेति क० पु० ।

२. प्रसङ्ग-इति नास्ति क० ख० पु० । युक्तत्वान्मया संनिवेशितः ।

बहुवचने झल्येत् ॥ ६३।१०३ ॥

भलादौ बहुवचने परेऽतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् ॥ रामेभ्यः । रामात् ।
रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य ।

ओसि च ॥ ७३।१०४ ॥

ओसि परेऽतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामयोः ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ७।१।५४ ॥

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्तात् परस्यामो नुडागमः स्यात् ॥

[५० ८६] इति न्यायात् । सत्यम् । अनित्येयं परिभाषा “कष्टाय क्रमणे”
[३।१।१४] इति निर्देशात् ॥ बहुवचन इति । बहुवचने किम् रामाभ्याम् । “सुपि च”
[७।३।१०२] इति दीर्घत्वं तु रामायेत्यादौ सावकाशम् । भलाति किम् । रामाणाम् ।
“नामि” [६।४।३] इति दीर्घो हरीणामित्यादौ सावकाशः परं ह्येतत्त्वम् ।
इह कस्मान्न भवति पवध्वम्, यजध्वमिति । सुपि चेत्यतः सुपीत्यनुवर्तनीयमि-
त्याहुः । रामादिति । ङसेरात् । सवर्णदीर्घः । अदित्येव सिद्धे आदित्याकारकरणम्
“प्रतो गुरो” [६।१।६७] इत्यस्य निवा^१रणार्थम्, निजंरसादित्यत्र श्रवणार्थश्च ।
“बाऽवसाने” [६।४।५६] इति यरो द्वे स्त इति तकारस्य वा द्वित्वम् । बाऽवसान
इति विकल्पे चत्वेन पक्षे दत्वमिति । रामस्येति । “अनचि च” [८।४।४७] इति
पक्षे सस्य द्वित्वम् । सस्य चत्वं तु न भवति । प्रयत्नभेदेना^२नन्तरतमत्वात् ।

तथा च “सः स्यार्धधातुके” [७।४।४६] इति तत्त्वविधानं ज्ञापकमित्युक्तं
तत्रैव । ह्रस्वनद्याप इति । प्रकृतमङ्गं ह्रस्वादिभिविशेष्यते विशेषणेन च तदन्तविधि-
रित्याशयेनाह—ह्रस्वान्तादित्यादि । एतेन ह्रस्वनद्याप इति पञ्चमीति स्फोटितम् ।
ज्ञापकं चात्र “नामि” [६।४।३] इति । नहि प्रकृत्यागमत्वे नामङ्गसंज्ञानिमित्तं

ननु चात्र स्थानिन एकारस्याल्ल्वात्तदाश्रयं सुप्त्वमल्लाश्रयमेव । न । यस्मिन् कार्ये अल्ल
एवासाधारण्यं रूपं निमित्तादित्वेनाश्रीयते अशि हलीत्यादि स एवाल्लविधिः । सुपि
चेत्यत्र नैवंविधं किंचिदस्ति । केवलमुदाहरणेऽज्ञातमकस्यानी ॥

१. बाधार्थमिति ख० पु० ।

२. प्रबलभेदेनान्तरतमत्वादिति क० पु० ।

नामि ॥ ६।४।३ ॥

नामि परतोऽजन्तस्य दीर्घः । रामाणाम् । रामे । रामयोः ।
एत्वे कृते ।

सम्भवति । एवं चानया पञ्चम्याऽनन्यार्थया “तस्मादित्युत्तरस्य” [१।१।६७]
इति परिभाषया “आमि सर्वनाम्नः सुट्” [७।१।५२] इत्यतोऽनुवर्तमानमामीति
सप्तम्यन्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । आमीति सप्तम्या “त्रेस्त्रयः [६।३।४८] इत्यत्र
चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह—आमो नुडागम इति । षष्ठीबहुवचनस्य न तु डेरामः
तत्राट्याट्स्याङ्भिः परत्वात् बाधितत्वात् ॥

नामीति । दीर्घश्रुत्या “अचश्च” [१।२।२८] इत्युपस्थितेनाज्ग्रहणेनाङ्गस्य
विशेषणादाह—अजन्तस्येति । स चालोऽन्त्यस्यैव भवति । नामीति च नुट्सहित
आम् गृह्यते “अथर्वद्ग्रहणे नानथंकस्य” [५० १४] इति । तेन कृमिणाम्,
पामनामित्यत्र न भवति । कृमिपामशब्दाभ्यां पामादिलक्षणो नप्रत्यये टापि द्वितीये
कवचनम् । तत्र प्रत्येकमर्थवतामपि प्रत्ययानां त्रयाणां समुदायो नामित्यनर्थकमिति ।
आमीत्येव तु नोक्तम् । चर्मणामित्यत्र “नोपधायाः” [६।४।७] इति दीर्घो मा
भूदिति । शिष्टमन्यत्र ।

रामाणामिति । “अट्कुप्वाङ्”—[८।४।२] इति एत्वम् । (१भाष्यकैयट्योस्तु
“सुपि च” [७।३।१०२] इत्यस्याप्रवृत्तिः सन्निपातपरिमाषयाऽऽश्रिता “रुधादिभ्यः
श्नम्” [३।१।७८] इति सूत्रे तन्मतेनेदमत्रोपन्यस्तम् । परिभाषाऽनित्यत्ववादिनान्तु
रामायेतिवत्) यद्यप्येतत् “सुपि च” [७।३।१०२] इति दीर्घेण सिद्धयति
तथापि हरीणामित्यादावनकारान्ते दीर्घार्थं नामीत्यारब्धव्यम् तदन्यार्थमपि
स्यादिति प्राञ्चः । तदसत् । फले विशेषाभावेऽपि परत्वात् सुपि-चेत्येत
त्प्रवृत्तेरेव प्रदर्शयितुं न्याय्यत्वात् । पूर्वोपन्यस्तेन सुपि चेत्यनेनैवोदाहरणे सिद्धे
दीर्घाकांक्षाविरहाच्च नाभीत्येतदुपन्यासानुत्थानात् । तस्मादापातदृष्टौ तदुपन्यस्ते
लेखकैर्वा आकृष्य प्रक्षिप्तमिति समाधेयम् । यद्वा रामाणामित्यादौ सुपि चेत्येव
दीर्घसिद्धेः किमर्थं नामीत्येतदारब्धमिति यो भ्राम्येत् तं विषयभेदोपदर्शनेनेव
समाधातुं नामीत्येतद् व्याचष्टे—अजन्तस्याङ्गस्येति । सत्यम् । अदन्ते सुपि चेति

१. परत्वादिति नास्ति क० पु० ।

२. कष्टमन्तः नास्ति क० पु० ।

आदेशप्रत्यययोः ॥ ८।३।५९ ॥

इण्कवर्गाभ्यां परस्यादेशप्रत्यययोरपदान्तस्य सस्य मूर्धन्यादेशः
स्यात् ॥ रामेषु । पदान्ते तु हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ॥

सिद्धमत इत्यधिकारात् । हरीणाम्, विष्णूनामित्यादावजन्तमात्रे दीर्घसिद्धयर्थन्तु
नामोत्पेतदारब्धव्यमिति न वैयर्थ्यं शङ्कनीयमिति भावः । रामे इति । डोत्यस्य
ङकारलोप इकारेण सह—आद्गुण एकारः । रामयोरिति । सप्तमोद्विवचन “ओसि
च” [७।३।१०४] इत्येत्वमयादेशः । रुत्वविसर्गौ । एत्वे कृत इति । सुपि परतो
“बहुवचने भूत्येत्” [७।३।१०३] इत्यनेन ।

आदेशप्रत्यययोरिति । “इण्कोः” [८।३।५७] इत्यधिक्रियते । समाहारद्वन्द्वान्तपञ्च-
म्येकवचनम् अनित्यत्वादागमशास्त्रस्य नुमभाव इत्यालोच्याह—इण्कवर्गाभ्यां^१ परस्येति ।
“अपदान्तस्य मूर्धन्यः” [८।३।५५] इत्यधिक्रियते । “सहेः साङःसः” [८।३।५६] इत्यतः
स इति । तच्चादेशप्रत्यययोरित्यनेन विशेष्यते । एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यत^२ आदेश-
रूपो यः सकार इति न त्वादेशावयव इति । “न तिसृचतस्तु” [६।४।४] इति निर्देशात् ।
अन्यथा तिसृणाम्, विसं, विसं मुसत्तं मुसलमित्यादावपि स्थानेद्विवचनपक्षे षत्वं
स्यात् । प्रत्यये त्ववयवषष्ठी । प्रत्ययावयवस्य सस्येति न तु प्रत्ययरूपस्य सस्येति ।
साति प्रतिषेधाज् ज्ञापकात्^३ । ततश्चादेशरूपो यः सकारः प्रत्ययावयव^३रूपो यः
सकारोऽपदान्तस्तस्य मूर्धन्य इति व्याख्येयम् । आदेशप्रत्यययोरिति वृत्तिरपि सूत्रवद्
व्याख्येया । आदेशरूपेऽपि सकारे राहोः शिर इतिवद् अभेदेऽप्यवयवत्वोपचारादुभयत्र
समानाधिकरणषष्ठीति कथं चिद् योज्यम् । इण्कोरिति किम् । ससाद । भवसि ।
आदेशप्रत्यययोरिति किम् । सुपिसौ । अपदान्तस्य किम् । पदान्ते तु हरिस्तत्रेति
वक्ष्यति । भवत्ययं “विसर्जनीयस्यं सः” [८।३।३४] इत्यादेशसः स्थानिवत्वात्
प्रत्ययावयवश्चेति स्यात् प्रसङ्गः ॥

१. वस्तुतः स्थानषष्ठयेवेयं तत्रादेशे सुतरां सिद्धिः प्रत्ययेऽपि “प्रत्ययलोपे प्रत्ययलोपस्यम्”
[१।१।६२] इत्यत्राप्यप्रत्ययग्रहणात् प्रत्ययावयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्तेन न
काचित् क्षतिः

१. इण्कवर्गात्परस्येति ख० पु० ।
२. ज्ञापकादिति नास्ति क० पु० ।
३. प्रत्ययावयव रूपो यः सकार इति नास्ति क० पु० ।

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ १।१।२७ ॥

सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, इतर, अन्य, अन्यतर, त्वत् त्व, नेम, सम, सिम, पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, अपर, अधर, स्व, अन्तर, त्यद्, तद्, यद्, एतत्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवत्, किम् । डतरडतमौ प्रत्ययौ । ततश्च तदन्ताः शब्दाः ग्राह्याः । एते सर्वादय-स्त्रिलिङ्गाः ।

रामेष्बिति । सकारस्य सोष्मणोऽघोषस्यान्तरतमः ष एव मूर्धन्यः । ष इत्येव सिद्धे मूर्धन्याधिकार “इणः षोध्वम्”—[८।३।७८] इति ढत्वार्थम् । चकृद्ध्वे । अत्र रामेष्बित्यादौ “सात्पदाद्योः” [८।३।१११] इति षत्वनिषेधः कस्मान्न भवति । व्यपदेशिवद्भावेन सुमात्रस्यापि सुबन्तमिति पदत्वात् । किं च दधिसेचौ, दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समास इति कृत्वा सेचः सकारो न पदस्यादिरिति निषेधाप्रसक्तेः । १पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये स्थिरः । ततश्चेहापि प्रसज्येत “स्वादिषु”—[१।४।१७] इति पूर्वस्य पदत्वादिति चेत् । अत्राहुः—सातिप्रतिषधो ज्ञापकः प्रत्ययविषये नायं निषेध इति । प्रत्ययसंज्ञायां च प्रकृतिसन्निधाने प्रत्ययमात्रस्य पदत्वं नास्तीत्यपि ज्ञाप्यते मन्त्रेषु, सर्वेषामित्यादिनिर्देशेन । तेन परमदण्डिनावित्यादावजादेः पदस्येति विधीयमानो डमुङ् न भवति । अस्त्यत्र डम् पदान्तः प्रत्ययलक्षणो न । “उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ” [वा० सू० १।१।७२] इति प्रतिषेधो वार्तिकमते न सूत्रकृन्मते । अत एव “उत्रि च पदे” [८।३।२१] इत्यतः पद इत्यनुवर्तिं २काशिकादौ (निरूपितमदन्तप्रक्रियायाम् अन्यत्रातिदिशति एवमिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाददन्ता इत्यर्थः । सर्वादिषु तु विशेषमभिधातु) मुपक्रमते = सर्वादीनीति । सर्वशब्द आदिर्येषां तानि सर्वादीनीति बहुब्रीहिः । आदिशब्दोऽत्रावयववाची समुदायश्चान्यपदार्थः । उद्भूतावयवभेदत्वादवयवबहुत्वानुगतं बहुवचनम् । अवयवावयविनोश्च समवायः संबन्धः । यत्र च समस्यमानपदार्थानां संयोगः समवायो वा संबन्धः स तद्गुणसंविज्ञानः यथा “लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरन्ति” [ष० ब्रा० ३।८] लम्बकर्णमानयेति च ।

१. पदादिरिति ख० पु० ।

२. () कोष्ठकान्तर्गतः नास्ति क० पु० ।

नहि तत्रोपसर्जनस्य क्रियान्वयमन्तरेण संयोगसमवायी निरूपयितुं शक्येत-
इति । चित्रगुरित्यादौ तु यत्र स्वस्वामिभावादिसंबन्धस्तत्रातद्गुणसंविज्ञानः । संभवति
ह्यरण्यसंस्थितैरपि^१ गोभिः स्वस्वामिभावसंबन्धनिरूपणमिति^२ । ततश्च समासे
गुणोभूतस्यापि सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा सिद्धयति । समुदायस्य च युगपल्लक्ष्ये
प्रयोगाभावात् प्रत्येकं संज्ञा भवति । अत्र च लिङ्गम् “अदः सर्वेषाम्” [७३।१००]
इत्यादिनिर्देशः । नपुंसकत्वोपपत्तय अद्याहरति शब्दस्वरूपाणीति । आदिशब्दस्य
व्यवस्थार्थत्वादगणपठिताद् गणपठितान्येव^३ गृह्यन्ते इति दर्शयितुं गणं पठति
सर्वविश्वेत्यादि । अत्र सर्वविश्वो कृत्स्नस्य वाचको । उभद्विशब्दो द्वित्वावच्छिन्नस्य ।
द्विप्रकारवत्युभयशब्दस्य शक्तिः । डतरडतमयोः निर्धार्यमाण एकस्मिन् शक्तिः ।
अन्येतरयोः पृथगर्थे । अनिर्धारितैकत्ववत्यन्यतरस्य । शब्दान्तरं चेतन्न डतरान्तम्,
पृथक् पाठसामर्थ्यात् । तदुक्तम् कैयटेन—पशुशायाम्—“अन्यतरान्यतमशब्दाव-
व्युत्पन्नो स्वभावाद् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तते” इति । एतच्च^४ तद्धिते वक्ष्यति ।
अन्यशब्दात् स्वार्थे डतरजिति केचिदिति । तन्मतेऽस्य पाठस्तरबन्तार्थ इत्याहुः ।
त्व त्व शब्दोऽन्यार्थः स्वरभेदाद् द्विः पठितः । एक उदातोऽन्योऽनुदात्त इति काशिका ।
एकस्तान्तोऽपरोऽदन्तः द्वावप्यनुदात्ताविति ग्रन्थकृद् मन्यते । तथा च “त्वदधरमधुर-
मधूनि पिवन्तम्” [गो० गो०] इति तान्तः प्रायोजि जयदेवेन । नेम इत्यर्थे ।
समसिमौ सर्वाथौ । सिमः शक्त इत्येके । अवबद्ध इत्यपरे । मर्यादायामित्यन्ये ।
पूर्वादयः सप्त दिग्देशकालवचनाः । स्व इत्यात्मात्मीयवचनः^५ पयुंदासात्^५ न
ज्ञातिधनवचनः । अन्तरो बहिर्योगाद्यर्थः । त्यदतदौ पूर्वोक्तपरामर्शार्थौ । यद्
उद्देश्यार्थः । इदमेतदौ प्रत्यक्षनिर्देशार्थौ । अदस् व्यवहितवाचौ ।

“एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रपुज्यते” ॥

-
१. वस्तुतोऽत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरन्यथा सर्वशब्दस्य ग्रहणं न स्यादन्यपदार्थपरत्वात् ।
उक्तप्रकारश्च यत्र संयोगसमवायसंबन्धेन सम्बन्धिनो गुणपदार्थास्तत्रैव । तथा चात्रादि-
शब्दोऽवयववाच्येव येनावयविना समुदायेन समवायः सिद्धयति ।

-
१. अरण्यस्थितामिरिति क० पु० ।
२. स्वस्वमित्येतान्मात्रं क० पु० ।
३. द्वितत्तु वक्ष्यतीति क० पु० ।
४. स्वशब्द इत्यात्मात्मीयवचनान्त इति क० पु० ।
५. पयुंदासात् इति क० पु० ।

जसः शी ॥७।१।१७॥

अकारान्तात् सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । श् इत् । सर्वे ।

सर्वनाम्नः स्मै ॥७।१।१८॥

अतः सर्वनाम्नो डे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै ।

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥७।१।१९॥

अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योः क्रमात् स्मात्स्मिनौ स्तः । सर्वस्मात् ।

अलिङ्गः संबोधनैकविषयश्च युष्मदर्थः । भवच्छब्दस्तु सलिङ्गः संबोध्योऽपि वर्तते सभवान् तत्र भवानिति । अस्मत्तुच्चारयित्रर्थः । किम् प्रश्नाक्षेपार्थः । एष्वेवार्थेषु वर्तमानाः सर्वादयः सर्वादिगणे पठ्यन्ते । तेनार्थान्तरवृत्तीनां संज्ञोपसर्जन-भूतानां सर्वादीनां सर्वनामकार्यमन्तर्गण^१ कार्यं च न भवतीति । ततोऽयमर्थः उदाहृत इति नानर्थक्यम् । भवतः सर्वनामत्वे प्रयोजनम् । अकच् भवकान् ।

“त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” [१।२।७२] इत्येकशेषः । स च चैत्रश्च भवांश्च भवन्तो । “आ सर्वनाम्नः” [६।३।६१] इत्यात्वम् । भवादृक् । “सर्वनाम्नस्ततीया च” [२।३।२७] भवता हेतुना । डतरेत्यादिः कियत्तदोः निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्” [५।३।६२] “वा बहूनां जातिपरिग्रहे डतमच्” [५।३।६३] । ननु प्रत्ययौ चेत्तयोः केवलयोः प्रयोगाभावात् किं संज्ञार्थेन पाठेनेत्याशङ्क्याह-तत्तश्चेति । “यद्यपि^२ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति” [प० २७] इति “मुप्तिङन्तं पदम्” [१।४।१४] इत्यन्तग्रहणेन ज्ञापितं तथापि पाठसामर्थ्यादिह तन्नाश्रीयत-अत आह तदन्ता इति “प्रत्ययग्रहणे यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादे-स्तदन्तस्य ग्रहणम्” [प० २३] इति परिभाषयेति भावः । जसः शीति । शकारः सर्वादेशार्थः । अन्यथा “आदेः परस्य” [१।१।१४] इत्यारेव स्यात् । न च दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादिकारद्वयप्रश्लेषेणानेकाल्त्वात् सर्वादेशः । तस्य “नपुंसकाच्च” [७।१।१६] इत्युत्तरार्थत्वात् । मधुनीति । सर्वनाम्न इति । ननु “सर्वनाम्न स्मट् तत अतः डेः स्मिन्” इति सूत्र्यताम् । तत्र स्मडागमवृद्धिदीर्घयोः सिद्धमिति चेन्न ।

१. सर्वनामकार्यान्तराणीनि क० पु० ।

२. कोष्ठकान्तर्गतो नास्ति क० पु० ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥७॥१५२॥

अवर्णात् सर्वनाम्नः परस्यामः सुट् स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । उभशब्दो द्विवचनान्तः उभौ २ । उभाभ्याम् ३ । उभयोः २ । अस्य सर्वादिषु पाठः “सर्वनाम्नस्तृतीया च” [२।३।२७] इत्यर्थः ।

“अतो गुणे” [६।१।६७] इति पररूपप्रसंगात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्यम् । डप्तेरदादेश इति भाष्यमते सर्वर्णदीर्घार्थत्वात् । किं च ङ्योऽपि स्यात् भिन्नदेशेन स्मटा तद्वाधयोगात् । अन्यथा सर्वस्यामित्यादौ स्याड्विषये आमपि न स्यात् ॥

ङसिङ्घोरिति । डेरल्पाच्तरस्यापि परनिपातः सीत्रः ।

आमीति सप्तमीनिर्देश उत्तरार्थः । त्रेस्त्रय आमि यथा स्यादामो मा भूदिति । इह तु सर्वनाम्न इति पञ्चमीनिर्देशादामीति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पते । आम् च षष्ठी-बहुवचनं गृह्यते न डेराम् । तस्य हि परत्वादाद्याट्स्याड्भिर्भाव्यम् । यश्च घादाभुः यश्च कासप्रत्ययादाम् तौ हि न गृह्येते । असम्भवात् सानुबन्धकत्वाच्च । एत्वषत्व इति । आमः सुटि कृते “बहुवचने भ्रूयेत्” [७।३।१०३] इत्येत्वम् । “आदेशप्रत्यययोः” [८।३।५६] इति षत्वम् । प्रत्ययागमस्यापि प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणादिति भावः । शेषमिति । सर्वशब्दस्यानुक्तविशेषलक्षणं रूपं प्रत्ययविशेषे राम-शब्दवज् ज्ञेयम् । सामान्यप्रक्रियासिद्धं ग्राह्यमिति भावः । ततश्चैवं रूपाणि । सर्वः । सर्वौ । सर्व । सर्वम्, सर्वौ, सर्वान् । सर्वेण, सर्वाभ्याम्, सर्वैः । सर्वस्मै, सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । सर्वस्य । सर्वयोः । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वयोः । सर्वेषु ।

यद्यपि सर्वशब्दस्य विवक्षितानेकार्थवाचितया बहुवचनमेव युक्तम् न द्विवचनैकवचने संज्ञोपसर्जने तत्संभवेऽपि सर्वनाम्नस्तदसंभवः । तथापि विवक्षितानेकसंख्यावदवयवारब्धः^१ समुदायः सर्वशब्दार्थः । प्रत्यययत्नं सर्वत्वाव्यवहारात् । ततश्च यदा त्वेक^२समुदायेऽनुद्भूतावयवभेदो विवक्षितस्तदैकवचनम् सर्वौ लोक इति । तादृश समुदायद्वयविवक्षायां द्विवचनम् सर्वौ व्यूहाविति । उद्भूतावयवसमुदायविवक्षायां

१. विवक्षितानेकसंख्यावयवारब्ध समुदाय इति क० पु० ।

२. यदावयवनेके ति क० ख० पु० ।

त्वयवबहुत्वानुगतं बहुवचनमेव भवति सर्वे जना इति । एवं विश्वजगदादिष्वप्युह्यम् । उभशब्दो द्विवचनान्त इति । द्व्यर्थत्वाद् द्विवचनान्तः एवेत्यवधारणम् द्रष्टव्यम् । तेन सजातीयं वचनान्तर मेव व्यवच्छिद्यते न तु प्रत्ययमात्रम् ।

तेन टाबन्तत्वे कान्तत्वे^१ तयवन्तत्वेऽपि—उभे, उभके, उभय^२ इत्यपीति न व्यभिचारः । ननु—“उभादुदात्तो नित्यम्” [५।२।४४] इति सूत्र उभस्य^३ सर्वनामत्वेऽकजर्थः पाठ इति भाष्य एकवचनान्तमपि दृश्यते । सत्यम् । अर्थपरेऽयं नियमो न स्वरूपपरे । अन्ये वर्णयन्ति—अस्तु प्रत्ययान्तरपरत्वम् । अर्थपरस्तूभशब्दो द्विवचनान्त एव स्वतन्त्रप्रयोगार्ह इति प्रयोगांशे नियम्यते तेन न व्याघात इति । उक्तं च भाष्ये “अन्याभावो द्विवचनटाव्विषयत्वात्” [वा०] “उभयोऽन्यत्र” [वा० सू० १।१।२७] इति । उभशब्दोऽयं द्विवचन पर एव प्रयुज्यते नान्यवचनपरो न वा लुप्तद्विवचनपरो नहि भवत्युभो पुत्रावस्योभपुत्र इति । किं तद्यु-भयपुत्र इत्येव भवति । “उभादुदात्तो नित्यम्” [५।२।४४] इति नित्यग्रहणाद् वृत्तिविषय उभस्योभयशब्द एवादेशो भवति । उभयपुत्रः । उभयतः । उभयत्रेति । द्विदण्ड्यादिषु तु उभाबाह्वि^४ । उभादतीत्यादिनिपातनसामर्थ्यादुभयशब्दस्य पृथक्-पाठाच्चेच्सन्नियोगेन केवलस्यापि प्रयोगः साधुरिति कैयटादयः ।

उभसर्वतसोः कार्येत्यत्र तूभयशब्देकदेशानुकरणात्त्वान्न दोष इत्याहुः । टाव्विषयत्वमपि द्विवचनपरत्व एव बोद्धव्यम् । ननु द्विवचनान्त एवायम् तत् किं सर्वादिषु पठ्यते सर्वनामकार्याणां स्मायादीनामेकवचनबहुवचनमात्रविषयत्वात् । काकचोश्च नास्ति विशेषोऽकारान्तेषु स्वरे रूपे (चे त्याशङ्कधाह—तस्येत्यादि । यत्तु प्राचोक्तम्—अकच् कस्मान्न प्राप्नोत्येव द्विवचनविषयत्वादस्येति । तदसत् नहि टेः प्रागकचि सति द्विवचनपरता) विरुद्ध्यते । तथा च भाष्ये—केऽपि द्विवचनपरता समर्थिता । इत्यर्थ इति । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । उभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनामसंज्ञानिबन्धने षष्ठीतृतीये यथा स्यातामित्येतदर्थ इत्यर्थः । कैयटस्त्वाह—

१. कान्तत्वे तयवन्तत्वेऽपीति नास्ति ख० पु० ।
२. इत्यपीति नास्ति ख० पु० ।
३. उभयस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थ इति क० पु० ।
४. सुप्लुप्ते द्विवचन इति क० पु० ।
५. उभाबाहुरिति क० पु० ।
६. कोष्ठकान्तगतः नास्ति ख० पु० ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १।१३४

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात् सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । पूर्वं । पूर्वाः । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः । प्रवीणा इत्यर्थः । सत्यामपि न नास्मि उत्तराः कुरवः ।

“निमित्तकारणहेतुषु सर्वाणां प्रायदर्शनम्” [वा० सू० २।३।२७] इति वार्तिक-वचनात् तदर्थोऽपि पाठो न कर्तव्य इत्यन्य इति । तथा च “सर्वनाम्नस्तृतीया च” [२।३।२७] इत्यत्र हरदत्तोऽपि । यद्यप्यस्मिन् सूत्रे वृत्तिकारेणेदं पठितम् ।

भाष्यकारेण तु “हेतौ” [२।३।२३] इत्यत्र पठितत्वादसर्वनाम्नोऽप्येतद्वि-भक्तिविधानं गम्यत इति । उदाजहार च । अन्नेन कारणेन वसति । अन्नस्य कारणस्येति अन्नकारोऽपि वक्ष्यति निमित्तादिप्रयोगे सर्वनामाभ्योगेऽपि प्रातिपदिक-मात्रात्तृतीयादय इति केचिदिति । अत एव भाष्ये उभयशब्दस्य पाठः प्रत्याख्यातः । उभयशब्दात्तु द्विवचनं नास्ति विनैकशेषम् तथा हि उभाववयवौ यस्येत्यर्थे तयपोऽयजादेशेन व्युत्पाद्यमान उभयशब्दो यदा तिराहितावयवं भेदं समुदायमाचष्टे तदैकत्वादेववचनम्-उभयो मणिरिति । यदा तु वर्गद्वयारब्धे समुदाये वर्तमानो वर्गभेदानुगतं समुदायमाचष्टे तदा बहुवचनमुभयो देवमनुष्या इति । द्विशब्दोऽपि द्विवचनान्त एव द्व्यर्थत्वात् । एकशब्दस्तु संख्यावाच्येकवचनान्त एवेति । एके मन्यन्त इत्यादौ त्वन्यार्थत्वाद् बहुवचनम् । द्वेचकोभानामनभिधानादेकशेषो नास्तीति तत्रैवोक्तम् । तेन द्वौच द्वौच द्वात्रित्यादि नापादनीयम् ।

पूर्वपरावरति । व्यवस्थायां गम्यमानायाम् । असंज्ञायां संज्ञायामसत्याम् । यदि पूर्वद्वयः संज्ञारूपा न भवन्तीत्यर्थः । ननु सर्वादिगणोऽप्येतान्येव सूत्राणि पठ्यन्ते तैरेवास्मिन्नुपाधौ संज्ञा सिद्धा तत्किमनेन पुनः क्रियते तत आह—गणपाठा-दित्यादि । सत्यम्^१ । गणोऽर्थविशेषविशिष्टानां पाठो नित्यसंज्ञार्थः । इदम्पुनस्तस्मि-

१. विभक्तिविधिर्न गम्यत इति क० पु० ।
२. सर्वनामाभ्योगेऽपीति नास्ति क० पु० ।
३. विनैकविशेषमिति क० पु० ।
४. उभाववयविकः क० पु० ।
५. द्वौच द्वा इत्येव क० पु० ।
६. सत्यमित्यधिकः ख० पु० ।

स्वमज्ञातिधनाख्याम् ॥ १।१।३५ ॥

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता सर्वनामसंज्ञा जसि वा स्यात् । स्वे । स्वाः । ज्ञातिधनाख्यायां तु स्वाः ज्ञातयोऽर्था वा ॥

न्नेवार्थे जसि संज्ञाविकल्पार्थः ततश्च प्राप्तविभाषेयमित्यर्थः । गणपाठादिति हेतो पञ्चमी । यत एव तदर्थविशिष्टानि गणे पठितानि तत एषामत्रार्थे सर्वत्र विभक्तिमात्रे सर्वत्र नित्यमिति च । यद्वा गणपाठात् गणपाठं प्राप्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी । व्यवस्थानियमः स चार्थादवध्यपेक्ष इत्याह—स्वाभिधेयेति । स्वशब्देन पूर्वदियो गृह्यन्ते । स चार्थादवध्यपेक्ष इत्याह—स्वाभिधेयेति ।

स्वशब्देन पूर्वदियो गृह्यन्ते पूर्वादिशब्दानां योऽभिधेयो दिग्देशकालरूपोऽर्थस्तमपेक्ष्य तेन वाऽपेक्ष्यते स स्वाभिधेयापेक्षः । स चासाववधिनियमश्च । अवधिमर्यादा तस्या नियमोऽवश्यंभावोऽवधित्वादभ्रंशः^१ । अयं भावः पूर्वदेशस्य यत्पूर्वत्वं तत्परं देशमपेक्ष्य भवति, परस्यापि परत्वं पूर्वदेशम् । एवं दिक्कालयोः । ततश्च पूर्वादिशब्दानां वाच्योऽर्थोऽवश्यं कंचिदवधिमपेक्ष्य भवति । तत्र यो यमपेक्ष्य नियमः सा व्यवस्थेति । पूर्वे । पूर्वाः इत्युदाहरणे पूर्वशब्दवाच्यस्य पाञ्चालादेशस्य यत्पूर्वत्वं तत् प्रत्यगदेशं कंचिदपेक्ष्येति गम्यते । दक्षिणाः गाथका इत्युदाहरणे तु न तथा तदाह—प्रवीणा इत्यर्थः । स्वकर्माणि कुशला इत्यर्थः । नात्र प्रावीण्यरूपोऽर्थोऽवधि^२ सापेक्षस्तेनासर्वनामत्वाद् जसः शी न । उत्तरा-कुरव इति । सुमेरुमवधिमपेक्ष्योत्तरशब्दः कुरुषु वर्तत इत्यस्ति व्यवस्था किं तु संज्ञेयमिति संज्ञाभावः ।

ननु यदि डित्यादिवद् रूढा संज्ञा तत्कुतो व्यवस्था । अथोदग्वाचित्वादि-निमित्तिका तर्हि न संज्ञेयं^४ यौगिकत्वेनानियतार्थत्वात् पूर्वादिब्रह्मत्राह—सत्यामिति । योगरूढिरियं ततश्चोभयमप्युपपन्नमिति भावः । उत्तरा इत्यस्यैव विवरणं कुरव इति । तत्रैव रूढेरिति भावः । स्वमज्ञातीति । प्राप्तेत्यनेन प्राप्तविभाषात्वं दर्शयति । गणसूत्रमप्येतादृगेव । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दस्तत्र ज्ञातिधनयोः पयुंदासा-

१. त्वशब्द शब्दस्ये धिकः क० पु० ।

२. अवधिः इति क० पु० ।

३. अथोदगिति क० पु० ।

४. संज्ञेयं यौगिकत्वेनेति क० पु० ।

अन्तर बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥१११॥३६॥

बहिर्योगोपसंव्यानयोः सर्वनामसंज्ञोऽन्तर शब्दो जसि तत्संज्ञो वा ।
अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे, अन्तरा वा शाटकाः ।
परिधानीया इत्यर्थः ।

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥७११॥१६॥

एभ्यः परयोर्दसिङ्योः स्मात् स्मिनी वा स्तः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् ।
पूर्वस्मिन् । पूर्वं । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् ॥

दात्मो^१ यवाच्चेवात्र गृह्यते स्वे स्वाः आत्मीया इत्यर्थः । यत्तु कैश्चित् व्याख्यातमा-
त्मीया आत्मानश्चेत्यर्थः । तदसत् । स्वस्यात्मनि नपुंसकत्वाद् जस्युदाहरणा-
सम्भवात् । तथा चामरसिंहः—“स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिषवात्मीयेस्वोऽस्त्रियां धने”
इति । अज्ञातिधनयोरित्येव नोक्तम् स्वे गाव इत्यत्रापि प्रसङ्गात् । आत्मीयत्वं
पुरस्कृत्य गोरूपे धने वृत्तेरत आख्याग्रहणम् । यत्र शब्दान्तरनिरपेक्षः स्वशब्दो
ज्ञातिधने स्वरूपेणाचष्टे ज्ञातित्वं धनत्वं च प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य तत्रैवाप्तौ तयोराख्या
तदाह—स्वाः ज्ञातय इति । अत्र स्वा इत्येव प्रत्युदाहरणम् । अस्यैव चार्थं^२ विवरणम्
ज्ञातयोऽर्था वेति ॥

अन्तरमिति । बहिरित्यनावृतो देश उच्यते तेन योगो बहिर्योगः स चानावृतस्य
बाह्यवस्तुनो भवति । बहिरित्यनेन योगो बहिर्योग इति शब्दाध्याहारेण विगृह्य
समासः । अन्यथाऽर्थपरत्वं न स्यात्, स्वं रूपमिति वचनात् । उपसंवीयते पिधीयते
सोत्तरेणेत्युपसंव्यानं कर्मणि ल्युट् । यद्वा संवीयतेऽनेनेति संव्यानम् । करणे ल्युट् ।
तस्य समीपमुपसंव्यानमन्तरीयमुच्यते । सर्वनामसंज्ञ इति । ईदृगेव गणसूत्रमिति ।
तेनानयोरेवार्थयोः “सर्वादीनि- [१११२७] इत्यनेन प्राप्ता । तत्संज्ञ इति ।
सर्वनामसंज्ञः । गृहा इति । चाण्डालगृहा इति । ते हि प्राकारपरिखाद्यावृत्ताद् ग्रामाद्
बहिर्भवन्ति तदेतदाह-बाह्या इत्यर्थः । कैयटस्त्वाह-यदा तु बहिः शब्देन बाह्या
पदार्थं उच्यते बाह्येन योगो बहिर्योग इति । तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहास्ते उच्यन्ते

१. आत्मी-बाच्चेवात्रेति क० पु० ।

२. विवरणम् ज्ञातयोऽर्थाच्चेति क० पु० ।

सर्वादिः सर्वनामाख्यो न चेद् गौणोऽथवाऽभिधा ।

पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येऽन्तरोऽपुरि ॥

परिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यबाच्यपि ।

प्रत्युदाहरणं तु—अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वः । तस्मै अतिसर्वाय-
देहि । सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय । पूर्वाय । समाय । सदृशायेत्यर्थः ।
अन्तरायां पुरि । ग्रामयोरन्तरे तापसः । मध्ये इत्यर्थः । स्वाय धनाय
ज्ञातये वा ॥

इत्युभयथाऽपि^१ स्मर्यत इत्याह-परिधानीया इति । परिधातुमन्तरीयं कर्तुं योग्या न
प्रावरणीया इति भावः । पूर्वादिभ्य इति । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि, स्वं,
अन्तरमिति त्रिसूत्र्युपात्ता गृह्यन्ते । अत एव नवग्रहणम् । शेषं सर्ववत् । नित्यं
सर्वनामत्वादिति भावः । सर्वादीनां यत्र विशेषे सर्वनामसंज्ञा भवति तं विशेषं
सर्वकारिकया गृह्णाति-सर्वादिरिति ।

सर्वादिर्गणः तर्हि सर्वनामसंज्ञो भवति चेद् गौणोऽप्रधानं न स्यात् । अथवाऽ
भिधा संज्ञा न स्यात् । तथा च वार्तिकम् “संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः” [वा० सू०
१।१।२७] एतच्च महासंज्ञाकरणाल्लभ्यते । सर्वेषां नामानि सर्वार्थवाचकानीति
यावत् । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाच्च तदनुरूप एव संज्ञो^२ सर्वादिः कल्प्यते । स्वविषया-
पेक्षश्च सर्वार्थत्वं प्रसिद्धेन प्रवृत्तिनिमित्तेन स्वस्वार्थमिधायकत्वमिति यावत् ।
संज्ञाभूतानाञ्च प्रतिव्यक्तिवाचित्वान्न सार्वार्थ्यम् । एवं गौणानामपि । वृत्तौ हि
प्रधानार्थसंसर्गादुपसर्जनं न स्वार्थवाचकमिति । यद्येवमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्
सर्वनामत्वप्रयुक्तं संज्ञोपसर्जनयोर्भा भूत्, यत्त्वन्तर्गणकार्यं त्यदाद्यत्वादिः तत्तयोरपि
प्राप्नोति । तन्नाम कश्चित् । अतितत् । अत्राहुः—तन्त्रावृत्तेः कशेषाणामन्यतमाश्र-
यणेन सर्वनामानीत्येतदावर्तते । तत्रैकं सर्वादीनां विशेषणं पाठः^३ नियमार्थम् । यानि

१. इत्क भयथेति क० पु० ।

२. संज्ञा इति ख० पु० ।

३. पाठनीयार्थमिति क० पु० ।

सर्वेषां नामानि तान्येव सर्वादीनि न तु संज्ञोपसर्जनीभूतान्यपि । अपरन्तु संज्ञा-
विधानार्थम् । यानि सर्वादीन्युद्दिष्टानि तान्येव सर्वनामानि नान्यानि । ततश्च
संज्ञोपसर्जनानां गणोऽस्मिन्नेशादन्तर्गणकार्यं "त्यदादीनामः" [७।२।१०२]
"अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः" [७।१।२५] "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" [७।१।१६]
इत्यादि न भवति अतितत् । अतिकतरं ब्राह्मणकुलम् । अतिपूर्वात् । उक्तं च

डतरादिः पूर्वादिस्त्यदादिको द्वयादिकश्चत्वारः ।

सर्वाद्यन्तर्गणाः^१ यथाविधि वितत्य विज्ञेयाः इति ।

यत्तु स्वरूपाश्रयमुपसर्जनेऽपि तद्भवत्यनङ्गादिवत् । "त्वाही सो" [७।२।१४]
अतित्वमित्यादि । यानि च त्यदादीनामधिकारेण विहितानि "किमः कः"
[७।२।१०३] । "कु तिहोः" [७।२।१०४] 'काति' [७।२।१०५] 'तदोः सः'
सावनन्त्ययोः" [७।२।१०६] "अदस औ सुलोपश्च" [७।२।१०७] "इदमो मः" [७।२।
१०८] "दश्च" [७।२।१०९] "इदोऽय् पुंसि" [७।२।१११] "अनाप्यकः" [७।२।११२]
"हलि लोपः" [७।२।११२] इति । एतान्यपि संज्ञोपसर्जनयोर्न भवन्ति । त्यदादीना-
मिति सर्वत्रानुवृत्तेः । "अदसोऽसेदादु दो मः" [८।२।८०] इत्येतदपि संज्ञोपसर्जने
न प्रवर्तते । अः सेर्यस्येति बहुव्रीहिविज्ञानेन त्यदाद्यत्वविषय एव तत्प्रवृत्तिविज्ञाना-
दिति वक्ष्यते-पूर्वादिश्चेति । च शब्द भिन्नक्रमः व्यवस्थायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः ।
पूर्वादिः पूर्वपरावरेति सूत्र पठितः सप्तकः व्यवस्थायां गम्यमानायां चशब्दान्न चेद्
गौणेष्वभिधा^२ तर्हि सर्वनामाख्य इत्यनुषज्यते । एतच्च गणसूत्रे व्यवस्थाया-
मसंज्ञायामिति नियमाल्लभ्यते । शत्रुवचनस्य परशब्दस्य परेषामित्यादिप्रयोगे
दिगाद्यर्थभावेऽपि सारूप्योपचाराद् व्यवस्थेति गणरत्ने ।

समोऽतुल्य इति । अतुल्ये सादृश्यादन्यत्र साकल्येऽर्थं वर्तमानः समशब्दः
सर्वनाम । एतच्च गणो समस्य सर्वपर्यायस्यैव पाठाल्लभ्यते प्रयुज्यते च ।
"उरूढ्याणो अघायवः समस्मात्" [ऋ० अ० ३३ व० १६] "उतो समस्मिन्"
[ऋ० अ० ३३ व० १६] "मानो वृकाय कृवणे समस्मे" [ऋ० अ० ३३ व० १६]
"नमन्ताभन्यके समे" [ऋ० अ० ३३ व० १६] इत्यादि । एवं च तुल्यार्थे न
भवति । समे देशे यजेत । "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" [१।३।१०] इति ।
अन्तरोऽगुरि परिधाने बहिर्योग इति । अन्तरशब्दः सर्वनामसंज्ञो भवति पद्यन्तर

४. सर्वादीनन्तर्गणा इति क० पु० ।

१. नये गौणार्थवाभिधेति क० पु० ।

शब्दवाच्योऽर्थः पुर्विषयो न भवेत् परिधाने बहिर्योगे च वर्तते तदेत्यर्थः । एतच्च “अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः” इति गणसूत्रान्तर्गतादपुरीति वार्तिकाल्लभ्यते^१ । यत्तु प्राचोक्तम्—एतदप्यन्तरमित्यादिगणसूत्रादन्वर्थसंज्ञायाश्च लभ्यत इति । तदसत् । अन्तरशब्दस्य बाह्यत्वान्तरत्ववाचिनो नगरीविषयतामात्रेण सार्वार्थ्यक्षितेः ।

स्वइति । स्वशब्दः सर्वनामसंज्ञो भवति यद्यर्थो धनं ज्ञातिः स्वजनः ताभ्या-
मन्यमर्थमात्मोयरूपं वक्ति । अपिशब्दो न चेदित्याद्युक्तसमुच्चयार्थः । स च पूर्वरपि
प्रत्येकं संबध्यते । यत्र शास्त्रप्राप्तकार्यं निवर्तते तदुदाहरणं तत्तु सर्वस्मा इत्यादि
प्रागेव दर्शितम्^२ यत्र तु पर्युदासबलान्न प्रवर्तते तत्प्रत्युदाहरणम्, “अतिरेकोदाहरण-
मितियावत् । तदिदानीं प्रदर्श्यते इत्याह—प्रत्युदाहरणं त्विति ।

तुशब्द उदाहरणादस्य वेलक्षण्यं दर्शयति । जात्यमिप्रायकं चैकवचनम् ।
अतिक्रान्तः सर्वमिति । “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” [वा० २।२।१८] इति
तत्पुरुषः । पूर्वपदार्थप्राधान्यात् सर्वशब्दार्थोऽयं गोण इति दर्शयितुमस्योपन्यासः ।
अतिसर्वाय देहीति प्रत्युदाहरणम् । अत्राहुः देहीति प्रधानक्रियान्वयतिक्रान्तार्थः
प्रधानं तदन्वयी च सर्वार्थो गोण इत्यसर्वनामत्वात् स्मै^३ न भवति । यद्यपि सर्वादोनां
केवलानां संज्ञा विहिता तदन्तविधिश्च नास्ति विशेष्यासन्निधेः । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिश्च निषिद्धः । तथापि “प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्”
[वा० १।१।२७] इति वाचनिकत्वात् “द्वन्द्वे च” [१।१।२१] इति ज्ञापकाच्च^४
तदन्तस्यापि संज्ञाप्रसङ्ग इति । अभिधा^५मुदाहरति सर्वो नामेति^६ । नामेति
प्रसिद्धयर्थेऽव्ययम् । कश्चिदित्यनेन जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य डित्यादिवन्निय-
तैकव्यक्तितया संज्ञात्वं स्फुटयति । पूर्वादिश्च^७ व्यवस्थायामित्यस्य प्रत्युदाहरणम्
पूर्वायेति । नह्यत्र व्यवस्था गम्यते । अथवा उत्तराः कुरव इतिवत्संज्ञेयम् ।

१. कार्तिकशब्द इति क० पु० ।

२. त्वन्नत्विति क० पु० ।

३. अतिरेकेति क० पु० ।

४. त्वै इति क० पु० ।

५. ज्ञापकाश्च इति क० पु० ।

६. अभिधामुदाहरतीति क० पु० ।

७. सर्वनामेति क० पु० ।

८. पूर्वादिश्च इति क० पु० ।

न बहुव्रीहौ ॥१११॥२२॥

बहुव्रीहौ सर्वादिः सर्वनामता न स्यात् । प्रियसर्वाय । सूत्रकारमते—
बहुव्रीहौ न सर्वनामाता । भाष्यकारमते तु गौणत्वमात्रे । त्वत्कपितृको
मत्कपितृक इत्यत्र समासावयवयोः युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वादनङ्गकार्य-
त्वेनाकच् स्यात् स मा भूत् किं तु कप्रत्यय एव स्यात् इत्येतदर्थमिदं
सूत्रमिति न्यासकृन्मतम् ॥

अपुरीत्यस्य प्रत्युदाहरणम् । अन्तरायां पुरीति । प्राकाराद्विर्वितिन्यामित्यर्थः ।
अन्ये तु बाह्येन वस्तुना प्राकारादिना योगो बहिर्योग इति व्याचक्षाणा अन्तरायां
प्राकारान्तर्वितिन्यां पुरीत्यर्थमाहुः । पूः कस्मिश्चिदेशे प्राकाराद्विः क्रियते कचि-
दाभ्यन्तरे इत्युभयथाऽपि बहिर्योगसत्त्वात् प्राप्ता संज्ञाऽपुरीति निषिद्धयते । यद्यपि
गणेश्चर इति प्रातिपादिकमात्रं पठ्यते न टावन्तं तथापि टाबेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन
ग्रहणाद् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा स्यात् प्रसङ्गः । ततश्चासर्वनामत्वात्स्याटोऽ-
भावे याडापो भवति । ग्रामयोरन्तरे तापस इति । परिधाने बहिर्योग इत्यस्य
प्रत्युदाहरणम् । तदेव स्फुटयति मध्ये इत्यर्थः । स्वायेति । अर्थज्ञात्यन्यवाच्यपीत्यस्य
प्रत्युदाहरणमेतत् । तस्यैव विवरणम् धनायेति ॥

न बहुव्रीहाविति । बहुव्रीहाविति सर्वाद्यधिकरणम् । बहुव्रीहौ यान्यवयवत्वेन
वर्तमानानि सर्वादीनि तेषां सर्वनामता^१ नेति । बहुव्रीहौ वृत्तिर्द्वधा । उत्तरपदत्वेन
पूर्वपदत्वेन वा । तत्रान्त्यां त्वत्कपितृक इत्युदाहरिष्यन्नाद्यामुदाहरति प्रियसर्वायेति ॥
प्रियं सर्वं यस्येति विग्रहः । “सर्वनामसंख्ययोः” [वा० सू० २।२।३५] इत्येतद्
बाधित्वा “वा प्रियस्य” [बा० २।२।३५] इति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः । अत्र
“द्वन्द्वे च” [१।१।३१] इति ज्ञापकात् परमपर्वस्मै-इत्यादिवत्तदन्तस्य प्राप्ता
संज्ञाऽनेन निषिद्धयते । तेन “सर्वनाम्नः स्मै” [७।१।१४] न भवति । यद्वा सर्व-
शब्दमात्रस्य सर्वनामत्वे “अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च” [पा० १।१।७२]
इति तदन्तादपि स्मै प्राप्नाति प्रियदध्नेत्यादावनङ्वत् । अतो बहुव्रीह्यावयवस्य
संज्ञा निषिद्धयते । ननु वृत्तौ वर्तिपदानामन्यपदार्थ-उपसंक्रमेणोपसर्जनत्वाच्च चेद्गोण

इत्येवेति, निषेधसिद्धेः किमनेन सूत्रेणेत्याशङ्क्य किं सूत्रकारं प्रत्यानर्थक्यमापाद्यते भाष्यवार्त्तिककारौ प्रति वेति विकल्प्य^१ नाद्यः इत्याह-सूत्रेति । सूत्रकारो हि बहुव्रीहावेव निषेधं कृतवान् संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधस्तु वार्त्तिककृता कृतः । न च वार्त्तिकेन सूत्रप्रत्याख्यानं युज्यते पाश्चात्यत्वात्तस्येत्यर्थः । द्वितीयमिष्टापत्या परिहरति भाष्येति । मात्रशब्दः कात्स्न्ये न केवलबहुव्रीहावेव किन्त्वतिसर्वयित्यादावपि । ततश्च तद्वदेवात्रापि निषेधसिद्धेर्व्यर्थमेव तन्मते सूत्रमित्यर्थः । तथा च कैयटेन गोनीदीयस्त्वाहेति प्रतीकमुपादायोक्तम् सूत्रप्रत्याख्यानमेतदिति । अथवा पूर्वग्रन्थ-शेषोऽयम् । ननु संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इत्युक्तत्वात् कथं सूत्रकारमते बहुव्रीहावेव न सर्वनामतेत्युच्यत इत्याशङ्क्य, मतान्तरमेतदित्याह-भाष्येति । गौणत्वमात्रे निषेध इत्येतद् भाष्यकारमतम् न सूत्रकारमतमेतदित्यर्थः । भाष्यग्रहणं वार्त्तिकस्याप्युपलक्षणम् ।

नन्वतिसर्वयित्यादिसिद्धये सर्वेषां नामानी^२ त्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् “संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः” [वा० १।१।२२] सूत्रकृताप्याश्रयितव्य एव । अन्यथा महासंज्ञाकरण-मनर्थकं स्यात् । ततश्च बहुव्रीहावपि^३ तत एव निषेधो भविष्यतीति तदवस्थं वीयर्थ्यमित्याशङ्क्य प्रयोजनान्तरमाह—त्वत्कपितृक इत्यादि । अत्र त्वं पिता यस्याहं पिता यस्येति विगृह्य बहुव्रीहौ कृते समासावयवयोः समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञकत्वादज्ञाताद्यर्थविवक्षायाम् “अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः” [५।५।४३।४१] इत्यकच् प्रसज्येत । ततश्च त्वत्कपितृक इत्यनिष्टं स्यात् । तस्मादकच् प्राङ् मा भूदिति प्रतिषेध आरभ्यते । तेन “प्रागिवात्कः” [५।३।७०] इति क एव भवति । तत्र परे “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” [७।२।६८] इति मपर्यन्त-युष्मदस्मदोस्त्वमादेशयोः “नद्युतश्च” [५।४।१५३] इति समासान्ते कपि च त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति सिध्यति ।

ननु चान्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्र संज्ञानिरासे कृतेऽकच् न भविष्यति । न ह्यत्र सर्वार्थता संभवति विशेषविषयत्वात् । नैतदस्ति ॥ समुदायो हि विशेषे वर्तते । पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेतमेवेति प्राञ्चः । तदसत् । यत एकार्थीभावसामर्थ्ये

१. विकल्पनाद्य इति क० पु० ।

२. मानानीति क० पु० ।

३. बहु शब्दो नास्ति क० पु० ।

समासो विधीयते । वृत्तौ च पूर्वपदं स्वार्थमभिधाय न तावत्येव पर्यवस्यति किन्तु प्रधानार्थमपि गोचरयति । तदुक्तम् “पदार्थाभिधानं वृत्तिरिति । अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थसंस्पृष्टस्य प्रधानार्थस्य पूर्वपदेनाभिधानात् पांसू^१दकवदविभागापन्नत्वेन स्वार्थस्य समासार्थं प्रत्युपसर्जनस्य प्राधान्येनानुपस्थापनादन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सर्वार्थप्राधान्ये विधीयमानायाः संज्ञायाः समासान्तः पातिनोः कथं प्रसङ्गः ।

यदप्युक्तम् । समुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेतमेवेति । तदप्यसत् । पदार्थाभिधानं वृत्तिरिति व्याकोपात् । किं चैवमतिसर्वायेत्यादावपि स्यात् ततश्चाङ्गाधिकारपरिभाषया स्मै स्यात् । गौणत्वे तु सर्वादीनां सर्वार्थ-वाचकत्वं नास्तीति स्वोक्तिविरोधश्च । न चोत्तरपदे तन्नास्ति पूर्वपदे त्वस्तीत्यत्र विनिगमकमस्ति । जहत्स्वार्थायान्तु वृत्तौ वर्तिपदानां पदे वणवदानार्थक्याननशङ्का न चोत्तरम् । किं च यद्यप्ययं निषेधः समासान्तः पातिनोः क्रियते । तथापि विग्रहवाक्ये^२ निषेधाभावादरुचि कृते त्वकं पिता यस्येति विगृह्य समासे त्वकत्पितृक इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गो दुश्चिकित्स्यः ।

तस्मादेवं व्याख्येयम् । मुख्ये बहुव्रीहौ गौणत्वेन च निषेधसिद्धेः सामर्थ्याद् बहुव्रीह्यर्थकं वाक्यं^३ बहुव्रीहिः^४त्र विवक्षितः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति । ततश्च यद् वाक्योपमर्देनायं बहुव्रीहिः क्रियते तस्मिन् बहुव्रीहिप्रकृतौ त्वं पिता यस्येत्यादिविग्रह वाक्ये युष्मदस्मदोरेकार्थिभावापन्नत्वेनान्यपदार्थोपसंक्रमाभावाद्विशेषेऽनवस्था^५नात् स्वार्थमात्रनिष्ठतया सार्वार्थ्यात् प्राप्ता संज्ञाऽनेन निषिद्धयते । समासे तु नैवविधत्वा-न्नास्ति प्रसंगः इति भाष्यादौ स्थितम् । तदाह केयटः “उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थ-मजहद् वा निष्क्रान्तविशेषणमापन्नमतिक्रान्तार्थवृत्ति भवति । अतिसर्वायेत्यत्र वाक्ये त्वसंस्पृष्टार्थत्वात् स्वार्थमात्रं प्रतिपादयतोर्न विशेषेऽवस्थानमिति । अनयैव दिशा समासावयवयोरिति समासग्रहणमपि समासार्थवाक्योपलक्षणकं ज्ञेयमिति ।

यद्वा अवयवत्वमारम्भकत्वं विग्रहवाक्यगतत्वेनेति ध्येयम् । अवयवग्रहणेन

१. पाञ्चदकवदिति क० पु० ।

२. यद्ययमिति ख० पु०

३. विग्रहवाक्यायामिति क० पु० ।

४. वाक्यमिति नास्ति ख० पु० ।

५. अवस्थानाभावादिति ख० पु० ।

चेतद्दृश्यति । यद्वाक्यमुपमृद्य बहुव्रीहिः निष्पद्यते तत्रैवायं निषेधः । तत्रैव तादर्थ्यात् ताच्छब्दसंभवात् । तेन बहुव्रीह्यान्तरम्भके तत्समानार्थके वाक्ये न निषेधः । ततश्च त्वकं पिता यस्येति वाक्येऽकञ् भवत्येव । तदाह कैयटः—अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्रायं निषेधो न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हे, तस्य पृथगवयवप्रयोगात्तादर्थ्याभावात् । पृथगेव समासं विनैवेत्यर्थः । सर्वथा बहुव्रीहिः सार्वनामिककार्यगन्धं न सहत इति तत्त्वम् ।

नन्वतिसर्वादौ संज्ञा न प्रवर्तते त्वत्कपितृकादौ तु प्रवर्तते इत्यत्र किं विनिगमकम् तत्राह—अनङ्गकार्यत्वेनेति । अङ्गशब्दः समुदायपरः तेनातिसर्वं इत्यत्राङ्गस्य संज्ञाऽपेक्षिता, सर्वनाम्नोऽङ्गात् स्मायादिविधानात् । अवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावात् । समुदाये च समुदायार्थ^२ प्रति सर्वादेरूपसर्जनत्वमिति तदन्तस्य संज्ञा न भवतीति युक्तम् । इह त्ववयवमात्रस्य सा चिकीर्षिता न समुदायस्य, अवयवश्च स्वार्थमात्रप्रधान इति स्यात् प्रसङ्ग इति वैषम्यमस्तीत्याशयः ।

^३अन्ये तु व्याचक्षते अङ्गमप्रधानं बाध्यं तद्विरुद्धमनङ्गं बाधकमित्यर्थः । तादृशं च कार्यमकच् । ततश्च कप्रत्ययं बाधित्वा विशेषकार्यत्वेनाकच् स्यात् इति न्यासकृन्मतमित्युक्तम् । यद्यपि सूत्रवार्तिककृतोरप्येतत्, न्यासकृता विवृतत्वाद् न्यासकृन्मतमित्युक्तम् । यद्वा न्यासः सूत्राणां रचना तां करोतीति न्यासकृत् सूत्रकारस्तस्य मतम् ^४तद् वार्तिककृतोऽप्युपलक्षणम् एवं च विशिष्य नाम निर्दिशता भाष्यकारस्य मतमन्यादृशमिति सूचितम् तदाह—भगवान् गोनर्दीयस्त्वाह—“अकच् स्वरो तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयम् त्वकत्पितृको^५ मकत्पितृक इत्येव भवितव्यम्” इति । सूत्रप्रत्याख्यानमेतत् “यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याद् भाष्यकारोक्तैरेव व्यवस्था ज्ञायसीति । मुनिद्वयवचनप्रामाण्याद् विकल्पेनोभयमपि स्यादेवेत्यन्ये । “विभाषा दिग्” [१।१।२८] इत्यतो बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं ^६मुख्यपरिग्रहार्थम् । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतानिषेधो न ।

१. तादर्थ्यताच्छब्दमिति क० पु० ।

२. समुदायार्थमिति क० पु० ।

३. अन्यैस्तु इति क० पु० ।

४. तदेति क० पु० ।

५. त्वत्कपितृक मत्कपितृक इति क० पु० ।

६. मुख्यं स्येति ख० पु० ।

तृतीयासमासे ॥ १।१।३० ॥

तृतीयासमासे सर्वनामता न । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवा-
क्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ॥

द्वन्द्वे च ॥ १।१।३१ ॥

उक्ता संज्ञा न । पूर्वपरावराणाम् ॥

विभाषा जसि ॥ १।१।३२ ॥

द्वन्द्वे जसि वा सर्वनामता । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः ॥

एकेकस्मै देहीति ग्रन्थकृदेव द्विरुक्तप्रक्रियायां वक्ष्यतीत्यलमियता ॥

तृतीयासमासे । मासपूर्वायेति । तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् समासेऽपि
पूर्वशब्दः प्रधानमिति प्राप्ता संज्ञा निषिद्धयते । वाक्येऽपि नेति । पूर्वसूत्रादपरमपि
समासग्रहणमनुवर्तते तच्च सामर्थ्यात् तृतीयासमासार्थवाक्यं लक्षयति । तेन
तत्रापि निषेध इति वाक्यभेदेनोभयं व्याख्येयम् । “लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया
च “पूर्वसदृश” [२।१।३१] इति प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते न “कर्त्तृकरणे”
[२।१।३२] इत्यादिस्तेन त्वयका कृतम् मयका कृतमित्यादौ निषेधो न ॥

द्वन्द्वे च । उक्तसंज्ञेति । सर्वनामसंज्ञेत्यर्थः । द्वन्द्वे इति निषेधापेक्षयाऽधिकरण-
सप्तमी । द्वन्द्वाधारा संज्ञा न भवति । सर्वाद्यन्तस्य संज्ञा न भवतीत्यर्थः न तु बहुव्रीहा-
वितिवत् सर्वाद्यधिकरणम् अङ्गकार्यस्यावयवेष्वसम्भवात् । अकारान्तेषु च काकचो
र्नास्ति विशेषः । त्यदादिभिर्द्वन्द्वेत्वेकशेषेणैव भाव्यम् । अतोऽयमेव निषेधः सर्वनाम-
संज्ञायामस्ति तदन्तविधिरिति ज्ञापयति नह्यप्राप्तं प्रतिषिद्धयत इति ।

पूर्वपरावराणामिति । “आमि सर्वनाम्नः सुट्” [७।१।१२] इति न भवति ।
विभाषेति । पूर्वेण प्राप्ते विभाषेयम् । सा व्यवस्थिता च । तेन जसः कार्यं प्रति विभाषा
नाकचि । “द्वन्द्वे च” [१।१।३१] इति नित्यनिषेधात् क एव भवति । वर्णाश्रमे-
तरकाः । अत्राकचि कृते शी स्यात् के तु सति तेन व्यवधानान्न भवति । यद्वा

१. समासोऽगोति क० पु० ।

२. पूर्वोणामि प्राप्ति इति क० पु० ।

प्रथमचरमतयाल्पाधकतिपयनेमाश्च ॥१११३३॥

एते जसि वा सर्वनामसंज्ञाः । तयः प्रत्ययः । प्रथमे । प्रथमाः ।
द्वितये, द्वितयाः इत्यादि । शेषं रामवत् । नेमे, नेमाः । शेषं सर्ववत् ।
सर्वादमध्ये पाठात् । “तीयस्य डित्तु वा सर्वनामता वाच्या [वा०]
द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । द्वितीयस्मात् । द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् ।
द्वितीये । शेषं रामवत् । एवं तृतीयः । निर्जरः ॥

जसीत्यधिकरणे सप्तमी । जसाधारं यत्कार्यं जसः शीति तत्प्रत्येव विभाषा
नाकचीत्यर्थः ।

प्रथमचरमेति । उभयत्र विभाषेयम् । नेमस्य प्राप्तेऽन्येषां चाप्राप्ते । अत्रापि
जशः कार्यं प्रति विभाषा तेनाकच् न भवति प्रथमका इति । तयः प्रत्यय इति ।
“संख्याया अव्यये तयप्” [५।२।४२] इति विहितः । रामवदिति । एषामसर्वादि-
त्वात् । सर्ववदिति । नेमस्य सर्वादित्वात् । उभयस्य तयबन्तत्वात् प्राप्तेऽपि विकल्पे
गणपाठादन्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा बाधते । व्यवस्थितविभाषात्वादियं व्यवस्थेत्यन्ये ।
तीयस्येति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया प्रतिपदोक्तत्वाच्च “द्वेस्तीयः” [५।२।५४]
“त्रेः संप्रसारणं च” [५।२।५५] इति विहितस्तीयप्रत्ययो गृह्यते तेनेह न भवति ।
“प्रकारवचने जातीयर” [५।३।६९] । पटुजातीयः । “जात्यन्ताच्छ^१ बन्धुनि”
[५।४।६] ब्राह्मणजातीयः । मुखपाश्वाभ्यां तसन्ताभ्यां^२ “गहादिभ्यश्च”
[४।२।१३८] इति छः । मुखतीयः । पार्श्वतीयः इति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशि-
ष्टस्यापि ग्रहणात् स्त्रीलिङ्गेऽप्युदाहरिष्यति । द्वितीयस्यै, द्वितोयायै-इत्यादि । इह
कस्मान्न भवति द्वितीयाय भागाय गच्छति । तृतीयाय भागायेति । “पूरणाद्भागे
तीयादन्” [५।३।४८] इति स्वार्थिकेनानुप्रत्ययेन डितो व्यवहितत्वान्न भवति ।
शेषमिति । डितोऽन्यत्रोत्थः । निर्जर इति निर्गतो जराया इति विग्रहे “निरादयः
क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” [वा०] इति समासे “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” [१।२।४८]
इति ह्रस्वः ।

१. जात्यन्ताच्चेति क० पु० ।

२. तसि इति क० पु० ।

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥७।२।१०।१॥

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादचि । तदन्तविधिरत्रेव्यते । निर्जरो । निर्जरसः । निर्जरसम् । निर्जरसौ । निर्जरसः । निर्जरसा ॥ केचित् टादा विनातावादेशाविच्छन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।" निर्जरसिन । निर्जरेण । निर्जरसे । निर्जराय । निर्जरसैः । ऐस्करणात् पूर्वविप्रतिषेधेन निर्जरैः । निर्जरसः । निर्जरसात्-इत्यादि । पक्षे हलादौ च रामवत् ।

पद्मनोमासहन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छ सप्रभृतिषु ॥ ६।१।६३ ॥

जराया जरसिति । अचीति । अङ्गस्येत्यधिकारादजादौ प्रत्यय इत्यर्थः । तेन जरान्तिकमित्यत्र न भवति । एवमपि जराया अपत्यं जारेयः । जराया इदं जार-मित्यादौ प्राप्नोति । तस्मात् "अष्टन आ विभक्तौ" [७।२।८४] इत्यतो विभक्ता-वित्यनुवर्तनीयम् । तदन्तविधिरिति । "अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च" इति वचनात् । "अति"जरमतिजरैरिति भवितव्यम्" इति भाष्योदाहरणाच्चेति भावः ॥

निर्जरसैरिति । "एकदेशविकृतमन्यवत्" [५० ३७] इति जरशब्दोऽपि जराशब्द एवेति जरसभावः । निर्जरसा निर्जरस इति । "टाङ्सि" [७।१।१२] इति बाधित्वा परत्वादादौ जरस् तत्र कृतेऽनदन्तत्वादिनातोरभावः । केचिदित्यादिमा भाष्यकारभिन्नाः । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । परशब्दस्येष्टवाचित्वादित्यर्थः । यत्र च पूर्वमेव कार्यमिष्टत्वात् परं बाधते स पूर्वविप्रतिषेधः । ततश्चादौ तयोः कृतयोः जरस् सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वात् निर्जरसिन निर्जरसादिति भवतीति काशिकाकारमतम् । सन्निपातपरिभाषया जरसोऽभावात् निर्जरेण निर्जरादिति भाव्यम्, प्रागेव जरसा-देशात् निर्जरेण निर्जरसेति वा भवतीति भाष्यकारमतम् । यतः स इनातावादेशो प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे एत्वं योगविभागेनासाधयत्^२ । निर्जरसैरिति । भिस ऐसि कृते जरस् सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् । भाष्यमते तु रामवत् । पक्षेइति । जरसभावपक्षे हलादौ अच्परत्वाभावे च रामवत् रूपाणि ज्ञेयानीत्यर्थः ।

पद्मन इति । अत्र शसादयो^३ निमित्ततयोपात्ताः । न च विना प्रकृति ते

१. अतिजरसम् अतिजरमिति क० पु० ।

२. नासाधयतीति क० पु० ।

३. नित्यपइति क० पु० ।

पाद,-दन्त,-नासिका,-मास-हृदय-निशा-असृज्-यूष-दोष-यकृत-शकृत्-
उदक-आसन इत्येतेषां पदादय आदेशाः क्रमात् स्युः शसादौ वा ।
प्रभृतिग्रहणात् क्वचित् तद्धितेऽपि । पदः । पदा । पद्भ्यामित्यादि ।

दतः । दता । दद्भ्यामित्यादि । मासः मासा । माभ्या-
मित्यादि ।

सुडनपुंसकस्य ॥ १।१।४३ ॥

सुट्प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि
स्युरक्लीबस्य ॥

प्रयुज्यन्त इति सामर्थ्यादादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्तीत्याह—पाददन्तेति ।
अत्र हरदत्तः अन्ते आसनशब्दः पठ्यते आस्यशब्दस्तु पठितव्यः । “ आस्नो वृकस्य
वर्तिकामभीके” [] “श्रीवायां बद्धोऽपि कक्ष आसन्” [] इति ।
“आस्नो अत्सीममुश्चतं वृकस्य” [] इत्यादौ ^२आस्यार्थः प्रतीयते इति । अत्र
“शीर्षश्छन्दसि” [६।१।६०] इत्यतश्छन्दसीत्यनुवृत्तेः छान्दसमेतदिति भाष्यम् ।
अन्ये त्वविशेषेणोच्छन्ति^१ । लाघवाच्छसादाविति वाच्ये प्रभृतिग्रहणं ^२प्रकारार्थम् न
विभक्तिपरमित्याह—प्रभृतिग्रहणादिति । तद्धितग्रहणमुपलक्षणम् । तेनोङः श्यामपि
दोषन् भवति । दोषणी^३ इति^३ । न स्यम् । नस्तः । नः क्षुद्र इत्यादौ नस् सिद्धयति ।

१. तथाहि भाषायामपि पदादयः प्रयुज्यन्ते ।

व्यायामचुयणगाग्रस्य पद्भ्यामुद्धर्तितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वैततेयमिवोरगाः ॥ इत्येवमादयः ॥

२. प्रभृतिशब्दः प्रकारार्थं इत्याशयः प्रकारो भेदः सादृश्यञ्च । तेन सादृश्यात् शब्दत्वेन
प्रत्ययोऽप्रत्ययश्च गृह्यते ।

३. अप्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् ॥ १ ॥

प्राधान्यं तु विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पयुंदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ २ ॥

इति प्रसज्यपयुंदासयोलंक्षणे ।

तत्र प्रसज्यप्रतिषेधस्वीकारे नपुंसके जसः स्थाने श्यादेशोऽपि सर्वनामस्थानसं-
ज्ञानिवेधः प्रामोत्यतः पयुंदास आश्रीयते ।

१. आयास्नो त्यो ‘वृकस्येति क० पु० ।

२. छस्यार्थः इति क० पु० ।

३. दोषणीयेति क० पु० ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥१४१७॥

कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ॥

तत्र पाददन्तमाषयूष्णां पुंस्त्वादिहोदाहरणम् दर्शितम् । अन्येषान्तु^१ यथालिङ्ग-
मुदाहरिष्यति । माम्यामिति । भ्यामि कृत्वे “भोभगो अघो” [८।३।१७] इति यत्वे
“हलि सर्वेषाम्” [८।३।२२] इति यलोपः ।

सुडनपुंसकस्येति । सुडिति प्रत्याहारः कृत्रिमत्वात् नागमः । अशब्दसंज्ञेति
निषेधात्, “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” [६।४।८] इत्यत्रासंबुद्धाविति पर्युदासाच्च ।
प्रत्याहारश्चौट्टकारेण तदाह—स्वादिपञ्चवचनानीति । अनपुंसकस्येति । २पयुंदासोऽ-
यमित्याद—कलीबस्येति । भाष्ये तु प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । (असमर्थसमासश्चास्मादेव
ज्ञापकात् । तेनाश्राद्धभोजी ब्राह्मणः असूर्यम्पश्या राजदाराः इत्यादि सिद्धयतीति)
समर्थितम् तत्तत् एवावधार्यम्^२ ।

स्वादिष्विति । सुरत्र प्रथमैकवचनं गृह्यते न सप्तमीबहुवचनम्, सर्वनामस्थान
इति निषेधात् । सुपीति सिद्धे आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याह—कप्रत्यया-
वधिष्विति । ननु च राजेत्यत्र पदत्वं न स्यात् प्रत्ययलक्षणेनासर्वनामस्थान इति
प्रतिषेधात्, ततश्च नलोपो न स्यात् । नैष दोषः । असर्वनामस्थान इति निषेधः
“अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा” [५० ६२] इति न्यायात् स्वादिष्विति
या प्राप्ति स्तामेव बाधते या तु सुबन्तमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । यत्तु प्राचोक्तम्
“न ङिसंबुद्धयोः” [८।२।८] इति निषेधाज् ज्ञापकात् पदत्वं स्यादन्यथा
संबुद्धिग्रहणं व्यर्थं स्यादिति । तदसत् । हे चर्मन्तित्यत्र नपुंसके सोलुंकि
“न लुमता” [१।१।६३] इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादसर्वनामस्थानत्वेन
संबुद्धिग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ॥

१. अन्येषान्तु इति क० पु० ।

२. रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

३. तत् एवधार्यते इति क० पु० ।

४. आदिति क० पु० ।

५. असर्वनामस्थानमिति क० पु० ।

यचि भम् ॥१।४।१८॥

यकारादिष्वजादिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं भसंज्ञं स्यात् न पदसंज्ञम् ॥

अल्लोपोऽनः ॥६।४।१३४॥

अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥८।४।११॥

एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः यूष्णा ।

यचि भमिति । यचीति समासो द्वन्द्वः । वरुणग्रहणे सप्तमीनिर्देशात्तदादि-
विधिरित्याह—यकारादिष्विति । यकारादिष्वजादिषु चेत्यर्थः । यकारादावजादि-
ष्वित्यपपाठः भिन्नवचनानामन्वयासामञ्जस्यात्^१ । न पदसंज्ञमिति । “आ कडारादेका
संज्ञा” [१।४।१] इति नियमात् परत्वानवकाशत्वाभ्यां भसंज्ञया पदसंज्ञाया
बाधादित्यर्थः । अल्लोपोऽनः इति तपरत्वं नञ्समासभ्रमव्यवच्छेदार्थम् ॥

रषाभ्यामिति । समानशब्द एकपर्याय इत्याह—एकपदस्थाभ्यामिति ।

समानपदे किम् । स्वनयति । प्रातनयति । पद इतीयतैव सामर्थ्यादिकपदत्वे
सिद्धेऽपि समानग्रहणं यत्समानमेव पदं न कदाचिद्भिन्नन्तस्यैव यथा स्यादित्येवमर्थम् ।
येनाखण्डपद एव भवति न समासपदे^२ । तेन रामनाम दुर्नामित्यादौ एत्वं न भवति ।

१. “नभोऽङ्गिरोमनुषां वेति भत्वं वाच्यम्” [वा०] नभसा तुल्यं नभस्त्वत् । अङ्गिरस्त्वत्
मनुष्वत् । “वृषणो वस्वश्वयोर्भत्वं” [वा०] वृषणवसुः वृषणश्वः ।
२. न नचैवं मातृभोगीण इत्यादौ समासस्य विद्यमानत्वात् एत्वं न स्यात् समानपदत्वा-
भावादिनि वाच्यम् । निमित्तानधिकरणनिमित्तमपदाघटितत्वस्यैव समानपदत्व-
स्वीकारात् । अत्र निमित्तमृत्तारस्तदनधिकरणं भोग इति वर्तते निमित्तमत् भोगी-
न इति नतत्पदमितित्तादृशपदाघटितत्वेन समानपदत्वम् रामनामेश्यादौ च तत्सत्त्वात्
तदभावः । यद्यप्येवमपि परमनरेण रामनरेणेत्यादौ दोषोऽस्त्येव । तथापि निमित्तविशिष्टस्य
नस्य एत्वमित्यर्थेन न दोषः । वै० स्वाव्यवहितोत्तरत्वम् स्वाघटितपदाघटकत्व

१. यकारादिष्विति क० पु० ।

२. विवच्छेदार्थमिति क० पु० ।

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥८॥२॥७॥

प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वान्न-
दीर्घत्वम् । यूषभ्यामित्यादि ।

यूषो मण्डः । “मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचनः”^१ इति दर्शनात् । अस्य यूषन्ता-
देशोऽल्लोपे णत्वम् । तन्वल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्वात् न षात्परोऽयं नकारः
पूर्वत्रासिद्धोये न स्थानिवत्” (वा०) इति तु नास्ति “तस्य दोषः संयोगादिलोप-
लक्षणत्वेषु” (वा०) इति निषेधात् । ततश्चाङ्गव्याय इत्येव सिद्धेर्नेहास्योपयोगः ।
तथापि कथंचित् स्थानिवद्भावा न स्यात् । एवमपि नास्योपयोगः ङुत्वेनापि
सिद्धेः । तथा च षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितम् । ततश्च नेदं षात्परस्य णत्वं
प्रयोजनमिति^२ रभसवादेनेत्येतदुपन्यस्तम् ॥

नलोपः प्राति० । नीति लुप्तषष्ठोकम् पृथक्पदमन्तविशेषणम् सापेक्षस्य नस्य
लोपशब्देन समासासम्भवात् । प्रातिपदिकेत्यपि पृथक्पदन्तेन पदस्येत्यनुवर्तमानं
विशेष्यते तेन चान्तस्येतत् तेन नकारस्तदयमर्थः प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्यान्तो यो
नकारस्तस्येति । यदाह हरदत्तः “विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतदविभक्तिकम्” ।
तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्तदविशेषणमिति । एवञ्च प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्येति
वृत्तिः फलितार्थपरेति व्याख्येयम् । एतेनान्तग्रहणं प्रातिपदिकस्य पदस्येत्युभाभ्यां
सम्बध्यत इति प्राचीनमपास्तम् । अन्तस्येत्यस्यावृत्तिप्रसङ्गात् । विरुद्धविभक्त्यन-
वरुद्धानामर्थद्वयस्याभेदान्वयव्युत्पत्तेश्च ।

यूषन्भ्यामिति स्थिते “स्वाद्विषु” [१४।१७] इति पदत्वे नलोपे च कृते
“सुपि च” [७।३।१०२] इति दीर्घः प्राप्नोति तत्राह-असिद्धत्वादिति । “पूर्वत्रासिद्धम्”

मिरुमयसंबन्धे । रामनामोऽयञ्च स्वावटितं पदं नामेति तद्व्यवहितस्यैव समुदा-
ये सत्त्वाच्च यावत् । मातृभोगीय इत्यादौ स्वावटितं पदमेतनास्ति । परमनरेण
रामनरेणोरयादौ स्वादेन यदि पूर्वस्कारः सदा द्वितीयसंबन्धोनास्ति । यदा पर-
स्कारस्तदा प्रथमसंबन्धो नास्ति । अतएव आचार्यादयः सर्वे च इति वार्तिकस्य
न वैयर्थ्यम् ॥

१. पाचन इति नास्ति ख० पु० ।

२. प्रयोजनमिति सवादेनेत्येतदुपन्यस्तमिति क० पु० ।

विभाषा डिश्योः ॥६॥४॥१३६॥

अनन्तस्य भस्याङ्गस्याकारलोपो वा स्यात् डिश्यो परयोः । यूष्णि । यूषणि । पक्षे सर्वनामस्थाने च रामवत् । पदादयः पृथक् शब्दा इत्येके । द्वयोरहोर्भवः ।

[८।२।१] इत्यनेन । “नलोपः सुपस्वरसं०” [८।२।२] इत्येतत्तु नियामकम् न विधायकमिति ।

विभाषा डिश्योरिति । डीति सप्तम्येकवचनम् । शीति “नपुंसकाच्च” [७।१।१६] इति विहितो न जश्शसोः^१ शिस्तस्मिन् भत्वासंभवात् । पदादयः पृथक् शब्दा इत्येके त्रिमुनिभिन्नाः । पृथगनादेशभूतानि स्वतन्त्राण्यपि प्रातिपदिकानि सन्ति । तथा च कोषः । “पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्^२” स्वान्तं हन्मानसं मनः । निश्श्च^३ टाब्बिभाषितः । एवमन्येऽपि यथाप्रयोगमूह्याः । ततश्च पट्भिति आदेशविधिरनारभ्य इति भावः । अन्ये त्वाहुः । स्वतन्त्राणामप्येषां शसादावेव^४ प्रयोगो यथा स्यात् प्रथमादौ मा भूदित्येवं प्रयोगनियमार्थमेतदारभ्यमिति । तन्न यतो भाष्ये उक्तम् । “शस्प्रभृतिष्वित्युच्यते^५ । अशस्प्रभृतिष्वपि दृश्यते । शिलादोषणी, ककुद्दोषणी” इति । “नपुंसकाच्च” [७।१।१६] इत्यौडःशी । अस्मादेव भाष्यात्तदन्तेऽपि भवति विहितविशेषणाभावादिति गम्यते । तथा च प्रयोगः । “अशिथिलभुजबन्धव्यापृतैकदोषणोः” इति । द्वयोरहोर्भव इति । “तद्वितार्थ^६” [२।१।५१] इति समासः । “कालाद्वज्र” [४।३।११] “द्विगोलुङ्गनपत्ये”^७ [४।१।८८] इति ठञो लुक् । “राजाहः सखिभ्यष्टच्” [५।४।६१] इति टच् । “अहोऽह एतेभ्यः” [५।४।८८] इत्यह्लादेशः । चकारात्संख्याव्ययादेरिति वक्ष्यमाणत्वात् । अदन्तत्वादुरामवद्रूपाणि । डी तु विशेषमाह ।

१. न जश्शसोः शिः इति क० पु० ।
२. पदङ्घ्रिश्चरणो इति क० पु० ।
३. शिसचेति क० पु० ।
४. शशशदावेवेति क० पु० ।
५. शस्प्रभृतिष्विति नास्ति क० पु० ॥
६. तद्वितार्थोऽर्थ इति क० पु० ।
७. लुङ्गनपत्य इति क० पु० ।

संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहन्नन्यतरस्यां डौ ॥६॥३१००॥

संख्याविसाय इत्येतत्पूर्वस्याहस्याहन्नादेशो वा स्यात् डौ । द्व्यह्नि । द्वहनि । द्वह्ने । व्यह्नि । व्यह्ने । सायाह्नि । सायाहनि । सायाह्ने । विश्वपाः । विश्वपौ ॥

संख्याविसायेति । संख्याविसायेभ्य इति सिद्धे पूर्वग्रहणमधिकार्थसूचनार्थम् । तेन सायमो मलोपः सिद्धयतीति न्यासकारः । हरदत्तस्त्वाह—“स्यतेरन्तकर्मणः सायशब्दो घञन्तोऽहखसानवचन” इति । सायाह्नि इति । अह्नः सायमिति साय इति वा विग्रहे “संख्याविसाय” [६॥३११०] इति ज्ञापकादेकदेशिसमासः । सायं^२ सायशब्दावहरेकदेशे वर्तते । द्वह्नि द्वहनीति । अहन्नादेशे कृते “विभाषा डिश्योः” [६॥४१३६] इत्यल्लोपो विकल्पः । अहन्नादेशाभावे तु द्वह्ने इति । विगतमहो व्यह्नः । प्रादिसमासः टच् । “अह्नोह एतेभ्य” [५॥४१८८] इत्यह्नः । इत्यदन्ताः । विश्वपाः । विश्वं पाति रक्षतीति विग्रहे पा रक्षणेऽस्मात् आतोऽनुपसर्गे कः” [३॥२१३] इत्येतद्वाधित्वा “आतो^३ मनिन्द्धनिब्वनिपश्च” [३॥२१७४] इति चकाराद्विच् तस्य सर्वापहारिणि लोपे “कृत्तद्धित” [१॥२१४६] इति प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः । सोऽहं विसर्गो । विश्वपाविति । “नादिचि” [६॥११०४] इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे “वृद्धिरेचि” [६॥११८८] । जसि त्वाह—“दीर्घाज्जसि च” [६॥११०५] जसि निषेधो वातप्रम्य इत्याद्यर्थः । विश्वपा इत्यत्र सवर्णदीर्घ पूर्वसवर्णदीर्घ वा विशेषाभावात् । तथापि न्याय्या^४ प्राप्तिरनतिक्रमणीयेत्यत्रापि दर्शितम् ।

आतो धातोरिति । आत इत्यनेन धातुविशेष्यते ते न चाङ्गं भसज्जमुभयत्र तदन्तविधेराकारान्तो यो धातुस्तदन्तं यद्भूतसंज्ञकमङ्गं तस्यालोऽन्त्यस्यार्थादातो लोप इत्यर्थः । धातोरिति प्रत्युदाहर्तुमुदाहरति—हाहा इति । हाहा^५ इत्यालापनिकानु कारात् । हाहाः गन्धर्वः । अब्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेतत् । कीमारास्तु हा इति कष्टं जहातीति हाहा इति क्रियाशब्दं वर्णयन्तो विश्वपावद्रूपमाहुः । हाहानिति । आल्लोपाभावे पूर्वसवर्णदीर्घः । “तस्माच्छस” [६॥११०३] इति नत्वम् ।

१. ज्ञापकादेशि समास इति क० पु० ।

२. सायमिति नास्ति क० पु० ।

३. आतो वनिय इति क० पु० ।

४. नैत्यधिकः क० पु० ।

५. इतच्चारभ्य क्रियाशब्दमित्यत पूर्ववर्ति ग्रन्थः अग्रेपठितः ख० पु० ।

दीर्घाज्जिसि च ॥६॥११०५॥

दीर्घाज्जिसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । सवर्ण-
दीर्घः । विश्वपाः । विश्वपाम् । विश्वपौ ।

आतो धातोः ॥६॥४१९४०॥

आकारान्तस्य भस्य धातोरालोपः स्यात् । विश्वपः । विश्वपा ।
विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शंखध्मादयः । धातोः किम् । हाहान् ।
आदन्तत्वाच्छसो नत्वाभाव इत्येके । हाहाः । हाहा । हाहाभ्यामित्यादि ।
हलि विश्वपावत् । आत इति योगविभागाद्धातोरालोपः ऋचि ।
क्वः । इनः । हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६॥११०५) हरी ।

टापा^१ सवर्णदीर्घः । हाहा । डयि वृद्धिः । हाहे । डसिङ्सोः सवर्णदीर्घः हाहाः ।
ओसि वृद्धिः । हाहोः ! डो आङ्गुणः हाहे । शेषं विश्वपावत् ।

संग्रहश्च “ससि हाहान् डयि तथा हाहे हाहास्तु डसिङ्सोः

ओसि हाहोः डो तु हाहे टापि हाहाऽन्यदुक्तवत् ॥ १ ॥

योगविभागादिति । आकारान्तस्य भस्यातो^२ लोपः स्यादित्येकोऽर्थः । तेना-
धातोरप्यातो लोपो भवति । क्त्वा-श्नाप्रत्ययानुकरणयोः^३ क्त्वःश्न इति । ततश्च
मालेत्यापोऽपि प्रसङ्ग इति धातोरिति द्वितीयो योगो नियमार्थ इति धातोरेवातो
लोपो नान्यस्येति । ततश्च योगविभागादिष्टसिद्धिरिति हाहादावपि न भवति ।
आतोऽनाप इति वार्तिकम् । अत्र कैयटः धातोरित्येतन्नियमार्थं सत्पूर्वेण विकल्पं
ज्ञापयति । सा च व्यवस्थितविभाषेति । आबन्तस्याल्लोपाभावेऽन्यस्य यथाप्रयोगं
विकल्प इति । अतश्च क्त्वायां क्त्वायाः टाया इत्यपि सिद्धयति । हरदत्तस्त्राह क्त्वः
श्न इत्यादि क्त्वो ल्यप् “हलः श्नः शानज्झो” [३।१।८३] इत्यादि निर्देशादपि सिद्धम् ।

१. इतः नास्ति किन्तु क्रियाशब्दं वर्णयन्तो विश्वपावद् रूपमाहः हाहौ डौतु डौह स्वाभि
हाहामन्यदुक्तवत् इत्यस्ति क० पु० ।

२. तस्येति क० पु० ।

३. क्त्वा श्नप्रत्ययानुकरणयोरिति क० पु० ।

जसि च ॥ ७।१।१०९॥

जसि च परे ह्रस्वाङ्गस्य गुणः स्यात् । हरयः ।

ह्रस्वस्य गुणः ॥७।१।१०८॥

ह्रस्वस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ । “एङ्ह्रस्वात्” [६।१।६९]

इति सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ।

शेषो ध्यसखि ॥१।४।७॥

अनदीसंज्ञं ह्रस्वमिउवर्णान्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् ॥

आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ ७।३।१२० ॥

आङिति टासंज्ञा । घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । हरिणा । हरिभ्याम् । हरिभिः ।

घेङिति ॥ ७।१।१११ ॥

घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि परे गुणः स्यात् । हरये । हरिभ्याम् । हरिभ्यः । गुणे कृते ।

डसिडसोश्च ॥ ६।१।११० ॥

एङो डसिडसोरिति परे पूर्वरूप एकादेशः स्यात् । हरेः । हरिभ्याम् । हरिभ्यः । हरेः । हर्योः हरीणाम् ।

योगविभागस्तु प्रियाष्टनः पश्येत्यादौ गौरात्वेऽप्यात्वपक्षे आतोलोपार्थं क्रियत इति । इत्यादन्ताः ।

शेषो ध्यसखि । शिष्यते इति शेषः । शिष असवेपियोगे कर्मणि घञ् । उपयुक्ता-
दन्यः शेषः कोऽसावित्याह—अनदीति । “यू स्त्र्याख्यौ नदी” [१।४।३] इत्यादि
नदीसंज्ञोक्ताः । ततोऽन्यौ यौ ह्रस्वाविदुतौ शेषशब्देन गृह्येत इत्यर्थः । अनदीति
किम् । मत्थे । ह्रस्वौ । किम् । वानप्रस्थे । इ उवर्णान्तं किम् । मात्रे । असखि
किम् । सख्ये ॥

आङो नाऽस्त्रियाम् । आङ् टासंज्ञा पूर्वाचार्यप्रसिद्धेत्यर्थः । पुंसीति वाच्येऽ-
स्त्रियामिति वचनममुना कुलेनेत्यत्रोत्रमत्वयोरसिद्धत्वाद् “इकोऽचि [७।१।७३]
इति नुमभावे ना यथा स्यात् । नादेशे तु “न मुने” [८।२।३] इति निषेधान्ना-
सिद्धत्वम् ।

डसिडसोश्च । “एङः पदान्तादति” [६।१।१०९] इत्यनुवर्तते । अपदान्तार्थोऽ-
यमारम्भः । इह एङो द्वौ डसिडसौ च द्वौ तयोर्थथासख्यं न भवति । घेङिति, टेर्लोपः,

अञ्च घेः ॥ ७।३।११९ ॥

घेरुत्तरस्य डेरौत् स्यात् घेरन्तादेशश्चाकारः । वृद्धिः हरौ । हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरव्यादयः ।

अनङ् सौ ॥ ७।१।९३ ॥

सख्युरसंबुद्धौ सौ परेऽनङादेशः स्यात् ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥१।१।६५ ॥

अन्त्यादलः पूर्वं । उपधासंज्ञः स्यात् ।

उपसर्गे घोः किरित्यादिनिर्देशात् । यद्वा अल्पाच्तरस्य डसः परनिपातेन लक्षणव्यभिचारचिन्हेन यथासंख्यव्यभिचारोऽपि सूच्यते । हरीणामिति । “ह्रस्वनद्यापो नुट्” [७।१।५४] “नामि” [६।४।३] इति दीर्घः ।

अञ्च घेः । अदिति तपरत्वं बुद्ध्यावित्यादावत्वे कृते स्त्रियां टाप् मा भूत् । ततश्च डेराम् न भवति । औतस्तित्वं स्वरितार्थम् । “न विभक्तौ” [१।३।४] इतीत्वमिषेधस्तु न भवति । अनित्यत्वात् । अनित्यत्वञ्च “इदमस्यमुः” [५।३।२४] इति थमो मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थादुदित्करणाल्लभ्यते इति तत्रैवोक्तम् ।

अनङ् सौ । डकारोऽन्त्यादेशार्थः । अकारस्तूच्चारणार्थः । सावितिप्रथमैकवचनं गृह्यते न सुप् । असंबुद्धाविति विशेषणात् । सर्वनामस्थानप्रकरणञ्च । यद्यत्र सख्युरा इत्यन्तादेशो विधीयते ततः सुलोपो न स्यादहलन्तत्वात् । तर्हि सोर्डाविधीयताम् । सत्यम् । एवं सिद्धे यदनङ् विधानं तत्कचिदस्य श्रवणार्थमनुमीयते तेन “उशनसः सम्बुद्धौ वाऽनङ् वाच्यो नलोपश्च वा” । हे उशनन् इति वक्ष्यति तदुपपन्नं भवति ।

अलोऽन्त्यादिति । अल इति पञ्चम्यन्तमन्त्यस्य विशेषणम् । अलो ग्रहणं समुदायात्पूर्वस्य मा भूदिति । पूर्वोप्यलेव गृह्यते न समुदायः अल इति सन्निधानात् । तथाहि लोकेऽप्यमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वं अनीयतामित्युक्ते एक एवानीयते । अन्ये वर्णयन्ति-अल इति जसन्तं प्रयोगापेक्षञ्च बहुत्वं पूर्वं इत्यपि ततश्चान्त्या द्वर्णात्पूर्वं-अलो वर्णा उपधासंज्ञेति तदेतदाहपूर्वो वर्ण इति ।

१. सरद्वेरा इति क० पु० ।

२. अहन्तत्वादिति क० पु० ।

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ६।४।८ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः ॥ १।२।४१ ॥

एकाल् प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६।१।६८ ॥

हलन्तात् ड्यन्तादाबन्ताद् दीर्घात् परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल्
लुप्यते । इति सुलोपः । ततो नलोपः । सखा । हे सखे ।

सर्वनामस्थान इति । “नोपधायाः” [६।४।७] इति वर्तत “अतो दीर्घ”
[७।१।३] इत्यतो दीर्घ इति च तदाह—नान्तस्येति ।

अपृक्त एकालिति । एकशब्दोऽसहायवाची एकाकिभिक्षुं द्रुकैर्जितमितिवत् ।
एक इति किम् । जागृविः । “वेरपृक्तस्य” [६।१।६७] इति न भवति । प्रत्यय इति
किम् । सुरां सुनोतीति सुरासुत् तमाचष्ट इति णो टिलोपे सुरासयति ततः कौ
णिलोपे सुरा इति धातुसकारस्य लोपो मा भूदिति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । यद्यपि
“निपात एकाजनाङ्” [१।१।११] इत्येकग्रहणेन ज्ञापितम् वर्णग्रहणे जातिग्रहणम्
(न्या०) अस्तीति । तथापि प्रत्ययस्याल्लरूपत्वाव्यभिचाराल्लग्रहणसामर्थ्या-
त्समुदायस्याप्रसङ्गात् । धातुसकारस्यापि न भविष्यति “प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव
ग्रहणम्” [५० १११] इति । किञ्च “हल्ङ्याप्” [६।१।६८] इत्यत्र तिपा
साहचर्याद् यथा सिब् मध्यमेकवचनं गृह्यते न सिच् अभैत्सीदिति । तथा सुरपि
प्रथमेकवचनमेव ग्रहीष्यते न धातुरिति । एवं चापृक्तदेशेष्वलित्येव सिद्धेऽपृक्तसंज्ञा-
रम्भोऽप्यनर्थक इत्याहुः ।

हल्ङ्याब्भ्य इति । सुतिसीति त्रीणि पदानि लुप्तप्रथमाकानि । समाहारद्वन्द्वो
वा । दीर्घादित्येतत्सामर्थ्यात् ड्यापोरेव विशेषणम् अतिरवद्धः निष्कौशाम्बिरिति
व्यावृत्त्यर्थम् न हलोऽसम्भवात् । ड्याब्ग्रहणं च सोरेव विशेषणम् न तिस्यो-
रसम्भवात् । अतएव हलन्तादेव तिस्योर्लोप इति प्राञ्चः । ननु खट्वामालाभ्यामा-

१. प्रलोप इति क० पु० ।

२. चारादेश्य इति क० पु० ।

३. अतएक इति क० पु० ।

चारकिबन्ताभ्यां लङ्स्तिप्सिपोः सम्भवः । अखद्वात् अखद्वा इति । न च शपा व्यवधानम्, शबेकादेशस्य “अन्तादिवच्च” [६।१।८५] इत्याबग्रहणात् । न चास्य स्थानिवद्भावः । अपूर्वविधित्वात् । न च ङ्यापोगोणत्वे न भवतीति वक्तुं युक्तम् बहुश्रेयसीत्यस्यासिद्धेऽश्चिन्त्यमेतत् । यथास्थितौ तु वृत्तिरेवं योज्या । हलन्तात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते दीर्घाच्च ङघन्तादाबन्तात्परं सुइत्येतल्लुप्यत इति । यथास्थिते^१ ऽपृक्तमित्येतच्च तिस्योरेव विशेषणम् न सोरव्यभिचारात् । यद्यपीह “लोपो व्योर्वलि” [६।१।६६] इति सूत्राल्लोप इत्यनुवर्तते तच्च भावसाधनम् । तथापीह लौकिकेनार्थेनार्थवत् कर्मसाधनं विज्ञायते लुप्यत^२ इति लोपः शब्दाधिकारात् । तिपा साहचर्यात् सिस्तिङ्गेव गृह्यते तेनाभेत्सीदिति सिचो लोपो न । ननु हलन्तात् “संयोगान्तस्य” [८।२।२३] इत्येव सिद्धो लोपः । अत्र प्राञ्चः । एवं हि सखेत्यत्र संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वात् नलोपो न स्यादिति । यत्तु हरदत्तः “न ङिसंबुद्धयोः” [८।२।८] इति ज्ञापकाद् नकारविभक्त्योरानन्तर्ये संयोगान्तलोपो नासिद्ध इति विज्ञानात् पचन्नित्यादौ तु तकारेण^३ व्यवहितत्वान्न ज्ञापनविषयता । तस्मादेवं वक्तव्यम् अभिनोऽत्रेत्यत्र “अतो रोः” [६।१।११३] इत्युत्वं न स्यात् । तथाऽविभर्भवानित्यत्र रात्सस्येति नियमात् संयोगान्तलोप एव न स्यादिति । तन्न । नेतज्ज्ञापकं हे चर्मन्निति नपुंसकार्थत्वात् । हल्ङ्यापः^४ किम् । ग्रामणीः । सुतिसीति किम् । अभेत्सीत् भेत्ता । अपृक्तं किम् । भिनत्ति ।

“वेरपृक्तस्य” [६।१।६७] इत्यतोऽनुवृत्तावपि पुनरपृक्तग्रहणं मेङ्गह्रस्वात्संबुद्धौ” [६।१।६९] “इत्यत्रास्यासम्बन्धसूचनार्थम् । अन्यथा हे ज्ञानेत्यत्रामो लोपो न स्यादपृक्तत्वाभावात् । हल् किम् । विभेद । नलोप इति । “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” [८।२।७] इत्यनेन । हे सखे इति । असंबुद्धावित्युक्तेरनङ्भावे ह्रस्वस्य गुणः ।

१. संयोगान्तस्य ज्ञापे हि नलोपादिनं सिद्धयति ।

रात्तु तेनैव लोपः स्यात् इहस्तस्माद् विधीयते ॥ १ ॥ इत्यभियुक्तोक्तिः ।

१. अत्र यथास्थित इत्यारभ्य लुप्यत इत्यन्तः नास्ति क० पु० ।

२. लोप इति शब्दाधिकारात् इति नास्ति क० पु० ।

३. शप्नकारेणेति क० पु० ।

४. हल्ङ्याप इति क० पु० ।

५. अस्य संबन्धेति क० पु० ।

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ७।१।९२ ॥

सख्युः परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णित् स्यात् ।

अचोऽङिति ॥ ७।२।११५ ॥

जिति णिति च परेऽचो वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः ।
सखायम् । सखायौ । शोभनः सखा सुसखा । अतिसखा । अतिसखायौ ।
घिसंज्ञाभावान्न तत्कार्यम् सख्या । सख्ये ।

सख्युरसंबुद्धौ । “इतोऽत् सर्वनामस्थाने” [७।१।६८] इत्यतः सर्वनामस्थाने
इत्यनुवर्तते तदसंबुद्धावित्यनेन विशिष्यते “गोतो णित्” [७।१।६०] इत्यतो णिदिति
प्रकृतं णित्वं विधीयते तत्सामानाधिकरण्यादन्यार्थाया सप्तम्या प्रथमा कल्प्यत
इत्याह—संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति । असंबुद्धाविति पर्युदासः तद्बलाच्च
“एलुत्तमो वा” [७।१।६१] इति मध्ये विच्छिन्नमयि सर्वनामस्थानग्रहणमिहापकृष्यत
इति वक्तुं पर्युदासं विवृणोति सम्बुद्धिवर्जमिति ।

अचो ऽङिति । “सिचि वृद्धिः” [७।२।१] इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते अङ्गस्येति
प्रकृतमच इत्यनेन विशेष्यत ङितितीत्यनेन च । तदयमर्थः ङिति प्रत्यये यदजन्तमङ्गं
तस्य वृद्धिरिति । स चालोऽन्यस्येत्यन्त्यस्याच एव पर्यवस्यतीत्याह—अचो वृद्धिः स्यादिति ।

अनङ् णित्वयोरङ्गत्वाद् अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य इति परिभाषया
तदन्तस्यापि^१ भवतीति दर्शयति-शोभनः सखा सुसखेति । “राजाहः सखिभ्यष्टच्”
[५।४।६१] इतिटचो “न पूजनात्” [५।४।६२] इति निषेधः । इह तु परमसखः
देवसख इत्यादौ टच्चेव विभक्तेर्व्यवधानादप्रसङ्गः । विग्रहप्रदर्शनन्तुत्तरपदार्थप्राधान्य-
सूचनार्थम् ।

तेन सख्यर्थप्राधान्य एवानङ् णित्वे भवतो न गोणत्वेऽपि । तेन शोभनः सखा
यस्य सुसखिः, अतिक्रान्तः सखा येनातिसखिः बहुसखिरित्यादौ न भवति गोणत्वात् ।
कथन्तर्हि प्रियदक्ष्णा प्रिया^२स्तेत्यनङ् भवति । उच्यते । स्वरूपाश्रयोऽस्थ्या-
दीनामनङ् नार्थाश्रय इति गोणत्वेऽपि भवति । यत्त्वार्थाश्रयं तन्मुख्यार्थं एव भवति

१. तद्वानेत्यधिकः क० पृ० ।

२. सरतीति क० पृ० ।

३. प्रियास्तेति क० पु० ।

ख्यत्यात्परस्य ॥६।१।११२॥

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृत्यणादेशाभ्यां परस्य डसिङ्सो-
रकारस्य उत् स्यात् । सख्युः ।

न गौणे । 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये "कार्यसंप्रत्यय" इति न्यायात् । अनङ् एित्वे
चाथश्रये । स्वरूपाश्रयत्वे हि द्वेस्त्रेरित्यादिवत्^१ सखेरित्येव निरदेश्यत् । किञ्च
सखिज्जब्देन सोर्विशेषणात् साखिशब्दार्थंगतैकत्वाभिधायिनि सो परेऽनङ् विधीयते ।
एवं एित्वमपीति । तयोरुपसर्जनत्वे नास्ति प्रसङ्गः । एतेनातिसख इति व्याख्यातम्
टचा व्यवधानाच्च । तथा "सख्यशिवीति भाषायाम्" [४।१।६२] इति
निपातितस्य सरवीशब्दस्य न भवति ङीषा व्यवधानात् । "विभक्तो लिङ्गविशिष्टा-
ग्रहणम्" [५० ७३] इति परिभाषया विभक्त्याश्रये कार्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया
निषेधाच्च । अतएव गोमती सुपुंसीत्यत्र नुमसुङो न भवतः । सह खेन वर्तते इति
सखस्तमिच्छतीति सखोरित्यत्रापि न भवति लाक्षणिकत्वात् । ^२भाष्ये तु श्रितादिसूत्रे
बहुव्रीहावप्येतदुदाहृतमस्ति । सोमसखेति । तदन्तविधिसूत्रे चातिसखायावि
त्युपसर्जनत्वेऽपि वृद्धिरुदाहृता । विसंज्ञाभावादिति । असखीति प्रतिषेधात् । तत्कार्यम् ।
विसंज्ञानिबन्धनम् "आङो नाऽस्त्रियाम्" [८।३।१२०] "घेडिति" "अच्च घेः"
[७।३।११६] इति । कथन्तर्हि "सखिना नानरेन्द्रण" इति रामायणे । "अर्जुनस्य
सखिः^३ कृष्णः" "कृष्णस्य सखिरर्जुनः" इति भारते च । अनङादिप्रसङ्गात् ।
उच्यते । छन्दोवत् पुराणानि भवन्तीति । यद्व्यस्य एव सखिशब्दः । तथाहि
सखिशब्दात् भावप्रधानात् सखायं सखित्वं करोतीत्यर्थे "तत्करोति तदाचष्टे (वा०)
इति एिचि टिलोपे सखयतेरौणादिके चेनि प्रत्यये एिलोपे सखिरिति रूपम् । तचा-
चोऽज्वलदत्तः । अच इत्यत्र नखेनातिक्रामति नखयति नखयतेर्नखिः । एवं सूचयतेः
सूचिः । सखयतेः सखिरिति । विसंज्ञानिषेधात् । अनङ् एित्वेषु त्वस्य ग्रहणं न
भवति लाक्षणिकत्वात् ।

ख्यत्यात्परस्य । नेदं सख्या पत्याशब्देकदेशयोरकारान्तयोः ख्यत्यशब्दयो-
रनुकरणम् । "सख्युयः" [५।१।१२६] "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" [४।१।३३] "संख्यायाः

१. द्वस्त्रिरिति क० पु० ।

२. भाष्येतु इत्यादिभ्यो दाहती इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

३. अर्जुनस्यसखेति क० पु० ।

श्रौत ॥७।३।११८॥

घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्भ्यां डेरौत् स्यात् । सख्यौ । शेषं
हरिवत् । समासे घिसंज्ञाऽस्त्येव । अतिसखेरागच्छति ॥

संवत्सरसंख्यस्य च" [७।३।१५] "आपत्यस्य च तद्धितेऽजाति" [६।४।१५१]
इत्यादिज्ञापकात् ॥

तस्मादिकारान्तयो^१ग्रहणं विवक्षितम् । तत्र यद्येतो स्वरूपेणैव निर्दिश्येयाताम्
ततो ह्रस्वयो निर्देशे दीर्घयोर्न स्यात् । दीर्घयोर्वा निर्देशे ह्रस्वयोर्न स्यात् । उभय-
निर्देशे तु गौरवम् स्यादित्या^२गन्तुकेनाकारेण यणा च विकृतनिर्देशः कृतः । एवञ्च
कृते यस्य यणि सति ख्यत्य इति रूपं सम्भवति तस्य सर्वस्य ग्रहणं तुल्यत्वादिति
ह्रस्वदीर्घयोर्भयोरपि सिद्धयतीत्याशयेनाह—खितिशब्दाभ्यामिति ।

ननु^३ परस्परव्यभिचाररूपयोर्ह्रस्वदीर्घयोः कथं ख्यत्यादितीयता
ग्रहणन्तत्राह—कृतयणादेशाभ्यामिति । तेनानुक्रियमाणस्य कृतयणादेशख्यत्यरूपस्य^४
तुल्यत्वात्तन्त्रेणोभयोर्ग्रहणमित्यर्थः । एतदेव चास्य विकृतनिर्देशस्य प्रयोजनम् ।
यत्तु कृतयणादेशनिर्देशस्तु यत्रैषां यणादेशः प्राप्नोति तदेवोत्वं यथा स्यात् यत्र
गुणस्तत्र मा भूत् । अतिसखेरागच्छत्यादाविति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । यतो यणत्र
कस्मान्न^५ भवति परेण गुणेन बाधितत्वादिति चेत्तर्हि स एवोत्वमपि बाधिष्यते । कृते
तु गुणे सकृद्गतिन्यायेन स्वरूपाभावाद्वा पुनरुत्वं न प्रवर्तत इति नेतत्प्रयोजनं विकृत-
निर्देशस्य । परस्येतिवचनम् "एकः पूर्वपरयोः" [६।१।८४] इत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

सख्युरिति । यदा यणनिर्देशः प्रकृत्योरुपलक्षणम् तदा परत्वादुत्वे कृते पश्चाद्
यणादेशः । यादं च विकृतमेव रूपं निमित्तं तदा यणि कृते उत्त्वमिति ज्ञेयम् ।

इदद्भ्यामिति वर्तते । तत्र घिसंज्ञाविषये "अच्च घेः" [७।३।११६]
नदीसंज्ञाविषये च "इदुद्भ्याम्" [७।३।११७] इत्याभ्यां बातितत्वात्तन्निशेष्यात्तद्
भिन्नमिहोदाहरणमित्याह—घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति ! सख्याविति । घित्वाभावाद
"अच्च घेः" [७।६।११६] इत्यस्याभावादयणादेशः ।

१. चात्परस्येति क० पु० ।

२. इकागत्योरिति क० पु० ।

३. गान्तुकेनेति क० पु० ।

४. मनु इति क० पु० ।

५. ख्यात्य रूपमिति क० पु० ।

६. कस्मिन्निति क० पु० ।

पतिः समास एव ॥ १।४।८ ॥

पतिः समास एव धिसंज्ञः । पत्या । पत्ये । पत्युः । पत्युः । पत्यौ ।
शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।

समास इति । असरवीति निषेधः केवलस्य सखिशब्दस्य भवति न तदन्तस्य समासस्य, समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् । न चासखीत्यनेनेदुदन्तविशेषणात्-दन्तविधिः । “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति” [५० ३१] इति प्रतिषेधात् । तथा च “नडादिभ्यः फक्” [४।१।६६] नाढायन इत्यत्र भवति न तदन्तात् सौत्रनाडिरिति । नातिसखेरित्यत्रावयवस्यासखीति धिसंज्ञानिषेधोऽपि^१ । अत्र समुदायधित्वाश्रयो घेर्गुणादिर्भवत्येव । असखीति निषेधश्चोत्तरपदस्येव पूर्वपदस्यापि भवति । तेन सखिगृहे गृहसखायाविति “द्वन्द्वे घि” [२।२।३२] इति पूर्वनिपातनियमो न भवति । समासग्रहणान्तदन्तोपलक्षणम् । तेनेषदसमाप्तः सखा बहुसखश्चेति बहुचूर्णपूर्वे धिसंज्ञा भवत्येव । बहुसखेरागच्छतीति ।

अतिसखेरिति । अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिः अतिशयितः सखेति तत्पुरुषो वा । तत्र “न पूजनात्” [५।४।६६] इति टच्निषेधः । एवञ्च सखोमतिक्रान्तस्याति-सखेरित्यत्रापि “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” [१।१।४८] इति ह्रस्वे कृते सखिरूपसंपत्तावपि न^२ निषेधः उक्तयुक्तेः प्रतिपदोक्तस्यैव सखिशब्दस्य ग्रहणाद्वा ।

पतिः समास एव । स्वामिपर्यायः पतिशब्दोऽत्रगृह्यते । तेन पतिना धातुनेति स्यादेव । पत्येति । पाति रक्षतीति पतिः पातेडंतिरोणादिकः । धित्वाभावान्न^३नाभावादिति । समास इत्यधिकरणे सप्तमी । पतिशब्दापेक्षसमासे पूर्वपदत्वेनोत्तर-रदत्वेन वा वर्तमानः पतिशब्दो धिसंज्ञो भवति ॥

तेन पतिगृहे इति पूर्वनिपातनियमः सिद्धयति । पतिशब्दान्तस्य तु संज्ञाविज्ञाने भूपतय इत्यादावेव स्यान्नतु पतिगृह इत्यत्र । “शेषो ध्यसरिव” [१।४।७] इत्येवम् सिद्धे पुनरारम्भो नियमाथः । तेनासमासे न भवति । पत्या । पत्ये इत्यादि । एवकारकरणं स्पष्टार्थम् । यत्तु विपरीतावधारणनिरासार्थम् ।

१. धिसंज्ञानिषेधोऽपि समुदायस्येत्युभयपुस्तके परन्तु नोदित अत एव कश्चित् ।

२. समासग्रहणमित्यारम्भ बहुसखेरागच्छतीत्यन्तः नास्ति क० पु० ।

३. नानिषेध इति क० पु० ।

४. भावाम्बन्नाभावादिति क० पु० ।

बहुगणवतुडति संख्या ॥ १।१।२३ ॥

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥

ततश्च शोभनाग्निनेत्यादिसिद्धमिति । तदसत् । “घात्वादेः षः सा” [६।१।६४]
 “अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोः” [१।१।२८] इत्यादिज्ञापकाद् विपरीतनियमाप्रसक्तेः ।
 अथ शेषो ध्यसखिपती इत्येवोच्यतान्तत्र सखिशब्दस्येव तदन्तविध्यभावात्
 पतिशब्दस्य निषेधः समासे त्वनिषेध इति सिद्धमिष्टम् । सत्यमेतत् । एवं तु पूर्वभूत-
 स्यापि पतिशब्दस्य सा प्रतिषिद्धयत इति पूर्वनिपातानियमः स्यात् यथा सखिशब्दे
 गृहसखायाविति । अतः समासे पूर्वपदमुत्तरपदं वापतिर्धिसंज्ञो यथा स्यादिति
 पृथक् सूत्र्यते । अथ कथं सीतायाः पतये नमः इत्यसमासे घिसंज्ञा । उच्यते ।
 “षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा” [१।४।८] इत्युक्तसूत्रेण भविष्यति । इह तर्हि नष्टे मृते
 प्रब्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयत इति ।
 षष्ठीप्रयोगाभावात् । छन्दोवत्-ऋषयः कुर्वन्तीत्यदोषात् ।

समासे त्विति । तत्र हि घिसंज्ञाऽस्तीति नाभावो गुणः “अञ्चधेः” [७।३।११६]
 इत्यञ्च भवति । तेन भूपतिना, भूपयये भूपतेरित्यादि हरिवद्रूपाणि स्युरित्यर्थः
 कतिशब्द इति । का संख्या येषां ते कति । “किमः संख्यापरिमाणे डति च” [१।२।४१]
 इति डतिप्रत्यये परे डित्वाट्टिलोपः । बहुवचनान्त इति । तेनास्मादेकवचनद्विवचने न
 भवत इति भावः । तथा च डतिविधौ भाष्यम् “किमित्येतत् परिप्रश्ने वर्तते
 परिप्रश्नश्चानिज्ञाति । अनिज्ञातिञ्च बहुषु द्व्येकयोर्पुनर्विज्ञानमिति । तस्माद्बहुष्वेव
 किमः संख्यापरिमाणे डतिर्भवति न तु द्व्येकयोरिति ।

बहुगणवतु इति । बहुगणौ प्रातिपदिके वतुडतीप्रत्ययो “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे
 वतुप्” [१।२।३६] “किमः संख्यापरिमाणे डति च” [१।२।४१] इति विहितौ
 ताभ्यां संज्ञाविधावपि तदन्तविधिर्भवति । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् ।
 २ वतुना साहचर्यदि डतिरपि तद्धित एव गृह्यते न कृत् । तेन पातेडंतिः पतिः पती
 पतय इत्यत्र न भवति । महासंज्ञाकरणमन्वर्थविज्ञानार्थम् संख्यायत अनया संख्या
 तेन संघे वैपुल्ये च वर्तमानयोर्बहुगणयोः—संज्ञा न भवति । भिक्षुकाणां गणः बहुलोकः

१. घिसंज्ञेति क० पु० ॥

२. हेतुनासावचनो इति रथीति क० पु० ।

डति च ॥ १११२५ ॥

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ १११६१ ॥

लुक्श्लुलुप् एतैः शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात् लुक्श्लुलुप्संज्ञं स्यात् ॥

बहूरोदन इति । यद्येवं प्रदेशेष्वेवान्वयः संख्याशब्दो विधीयताम् किं संज्ञया^१ । सत्यम् । भूर्यादिनिवृत्यर्थं संज्ञा विधीयते । यद्येवं कृत्रिमेव गृह्येत न लौकिक्य-
प्येकादिका । सत्यम् । “संख्याया अतिशदन्तायाः कन्” [५।१।१२] इत्यत्र
त्यन्तशदन्तप्रतिषेधो लिङ्गम् लौकिक्या अपि ग्रहणे, न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता
वाऽस्ति यदर्थो निषेधः^२ स्यात् ।

डति च । ‘षण्णान्ता षट्’ [१।१।२४] इत्यनुवर्तते संख्येति च प्रकृतं डतीत्यनेन
विशेष्यते तदाह—डत्यन्ता संख्येति । संख्येति किम् । पतयः । अस्य डतेः संख्यासंज्ञा
नास्तीति तत्रैवोक्तम् ।

प्रत्ययस्येति । “अदर्शनं लोप” [१।१।६०] इति सूत्रेणादर्शनमात्रस्य
लोपसंज्ञोक्ता । तेन तु प्रत्ययादर्शनविशेषाणां त्रयाणां लुगादिशब्दभावितानां तिस्रो
लुगाद्याः संज्ञा विधीयन्ते । तत्र यद्यतद्भावितस्यापि प्रत्ययादर्शनमात्रस्य लुगादिसंज्ञाः
क्रियेरन् ततोऽनेकसंज्ञाकरणमनर्थकम् संज्ञिनोऽविशेषादेकैव व्यवहारसिद्धेः । अतः
संज्ञिनोऽपि त्रयः कल्प्यन्ते । तत्कथमिति चेत् लुक्श्लुप्ग्रहणमावर्तते^३ तत्रैकमदर्शन-
विशेषणम् अपरं विधेयनिर्देशार्थम् । ततश्च लुक्श्लुलुपा प्रत्ययादर्शनं लुक्श्लुलुपो
भवन्तीति तद्भावितग्रहणं विज्ञायते । यथासंख्येन लुक्शब्दभावितमदर्शनं लुक्संज्ञं
भवति । यथा “लुक् तद्धितलुकि” । [१।२।४६] । श्लुशब्दभावितं श्लुसंज्ञं यथा “श्लो”
[६।१।१०] । लुपशब्दभावितं लुप्संज्ञम् यथा “लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने” [१।२।५१]
इति । नन्वेवं “फले लुक्” [४।३।१६३] “जुहोत्यादिभ्यःश्लुः” [२।४।७५]
“जनपदे लुप्” [४।२. ८१] इतिविधावन्योन्याश्रयो विहितानां लुगादिसंज्ञा संज्ञया च

१. अन्वयः संज्ञयेति क० पु० ।

२. यदर्थोनिषेध इति क० पु० ।

३. श्लुलुप् इत्येव क० पु० ।

षड्भ्यो लुक् ॥ ७।१।२२ ॥

षट्संज्ञकेभ्यः परयोर्जशसोलुक् स्यात् ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ १।१।६२ ॥

प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति "जसि च" [७।१।१०९]
इति गुणे प्राप्ते ।

विधानमिति सूत्रशाटकवत्^१ भाविनी संज्ञा विज्ञायते फले प्रत्ययस्य तददर्शनं भवति
यस्य जातस्य लुगिति संज्ञा भविष्यति । एवं श्लुर्गित्यादावप्युक्तम् ।

तदेतद् विमृश्याह—लुक्श्लुलुपशब्दैरिति । तत्रानुवादे लुक्श्लुलुपशब्दैरिति-
करणे वृत्तीया । लुग्भवतीत्येवं लुगादिशब्दानुच्चार्यं कृतं विहितमित्यर्थः । विधौ
तूपलक्षणतृतीया । कृतमित्यादिकर्मणि निष्ठा । लुक्श्लुलुपशब्दैर्भावितसंज्ञाभिरुपल-
क्षितं कृतं क्रियमाणं प्रत्ययादर्शनम् लुगादिसंज्ञमिति व्याख्येयम् ।

संज्ञायाः प्रदेशमाह—षड्भ्यो लुक् । जशसोरित्यनुवर्तते । बहुवचननिर्देशोऽर्थ-
प्राधान्यसूचनार्थः । तेन यत्र षट्संज्ञानामर्थः प्रधानम् तत्र षडर्थगतसंख्यामिधा-
यिनोः^२ जशसोः लुगित्यर्थो भवति । तेन षट् परमषट् इत्यादौ भवति । उपसर्जनत्वे
तु न भवति प्रियषषः प्रियपञ्चान इति ।

प्रत्ययलोपे । "प्रत्ययस्य लुक्" [१।१।६१] इत्यतः प्रत्ययस्येत्यनुवर्तमाने
पुनः प्रत्ययग्रहणं कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूत् । तेन छन्दसि

१. प्रत्ययस्येति किम् १ अगस्तयः । कुयिडनाः । यदि प्रत्ययग्रहणं न क्रियते
तदागस्त्यस्यापत्यानि ऋयण्य कुयिडन्या अपत्यानि "गर्गाविभ्यो यञ्" [४।१।१०५]
तयोरगस्त्यकौयिडन्यशब्दयोर्बहुवचने जसि परे यदा "आगस्त्यकौयिडन्ययोरगस्ति-
कुयिडनच्" [२।४।७०] इति लुक् अगस्तिकुयिडनचौ चादेशास्तदा यथासंख्याभावा-
देकैकस्य स्थानिनस्त्वच्चादेशः पर्यायेय स्यात् । तत्र यदा लुगादेशस्तदा विभक्तिमात्रं
श्रूयेत । सत्यप्यलोऽस्यादेशे आगस्त्यः कौयिडन्य इति स्यात् । इत्यते चागस्त्य
कुयिडना इति । अथागस्त्यशब्दस्य कुयिडनजादेशः कौयिडन्यशब्दस्यागस्त्यादेश
एवमप्यनिष्टं प्रसज्येत विपर्ययस्यानिष्टत्वात् । सत्यपि यथासंख्येनादेशे प्रकृतेरवृत्तत्वात्

१. सूत्र साटके वेति क० पु० ।

२. सूचनमार्थः क० पु० ।

३. संख्याभिधायिधावि जशसोरिति क० पु० ॥

न लुमताङ्गस्य ॥११॥६३॥

लुक्श्लुलुप् एते लुमन्तः लुमताशब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । अव्ययास्त्वेद्युष्मद्वट्संज्ञास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ।

संज्ञमीयेत्यत्र सीयुटः सलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणो न भूलादित्वाश्रयोऽनुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययो लक्षणं निमित्तं यस्य तत्प्रत्ययलक्षणम् । प्रत्ययं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तमित्यर्थस्तदाह—तदाश्रितमिति । आश्रयस्त्वञ्च निमित्तत्वेन बोध्यम् ।

प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सिद्धे पुनः प्रत्ययग्रहणं च प्रत्ययस्यैवासाधारणं रूपमाश्रित्य कार्यं विधीयते सुपि स्वादिष्विति तत्रैव प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणरूपाश्रये मा भूत् । तेन गवे हितम् गोहितम् रायः कुलम् रेकुलम् । “एचोऽयवायावो” [६।१।७८] न भवन्ति । कथं तर्हि अतृणोऽट् इति “तृणह इम्” [७।३।१२] हलिपितीति वर्णाश्रयत्वात् । नैतदेवम् । वर्णा यत्र प्राधान्येनाश्रीयते तत्र निषेधः इह तु सार्वधातुकं प्रधानं तद्विशेषणं हल्ग्रहणम्^१ ॥

न लुमताङ्गस्य । “प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्” [१।१।६२] इत्यनुवर्तते लुमताशब्देन प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणं कार्यमङ्गस्य न भवतीति योजना ।

अजादौ प्राग्दीभ्यतीये विवक्षिते छो न स्यात् । कृते तु प्रत्ययग्रहणे तद्दर्शनस्यैवेयं संज्ञा तस्यैव लुक् परिशिष्टस्य ऋकृतिद्वयस्य क्रमेणादेशद्वयम् तेनागस्तस्य कुण्डिना इति सिद्धपतः । तथा च प्राग्दीभ्यतीयेऽजादौ विवक्षिते “गोत्रेऽलुगचि” [४।१।८२] इति लुकि निषिद्धे तत्संनियोगादिगृह्यत्वाद्गस्त्यादेशोऽपि निवृत्ते बुद्ध्याऽप्ये आगस्तीया इति भवति ॥

१. प्रत्ययलोपे इत्यत्र स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणमिति प्रत्ययः यत्र प्राधान्येनाश्रीयते तत्रैवेतिज्ञापनार्थम् । तेन वर्णाप्राधान्ये” वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्” [पं० २१] इत्येषा परिभाषा सिद्धा । तेन गोहितम् चित्रायां जाता चित्रेत्यादौ प्रत्ययलक्षणेनाव्यादेशः अणोयोऽकार इति वर्णाप्राधान्यात् प्रत्ययमणमादाय ऋप् प्रत्ययश्च न भवति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययवत् इत्येष सिद्धे लक्षणग्रहणेन प्रत्ययनिमित्तकमेव कार्यं भवति न प्रत्ययस्थानिकम् । तेन नल्लभिन्न इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेनैसादेशो न । प्रत्ययस्यासाधारणधर्मश्च न प्राच्यमात्रवृत्तिः किन्तु प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकस्तेन प्रत्ययविशेषणीभूतहलादिस्वादेशस्यसाधारणधर्मता । अतएव भाष्यसम्मतनियमार्थस्वपक्षे अतृणोऽट् मित्रशीरित्यत्र प्रकारागस्तरेण सिद्धिरभ्यधायि ।

१. प्रवर्तमिति क० पु० ।

२. हलि पीति ति क० पु० ।

त्रेस्त्रयः । ७।१।५३॥

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ।

लुङ् इति शब्दो विद्यते यस्मिन् लोपकशब्दे स लुमान् शब्दः स च लुक्शुलुपशब्द इत्ययमेवान्यस्यासम्भवादित्याह—एते लुमन्त इति । तन्निमित्तमिति । लुगादिलुप्तप्रत्यय-निमित्तम् । एतच्च प्रत्ययलक्षणमित्यनुवृत्तिलभ्यम् । अङ्गकार्यमिति । नात्राङ्गशब्देनाङ्गाधिकारः प्रतिनिदिश्यते । तथा सति गर्गा इत्यादौ यत्रो लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नुवतो “जित्”त्यादेर्नित्यम्” [६।१।१६७] इत्याद्युदात्तस्य निषेधो न स्यात् । संजिगमिष, संविवृत्स, उत्क्रामेत्यादौ च इङ् विधिप्रतिषेधदीर्घा निषिद्धयेरन् । तथा च “अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधो” “क्रमेदीर्घत्वं च” इत्यादिना भाष्ये-धिकारपक्षः प्रतिक्षिप्तः किन्तु पारिभाषिकमङ्गं गृह्यते । तेन लुमता लुप्ते प्रत्यये वस्तुतो यदङ्गं प्रत्यये परतः पूर्वं तस्य यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तत्सर्वं निषिद्धयत इति भाष्यादिस्थितिः । लुमता किम् । कार्यते । हायते । धार्यते । “शोरनिटि” [६।४।५१] इति शोर्लोपे प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भवत्येव । अङ्गस्य किम् । पञ्च । सप्त । सुबन्तमिति पदसंज्ञा नलोपश्च भवति ।

कतीति । डत्यन्तत्वात् “बहुगण” [१।१।२३] इति संख्यासंज्ञा षट्संज्ञा च । जसः “षड्भ्यो लुक्” [७।१।२२] । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तो “जसि च” [७।३।१०६] इति गुणो “न लुमता” [१।१।६३] इति प्रतिषिद्धयते । एवं शस्यपि ।

अव्ययेत्यादि । “स्वरादितिपातमव्ययम्” [१।१।३७] इत्यादिनाव्ययसंज्ञिताः युष्मदस्मच्छब्दौ च षट्संज्ञाश्च “ष्णान्ताः षट्” [१।१।२४] इति संज्ञिताः एते त्रिषु लिङ्गेषु सरूपाः समानमेषां रूपम् । लिङ्गविशेषद्योतकप्रत्ययानुत्पत्त्या तुल्यप्रयोगा इत्यर्थः । यथोच्चैः पुमान् स्त्री कुलं वा । अहं पुमान् स्त्री ब्रह्म वा । एवं त्वम् । पञ्च विप्राः स्त्रियो वनानि वा ।

त्रिशब्द इति । असंज्ञोपसर्जनीभूतादस्माद् बहुवचनत्वाद् “बहुषु” बहुवचनमित्यर्थः त्रय इति । “जसि च” [७।३।१०६] इति गुणः । अयादेशः ।

त्रेस्त्रयः । त्रेरिति षष्ठी न पञ्चमी “णिजां त्रयाणाम्” [७।४।७५] इति निर्देशात् । न चास्मादेव निपातनात् त्रयादेशोऽपि सेत्स्यतीति वाच्यम् ।

१. लोऽत्रनित्यामिति क० पु० ।
२. संवृत्स ऋचमे इति क० पु० ।
३. हायते इति क० पु० ।
४. विश इति क० पु० ।
५. बहुषु बहुवचनमित्यर्थः इति क० पु० ।
६. न चेश्वारस्य ज्ञापनादिस्थान्तः नास्ति क० पु० ।

त्यदादीनामः ॥७।२।१०२॥

त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ द्वौ । द्वौ ।
 द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । संज्ञायामुपसर्जनत्वेऽपि
 च नाकारादेशः । द्विरतिथिः । प्राधान्ये स्यादेव । परमद्वौ । वातप्रमीः ।
 “दीर्घाज्जसि च” [६।१।१०५] इति पूर्वसवर्णनिषेधाद् यणादेशः ।
 वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् ।
 वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् । वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये । वातप्रमीभ्याम् ।
 नातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः । वातप्रम्यः । वातप्रम्योः । दीर्घान्नुडभावः ।
 वातप्रम्याम् । डौ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रम्योः । वातप्रमीषु ।
 एवं देवयज्यतिलक्ष्म्यादयः । सुधीः । “इको यणचि” (६।१।७७) इति
 यणि प्राप्ते ।

“अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति” इति ज्ञापनात् । तेन पुरातनमिति सिद्धम् ।
 अन्यथा “पुराणप्रोक्तेषु । [४।३।१०५] इति निपातनादेतद् बाध्यते । त्रयाणामिति ।
 “नामि” [६।४।३ ॥] इति दीर्घः । त्रेः सम्बन्धिन्यामीति विज्ञानाद् गोणे न भवति
 प्रियत्रीणाम् । अतित्रीणाम् ।

द्विशब्द इति । असंज्ञोपसर्जनविषयमेतत् ॥

त्यदादीनामः । “अष्टन आ विभक्तौ” [७।२।८४] इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्तते ।

द्विपर्यन्तानामिति । तेन भवानित्यत्र न भवति । इष्टिश्चेयं भाष्यकारस्य ।
 द्विपर्यन्तास्त्यदादय इति । अत्वं च “अलोऽन्त्यस्य” [१।१।५२] इत्यन्तस्य भवती-
 त्याह—अकारोऽन्तादेशः स्यादिति । द्वाविति । त्यदाद्यत्वे “नादिचि” [६।१।१०४]
 इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाद् वृद्धिः । संज्ञायामिति । उक्तं हि सर्वनामसूत्रे संज्ञोपसर्जनानां
 सर्वादीनां पाठात्पयुंदासः पठितानां च संज्ञाकरणन्तेनान्तर्गणकार्यमपि त्यदाद्यत्वादि
 न भवति । द्विरित्यादि । संज्ञेषा कस्यचित् । अतिक्रान्तो द्वाविति तत्पुरुषः ।
 अत्रोपसर्जनत्वान्नात्वम् । ननु न समुदायस्त्यदादिस्तत्कथमत्वप्रसङ्गस्तत्राह—प्राधान्ये
 तु स्यादेवेति । परमसर्वस्मै इत्याद्यर्थं तदन्ताविधेरभ्युपगमादुपसर्जनेऽपि प्रसङ्ग इति
 भावः । इतीदन्ताः ॥

वातप्रमीरिति । वातं प्रमिणोतीति वातप्रमीः निःशृङ्गो मृगाकृतिः । वातप्रमी-
 र्वतिमृग इति कोषः । उणादिष्वीप्रत्ययान्तो निपातः ।

अचि इनुधातुभ्रुवां योरियङुवडौ ॥ ६।४।७७ ॥

इनुप्रत्ययान्तस्य भ्रू इत्येतस्य धातोश्चेवर्णोवर्णयोः क्रमादियङुवडौ स्तोऽचि परे । इतोयङादेशे एतदपवादेन "एरनेकाच" [६।४।८२] इत्यनेन यणि प्राप्ते ।

दीर्घादित्यादि । वातप्रमी ओ इति स्थिते "प्रथमयोः" [६।१।१०२] इति प्राप्तपूर्वसवर्णदीर्घो "दीर्घाञ्जसि च" [६।१।१०५] इति प्रतिषिद्धः स्ततः "इको यणचि" [६।१।७७] इति यण् भवतीत्यर्थः । वातप्रम्य इति । दीर्घान्तस्त्वान्न गुणः । वातप्रमीमिति । यणः परत्वादमि पूर्वत्वम् । वातप्रमीनिति । शसि पूर्वसवर्णदीर्घे "तस्माच्छसः" [६।१।१०३] इति नत्वम् । वातप्रम्येत्यादि । अघित्वान्न तत्कार्यम् । संग्रहश्च

"शसि वातप्रमीन् टायां वातप्रम्या त्वघित्वतः ।

वातप्रम्ये प्रभृत्यूह्यम् डौ तु वातप्रमी स्मृतम्" ॥

किञ्चन्तवातप्रमीशब्दस्यामि शसि च वातप्रम्यम् वातप्रम्य इति विशेषः । शेषं प्रधीवत् । एवमिति । देवान् यजतीति देवयजीः । यजेरीणादिक ईप्रत्ययो बाहुलकाद् ज्ञेयः । तेनाधात्विकारत्वादियङ् न भवति । उज्ज्वलदत्तेन तु इन्निति ह्रस्वेन्प्रत्ययान्त उदाहृतः । "अद्यो द्विजान् देवयजोन्निहन्मः इति च भट्टिप्रयोगः साधारणः । लक्ष्मीमतिक्रान्तोऽतिलक्ष्मीः । अत्यादयः (वा०) इति समामः । अतिक्रान्तार्थ-प्रधानत्वात् पुंलिङ्गोऽयम् । लक्ष्मीशब्दार्थस्तूपसर्जनमिति नित्यस्त्रीत्वाभावान्नदीकार्यं नास्तीति वातप्रमीवदस्य रूपमित्यर्थः । लक्ष्मीशब्दोऽयं स्त्रीलिङ्गः । "लक्षेरीमुट् च" [७० पा ३] इति ईप्रत्ययान्त ओणादिको मुडागमश्च । तेनाधात्विकारत्वात्संयोगपूर्वत्वाच्च "एरनेकाच" [६।४।८२] इति यण् न भवति ।

नन्वत्र समुदायस्यास्त्रप्राख्यत्वेऽप्यवयवस्य स्त्रप्राख्यत्वाद् नदीकार्येण भवितव्यम् । ततश्च हे अतिलक्ष्मि । अतिलक्ष्म्यै । अतिलक्ष्म्याः । अतिलक्ष्मीनाम् ।

१. प्रतिसिद्ध इति क० पु० ।
२. दीर्घानुक्त्वादिति क० पु० ।
३. सिसि पूर्वदीर्घे इति क० पु० ।
४. वात प्रभृत्यूह्यम् इति क० पु० ।
५. स्वेन धात्विकारत्वादियङ् न भवतीति क० पु० ।
६. लक्षेर्मुट्चेति क० पु० ।
७. नदीकार्यमपीति क० पु० ।

अतिलक्ष्म्याम् इति ह्रस्वाट्नुडागमेषु कृतेषु कथं वातप्रमीवद्रूपम् । सत्यम् । अर्वाचीन-
मतमेतत् । भाष्यमते तु नदीकार्यमस्त्येव । तथाच “प्रथमलिङ्गग्रहणम्”
इत्युक्तवाऽतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणायैत्युदाहृतम् । सुधोरिनि । सुष्ठु
ध्यायतीति सुधीः । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” [३।२।१७८] इति क्प् । “ध्यायतेः
संप्रसारणञ्च” [वा०] दृशिग्रहणाद् “हलः” [६।४।२] इति दीर्घः । “कृतद्धित”
[१।२।४३] इति प्रातिपदिकसंज्ञकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः ।

अचि श्नुधात्विति । अङ्गस्येति वर्तते । तेन श्न्वादयो विशेष्यन्ते । तत्र श्नुग्रहणेन
तदन्तं गृह्यते प्रत्ययग्रहणपरिभाषया । धातुभू इति तु^१ स्वरूपग्रहणम् ।
तेनाङ्गसंज्ञस्य श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गसंज्ञस्य धातोरङ्गसंज्ञस्य भ्रूशब्दस्येत्यर्थो भवति ।
श्नोरिति च श्न्वादीनां विशेषणम् । तत्र श्नुभ्रुवोरीकारान्तस्यासम्भवादुकारान्त-
त्वस्याव्यभिचाराद्धातोरेवेदं विशेषणम् न श्नुभ्रुवोरिति प्रदर्शयितुं क्रममतिक्रम्य
द्वैराश्यं कृत्वा व्याचष्टे श्नुप्रत्ययान्तस्य भ्रू इत्यस्य धातोश्चेवर्णोवर्णोश्नोरिति
विशेषणेन तदन्तविधेरिवर्णोवर्णान्तस्य धातोर्इत्यर्थः । तौ चानेकाल्त्वेऽपि
ङित्वादन्त्ययोरेव भवतस्तदर्थमेव ङितौ क्रियेते ।

न च श्न्वादिभिर्वावेव विशेष्यताम् मा कारि ङकार इति वाच्यम् । सम्भवति
सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यान्वयस्य जघन्यत्वादिति । एतेन ङकारो विस्पष्टार्थ
इति प्राचोक्तमपास्तम् ।

प्रचि पर इति । अजादौ प्रत्यय इत्यर्थः । अङ्गाधिकारेणाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्याचा
विशेषणात् “यस्मिन् विधिस्तदादौ” [प० ३३] इति वचनाच्च । तेन श्यर्थम्^२
भ्रर्थमित्यादावप्रत्यये न भवति । श्नुधातुभ्रुवामिति किम् । वातप्रम्यो^३ । इतीयङादेश

१. अचीति ङिम् । सुधीम्भ्याम् । श्नोरिति किम् । चक्रतुः । अङ्गानुवृत्तिः किमर्थम् ।
सुष्ठुपाठ्यः । “इयङ्कुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन” [वा०] । चपनम् ।
चायकः । लवनम् । लावकः ।

१. अर्वाचीनमेतदिति क० पु० ।
२. अन्यस्यापीति क० पु० ।
३. तु इति नास्ति क० पु० ।
४. रितिचर्णो वर्णान्त स्येति क० पु० ।
५. इत्यर्थमिति क० पु० ।

न भूसुधियोः ॥ ६।४।८५ ॥

एतयोरचि यण् न स्यात् । सुधियो । सुधियः । अमि शसि च परत्वादियङ् । सुधियस् । सुधियो । सुधिय इत्यादि । एवं सुश्रीयव-
क्यादयः । प्रधीः ।

इति । प्राप्त इति वक्ष्यमाणो नान्वयः । प्रथमान्तमेव पठितुं युक्तम् । एतदिति । एतस्ये^१
यङादेशस्यापवादेन^२ “येननाप्राप्ति” न्यायेन बाधकेन “एरनेकाच” [६।४।८२] इति
सूत्रेण यणि प्राप्ते निषेध उच्यत इति शेषः ।

न भूसुधियोरिति । “इणो यण्” [६।४।८१] इत्यतो यणनुवर्तते भूशब्देन
च तदन्तं गृह्यते केवलस्यानेकाच्चाभावेन यणोऽसम्भवात् । “ओः सुपि” [६।४।८३]
इत्यनुवर्तमानं प्रकृतेनाचा^३ विशेष्यते अजादौ सुपीति । तेन “अनन्तरस्य विधिवि
प्रतिषेधो वा” [५०] इति “एरनेकाच” [६।४।८२] इति यण् निषिध्यते न
“इको यणचि” [६।१।७७] इति । सुधियाविति । यणः प्रतिषेधादियङ् एव भवति ।
अमीति । अमि पूर्वरूपात् शसि च पूर्वसवर्णदीर्घात् परत्वाद्धेतोरियङ् एव^४ भवति
न तावित्यर्थः । एवमिति । आदिशब्दः प्रकारे यण् प्राप्त्ययोग्या इत्यर्थः । सुश्रीयवक्रयादौ
संयोगपूर्वकत्वात् इकारस्य यणभावादियङ् भवति । शोभना श्रीयस्य सुश्रीः । यवान्^५
क्रीणानि यवक्रीः । किवन्तः । प्रधीरिति । प्रकर्षेण ध्यायति प्रकृष्टा धीरस्य वा
सुधीवत् साधुः ।

एरनेकाच इति । स्नुधातुभ्रुवामिति सहनिर्देशेऽपि धातुरेवेह सम्बध्यते ।
अन्ययोरिवर्णस्यासम्भवात् । तच्चानुवृत्तं धातुग्रहणं संयोगस्य विशेषणम् । धातोरव-
यवः संयोगः पूर्वो यस्मादिवर्णान्नास्ति^६ तस्येवर्णस्य यणित्यर्थ इत्याह—धात्ववयव-
संयोग इति । तेन सुश्रियावित्यादौ न भवति । उन्न्यावित्यादौ तु स भवति संयोगो

१. स्वेयादेशस्येति ख० पु० ।

२. देशस्या एवादेरिति क० पु० ।

३. नोच इति क० पु० ।

४. दिङ् एवेति क० पु० ।

५. यावदिति क० पु० ।

६. दिवाण्यग्निस्ति इति क० पु० ।

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६।४।८२ ॥

अनेकाचोऽङ्गस्य धातोर्निवर्णस्य यण् स्यादचि धात्ववयवसंयोगः पूर्वो यस्मात् तस्य तु न स्यात् । गतिकारकपूर्वस्य क्विबन्तस्यैवेष्ट्यते । (वा०) । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यौ प्रध्यः इत्यादि । एवं देधीवेवीसुत्यादयः । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ यवक्रियौ । गतिकारकोपपदात् किम् । परमधियौ । शुद्धधियौ । अनेकाचः किम् । नीःनियौ ॥

नायं धात्ववयव इति । यदि धातुनेवर्णो विशेष्येत न संयोगस्तत इहापि न स्यात् भवत्ययं^१ मिकारः संयोगपूर्वं इति । इकारविशेषणञ्चानर्थकम् ।

धातोर्निवर्णस्येति । त्यावर्त्याभावात् । यो ह्यधातोर्निवर्णो भवितव्यमेव तस्यापि इको यणचि [६।१।७७] इति यण् । तस्मादिकारविशेषणेप्रयोजनाभावादनुवृत्तधातुग्रहणसामर्थ्यात् समास उपसर्जनस्यापि संयोगस्यैव विशेषणम् नत्वेरिति स्थितमाकरे ।

आचार्याः पुनरिवर्णविशेषणतामपि मन्यन्ते । यदाहुः । धातोर्निवर्णस्येति । यत्तु तदुक्तम् प्रयोजनाभावादिति । तदसत् । पाणी मणी इत्यादौ पूर्वसवर्णबाधनार्थो यण् मा विज्ञायोति^२ रधातूनेवर्णविशेषणे प्रयोजनस्य सत्वात् । यत्तु इयञ्बाधनार्थत्वाद् यणादेशस्य धातोर्निवर्णोऽप्रसङ्गादधातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणानुवृत्ति^३ नं भवतीति समाधानम् तदप्यसत् । अप्राप्तप्रापणार्थत्वे सम्भवति बाधकत्वमात्रकल्पने प्रमाणाभावात् । इदं बाध्यमिदं न बाध्यमिति बाध्यविशेषचिन्तानवतारेऽनन्तरस्य^४ इति न्यायानवताराच्च । अतो धातोर्निवर्णविशेषणम् । असंयोगपूर्वग्रहणमपि तद्विशेषणम् । सन्निधानाच्च संयोग इत्यपि धात्ववयव एव गृह्यते । यद्वाऽऽवृत्त्योभयविशेषणम् धातुग्रहणम् तदाह—धातोर्निवर्णस्येति धात्ववयव इति च । अनेकाच इत्यस्य धातुविशेषणत्वे दीध्यौ दीध्य इत्यत्रैव स्यात् ग्रामण्यावित्यादौ तु नैव स्यादत आह—अनेकाचोऽङ्गस्येति । अवयवावयविभावसम्बन्धे षष्ठी

१. त्ययसिकार इति क० पु० । “इको यणचि” (६।१।७७) इति यण् । तस्मादिकारविशेषणे प्रयोजनाभावादिति ।

२. धातेनेवर्णं इति क० पु० ।

३. धातु ग्रहणानुवृत्तिरिति क० पु० ।

४. नवताराच्चेत्यादिभ्य अनेकाचोऽङ्गस्येत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

चेषा । अनेकाच् यदङ्ग-तदवयवो यो धातुस्तदवयवो य इवर्णस्तस्येत्यर्थः । तात्पर्यत-
स्त्वेवं व्याख्यातम् न त्वेषाऽक्षरयोजना । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वेयधिकर^१ण्य-
स्यानौचित्यात् । अयन्त्वन्वयः । असंयोगपूर्वो य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याङ्गस्या-
लोऽन्त्यस्य यण् स्यादिति । एवञ्च दीध्यावित्यादौ व्यपदेशिवद्भावात्तदन्त^२ मूह्यम् ।

अचीति । अजादौ प्रत्यये इत्यर्थः । परमनियामित्यादावितिप्रसङ्गमाशङ्क्याह-
गतीति । इष्टिश्चेयं भाष्यकृतः । एवकारो व्यस्तान्वयः सोपपदे चायं नियमः । अन्यथा
दीध्यावित्यादौ न स्यात् । यदयमर्थः सोपपदस्य क्बन्तस्य यदि यण् भवति तर्हि
गतिपूर्वस्य कारकपूर्वस्य वा यथा प्रधयो ग्रामण्याविति^३ । यदि तु गतिकारकपूर्वस्य^४
भवति क्बन्तस्यैवेति यथाश्रुतो नियमो विज्ञायते तत आनिन्युरित्यादौ न स्याद-
क्बन्तत्वात् । प्रध्याविति । प्रशब्दोऽत्र “गतिश्च” [१।४।६०] इति गतिसंज्ञः ।
कारकपूर्वपदस्य तु ग्रामण्यावित्युदाहरिष्यति ।

एवमिति । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः क्बन्तः । सुतमात्मन इच्छतीति क्यज^५न्तात्
क्विप् । सुधियाविति । सुरत्र गतिः । यवान् क्रीणीत इति क्विप् । यवशब्दोऽत्र कारकम् ।
नियमव्यावर्त्यमाह—परमेति । बहुव्रीहिः कर्मधारयो वा । परमशुद्धशब्दो न गती
न च कारक इति यणोऽभावादियङ्गेव भवति । एतेन कुधियाम् अधियाम्, नानाधियाम्
ईषद्धियामिति व्याख्यातम् ।

ये तु^६ “नाकारकाव्ययाद्” इति सूत्रयन्ति तेषां भवितव्यमत्र यणा ।

अथ कथं वृश्चिकभिया पलायमानस्य सर्पमुखे प्रवेश इति । तथा दात्रेण लूः
दात्रलूः दात्रलुवो दुर्धियो निभयं इत्यादि । चिन्त्यमित्येके । श्रीपतिदत्तस्त्वाह-
“गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः” [५० ७६] इति
वचनाद् यत्र गतिकारकयोः क्बन्तावस्थायामेव समासो भवति तत्रैवायं यण्
भवति । प्रधयो ग्रामण्यावित्यादौ । यदा तु “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” [२।१।३२]
इति बहुलोकतेर्धनक्रीतेत्यादिवत् सुबन्तेन समासस्तदा न भवति वृश्चिकभियेत्या-

१. व्याधिकरणान्वय इति क० पु० ।

२. तदन्त्यमिति क० पु० ।

३. परमनियमित्यादाविति क० पु० ।

४. करेके इति क० पु० ।

५. क्यजन्तादिति क० पु० ।

६. येनाकारकमिति यण् भादियङ्गे वे भवत्यत्र न यण् इति क० पु० ।

डेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥७।३।११६॥

नद्यान्तादावन्ताम्नीशब्दाच्च परस्य डेराम् स्यात् । मियाम् । शोषं सुधीवत् । ग्रामणीः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । शोषं प्रधीवत् । खेन सहवर्तते सखः । तमिच्छतीति सखीः । सख्यौ । ख्यत्यादिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः । सख्युः । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुख्युः । सुतमिच्छतीति सुतीः । सुत्युः २ ॥

दाविति । न चैवं ग्रामण्यादावप्यतिप्रसङ्गः । अनभिनाधात्तत्र सुबन्तेन समासानङ्गीकारात् । अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इति वचनात् । एवं तु प्रकृष्टा धीरस्येति बहुव्रीहौ यण् चिन्त्यो यदाह-पुरुषोत्तमदेवोऽपि । गतिसाहचर्यात् कारकपूर्वस्यापि नित्यसमास आक्षिप्यते । समास एव हि पूर्वपदमुत्तरपदमिति भवति । द्वौ चात्र नियमौ सोपपदस्य चेद् गतिकारकपूर्वपदस्यैव समासस्य यण् भवति । तत्रापि क्तिबन्तावस्थायामेव जातस्य न तु सुबन्तावस्थायामिति^१ । एवं चैवकारोऽपि स्थानस्थितसमास एवायं नियमः इति न^२ नित्युरित्यादौ दोषशङ्काऽपि । ब्राह्मणस्य मियावित्यादौ त्वङ्गस्यानेकाच्चाभावात् न प्रसङ्ग इत्यलमतिक्रोदेन^३ ।

नीरिति^४ । नयतीति नीः । “क्विप् च” [३।२।७६] इति कर्तरि क्विप् । नियाविति । यणोऽभावादियङ्^५ ।

डेरामिति । अम्^६ च नीश्चाम्नियो नदी च आम्नियो च नद्याम्नियः इति

एरिति क्तिम् । असंयोगप्रवृत्त्यमिव वर्णविशेषणं यथा स्यादङ्गविशेषणं मा भूदिति । ननु चासरेरित्येतस्मिन् य्वोरित्यनुवृत्तेर्लुप्तवतुरित्यत्रापि यण् स्यात् । नैतदस्ति । “क्षीः सुपि” [६।४।८३] इति क्षोः सुप्येवेति निबन्धाद् यण्यनिषेधः । चातुना संयोगविशेषणं क्तिम् । इहापि यथा स्यादुन्त्यौ । उन्त्यः इति ।

सुखीयति सुतीयत्यौ क्तिबन्तौ तयोर्विदुः ।

निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्लून्पुरादिकम् ॥१॥

सुख्यइत्यादि साध्वेतदुभयं भाव्यगौरवात् ॥

१. सुबन्तावामिति क० प० ।
२. नानित्युरिति क० प० ।
३. मतिस्त्रोदेनेति क० प० ।
४. नीति क० ख० पु० ।
५. यणो भाषादियङ् इति क० प० ।
६. आत्मनीश्चेति क० प० ।

विग्रहः । अन्यथाऽल्पाक्षरमिति नीशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । वर्णयोरेव नदीसंज्ञा ताभ्यामङ्गस्य विशेषणात्^१ दन्तविधिरित्याह- नद्यन्तादिति । ईदूदन्तस्य नदीसंज्ञेत्यग्रे वक्ष्यते तन्मन्त्रान्तराभिप्रायेणेत्यविरोधः ।

अबन्तादिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लभ्यते । नीशब्दादिति । “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति” [प० ३१] इत्याशयः । ङेरिति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणम्^२ “स्त्रियाम्” [४।१।३] इति निर्देशात् ।

ग्रामणीरिति । ग्रामं नयतीति । “सत्सूद्विष” [३।२।६१] इति क्प् । “अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः” [वा०] इति एत्वम् । ग्रामण्यामिति । अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च” [प० २६] इति वचनान्नीशब्दात्^३ दन्तादप्यङ्गात्परस्य ङेरामादेशः । अनेकाक्षत्वाद् यण् । प्रधीवत् इति । अमि शसि परत्वाद् यणिति भावः । सह खेनेति । “तेन सहेति तुल्ययोगे” [२।२।२८] इति बहुव्रीहिः । “वोपसर्जनस्य” [६।३।८२] इति सहस्य सभावः । तमिच्छतीति । सखमात्मन इच्छतीत्यर्थं “सुप आत्मनः क्यच्” [३।१।८] “क्यचि च” [७।४।३३] इतीत्वम्^४ । ततः सखीयतेः क्विप् । अतो लोपः । “लोपो व्योर्वलि” [६।१।६६] इति यलोपः । क्विपः^५ सर्वस्य लोपः । कृदन्तत्वात् स्वादयः । “कौ लुप्तं न स्थानिवत्” [भा० वा०] इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् यणभावः । सख्याविति । धातुत्वाद् “एरनेकाच” [६।४।८२] इति यण् ।

ख्यत्यादिति । खितिभ्यामिति वाच्ये ख्यत्यादि^६ त्वागन्तुकाकारेण यणादेशं कृत्वा विकृतनिर्देशाद्दीर्घयोरपि खीतोशब्दयोर्ङसिङङाङ्ङत्वं भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—

सख्युः पत्युः प्रसिद्धये यत्^७ ख्यत्यादित्याह पाणिनिः :

साधारणं तन्मन्वानाः सख्युः सुत्युः सखीः सुतीः ॥१॥

१. अदन्तविधारिति क० पु० ।

२. ग्रहणमिति नास्ति क० पु० ।

३. बीमूढ तदप्यङ्गादिति क० पु० ।

४. कचि चे तीवमीति क० पु० ।

५. क्विपः सर्वस्य लोप इति नास्ति क० पु० ।

६. त्यकि तुकेति क० पु० ।

७. ख्यत्या दिहा पियणिनि रिति क० पु० ।

तकारस्थानजाद् वर्णादिपीड्यते । लूनमिच्छतीति लूनीः । लून्युः २ ।
 वेतिकेचित् । सख्यः २ । सुत्यः २ । लून्यः २ । शेषं रूपमेषां प्रधीवत् ।
 शम्भुर्हरिवत् साध्यः । शम्भुः । शम्भू । शम्भवः । हे शम्भो^१ । शम्भुम् ।
 शम्भू । शम्भून् । शम्भुना । शम्भुभ्याम् । शम्भुभिः । शम्भवे ।
 शम्भुभ्याम् । शम्भुभ्यः २ । शम्भोः २ । शम्भुभ्याम् । शम्भवोः २ ।
 शम्भूनाम् । शम्भौ । शम्भुषु । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ।

सुखसुतशब्दाभ्यां “सुप आत्मनः क्यच्” [३।१।८] पूर्ववदीत्वम् । किव्लोप-
 यलोपादि । तकारस्थानजादिति । तकारस्य स्थाने जाताद् वर्णादिपि परयोङ-
 सिङ्सोरत उत्त्वमिष्यते । निष्ठादेशस्य “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।२।१] इत्यस्यासिद्धत्वा-
 त्तीशब्द एवायमिति बुद्धयेत्यर्थाः । लून्युरिति । लून् छेदने अस्मान्निष्ठातस्य “त्वादिभ्यः”
 [८।२।८] इति नत्वम् । ततो लूनमिच्छत्यात्मन इति पूर्ववत् क्यजादिषु कृतेषु
 लूनी ङस् इति स्थिते यणि कृते “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।२।१] इति निष्ठानत्वस्या-
 सिद्धत्वात्तीशब्द एवायमिति “ख्यत्यात्परस्य” [६।१।११२] इत्येवोत्वं सिद्धयति ।
 वर्णग्रहणेनेतद्दर्शयति । शुष्कं पक्वं क्षामं प्रतीममात्मन इच्छतीत्यर्थं क्यजन्तामामेषां
 शुष्कीः पक्वीः क्षामीः प्रतीमीरिति भवति । तेषामपि ङसिङ्सोर्यणि कृते “शुष्पः कः”
 [८।२।११] “पचो वः” [८।२।१२] “क्षायो मः” [८।२।१३] “प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्”
 [८।२।१४] इति कृतानां कत्ववत्वमत्वानां निष्ठादेशानामसिद्धत्वात् तीशब्दाश्रये
 उत्वे सति शुष्क्युः पक्व्युः क्षाम्युः प्रतीम्युरिति भवति । वेति केचिदिति । ख्यत्यादिति
 विकृतनिदेशो यण्विषय एवोत्वं यथा स्यात् गुणविषये मा भूत् । अतिसखे
 रागच्छतीत्येवमर्थः स्यादिति दीर्घयोग्रहणे न प्रामाण्यमिति तेषामाशयः । तेनोत्वाभावे
 सख्यः सुख्यः लून्यः शुष्क्य इत्यादि भवति । उभयमप्येतद् भाष्ये स्थितम् ।

शेषमिति । उत्त्वविषयादन्यत्रेषां खीतीशब्दान्तानां रूपं प्रधीवज् ज्ञेयम् ।
 घातुत्वाद् यरोवेति भावः । इतीदन्ताः ।

शम्भुरिति । शं सुखरूपो भवतीति शम्भुः शिवः । “मितद्र्वा^२दिभ्यश्च”

१. प्रकाशटीकानुसारेण गुण इत्यस्याग्रे इत्यादौत्येष पाठः न तु शम्भुमित्यादिना
 लिखितानि रूपाणीति ।

१. इतीति क० पु० ।
२. मितद्वादिभ्य इति क० पु० ।

तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ ७।१।५५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्य तृजन्तब्रह्मं स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥

[वा०] इति कर्तरि डुप्रत्ययः । शम्भवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिस्तु अपादाने डुप्रत्यया-
सम्भवाच्चिन्त्या । शम्भुशब्दो हरिशब्दवत् साध्यः । ध्वन्तत्वाद्वरिशब्दवत् प्रक्रिया-
स्मिन्नपि ज्ञेयेत्यर्थः । शम्भू इति । अघातुत्वादियङोऽभावे पूर्वसवर्णदीर्घः । शम्भव इति ।
“जसि च” [७।३।१०६] इति गुणः । हे शम्भो इति । संबुद्धौ “ह्रस्वस्य गुणः”
[७।३।१०८] इत्यादौति । आदिदात् शम्भुम् । शम्भूत् । शम्भुना । शम्भवे । शम्भो
इत्याद्युन्नेयम् ।

क्रुश आह्वाने “सितनिगमिमसितच्यविधात्र् क्रुशिम्यस्तुत्” [उ०पा०१ सू०७२]
इति तुन्प्रत्ययान्तः क्रोष्टुशब्दः । तृजन्तोऽप्यस्तीति । क्रोष्टा । द्वावपि श्रृंगालवचनौ
तत्राविशेषात्पर्यायेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते तुन्नन्तस्य तृजन्तस्येव रूपमतिदिश्यते ।
सर्वनामस्थाने तुन्नन्तो मा प्रायोजोति । वृतीयादावचि तु द्वयं प्रयोक्तव्यमन्यत्र
तुन्नन्त एवेत्येतदर्थं तृज्वद्भाव आरभ्यते । भाष्ये त्वनभिधानस्वभावात्प्रयोग-
व्यवस्थामाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम् । किन्तु स्वभावाश्रयणेन किं हि नाम प्रत्याख्यातु-
मशक्यम् । सूत्रे च क्रोष्टुरिति तुन्नन्तानुकरणात् षष्ठी । लक्षणवशात्तृज्वदभावेन
निर्देशः कृतः । तृजन्तानुकरणे तु तृज्वद्भावविधानमनर्थकं स्यादित्याशयेनाह—
क्रोष्टुशब्दस्येति । यद्वा तात्पर्यं कथनमेतत् तत्त्वतस्तु क्रोष्टुरिति तुन्नन्तात् प्रथमा ।
वृतीयान्ताद्वृत्तिः वृत्ता तुल्यं तृज्वत् । ततश्च क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते, तेन
तुल्यं रूपं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

षष्ठीपक्षे तु “तत्र तस्येव” [५।१।११६] इति षष्ठ्यन्ताद्वृत्तिः । वृच इव
तृज्वत् इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च ‘वृच्शब्देन तृजन्तं गृह्यत इति बुद्ध्या’
ह-तृजन्तवदिति । अत्रापि वृतीयान्तात्षष्ठ्यन्ताद्वा वतिव्यतिरेक्यः । वतिरतिदेशार्थः ।
अतिदेशश्च षोढा । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपभेदात् । तत्रान्येषा
रूपानिष्पत्त्यर्थतयाऽऽधान्यात् रूपातिदेशोऽयं प्राधान्यादित्याशयेनाह— रूपं

१. वृच् शब्दनेति क० पु० ।
२. बुद्ध्या इति क० पु० ।
३. तात्पर्येति क० पु० ।
४. त्यागङ्गेनाह क० पु० ।

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ॥ ७।१।९४ ॥

ऋदन्तानामुशनसादीनामनङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे । क्रोष्टा । हे क्रोष्टो ।

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ॥ ७।३।११० ॥

ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्तस्य गुणः स्यात् ॥ रपरत्वम् ॥

स्यादिति । प्रत्यासत्तेश्च क्रुशेरेव वृजन्तस्य रूपमतिदिश्यते न पचादीनाम् । तेन क्रोष्टुशब्दः क्रोष्टृरूपमापद्यत इति पर्यवसितोऽर्थः ।

ऋदुशनसिति । “अनङ् सौ” [७।१।९३] इत्यनुवर्तते ऋताऽङ्गस्यविशेषणात्तदन्तविधिः । उशनः प्रभृतीनां तु “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेष्ट इति दर्शयितुं विभज्य व्याचष्टे—ऋदन्तानामुशनसादीनाञ्चेति । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदान्तत्वमाश्रित्य स्त्वयत्वलोपादि कृत्वोशन आदीनामिति तु नोक्तम्, अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् । क्रोष्टेति । वृज्वद्भावे कृते “ऋतो ङि” [७।१।९४] प्राप्तं गुणं बाधित्वा—ऋदन्तत्वादनङि “ङिच्च” [१।१.५३] इत्यन्तादेशे सति हल्ङ्या—दिलोपं बाधित्वा परत्वादाङ्ग उपधादीर्घं सुलोपे च नलोपः । तथा चाचार्यैः सखिब्रह्मसाधनायां सर्वनामस्थाने^१ चेति दीर्घमवतार्यं हल्ङ्यादिलोपोऽवतारितः । एवं च यदत्र प्राचा सलोपानन्तरं दीर्घं उदाहृतः स रभसवादः । यश्च “सर्वनामस्थाने च” [६।४।८] इत्युपधादीर्घं इत्युक्तम् । तदप्यसत् । परत्वात् प्रतिपदोक्तत्वाच्चापुन्निति दीर्घस्यैव न्याय्यत्वात् कृतेऽप्यनङ्ये कदेशविकृतस्यानन्यत्वेन वृत्त्वानपायात् । ऋदिति तपरत्वमसन्देहार्थम् । दीर्घं ऋकारान्तस्यासम्भवेन तत्कालावधारणार्थत्वस्यासम्भवात् । कृ इति दीर्घान्तधात्वनुकरणमपि न सम्भवति “ऋत इद्धातो” [७।१।१००] इतीत्वविधानात् । “ऋतो ङि” [७।३।११०] इत्यत्राप्येवमेवेति हरदत्तः । एवं च कृतृप् इति धात्वनुकरणानां कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरो । तिरः । पूः । पुरो । पुरः इति भवितव्यम् । वस्तुतस्तु इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन” [वा०] इति न्यायादनङ्गुणाभ्यामेव भवितव्यमिति का । करो । कर इति भवति । यद्यप्यनङ् इत्वात्पूर्वस्तथापि नाप्राप्त्याज्जङा गुणो बाध्यते । गुणेन चेत्वं

१. चवी चेति क० पु० ।

२. कृतेऽप्येच्चेकदेशेति ख० पु० ।

३. एवमपीति क० पु० ।

अप्तुनृतृचस्वसृनप्तुनेष्टृत्वष्टृक्षतृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्

॥ ६।४।११ ॥

अबादीनामुपधायाः दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥ क्रोष्टारौ
क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ।

बाधितमित्यर्थः^१ सर्वपरत्वादनङ्गे सौ भवितव्यमिति । डिसर्वनामस्थानाभ्यामन्यत्र
त्वित्वे किरा कीर्भ्यामित्यादि । तथा च “किरश्च^२पञ्चभ्यः” [७।२।७५]
इति निर्देशः । यदा च “ओ यङि” [८।२।२०] इतिवन्निरर्थकानुकरणमुदन्तं
तस्याप्येतान्येव रूपाणि डिसर्वनामस्थानयोः । ततोऽन्यत्र त्वाधातुत्वादित्वा-
भावात् क्रा, क्रे इत्यादिना भाव्यम् । येषां तु तपरत्वं तत्कालावधारणार्थम्,
तेषामनङ्गुणयोरत्रा प्रसङ्गात् क्रः, क्रो, क्रे इत्यादिनेव^३ सर्वत्र भाव्यम् । एवं
चास्येत्वाविषयस्य व्यावर्त्यस्य सम्भवात्तपरकरणं सुखार्थमिति पक्षश्चिन्त्यः ।
ऋलृवर्णयोः मिथः सावर्ण्यादित्वा लृकारस्यापि ग्रहणात् ।

गम्लृ शवलृ इति लृदन्तानुकरणस्यापि सौ गमा शका इति भवति ।
गुणविषये तु “लपरत्वात् गमलौ, गमल इति । डिसिङ्सोस्तु ‘ऋत उक्’ [६।१।११]
इत्युत्वे^४ लपरे च संयोगान्तलोपे च गमुल् शकुल् इति भवति । अन्यत्र यणादेशे
गम्ला, गम्ले इत्याद्यूह्यम् पाणिनीयमते । अन्ये तु “इदुदग्निः” [का० २।१२८]
इति संज्ञाय “अग्नेरमोऽकारः” [का० २।१।११-१८] इति च धूर्वरूपमुक्त्वा
“समानोऽग्निवदमृशसोः” इत्यारभ्यमाणा लृवर्णस्य ऋत्कार्यं नेच्छन्ति । तेन गम्लृ,
गम्लौ, गम्ला, गम्लम् गम्लो, गम्लन् इत्यादि निरूपयन्ति ।

अप्तुनृतृच । “तुरिष्ठेमेयः सु” [६।४।१५४] इतियत् तृ इत्येव सिद्धे
तृनृतृचोरुभयोदोपादानं ज्ञापनार्थम् । कचित्सामान्योक्तावपि विशेषो गृह्यत इति तेन

१. इत्यर्थ इति क० पु० ।

२. पञ्चभ्येति क० पु० ।

३. इत्यादि इत्युभय क० पु० ।

४. इत्याद्येव इति पुस्तकद्वये ।

५. वयसरत्वादिति क० पु० ।

६. तिलपरे ऋत्वे तिलडत्वे इति क० पु० ।

ऋत उत् ॥ ६।१।१११ ॥

ऋवन्तात् ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात् । रपरः ।

रात्सस्य ॥ ८।२।२४ ॥

रेफात् संयोगान्तस्य सकारस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः ।
क्रोष्टुः । क्रोष्ट्रोः । ग्रामि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते “नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो
नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” [वा०] इति नुडेव स्यात् । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि ।
क्रोष्ट्रोः । पक्षे हलादौ च शम्भुवत् । ग्रामि शसि च तृज्वद्भावो वेति
केचित् । क्रोष्टृन् । क्रोष्टृणाम् । हुहः । हृह्वौ । हृह्वः । इत्यादि
वातप्रमीवत् । एवमतिचम्वादयः । खलपूः ।

रात्सस्य । “संयोगान्तस्य लोपः” [८।२।२३] इत्येव सिद्धे नियमार्थं वचन-
मित्याह-सकारस्यैव लोप इति नान्यस्येति ऊक् ऊर्ग इत्यादेः । रादेव सस्येति
विपरीतस्तु नियमो न भवति । उरः प्रभृतिषु पुमानित्यत्र १कृतसंयोगान्तलोपस्य
पाठात् । विसर्ग इति । “खखसानयोः” [८।३।१५] इत्यनेन ।

ग्रामीत्यादि । नुटोऽवकाशः रामाणाम् । तृज्वद्भावस्यावकाशः क्रोष्ट्रेत्यादि ।
क्रोष्टु ग्रामिर्नास्ति स्थित उभयप्रसंगे विप्रतिषेधे पर [१।४।२] इति परत्वात्तृज्वद्भाव
एव प्राप्नोति तस्मिन् प्राप्ते सत्युच्यत इति शेषः ।

नुमचिरेति । नुम् “इकोऽचि विभक्तौ” [७।१।७३] इति विभक्तौ विहितः ।
“अचि र ऋतः” [७।२।१००] इति ३रो विहितः । तृज्वद्भावो “विभाषा तृतीया-
दिष्वचि” [७।१।६७] इति विहितः । एतान् बाधित्वा नुडेव भवति पूर्वविप्रति-
षेधेन । परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति भावः । नुम् किम् । वारीणाम् । मधूनाम् ।
नुमि तु सति तस्य पूर्वान्तत्वाद् “नामि” [६।४।३] इति दीर्घो न स्यात् । अचि
रेति किम् । प्रियतिसृणाम् । “अचि र ऋतः” [७।२।१००] इति रे तु सति
ह्रस्वलक्षणो नुट् न स्यात् । तृज्वद्भावात् किम् । क्रोष्टूनाम् । तृज्वद्भावे तु परत्वात्कृते

१. कृत इति नास्ति ख० पु० ।

२. भक्तौ विनिहत इति क० पु० ।

३. रो कृत इति क० पु० ।

४. दीर्घे न स्यादिति क० पु० ।

ओः सुपि ॥६॥४॥८३॥

अनेकाचोऽङ्गस्य धातोर्ब्रह्मणस्य यण् स्यादचि सुपि, धात्ववयवपूर्वस्य तु न स्यात् । गतिकारकपूर्वस्यैवेति वाच्यम् (वा०) खलप्वौ । खलप्व इत्यादि । प्रधीवत् । एवं सुत्वावयः । स्वभूः । स्वभुवौ । स्वभुव इत्यादि । सुधीवत् । एवं कटप्रस्वयम्भवादयः । हृग्भूः । हृक्कारापुनर्भवश्चेति वक्तव्यम् (वा०) इति वचनाद् यण् । हृग्भ्वौ । हृग्भवः । एवं काराभूः पुनर्भूः ।

दीर्घे च क्रोष्टृणामिति प्रसज्येत । क्रोष्टृणामिति नुटि त्वनजादित्वात्तृज्वद्भावाभावः । क्रोष्टरीति । “ऋतो ङि” [७३।११०] इति गुणः । पक्ष इति । तृतीयादावच्यपि हलादौ भ्यामादौ शम्भुवत् क्रोष्टृम्यामित्यादि ज्ञेयम् । अमि शसीति । अमि पूर्वविप्रतिषेधानाश्रयणात् । शसि तु तृजन्तस्य तुन्नन्तस्य प्रयोग इति दुर्गवचनादिति भावः । इत्युदन्ताः ।

हृहरिति । “हाहाहृहृश्चैवमाद्याः गन्धर्वास्त्रिदिवोकसाम्” इत्यमरः । अव्युत्पन्ना संज्ञेयम् । हृहौ । अघातुत्वादुबलोऽभावे “दीर्घाज्जसि च” [६१।१०४] इति पूर्वसवर्गानिषेधे च “इको यणचि” [६।१।७७] इति यण् । हृह्वइति । दीर्घान्तित्वा- “ज्जसि च” [७३।१०६] इति गुणाभावः । शसि पूर्वसवर्गदीर्घनत्वाभ्यां हृहृन् । अजादौ यण् हृह्वेत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः । एवमिति । अघातुत्वात्तत्कार्यरहिताः । चमूः सेना तामतिक्रान्तोऽतिचमूः । चमूशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि समासस्यास्त्रीत्वान्नदीत्वं नास्तीति वादिनां हृहृवदस्य रूपम् । भाष्यमते “प्रथमलिङ्गग्रहणं कर्तव्यम् [वा०] इति वचनान्नदीकार्यमस्यापि भवति हे अतिचमु । अतिचम्वे । अतिचम्वाः । अतिचमूनाम् । अतिचम्वामित्यादि । खलपूरिति । खलं पुनातीति पूञ् पवने क्तिप् । गतिकारकेति क्तिबन्तेन कारकस्य समासः ।

ओः सुपि । “इणो यण्” [६।१।७७] इत्यतो यण्, “एरनेकाच” [६।४।८२] इत्येतच्च सर्वमनुवर्तत इवजम् । ओरित्युवर्णस्य कार्यणो निर्देशात् । पूर्ववद् व्याख्यानम् ।

१, वातप्रमीवदस्यरूपम् । लौतु सवर्णदीर्घो न भवति किन्तु यणोव ।

१. क्रोष्टृणामिति न सिद्ध्येत् नुटि त्वनजादित्वात्तृज्वद्भावाभाव इति क० पु० ।

२. अघातुत्वादुबलोऽभाव इति क० पु० ।

३. पूर्वव्याख्यानमिति क० पु० ।

वर्षाभ्युदयश्च ॥६॥४॥८४॥

वर्षाभ्यो यण् स्यादचि । वर्षाभूः । वर्षाभ्यो । वर्षाभ्यः । शेष
खलपूवत् । धाता । संबुद्धिलोपे प्राप्ते परत्वात् "ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः"
[७।३।११०] इति गुणः । सस्य लोपः । रेफस्य विसर्गः । हेधातः ।
धातारौ । धातारः । धातारम् । धातारौ । पूर्वसवर्णदीर्घः । नत्वम्
धातुन् । ऋवर्णान्नस्य एत्वं वाच्यम् [वा०] धातृणाम् । शेषं नृजन्तं
क्रोष्टुवत् । एवं नमृहोतृपोत्रादयः । पिता । हे पितः । अनृजन्तत्वादपृतृन्
[६।४।११] इत्युपधादीर्घो न । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ ।
शेषं धातुवत् । एवं जामातृमातृभ्रात्रादयः ।

गतीति । अत्रापि पूर्वशब्दः पूर्वपदपरस्तेन समाम एवायं नियमः । क्विबन्त-
स्येवेत्येतत् नान्नोक्तमन्यथासम्भवात् । सुपीति वचनातिङादिष्वप्रसङ्गात् ।
ह्रस्वान्तेषु च तुका भाव्यम् । अतो दीर्घोकारान्तं यत्किबन्तं स एव स्थास्यति ।
अनेकावः किम् । लूः । लुवो । लुवः । धात्ववयवेति किम् । उल्लूः । उल्लवो ।
असंयोगपूर्वस्य किम् । कटप्रुवो । गतीत्यादि किम् । परमलुवो । सुपि किम् ।
लुलुवुः । खलपूवाविति । "इको यणविव" [६।१।७७] इत्यस्यापवादे धातुत्वादुवङि
प्राप्तेऽनेन यण् विधीयते । अग्नि पूर्वत्वादि बाधित्वा यणोवेत्यर्थः । सुल्वादय इति । सुष्ठु
लुनातीति क्विपि गतिसमासः । स्वयम्भूरिति । स्वयं भवतीति स्वस्माद् वा भवतीति
विग्रहे क्विप् । कारकपूर्वत्वेऽपि "न भूसुधियोः" [६।४।८५] इति यण् गतिषेधादुत्सर्गं
उवङ्गेव भवतीति दर्शयन्नुदाहरति-स्वभुवाविति । अत एवाह सुधीवदिति ।

निषेधविषयान्तरमाह-एवमिति । कटं प्रवते कटप्रूः । प्रुङ् गतो अस्मात्
"क्विब्वचि" [३० २२५] इत्योणादिकेन क्विप् दीर्घश्च । संयोगपूर्वत्वाद् यणभावः ।
स्वयमात्मना भवतीति स्वयम्भूः । "न भूसुधियोः" [६।४।८५] इति यणनिषेधः ।

वर्षाभ्युदयश्च । न भूसुधयोरिति निषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः । वयसु भवति वर्षा
भवति प्राप्नोति वा वर्षाभूः ओषधिविशेष इति कैयेटक्षोरस्वामिप्रभृतयः । भेके तु

१. श्येतत्पुनाओक्तम् इति क० पु० ।

२. महतीति दर्शयितुं मुदाहरतीति क० पु० ।

ह्रस्वान्तोऽयम्' तथा च "शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाम्बी कमठी डुलिः" इत्यमरः । "भुवश्च" [४।१.४७] इत्युदन्तलक्षणो डीष् भवतीत्याहुः । यादवप्रकाशादयस्तु "भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूददुंरे पुमान्" इति दीर्घान्तमपि पेटुः^१ । उभयथाऽप्यस्य स्त्रीविषयत्वान्नदीत्वं सर्वानुमतम् । हेवर्षाभु । वर्षाभ्वे । वर्षाभ्वाः । वर्षाभूणाम् । वर्षाभ्वामिति^३ नदीकार्यं भवति । एवं च वर्षाभूपुनर्भूशब्दयोः स्त्रियां रूढघोरपि पुलिगेष्टदाहरणं क्रियाशब्दताभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । यए । प्रकरणाऽनुरोधात् स्त्रीलिङ्ग-योरेवोदाहरणं ज्ञेयम् ।

दम्भूरिति । दढो भवतीति दम्भूः । तरुसर्पजातिभेदः । उणादिषु निपातनाद् दढशब्दस्य दढादेशः । अन्ये तु दम्भूरिति मान्तमादेशमिच्छन्ति । श्रीपतिस्तु दम्भिरिति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्वित्याह । यस्तु दम्भेरुप्रत्यये दम्भूशब्दो निपात्यत इति क्वचिदुणादिवृत्तौ दर्शितः । तस्याधातूकारत्वादुवङ्ग्यणी न स्त इति । अमृशसोः दम्भूम् । दम्भून् इति भवति । "वर्षाम्वश्च" [६।४।८४] इत्यस्य न्यूनत्वा^४ द्वातिकेन पूरितमर्थमुदाहरति दम्भाक्वित्यादि । कारेत्यादि ।

*दृक्कारेतिदृक्शब्दपाठस्तु भाष्योक्तो नाकरः सूत्रवृत्त्युदाहरणव्याख्यासु तन्त्रान्तरेऽप्यनुपलभ्यात् । तेन दृशो भवतीति दृग्भूः । दृग्भुवौ । दृग्भुव इत्युवङ्गेवास्य भवति ।

काराभूरिति । कारा बन्धनस्थानम् कारागृहमिति यथा । अत्र काराशब्द-पाठोऽनाकरः भाष्यादौ करशब्दस्यैव दर्शनात् । अन्ये तु करशब्दस्थाने कारशब्दं पठन्तः कारभ्वावित्युदाहरन्ति । यदा च कर एव कारः इति स्वार्थेऽणप्रत्ययान्तस्त-दाप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्^५ काराभवौ । काराभव इति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया च काराभ्वावित्यनुगमयन्ति । तथा च दृत्काराभ्यामिति विस्तरसूत्रम् नत्वेतद् भाष्यसंभतम् । पुनर्भवतीति पुनर्भूः "अक्षता सक्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः" इति । पुनः परिणीतायां रूढोऽपि क्रियाशब्दत्वमात्रेण पुंलिङ्गेऽप्युदाहृतः । इत्युदन्ताः ।

१. ह्रस्वान्तोऽयमिति क० पु० ।

२. पेटुरिति क० पु० ।

३. वर्षाभूमिति क० पु० ।

४. दम्भूकारेति क० पु० ।

५. एकदेशविकृतत्वात् इति क० पु० ।

तृ च ॥ ६।४।६ ॥

नृइत्यस्य नामि वा दीर्घः । नृणाम् । नृणाम् । शेषं पितृवत् ।

धातेति । दधातीति धाताऽञ्जयोनिः । दुधाञ् धारणपोषणयोः तृच् तृन् वा । अनङ् दीर्घमुलोपनलोपाः कचित् पठ्यन्ते । संबुद्धिलोपे प्राप्ते परत्वाद "ऋतोऽङि" गुण [७।३।११०] इति । यद्यप्येङ् ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपे कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणो न गुणप्राप्तिर्न विहन्यते तथापि न्यायव्युत्पादनार्थं प्राप्तिक्रमो दर्शितः ।

सस्य लोप इति । हल्ङ्यादिना सोर्लोपः । धाताराविति । "ऋतो ङि" [७।३।११०] इति गुणो "अप्तृन्तृच्" [६।४।११] इति दीर्घः । ऋवर्णान्नस्येति । क्षुभ्नादिषु एतन्निषेधार्थान्नुनमनतृप्नोतिग्रहणाज् जायकादितिभावः । यद्वा ऋकारेकदेशो रेफोऽस्ति तदाश्रयं "रपाभ्याम्" [६।४।१] इत्येव एत्स्वम् । तदुक्तम् । "नुङ्विधिलादेशविनामेषु ऋकारेषु प्रतिविधातव्यमिति [वा०] । तृन्तृचोरुक्तां प्रक्रियामन्यत्राप्यतिदिशति—एवं नप्त्रादय इति । सूत्रोक्ताः प्रशास्तृपर्यन्ताः उद्गाता च । होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । सूत्रोक्तोऽप्यपृशब्दो हलन्तस्त्रीलिङ्गे षूदाहरिष्यते । स्वसृशब्दोऽन्तस्त्रीलिङ्गेषु । अतृजन्तत्वादिति । "उणादीन्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" इति भावः । व्युत्पत्तिपक्षे तु नप्त्रादिग्रहणस्य^१ नियमायत्त्वान्न-भवतीति प्रागेवोक्तम्^२ । शेषमिति । शसादिविषये ।

तृ च । "छन्दस्युभयथा" [६।४।७] इत्यतः उभयथेत्यनुवर्तत इत्याशयेनाह—वेति । छन्दसीति तु नानुवर्तते । "चिन्ताजर्जरचेतसां वत नृणां का नाम शान्तेः कथा" इत्यादिभाषायामपि प्रयोगदर्शनात् । पितृवदिति । सर्वनामस्थाने ना, नरी, नरः, नरम्, नरी इत्यादिषु दीर्घो न भवतीतिभावः । इति ऋदन्ताः । दीर्घः ऋदन्तलृदन्ताश्चाप्रसिद्धाः । कृगृगम्बृ इत्याद्यनुकरणेषु प्रक्रिया प्रागेवोक्ता अस्माभिः ।

१. दीर्घं इति नास्ति क० पु० ।

२. न प्रादिग्रहणमिति क० पु० ।

३. प्रागेवोक्त इति क० पु० ।

गोतो णित् ॥ ७।१।९० ॥

गोशब्दात् परं सर्वनामस्थानं णित् कार्यकृत् स्यात् । गोः । गावौ ।
गावः ।

ओतोऽम्शसोः ॥ ६।१।९३ ॥

ओतोऽम्शसोः परत आकार एकादेशः त्यात् । गाम् । गावौ । गाः ।
गवा । गोभ्याम् इत्यादि । “ङसिङ्सोश्च” [६।१।११०] इति पूर्वरूप
एकादेशः । गोरित्यादि । गोत इति तपरत्वमोकारान्तोपलक्षणार्थम् ।
यस्माद्वर्णनिर्देशे तपरत्वं प्रसिद्धम् । तेन सुद्यौ । सुद्यावौ । सुद्याव
इत्यादि ।

गोतो णित् । “इतोऽसर्वनामस्थाने” [७।१।८६] इत्यतोऽनुवृत्तं सप्तम्यन्तमपि
सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्तदाह—
सर्वनामस्थानमिति । णिदित्यर्थं च कार्यातिदेशः । तत्र सर्वनामस्थानस्य णित्कार्य-
विधेयं न सम्भवतीति णिति यत्कार्यं तत्सर्वनामस्थाने पूर्वस्यातिदिश्यते तदाह—
णित्कार्यकृत् स्यात् इति । णिति परभूते पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः । इह कस्मान्न
भवति चित्रगुरिति । भवत्ययमेकदेशविकृतो गोशब्दस्तदन्तः तदन्तं चाङ्गम् ।
अत्राहुः—विहितविशेषणमिहाश्रीयते गोशब्दस्य यत्सर्वनामस्थानं गोशब्दार्थगतसंख्या-
भिधायि तेन गवाद्यर्थस्य प्राधान्ये भवति नोपसर्जनत्व इति ।

ओतोऽम्शसोः । आ ओत इति पदच्छेदः ओत इति पञ्चमी । ओकारादम्
शसोरचि परतः पूर्वरूपयोराकार एकादेशः स्यादित्यर्थः । अमत्र^२ द्वितीयेकवचनम्
शसा साहचर्यात् सुधीत्यधिकाराच्च^३ । तेनाचिनावमित्यत्र न भवति । गामिति ।
एकादेशेन नाप्राप्ता वृद्धिर्बध्यते । एकादेशकरणं गा इत्यत्र पूर्वसवर्णो मा भूदिति ।
सति हि “तस्माच्छसो नः पुंसि” [६।१।१०३] इति न^४त्वं स्यात् । ननु गोत इति
तपरत्वं न तत्कालावधारणार्थम् । अणित्यनुवृत्तर्गोशब्दस्यात्रान^५त्वादत आह—

१. विधायमिति क० पु० ।

२. अमात्रेति ख० पु० ।

३. सुध्यधिकाराच्चेति क० पु० ।

४. न ख स्यादिति क० पु० ।

५. चानप्त्वादिति क० पु० ।

रायो हलि ॥७१२॥८५॥

रेशब्दस्याकारः स्याद्धलि विभक्तौ । अच्ययादेशः । राः । रायौ ।
 रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राभ्याम् इत्यादि । ग्लौशब्दस्य
 हलादावविशेषः । अजादावच्यावादेशः ग्लौः । ग्लावौ । ग्लाव इत्यादि ।
 इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ।

गोत इति । गोरिति वाच्ये तपरस्त्वमेवजातीयस्य द्योप्रभृतेरप्योदन्तस्योपलक्षणार्थम् ।
 यथा काकेभ्यो दधि रक्षयतामित्यत्र काकपदं दध्युपघातकधमेण श्वा^१देरित्यर्थः ।
 किं पुनरुपलक्षणत्वे प्रमाणं तपरस्त्वमेवेति चेत् तन्न । तत्कालावधारणार्थत्वस्यापि
 सम्भवात्तत्राह—“वृद्धिरादैच्” [१।१।१] “आतोलोपः” [६।४।६४] इत्यादौ
 वर्णनिर्देश एव तत्कालावधारणार्थं तपरस्त्वं शास्त्रे प्रसिद्धं न शब्दस्वरूपनिर्देशो ।
 शब्दनिर्देशश्चायम् । तस्मादेतत्तपरकरणमोकारान्तोपलक्षणं विज्ञायते न तत्कालाव-
 धारणार्थमित्यर्थः । उपलक्षणे प्रयोजनमाह—शोभना द्यौः यस्मिन् दिवस इत्यन्यपदार्थ-
 प्रधानत्वात्पुंस्त्वम् । “द्यौः दिवो द्वे स्त्रियाम्” इत्यभिधानात् वेवलस्य पुंलिङ्गेषू-
 दाहरणासंगतेर्बहुव्रीहिर्दाहृतः । उक्तं च भाष्ये “द्योशब्दादपि सर्वनामस्थानं
 वृद्धिनिमित्तमिष्यते” इति । द्योशब्दश्छान्दस इति मतान्तरम् । तर्हि लाघवादेत
 इत्येव किं नासूत्रि । सत्यम् । गोशब्देनोणादिकेन सादृश्याद् द्योशब्द एव यथा^२
 लक्ष्यते नत्वोकारमात्रम् । अत इत्युक्ते हीहापि स्यात् । उः शम्भुः स्मृतो येन स
 स्मृतोः, कृतो डोप्रत्ययो येन कृतडोः परमडोरिति । तथा च तन्त्रान्तरे गोद्यवोरित्येव
 संगृहीतम् । यत्त्वौतोऽम्शसोरित्यात्वं तदेवामपि भवति स्मृतां यश्य, स्मृताः पश्य ।
 परमडां पश्य । परमडाः पश्येति ।

रायो हलि । अत्र केचित् रेशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् पुंलिङ्ग उदाहरणमयुक्त
 मन्यमाना सुरा इत्युदाहरन्ति । अमरस्तु “अथरैविभवाः पुंसि” इति पुंलिङ्गसाह-
 चर्यात् पुंस्त्वं मन्यते । सुरा इति । शोभना रायो यस्येति विग्रहः । रायिश्छान्दस इति

१. श्वादेत्यर्थ इति क० पु० ।

२. स्वभूषणनिवेश इति क० पु० ।

३. एवमालक्ष्यवे इति क० पु० ।

४. प्रेशब्दस्येति क० पु० ।

अथाजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

आबन्तत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः । “हल्ङचाप्” [६ । १ । ६८] इति
सुलोपः । रमा । दीर्घात्किम् । अतिखट्वः । निष्कौशाम्बिः ।

भाष्यम् । इत्येदन्ताः । ग्लोरिति । “ग्लोमृंगाङ्कः कलानिधिः” इत्यमरः । एदन्तास्त्व-
प्रसिद्धाः । स्मृतइर्येन स्मृतेः विहित इर्येन विहितेरेः हे स्मृते । हे विहितेरे ।
स्मृतयः । इत्याद्युन्नेयाः ।

अथाजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अजन्तेषु पुल्लिङ्गानुदाहृत्य स्त्रीलिङ्गानुदाहरति । तत्रादन्तानामपेव भवित-
व्यमित्यसम्भवादादन्तादिक्रमेणाह—आबन्तत्वादिति । रमत इति रमा । रमु
क्रीडायास् पचाद्यच् । तस्मात्, अजाद्यतष्टाप्” [४।१।४] तदन्तस्य प्रत्ययान्त-
त्वादप्रातिपदिकत्वेऽपि “ङचाप्प्रातिपदिकात्” [४।१।१] इति पृथगापो-
ऽपि ग्रहणादाबन्तत्वनिबन्धनाऽस्मात्स्वाद्युत्पत्तिर्ज्ञेयतया ।

सोलोप इति । प्रथमैकवचनस्य । हल्ङचाबिति सूत्रे^१ यदीर्घग्रहणं ङ्यापोवि-
शेषणार्थं कृतन्तदिदानीं प्राप्तावसरत्वादाक्षिपति-दीर्घात् किमिति । ङ्यापोर्दीर्घत्वा-
व्यभिचारादिति भावः । अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्वः । “अत्यादयः” [वा०]
इति समासः । निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः । “निरौदयः गताद्यर्थे पञ्चम्या”
[वा०] इति समासः । ‘गोस्त्रिषोरुपसर्जनस्य’ [१।२।४८] इति ह्रस्वः । तस्य
स्थानिवद्भावादस्ति ङ्याप्त्वमिति सोलोपः स्यात् । दीर्घग्रहणात्तु^२ न भवति ।
न च “प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्” [प० २३]
स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन^३ [प० २६] इत्युपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमस्वीकारा-
दतिखट्व इत्यादौ समुदायस्याङ्चाबन्तत्वात् कथं लोपप्रसङ्गः सुतिसीतिप्रत्ययेन
प्रकृतेराक्षिप्तायाः हल्ङ्याब्भाविशेषणात्; अवयवस्य चाप्रकृतत्वात् । अत्राहुः ।
दीर्घग्रहणं ज्ञापयति—उपसर्जनेऽपि स्त्रीप्रत्यये सुलोपं प्रति तदादिनियमो नास्तीति ।
ततोऽर्धपिप्पली बहुश्रेयसी पुरुष इत्यादावपि लोपसिद्धिः । “ईयसोबहुव्रीहेन” [वा०]

१. दप्रातिपदिकादिति क० पु० ।

२. निबन्धना स्वादीना मिति क० पु० ।

३. सूत्रेणदीर्घविधानमिति क० पु० ।

४. तु इति नास्ति क० पु० ।

५. ईसयसो इति क० पु० ।

औड आपः ॥ ७।१।१८ ॥

आबन्तादङ्गात्परस्यौडः शी स्यात् । औडित्योकारविभवतेः संज्ञा ।
रमे । रमाः ।

सम्बुद्धौ च ॥ ७।३।१०६ ॥

आप एकारः स्यात् सम्बुद्धौ । “एङ्हस्वात्” [६।१।६९] इति
सम्बुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः ।
स्त्रीत्वान्नत्वाभावः ।

इति चोपसर्जनह्रस्वाभावः । “ईयसश्च” [५।४।१५६] इति कबभावः । एतेन
कथं बहुश्रेयसी अवनिपाल इति । गौणत्वादिति विस्तराभिधानं परास्तम् । गौणोऽपि
बहुश्रेयसी । अर्धपिप्पलीति भाष्योदाहरणात् । अतएव हल्ङ्यावग्रहणं
विहितविशेषणमित्यपास्तम् । या, सा, केत्यत्राप्रसङ्गात् । हलन्ताद्विहितत्वेनेष्ट-
सिद्धिरिति चेत् न । यः सः क इत्यत्रापि प्रसङ्गात् ।

औड आप—आबिति टाप् डाप् चापां सामान्यग्रहणम् । “जसः शी” [७।१।१७]
इत्यत शीति वर्तते । शकारो जसि सर्वादेशार्थः । इहत्वोकारस्यैकाल्त्वान्नास्ति
प्रयोजनम् । नन्वौडिति डिदोकार उपात्त न चासौ कापि प्रसिद्ध इत्याशङ्क्याह—
औडिति । औकारविभवतेः प्रथमाद्वितीयाद्विवंचनयोरित्यर्थः ।

संज्ञेति । पूर्वाचार्यैः कृता सेवाश्रिता । तेन ह्रित्वाभावाद् रमे इत्यत्र ह्रित्कार्यं
“याडापः” [७।१।११३] इत्यादि नाशङ्क्यमिति भावः^१ । रम इति । श्यादेशे
सति आद्गुणः ।

सम्बुद्धौ च । “बहुवचने भल्येत्” [७।३।१०३] “आङि चापः [७।३।१०५]
इत्यत एत्, आप इत्यनुवर्तते । “एङ्हस्वात्” [६।१।६९] इत्यादि परत्वात्
प्रतिपदोक्तत्वात् “सम्बुद्धौ च” [७।३।१०६] इत्येत्त्वे कृते स्थानिवद्भावादाप्
दीर्घश्च श्रूयमाण इति हल्ङ्यादिलोपेन सिद्धयति । तथापि तत एव हेतोः “एङ्हस्वा-
दित्येव लोपो न्याय्य इति भावः ।

१. आपः किम् । भवत्यै । भवत्याः ।

१. त्येकत्वे इति ख० पु० ।

आडि चापः ॥ ७।३।१०५ ॥

आडि ओसि च परे आबन्तस्थेकारः स्यात् । रमया । डघाबूग्रहणो
दीर्घग्रहणादेत्वमत्र न । अतिखट्वेन । रमाभ्याम् । रमाभिः ॥

याडापः ॥ ७।३।११३ ॥

आपः परस्य डिट्चनस्य याडागमः स्यात् ।

आडि च । चकारेणीसि चेति प्रकृतं परामुच्यत इत्याह—ओसि चेति । अथाति-
खट्व टा-इत्यत्राप्येत्वं किं न स्यात् यावताभवत्ययमपि स्थानिवद्भावादाप् न
चात्रापि सुलोप इव दीर्घविशेषणमस्तीत्याह—डघाबूग्रहणे इति । इह शास्त्रे यत्र डघापो
गृह्यते तत्र दीर्घयोरेव ग्रहणमिति नियमादित्यर्थः । अयमाशयः हलङघाभ्यो
दीर्घादिति योगो विमज्ज्यते नियमार्थः । इह शास्त्रे यावद् डघाभ्यां कार्यं तद्दीर्घादेव
न ह्रस्वादिति । हल्ग्रहणान्तत्तरार्थम् ततः सुतिस्यपूर्वतं हलिति द्वितीयं सूत्रम् । अत्र
हलङघाभ्य इत्यनुवर्तते । तेन दीर्घादिति नियमादेव ह्रस्वयोर्व्यावर्तनात् ।

तथा चोक्तम् ।

ओकारोऽयं शीविधौ डिट् गृहीतो डित्त्वास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।

सामान्यार्थस्तस्य चासज्जनेऽस्मिन् डित्कार्यं इयां प्रसक्तं स दोषः ॥ १ ॥

डित्वे विद्यात् वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यत् स्यात्तच्च विद्यात् तदादौ ।

वर्णभ्यां तेन डित्वेऽप्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥ २ ॥

भाष्ये तु आ आप्-ङी ई इति प्रश्लेषव्याख्यानादीर्घयोरेवात्र ग्रहणं
वर्णितम् । अस्मिस्तु पक्षे हल्ङघाभ्य इति दीर्घग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

याडाप इति । “वेङिति” [७।३।१११] इत्यतो डिति सप्तम्यन्तमाप इति
पञ्चम्या षष्ठ्या विपरिणाम्यते इत्याह—डिट्चनस्येति । अतिखट्वायेत्यत्र ङेयदिशं

१. तच्चर्चादेवेति क० पु० ।

२. आप् आप् आङी ईङी इति क० पु० ।

आटश्च ॥ ६।१।९० ॥

आटोऽचि परे वृद्धिरेकदेशः । रमायै । रमाभ्याम् । रमाभ्यः ।
रमायाः । २ । रमयोः । २ । रमाणाम् । डेरामित्यामादेशः । रमायाम् ।
रमासु । एवं दुर्गाऽम्बिकादयः ।

बाधित्वाऽनेन याटि सत्यतिबद्धये मैत्रायेति प्राप्नोतीति । तत्र^१ यादेशात् । गकृते
दीर्घे ङयाब्ग्रहणे दीर्घग्रहणात् याटोऽप्रसङ्गात् । आदेशानन्तरं कृते तु दीर्घे लाक्षणि-
कत्वान्न भविष्यतीत्याहुः । एतेनातिसर्वाय देहीत्यत्र स्यादपि व्याख्यातः । यद्यत्र
यडेव क्रियते वृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यां चेष्टरूपसिद्धिः^२ । तथा सति 'अतो गुणे' [६।१।९७]
इति पररूपमकारस्योच्चवारणार्थत्वं वा सम्भाव्येत इति याडेव कृतः ।

आटश्च । "इको यणचि" [६।१।७३] इति "वृद्धिरेचि" [६।१।८८] इत्यतोऽ
ज्वृद्धिपदेऽनुवर्तते । रमायै इति । रमा ए इति स्थिते याटि कृते तत्राप्यवयवभूतमाट्-
रूपमस्तीति तदाश्रया वृद्धिरुक्ता । वस्तुतस्तु ऐचिष्ट^३ औप्यत इत्यादौ "आडजा-
दोनाम्" [६।१।७२] इति प्रतिपदोक्तस्येवाटो ग्रहणं न्याय्यम् । तदर्थमेव
चेवं सूत्रम् । इह तु रमायै रमायाः नद्यै^४ नद्या इत्यादौ "वृद्धिरेचि" [६।१।८८]
"द्यकःसवर्णं दीर्घः" [६।१।१०१] इत्येव सिद्धम् । आपातदृष्ट्या त्वस्यापि प्रसङ्गो-
ऽस्तोत्युदाहृतम् । "आटश्च" [६।१।९०] इति चकारोऽधिकविधानार्थः । तेन तु
"उस्पपदान्तात्" [६।१।९६] "ओमाडोश्च" [६।१।९५] इत्यपवादविषयेऽपि
वृद्धिर्भवति । उस्त्रामेच्छत् ओस्त्रोयत् । ओङ्कारीयत् । आऊढा ओढा तामेच्छत्
ओढीयत् । रमयोरिति । "आडि चापः" [७।१।१०५] इत्येका^५रादेशः । रमाणामिति ।
"ह्रस्वनद्याप" [७।१।५४] इति नुट् ।

१. तत्रेऽयारभ्य इत्याहु रित्यन्तः नास्ति क० पु० ।

२. रूपिसिद्धिरिति क० पु० ।

३. ऐचिष्ट औप्यत इत्यादावाऽन्नादीनामिति क० पु० ।

४. नद्यौ इति क० पु० ।

५. इत्येवादेश इति क० पु० ।

सर्वनाम्नः स्याड्ढस्वश्च ॥७।३।११४॥

आपः सर्वनाम्नः परस्य डितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । सर्वस्यै । सर्वस्याः^१ । आमि सुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । शेषं रमावत् । एवं बिश्वाद्य आबन्ताः ।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥१।१।२८॥

अत्र सर्वनामता वा । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वास्यै । अपुरीत्युक्तेः अन्तराये नगर्ये ।

सर्वनाम्न इति याटोऽपवादः । आप इति । आबन्तादित्यर्थः । आमि सुट् इति । “आमि सर्वनाम्नः सुट्” [७।१।१२] इत्यनेनामः सुडित्यर्थः । आबेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वाऽऽबन्तस्यापि सर्वनामता बोध्या । अत्रापि स्यटा सिद्धे दीर्घोच्चारणम् “अतो गुणे” [६।१।६७] इत्यस्य बाधनार्थम् । यद्यत्र “याडाप” इत्यस्यानन्तरं सर्वनाम्नोऽमुङ्चेति न्यस्य यादि परे आबन्तस्यामुङो डित्वादन्त्यादेशः क्रियते तथापि सिद्धं स्यात् सर्वस्यै सर्वस्या इति । ततश्च स्याट्-करणे^२ ह्रस्वविधाने च प्रयोजनं चिन्त्यम् । विभाषेति । अत्रेति । दिक्समासे बहुव्रीहौ इत्यर्थः । “न बहुव्रीहौ” [१।१।२६] इति नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । दिशां समासो दिक्समासः । “दिङ्नामान्यन्तराले” [२।२।२६] इति प्रतिपदोक्तः समास इह गृह्यते, तेनेह न भवति । या यूवां सोत्तरा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै इति । समासग्रहणं मुख्यसमास एव बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्याद बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदित्यर्थः । दक्षिणस्यै देहीति । अत्र आबाधे च [८।१।१०] इति^३ द्विवचनं बहुव्रीहिवद्भावश्च । उत्तरपूर्वस्यै इति । उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दिक् उत्तरपूर्वा तस्यै “दिङ्नामान्यन्तराले” [२।२।२६] इति बहुव्रीहिः ।

२. रमयोरित्यधिकः क० पु० ।

१. स्याट् षयो इति क० पु० ।

३. आबाधे चेति द्विवचनमिति क० पु० ।

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥७।३।११५॥

आभ्यां परस्य डितः स्याड् वा स्याद् ह्रस्वश्च वा । द्वितीयस्ये ।
द्वितीयायै । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः । पुनस्तौ । द्वितीयस्यास् । द्वितीयायाम् ।
शेषं रमावत् ।

अम्बार्थनद्योह'स्व. ॥ ७।३।१०७॥

अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् संबुद्धौ । हे अम्ब । शेषं
रमावत् । एवमक्काल्लादयः । डलकवतीनां न ह्रस्वः । जरा । हलि
रमावत् । अचि वा जरसादेशः । जरसौ । केचित्पूर्वविप्रतिषेधेनादौ
शीभावमिच्छन्ति । जरसी । जरे । जरसः । जरा इत्यादि । 'पट्न्तो
मास' इति [६।१।६३] । नासिकाया नस् । निशायाः निश् ।
नसः । नसा । "हशि च" [६।१।११४] नोभ्यान् । निशः । निशा ।

"सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" (वा०) इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः ।
वृत्तिमात्रग्रहणम् क्वचित् सर्वनामत्वेन दृष्टस्य संप्रत्यसर्वनामत्वेऽपि पुंवद्भावो यथा
स्यादित्येवमर्थम् । तेनोत्तरपुर्वायै इत्यत्र सर्वनामसंज्ञाभावपक्षेऽपि पुंवद्भावो
भवति । अत्र सर्वनामत्वपक्षे डित्सु स्याट् भवति, अन्यथा तु याडिति विवेकः ।
अन्तराशब्दस्यापि बहिर्योगादौ सर्वनामत्वादन्तरस्यै^१ । अन्तरस्याश्चाण्डालकुटुम्ब्या
इति स्याड् भवति । यदा तु नगरीवाचकस्तदा "अन्तरोऽगुरि^२" [वा० इति
प्रतिषेधादसर्वनामत्वेन स्याडभावे याडेव भवतीत्यर्थः ।

विभाषेति । असर्वनामत्वादप्राप्तः स्याट् विधीयते । द्वयोः^३ पूरणौ द्वितीया ।
एव तृतीया । "द्वेस्तोयः" [५।२।५४] "त्रेः संप्रसारणं च" [५।२।५५] इति
तोयान्तादाप् । लिङ्गान्तरार्थमवश्यमारभ्येण^४ "तीयस्य डित्सु वा सर्वनामता
वाच्या" [वा०] इति वार्तिकेन सर्वनामताविकल्पेनैव स्याटो विकल्पे सिद्धेऽनर्थ-
कमेतदिति चेत् । यद्वि सूत्रेणासिद्धं तदुपसंख्यानेन पूरणोपसंख्याना-
श्रयेण सूत्रप्रत्याख्यानं युक्तम् पाश्चात्यात्तस्येत्याहुः । पुनस्ताविति । पठ्येकवचनेऽपि
ऊसाविव प्रयोगी द्रष्टव्यावित्यर्थः ।

अम्बार्थनद्योरिति । अल्पाचूतस्यापि नदीशब्दस्य परनिपातः सोत्रः ।

१. शाब्धे इति क० पु० ।

२. अपुरीग्युक्तेरिति नास्ति क० पु० ।

३. तु द्वयोरिति ख० पु० ।

४. अवश्यारम्भेणेति क० पु० ।

ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजर।जभ्राजच्छशां षः ॥८।२।३६॥

ब्रश्चादोनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्भलि पदान्ते च । “भ्लां जशोऽन्ते” [८।२३९] इति जश्त्वम् डकारः । निङ्भ्याम् । निङ्भिरित्यादि । मांसपृतनासानूनां मांसपृत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा” [वा०] पृतनायाः पृत् । पृतः । पृता । पृद्भ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपाः विश्वपावत् । मतिर्हरिवत् । स्त्रीत्वाच्छसो नत्वाभावः । मतीः । टाइत्यस्य नात्वम् । मत्या ।

अम्बा माताऽर्थो वाच्यं येषां तेऽम्बार्थाः मात्रार्थाः^१ । हे अम्ब इति । “सम्बुद्धौ च” [७।३।१०६] इत्येत्वं बाधित्वा ह्रस्वे कृते “एङ् ह्रस्वाद्” [६।१।६९] इति सम्बुद्धिलापः । पुनरेत्वं तु न भवति । डयाब्प्रदणोऽशोधं ग्रहणात् । अर्थग्रहणस्य फलमाह—एवमिति । अक्का अल्ला इति मातृपर्यायी । डलकवतीनामिति । अर्थगतं स्त्रीत्वं वाचके आरोप्य स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः । श्रुत्यपेक्षं च स्त्रीत्वम् । डलकवतीनां श्रुतोनामित्यर्थः । असंयुक्ताश्च डलका इह विवक्षिताः । तेनाक्का, अल्ला इति ह्रस्वो भवत्येव । अत्र वार्तिकम् “तलो ह्रस्वत्वं डिसंबुद्ध्यावेति [वा०] देवते भक्तिः देवतायां भक्तिः । हे देवते । छन्दस्येवैतद् ह्रस्वत्वमिष्यत इति काशिका । विस्तरस्तु डौ च वा देवते इति सूत्रयन् भाषायामप्यनुमन्यते । “मातुर्भातच् पुत्रार्थमहंते” [वा०] इति च वक्तव्यम् । मातृशब्दस्य संबुद्धौ मातृजादेशो भवति मात्रा पुत्रस्य इलाध्यस्वे प्रतिपाद्ये । गार्गी^२ मातास्य गार्गीमातः । “नद्यृतश्च” [] इति समासान्ता^३ पवादोऽयमिति । नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् । यत्र पितुरसंविज्ञानेन मात्रा व्यपदेशस्तत्र न भवति । मैत्रेयीमातृक इत्येव भवति ।

अथ चेति । “जराया जरसन्यतरस्याम्” [७।२।१०१] इत्यनेन । जरसाविति । शोभावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । केचिदिति^४ । भाष्यकारमते तु शोभावे कृते सन्निपात परिभाषया जरसादेशाभावाद् जरे इत्येव भवति । जरसा इति । सन्निपात-

१. मात्रार्था इति नास्ति क० पु० ।

२. गार्गी इय माताऽस्येति क० पु० ।

३. समासा नापवादोऽयमिति क० पु० ।

४. अथं नास्ति क० पु० ।

परिभाषाया अनित्यत्वात् शीभावे कृतेऽपि जरस् । अमि परत्वान्नुटं बाधित्वा
जरस् जरसाम्^१ । अन्यत्र नुट् जराणाम् । जरसि । जरायाम् । नोभ्यामिति । रुत्वे
“हृशि च” [६।१।११४] इत्युत्त्वे आदगुणः ॥

ब्रह्मभ्रञ्ज इति । ओषध्नु छेदने । भ्रञ्ज पाके । सृज विसर्गे । मृजूष् शुद्धौ । यज
देवपूजादौ । राज् दीप्तौ । अत्र राजिसाहचर्याद् भ्राजिः फणादिको गृह्यते ।
यस्त्वेज् भ्रजे भ्राज् दीप्तावित्यपरः पठ्यते तस्य षत्वं न भवति । तेन तस्य कुत्वेन
विभ्राक् । विभ्राग्भ्याम्^२ । विभ्राग्भिरित्याद्येव भवतीत्याकरः । छकारशकारौ
वर्णौ ताभ्यां तदन्तविधिरित्याह—छान्तयोश्चेति । अन्तादेश इति । “भ्रलोऽन्त्यस्य”
[१।१।५८] इति वचनात् । झलीति । “भ्रलो भ्रलि” [८।१।२६] इत्यतोऽनुवर्तते ।
“पदान्ते चेति” । “स्कोः संयोगाद्योरन्ते च” [८।१।३६] इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते ।
पदस्येति च प्रकृतम् । छस्य षत्वविधानं प्रष्टा प्रष्टुमित्यादावङ्घ्रिदर्थम् । किति तु
“च्छ्वोः” [६।४।१६] इति शत्वे शान्तानामित्येव सिद्धम् ॥

येतु तत्र ङ्ङीतीनि नानुवर्तयन्ति तेषां छः षत्वं न वक्तव्यम् इति भाष्ये
स्थितम् । ङकार इति । मूर्धन्यत्वादिति भावः । परिशिष्टकारस्तु “दादेर्घातोर्घः”
[८।१।३२] इत्यतो घातोरित्यनुवर्त्य षान्तस्य घातोरेव षत्वं नान्यस्येत्याहुः ।
तथा च निशादेशस्याघातुत्वात् षत्वाभावे जस्त्वेन जकारे निज्भ्याम् । निज्भिः
निक्षु इति भवति । तथा च पारायणतन्त्रप्रदीपादावुक्तम्^३ । व्यञ्जने शस्य चवर्ग-
परिणाम इति ।

यत्तु निश समाधौ—इत्यतः^४ किपि निशिति प्रकृत्यन्तरं तस्य घातुत्वात्
षत्वं च निङ्भ्याम्, निङ्भिः, निट्सु—इत्यादि भवत्येव । तदेतत्सांप्रदायिकैराकरे
न व्याख्यातमित्युपेक्ष्य विशेषाचार्यैः षत्वमुदाहृतम् । यत्तु प्राचोक्तम् यदि ब्रश्चादि-
सूत्रे घातोरित्यनुवर्तते तर्हि निश समाधावित्यतः क्विबन्ताद्धलन्ताद्धेत्या^५ बभावपक्षे
रूपं निङ्भ्यामिति । तदसत् । “पहन्न” [६।१।६३] इति नासिकाया नस्

१. जरसामिति द्विवारं क० पु० ।

२. भ्राग्भ्याम् भ्राग्भिरिति क० पु० ।

३. वुक्तम् व्यञ्जने क० पु० ।

४. इत्य किपि इति क० पु० ।

५. त्यभावपक्षे इति क० पु० ।

डिति ह्रस्वश्च ॥ १।४।६ ॥

इयङुवङ्स्थानौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ स्त्रियां
वा नदीसंज्ञौ स्तः डिति परे न तु स्त्री ॥

निशाया निश् इत्युपक्रमविरोधात् । सप्तमीबहुवचने तु षत्वे डत्वे चत्वे^१ च कृते
चत्वंस्यासिद्धत्वात् “ङः सि घुट्” [८।३।२६] इति पक्षे घुटि चत्वे च निट्सु^२ ।
घुडभावे निट्सु^३ । “षढोः कः सि” [८।२।४१] इति कत्वं तु न भवति जश्त्वं प्रति
तस्यासिद्धत्वात् ।

शसादौ^४ वेति । एतत्तु वृत्तिभाष्ययोर्नाश्रितम् “मांसपचन्या ऊरवाया
इत्युदाहरणात् । आचार्यास्तु “मांसस्य पचि युङ्घत्रोः” [वा०] इत्यनेनान्यथा-
सिद्धिं मन्यन्ते । अत एव तत्र—एतत्तु व्युत्पत्यन्तरमित्याह हरदत्तः । एवञ्च मांसा-
देशः सानुषङ्ग इत्युक्तम्भवति । पृतना सेना । गोपा इति । गाः पातीति गोपाः पा
रक्षणे विच् । विश्वपावत् । आबन्तत्वाभावान्न सुलोपः । शसादिषु “चातो-घातोः”
[६।४।१४०] इत्यालोप इत्यर्थः । इत्यादन्ताः ।

स्त्रीत्वादिति । मतीः इत्यत्र । अस्त्रियामिति । मत्या-इत्यत्र ।

डिति ह्रस्वश्चेति । यू इत्यनुवर्तमानमपि ह्रस्व इत्यनेन सम्बन्धादिकारोकार-
मात्रपरम् विज्ञायते । चकारात् इयङुवङ्स्थानावस्त्री, यू स्त्र्याख्यौ नदी, इत्येत^५द
नुकृष्यते । तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ती—इयङुवङ्स्थानयोस्तु “नेयङुवङ्” [१।४।४]
इति निषेधादप्राप्तावुभयत्र विकल्पोऽयं विधीयते तदाह—इयङित्यादि । इयङुवङ्-
स्थानौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतावित्येकः सम्बन्धः । ह्रस्वौ चेउवर्णौ स्त्रियामित्यपरः ।
तत्र ह्रस्वयोः^६ स्त्रीत्ववृत्तिरपेक्षिता न तु नित्यस्त्रीत्वम् । अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीना-
मुभयलिङ्गानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां स्त्रीत्वाभावेन नदीसंज्ञाविकल्पो न

१. चत्वे वेति नास्ति क० पु० ।

२. निङ्सु इति क० पु० ।

३. निघु इति क० पु० ।

४. शसादौ ति क० पु० ।

५. इत्येतनुकृष्यत इति क० पु० ।

६. स्त्रीत्ववृत्तिरित्यारभ्य सर्वलिङ्गानां मत्यन्तोनास्ति क० पु० ।

आण् नद्याः ॥ ७।३।११२ ॥

नद्यन्तात् परेषां ङितामाडागमः स्यात् । “आटश्च” [६।१।९०]
इति वृद्धिः । मत्यै । मतये । मत्याः २ । मतेः २ । मत्याम् । मतौ ।
एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ७।२।९९ ॥

एतयोरेतावादेशौ स्तः स्त्रियां विभक्तौ परतः ।

अचि र ऋतः ॥ ७।२।१०० ॥

तिसृचतसृशब्दयोः ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्वा-
नामपवादः । तिस्रः २ । तिसृभिः । तिसृभ्यः २ । आमि “नुमचिर”
[वा०] इति नुडेव ।

स्यादित्याख्याग्रहणमपहाय स्त्रीग्रहणमात्रं संबध्यते इति दर्शयितुं^१ पुनः स्त्रिया-
मित्युक्तम् । न तु स्त्रीति । स्त्रीशब्दं वर्जयित्वेत्यर्थः ।

आण् नद्याः । “घेङिति” [७।३।१११] इत्यतोऽनुवर्तमानं ङितीति सप्तम्यन्तं
नद्या इति पञ्चभ्या षष्ठ्या विपरिणम्यते “तस्मादित्युत्तरस्य” [१।१।६७] इत्याह
ङितामिति । नदीसंज्ञायां पक्षद्वयमाकरे स्थितम् । वर्णयोः संज्ञा तदन्तयोर्वा ।
अन्त्यपक्षस्त्वत्र दर्शयिष्यते यद्वक्ष्यति ईदृदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गाविति । इह त्वाद्यं
व्याचष्टे — नद्यन्तादिति^२ । मतय इति । नदीसंज्ञाभावपक्षे घिसंज्ञायां^३ “घेङिति”
[७।३।१११] इति गुणः आयादेशः । मत्यामिति । नदीत्वे “ङेरास्” [७।३।११६]
इत्याम् । पक्षे धिन्वात् “अच्च धो” [७।३।१२] इत्यैत्वम्-अच्चान्तादेशः^४ ।

त्रिचतुरोः । स्त्रियां किम् । त्रयः । चत्वारः । विभक्तौ किम्^५ त्रिभार्यः ।
चतुर्भार्यः ।

अचि र ऋतः । पूर्वसूत्रात्तिसृचतसृ इत्यनुवर्तते । तयोरादेशो विधीयमानो
“अलोऽन्त्यस्य” [१।१।५२] इति ऋत एव भविष्यति । अत्रापि ऋतो ग्रहणम्

१. दर्शयितुं पुनः स्त्रियामुक्तमिति क० पु० ।

२. नद्यन्ता दीप्त इति क० पु० ।

३. ति संज्ञायामिति क० पु० ।

४. अवातादेश इति क० पु० ।

५. त्रिभार्य इति क० पु० ।

न तिसृचतसृ ॥६॥४॥४॥

एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रियामिति
त्रिचतुरोर्विशेषणं नाङ्गस्य । तेन स्त्रियां गौणयोर्नैतावावेशौ ।

तिसृचतस्रोबधिकमादेशान्तरमेवेदमिति शङ्कानिरासार्थमित्याह—एतयोर्ऋकारस्येति ।
गुणदीर्घत्वानामिति^१ । तिस्रस्तिष्ठन्ति-इत्यत्र “ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो” [७३।११०]
इति गुणस्य । तिस्रः पश्येत्यत्र “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” [६।१।१०२] इति दीर्घस्य ।
प्रियतिस्र आगतः पियचतस्रः स्वमित्यत्र “ऋत उत्” [६।१।१११] इत्युत्वस्य
रत्वमपवाद इत्यर्थः । ननु मध्येऽपवादव्यायेनोत्त्वदीर्घौ बधितानाम् गुणं तूत्तरं
कथं बाधते । सत्यम् । “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” [१।४।२] इति परशब्दस्येष्ट-
वाचित्वात्तमपि बाधत इत्याहुः । ननु स्त्रियामित्यङ्गस्य विशेषणोऽयमर्थः स्यात्
त्रिचतुःशब्दान्तस्य स्त्रियां वर्तमानस्य तिसृचतस्रो भवत इति । ततश्च बहुव्रीहौ
यत्र स्त्री—अन्यपदार्थं त्रिचतुरो पुंसि नपुंसके वा तत्रापि स्याताम् प्रियास्त्रयस्त्रीणि
वा यस्याः स प्रियत्रिः प्रियचत्वा^२ इति । किञ्च यत्र त्रिचतुरो स्त्रीवचनो-
अन्यपदार्थस्तु नपुंसकं पुमान् वा तत्राङ्गस्यास्यर्थत्वात् स्याताम् । प्रियास्तिस्रो
यस्य प्रियतिसा । प्रियचतसा । प्रियतिसृ^३ । पियचतसृ^४ इत्यव्याप्त्यतिव्याप्ती
आशङ्क्य परिहर्तुमाह—स्त्रियामिति चिततुरोर्विशेषणं श्रुतत्वादिति भावः
नाङ्गस्य तद्विपर्ययात् । ततः किं सिद्धमत आह—तेनेति । प्रियत्रिरिति । अत्र हि
स्त्रिया अन्यपदार्थत्वेन वाच्यत्वादङ्गं स्त्रियां वर्तते त्रिशब्दस्तु तद्विशेषणत्वाद् पुनपुंसकं
वा स्त्रियं प्रति गौण इति तिस्रादेशाभावात् प्रियत्रिशब्दस्य मतिशब्दवद्रूपाणि
ज्ञेयानीति^५ दर्शयितुं प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः इत्युदाहरणदिक् दर्शिता ।

१. दीर्घोत्तर नामिति क० पु० ।
२. ऋत उद्बेषुग्रस्येति क० पु० ।
३. प्रियचत्वा प्राप्ति इति क० पु० ।
४. स्त्रिय तिसृ इति नास्ति क० पु० ।
५. अव्याप्ति अति व्याप्ती इति क० पु० ।
६. ज्ञेयानी इत्येव क० पु० ।

प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः प्रियात्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रिय-
चत्वाः । “चतुरनडुहोः” [७।१।९८] इत्यामित्यादि । यदा स्त्रियां
मुख्यो लिङ्गान्तरे गौणौ तदादेशौ स्त एव । प्रियास्तिस्रो यस्य स प्रियतिसा ।
प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रम् । प्रियतिस्रौ । शसि प्रियतिस्रः ।
इसि प्रियतिस्रः । डौ प्रियतिस्रि । क्लीबे प्रियतिसृ । प्रियतिसृणी ।
इत्यादि । एवं प्रियचतसा । प्रियचतसृ । द्वे रत्वे सत्याप् । द्वे २ ।
द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी । गौर्ध्या । गौर्धः ।

प्रियचत्वा इति । प्रियाश्चत्वारः प्रियाणि^१ चत्वारि वा यस्याः इति । स्त्रिया-
ग्रन्थपदार्थत्वादङ्गं स्त्रियां वर्तते न तु चतुः शब्दः पुंस्त्र्युंसकवाचित्वात्
ततश्चतस्त्रादेशाभावात् “चतुरनडुहोरासुदात्तः” [७।१।९६] इति सर्वनामस्थाने
ग्रामि सति प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारम् । प्रियचत्वार-
विति भवति । संबुद्धौ तु “अम् संबुद्धौ” [७।१।९६] इत्यमि हे प्रियचत्वरिति ।
शसादिषु तु प्रियचतुरामित्याद्युन्नेयः इति दर्शयितुमाह—इत्यादीति । एवमतिव्याप्ति
परिहृत्याव्याप्तिमपि परिहर्तुमाह—यदेत्यादि । स्त्रियां मुख्यो स्त्रीगतसंख्यावचनाविति
यावत् । लिङ्गान्तरे पुंनपुंसकरूपे ग्रन्थपदार्थे सति गौणौ तद्विशेषणभूताविति यावत्
त्रिचतुरोः स्त्रियां वृत्तेरिति भावः ।

प्रियतिसेति^२ । प्रियास्तिस्रो यस्य पुरुषस्येति बहुव्रीहिः । “नद्युतश्च”
[५।४।१५३] इति कप्^३ तु न भवति । समासवृत्तिदशायां यटकारान्तमुत्तरपदं
तस्यैव ग्रहणात् “ऋदुशनस्” [७।१।९४] इत्यनङ् । प्रियतिस्राविति । परमपि
“ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः” [७।३।११०] इति गुणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधा-
श्रयणाद्वादेशः । प्रियतिस्रमिति । परत्वादमि पूर्वत्वमपि रादेशो बाधते ।

प्रियतिसृ इति । प्रियास्तिस्रो यस्येति बहुव्रीहिः । कुलस्य विशेष्यत्वादङ्गं क्लीबे
त्रिशब्दस्तु स्त्रीवाच्येवेति तिसृभावः । ननु चात्र “स्वमोनं पुंसकात्” [७।१।२३] इति

१. प्रियाणि चत्वारि वेतिनास्ति क० पृ० ।

२. प्रियेति क० पृ० ।

३. कमुने इति क० पृ० ।

यू स्त्र्याख्यौ नदी । १।४।३॥

ईद्वन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः “अम्बाथ” [७।३।१०७]
इति ह्रस्वः । ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न गुणः । हे गौरि । गौरीम् । गौर्यौ ।
गौरीः । गौर्या । गौरीभ्याम् । गौरीभिः । आण् नद्याः । गौर्यै । गौरीभ्यः ।
गौर्याः । गौर्योः २ । गौरीणाम् । गौर्याम् । गौरीषु । एवं वाणीनद्यादयः ।
लक्ष्मीः । अङ्चन्तत्वात् सुलोपः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्त्यादयः ।
स्त्री । उच्यन्तत्वात् सुलोपः । हे स्त्रि ।

विभक्तेर्लुंका लुप्तत्वाद् “न लुमताङ्गस्य” [१।१।३३] इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च
विभक्तिः परा नास्तीति कथमादेशः स्यात् । अत्राहुः । “इकोऽचि विभक्तौ” [८।१।७३]
इत्यज्ग्रहणेन ज्ञापितं “न लुमता” इति निषेधोऽनित्य इति । ततश्च प्रत्ययलक्षणं
भवतीति । कोमारास्तु क्लीब आदेशी नेच्छन्ति । तेन प्रियत्रि प्रियचतुः कुलमित्युदा-
हरन्ति ।

श्रीपतिदत्तस्तु क्लीबे विकल्पमसूत्रयत् । प्रियतिस्त्रिणी इति । रादेशात्पूर्व-
विप्रतिषेधेन नुमिति क्वचित् पठ्यन्ते इति हरदत्तः । तृतीयादिष्वचि पुं वद्भावविकल्पात्
पर्यायेण नुम्रभावो । प्रियतिस्त्रिणी । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रैः । प्रियतिस्त्रिणी ।
इत्यादि । एवं प्रियचतसेति पुंसि । प्रियचतस्र इति क्लीबे । एवमित्यनेन त्रिशब्दे
दर्शितां प्रक्रियामिहाप्यतिदिशति । द्वैरत्वे सत्वाप् । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । तस्य
द्वि औ इति स्थिते “त्यदादीनामः” [७।२।१०२] इत्यत्वे कृतेऽदन्तत्वात् “अजाद्यतष्टाप्”
[४।१।४] सवर्णादीर्घः “ओङ् आपः” [७।२।८] इति शीभावे आद्गुणः । अत्र विभक्ति-
सन्निपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं भवति । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वा
दित्याहुः । इतीदन्ताः ।

गौरीति । “षिद्गौरादिभ्यश्च” [४।१।४१] इति ङीष्न्तत्वात् “ह्रलृङ्चाभ्य”
[३।१।६८] इति सुलोपः ।

यूस्त्र्याख्यौ नदी । ईव ऊ च यू छान्दसो विभक्तिलोपः । पूयक् पदे वा ।

१. दस्तुस्तु इति क० पु० ।

२. ति गतीति क० पु० ।

दीर्घयोरेवात्र ईदूतोर्ग्रहणम् । ह्रस्वयोस्तु ग्रहणे हे मते हे घेनो अत्रापि स्यात् ।
अत्र यदीदूतोरेव वर्णयोः संज्ञा विधीयेत तदा हे लक्ष्मि हे यवागु
“अम्बार्थनद्योह्रस्वः” [७।३।१०७] इत्यनेन ह्रस्वो न स्यात् । समुदायो हि स्थाख्यो न
स्त्रीदूदमात्रम् ङयूङोरेव तु स्यात् स्त्रियां विधानादित्याशङ्क्य तदन्तयोः संज्ञेति व्याचष्टे-
इदूदन्ताविति । अन्ये तु समुदायवृत्त्यापि स्त्रीवाचित्वमवयवे आरोप्य लक्ष्मीयवाग्वादिषु
दोषं परिहृत्य वर्णयोरेव संज्ञेत्याहुः । सम्भवश्चायं पक्ष आचार्याणामपि । तथा च
ध्यवहरन्ति शीनद्योः परतः, नद्यन्तादाबन्तात्, नद्यन्तात्परेषामित्यादि । स्त्रियमाचक्षाते
स्थाख्यौ ।

ननु च “आतश्चोपसर्गे [३।१।१३६] इति कं बाधित्वा कर्मण्यणा भाव्यम् ।
यदुक्तम् “आकडारादनुपपदात् कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन” इति । ततश्च स्थाख्यमिति
भवितव्यमिति । अत्राहुः । मूलविभुजादिस्वात् को भविष्यति-एवं च कृत्वेदमपि सिद्धं
भवति—

यस्मिन् दशसहस्रापि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुल्लेखेन जीवति ॥ इति॥

अत्र स्त्रियामित्येव सिद्ध आख्याग्रहणं नित्ययोगप्रतिपत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्याह-नित्यस्त्रीलिङ्गा-
विति । नियमेन स्त्रियमेवाचक्षाते न कदाचित् पुंनपुंसक^३ मित्यर्थः । तेन ग्रामण्यादीनां
क्रियाशब्दानां नित्यस्त्रीत्वाभावाद् ग्रामण्ये स्त्रिये-इत्यादौ संप्रति स्त्रीविषयत्वेऽपि
न भवति । अत एव चाध्यायतीत्याधीरिति ग्रामणीवत् क्रियाशब्दत्वेनानित्यस्त्रीत्वा
दाध्ये ब्राह्मण्ये-इति भाष्योदाहरणं चिन्त्यमित्याह कैपटः । एतदनुसारेणैवाचार्यैर
प्युच्यते सुध्यादयः पुंवत् । सुष्ठुधीः प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रध्यौ श्री-
लक्ष्मीवत् ।

हरदत्तस्त्वाह-शब्दान्तरसन्निधिमनपेक्ष्य यः स्वभावात् स्त्रियां वर्तते स इह
नित्यस्त्रीलिङ्गतयोक्तः । तत्र क्रियाशब्दत्वाविशेषेऽपि ग्रामण्यादेः पुंसि मुख्या वृत्ति
पुंस एव खल्वयमुचितो धर्मः ग्रामनयनं खलपवनञ्च स्त्रीत्वप्रतिपत्तिस्तु स्त्रीशब्दसा-
न्निध्यात् ग्रामण्यादवेति । आध्यानन्तुं स्त्रीपुंससाधारणमिति न स्त्रियां वृत्तौ पदान्तर

१. तथा इति क०

२. सुष्ठुनेति क० पु ।

३. पुंस्मष्टलक इति क० पु० ।

स्त्रियाः ॥६॥४॥७९॥

स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ । स्त्रियौ स्त्रियः ।

सन्निधिमपेक्षते इत्यतः भवति नदीत्वमिति । एवं चातिलक्ष्मीप्रधीप्रभृतीनामपि नदीत्वमयत्नसिद्धम् । इह कुमारीमिच्छति कुमारीयति ततःकिपि कुमारो ब्राह्मणः । कुमार्यै ब्राह्मणाय । खरकुटीव खरकुटी ब्राह्मणः । ‘इवे प्रतिकृतौ’ [१।३।६३] इति कनो ‘लुब् मनुष्ये’ [५।१।४६] इति लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । अतितन्त्र्ये ब्राह्मणायेत्यादौ संप्रति पुरुषवृत्तीनामपि भवति । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्” इति भाष्यवचनात् । इह यु सुमतये । अतिश्रिये । सुधिये विप्राय । इत्यत्रावयव-स्त्रीत्वमपेक्ष्य नदीसंज्ञा न भवति । “वामि” [१।४।५] “ङिति ह्रस्वश्च” [१।४।६] इति ह्रस्वयोरिदूतोरियङ् वडुस्थानयोश्च या नदीसंज्ञा सा समुदायस्यैव स्त्रीवचनत्वे भवति नावयवस्त्रीत्व इति भाष्ये स्थितत्वात् ।

ह्रस्वविधिसामर्थ्यादिति । गौरीशब्दस्य ह्रस्वत्वे यदि ह्रस्वस्य गुणः स्यातदा नद्यन्तानां ह्रस्वं न कुर्यात् अम्बार्यानां ह्रस्वः नदीह्रस्वयोगुणः इति प्रक्रियालाघवाय नद्या गुणमेव विदध्यादिति^१ भावः ।

लक्ष्मीरिति । “लक्ष्मीमुट् च” [३०.४४८] इति-ईप्रत्ययो मुगागमश्च । तेन ङघन्तस्वाभावात् “हल्ङ् घाप्” [६।१।६८] इति सुलोपो न । एवमिति । अववृत्ततन्त्रिभ्यर्हः । [३०.४४६] सुलोप इत्यर्थः । स्त्रीति । स्स्याथतोऽस्यां णुक्शोणिते इति स्त्री । स्थै ष्ट्यै शब्दसंवातयोः । अस्मात् संस्थाने “स्थायतेङ्” [३०.६१५] ङित्वट्टिलोपः । टित्वाङ्ङीप् तदाह-ङघन्तस्वात् सुलोप इति । हे स्त्रि । “अम्बार्थं” [७।३।१०७] इति ह्रस्वः ।

स्त्रियाः । नेदं स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रहणम् । “आणद्या” [७।३।११२] इति निर्दशात् । नापि स्त्र्यर्थस्य “जातेश्च” [६।३।४१] इति ज्ञापकात् । अतः स्वरूप-

१. विधस्यात् इति क० पु० ।

२. लक्ष्मेङ्चेति क० पु० ।

वाम्शसोः ॥६॥४॥८०॥

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियः ।
 स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभिः । स्त्रिये, स्त्रिये । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः २ ।
 स्त्रियोः २ । परत्वान्नुट् स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रीषु । श्रीः । श्रियौ ।
 श्रियः इत्यादि ।

ग्रहणमित्याह स्त्रीशब्दस्येति । अघातुत्वाद् प्राप्त इयङ् विधीयते स्त्रीमिति ।
 इयङोऽभावे “अमि पूर्वः” । शसि “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” [६।१।१०२] । डिस्म
 “आणच्चाः” [७।३।११२] इयङ् डेराम् । “ङिति ह्रस्वश्च” [१।४।६] इति
 विकल्पस्तु न भवति । अस्त्रीत्यनुवृत्तेः । परत्वान्नुङिति । ततश्च नेयङित्यर्थः । इहायं
 स्त्रीशब्दरूपाश्रय इयङ् विधीयते स गौणत्वेऽपि भवति । किन्तु नाभावगुणानुङ्
 डेरौत्वानुम्भिः परत्वात् स्वविषये बाध्यते^१ । तद् यथा स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः ।
 “गोस्त्रियोः” [१।२।४८] इति ह्रस्वः ड्याब्ग्रहणान्न सुलोपः । अतिस्त्रियो । इयङ् ।
 “जसि च” [७।३।१०६] अतिस्त्रयः । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रियो ।
 अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीः । “आङो नाऽस्त्रियाम्” [१।३।१२०] अतिस्त्रिणा ।
 अतिस्त्रिभ्याम् । अतिस्त्रिभिः । “घेङिति” [७।३।१११] इति गुणः । अतिस्त्रिये ।
 अतिस्त्रेः । अतिस्त्रियोः । “ह्रस्वनद्याप” [७।१।५४] इति नुट् । अतिस्त्रीणाम् ।
 “अच्च घेः” [७।३।११६] इत्योत् । अतिस्त्री । अतिस्त्रियोः । हलादौ हरिवत् ।
 तथा च तुनादिष्विति विस्तरसूत्रम् । एतदेवान्यत्र प्रकारान्तरेण संगृहीतम्—

“ओस्योकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु” विभाषया ।

इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥१॥

एवं क्लीबे नुमा-इयङ् बाध्यते तेनातिस्त्रिणी इत्याद्यनादिवद्रूपम् नेयम् ।
 श्रीरिति । श्रीयते इति श्रीः । “क्लिब्वचि” [वा०] इत्यादिना क्लिब्दीर्घौ । अङ्यन्तत्वान्न
 सुलोपः । श्रियाविति । धातुत्वादियङ् ।

१. इयङ् इति क० पु० ।

२. बाध्यते क० पु० ।

३. शस्तु इति क० पु० ।

नेयडुवड्स्थानावस्त्री ॥ १।४।४॥

इयडुवडोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री । हे
श्रीः । “ङिति ह्रस्वश्च” [१।४।६] इति वा नदीत्वम् । श्रिये । श्रिये ।
श्रियाः । श्रियः ।

वामि ॥१।४।५॥

इयडुवड्स्थानौ यू स्याद्व्यौ वामि नदीसंज्ञौ न तु स्त्री । श्रीणाम् ।
श्रियाम् । श्रियि । श्रियोः । श्रीषु । सुध्यादयः पुंवत् । सुष्ठुधीः प्रकृष्टा
धीरिति नित्यस्त्रीत्वे तु सुधीप्रध्यौ लक्ष्मोवत् । अमि शसि प्रध्यम् ।
प्रध्यः इति विशेषः । धेनुमं तिबत् । धेनुः । धेनू । धेनवः इत्यादि ।
एवं तन्वादयः ॥

नेयडुवडिति । स्थितिः स्थानमियडुवडोः स्थानमभिनिवृत्तिरवश्यंभावो
ययोरीदूतोस्तयोरित्यर्थः । व्यधिकरणपदोऽपि बहुव्रीहिगमकत्वात् । यद्वा तिष्ठतो
ययोरिति स्थानौ “करणाधिकरणयोश्च” [३३।११७] इत्यधिकरणे ल्युट् । तत
इयडुवडोः स्थानाविनि षष्ठीसमासः । एतदेव तात्पर्यतो व्याचष्टे इयडुवडोः स्थिति
ययोस्ताविति । स्थानग्रहणं यत्रेयडुवडोर्निष्पत्त्यवश्यंभावास्तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् ।
यत्र त्वपवादेन तौ बाध्येते तत्र मा भूत् प्रध्यं वर्षाभवे-इति । हेश्रीरिति । नदीत्व-
निषेधादम्बार्थं [७।३।१०७] इति ह्रस्वो न । श्रियाविति । नदीसंज्ञापक्षे “आणद्याः”
[७।३।११२] इत्याह । वामीति । आमीति पदच्छेदो नत्वमीति द्वितीयैकवचन-
माशङ्कनीयम् । तत्र नदीकार्यासम्भवात् । आमप्यत्र षष्ठीबहुवचनं गृह्यते न ऊरेराम्
तस्य नदीसंज्ञापूर्वकत्वात् । “वामि” [१।४।५] “ङिति ह्रस्वश्च” [१।४।६] इति
द्वाभ्यां यद्यपि प्रकृतो निषेध एव विकल्प्यते तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव
फलतीत्यभिप्रायेणाह-वामि नदीसंज्ञौ स्तः इति । श्रीणामिति । नदीत्वपक्षे नुट् ।
अन्यत्रेयड् । सुध्यादयः पुंवत् इति । सुष्ठु धीर्यस्य सुष्ठु ध्यायतीति च । एवं प्रधीः ।
अत्र क्रियाशब्दत्वेन ग्रामण्यादिवन्तित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावेनानदीत्वात्तत्कार्याभावात्
पुंलिङ्गवद्रूपाणीत्यर्थः । एतत्कैयदमतेन द्रष्टव्यम् । भाष्यकारहरदत्तयोस्तु मते
आण्यै ब्राह्मण्यै-इतिवन्नदीत्वाभ्युपगमात् स्त्रीलिङ्गे नदीकार्यं भवत्येव । तत्र हे

स्त्रियाम् ॥७११९६॥

क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं स्यात् स्त्रियाम् ।

ऋन्तेभ्यो डीप् ॥ ४११५ ॥

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां डीप् स्यात् । डपावितौ । यण् ।
क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्यः इत्यादि गौरीवत् । वधूः । वध्वौ ।
वध्वः । गौरीवत् । एवं चमूतन्वादयः । भ्रूः । भ्रुवौ । भ्रुवः इत्यादि ।
सुभ्रूः । अस्य सम्बुद्धौ ह्रस्वतेति केचित् । हे सुभ्रू । पुनर्भूः । खलपूवत् ।
नित्यस्त्रीत्वे । हे पुनर्भू ।

सुधि हे ब्राह्मणि । इति सुधियै सुधिये इत्यादि । सुधीशब्दस्येयङ्स्थानत्वेन
नदीसंज्ञानिषेधविकल्पाभ्यां श्रीवत् । प्रधीशब्दस्य तु यणादेशेनेयङ्स्थानत्वाभावान्नि-
षेधविकल्पयोरभावान्नित्यनदीसंज्ञाऽस्तीति लक्ष्मीशब्दवत् प्रक्रियेत्यर्थः । कर्मधारये-
त्वनयोर्नदीत्वं निर्विवादम् । तेन तत्राप्युक्तैव प्रक्रियेत्याह—सुष्ठु धीरित्यादि ।
प्रधीशब्दे अमि शसि च लक्ष्मीशब्द । द्विशेषं दर्शयति अमीत्यादि । यणा परत्वादमि
पूर्वत्वपूर्वसंवरणंदीर्घत्वयोर्बाधितत्वादिति भावः । इतीदन्ताः ।

धेनुरिति । वा नदीत्वम् । अन्यत्र तु धित्वमिति भावः ।

स्त्रियां च । “तृज्वत् क्रोष्टुः” [७।१।६५] इत्यनुवर्तते । तद्वदेवात्रापि रूपातिदेशः ।
स्त्रियामित्यर्थग्रहणम् । स्त्रीवाचिनः क्रोष्टुशब्दस्येति । तेन पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः
क्रीतेः रथैः पञ्चक्रोष्ट्रीभीरथैरित्यत्रापि तृज्वद्भावः सिद्धयति । ये तु स्त्रियामिति
स्त्रीप्रत्यय इति व्याचक्षते डीपर्थे क्रोष्टुशब्दं गौरादिषु पठन्ति तेषामेतन्न सिद्धयेत् ।
“लुक् तद्धितलुकि” [१।१।४६] इति डीषो लुकि कृते स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावादित्य-
भिप्रायेणाह—स्त्रियामिति । वर्तमानस्येति शेषः ।

ऋन्तेभ्यो डीप् । ऋत इति तकारः नो नकारः प्रयोगापेक्षं बहुत्वम् । प्रातिपदिक-
विशेषणाच्च तदन्तविधिरित्याह—ऋदन्तेभ्य इत्यादि । स्त्रियामिति । लिङ्गं टाबाद्यर्थः
इति पक्षेऽपि धेये सप्तमी । स्त्रियाम् वाच्यायामित्यर्थः । द्योतकाष्टाबादय इति तु पक्षे

१. शाब्दवदिति क० पु० ।

२. दीर्घेयोरिति क० पु० ।

प्रातिपदिकविशेषणम् स्त्रियां वर्तमानात् प्रातिपदिकात्^१ स्वार्थे ङीबित्यर्थः ।
 उपावितौ । उकारो ङीप्ङीष्ङीनां सामान्यग्रहणार्थः “लशक्तद्धिते” [१।३।८]
 इतीत्संज्ञकः । पकारस्तु^२ द्व्यनुबन्धकत्वसम्पादनेन तदविधातार्थोऽनुदात्तार्थश्च
 “हलन्त्यम्” [१।३।३] इतीत्संज्ञकश्च । यणिति । “इको यणचि” [६।१।७७] इत्यनेन
 ऋकारस्य रेफः । क्रोष्टीति । ये तु क्रोष्टुशब्दान्ङीषित्याहुस्तेषां ऋन्नेभ्य इत्यस्य
 नात्रोपयोगः । स्वरेऽपि नास्ति विशेषः “उदात्तयणो हल्पूर्वात्” [६।१।७४] इति
 ङीपोऽप्युदात्तत्वात् ।

बभूरिति । नारी सीमन्तिनी बभूः । तनुशब्दो ह्रस्वान्तः शरीरवाची ।
 तस्मात् “तन्वादेर्वा” इत्यृङ्पक्षे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाद् बभूवद् रूपम् । यस्त्वल्पवाची
 तस्यानियतलिङ्गत्वात् स्त्रियां धेनुवद्रूपाणि ॥ भूरिति । भ्रमतीति भ्रूः भ्रमु भ्रनवस्था-
 नेऽस्माद् “भ्रमेङ्” [३०२३६] इत्योणादिको ह्रप्रत्ययः । ङित्वाट्टिलोपः । उवङ्-
 स्थानत्वान्नात्रास्य नदीत्वम् । तेन हे भूरिति सम्बुद्धो ह्रस्वो न । ङिदामोस्तु
 नदीत्वविकल्पात् भ्रुवे, भ्रुवे । भ्रुवाः, भ्रुवः । भ्रुवाम्, भ्रूणाम् । भ्रुवाम्,
 भ्रुवि-इति रूपाणि । सुभ्रूरिति । शोभने भ्रुवौ यस्याः ह्रप्रत्ययस्यास्त्रीप्रत्ययत्वात्
 गोस्त्रियोः” [१।२।४८] इति ह्रस्वो न । सुधीवद्रूपाणि ज्ञेयानि । हे सुभ्रु । इति ।
 “विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे” इति कुमारसम्भवे । “हापितः कासि हे सुभ्रु” इति
 भट्टिकाव्ये च प्रयोगोऽस्ति । अस्योवङ्स्थानाविति नदीत्वनिषेधाद् ह्रस्वत्वं न
 सिद्धयति तत्समाधातुमाह—अस्येति । केचिदिति । तदुक्तम् जयमङ्गलायां भ्रूशब्दाद-
 प्राणिजातेश्चारज्वादीनाम् [वा] इत्यृङि तदन्तेन समासे उपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽपि
 स्वभावाद् मनुष्यजातिवचनत्वेन पुनः “ऊङुतः”^४ [४।१।६६] इत्यृङ् । “अन्तादि-
 वच्च” [६।१।८५] इति पूर्वं प्रत्यन्तवद्भूषणान्नदीत्वम् भ्रू इति दुप्रत्ययान्तस्यैवानु-
 करणात् । ऊङ्भावे तु दीर्घ इति । एवन्तु केवलस्यापि भ्रुशब्दस्योङन्तत्वेन नदीत्वाद्
 हे भ्रु इति ह्रस्वः प्रसज्येत । किञ्चान्तवद्भावादेवोवङ्स्थानत्वेनानदीत्वात् ह्रस्वो
 न स्यात् । अन्ये त्वाहुः । सामान्योपक्रमे वाक्ये लिङ्गविशेषाविवक्षायां नपुंसकत्वात्

१. प्रातिपदिकत्वात्स्वार्थङीतीति क० पु० ।

२. एकारस्तु इति क० पु० ।

३. भ्रामेङ् इति क० पु० ।

४. ऊङन्ते इति क० पु० ।

एकाजुत्तरपदे णः ॥ ८१४१२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्राति-
पदिकान्तनुम्बिभक्तिस्थस्य नस्य णः स्यात् । पुनर्भूणाम् । शेषं बधूवत् ।

ह्रस्वत्वमिति । तथा च भाष्ये प्रयुक्तम् “शक्यं च स्वमांसाद्यपि भक्षयता क्षुद-
पहन्तुम्”^१ इति । शाकुन्तलेऽपि

शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।

अङ्गेरनङ्गतमेरविरलमालिङ्गितुं पवनः इति ॥

एतेन “विरह मया सह भोरो काननानि” इत्यपि प्रयोगो व्याख्यातः । न
ह्यस्मादूङ् स्मातं इति भोरो इति प्रयोक्तुमुचितत्वात् । पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति ।
क्रियाशब्दत्वाभिप्रायेण नित्यस्त्रीत्वाभावान्नदीकार्यं नास्तीत्याह—खलूवदिति^२ ।
दन्कारपुनर्भूवश्च [वा] इतिवचनाद् यणोयङो बाधितत्वात् “नेयङुवङ्”
[१४१४] इत्यस्याप्रवृत्तेर्नित्यस्त्रीत्वे सम्बुद्धिह्रस्वादिसि^३ नदीकार्यं स्यादेवेत्याह—
नित्यस्त्रीत्वमिति । निरूढा ओषधिर्वा यदा स्याद् वाच्या तदा नित्यस्त्रीत्वमिति भावः ।
ङिङ्चनेऽप्यस्या उवङ्स्थानत्वान्नित्यनदीत्वे ग्राडादिर्भवति ।

एकाजुत्तरपदे । एकोऽच् यस्मिस्तदेकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः
पूर्वपदोत्तरपदशब्दौ^४ समासावयवयोरेवरूढौ तेनाक्षिप्तसमासोऽनेन विशेष्यते
इत्याह—तस्मिन् समास इति । “प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च” [८१४११]
इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् : “रषाभ्यां” [८१४१] इत्यतो ण इत्यनुवर्तमाने
पुनर्गणग्रहणं^५ विस्पष्टार्थम् । पुनर्भूणामिति । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । तस्य
विभक्तिस्थत्वेन नित्यं णत्वम् । सुलूवत् । वर्षासु भवतीति वर्षाभूरिति । यदा
क्रियाशब्दो विवक्ष्येत तदा ग्रामणोऽदित्यतस्त्रीत्वान्नदीकार्यं नास्तीति सुलूवद्रूपा ।
यदा तु भेकजातीयां स्त्रियमाह तदा नित्यस्त्रीत्वान्नदीकार्यं भवतीत्याहुः । प्रक्रिया-
रत्ने तु वर्षाभूशब्दस्य स्त्रीपुंसोभयसाधारणत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावान्न^६ नदीकार्य-

१. क्षुद्वपहन्तुमिति क० पु० ।

२. खलूवदिति क० पु० ।

३. ह्रस्वाति इति क० पु० ।

४. उत्तरपदोत्तरपदशब्दौ इति क० पु० ।

५. यणग्रहणमिति क० पु० ।

६. न दधी कार्यं ।

वर्षाभ्वश्च ॥ ६।४।८४ ॥

वर्षाभ्वो यण् स्यादबि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्व इत्यादि सुलुवत् ।
स्वयम्भूः पुं वत् ।

न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ ४।१।१० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यो ङीप्टापौ न स्तः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥१॥

“अपृवृत्” [६।४।११] इति उपधाया दीर्घः । स्वसा ।
स्वसारौ । धातृवत् । शसि स्वसृः इतिभेदः । माता पितृवत् । शसि मातृः
द्यौर्गोवत् । राः पुं वत् । नौर्गोवित् । इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

मित्युक्तम् । केयटोऽप्येवम् । स्वयम्भूवदिति । “न भूसुधियोः” [६।४।८५] इति यण्
निषेधादुवङ्स्थानत्वेन नदीत्वाभावः । इत्युदन्ताः ।

न षडिति । स्त्रियामिति वर्तते । तेन स्त्रियां वदुक्तं तत् षट्स्वस्रादिभ्यो न
भवतीति सामान्यतो निषेधो विधीयते । तेनानन्तरो ङीष्बि व्यकहितष्टावपि
निषिद्धयत अविशेषादित्यभिप्रेत्याह—ङीप्टापौ न स्त इति । स्वस्रादीनां “ऋन्नेभ्यः”
[४।१।५] इति ङीप् प्राप्तः । षट्संज्ञानां नान्तानां तूभौ । स्वसेति । “ऋदुशनस्पुरुदं-
शोऽनेहसां च” [७।१।६४] इत्यनङ् । उपधादीर्घनलोपी । स्वसृरिति । स्त्रीत्वान्न-
त्वाभावः^१ । माता पितृवत् ।^२ नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वात् पितृशब्दस्येव मातृ-
शब्दस्यापि “अपृवृत्” [६।४।११] इति दीर्घाभाव इत्यर्थः । द्यौर्गोवत् । गोत इति
तपरत्वस्योकारान्तोपलक्षणत्वात्^३ णित्वे वृद्ध्यादीत्यर्थः । राः पुं वत् इति । स्त्रीत्येके
इति क्षीरस्वामी स्त्रीलिङ्गेऽप्यस्य स्मरणादित्यर्थः । नीरिति । “स्त्रियां नीस्तरणि-
स्तरिः” इत्यमरः ।

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अजन्तस्त्री ३००० ॥

१. स्त्रीत्वान्नत्वाभाव इति क० पु० ।

२. न आदि इति क० पु० ।

३. उपलक्षणत्वाणित्वे इति क० पु० ।

। अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

अतोऽम् ॥७११२४॥

अतोऽङ्गात् नपुंसकात् स्वमोरम् स्यात् । “अमि पूर्वः”
[६१११०७] । ज्ञानम् । “एङ्हस्वात्” [६११६९१] इति
हल्मात्रलोपः । अमि पूर्वत्वम् । हे ज्ञान ।

नपुंसकाच्च ॥७१११९॥

नपुंसकात्परस्यौडः शो स्यात् । भसंज्ञायाम् ।

यस्येति च ॥६१४१९८॥

भस्येवर्णावर्णयोलोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे
प्राप्ते । “ओङःश्यां प्रतिषेधो वाच्यः [११०] ज्ञाने ।

। अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

अतोऽम् । अत्रामिति पदच्छेदः न तु मिति । तथा सति^१ लाघवाय मत
इत्येवावक्ष्यत् । यदि च मकार एव विधीयेत तर्हि सो सिद्धम् । अतोऽपि “आदेः
परस्य” [११११४] इत्यकारमात्रस्य मकारे, संयोगान्तलोपेन यद्यपि सिद्धयति
तथापि “सुपि च” [७३११०२] इति दीर्घस्तु प्राप्नोति सन्निपातपरिभाषाया
अनित्यत्वात् । तस्मादमेव विधेयः^२ एवं चातिजरसमिति जरसादेशोऽपि सिद्धयति ।
अदिति तकार उच्चारणार्थः । नपुंसके दीर्घस्यासम्भवात् । अतइत्यनेन चाङ्गस्य-
विशेषणान्तदन्तविधिः । “स्वमोर्नपुंसकात्” [७११३३] इति चानुवर्तते
इत्यालोच्याह—अतोऽङ्गादिति । अतोऽम्विधानं लुग्बाधनार्थम्^३ । ज्ञानमिति ।
जप्तिज्ञानम् ल्युङन्तः । “कृत्तद्धित” [११२१४६] इति प्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः ।
सोरमादेशो अमि पूर्वः ।

हल्मात्रेति । हल्ङ्याबभ्य इत्यतो हल्ग्रहणमनुवर्तते न त्वपृक्तग्रहणमिति
भावः । हे ज्ञान सु इति स्थिते परत्वादमादेशोऽमि पूर्वत्वे तस्यान्तवद्भावात्ततो
ह्रस्वात्परस्य संबुद्धेः सम्बन्धिनो मकारमात्रस्य लोप इत्यर्थः । अमि पूर्वत्वमित्यादि ।
“पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयान्” [न्यायः] इति संबुद्धिलोपात् पूर्वममि पूर्वत्वं
जेयम् । नपुंसकात् ‘जसःशो’ । “ओङ् आपः” [७१११५] इत्यतः शो ओङिति

१. च सति अतिजरसम् इति क० पु० ।

२. लुग्बाधनार्थम् इति ख० पु० ।

जशशसोः शिः ॥७।१।२०॥

क्लीबादनयोः शी स्यात् ।

शि सर्वनामस्थानम् ॥१।१।४२॥

शि इत्येतत् सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात् ।

नपुंसकस्य झलचः ॥७।१।७२॥

भलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात् सर्वनामस्थाने ।
उपधावीर्धः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं धनवन-
फलादयः ।

चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह—क्लीबादित्यादि । भसंज्ञायामिति । “सुडनपुंसकस्य”
[१।१।४३] पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वात् “यचि भम्” [१।४।१८] इति
भसंज्ञेत्यर्थः । यस्येति चेति । इश्च अश्च यम् तस्य तदाह—इवर्णेविर्णयोरिति । यकारस्य
तु ग्रहणं नास्ति “सूर्यतिष्ठ” [६।४।१४९] इत्युत्तरसूत्रे पुनर्यग्रहणात् ।
चकारेण तद्धित ग्रहणमनुकुर्यते । ओङ् इयामिति । नपुंसकाच्चेति विहितो य ओङ्
इयादेशस्तस्मिन्नित्यर्थः । विभक्तित्वापेक्षया इयामिति छोलिङ्गनिर्देशः ।

जशशसोः । जसा^१ सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न । कुण्डशो ददाति ।
शि सर्वेति । शीत्यविभक्तिको निर्देशः । महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन । इह
जसादेशस्य शोरनपुंसकस्येति निषेधो न भवति । द्वे ह्यत्र सर्वनामस्थानसंज्ञे ।
सुडित्येका शीत्यपरा । तत्र सुडिति या प्राप्तिः सैवानपुंसकस्येति निषिध्यते
“अनन्तरस्य” इति न्यायात् । या तु शीति^२ न सा निषिध्यते व्यवहितत्वात् ।
नपुंसकस्येति । “इदितो नुम् धातोः” [७।१।५८] “उगिदचां सर्वनामस्थानेऽवातोः”
[७।१।७०] इत्यतो नुम्सर्वनामस्थानेग्रहणेऽनुवर्तते “अङ्गस्य” इति चाधिकृत
भलज्भ्यां विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—झलन्तस्येति ।
उपधावीर्ध इति । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ [६।४।८] इत्यनेन ।

अद्भुतरादिभ्यः । डतरादयः । डतर । डतम । इतर । अन्य । अन्यतर इति

१. यस्तस्येति क० पु० ।

२. सासाहचर्यादिति क० पु० ।

३. शीतु इति क० पु० ।

अद्भुततरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥७।१।२५॥

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्वादेशः स्यात् ॥

टेः ॥६।४।१४३॥

डिति परे भस्य टेलोपः स्यात् ॥

वाऽवसाने ॥६।४।५६॥

अवसाने भलां चरो वा स्युः । कतरत् कतरद् । कतमत् । कतमद् ।
कतमे । कतमानि । टेलुप्तत्वात् "एङ्हस्वात्" [६।१।६९] इति न

सर्वादिषु पठिता गृह्यन्ते । तेन सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात्संज्ञोपसर्जनयो न भवति ।
कतरं नाम किञ्चित् । अतिकतरं ब्राह्मणकुलम् । अद्वादेशः स्यादिति । विवक्षितादेश-
रूपप्रतिपादनाय ष्टुत्वं न कृतम् । डिच्चायमादेशः इत्यनेन दर्शितम् । यदि हि
डिञ्च स्यात् डतरादिभ्यः पञ्चभ्योऽदित्येव ब्रूयादिति भावः । डित्वे प्रयोजनमाह—
टेरिति ।

"ति विंशतेडिति" [६।४।१४२] इत्यतो १डितीत्यनुवर्तते भस्येति चाधिकृतम् ।
तेन टिलोपे कृते २कतरदित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । तर्हि दादेश एव क्रियताम्
तत्राह—टेलुप्तत्वादिति । हेकतर स् इति स्थिते दादेशे संबुद्धिलोपः स्यात् । अदादेशे
तु पूर्वसवर्णदीर्घः । डितो दमात्रस्य विधाने त्वकारश्रवणं न स्यात् । तस्मादद्
विधीयते स च डित् क्रियते तेन सति टिलोपे ह्रस्वान्ता प्रकृतिर्नेति ततः परस्य
संबुद्धेर्हलो लोपो न भवति । न चादादेशाकारमेव ह्रस्वमाश्रित्य ३ लोपप्रसङ्गः ।
संबुद्धेरिति ४ प्रत्ययश्रुत्याक्षिप्रायाः प्रकृतेरेङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणात् । संबुद्धिलोप
इत्युपलक्षणम् पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति । यस्त्वमोऽदादेशः तत्रामि पूर्वत्वेनापि सिद्धं
स्थानिवद्भावात् । उदाहरणे तु कियत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्" [५।३।६२]

१. डीतीत्यनुवर्तते क० पु० ।

२. हे कतर इति क० पु० ।

३. मात्रिमाश्रित्येति क० पु० ।

४. संबुद्धेरिति क० पु० ।

संबुद्धिलोपः । हे कतमत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुं बत् । एवमन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । “एकतरात् प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा०) एकतरम् । स्वमोरमादेशो वा जरस् । अजरसम् । अजरम् । अजरसौ । अजरे । परत्वाज्जरस् पश्चाज् झलन्तत्वान्नुम् ।

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने ‘इतमच्’ [५३।६३] इति डतरडतमौ । अन्यतरशब्दो न डतरजन्तः । अतः पुथक् सर्वादिषु पठितः । तर्ह्येकतरात् प्राप्नोति “एकाच्च प्राचम्” [५३।६४] इति डतरजन्तत्वादत आह—एकतराच्चेति^१ । एतच्च “नेतराच्छन्दसि” [७।१।२६] इत्यत्र वेति योगविभागाल्लभ्यते ।

स्वमोरमादेश इति । “अतोऽम्” [७।१।२४] सोरमादेशो अतोऽपि पूर्वविप्रतिषेधेनामादेशो कृते अजादित्वात् जराया जरसिति पक्षे जरसादेश इत्यर्थः । तदेतन्मतान्तरम् । भाष्यमते तु सन्निपातपरिभाषायाऽनित्यत्वात् जरसादेशो नास्तीत्यजरभिर्येव भवितव्यम् । द्वितीयेकवचने तु स्वत एवा^२जादित्वादमादेशं बाधित्वा परत्वाज्जरसि- अजरसमित्यपि भवति । तदुक्तम् काशिकायाम् । इहातिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति लुक् कस्मान्न भवत्यानुपूर्व्यात् । अतिजर अमिति स्थिते लुक् अम् जरस् इतित्रोणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति । तत्र लुगपवादत्वादम्भावेन बाध्यते अम्भावोऽपि परत्वाजरसादेशेन न तु पुनर्लुक् शास्त्र प्रवर्तते सकृद्वर्तित्यायादिति । एवञ्चात्र जरसादेशेन परेणाप्यजादित्वार्थं सोरमादेशः प्रतीक्ष्यताममस्त्वमादेशप्रतीक्षायां न किञ्चित् कारणम् स्वतोऽप्यजादिवात्^३ परत्वेन जरसाऽमादेशस्य बाधितत्वाच्च । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् । न च लुको बाधनप्रयोजनम् सन्निपातरिभाषयाऽपि तत्सिद्धेः । कौमारास्तु-अजरं कुलमित्यप्रीच्छन्ति । तस्मात् सुमात्रपरोऽयं प्रश्नः । स्वमोरमादेश इति^४ त्वतोऽमिति विधिव्या-

१. इतमच् इति नास्ति क० पु० ।

२. कतरा दिति क० पु० ।

३. स्वत एवाजादिवा दिति क० पु० ।

४. अजरसीत्यधिकः क० पु० ।

५. परत्वादित्यधिकः ख० पु० । स्वतोऽप्यजादिवेनेति क० पु० ।

६. द्वेइति स्वभोऽमितीति क० पु० ।

सान्तमहतः संयोगस्य ॥६॥३॥१०॥

सान्तसंयोगस्य महतरच यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घं स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने । अजरसि । अजराणि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । “पदद्व” इति [६।१६३] हृदयोदकासनानां हृद् उदन् आसन् । हृदि । हृदा । हृद्भ्यामित्यादि । उदानि । उदना । उदभ्यामित्यादि । आसानि । आसना । आसभ्यामित्यादि । शीर्षस्य शीर्षन् वा शसादाविति केचित् । शीर्षाणि । शीर्ष्णः । शीर्ष्णा । शीर्षभ्यामित्यादि । पक्षे शेषे च ज्ञानवत् ।

पारानुवादः । स्वमोरम् स्यादित्येवं विहितो योऽमादशस्तस्मिन्-अर्थात् सोरिति द्रष्टव्यम् ।

अजरसी इति । पूर्वविप्रतिषेधेनादौ शीभावः ततो जरसिति । पूर्वं जरस् ततः शीभाव इति मतद्वयेऽपि तुल्यं रूपम् । इह अजर जस् इति स्थिते जश्शसोः शीकृते यदि पूर्वमजन्तलक्षणो नुम् क्रियेत । ततो नुमा व्यवधानाज्जरस् न स्यात् । अथापि स्यादेवमपि “निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्तीति जरामात्रस्य जरसि कृते सकारात्परो-नुम् श्रूयेत । सनुम्कस्याप्यादेशे कृतकार्यत्वात्पुनर्नुम् न स्यात् । तथा चातिजरांसीति न सिद्धयेदित्याहङ्क्याह-परत्वाज्जरसि । तथा च वात्तिकम् ” “नुमो जरसादेशो विप्रतिषेधेन” [का०] इति । तर्हि सकृदगतिन्यायेन पुनर्लुक् न स्यादित्याह-पश्चादिति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति भावः ।

सान्तमहत इति । सान्तेति पृथक् पदम् लुप्तपृष्ठीकम् तेन संयोगो विशेष्यते तेन च नकारस्तेन चोपधा एवं महतापि नकारस्तेन चोपधा । अत्र “नोपधाया” [६।४।७] “सर्वनामस्थाते चासंबुद्धौ” [६।४।८] इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह-सान्तसंयोगस्येति । यो नकार इत्यपेक्षते । तस्योपधाया इति । उपधाग्रहणं पूर्वत्वमात्रोपलक्षणम् परिभाषिकस्यासम्भवात् ।

अजराणीति । जरसोऽभावेऽजन्तलक्षणो नुमि नान्तलक्षणदीर्घः । पुनस्तद्वत् इति । द्वितीया प्रथमावदित्यर्थः । शेषमिति । तृतीयादि । पुंवदिति । पुलिङ्गवदित्यर्थः । हृन्दि । जसर्गः हृदादेशे भ्रूलन्तलक्षणो नुम् । अनुस्वारपरसवर्णो । उदानीति । अभ्रूलन्तत्वाद्भ्रुमभावः । नान्तदीर्घः । उदनेति । अल्लोपोऽनः” [३।२।१३४] उदभ्यामिति । “नलोपः प्रतिपादिकान्तस्य” [८।२।७] । आसानिति । आस्यशब्दस्यासन्नादेश इति प्रागेवोक्तम् ।

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥१।२।४७॥

क्लीबे प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपम् । ज्ञानवत् ।

स्वमोर्नपुंसकात् ॥७।१।२३॥

क्लीबात्स्वमोलुक् स्यात् । वारि ।

शीर्षाणीति । अत्रादेशो सत्यसति न कश्चिद् विशेषः । शोः सर्वनामस्थानत्वे-
नाभत्वान्नालोपः । किमादेशेनेति चेन्न । शीर्ष्णेत्यादिप्रयोजनम् । पक्षे इति । ह्रदाद्या-
देशानामभावे । शेषे । सुटीत्यर्थः ।

ह्रस्वो नपुंसक इति । नपुंसके यत्प्रातिपदिकं नपुंसकलिङ्गार्थाभिधायीत्यर्थः ।
श्रीपमिति । श्रियं पातीति श्रीपम् । पा रक्षणे विजन्तः विश्वपा च । तस्य नपुंसक
ह्रस्वत्वे कृते “अतोऽम्” [७।१।२४] इत्यमादेशोऽस्मि पूर्वत्वम् । ज्ञानवदिति । श्रीपे ।
श्रीपाणीत्यादि । अस्य चतुर्थ्येकवचने ड्येदेशे “सुपि च” [७।३।१०२] इति दीर्घे
श्रीपायेति भवति । एतच्च ज्ञानवदित्यनेन दर्शितम् । यत्तु भाषवाचार्यः-सोमपाशब्दस्य
क्लीबे ह्रस्वत्वे ड्येदेशे कृते “सुपि च” [७।३।१०२] इति दीर्घे भसंज्ञायाम्
“आतो घातोः” [६।४।१४०] इत्यालोपे सोमपे इति भवतीत्युक्तम् । तदसत् ।
सन्निपातपरिभाषया लोपस्याप्रसक्तेः । आकारं ह्याश्रित्य यः शब्दः कृतइति विकृ-
तस्यापि तस्य लोपेऽनिमित्तम् दीर्घत्वन्तु कष्टायेति निपातनाद्भवतीति कैयट-
विरोधात् “एओङ्” [३] इति सूत्रे गापोष्टकः कित्वस्य ज्ञापकत्वसमर्थकभाष्य-
विरोधाच्च । कथमन्यथा सामगायेत्यत्र आतो लोपाभावार्थं सत् निर्विभागत्वं
वर्णानां ज्ञापयेत् । अतएव कौमाराः “आतो घातो रघुट्स्वरे” इत्यजादावेव
लोपमाहुः । अनुभूतिरपि डेरगित्यगागमं कुर्वन्तो लोपं नेच्छन्ति ॥

स्वमोरिति । क्लीबानिति । क्लीबादित्यनेन च प्रकृतमङ्गं विशेष्यते तेनेह न
भवति सुपयाः गौः । बहुवारिः समुद्रः । अवयवस्य क्लीबत्वेऽपि समुदायस्या-
क्लीबत्वात् । “षड्भ्यो लुक्” [७।१।२२] इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । अमा साहचर्यात्
सुरत्र प्रथमेकवचनं गृह्यते न सप्तमीबहुवचनम् । इह तत्कुलमित्यत्र परत्वात्

१. नाभावान्नालोप इति क० पु० ।

२. विश्ववाचेति नास्ति क० पु० ।

इकोऽचि विभक्तौ ॥७१॥७३॥

इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि ।
 “न लुमता” [१११।६३] इति निषेधस्य नित्यत्वे संबुद्धेलुकि तन्निमित्त-
 नुमोऽभावेः “इकोऽचि विभक्तौ” [७११।७३] इत्यज्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् ।
 न चान्यत्र हलादौ नुममावार्थमिवम् । कृतेऽपि नुमि तल्लोपस्य संभवात् ।

त्यदाद्यत्वेन लुक् बाध्येत ततश्च “अतोऽम्” इत्यम्भावेन लुक् बाध्येत “सर्वविधिभ्यो
 लुग्वधिर्वलवान्” इति तु “सुपो घातुग्रातिमदिकयोः” [२।४।७१] इत्येतद्विषयम् ।
 तस्मात् पूर्वविप्रषेधेन लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यते इति वक्तव्यम् ।

इकोऽचोति । वारिणीति । ननु “नपुंसकस्य भलचः” [७।१।७२] इत्येव नुम्
 भविष्यत्यजन्तत्वात् किमनेन । सत्यम् । वारिणे इत्यादावसर्वनामस्थाने नुमर्थमिदं
 तावत् कर्तव्यम् ज्ञानानात्यादावनिगन्ते नुमर्थं नपुंसकस्य भलच इत्यपि कर्तव्यम् ।
 वारीणात्यादौ^१ तूभयप्रसङ्गे परत्वादानेनैव भवितव्यमित्यभिप्रेत्य इकोऽचोत्युपन्य-
 स्तमाचार्यैः ।

अन्ये त्वाहुः—अजिति प्रत्याहारग्रहणस्यानन्यार्थत्वात् परमपीकोऽचोति
 नुमं बाधित्वा “नपुंसकस्य भलचः” इत्येवात्र नुम् भवति । कः पुनरत्र विशेषः तेन^२
 वा नुमि सत्यनेन वा न खलु कश्चिद्विशेषः न्यायस्तु प्रदर्शितः । भलच इत्येव तु
 न कृतम् लाघवे विशेषाभावादितोह हे वारे इति स्वमोलुकि “न लुमता” इति
 प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् “ह्रस्वस्य गुणः” [७।३।१०८] इति गुणो न प्राप्नोति तदर्थं
 वक्ष्यति “न लुमता” इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुण इति । तत्रा-
 नित्यत्वज्ञापकमिदमज्ग्रहणमिति सिद्धान्तस्थितिः । तदेतत्कथं ज्ञापकमित्येतदुपपाद-
 यितुमाह—न लुमतेत्यादि । अयं भावः अचोत्युच्यते हलि मा भूदिति । हलादिश्च
 भ्यामादि^३ वारिभ्यामित्यादि, संबुद्धिर्वा हे वारे इति, प्रथमैकवचनं वारीति । नाद्यः ।
 नलोपेनापीष्टसिद्धेः । द्वितीये त्वप्रसक्तिरेव “रवमोनपुंसकात्” [७।१।२३] इति
 लुकि कृते विभक्तिपरत्वाभावात् । प्रत्ययलक्षणं च नास्ति “न लुमते” ति निषेधात् ।

१. वारिणीति क० पु० ।

२. तेना वा इति क० पु० ।

३. इत्यादिगितु इति क० पु० ।

४. भ्यामादिर्वावारिभ्यामित्यादीति क० पु० ।

अतोऽचेत्युक्तेरेवं ज्ञायते “न लुमता” [१।१।६३] इत्यस्यानित्यत्वात् संबुद्धेलुं क्यपि प्रत्ययलक्षणत्वेन नुम् स्यात् । न च तल्लोपः शङ्क्यः । “न डिसंबुद्धयोः” [८।२।८] इति निषेधात् । अतस्तत्र नुमभावार्थ-मज्ग्रहणं कृतम् । तेन “न लुमता इत्यस्यानित्यत्वात् संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि । हे वारिणी । हे वारीणि । वारिणा ।

वृत्तीयोऽप्युक्तदोषद्वयादेव निरस्तः । अतो व्यावर्त्याभावाद् व्यर्थं सत् “न लुमता” इति निषेधस्यानित्यत्वं ज्ञापयति नित्यत्वे तु कथं व्यर्थं तदुपपादयति ।

न लुमतेति । यद्ययं नित्यः स्यात् ततः इकोऽबीत्यज्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । ननु कथं^१ व्यर्थं हे वारे इति संबुद्धौ नुमभावार्थत्वात्तत्राह—संबुद्धेलुं किं तन्निमित्त-नुमोऽप्राप्तेरिति । “न लुमता” इति निषेधविषयं सूचयितुं लुकीत्युक्तम् । कुताकृत-प्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्पूर्वं लुकि कृते प्रत्ययलक्षणस्याप्यसम्भवात्^२ लुक्शब्देन^३ लुमता लुप्तत्वादिति भावः । तन्निमित्तेति । अनेन नुमः प्रत्ययलक्षणत्वं सूचयति । अस्तु तर्हि वारिभ्यामित्यादौ नुमभावार्थमज्ग्रहणं तत्राह—नचान्यत्रेति । तत्र हेतुमाह—कृतेऽपीति । असर्वनामस्थाने हलादौ विभक्तौ “स्वादिषु”^४ [१।४।१७] ति पदसंज्ञया कृतस्यापि नुमो “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” [८।२।७] इति लोपेनेष्टसिद्धेरित्यर्थः । ततः किमायातमत आह—अतोऽचीति । यस्मादन्यत्र हलादौ प्रयोजनं नास्ति तस्मात् संबुद्धावेव प्रयोजनं पारिशेष्यात् कल्प्यत इत्यर्थः । ननु तत्र विभक्तिरेव नास्तीत्युक्तम् तत्कथं प्रसङ्गस्तत्राह—प्रत्ययलक्षणत्वेनेति ।

ननु लुका लुप्तत्वात् कथं प्रत्ययलक्षणं स्यात्तत्राह—“न लुमता” इति निषेधस्या-नित्यत्वादिति । ज्ञापकफलितादिति भावः । ननु तत्रापि न प्रयोजनं सत्यपि नुमि नलोपेनैवेष्टसिद्धेस्तत्राह—^५न चेति । तस्य नुमो लोपस्तल्लोपः । तत्र हेतुमाह—न डीति । प्रकृतमुपसंहरति—अत इति । यस्मादनित्यो निषेधस्तस्मात् तत्र संबुद्धौ नुम् मा भूदित्यज्ग्रहणं कृतमाचार्येणेति शेषः । तज्ज्ञापने प्रयोजनमाह—तेनेति ।

१. कथं व्यर्थमिति क० पु० ।

२. प्यसम्भवतीति क० पु० ।

३. लुक्शेन लुमाता लुप्तत्वादिति भा० इति क० पु० ।

४. स्वादिति क० पु० ।

५. नेति नास्ति क० पु० ।

“वेङ्कित” [७३।१११] इति गुणो प्राप्ते “बृद्धचौत्वगुणोभ्यो नुम् पूर्व-
विप्रतिषेधेन” [वा०] इति नुम् । वारिणो । वारिणः । वारिणोः ।
“नुमचिर” [वा] इति नुट् । नुटः प्रत्ययावयतत्वात् ‘नामि’ [६।४।३]
इति दीर्घत्वम् । वारोणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् ।

येन हेतुना “न लुमता” इति निषधोऽनित्य इति ज्ञापितं तेन कारणेन प्रत्ययलक्षणेनेति
शेषः । तज्ज्ञापने प्रयोजनं संबुद्धिनिमित्तो गुणो भवतीति । पक्षे इत्यनेनानित्यत्व-
मनियतं ज्ञाप्यते न त्वस्मिन् विषये सर्वथा निषेधप्रवृत्तिः । तेन हेतुवारे हे वारीति-
द्वैरूप्यं सिद्धयतीति सूचितम् । तथा च भाष्ये हे त्रपो हे त्रपु इति द्वयमप्युदाहृतम् ।
अन्ये तु हे त्रपु इति प्राप्ते हे त्रपो इति भवतीति व्यावक्षाणाः नित्यमेव गुणमिच्छन्ति ।
तथा च काशिकायाम् गुण एवोदाहृतः । इह तु हे सुपथि । हे सुमथि । हे ऋभुक्षि ।
हे दण्डि इत्यादौ “संबुद्धौ वा नपुंसकानां नलोपो वाच्यः इति नलोपे कृते
तस्यासिद्धत्वाद् गुणो न भवति । हे दधीत्यादौ च गुणं नेच्छन्ति । एतच्चानित्यत्वं
संबुद्धिगुणं प्रत्येव ज्ञाप्यते नान्यत्रेत्याहुः । तथा च प्रियत्रि कुलं प्रियचतुः कुलमिति
तिसृचतसृ-अमामो च न भवन्ति । अन्ये त्वविशेषेणानित्यत्वमिच्छन्ति । तथा च
यङ्लुगन्ते क्षीरस्वामो -अनित्यत्वपक्षे “क्षीरोमि” इत्यादि । यङ्लुकि प्रत्ययलक्ष-
णमाश्रितमाचार्यैः । अन्ये तु “इह किञ्चित्त्रपो” इति भाष्यदर्शनात् त्रपुशब्द एव
गुणं प्रत्यनित्यत्वं नान्यत्रेत्याहुः ।

बृद्धचौत्वेति । अतिसखीनीत्यत्र नुम् बाधित्वा परत्वात् “सख्युरसंबुद्धौ”
[७३।१२२] इति णिद्वद्भावाद् वृद्धिः प्राप्नोति । वारिणीत्यत्र तु “अच्च घोः”
[७३।११६] इत्यौत्वम् । वारिणो-इत्यत्र “वेङ्कित” [७३।१११] इति गुणः ।
एतान् बृद्ध्यादीन् नुम् बाधते पूर्वविप्रतिषेधेनेति परशब्दस्येष्टवाचित्वादित्यर्थः । इह
तर्हि वारीणामित्यत्र नुटः परत्वान्नुम् प्राप्नोति तत्राह—नुमचिरेति । “नुमचिरवृज्वद-
भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” इति [वा०] प्रत्युदाहृतवाक्येनेत्यर्थः । कः पुनर्नुम्-

१. इत्यनेनेति क० पु० ।

२. तस्याचेति क० पु० ।

३. छविशेषेणेति क० पु० ।

४. इत्यर्थ इति क० पु० ।

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुं वद् गालवस्य ॥७१॥७४॥

अर्थवशादुक्तपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुं वद्वा स्यात् टादावचि ।
अनादये । अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । अर्थवशादुक्तपुंस्कं किम् ।
पीलुने फलाय विशेष्यसमभिव्याहारवशात् पीलवे वृक्षाय ॥

नुटोर्विशेष इत्याह-नुडित्यादि । नुट् आमो भक्तः स तदग्रहणेन गृह्यते तेन “नामि”
[६।४।३] इति दीर्घत्वं सिद्धयति । नुमस्त्वङ्गभक्तत्वान्न नामीत्यस्य प्रत्ययत्वम् ।
न च तन्निमित्तात् पूर्वस्याङ्गसंज्ञेति दीर्घो न सिद्धयेत ।

तृतीयादिषु । यद्यत्र भाषितः पुमान् येन स भाषितपुंस्कः^१ शब्द इति शब्देऽ-
न्यपदार्थे बहुव्रीहिर्विज्ञायेत ततः पीलुने इत्यादौ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेऽपि स्यात्
तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यद्भाषितपुंस्कं तस्यैव चायं पुंवद्भाव इष्यते । तस्माद् भाषितः
पुमान् यस्मिन्नर्थे स भाषितपुंस्कोऽर्थ इत्यर्थोऽन्यपदार्थः अथ । प्रवृत्तिनिमित्तम्
यद्योगादयत्र द्वये शब्दप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् तदिह भाषितपुंस्कमित्युच्यते
तद्योगादर्थोऽपि भाषितपुंस्कस्तद्योगाच्च^२ शब्दोऽपि भाषित पुंस्क इत्युपचर्यते ।
येन पुमान् भाषितस्तस्य पुंसमाचक्षणस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव पुरस्कृत्य
^३यद्विशिष्टं नपुंसकमप्यर्थं सोऽभदधाति तदा भाषितपुंस्क इत्यर्थस्तदेतदाह—अर्थवशा
^४दित्यादि । अर्थः प्रवृत्तिनिमित्तम् तद्वशात्तदधीनतयैव पुरस्कृत्येत्यर्थः^५ ।

अनादये इत्यादि । न विद्यते आदिर्यस्येत्यनादि । अत्र ह्यनादित्वं प्रवृत्ति-
निमित्तीकृत्यानादिशब्दः पुमांसमाचष्टे । अनादिविष्णुरिति । तेनैव निमित्तेन
नपुंसकमप्यनादि कुलमिति न तु निमित्तान्तरेणेति भवत्ययं भाषितपुंस्कः ।
अस्य पुंस्त्वे गुणः । पक्षे नुम् पीलुने फलायेति । अत्र तु पीलुशब्दस्य पुंसि प्रवृत्तो

१. प्रत्ययत्वात् क० पु० ।
२. भाषितपुस्क इति क० पु० ।
३. तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्तेऽपि स्यादित्यधिकः क० पु० ।
४. छट्टोऽपीति क० पु० ।
५. चेपविशिष्टमिति क० पु० ।
६. दित्यादित्यादीति क० पु० ।
७. पुरस्कृत्येत्येति क० पु० ।

अस्थिदधिसवध्यक्षणामनङ्कुदात्तः ॥७१॥७५॥

एषामनङ् स्यात् दादावचि स चोदात्तः । “अल्लोपोऽनः” [६।४।१३४]
दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । दध्नाम् । “विभाषा डिश्योः”
[६।४।१३५] दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसवध्य
अक्षि । तदन्तस्याप्यनङिष्यते । प्रियदध्ना ब्राह्मणेन । प्रियसवध्ना ।
प्रियाक्षणा । प्रियास्थना शुनेत्यादि । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । सुधिया ।
सुधिना इत्यादि । एवं मध्वादयः । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो ।

वृक्षाकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तं वृक्षत्वावान्तरजातिरित्यर्थः । फले तु वृक्षत्वव्याप्यपीलुत्वात्
फलत्वव्याप्यपीलुत्वमन्यदेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । न खलु पीलुत्वं वृक्षे फले चैकम्
वृक्षत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः जातिसाकार्यप्रसङ्गात् । यद्यपि पीलोर्विकारः फलं पीलु
“ओरञ्” [४।३।१३६] तस्य “फले लुक्” [४।३।१६३] इत्युक्तौ वृक्षत्वावान्तरजाति-
रेवेति मिथ्यते प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदुक्तम्—

पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने नतु पीलवे ।

वृक्षे निमित्त पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः । इति ॥

पीलुत्वं वृक्षत्वावान्तरजातिः । तज्जत्वं तज्जत्वव्यङ्ग्या फलत्वावान्तरजाति-
रित्यर्थः । तेनैकेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पुंनपुंसकयोर्वृत्त्यभावान्नेदं भाषितपुंस्कमिति
पुंवद्भावो नेति पीलुने फलायेति नुम् भवति । पुंवदिति च यथा पुमृशब्दे नुम्ह-
स्वयोरभावो दृष्टस्तद्द्वारेण यत्सादृश्यं नन्नपुंसकेऽप्यतिदिश्यते । अन्यस्याभावात् ।
तनोर्थान्नुम्हस्वयोः प्रतिषेधोऽयं पर्यवस्यति ।

अस्थिदधीति । एषामिति । अस्थ्यादिभिरङ्गस्य विशेषणान्तदन्तविधेर-
स्थ्याद्यन्तमङ्गमित्यर्थः ।

तदन्तस्यापीति । प्रियं दधि यस्य प्रियदधिस्तेन । “उर-प्रभृतिषु” [५।४।१५१]
दधिमधुशालीति पाठात् नित्यकपाऽत्र भाव्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् न
भवति । एतच्च प्रियदध्नेति भाष्योदाहरणाद् गम्यते । न चास्यानित्यत्वे उरः
प्रभृतिषु दधिशब्दस्य पाठोऽनर्थकः “शेषाद्विभाषा” [५।४।१५४] इत्येव सिद्धेरिति
वाच्यम् । एतदुदाहरणमात्र एवानित्यत्वज्ञापनादन्यत्र नित्यत्वात् पाठस्य ।

ये त्वाहुः—दध्ना प्रिय इति विगृह्य “कटुंकरण” [२।१।३२] इति योगविभा-

१. भाष्यकारेणोदाहरणादिति ख० पु० ।

२. यत्तु दध्ना प्रीयते इति विगृह्य इति ख० पु० ।

हे मधु । पुतस्तद्वत् । मधुना । मधुभ्याम् इत्यादि । एवमम्बुसान्वादयः । सानुशब्दस्य स्तुर्वा । सानूनि । स्तूनि इत्यादि । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । सुल्वा । सुलुनेत्यादि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वदभावः प्रियक्रोष्टूणि । हे प्रियक्रोष्टु । हे प्रियक्रोष्टो । टादौ पुंवत्त्वपक्षे प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । अन्यत्र तृज्वद्भावात् पूर्वविभक्तिषेधेन तुम् । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रोष्टवे । प्रियक्रोष्टुने । प्रियक्रोष्टूनामित्यादि । धातु । धातूणि । धातूणि । हे धातु । द्वितीया इथमावत् । धात्रा । धातृण्येत्यादि । एवं ज्ञातृकत्रादयः ।

गात्तृतीयासमासः । राजदन्तादित्वाद्दधिशब्दस्य परनिपातः । इति । तत्र^१ परवल्लिङ्गताप्रसङ्गेन प्रियदधिरित्यादिपुंल्लिङ्गतानुपपत्तेः । कथं पुनः पुंल्लिङ्गे प्राप्नोति नपुंसकस्येत्यधिकारात् । नैष दोषः । नात्राङ्गविशेषणं नपुंसकग्रहणम् किन्तु श्रुतत्वादस्थ्यादीनां नपुंसकलिङ्गा येऽस्थ्यादयस्तदन्तस्याङ्गस्य । नपुंसकस्यापीति । नन्वस्थ्यादयो नित्यनपुंसका एव तर्हि नपुंसकविशेषणेन । नैतत् । अस्त्यनपुंसकोऽपि क्रियाशब्दः दधातीति दधिः “आट्गमहनजनः किकिनी लिट् च” [११२ १७१] इति व्युत्पादितः । यद्येवं स्त्रियामपि प्राप्नोति तत्र च कृते “ऋन्नेभ्य” [४।१।५] इति ङीप् प्रियदध्या प्रियदध्न्ये इति स्यात् । यदि तु सन्निपातपरिभाषया—असिद्धपरिभाषया वा ङीप् न क्रियते तदा प्रियदध्ना, प्रियदध्ने, ब्राह्मण्ये पुंसीव भवितव्यमिति तत्त्वनिपुणाः^२ वदन्ति । प्रियसवध्ना । प्रियाक्षणेति^३ । “बहुब्रीहौ सवध्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्” [५।४।११३] इति षच् तु न भवति समासान्तविधेरनित्यत्वात् । अस्वाङ्गत्वविवक्षया वा । एषु पुंवद्भावे सत्यसति वा न कश्चिद् विशेषः । सुधीति । सुष्ठु ध्यायतीति शोभना धीर्यस्य इति वा ‘ह्रस्वो नपुंसक’ [१।२।४७] इति ह्रस्वत्वम् । सुधीति । परत्वान्तुमा इयङ् बाध्यते । सुधियेति । पुंवत् पक्षे नुमोऽभावादियङ् । “न भूसुधियोः” [६।४।८५] इति यणन्निषेधः । सुधिनेति । पुंवद्भावाभावे नुम् । एवं मध्वादयः इति । सुधीवत् प्रध्यादिष्वपि पुंवद्भावतदभावाभ्याम् ।

१. तत्रेति नास्ति क० पु० ।

२. आहूत इति क० पु० ।

३. भवितव्यतत्त्वनिपुणा इति ख० पु० ।

४. प्रियाक्षणेति क० पु० ।

नुमनुमोव्यवस्था ज्ञेयेत्यर्थः । “एरनेकाच” [६।४।८२] इति यणकृतस्तु विशेषोऽ-
स्त्येव । इह बहुष्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी कुलमित्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न भवति ।
ईयसो बहुव्रीहेर्न [वा०] इति ह्रस्वमात्रप्रतिषेधात्—इति श्रीपतिपुरुषोत्तमाभ्यां
व्याख्यातत्वात् । तथा च विश्वरूपाचार्यः—प्रकरणापेक्षया निषेधात् अनन्तरस्येति
परिभाषाप्रवृत्तौ पूर्वसूत्रप्राप्तेरपि निषेधः । अतः कुलस्पेत्युक्तम् । अत एव च भाष्ये
“इयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम्” इति पुंवद्भावेन एवोक्तः । व्याख्यातं तत्कैयटेन
यथा पुंविषये ईकारः श्रूयते न तु ह्रस्वत्वं प्रतिपद्यते तथेयसोऽपीत्यर्थः इति ।
एवं च पुंवद्वचनाऽन्तुमृशिशोभावेरपि न भाव्यमिति तु नाशङ्कनीयम् ? “इयसश्च”
[५।४।१५६] इत्यत्र पुंवद्भावेनात्र न स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिर्विक्षिता किं तर्हि ह्रस्व-
प्रकरणान्तदभावः । तथा च “गोस्त्रियोः [१।२।४८] इत्यत्रेयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो
वक्तव्य इत्येवोक्तमिति हरदत्तोक्तेरुपसर्जनह्रस्व एव निषिद्धयते इति वादिनां तु
ह्रस्वादिषु कृतेषु अनादिवद्रूपाणीत्याहुः ।

हे मधो इति । “न लुमता” [१।१।६३] इति निषेधस्यानित्यत्वात् पक्षे संबुद्धि-
निमित्तो गुणः । मधुश्चेत्रः मधु मद्यमिति भिन्ने प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कमिति नेह
पुंवत् । तेन मधुने मधुन इत्याद्येव भवति । एवमम्बुसान्वाद्य इति४ । ‘स्तुः प्रस्थः सानु-
रस्त्रियाम्” [अमरः] इत्युभयलिङ्गः सानुशब्दः तस्य नपुंसकत्वपक्षे मधुवद् रूपम् ।
पुंलिङ्गस्य तु शम्भुवद् रूपमिति ज्ञेयम् । स्तुर्वेति । “मांसपृतनासानूनां मांसपृतस्नवो
वाच्याः शसादौ वा” इति वार्तिकेनेत्यर्थः । यस्तु पुलिङ्गः स्तुशब्दः प्रकृत्यन्तरं तस्य
शम्भुशब्दवत् सर्वनामस्थानेऽपि रूपं नेयम् । सुत्विति । क्विबन्तः सुलूशब्दः । “ह्रस्वो
नपुंसके प्रातिपदिकस्य” [६।२।४७] सुलुनीति । “ओः सुपि” [६।४।८३] इति यणं
बाधित्वा परत्वान्नुम् । सुत्वेति । भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वपक्षे नुमभावाद यण ।

प्रियक्रोष्टु इति । प्रियः क्रोष्टा यस्येति बहुव्रीहिः । सु अम् औषु ल्कीवेऽसर्वना-
मस्थानत्वान्न वृज्यत्क्रोष्टुः । प्रियक्रोष्टृणीति । शेः सर्वनामस्थानत्वात् वृज्यद्भावे
कृते नुमदीर्घो । यत्तु “वृद्धद्यौत्ववृज्यद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन५” [वा०]

१. पुरुषोत्तमाभ्या मिति क० पु० ।
२. पुंवद्वचनमिति क० पु० ।
३. कृतेषु वादिवदिति क० पु० ।
४. एवमम्बुसान्वाद्या इति क० पु० ।
५. पूर्वविप्रतिषेधमिति क० पु० ।

एच इग्रस्वादेशे ॥१११४८॥

ह्रस्वे कार्ये एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूति । पुनस्तद्धत् ।
प्रद्यवा । प्रद्युनेत्यादि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि २ । प्रराया । प्ररिणा ।
प्रराभ्याम् । प्रराभिरित्यादि । सुनु ।

इत्युक्तम् तद्विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयम् भाष्ये तथैवो^१ दाहृतत्वात् । अमि
शसि^२ च वृज्वद्भावो वेति केविदित्येतदप्यसर्वनामस्थानविषयमित्याहुः^३ ।

अन्ये तु प्रियक्रौष्टूनित्युदाहरन्ति । प्रियक्रौष्टुनेति । वृज्वद्भावाभावे^४ नाभावः ।
अन्यत्रेति । पुं वत्त्वाभावपक्षे वृद्धघौत्त्ववृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति
वचनात् परशब्दस्येष्टवाचित्वाद्वा नुमा वृज्वद्भावो^५ बाध्यत इत्यर्थः । डे प्रभृतिष्वजादौ
तु पुं वत्त्वे^६ वेति पक्षे नुम् इति त्रैरूप्यम् । प्रियक्रौष्टूनाम् । नुमचिरेचि । नुटा
वृज्वद्भावस्य बाधितत्वादिति भावः । पुं वत्त्वतदभावयोरेकमेव रूपम् । मतान्तरे
प्रियक्रौष्टूणामित्यपीच्छन्ति । धातु इति । दधातीति धातु कुलमिति क्रियाशब्दोऽयम् ।
तेन पुं वद्भावविकल्पोऽस्य सिद्धयति । यस्तु ब्रह्मवाची स नित्यपुंलिङ्गः ।
एच इग्रस्वादेशे इति । आदिष्यत इत्यादेशः ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः निर्द्धारणे
सप्तमी । जातावेकवचनम् । ह्रस्वेष्वादिष्यमानेषु इगेव ह्रस्वो भवतीत्यर्थः ।
ह्रस्वे कार्ये इति । ह्रस्वरूपे कार्ये कर्तव्य इत्यर्थः । एचा द्विस्थानत्वात् समुदायान्त-
रतमो ह्रस्वो न सम्भवतीति । यद्यवयवान्तरतमो विधीयते ततोऽनियमः स्यात्
यत एदेतोरकारैकारो ओदौतोस्त्वकारोकाराविति कदाचिदकारः स्यात् कदाचिदि-
दूताविति परिभाषेयं नियमार्था तदाह—इगेव स्यात् । तत्रावयवान्तर्येणापि ऋलृ
तावन्न प्राप्ती किन्तु अइउएते एव प्रसक्ता इति तेष्वेव मध्ये य इक् प्राप्तिरयोग्यः
इदुद्धा स एव नियम्यते नान्यः । अत एवेगेचोर्यथासंख्यं न भवति ।

१. तथोदाहृतत्वादिति क० पु० ।
२. अमि प्रासि च क० पु० ।
३. इत्येतत्सर्वनामस्थानविषयमिति ख० पु० ।
४. वृज्वद्भावेनाभावः इति ख० पु० ।
५. वृज्वद्भावे इति क० पु० ।
६. पुं वत्त्वे द्वे पक्षे इत्युभयोः ।

सुनुनो । सुनुनि । सुनावा । सुनुनेत्यादि । इत्यजन्ताः नपुंसकलिङ्गाः ।

प्रद्यु इति । प्रकृष्टा द्यौर्यस्मिन् दिने । प्रद्योशब्दस्य "ह्रस्वो नपुंसक" [१।२।४७] इति ह्रस्वः प्राप्नः स एव च इगिति नियमादोकारस्यान्तरतम्यादु-
कारो जातः । एवं प्ररोत्यत्रोकारस्योकारः सुनु इत्यत्रोकारस्योकार इति ज्ञेयम् ।

प्रद्यवेति । वृत्तीयादिषु ह्रस्वनुमो न भवतोऽन्यत्र तु भवत इति भावः । एतेन
प्ररावा प्ररिणा सुनावा सुनुनेत्यपि व्याख्यातम् । वस्तुतस्त्वेजन्तेषु पुंवद्भावो न युक्त
इगन्तं यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भाव उक्तः । इह तु यदिगन्तं न तद्भाषितपुंस्कं
यच्च भाषितपुंस्कं प्रद्यो इति न तदिगन्तम् । अत इगन्तत्वभाषितपुंस्कत्वयोर्वैयधि-
करणप्राप्त्यायं पुंवत्त्वस्य विषय इति । तथा च रा दाने इति धातुविवेचने-प्रतिरि-
त्राह्याणकुलभित्युपादाय माधवोय उक्तः । "अस्य वृत्तीयादिषु भाषितपुंस्कं पुवदिति
पक्षे पुंवद्भावान्नुमभावो नाशङ्कनीयः । इगन्तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात्पुं-
वद्भावस्य नैव प्रसङ्ग इति ।

अन्ये वर्णयन्ति-सुद्योशब्द ओदन्तस्तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कः स एव
नपुंसके ह्रस्वे कृते इगन्तोऽपि "एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्" इति भवितव्यं पुंवद्भा-
वेनेति । तथा च रू।मालाकुसुमविकासिन्योस्तन्त्रान्तरेऽपि पुंवद्भाव उदाहृतः ।
प्रारम्भामिति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् ह्रस्वेऽपि कृते "रायो हलि" [७।२।८५]
इत्यात्वम् । प्ररोत्यत्र तु सोलुंका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेर्नास्त्वम् । ग्रामि
तु "नुमचिरवृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन [वा०] इति नुट्पात्वे चातिराणा
मिति माधवः ।

अन्ये तु सन्निपातपरिभाषया नुट्यात्वं नेति वदन्तः प्ररोणामित्युदाहरन्ति ।
"नामि" [६।४।३] दीर्घत्वं^१ तु क्षमते कष्टायेति निदेशेन दीर्घं प्रत्ययित्यस्वज्ञापनात् ।
पक्षे पुंवद्भाववादिनां प्रारणामिति भवति । सुन्विति । सुष्ठु नोर्यस्मिन् जले तत्सुनु ।
पूर्वेण तुल्यमेतत् ।

इत्यजन्ताः नपुंसकलिङ्गाः ।

अजन्तनपुंसकालिङ्गाः ॥२४०॥

अथ हलन्तपुंलिङ्गाः

हो ढः ॥८॥१॥३१॥

भलि पदान्ते च हस्य ढः स्यात् । “हल्ङ्चाप्” [६॥१॥६८] इति सुलोपः । जश्त्वचत्वे । लिट् । लिङ् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिङ्भ्यामित्यादि । “खरि च” [८॥४॥५५] लिट्सु ।

दाबेर्धातोर्घः ॥८॥२॥३२॥

दकारादेर्धातो हंस्य घः स्याज्भलि परतः पदान्ते च ।

यस्य प्रसादाद्दुर्बुद्धे मलिन्यं न हि तिष्ठति ।

गौरीपुत्रेण सहसा तस्मै ते गुरवे नमः ॥ १ ॥

तत्कृपातोऽग्रे स्वविवरणमारभ्यते ।

हलन्ताः पुलिङ्गाः

तत्रापि प्रथमोद्दिष्टत्वादाह हो ढ इति । “भलो भलि” [८॥२॥२६] “पदस्य” [८॥१॥१६] “स्कोः संयोगाद्योरन्ते च” [८॥२॥२६] इत्यतो भल्पदान्तग्रहणान्यनुवर्तन्ते तदाह—भलोत्यादि । भलि परतः पदान्ते वा वर्तमानस्येत्थं । कचिद् धातोरिति पठ्यते तत्प्रायोऽभिप्रायेणोक्तम् नत्वत्र धातोरित्यनुवृत्तिरस्ति । लिङिति । लेढीति लिट् । लिह आस्वादाने क्बन्तः २ । “कृत्तद्धित” [१॥२॥४६] प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः । हल्ङ्यादिलोपे तु “सुप्तिङन्तं” [१॥४॥१४] पदत्वात् हो ढः । जश्त्वमिति । “भलां जशोऽन्ते” [८॥२॥३६] इत्यनेन । चत्वंम् । “वाऽवसाने” [८॥४॥५६] इत्यनेन । लिट्सु इति । ढस्य जश्त्वेन ढस्तस्य “खरि च” [८॥४॥५५] इति चत्वेन टस्तस्यासिद्धत्वात् “ङ् सि धुङ्” [८॥३॥२६] इति पक्षे घुट् चत्वं तकारः । लिट्सु ३ । धुङ्भावे लिट्सु इति भवति । “न पदान्तादोरनाम्” [८॥४॥४२] इति ष्टुत्वनिषेधः ।

दादेरिति । ढत्वापवादोऽयम् । दकारादेर्धातोरिति । नन्वेवमधोगित्यत्र न स्यात् । दुहेर्लङि पूर्वमङागमे तस्य धातुभक्तत्वाद्वादित्वविधातात् । दामलिहमात्मन

१. यस्य प्रसादादित्यारभ्यत इत्यन्तः पाठः ख० पु० नास्ति ।

२. क्तिन इति क० पु० ।

३. लिङ्सु इति क० पु० ।

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्थवोः ॥८॥२॥३७॥

एकाचो धातोर्भषन्तस्य बशः स्थाने भष् स्यात् सकारे ध्वे शब्दे च

इच्छतीति दामलिह्यति ततः क्प् दामलिट् । अत्र च स्यात् । अत्राहुः । धातोरित्या-
वर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयति । धातूपदेशावस्थायां यो
दादिर्धातुरिति । तेन नाव्याप्यतिव्याप्ती ।

एकाच इति । यद्यत्रैकाच इति धातोर्विशेषणं समानाधिकरणं स्यात् ततो
गर्हभाचष्टे^१ गर्हं भयति । गर्हं भयतेः क्पि णिलोपे गर्हप् इत्यत्र भष्भावो न स्यात्
तस्मादेकाचो धातोरिति व्यधिकरणे षष्ठ्यो धातोरित्येकाचो विशेषणमवयव-
षष्ठ्यन्तम् धातोरवयवा य एकाजिति । भषन्तस्येत्येतदेकाचो विशेषणम्
भषन्तत्वविशिष्टं चैकाज्प्रहणं बशो विशेषणं भषन्तस्यैकाचोऽवयवो यो बश् तस्य^२
स्थाने भष् इत्यर्थः । एवञ्च गर्हम् इत्यनेकाचोऽपि^३ धातोरवयवो यो दभ्शब्द एकाच्

- वस्तुतः धातोरित्यस्यावृत्तैकस्योपदेशपरत्वेऽपि तस्य धातोरेवान्वयेनाधोगित्यत्र
दोषस्तदवस्थ एव । अतो दादेरित्यस्यैवावृत्तिः । तथा चेकस्य दादेरित्यस्योपदेशार्थ-
कस्यापरत्र दादेरित्यत्रान्वयेन न दोषः । मानं चात्र प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यमेव । तत्र हि
धुगिभ्यत्र घस्त्वस्यासिद्धत्वाद् ढत्वमाशङ्क्यापवादत्वेन समाध्यायध्वैवं वक्षामीति हो
ढोऽदादेरिति । ततो धातोर्भः । तत्रोत्तरसूत्रे दादेरित्यनुवर्तते नेति निवृत्तमित्युक्तम् ।
तत्र परिशेषाद्दादेरित्यर्थे लब्धे तदनुवृत्तिरुपदेशार्थं लक्षयति । अर्थाधिकारानुरोधेन
पूर्वत्र निषेध्यसमर्पकेऽप्येवम् । एवञ्च न दाषः । एतत्पक्षैकफलायापवादपक्षेऽपि
तथाविधोऽर्थं आवश्यक इति । वस्तुत उपदेश इत्यर्थे न मानम् । अन्यथानेनेवाधो-
गित्यस्य सिद्धत्वा तत्र घस्वाभावशङ्का वैयधिकरणयान्वयरूपसमाधानं चासंगतं
स्यात् । वैयधिकरणयान्वयस्यैकदेशयुक्तित्वं न युक्तम् । दामज्जिदित्यादिप्रयोगाणाम-
प्रामाणिकत्वात् । दामज्जिदित्याद्यप्रामाणिकानां प्रयोगाणां निष्पत्तये सूत्रार्थनिर्णय-
परकभाष्यस्य तथाकल्पनस्यैवाप्रामाणिकत्वात् ।

१. चर्चस्य गर्हं भयतीति ख० पु० ।

२. स्थाने इति नास्ति क० पु० ।

३. इत्येकाच् इति क० पु० ।

परे । प्रातिपदिकसंज्ञकस्य तु भलि पदान्ते च । धुक् । धुग् । दुहौ ।
दुहः । दुहस् । दुहौ ।

तस्य यो बष् दकारस्तस्य भष्भाव इति । गर्धप् । अजर्घाः इत्यादि च सिद्धयति
धुगित्यादौ च व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धिः । सकारे ध्वशब्दे चेति । चकारात्पदान्ते
चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथाऽजर्घाः अघोगित्यादौ न स्यात् ऋलीत्येतत्तु पदान्त
इत्यस्यानुवृत्त्यर्थं दर्शितम् । अन्यथा 'तत्संबद्धं' पदान्त इत्येतर्दापि नानुवर्तेत ।
तच्चानुवृत्तं सकारेणान्वेत्युपरञ्जकत्वेन न तु स्वतन्त्रं निमित्तम् । स्थवोरित्यस्य^२
वैयर्थ्यपित्तेः । नापि प्रातिपदिके भलो निमित्तत्वेनोपयोगः । धुग्भ्यां धुक्त्रयादौ
पदान्त^३ इत्येव सिद्धेः ।

प्रातिपदिकसंज्ञकस्य त्विति । एतत्तु संभवमात्रेण सुखार्थमुक्तम् नत्वस्यानुवृत्ति-
रस्ति । न चोपयोगः । नह्यधातोः प्रातिपदिकस्य भष्भाव इष्यते धातोरित्यनुवृत्तेः ।
तदयमत्रान्वयः । धातोर्भष् स्यात् भलि सकारे ध्वशब्दे च । पदान्ते च प्रातिपदिक-
संज्ञकस्य धातोः । यत्र धातुत्वे सति प्रातिपदिकं तत्र पदान्ते । प्रातिपदिकसंज्ञकस्य
तु इति तुशब्दश्चायं । तेन पदान्ते प्रातिपदिकसंज्ञस्य वशब्दाद्धातोरपि केवलस्येति
व्याख्येयम् ।

धुगिति । दोग्धोति दुह प्रपूरणे किवन्तः । धत्वं भष्भावः । जश्त्वम् ।
वाऽवसाने ।^१ ननु शसादिषु "स्वादिषु" [१।४।१७] इति पदत्वात् धत्वादीनि
प्राप्नुवन्तीति । न च भसंज्ञया बाधः इन्द्रः शक्रः पुरुहूत इति लोके शास्त्रे च कृत्-
कृत्यप्रत्यया इत्येतासां संज्ञानां समावेशदर्शनादित्याशङ्क्य एकस्यैकैव संज्ञा न तु
समावेश इति नियम आरभ्यते ।

१. एकाचः किम् । दामलिट् । असति ङीकाज्प्रहयो धातोरित्येतदेव वशो विशेषणार्थं
स्यात् । वशः किम् । क्रुधेः क्रोत्स्यति । रुषस्तस्य किम् । दास्यति । स्थोः किम् ।
बोद्धा । वकारोपसृष्टस्य धकारस्य किम् । दधधारणे इत्येतस्य यङ् लुकि लोटि सिपि
धिभावे सति दादक्षीत्यत्र भष्भावो न स्यात् ।

१. तत्संबद्धं पदान्त मित्युपयन् पाठः ।

२. रित्य वैपर्थ्यापत्तेः इति क० पु० ।

३. पदान्त त्वमेति क० पु० ।

आकडारादेका संज्ञा ॥१॥४॥१॥

इत ऊर्ध्वं "कडाराः कर्मधारये" [२।२।३८] इत्यतः प्रागेकैकस्यै-
कैव संज्ञा ज्ञेया । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो घत्वजश्च-
भषभावा न । द्रुहः । द्रुहा । ध्रुभ्याम् इत्यादि । चत्वम् षत्वम् ध्रुषु ।

वा द्रुहमुहणुहणिहाम् ॥८॥२।३३॥

एषां हस्य वा घः स्यात्फलसि पदान्ते च । ध्रुक् । ध्रुग् । ध्रुट् ।
ध्रुड् । द्रुहौ । द्रुहः । द्रुहा । ध्रुभ्याम् । ध्रुड्भ्याम् । ध्रुग्भिः ।
ध्रुड्भिरित्यादि । ध्रुषु । ध्रुट्सु । एवं मुहणुहणिहः ।

^१आकडारादिति । आ इति मर्यादायाम् आङ् पृथक् पदम् समासे आकडारमिति
स्यात् । अधिकारश्चायम् प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते । तेन फलितमाह-इत ऊर्ध्वमित्यादि ।
ततः किं सिद्धमत आह—तेनेति । भसंज्ञैवेति ।

संज्ञाद्वयविधानेऽप्येकसंज्ञाधिकारात् या^१ पराऽनवकाशा च तयैव भवितव्यमिति ।
तादृजी च भसंज्ञा न तु पदसंज्ञा । पूर्वत्वाद्वलादौ सावकाशत्वाच्च^२ तेन प्रकृते
किमायातमत आह । अत इति । घत्वादीनां पदकार्यत्वादित्यर्थः । ध्रुभ्यामिति ।
ह्लादौ भसंज्ञाभावात्पदकार्यं निष्प्रत्यूहम् । चत्वं षत्वमिति । द्रुह सु इति स्थिते
घत्वभषत्वयोः घकारस्य "खरि च" [८।४।५५] इति चत्वं ककारः । तत
आदेशप्रत्यययोः" [८।३।५६] इति षकारः । कृष्णयोगे क्षः । अत्र पत्वं प्रति चत्वंस्या-
सिद्धत्वात् पूर्वं षत्वम् ततश्चत्वंमिति ज्ञेयम् । तथा जश्चत्वंयोरसिद्धत्वात् पूर्वं
भषभावः । अन्यथा भषन्तत्वाभावान्न स्यात् ।

१. लोके शास्त्रे चैकस्यानेकसंज्ञायाः समावेशो दृष्टः यथा प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञानाम् । अत
इदं सूत्रं नियमार्थम् । यदि संज्ञयोः बाध्यबाधकभावस्तर्हि—आकडारीयान्तर्गतयोरेव
नान्यस्य । तेनोक्तसंज्ञायां समाहारः सिद्धयति । तत्र बाध्यबाधकभावे परयाऽनवकाशया
च व्यवस्था भविष्यति । ततश्च परानवकाशया च भसंज्ञया पदसंज्ञायाः बाधः ।

१. चिका साया परा इति क० पु० ।

२. त्वाम् इति क० पु० ।

वाह ऊठ् ॥६।४।१३२॥

भस्य वाहो वाशब्दस्य ऊठ् स्यात् । ठ् इत् । “एत्येधत्सु”
[६।१।८९] इति वृद्धिः । विश्वोहः । विश्वोहा इत्यादि । शेषं लिह्

वा ब्रूहेति । द्रुह द्रोहे, मुह वैचित्ये, ष्णुह उद्दिगणे, ष्णिह प्रीतो । तत्र द्रुहादेर्दीदित्वान्नित्ये प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् ।

द्रुहादय एते दिवादिष्वनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते । तत्र वा द्रुहादीनामिति वाच्ये प्रतिपदपाठो यङ्लुक्चपि यथा स्यात् । दोधुक् । दोधुङिति । अन्यथा निर्दिष्टं यद् गणेनेति न स्यात् । धृगिति । “हो ठ” [८।२।३१] इति ढत्वापवादे षत्वे “वाऽवसाने” [८।४।५६] इति^१ चर्त्तविकल्पे रूपद्वयम् । ढत्वपक्षेऽपि चर्त्तविकल्पाद् द्वयमिति सौ चत्वारि । भ्यामादिषु ढत्वघत्वाभ्यां द्वे । सुपि षत्वे धुक्षु-इत्येकम् । ढत्वे तु डःसि धुङ्विकल्पात् धुक्षु^२ । ध्रुट्सु । ध्रुट्सु इति त्रीणि रूपाणि ।

वाह ऊठ् । वह प्रापणे । “वहश्च” [३।२।६४] इति ण्विप्रत्ययान्तो^३ वाहः^४ कृतोपधावृद्धिरनुक्रियते^५ । तस्योठ् क्रियमाणोऽलोऽन्त्यस्येति हस्य प्राप्नोति तत्राह-वाशब्दस्येति । अयमाशयः “वसोः संप्रसारणम्” [६।४।१३१] इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते तेन संप्रसारसंज्ञ ऊठ् भवति । संप्रसारणत्वाच्च “इग्यणः संप्रसारणम्” [१।१।४५] इति वकारस्य स्थाने ऊठ् भवति । ततः “संप्रसारणाच्च” [६।१।१०८] इति पूर्वरूपे सति वाशब्दो निवर्तते इति पर्यवसितमुक्तं वाशब्दस्येति । एवन्तर्हि किमर्थमूठ् विधीयते संप्रसारणमेव क्रियताम् तस्य “पुगन्तलघूपधस्य च” [७।३।८६] इति ण्विनिमित्ते गुरो कृते “वृद्धिरेचि” [६।१।८८] इति वृद्धौ सिद्धं विश्वोह इत्यादि । एवन्तर्हि एतज् जापयति । अस्त्येषा परिभाषा^६ “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” [५० ५०] इत्यर्थः ।

विश्वोह इति । विश्वं वहतीति “वहश्च” [३।२।६४] इति ण्विः । भसंज्ञायामूठ् ।

१. इ चर्त्तविकल्पे द्वयमिति क० पु० ।
२. ध्रुक्षु तथा त्रीणि रूपाणीति क० पु० ।
३. वहश्च विरिति क० पु० ।
४. बहिरिति क० पु० ।
५. रनक्रियते इति क० पु० ।
६. परिभाषासंज्ञक इत्यर्थः इति क० पु० ।

शब्दवत् । ऊठि कृते सवर्णादीर्घः । भूहः । भूहा-इत्यादि । शेषं लिह्-शब्दवत् ।

शेषमिति । विश्ववाट् । विश्ववाहो । विश्ववाहः । विश्ववाहम् । विश्ववाहो । इति सर्वनामस्थाने । यद्यपि “छन्दसि सहः” [३।२।६३] “वहश्च” [३।२।६४] इति वहेण्विः छन्दस्येव विहितः तथापि छान्दसा अपि केचिद् भाषायां प्रयुज्यन्ते । तथा च ‘पृष्ठवाङ् युगपाश्वंगः’ “प्रष्टोही वालगभिणी” इत्यमरः संजग्राह । केचित्तु वहश्चेत्यत्र छन्दसीति नानुवर्तयन्ति । ऊठि कृते इति । भुवं वहतीति भूवाट् । भूवाहो इत्यादि । सर्वनामस्थाने । शसादौ तु भत्वाद्वाह ऊठि कृते अनदन्तत्वाद्भूदेरप्राप्ते “अकः सवर्णे दीर्घः” [६।१।१०१] इति दीर्घ एव भवतीत्याहुः । एतत्तु भाष्यादिविरुद्धम् । अकारान्तेऽनुपसर्गे अकारान्ते चोपसर्गे उपपदे वहेण्विप्रत्ययो नेति केयटहरदत्तादिभिर्व्याख्यातत्वात् । कथमन्यथा तत्रैवोठ्विधेः चरितार्थत्वादसिद्ध-परिभाषाज्ञापकत्वं भाष्योक्तमुपपद्येतेति । तस्मात् परमतेनेदमुदाहृतम् । तथा च विस्तरः । “वाहेवशिब्दस्योरनवर्णात्” । एतेन वार्यूहः । शाल्यूह इत्यादयो व्याख्याताः ।

सावनडुहः । इह नुमा आममोः समावेश इष्यते । इष्टिश्चेयम् ।

आदित्यधिकारादवर्णात्परस्य विधीयते । तेन विशेषविहितेनापि नुमास्म बाध्यते नाप्यमा विशेषविहितेनापि नुम् बाध्यते ।

अनड्वानिति । अनः शकटं वहतीति । “अनसि वहेः क्विब्वसोडश्च” (३०) इति कि० सस्य च डः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । अनडुह स् इति स्थिते । आम् । नुम् । संयोगान्तलोपेन हकारलोपः । नुमो दत्वप्राप्तिमाशङ्क्याह—नुमित्यादि । दत्वं त्वनडुद्भ्यामित्यादौ सावकाशम् । अस्तु तर्हि “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” [८।२।७] इति नुमोऽपि लोपः । न चात्र नुम्विधेः सामर्थ्यम् । हे अनड्वन्निति संबुद्धौ चरितार्थत्वादत आह—प्रसिद्धत्वादिति ।

१. अकारान्ते उपसर्गे चोपपदे इत्येष क० पु० ।

२. ऊठ्विधेरत्वादसिद्धेति क० पु० ।

३. इष्यते इति क० पु० ।

४. अधिकारादवर्णात्पर इति क० पु० ।

५. क्विब्विति क० पु० ।

६. सु इति ख० पु० ।

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥७।१।९८॥

अनयोः सर्वनामस्थाने आम् स्यात् स चोदात्तः ।

सावनडुहः ॥७।१।९९॥

अस्य नुम् स्यात् सौ परे । सोर्लोपः । संयोगान्तस्य लोपः । नुम्विधि-
सामर्थ्याद् “वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः” [८।२।७२] इति दत्वं न ।
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाग्रलोपो न । अनड्वान् ।

अम् संबुद्धौ ॥७।१।९९॥

चतुरनडुहोः संबुद्धावम् स्यात् । आमोऽपवादः । हे अनड्वान् ।
अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनड्वाहम् । अनड्वाहौ । अनडुहः । अनडुहा ।

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ८।२।७२ ॥

सान्तस्य वस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यादभलि पदान्ते च । अनुडुद्-
भ्यामित्यादि । सान्तेति किम् । विद्वान् । तदन्तविधिरत्रेष्ट्यते । प्रिया-

वसुस्रंस्विति । वसुः प्रत्ययस्तेन तदन्तं^१ गृह्यते । स्रंसुध्वंसू धातू । अत्र “ससजुषो
रुः” [८।२।६६] इत्यतः स इत्यनुवृत्तं वसोरेव विशेषणम् न ध्वंसुस्रंसोरेव्यभिचारात् ।
^२नाप्यनडुहोऽसम्भवादित्यभिप्रेत्याह—सान्तवस्वन्तस्येति । दः स्यादिति । स चालोऽन्त्यस्य ।
भलि पदान्ते चेति । अत्र पदान्त इत्येव विवक्षितम् भलीत्येतत्तु प्रमादादायातम् ।
तथा च भलनुवृत्तिः काशिकादौ नास्ति । सत्यां तु दोषः स्रस्तम् ध्वस्तमित्यादावपि
दः स्यादिति । ननु वसोरपि विशेषणं व्यर्थमव्यभिचारादित्याशयेन पृच्छति सान्तेति
किम् इति । अस्ति व्यभिचार इत्याह—विद्वानिति । “विदेः शतुर्वंसुः” [७।१।३६]
“उगिदचाम्” [७।१।७०] इति नुम् । “सान्तमहत्” [६।४।१०] इति दीर्घः ।
संयोगान्तस्य लोपे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् भवत्ययं वसुरिति नुम्स्थाने दः स्यात्
सान्तविशेषणे तु न भवति । संयोगान्तलोपे नायं सान्तः इति ।

१. सवदन्तमिति क० पु० ।

२. अनुडुह इति क० पु० । अनुडुह इति क० पु० ।

नड्वान् । प्रियानड्वाहौ । प्रियानड्वाहः । “अनडुहः स्त्रियामास् वा वाच्यः”
[वा०] अनड्वाहो । अनडुहो । “श्वेतवाहुक्थशासपुरोडाशावयाजां डस्
पदान्ते इति वाच्यम्” [वा०] । ड इत् । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि
टेलोपः ।

तदन्तर्विधरत्रेति । तत्र प्रियानडुह आम् अम् नुम् सो “अङ्गाधिकारे तस्य
तदुत्तरपदस्य च” [प० २६] इति वचनात् सिद्धयति । दत्वे त्विष्टिरेवेष्टव्या ।
“आमनडुहः स्त्रियां वा” [वा०] इति स्त्रियामित्यनेन स्त्रीप्रत्ययो गृह्यते । तेन
ङोपि परतः आमागमोऽयं भवति । तेनोपसर्जने न भवति । प्रियानडुत् स्त्री ।
पञ्चभिरनडुहीभिः क्रीते रथैः पञ्चानडुद्भिः । एतच्च गौरादिषु अनडुही अनड्वाहीति
निपातनसिद्धमुक्तम् । तच्चावश्यं निपातनमाश्रयितव्यम् । अनड्वाहीभार्यः ।
अनडुहीभार्यः^२ इति पुं वद्भावो मा भूदिति । तदुक्तम् गौरादिपाठात्
सिद्धमिति । यद्यपि स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे एवेतत्पठितुं युक्तम् प्रसङ्गात्त्विह पठितम् ।

श्वेतवाहिन्यादि । “मन्त्रे श्वेतवाहुक्थशासपुरोडाशो ण्विन” [३।२।७१] इति
सूत्रे वार्तिकमिदं पठ्यते । तेन यत्र डसन्तस्य पदान्तत्वं भावि तत्र^३ विषये
ण्विनोऽपवादो डस्प्रत्ययो विधीयते । ननु ण्विनन्तेभ्य एभ्यो भ्यामादिषु परेषु
विकरणवन् मध्ये डस् भवतीति भ्रमितव्यम् । नहि कृदन्तात् कृदन्तान्तरमुत्पद्यते
इति । आदेशस्तद्वयं न भवति, अनेकाल्त्वेन सर्वदेशत्वप्रसङ्गात् । श्वेतवाहुक्थ-
शासित्यादिण्विनन्तानुकरणं तद्विषयत्वोपलक्षणार्थम् । वार्तिक अन्तर्वर्तिविभक्त्या
पदान्तत्वेऽपि डस् न कृतोऽसंदिग्धानुकायप्रतिपत्त्यर्थः । ड इदिति । “चुट्” [१।३।७]
इत्यनेन । डित्वे प्रयोजनमाह—टेलोप इति । ननु भस्येति तत्राधिकृतं तत्कथं लोपोऽत
आह—अयस्मयादानीति । तत्र हेतुमाह—डित्वसामर्थ्यादिति । डित्वस्य प्रयोजनान्तरा-
भावादित्यर्थः । सकारस्य त्वित्संज्ञा न भवति प्रयोजनाभावात् । (“सिति च”
[१।४।१६] इति पदसंज्ञायां यवयोर्लोपो यजेव्रश्चादिषत्वं वा प्रयोजनमिति
चेत् । (सिति चेत्यस्य “स्वादिषु” [१।४।१४] इति संनिधानेन तन्मात्रविषयत्वात्
कृत्स्वेव प्रवृत्तेः ।)

१. पञ्चानडुद्भिरिति क० पु० ।

२. अनुही भार्य इति क० पु० ।

३. तत्र विषयो इति क० पु० ।

४. रेखाद्वितः पाठः नास्ति क० पु० । ख० पु० अस्ति ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥६।४।१४॥

अत्वन्तस्यासन्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ न नु धातोः । श्वेतवाः । “अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च” [७।२।६७] एते कृतदीर्घाः संबुद्धौ निपात्यन्ते । चकारादुपधयाः । हे श्वेतवाः । “वेति केचित्” । हे श्वेतवः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । श्वेतवाहम् । श्वेतवाहौ । “ऊठ् वास्येति केचितम्”^१ श्वेतौहः । श्वेतौहा । श्वेतवाहा । श्वेतदोभ्याम् । श्वेतवोभिः । श्वेतवस्सु । श्वेतवःसु इत्यादि । हस्य ढत्वे कृते ।

अत्वसन्तस्येति अत्र “ढ्रलोपे” [६।३।१११] “नोपधायाः” [६।४।७] सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ [६।४।८] “सौ च” [६।४।१३] इत्यतो दीर्घोपधासंबुद्धि-सुग्रहणान्यनुवर्तन्ते । अनुश्चाश्चात्वसौ तो चान्तौ यस्याङ्गस्य तदत्वसन्तं तस्य । अधातोरित्ययं निषेधस्त्वसन्तस्यैव । पिण्डग्रः । चर्मव इति नत्वत्वन्तस्यापि । “अनन्तरस्य” [५० ६२] इति न्यायात् । तेन गोमन्तमात्मन इच्छति गोमत्यति ततः किप् गोमात् । अत्र धातुत्वेऽपि निषेधो न भवति । श्वेतवा इति । श्वेता एते वहन्तीति श्वेतवा इन्द्रः । मन्त्रे श्वेतेति ण्विनिति प्राचोक्तं तदसत् । ण्विनोऽभावो ङस् विधीयते इति पूर्वोक्तविरोधात् । असन्तत्वाद्दीर्घे कृते हलङ्चादिलोपे स्त्वविसर्गौ ।

अवयाः । ननु सर्व एते ङसन्तास्ततो “अत्वसन्तस्य” [६।४।१४] इत्येव दीर्घः सिद्धस्तत् किं निपातनेनेति चेत् । सत्यम् । संबुद्धयर्थमेतत् । चकारादिति । अनुक्त-समुच्चयार्थादित्यर्थः । श्वेतवाहाविति । अपदान्तत्वाङ्ङोऽभावे ण्विनि उपधावृद्धिः । केचिदित्यपाणिनीयाः । श्वेतवोभ्यामित्यादौ ङसि पदान्तत्वाद्वृत्ते “हशि च”

१. अत्यन्तरस्योदाहरणम् धीमान् । अत्र यद्यपि परत्वान्तरस्यत्वाच्च पूर्वं नुन्युपधायाम-काराभावे दीर्घो न स्यात् । तथापि वचनसामर्थ्यात्पूर्वमेव दीर्घो भवति । ननु तदन्त-विधिनेव सिद्धेऽन्तप्रदृशं व्यर्थमिति चेन्न । अत्वन्तमात्रस्य परिग्रहार्थत्वात् । अन्यथो-पदेशे योऽवन्ताः भवतुक्त्वात्तदाद्यस्तेषामेव दीर्घः स्यात् गोमान्तित्यादौ न स्यात् । उपदेशे प्रयोगे वाऽवन्ताभावात् । अधातोरित्ययं निषेधोऽत्वन्तस्यैव नासन्तस्य तेन श्वेतवा इत्यादौ दीर्घः । अथवाऽनुक्तसमुच्चयार्थकचकाराकविज्ञातोरपि दीर्घः ।
२. अर्वाचीनाः तथा च सुग्रहबोधे “ङप्ङ्यौ वा” इति ।
३. अत्रापि केचित् सुग्रहबोधादयः । तथा च सूत्रम् तस्य “वाहौ बौ पौश्वेतवसु वा” इति ।

१. सूत्रद्वयमस्ति ख० पु० । नास्ति क० पु० ।

सहेः साडः सः ॥८॥३५६॥

साडरूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यः स्यात् । तुराषाट् । तुराषाड् ।
तुरासाहौ । तुरासाहः । तुरासाहम् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुरासाहा ।
तुराषाड्भ्यामित्यादि ॥

दिव औत् ॥७॥१५८॥

दिविति प्रातिपदिकस्यौत् स्यात् सौ परे । त् इत् । अलोऽन्त्यस्य ।
अनल्विधावित्युक्तेरलाभितत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् "हल्ङ्याभ्य
[६॥१५८] इति सुलोपो न । सुद्यौः । सुदिवौ । सुदिवः । "दिवो वाऽ
त्वममीति केचित् । सुद्याम् । सुदिवमित्यादि ।

[६॥१५८] इत्युत्त्वम् । आद्गुणः । श्वेतवस्त्रिति । "वा शरि" [८॥३५६] इति
विसर्गपक्षे श्वेतवःसु इत्यपि ज्ञेयम् ।

सहेःसाडइति^१ । षह मर्षणे इत्यस्य । साडरूपस्येति^१ । एतत्पदान्तत्वोपलक्षणम्
यत्र साडित्तरूपं भवति तत्रेत्यर्थः । तेन तुरासाहमित्यत्र न भवति । तुराषाडिति ।
तुरं सहत इत्यर्थे "छन्दसि सहः" [३॥२६३] इति ण्विः । "अत उपधायाः"
[७॥२११६] इति वृद्धिः । हो ङः । जश्चत्त्वे । "अन्येषामपि" [६॥३१३७] इति
पूर्वपदस्य दीर्घः । सस्य सोष्मणोऽवोषस्य तादृश एव षो मूर्धन्यः । छान्दसोऽप्ययं
भाषायां कविभिः प्रयुक्तः तथा 'तुरासाहं पुरोवाय धाम स्वायंभुवं ययुः' इति ।

दिविति प्रातिपदिकस्येति । अव्युत्पन्नस्य स्वर्गवाचिनः^२ । नतु दिवु^३ क्रीडा-

१. सहेगिति किम् । "अन्येष्वपि दृश्यते" [३॥२१०१] ङीङो ङप्रत्यये ङ इति निष्पन्नम् ।
ततः डेः सह घतंते इति विग्रहे समासे सडः । सडस्यापत्यं साडित्यत्र मा भूत् ।
साडः किम् । तुरासाहावित्यत्र मा भूत् । यत्र साडरूपं तत्रैव स्यात् । स इति किम् ।
"अलोऽन्त्यस्य" [११॥१५२] ङकारस्यैव मा भूत् । न च विधिवैषम्यम् "अन्त्यवाधेऽ-
न्यसदेशस्य" [५० १०४] इत्याकारस्यैव स्यात् । किञ्च "आद्गुणप्रत्यययोः"
[८ ३ ५६] इत्यत्रानुवृत्त्यर्थमपि समग्रणम् ।

१. साड् यस्येति क० पृ० ।

२. स्वस्वस्वर्गवाचिन इति क० पृ० ।

३. दिवुङ्कः ङाविति क० पृ० ।

दिव उत् ॥ ६।१।१३१ ॥

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात् पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः इत्यादि ।
चत्वारः । चतुभिः । चतुर्भ्यः ।

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ७।१।५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुट् स्यात् । णत्वं द्वित्वम् ।
चतुर्णाम् ।

रोः सुपि ॥ ७।३।१६ ॥

सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । षत्वम् । षस्य
द्वित्वे प्राप्ते ।

यामिति घातोऽनुबन्धस्य न ग्रहणम् “निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धस्य” [प० ८२]
इति परिभाषया । तेनाक्षर्यतिर्यत्र न भवति । “च्छ्वोः शूड” [६।४।१६] इत्यूठेव
भवति । त इदिति । इत्वे प्रयोजनाभावात् १तकार उच्चारणार्थं इति व्याख्येयम् ।

ननु वकारादेशस्योतः “स्थानिवदादेशः” [१।१।५६] इत्यनेन स्थानिवत्त्वेन
हलत्वमाश्रित्य “हलङ्घ्याब्भ्यः” [६।१।६८] इति सोर्लोपः प्राप्नोति तत्राह—
अनल्विधाविति । हलत्वं हि स्थानिभूतं हलं वकारमाश्रित्य प्रवर्ततेऽतोऽनल्विधाविति
निषेधान्नास्ति स्यानिवद्भाव इत्यर्थः । दिवो वाऽऽत्वमिति । तथा च दुर्गः “दिव
उद व्यञ्जने” “ओ सो वाम्या” इति ।

दिव उदिति । अत्रापि पूर्ववत् प्रातिपदिकं गृह्यते । सुद्युभ्यामिति । ननूकारस्य
वकारस्थाने जातस्य संप्रसारणत्वाद् “हल” [६।४।२] इति दीर्घः प्राप्नोति ।
तत्राहुः । उदिति तपरत्वं दीर्घनिवृत्त्यर्थम्” भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति”
[प० २०] इत्येतदनेन ज्ञाप्यते इत्यन्ये । चत्वार इति । जसि “चतुरनङुहोः”
[७।१।६८] इत्याम् ।

षट्चतुरिति । “ह्रस्वनद्याप” [७।१।५४] इत्यस्याप्राप्तेर्वचनम् । णत्वमिति ।
“रषाभ्याम्” [८।४।१] इत्यनेन । द्वित्वमिति । “अचो रहाभ्याम्” [८।४।४६] इत्यनेन ।
रोः सुपीति । सुपीति न प्रत्याहारः खरीत्यनुवृत्तेस्तेन पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेतन्न
भवति । खरादिष्व सुप् सप्तमीबहुवचनादन्यो नास्तीत्यभिप्रेत्याह—सप्तमीबहुवचन इति ।
“खलसानयोर्विसर्जनीयः” [८।३।१५] इत्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थं इत्याशये-

शरोऽचि ॥८१४४९॥

अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुषु^१ । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वार इत्यादि । गौणत्वे नुट् नेष्यते । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् ।

मो नो धातोः ॥ ८१४६४ ॥

धातोर्मस्य नः स्यात् ऋलि पदान्ते च । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशामम् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशामा । प्रशान्भ्यामित्यादि ।

नाह—रोरेवेति । रुरित्युकारानुबन्धो गृह्यते यः “समजुषो रुः” [८१४६६] इति विहितः । द्वित्वे प्राप्त इति । “अचो र्हाभ्याम्” [८१४४६] इत्यनेन । शरोऽचीति । ननु चतुर्विषयत्रास्तु द्वित्वमेकस्य “ऋरो ऋरि सवर्णौ” [८१४६४] इति लोपे सिद्धमिष्टम् । मेवम् । विभाषा स लोपः ततश्च पक्षे द्वयोः श्रवणं प्राप्नोति । तदुक्तम् भाष्ये “अनुवर्तते विभाषा “शरोऽचि” [८१४४६] यद्वारयत्ययं द्वित्वमिति नित्ये हि तस्य लोपे न कश्चिदर्थो निषेधेनेति । यद्यपि शाकलेन द्वित्वमपि विकल्पितं तथापि पक्षे प्राप्तस्य निषेधार्थमिदमुच्यते ।

प्रियचत्वा इति । प्रियाश्चत्वारश्चत्वारि वा यस्येति बहुव्रीहावन्यपदार्थगत^१ संख्ययैकवचनादि । “चतुरनुडुहोः” [७११६८] इत्याम् तदन्तविधिरग्रेष्यते इति तत्रोक्तेः । हे प्रियचत्वरिति । “अम् संबुद्धौ” [७११६६] इत्यम् । गौणत्वे त्विति । षट्चतुर्भ्यं इति बहुवचननिर्देशात्तदर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितम् । अर्थाच्चाः परत्वं शब्दद्वारकम् तेन तदन्तविधावपि परमचतुर्णामित्यत्र^२ तदर्थप्राधान्ये भवति । बहुव्रीहौ त्वन्यपदार्थस्य^३ प्राधान्यात्तदर्थपेक्षयामः परत्वमिति न भवति ।

मो नो धातोरिति । अत्रापि ऋलित्यस्यानुवृत्तिः काशिकादौ नास्ति । प्रशानिति ।

१. अत्र ऋलित्यनुवृत्तेर्नादृश्यकता, नवा तदनुवृत्तौ कश्चिदोषः आक्रंस्यते इत्यादौ सत्यपि नकारे “नश्चापदान्तस्य ऋलि” [८१३१४] इत्यनुस्वारेण सिद्धेः । प्रशान्भ्यामित्यादौ तु पदत्वान्नानुस्वारः । तत्र “पदस्य” इत्यधिकारेण तदन्तविधौ भान्तस्य पदस्येत्वर्थेऽपि “अलोऽन्त्यस्य” [१११४२] इति मकारस्यैव भविष्यतीत्यत आह-धातेर्मस्येति । स इति किम् । भित् । धातोः किम् । इदम् । ऋलि पदान्ते चेति किम् । प्रशामौ ।

१. गतेति नास्ति क० पु० ।

२. परमचतुर्णि इति क० पु० ।

३. पदार्थस्येतेति ख० पु० ।

किमः कः ॥ ७।२।१०३ ॥

किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्यमादेशः । कः । कौ ।
के । कादेशस्य स्थानिवद्भावादङ्कार्यम् । केन । काभ्यामित्यादि ।
सर्ववत् ।

इदमो मः ॥ ७।२।१०८ ॥

इदमो मः स्यात् सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ॥

इदोऽय् पुंसि ॥ ७।२।१११ ॥

इदम इदः स्थाने अय् स्यात् सौ पुंसि । सोलेपिः । अयम्
त्यदाद्यत्वे कृते ।

प्रकर्षेण शाम्यतीति । शम उपशमे क्प्^१ । “अनुनासिकस्य किवूभलोऽङ्किति”
[६।४।१५] इति दीर्घः । ण्विन्नन्तत्वात् अत उपधाया वृद्धिरिति नेमिषीयस्तु
लक्षणाभावादुपेक्ष्यः । नत्वस्येति । “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” [८।२।७] इति
नलोपो न भवति । तस्मिन् कर्तव्येऽस्य^२ नत्वस्य “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।२।१ इत्यसिद्ध-
त्वादित्यर्थः ।

किमः कः । ननु “त्यदादीनामः” [७।२।१०२] इत्यनन्तरमिम इति वक्तव्यम्
सन्निधानाच्च किम इति विज्ञास्यते । तेन किमोऽपि टेरत्वेन क इत्यादि सिद्धं तत्किं
कादेशेनेत्याशङ्क्याह—अकच्सहितस्यापीति । तेन किमोऽज्ञाताद्यर्थविवक्षायामकचि
कृतेऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशे कृते क इत्येव भवति । टेरत्वे तु कक इति स्यात् ।
“कु तिहो” [८।२।१०८] इत्याद्यर्थं च किम इत्यवश्यं वक्तव्यमिति भावः । अत्र
प्रकरणे त्यदादीनामित्यनुवर्तते तेन सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् संज्ञोपसर्जनयोः न
भवति । किम् । अतिकिम् । कादेशस्येति । अङ्गादेशोऽङ्गवदिति “टाडसिङ्गसामि-
नात्स्याः” [७।१।१२] इत्यादि भवति ।

इदम इति । ननु “अलोऽन्त्यस्य” [१।१।१२] मस्यैव मेन^३ भवितव्यम् ।
तत्किमनेनेत्याशङ्क्याह—त्यदाद्यत्वापवाद इति । सति हि त्यदाद्यत्वे अयम् इयमिति
स्त्रीपुंसयो न सिद्धयेदिति भावः ।

इदोऽय् । पुंसि किम् । इयं स्त्री ।

१. निक्श इति क० पु० ।

२. तस्ये नत्वस्येति क० पु० ।

३. मस्यैव मेतद्व्यमिति क० पु० ।

अतो गुणे ॥६॥६॥९७ ॥

अपदान्तादकाराद् गुणो परतः पररूपमेकादेशः स्यात् ॥

अनाप्यकः ॥ ७।२।१११२ ॥

आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अककारस्येदम
इदो लोपः स्यादापि विभक्तौ । अनेन ।

हलि लोपः ॥ ७।२।११३ ॥

अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि ह्रस्वादौ । नात्रालोऽन्त्यविधिः ।

अतो गुणे^१ । “उस्यपदान्तात्” [६।१।६६] इत्यतोऽपदान्तादित्यनुवर्तते इत्याह—
अपदान्तादिति । तेन दैत्यारि^२रित्यादौ न भवति । सवर्णादीर्घस्य “वृद्धिरेचि”
[६।१।८८] इति वृद्धेश्चापवादोऽयम् । अत इति तपरत्वान्नेह—याति वाति । त्यदादेः
संबोधनाभाव इति ।

इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवति चेतदो रूपम् ।

अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षं विजानीयात् ॥ १ ॥

इति वचनादेवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानहंत्वादिति^३ भावः । एतच्च
“तदो सः सावनन्त्ययोः” [७।२।१०६] इत्यत्रानन्त्ययोरिति किम् हे सः इति
भाष्ये उदाहृतत्वात्^४ तद्व्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम् ॥

अनाप्यकः । विभक्तावित्यनुवर्त्तेः आबिति प्रत्याहारो गृह्यते न टाबादिरित्याह-
आबिति । हलि इदो लोपो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्य प्राप्नोति तत्राह—“नानर्थ-
केऽलोऽन्त्यविधिः” [५० १०५] इति परिभाषयेति भावः ।

१. अतः किम् । यान्ति । गुणे किम् । अपचे ।

१. अतो उक्त्यपदान्तादित्येव ख० पु० ।

२. तेने दैत्यारिरिति क० पु० ।

३. हंत्वा भाषादिति ख० पु० ।

४. आनन्त्यज्ञानं न त्ययोरिति क० पु० ।

५. त्वाव्यतिरिक्तेति क० पु० ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ १।१।२१ ॥

एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यभावाविवान्त इव स्यात् । “सुपि च”
[७।३।१०२] इति दीर्घः । आभ्याम् ।

नेदमदसोरकोः ॥ ७।१।११ ॥

अककारयोरिवमदसोभिस ऐस् न स्यात् । एत्वम् । एभिः । अतदम् ।
डेःस्मै पश्चाल्लोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् ।
एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु । ककारयोगे
तु इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैरित्यादि ।

द्वितीयाटौस्वेनः ॥ २।४।३४ ॥

द्वितीयायां टौसोश्च परतः इवमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । उक्तस्य
पुनरुक्तिरन्वादेशः । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । उपधादीर्घः ।
सोर्लेपिः । नस्य लोपः । राजा ।

आद्यन्तवदिति । सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः । सत्यस्मिन् यस्य
परो नास्ति सोऽन्त इति लोके प्रसिद्धम् । तदुभयमेकस्मिन् असहाये न सम्भवतीति
तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोऽयमतिदेश आरभ्यते । एकस्मिन्नित्यनुयोगिनि
सप्तमीदर्शनात्प्रतियोगिनोऽप्याद्यन्तशब्दात्सप्तम्यर्थे वर्तमानात् “तत्र तस्येव”
[५।१।११६] इति वर्तिरित्याह—आदाविवान्त इवेति । अत्र भाष्ये आद्यन्तव-
दित्यपनीय^२ “व्यपदेशिवदेकस्मिन्” [५० ३०] इति सूत्रमूहितम् । विशिष्टव्यपदेशो
मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत् । तेन तुल्य
मेकस्मिन्नसहायेऽपि कार्यं स्यादित्यर्थः । तेनेयाय, आरेत्यादावेकाच्च इति द्वित्वादि
सिद्धयति । अन्यथाऽद्यन्तापदिष्टत्वाभावाद् द्वित्वं न स्यात् । सुपि चेति दीर्घ इति । आभ्या-
मित्यत्र सतीदूरुपलोपेऽकारमात्रेऽप्यदन्तापदिष्टकार्यातिदेशादीर्घः सिद्धयतीत्यर्थः ।

नेदमिति । अकोरककारयोः । नत्वकचि कृते शब्दान्तरत्वादेव न भविष्यतीति
किमकोरित्यनेन । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति “तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते”

१. नन्विदमदसोः कादित्येव सूत्रमस्तु सिद्धे सति नियमार्थत्वेनेदमदसोश्चेत्तर्हि कादेवेति
सिद्धेरिति चेन्न । इदमदसोरेव कादिति विपरीतनियमवधारणार्थत्वात् । अन्यथा
सर्ववैरिषत्र न स्यात् ।

१. प्रतियोगिनोऽप्यनाऽऽद्यन्तेति क० पु० ।

२. आद्ये तद्वदित्यपनीयेति । क० पु० ।

[प० ६०] इति । नन्वस्मै इत्यत्र ('अन्तरङ्गत्वात्प्रदाद्यत्वम्, "प्रतिपदविधिवं-
लवान्" [न्या०] इति तु नाश्रीयतेऽस्यास्मिन्निति निदेशात् । ततः) स्मायादेशा-
त्परत्वादानादेशः स्यात् । न चेदानीं हलि लोपस्य सम्भवोऽस्त्यह्लादित्वात् ।
ङेःस्मायादेशोऽपि कृते इद्रूपाभावादित्याशंक्याह—ङेः स्मै इति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन
नित्यत्वादिति भावः । अस्तु तर्हि कृते तस्मिन्ननादेशस्तत्राह—पश्चाल्लोप इति ।
अपवादत्वाल्लोपेनानादेशो^२ बाध्यत इति भावः । इमकेनेत्यादि । अक इति निषेधान्न^३
हलि लोपानादेशो । द्वितीयेति । "इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तसृतीयादौ" [२।४।३२]
इत्यत इदम इत्यनुवर्तते । "मण्डूकप्लुतयोऽधिकाराः भवन्ति" इति न्यायात् ।
"एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदातो" [२।४।३४] इत्यत एतद इति चानुवर्तते
इत्याशयेनाह—इदमेतदोरिति । उक्तस्य पुनरुक्तिरिति । यस्यैकस्यैकार्यं विधातुमुद्यतस्य
पुनः कार्यान्तरविधानार्थमुपादानं सोऽन्वादेशः इत्यर्थः । यथाऽनेन व्याकरण-
मधीतमथो एनं छन्दोऽध्यापय इति । अनेन रात्रिरधीताऽथो एनेनाहरप्यधीतम् ।
अनयोः पवित्रं कुलमथो एनयोः प्रभूतं स्वमिति । ईषदर्थे इत्यादौ तु एतमातं ङितं
विद्यादित्येकमेव विधानम् ।

ईषदर्थे इत्यादिना स्वस्वरूपनिर्देशादस्त्यादिक्रियायाः गम्यमानत्वेऽपि
प्रमाणान्तरावगतत्वेनाविधेयत्वात् । अतो नात्रान्वादेश इत्येनाभावः । एतेन
"नक्तं भोरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय" [गीत गो०] इत्यादि व्याख्यातम् ।
तथा च प्रत्युदाह्रियते । अयं दण्डो हरानेन । यत्तु परिशिष्टमतम् प्रथमान्तेन
कथने नान्वादेश इति । तदसत् । "नेदं किञ्चिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामी" ति
प्रयोगात् । यदप्यादेशसमानार्थं प्रकृत्यन्तरमेनशब्द इति तट्टीकाकृतोक्तम्^४ ।
तदप्यसत् । नह्यत्राप्तभाषितमस्तीत्यन्वादेशवाक्यरचना तु समुदाहृता^५ ।
एनमित्यादि तु तदन्तर्गतं लाघवायोदाहृतम् ॥ उपषादोर्ध्व इति । "सर्वनामस्थाने
चासंबुद्धौ [६।४।८] इत्यनेन परत्वादादौ दीर्घः । ततो "हल्ङ्घाब्भ्यः"

१. कोष्ठकान्तर्गतौऽधिकः ख० पु० ।

२. नाया बाध्यत इति क० पु० ।

३. धान्ना हलि लोप इति ख० पु० ।

४. तट्टीपिकाकृतेति क० पु० ।

५. प्रागुदाहृते ति ख० पु० ।

न डिसंबुद्धयोः ॥ ८।२।८ ॥

नस्य लोपो न स्याद् डौ संबुद्धौ च । हे राजन् । राजानौ ।
राजानः । राजानम् । राजानौ । “अल्लोपोऽनः” [६।४।१३४]
श्चुत्वम् । राज्ञः । राज्ञा ।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ ८।२।९ ॥

सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र

[६।१।६८] इति सुलोपः १ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” [८।२।७] इति नलोपः
परोऽपि दीर्घसुलोपयोः कृतयोः परिशेषे^२ भवति ।

न डिसंबुद्धोरिति । डौ नलोपप्रसङ्गस्तु छन्दस्येव । आर्दे चर्मन् । व्योमन्निति ।
अत्र हि “सुपां सुलुक्” [७।१।३६] इति^३ डेलुङ् भवति । एतदेव प्रतिषेधवचनं
ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न निषिद्धयत इति । अन्यथाऽप्रत्यय इति
निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावादेव नलोपो न भविष्यतीति किं निषेधेनेति । यत्तु
प्राचोक्तम् । भसंज्ञाभावोऽप्यनेन ज्ञाप्यते तेन परमे व्योमन्नित्यल्लोपो न भवतीति ।
तदसत् । यचीति विधीयमानाया भसंज्ञाया वस्तुतोऽङ्गकार्यत्वेन “न लुमतां^४”
[१।१।६३] इति प्रतिषेधात् । एतेन “ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वाच्यः” [वा०]
चर्मणि तिलाऽस्य चर्मतिल इत्यपि न वाच्यम् । डौ प्रतिषेधस्याङ्गकार्यत्वाद् “सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः” [२।४।७१] इति लुका लुप्तत्वाच्च प्रत्ययलक्षणासम्भवात् ।
आर्दे चर्मन्नित्यादौ तु निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते । तदपि संबुद्धिसाहचर्या-
देकपदाश्रय एव लुकि न सामासिकेऽपीति । श्चुत्वमिति^५ । “स्तोः श्चुना श्चुः”
[८।४।४०] इति नस्य त्रः ।

नलोपः सुप्स्वरेति । विविशब्दो हन्द्वांन्ते श्रूयमाणः प्रत्येकमेभिः संबद्धयते ।
तत्र सुपा कर्मसाधनः । सुप इति च संबन्धसामान्ये षष्ठेः सुपः^६ सम्बन्धी यो विधीयते

१. नलोप इति नास्ति ख० पु० ।

२. परिशेषो इति क० पु० ।

३. लुगिस्ति डे लुगिति क० पु० ।

४. अङ्गकार्यत्वेन लुमतेति क० पु० ।

५. चुत्वमिति क० पु० ।

६. सुपः इति नास्ति क० पु० ।

राजाश्व इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न स्यात् । राजभ्याम् । राजभिः । राज्ञि । राजनीत्यादि । प्रतिदिवन् अस्य भविष्ये अल्लोप-स्य उपधायां चेति । [८।२।७७] दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् प्रतिदीवन्ः इत्यादि स्यात् ।

इति न तु स्थाने षष्ठौ । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थापनात् । एतेन सुपि परतो विधीयते सुपि च "बहुवचने भल्येत्" [७।३।१०३] इति यश्च सुपः स्थाने विधीयते "अतो भिस एस्" [७।१।६] इति सर्वः सुब्विधिरिति गृह्यते । तथा च वक्ष्यते आत्वमेत्वमैस्त्वं च न स्यादिति ।

स्वरादिषु तु विधिशब्दो भावसाधनः कर्मणि च षष्ठौ स्वरादिकर्मके विधान इति । तदेवं चत्वारोऽत्र विधिशब्दा एकशेषेण निर्दिष्टः । अन्यथा बहुवचनं न स्यत् । कृतीत्येतत् सम्भवव्यभिचाराभ्यां तुक् एव विशेषणमित्याह—कृति तुग्वि-धाविति । "पूर्वत्रासिद्धम्" [८।१।१] इत्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थं इत्याह-नान्यत्रेति । तदुदाहरति राजाश्व इति । राज्ञोऽश्व इति समासे सुब्लोपे च कृते नलोपः सवर्गदीर्घं प्रत्यसिद्धो नेत्यर्थः । सुब्विधावसिद्धत्वस्य प्रयोजनमाह—इत्यसिद्धत्वादिति । यद्यपि नायमसिद्धविधिः परिसंख्याविधित्वात् तथापि "परिहृत्य चापवादविषय-मुत्सर्गः प्रवर्तते इति न्यायादेतदेकवाक्यतापन्नेन "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनेनैवासिद्धत्वं बोध्यम् । स्वविधौ प्रयोजनम् । पञ्चार्मम् । "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" [२।१।५०] इति समासे नलोपे च कृतेऽवर्णान्तं पूर्वपदं संज्ञातम् इति "अमे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्" [६।२।६०] इति पूर्वपदाद्युदात्तं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति । समासस्ये-त्यन्तोदात्त एव भवति । संज्ञाविधौ तु स्वयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति पञ्चेत्यत्र नलोपे कृत इत्यादिना ॥

इह च दण्डिगुप्तौ गुप्तदण्डिनाविति नलोपस्यासिद्धत्वाद् घिसंज्ञा नास्तीति "द्वन्द्वे घि" [२।२।३२] इति पूर्वनिपातनियमो न भवति ।^१ तुग्विधौ तु वृत्रहभ्या-मिति 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' [६।१।७१] इति न भवति । कृतीति किम् । वृत्रहच्छ्रम् । "छे च" [६।१।७३] इति तुक् स्यादेव । राज्ञि । राजनि । "विभाषा डिश्योः" [६।४।१३६] इति वाऽल्लोपः । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा ।^१

१. एतदेव ज्ञापयति । अनित्यैषा परिभाषा "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" [५० ५०] इति । अन्यथा परिभाषयैव सिद्धे किं तदग्रहणेनेति ।

१. प्रति दीव्यतीति विवेति क० पु० ।

न संयोगाद्धमन्तात् ॥ ६।४।१३७ ॥

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः ।
यज्वना । यज्वभ्याम् । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा इत्यादि । शेषं राजवत् ।

सौ च ॥ ६।४।१३ ॥

इन्हन्पूर्वार्थम्णामसंबुद्धौ सावेवोपधाया दीर्घः स्यान्नान्यत्र ।
वृत्रहा । “एकाजुत्तत्तरपदे णः” [८।४।१२] इति प्रातिपदिकान्तस्य
नस्य णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ ॥

“कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः” [उ० सू० १६२] इति कनिन् प्रत्ययान्तो
दिव् धातुः । नान्तत्वादीर्घः । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः ।

ननु प्रतिदीर्घ इत्यादावलोपस्य “अचः परस्मिन्” [१।१।५७] इति
स्थानिवद्भावाद्धलपरत्वाभावाद् “हलि च” [८।२।७७] इति दीर्घो न स्यादित्या-
शङ्क्याह—अस्येति । अस्य प्रतिदिवन्शब्दस्य भविष्ये क्षसादौ भसंज्ञापेक्षत्वादलोप-
विषय इत्युक्तम् । “उपधायां च” [८।२।७८] “हलि च” [८।२।७९] इत्यस्योप-
लक्षणम् : धातोरुपधाभूतो वकारो नास्तीति तदप्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वामावादिति । “न
पदान्त” [१।१।५८] इति निषेधादित्यर्थः । इष्टवानिति यज्वा । “सुयजोर्ङ्वनिप्”
[३।२।१०३] । यज्वानौ । यज्वान इत्यादि । भविष्येऽलोपोऽन इत्यस्य प्राप्तेराह-
न संयोगादिति । ब्रह्मणेति मान्तसंयोगोदाहरणम् । शेषमिति । सर्वनामस्थाने हलादौ
चेत्यर्थः । सौ चेति । “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” [६।४।८] इति दीर्घे सर्वत्र प्रसक्ते
नियमार्थमिदम् । यद्यप्यनन्तरत्वात् “इन्हन्पूर्वार्थम्णां सौ” [६।४।१२] इति
नियमः “सौ च” [६।४।१३] इति तु प्रतिप्रसवो युक्तो भाष्यादौ “सौ च”
[६।४।१३] इति योगपद्येनापेक्षणात् प्रत्ययद्वयाश्रयो नियमः क्रियते इति द्वयं
व्यवस्थितम् । तथापि विशेषानालोचनेन सौकर्यादिद नियमार्थतया व्याख्यात-
माचार्यैः । उपधाया इत्यनेनोपधादीर्घ एवानेन नियम्यते । तेन वृत्रहायते इति
“अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः” [७।४।२५] इति दीर्घो न निवार्यत इति सूचयति ।
इह च भ्रूणहनी वृत्रहणौ इत्यादौ “अनुनासिकस्य किबुक्कलोऽङ्किति” [६।४।१५]

हो हन्तेः ङिणन्नेषु ॥ ७।३।५४ ॥

त्रिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् ॥

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ ८।४।२२ ॥

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य एत्वं नान्यस्य । द्वित्वम् । जश्त्वम् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना । वृत्रहभ्याधित्यादि । एवं शार्ङ्गिन्, यशस्विन्, अर्यमन्, पूषन्-प्रभृतयः । पूष्णि । पूषणि । पूष्णो डौ टिलोपो वेति केचित् । पूषि ।

इति यो दीर्घः स ऽपि नियमेन व्यावर्त्यते । उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियम-विज्ञानात्^१ । वृत्रहेति । वृत्रं हतवान् “ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्विप्” [३।२।८७] । “सर्वनाम-स्थाने चासंबुद्धौ” [६।४।८] इति दीर्घो न लभ्यते^२ परेणान्तरङ्गेणानुनासिक-दीर्घेण बाधितत्वात् । प्रतिप्रसववादिनामपि “सौ च” [६।४।१३] इत्यनेनास्यैव प्रतिप्रसवत्वात् । अपूर्वविधायकत्वे अनैनेव दीर्घविधानादिति । नियमव्यवच्छेद्यमाह—वृत्रहणाविति ।

^१हो हन्तेरिति । हन्तेरित्यवयवपृष्ठी हकारापेक्षया । ङिणन्नेष्विति हस्य विशेषणं तत्र ङिणत्प्रत्ययो हकारस्थानन्तरो न सम्भवतीति “येन नाव्यवधानम्” इति न्यायेनानुशब्दस्य व्यवधानेऽपि वचनप्रामाण्याद्भवति न त्वन्येनापि हननीयक इत्यादौ । नकारपरत्वात् घ्नन्ति वृत्रघ्न इत्यादावल्लोपे साक्षात् सम्भवति । यद्यप्यत्राप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् व्यवधानमेव । तथापि वचनसामर्थ्यात्स्थानिव-द्भावकृतं व्यवधानमाश्रयिष्यते^३ न पुनहन्ति वृत्रहणी इत्यादि श्रुतिकृतमपीत्येत-दभिप्रेत्य व्याचष्टे—त्रिति णिति प्रत्यये नकारे च परे इत्यादि ।

१. अत्र केचित् ङिणतीति हन्तेर्विशेषणमाहुः नकारस्तु हस्य । तथा च त्रिति णिति प्रत्यये परतो योऽनन्तरो हन्तिस्तस्यावयवस्य हकारस्य, नकारे परतः यो हन्तेरवयवो हकारस्तस्य कुत्वं स्यादित्यर्थः सम्पद्यते । तेन न कुत्रापि दोषः । परन्वेकस्मिन्नेव समस्तपदे विद्यमानानां पृथगन्वयस्यानौचित्यमालोच्य द्वितीयोऽर्थः प्रवर्तते ।

१. नियम विशादिति क० पु० ।
२. परेणान्तरेगणानुनासिकेति क० पु० ।
३. माश्रयिष्यत इति क० पु० ।

मघवा बहुलम् ॥६॥४॥१२८॥

मघवस्त्रित्यस्य तु वा इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ।

हन्तेरत्पूर्वस्येति । नन्वत्रोपसर्गादिति वर्तते तत्कथं वृत्रघ्न इत्यादावस्य प्रसङ्गं कथं वा नियमार्थत्वं^१ प्रहृष्यादित्यादौ विध्यर्थत्वात् । अत्पूर्वस्येति भागस्य नियमार्थत्वेऽपि प्रघ्नन्तीत्यादौ “हन्तेः” [८।४।२२] इति या प्राप्तिः सैव नियम्या न तु “प्रातिपदिकान्तनुम्” [८।४।११] इत्यपि, “अनन्तरस्य” [५० ६२] इति न्यायात् । अत्राहुः । अत्पूर्वस्येति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादिनन्तरस्येति न्यायं बाधित्वा “उपसर्गाद^२” [८।४।१४] इति “प्रातिपदिकान्त” [८।४।११] इति वा यत्किञ्चिद्धन्तेर्णत्वं तत्सर्वमत्पूर्वस्यैव भवतीत्येवं नियमो विज्ञायते । तेन प्रघ्नन्ति वृत्रघ्नः सुघ्नः इत्यादौ सर्वमेव एतत् व्यावर्त्यत इति । इदमेवाभिप्रेत्योक्तम् भाष्ये “कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः” [वा०] किम् प्रयोजनम् वृत्रघ्नः प्राधानीति । हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्रात्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति । प्रतिषेधाभावे तु वृत्रघ्न इत्यत्रापि एतत्त्वमत्पूर्वस्येति नियमेन व्यावर्त्यत इति भावः । तेनात्पूर्वस्येति विभक्तो योगावयवो नियमार्थतयेह व्याख्यातः । हन्तेरिति तु भागो विध्यर्थः । तथा च तिङन्तेऽदादौ वक्ष्यति—हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वं प्रहृष्यादिति । वृत्रघ्न इति । अल्लोपे कुत्वेन बाह्यप्रयत्नसाम्यात् घत्वे च कृते “अनचि च” [८।४।४७] इति द्वित्वे “भलां जश् भशि” [८।४।५३] इति पूर्वघकारस्य जश्त्वेन गत्वे च कृते “प्रातिपदिकान्तनुम्-विभक्तिषु” च [८।४।११] इति विकल्पेन प्राप्तस्य एतत्त्वस्य नियमेन व्यावृत्तिः । एकाजुत्तरपदे णः” [८।४।१२] इति नित्यं एतत्वं तु नेह प्रवर्ततेऽल्लोपे^३ कृते एकाच्चाभावात् । अत एव “अट्कुप्वाङ्” [८।४।२] इति सूत्रे वृत्रघ्नः^४ इति भाष्यमुपादाय कैयटेन व्याख्यातम् “प्रतिपदिकान्त” इति एतत्त्वप्रसङ्ग इति । एवं च नियमेन विकल्पो निवर्त्यत इति सिद्धम् । अन्ये तु क्षुभ्नादिषु पाठाण्येवाभावमाहुः । एवं च भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनच्कं स्थानिवद्भावश्चातिवधित्वान्नैत्येकाजुत्तर-

१. सनियमार्थत्वमिति क० पु० ।

२. उपसर्गादिति नास्ति क० पु० ।

३. चेत्यधिकः क० पु० ।

४. सुघ्न इत्यधिकः ख० पु० ।

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥७१॥७०॥

अधातोः उगितो नलोपिनोऽश्चतेरच नुमागमः स्यात् सर्वनामस्थाने ।
उपधाया दीर्घः । मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः । हे मघवन् ।
मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्यामित्यादि । नृत्वा-
भावे मघवा । मघवानौ । मघवान इत्यादि । मुटि राजवत् ।

पदत्वाभावात् “प्रातिपदिकान्तनुमविभक्तिषु च” [८।४।११] इति विकल्पो भवति ।
वृत्रघ्नः वृत्रघ्ण इति माधवाभिधानं भाष्यवार्त्तिकादिबहुग्रन्थविरोधाच्चिन्त्यम्^१ ।

इन्हनादिसूत्रोक्तेषु हनमेकमुदाहृत्योत्तरेषु तत्प्रक्रियामतिदिशति—एवमिति ।
शाङ्गं घनुरस्यास्तीति शाङ्गी । “अत इनिठनौ” [५।२।११५] इतीति । यशोऽस्यास्तीति
यशस्वी ‘अस्मायामेधास्रजो विनिः’ [५।२।१२१] इति मत्वर्थे विनिः । इन्हन्निश्य-
त्रानर्थकोपीनुशब्दो^२ गृह्यते “अनिनस्मिन् ग्रहणान्यथंवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधि
प्रयोजयन्ति” [प० १६] ततश्च^३ शाङ्गिणो । यशस्विनो । अर्यमणो । पूषणावित्यादौ
नान्तलक्षणदीर्घो^४ न भवतीति भावः । पूषिण । पूषणि । “विभाषा डिश्योः”
[६।४।१३६] इति वाऽल्लोपः । केचिदिति । दुग्दियः । पूषिण^५ । बहुलमिति व्याचष्टे-वेति ।
उगिदचामिति^६ । मघवेति । “अर्वणस्त्रसावनग्रः” [६।४।१२७] इति सूत्रात् वृ इति
वर्तते तदपेक्षा^७ च मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा तदाह—मघवमशब्दस्येति । अज्जिति
प्रत्याहारः “नपुंसकस्य भलचा” [७।१।७२] इत्यग्रे पुनरज्जग्रहणात् । न
चात्राश्चतेग्रहणं व्यर्थं भलन्तत्वेनेव सिद्धेः । तस्माल्लुप्त^८ नकारस्याश्चतेरिदमनुकरणमिति

१. तथा च विचारचिन्तामणौ बोपदेवपण्डितैः साक्षादुक्तम् ।

“यथा वृत्रघ्णावेकाजुत्तरेति ण इत्यते । वृत्रघ्नो न तथा हन्तेरत्पूर्वस्य विद्यन्तयात् ॥१॥
॥ इति ॥

२. तथा च “मासनिशापूष्यां ङौ चान्तस्वराद्विलोपः” इति दुर्गावचनम् । पूष्यो ङि ङिद वा
इति बोपदेवपण्डितवचनम् ।

३. उगिदचां किम् । इषद् । इषदौ । सर्वनामस्थाने किम् । मघवतः पश्य ।

१. एनहनंतौ इति क० पु० ।

२. नान्तदीर्घो नेति ख० पु० ।

३. पूषि इति ख० पु० ।

४. तु इति ख० पु० ।

५. सुप्त इति ख० पु० ।

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ १।१।४५ ॥

यणः स्थाने भूतो भावी वा इक् संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥

व्याचष्टे—नलोपिनोऽश्चतेष्वेति । नन्वश्चतेरप्पुगित्वादेव सिद्धम् । सत्यम् । नियमाथ-
मश्चतिग्रहणम् घातोर्यदि भवति—अश्चतेरेव घातोर्नान्यस्योत्पत्त्यादेरिति ।
एवञ्चाघातोरित्येतन्न घातुप्रतिषेधार्थं किन्त्वघातुभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् ।
तेनेहापि भवति । गोमन्तमिच्छति ततः क्षिप् गोमान् । अन्यथाह्यत्र किबन्तत्वेन
घातुत्वं न स्यात् । सवनामस्थाने चेत्युपधादीर्घ इति । एतत्तु परमतेनोक्तम् । तथा च
परसूत्रम् “सो च मघवान् मघवेति” । पाणिनीये तु संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्
नान्तस्वाभावान्न भवितव्यम् दीर्घेण । तथा च काशिकायामुदाहृतम् ।
मघवन् । मघवेति । क्षीरस्वामी च मघः क्षीरारव्यमस्यास्तीति मघवेत्युदाहरणम्—

“इवन्नुक्षन्” [उ० सू० सं० १५६] इत्यत्र तु निपातितस्य मघवन्नित्यस्य
सो पक्षे त्रादेशा^१ दीर्घाभावान्मघवन्निति । यत्तु “मघवा बहुलम्” [६।४।१२८]
इति बहुलग्रहणाद् दीर्घ इति । न तत्राप्तभाषणं पश्यामः । यत्तु प्राचोक्तम्—

“अवर्णस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ।

मनुब्वन्योर्विधानाच्च छान्दस्युभयदर्शनात् ॥ इति ।

भाष्ये तु मतुपा^२ त्रादेशप्रत्याख्यानात् त्रादेशपक्षेऽपि^३ दीर्घोऽस्तीति लभ्यते ।
नह्यन्यथा मतुपाऽस्यान्यथासिद्धिः सम्भवति दीर्घादीर्घाभ्यां फलभेदात् । तदसत् ।
भाष्यकारेणावन्मघवतोः छान्दसत्वाभ्युपगमात् मतुपपक्षेऽपि छान्दसत्वाद् दीर्घाभाव-
स्यापि प्रत्याख्यानानुरोधेन^४ कल्पयितुं सुशक्यत्वात् । यथोच्यते व्याख्यातृभिः
मघमस्यास्तीति मघवा । मघमिति धननाम । “छान्दसि वनिष्कनिपौ च वक्तव्यौ”
इति वनिष् संप्रसारणे कृते पूर्वस्य भसंज्ञायां “यस्येति च” [६।४।१८४] इत्यल्लोपः
प्राप्तो न भवति छान्दसत्वादिति । यद्यपि भाष्यकृताऽनयोऽछान्दसत्वमुक्तम् भाषाया-
मपि तु प्रचुरप्रयोगो दृश्यते । “अवन्तां व्रजाः” । “मघवद्वज्रलज्जानिधानम्” इत्यादि
तुरासाहमिति यथा ।

इग्यण इति । अत्र संप्रसारणम् संप्रसारणाच्चेत्यादि भाविभूतविभक्ति

१. सवन्नुक्षन्मिन्निति क० पु० ।

२. शदादेशादिति क० पु० ।

३. अत्रान्तादेशेति क० पु० ।

४. नास्तु अत्रादेशपक्षेपीति क० पु० ।

५. वुरोरेवेति क० पु० ।

इवयुवमघोनामतद्धिते ॥ ६।४।१३३ ॥

भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् ।

संप्रसारणाच्च ॥६।१।१०८॥

संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । आद् गुणः । मघोनः । मघोना । मघवभ्यामित्यादि । अतद्धिते किम् । माघवनम् । शुनः । शुना । इवभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे कृते ।

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥६।१।३७॥

संप्रसारणे परतः पूर्वयणः संप्रसारणं न स्यात् । इति वकारस्योत्वं न । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः संप्रसारणम् । यूनः यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ।

निर्देशाल्लिङ्गात्तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनार्थद्वयं निष्पद्यते । तत्र विधिस्थले यणः स्थाने इग् भवतीत्येवंरूपस्य वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा विधीयते । अनुवादे तु यणः स्थाने य इक् जात इति वर्णस्य संज्ञा विज्ञायते तदेतदाह—भूतौ भावी चेति । न च विधावन्योन्याश्रयः जातस्य संप्रसारणस्य संज्ञा संज्ञया च विधानमिति । भाविसंज्ञाविज्ञानात् । यणः स्थाने स इग् भवति यस्य जातस्य संप्रसारणसंज्ञा भविष्यतीति । इग् यण इति यथासंख्यविज्ञानाददुहिततरामिति लङ्स्थानिकस्येदो न संप्रसारणसंज्ञेति “हलः” [६।४।२] इति दोषो न ।

इवयुवेति । इह कस्मान्न भवति मघवतः मघवता । तथा “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” [५० ७२] इति युवतीः पश्य युवत्या कृतमिति । उच्यते । “अल्लोपोऽनः” [६।४।१३४] इत्यतोऽन इत्यपि संबध्यते तेनान्नन्तानामेषां संप्रसारणं नान्येषाम् ।

संप्रसारणाच्चेति । संप्रसारणविधिसामर्थ्यात् विगृहीतस्य श्रवणे प्राप्ते वचनम् । इह शकं ह्वयति शकहूः । शकह्वः । शकह्वर्णमित्यादावन्तरङ्गविकृत्यर्थं वचनम् । पश्चादागते बाह्ये ओ इत्यादावचि न प्रवर्तते । आद्गुण इति । मघउन् इति स्थिते यदा “छन्दसि कनिष्वनिपो च वक्तव्यो” वनिबयं तदा भत्वादल्लोपो न भवति छान्दसत्वात् । यदा त्वव्युत्पन्नं प्रातिपादिकमिति पक्षस्तदा लोपस्याप्रसङ्ग एवेत्याद्गुणो भवतीत्यर्थः । माघवनमिति । मघवा देवताऽस्येत्यर्थं “साऽस्य देवता” [४।२।२४]

अर्वणस्त्रसावनजः ॥६॥१८॥१२७॥

नञ्वर्जस्यार्वणस्तु इत्यन्तादेशः स्यादसौ प्रत्यये परतः । अर्वन्तः ।
अर्वन्तम् । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्यामित्यादि । अनजः किम् । अनर्वा ।
अनर्वाणौ । अनर्वाण इत्यादि यञ्ववत् ।

इत्यण् । “तद्धितेष्वचामादेः” [७।२।११७] इत्यादिवृद्धिः । “अन्” [६।४।१६७]
इति प्रकृतिभावादि लोपो न । अत्र तद्धितनिमित्ता भसंज्ञेति प्राप्तिः । न संप्रसारण
इति । “ष्यङः संप्रसारणम्” [६।१।१३] इत्यतोऽनुवर्तमानेऽपि पुनः संप्रसारणग्रहणात्
प्रदेशान्तरस्थमपि संप्रसारणं निषिद्धयते । यून इति । ननु युञ् अन्निति
स्थिते यकारस्य न संप्रसारणं परमस्ति पूर्वेणोकारेण व्यवधानात्तत्कथं निषेधः ।
न च ससर्गदीधे कृते नास्ति व्यवधानम् । “अचः परस्मिन्” [१।१।५७]
इति स्थानिवत्त्वात् । “संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्” [५०।१२८] इति
वचनात्सर्वणदीधेत्पूर्वं संप्रसारणप्रवृत्तेश्च । सत्यम् । विदेशस्थनिषेधार्थासंप्रसारण-
ग्रहणादेव व्यवधानेऽपि निषेधो भविष्यतीत्यदोषः । ननु प्रथमातिक्रमे कारणाभावा-
दादौ यस्यैव संप्रसारणेन भवितव्यं ततो वस्य । न चेदानीं कृतस्य वचनशतेनापि
निवृत्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह-अत एवेत्यादि । यदिह द्वयोरवस्थितयोरादौ परस्य न
स्यात्ततः संप्रसारणे परतः पूर्वस्य विधीयमानो निषेधोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः ।

अर्वण इति । ‘अङ्गस्य’ [६।४।१] इति वर्तते तच्चावर्णा विशिष्यतेऽर्वन्शब्दान्त-
स्याङ्गस्येति । अनज इत्यनेनापि तदेव विशिष्यते तत्राङ्गो नञ्संबन्धी नास्तीति ।
तेन यत्र नञा समासस्तत्रैव निषेधस्तेनेमौ नावन्तावित्यत्र न निषेधः

नञ्वर्जितस्यार्वण इति । नञा रहितस्यार्वन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः । तृ इतीति । ऋकारः
इत् उगित्कार्यार्थः । अत एवानेकाल्त्वाभावादलोऽन्यस्यैव भवतीत्याह-अन्तादेशः
स्यादिति । असाविति । प्रसज्यप्रतिषेधे सौ निषेधोऽन्यत्र सर्वत्र विधिः । अर्वता ।
आर्वतम् इति । न चैवमर्वप्रिय इत्यादावपि प्रसङ्गः । अङ्गाधिकारादङ्गेन स्वनिमित्तस्य
प्रत्ययस्याक्षेपात् । “सुपो घातु” [२।४।७१] इति लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावाच्च ।
पयुंदासपक्षेऽपि स एव प्रत्ययोऽसावित्यनेन विशिष्यते । न चात्र पक्षे “नञ्विवयुक्त-

पश्चिमथ्यभुक्षामात् ॥७१॥८५॥

एषां सौ परे आकारोऽन्तादेशः स्यात् ॥

इतोऽत् सर्वनामस्थाने ॥७१॥८६॥

पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात् सुटि ।

थो न्यः ॥७१॥८७॥

पश्चिमथोस्थस्य न्यादेशः स्यात् सुटि । स्थानिवत्त्वाभावः । पन्थाः ।

उपधादीर्घः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ ।

मन्यसदृशाधिकरणे" [५०७५] इति न्यायेन विभक्तिरेव विशेष्यते ततश्चार्वातीत्यादौ न स्यादिति वाच्यम् । अङ्गशब्दोपस्थापितप्रत्ययेनेव विशेष्याकांक्षाया निवृत्तेः सादृश्यलक्षितविभक्त्यन्वयायोगात् । "ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्" [६६।१३२] इति विभक्तिग्रहणेन नञिवयुक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनाच्चेत्यभिप्रेत्याह-अती-प्रत्यये इति । पक्षद्वयेऽपि दोषाभावात्पयुंदास एवाश्रित इति भावः । अर्वातविति । "उगिदचाम्" [१।१।७०] इति नुम् । यज्ववदिति । अनर्वण इत्यादावल्लोपो न भवति "न संयोगाद्नभन्तात्" [७।१।८५] इति निषेधादिति भावः ।

पश्चिमथीति । "अत्रालोऽन्त्यस्य" [१।१।३२] इति नकारस्याद्भ्रवतीत्याह-अन्तादेशः स्यात् । न च "स्थानेऽन्तरतमः" [१।१।५०] इत्यनुनासिकाकारः स्यादिति वाच्यम् । अनणत्वेन सर्वणग्रहणाभावात् । न च "तपरस्तत्कालस्य" [१।१।७०] इत्यनन्तरं विध्यर्थमिति वाच्यम् । "भाव्यमानोऽण् सर्वणन्ति गृह्णाति" [५० १६] इति निषेधाद् गुणानामभेदकत्वेऽपि शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसङ्गः^१ । एतत्तु

१. सूत्रेऽनुनासिकविशिष्टस्य पाठान्न सप्तमीषड्वचनम् अपि तु प्रथमैकवचनमेव । अत एव वाजमर्वत्सु इत्यादिर्बैदिकः प्रयोगः सिद्धः ।

२. अत्रेदं बोध्यम् "तपरस्तत्कालस्य" [१।१।७०] इति सूत्रेऽप्रत्यय इत्यस्यासंबन्धात् कथं विधीयमाने निषेधः । किञ्च "गुणा अभेदकाः" [५०।१।८] इत्याश्रित्यानुनासिको दुर्वारः । अतः भाव्यकृतसिद्धान्तपक्षे "गुणा अभेदका" इत्याश्रित्य तपरसूत्रस्य नियमांशत्वेनानणत्वादपि न प्रवृत्तः । "गुणा अभेदका" इत्यस्यापि अप्रत्यय इति योगादिभागेनाथवा तज्ज्ञापितया "भाव्यमानेन सर्वणानां ग्रहणं न" [५०।१६] इति परिभाषया निषेधस्वीकारेण नानुनासिक इति बोध्यम् । अत एव सिद्धान्तकौमुदीकारस्य आद्यादिति प्रश्नेषस्यापि करणं व्यर्थमेव ।

मस्य टेलीपः ॥७१॥८८॥

भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेलीपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि ।
एवं मन्याः । ऋभुक्षाः ।

पथिन् पथिन् ऋभुक्षिन्नेताः प्रकृतय इति पाणिनीयमतेनोक्तम् । कीमारास्तु इकारान्ताः प्रकृतीः एता मन्यन्ते पथि, मथि, ऋभुक्षि, इति । तत्र तत्प्रक्रियानुसारादन्यस्मिन् प्रयोगवर्गे समानेऽपि नपुंसके संबुद्धौ दोषः । हे सुपथीति । “ह्रस्वस्य” [६।३।१०८] इति गुणः स्यात् । हे सुपथिन् कुलेति न सिद्ध्यति । तथा पन्था इवाचरतीत्याचारे क्बिन्तात्तिप्शपोर्लघूपधगुणे मथेनाति ऋभुक्षेणतीति न स्यात् । अस्मादेव भावकर्मणोर्यकि पथिन्यते ऋभुक्षिष्यते इति च न सिद्ध्यति ।

इतोऽदिति । आदिति वर्तमाने पुनरद्वचनं किमर्थं यावता सौ सवर्णदीर्घेण भाव्यमन्यत्र तूपधादीर्घेणेति । सत्यम् । ऋभुक्षणमृभुक्षामिन्द्रमित्यत्र “वा षपूर्वस्य निगमे” [६।४।१६] इति दीर्घविकल्पे सति पक्षे ह्रस्वस्य श्रवणार्थम् । स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखमुखार्थम् । अन्ये तु पथीयतेः किपि पथीरिति दीर्घस्य मा भूदित्याहुः । पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति ततः क्प्यल्लोपयलोपयोः सखीः सुतीरिति वत् पथीः मथीः ऋभुक्षीः पथ्यौ । मथ्यौ । ऋभुक्ष्यावित्यादि भवति । अथात्रात्वं कस्मान्न भवति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादत्ववत् प्राप्नोति । न च पथ्याद्यर्थप्राधान्ये एव भवतीति नियमः । सुपन्थाः ग्रामः । सुपन्थानि वनानीत्यादावप्रसङ्गात् । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । क्वौ लुप्तत्वात् । तस्मात् पथिमथ्मृभुक्षामिति नान्तप्रकृत्यनुकरणमेतदिति दुर्गोक्तमस्माभिरप्यादरणीयम् । ततश्चात्त्ववदत्वमपि न प्रसज्यत इति चेन्मैवं पन्था इत्यत्रापि नित्यत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च पूर्वमात्वे कृतेऽनान्तत्वादप्रसङ्गात् । तस्मात् “को विधिं प्रति न स्थानिवत्” [भा० वा०] इत्याश्रीयते । अन्यथा ह्यात्वं दुर्वारम् ततश्च तपरकरणं मुखमुखार्थमित्येतन्न साधोयो मन्यामहे । थोन्य इति । अत्र सुतीति सर्वनामस्थानोऽलक्षणम् । अन्यथा सुपन्थानि पश्येति शसि न स्यात् । त्रयाणामनुवृतावपि ऋभुक्षिस्थानो न सम्भवतीत्याशयेनाह — पथिमथोरिति । द्वावपि स्थान्यादेशावनचको यस्येत्येव सिद्धेः । अद्वचनम्^१ ऋभुक्षिन्नर्थम् । स्थानिवत्त्वाभावादिति । स्थानिहलाश्रवे लोपेऽनल्विधाविति^२ निषेधात् । तेन “हल्ङ्याब्” [६।१।६८] इति सुलोपो नेति भावः ।

भस्य टेलीप इति । पथ्यादिभिः प्रत्येकमभिसंबन्धविवक्षया भस्येत्येक-

१. इति द्विवचनमिति क० पु० ।

२. अनादवे भाक्तेनेति क० पु० ।

षण्णान्ता षट् ॥१११२४॥

उपदेशकाले षण्णान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । उपदेशकाले किम् । शतानि “षड्भ्यो लुक्” [७।१।२२] पञ्च । सप्त । तदन्तग्रहण-
मेवेष्ट्यते । परमपञ्च । गौणत्वे तु प्रियपञ्चानः । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः ।
“षट्चतुर्भ्यश्च” [७।१।५५] इति नुट् ।

वचनम् । पथिभ्यामिति । “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” [८।२।७] इति नलोपः ।
अत्र भस्येति वचनाद्विरोधात्सौ सर्वनामस्थान इति च निमित्तं न सम्बध्यते इति
स्थितमाकरे । तेन भसंज्ञामात्राश्रयोऽयं टिलोप इति स्त्रियां नान्तलक्षणो ङीप्पि
भवति । सुपथी नगरी । अनृभुक्षी सेनेति । तदेव “पथिमथिञ्भुक्षीणां सौ”
इति सूत्रे दुर्गदीकायामुदाहृतम् । आत्वात्वन्थादेशास्तु^१ सौ सर्वनामस्थाने इति
निमित्तोपादानान्नपुंसके न भवन्ति । “न लुमता” [१।१।६३] इति प्रत्यय-
लक्षणमपि नास्ति । तेन सुपथि वनम् । हे सुपथिन् । हे सुपथि । “नलोपः
सुप्स्वर” [८।२।२] इति नलोपस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वस्य गुणो न । द्विवचनेऽप्यनपुंसक-
स्येति निषेधादसर्वनामस्थानत्वादात्वात्वन्थानामप्राप्त्या भसंज्ञकत्वात् “भस्य-
टेलोपः” [७।१।८८] इति भवति । सुपथी । शौ तु सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि ।
पुनस्तद्वत् । टादिषु टिलोपात् सुपथा । सुपथे । इत्यादि पुं वत् । तदेतत् “अनन्ता
घुटि” इति सूत्रे दुर्गदीकादाबुदाहृतम् । राजपथ इत्यादौ तु न भवति समासान्तेन
व्यवधानात् । अपथमित्यत्राप्यमेकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वाद् व्यवधानमेव ।

षण्णान्ता इति । “षणो षट्” इत्येव तदन्तविधिना सिद्धेऽन्तग्रहणमौपदेशिक-
प्रतिपत्त्यर्थम् । तेन शतानि सहस्राणीत्यादौ नुमि कृते न भवतीत्याशयेनाह—
उपदेशकाले इति । उपदेशकाले यौ षकारनकारौ तदन्तेत्यर्थः । देवदत्तस्य
गुरुकुलमतिवत् समुदायेन संबन्धान्नासमर्थसमासः । यथाश्रुते तु व्याख्याने पठ्येत्यत्र
नलोपे कृते इत्यादि वक्ष्यमाणं बाध्येत् । संप्रत्ययान्तत्वेऽपि उपदेशे नान्तत्वभासीदिति
किमसिद्धत्वेन । हरदत्तस्त्वन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् इत्यनाश्रित्येतदुक्तमित्याह ।
षण्णान्तेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम् तत्सामर्थ्याच्च संज्ञायामप्यनुवर्तमानं
संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यते इत्याशयेनाह—संख्येति । शतानीति । सत्यां तु संज्ञायां
षड्भ्यो लुक् स्यात् सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः ।

१. आत्वात्वन्थादेशास्तु इति क० पु० ।

२. एतद्युक्तमिति वारद्वयम् क० पु० ।

नीपधायाः ॥६॥४॥७॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि । पञ्चानाम् । परमपञ्चानाम् ।
न गौणत्वे नुडिष्यते । श्रियपञ्चाम् । पञ्चसु । एवं सप्तन् नवन्, दशन् ।

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ७ । २ ८४ ॥

अष्टन आत्वं स्याद्विभक्तौ परतः ।

षड्भ्य इति । बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यद्योतनार्थः । यत्र षडर्थः प्रधानं
तत्रैव लुक् यथा स्यादिति तदेतदाहुः—गौणत्वे त्विति । प्रियपञ्चान इति । प्रिया पञ्च
येषामिति बहुव्रीहिः । ‘सर्वनामसंख्ययोः’ [वा०] इति बाधित्वा “वा प्रियस्य”
[वा०] इति प्रियशब्दस्य पूर्वेनिपातः ।

नीपधाया इति । न इति लुप्रपञ्चीकं पृथक् पदम् । तेनाङ्गस्य विशेषणान्त-
दन्तविधिरित्याहुः—नान्तस्येति । नेत्यकार उच्चारणार्थः । पञ्चानामिति । पञ्चन् आम्
इति स्थिते नुड्युपधादीघे च कृते “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” [८।२।७] इति
नलोपः ।

गौणत्वे त्विति । षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्ये एव नुड्विधाना-
दित्यर्थः । प्रियपञ्चामिति । बहुव्रीहावन्यपदार्थप्राधान्यात्पञ्चन्नित्यस्य गौणत्वम् ।
आमि अलोपे नस्य इच्छुत्वेन ञः । “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णाः” [८।४।५८]
इति ञः । ञद्वयसंपुटितो मध्ये चकार उदीर्यते । एवमिति । नान्तत्वेनैषां पदसंज्ञक-
त्वादित्यर्थः ।

अष्टन इति । अत्राप्याकारव्यक्तिः शुद्धैवोपदिश्यते । अनण्त्वाच्च न सवर्ण-
ग्रहणमस्ति । एवञ्चात्त्वमिति भावप्रत्ययः शब्दस्वरूपे द्रष्टव्यः । जातिनिर्देशे-
त्स्मन्तरतमपरिभाषया नकारस्य स्थानेऽनुनासिक आकारः स्यात्^३ ।

१. नान्तस्य किम् । चतुर्णाम् । नामीति किम् । चर्मणाम् ।

२. अत्राप्यप्रत्यय इति योगविभागेन भाष्यमानपरिभाषया वा “गुण्या अभेदका”
[क०] इति प्राप्तस्याप्यनुनासिकस्य निषेधात् शुद्धाकार आदेशः ।

अष्टाभ्य औश् ॥ ७ १ २१ ॥

कृताकारादष्टनः परयोर्जशसोरौश् स्यात् । अष्टाभ्य इति दीर्घोच्चारणं ज्ञापकमात्वविकल्पस्य । अष्टौ । परमाष्टौ । गौणत्वे तु नात्त्वम् । प्रियाष्टा । आत्त्वस्याभावादौशत्वं न । प्रियाष्टानः । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वामावे । अष्ट २ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । परमाष्टानाम् ।

अष्टाभ्य इति । “येन नाप्राप्ति” न्यायेन “षड्भ्यो लुक्” [७।१।२२] इत्यस्यैवापवादः न तु “सुपो धातुप्रातिपदिकयोः” [२।४।७१] इत्यस्य । तेनाष्टपुत्र इत्यादौ न भवति । अष्टन इति वक्तव्ये अष्टाभ्य इति निर्देशात् कृतात्त्वस्याष्टनुशब्दस्येतदनुकरणम् इति विज्ञायते । तस्य चैतत्प्रयोजनम् यत्रात्वं तत्रैवौश् यथा स्यात् आत्वाभावे मा भूदिति मत्वाह—कृताकारादिति । न च “अष्टन आ विभक्ती” [७।२।८४] इत्यत्र विकल्पादर्शनात् किमुच्यते आत्वाभावे मा भूदिति तत्राह—अष्टाभ्य इति दीर्घोच्चारणमिति । कृतात्त्वस्येदमनुकरणम् न तु लक्षणवशसंपन्नमात्त्वमिति भावः । असत्यात्त्वविकल्पे कृतात्वानुकरणं व्यर्थं स्यात् व्यावर्त्याभावात् । परमाष्टाविति । अङ्गाधिकारे तदन्तविधिविज्ञानादिति भावः । गौणत्वे त्विति । यदेति शेषः । आत्त्वविकल्पस्य ज्ञापितत्वाद् यदा गौणत्वे आत्वं नास्ति तदैकवचनाद्युत्पत्तेः राजशब्दवदष्टनो रूपाणि ज्ञेयानीत्यर्थः । न पुनर्गौणत्वे आत्वाभावे प्रमाणमस्ति अष्टन इत्येकवचननिर्देशेन स्वरूपग्रहणात्तदन्तविधिस्वीकाराच्च । उक्तं च हरदत्तेन । एकवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य । तेनोपसर्जनेऽप्यष्टनि भवति । तत्रापि विकल्पितत्वात् प्रियाष्टा । प्रियाष्टानैः । प्रियाष्टान इत्यपि भवतीति । ननु मा भूदात्त्वमौशु स्यादेव तत्राह—आत्त्वस्याभावादिति । अष्टाभ्य इति दीर्घोच्चारणादात्त्वपक्षे एवौश्विज्ञानमिति । अष्टानामिति । “षट्चतुर्भ्यश्च” [७।१।५५] इति नुटः परत्वात्तत्त्वत्वाच्चात्त्वे कृतेऽप्युपदेशे नान्तत्वात् षट्संज्ञा । यद्वाष्टनो दीर्घात्” [६।१।१७२] इति दीर्घग्रहणं ज्ञापकं कृतात्त्वस्याप्यष्टनः षट्संज्ञा भवतीति स्थितम् । आत्वाभावे तु नुटि कृते उपधादीर्घः । नलोपः । गौणत्व इति । षट्चतुर्भ्यश्च” [७।१।५५] इति

गौणत्वे तु प्रियाष्टनाम् । अष्टसु । गौणत्वेऽप्यात्वं जश्शसोरोश्त्वं
वेत्येके । प्रियाष्टा । प्रियाष्टौ । जसि शसि वा प्रियाष्टौ २ । आमि न
नुट् प्रियाष्टाम् । शेषं हाहावत् । “एकाचो वश्” [८।२।३७]
जरत्वचत्वं । भुत् । भुद् । बुधौ । बुधः । बुधम् । बुधौ । बुधः । बुधा ।
भुद्भ्यामित्यादि ।

ऋत्विग्दधृक्स्त्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्नुञ्चां च ॥ ३।२।५९॥

आद्याः पञ्च विवन्नन्ताः निपात्यन्ते त्रिभ्यः विवन् विधीयते । अञ्चैः
सुप्युपपदे विवन् युजिक्नुञ्च्योः केवलयोर्नलोपाभावश्च निपात्यते । क, इ,
न एते इतः ।

बहुवचननिर्देशेन प्राधान्ये एव नुड्विधानादिति भावः । प्रियाष्टनामिति । “अल्लोपोऽनः”
[६।४।१३४] इत्यल्लोपः । एवं गौणत्वे आत्वाभावमुदाहृत्यात्वमप्युदाहृतुमाह—
गौणत्वेऽप्यात्वम् । अष्टन इत्यकवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणम् नार्थस्येत्युक्तत्वादिति
भावः ।

नन्वस्तु तावदात्वम्, ओश्त्वं तु न स्यादष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशादर्थ-
प्राधान्यविवक्षाया एव भाष्ये स्थितत्वात् “षड्भ्यो लुक्” [८।१।२२] इतिवत्त्राह-
जश्शसोरोश्त्वं चेति । कृतात्वस्येदमनुकरणमित्युक्तम् तदविनाशाय बहुवचनं निर्दिश्यते
नार्थविवक्षार्थमिति वादिन इत्यर्थः । कचिद्वेति पठ्यते । तत्रात्वविकल्पेनोश्त्व-
विकल्पोऽप्याक्षिप्यत इति भावः । यद्वा भाष्यकारः णान्तेत्यत्र “रायो हलि”
[७।२।८५] इत्यत्र हलीतियोगं विभज्य पूर्वयोः योगयोः शेषमाश्रित्याष्टनोऽप्यात्वं
हलीत्याह । अष्टावित्यत्र त्वष्टाभ्य ओशिति ज्ञापकादष्टार्थप्राधान्ये ओश्त्वेनात्वमनुमीयत
इति केयटः । ततश्च गौणो जश्शसोरात्वाप्रवृत्तेरोश्त्वस्याप्यभावात् प्रियाष्टानो
प्रियाष्टानः इत्येव सिद्धान्तितम् । तदेतत्सूचितमेके इति । अत्र पक्षे एक इत्यात्वेनापि
संबन्धनीयम् । जसि शसि च प्रियाष्टाविति । अत्र हरदत्तः । गौणत्वेऽप्यात्वपक्षे
भसंज्ञाविषये “आतो लोपः” इत्याकारलोपमिच्छति । अतः प्रियाष्टः पश्येत्यादि
(आत्वाभावपक्षेऽप्यल्लोपे प्लुत्वे प्रियाष्टन् इत्यादि^१) भवतीति । न च ष्टुत्वं

कृदतिङ् ॥३।१।९३॥

अत्र तिङ्वर्जः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ।

वेरपृक्तस्य ॥६।१।६७॥

अपृक्तस्य वेर्लोपः स्यात् ।

प्रत्यल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वम् । “पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्” [वा०] इति निषेधात् ।^१

भ्रुदिति । बुध्यते इति भ्रुत् बुध अवगमने “किप् च” [३।२।७६] इति किप् । वस्य भष्भावेन भः । धस्य जश्त्वेन दः । “वाऽवसाने” [८।४।५६] इति चत्वेन पक्षे तः । ऋत्स्वगिति । निपात्यन्त इति । विधाने तु किबेकः सिद्धयेत् नान्यत् । अतोऽलाक्ष-
णिककार्यार्थं निपातनमाश्रीयते । तथा हि ऋतावुपपदे यजेः किन्निपात्यते । ऋतो यजति ऋतुं वा यजति ऋतुप्रयुक्तो वा यजति ऋत्विक् । क्विन् । कित्वात्संप्रसारणम् ।
रूढिरेषा कथञ्चिद् व्युत्पाद्या ।

धृषेः किन् ^१द्विवचनमन्तोदात्तत्वञ्च । धृष्णोतीति ^२दधृक् । सृजेः कर्मणि किन् अमागमश्च । सृज्यते स्रक् । दिशेः कर्मणि किन् । दिश्यते इति दिक् । उत्पूर्वात् णिणहेः किन् उपसर्गान्तिलोपः षत्वं च निपात्यते । त्रिम्य इति । अञ्चु युज क्रुङ्भ्यो निपातनैः साहचर्यादिहापि किञ्चिदलाक्षणिकं कार्यमस्तीत्यभिसन्धायाह-
पञ्चेत्यादि । क इ न् एते इत इति । क्रमात् “लशकतद्धिते” [१।३।८] “उपदेशेऽज-
नुनासिक इत्” [१।३।२] “हलन्त्यम्” [१।३।३] इत्यर्थः ।

कृदतिङ् । अत्रेति तृतीये चात्वधिकारे तिङ्वर्जित इति । यस्य स्थाने तिङो नादिष्टा इत्यर्थः ।

वेरिति । उत्सृष्टानुबन्धाः किवादयः सामान्येन गृह्यन्ते । इकार उच्चारणार्थः
अपृक्तस्येति वचनाद् वकारमात्रस्य ग्रहणात् ।

१. वस्तुतस्तु प्रियाष्टलिप्यादेरनभिधानमेव । अत एव महाभाष्ये जसि प्रियाष्टान इत्येष
स्यान्तं तु प्रियाष्टा इत्याशङ्क्य “यथाज्ञायामप्रयुक्ते” इत्युक्तम् । तत्राप्रयुक्ते यथाज्ञायं
लक्षणप्रवृत्त्यभावयोग्यता विधेयेत्यर्थः । अर्थात् येषां विशेषरूपेण प्रयोगो न स्मर्यते
नापि निषेधस्तुतिस्तेषामनभिधानं कर्तव्यमित्यर्थः । नास्ति च प्रियाष्टनृशब्दस्य कुत्रापि
प्रामाणिकः प्रयोगः । अतोऽनभिधानमेवास्य वरमित्यर्थः ।

१. अद्विवचनमिति क० पु० ।

२. दधृष्णोतीति क० पु० ।

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥११२॥४६॥

कृतस्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । स्वाद्युत्पत्तिः ।

युजेरसमासे ॥ ७१७१ ॥

युजेः सुटि नुम् स्यादसमासे ॥ सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः ।

किन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ८११६२ ॥

विवन्नन्तस्य धातोः कवर्गोऽन्तादेशः स्यात् भलि पदान्ते च ॥

युङ् । अनुस्वारपरसवर्णो । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः ।

युजा । युग्यामित्यादि । असमासे किम् ।

कृत्तद्धितेति । कृत्तद्धितान्तयोरप्रत्यय इति निषेधात् “अर्थवत्” [११२४५] सूत्रेणाप्राप्ता प्रातिपदिकसंज्ञाऽनेन विधीयते । समासग्रहणं त्वर्थवदित्येव सिद्धे नियमार्थमिति तत्रैव प्रपञ्चितम्^१ । कृतस्तद्धिता इति । संज्ञाविधावपि तदन्तविधिद्रष्टव्यः केवलानां संज्ञाविधौ प्रयोजनाभावात् ।

युजेरिति । सुटीति । एतत्तु सर्वनामस्थानोपलक्षणम् । तस्यैव प्रकृतत्वात् । तेन नपुंसके णसि युञ्जि—इत्यत्र नुम् भवति । युजी इति द्विवचने तु न भवति । यथाश्रुते सुटीत्यस्य ग्रहणे नैतत्सिद्धयेत ।

किन्प्रत्ययस्येति । किन् प्रत्ययो यस्माद्विहितः स किन्प्रत्ययो धातुरन्यपदार्थः । प्रत्ययग्रहणेन च तदन्तविधिरित्याह—विवन्नन्तस्येति । धातोरेव च किन् विहितः

१. अर्थवत्समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञा चेत्तर्हि समासस्यैवेति नियमः । तत्रार्थवत्त्वादेन स्वातन्त्र्येण प्रयोगादर्थिवद् गृह्यते । अतो बहुपटव उच्चर्करित्यादौ न दोषः । तेन गविरत्य-माहेत्यादावपि गविति समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञाव्यावृत्तिः । देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र विभक्तिरहितस्य देवदत्तो गार्ग्य इत्यस्य न समासग्रहणेन व्यावृत्तिः यस्य समुदायस्य परस्परान्वये साकांक्षत्वम् तस्यैव समुदायस्यार्थवत्समुदायपदेन ग्रहणम् । अत एवार्थ-वरसमुदायेत्यत्र तन्नेणार्थद्वयबोधः । अर्थवतां यः समुदायः अर्थवर्षाचासौ समुदायः । तेनानर्थकसमुदायस्य न व्यावृत्तिरिति तदर्थमर्थवद्ग्रहणम् । एवं चाभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकयोरेव साकांक्षत्वेन विभक्तिरहिते, नार्थवत्समुदायत्वं विभिन्नविभक्तिके राज्ञः पुरुषादौ तु विभक्तिरहितेऽपि साकांक्षत्वात्तद्विहितेऽप्यर्थवत्समुदायस्य सत्वात् समासग्रहणेन व्यावृत्तिः सिद्धा । अत एव देवदत्तेन कृतमित्यादौ विभक्तिरहितस्य न प्रातिपदिकसंज्ञा । एवं च देवदत्तो गार्ग्य इत्यस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाफलत्वं सुष्ठुपपद्यते ।

चोः कुः ॥ ८।२।३० ॥

चवर्गस्य कवर्गः स्यात् भलि पदान्ते च । सुयुक् । सुयुग् । सुयुजे-
त्यादि । समाध्यर्थस्य युजेर्न नुम् । युक् । समाधिमानित्यर्थः । संयोगान्तस्य
लोपः । खन् । खञ्जौ । खञ्ज इत्यादि । “व्रश्चभ्रस्त्र” [८।२।३६] इति
षत्वम् । जश्त्वचत्वे । राट् । राड् । राजौ । राजः । राजम् । राजौ ।
राजः । राजा । राड्भ्यामित्यादि । एवं विभ्राट्, देवेट्, विश्वसृट्,
परिमृट् । “परौ व्रजेः षः पदान्ते” [वा०] इति षत्वम् । परिव्राट्

इति सामर्थ्याल्लिङ्गमाह—धातोरिति । कश्चिज्भलीति पठ्यते । तदयुक्तम् ।
भलीत्यस्यासन्निहितत्वात् । यत्तु प्राचोक्तम् । “भलो भलि” [८।२।२६] इत्यतो
मण्डूकप्लुत्या भलीत्येतस्मिन्ननुवर्तमानेऽपि न कश्चिद् दोषः इति । तदसत् । तथाहि
स्पृष्टा, स्पृष्टः, स्पृष्ट्वा, द्रष्टा, दृष्टः, दृष्ट्वेत्यादावपि कुत्वप्रसङ्गात् । किन्—प्रत्ययो
यस्माद्विहितस्तस्यान्यत्रापि प्रत्यये कुत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् । न हि सस्यां भलोऽप्य-
नुवृत्तौ पदान्त एव तदिनि शक्यम् निश्चेतुम् । सत्यपि वा निश्चये घृतस्पृगित्यादा-
ववसाने कुत्वासिद्धेः । युङ्गिति । युनक्तीति युङ् । युजिर् योगे । ऋत्विगादिना किन्
सर्वापहारी लोपः । कुदन्तत्वाप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः । कुत्वस्यासिद्धत्वा-
दादौ नुम् । ततो^१ हल्ङघादिना सुलोपः संयोगान्तस्य जस्य लोपः । नस्य
कुत्वेन सानुनासिको ङकारः । युञ्जाविति । नुमो “नश्चापदान्तस्य भलि”
[८।२।२४] इत्यनुस्वारः । अनुस्वारस्य यचि परसवर्णः” [८।२।२०] इति नस्य
त्रः । तस्यासिद्धत्वात् “चोः कुः” [८।२।३०] इति कुत्वं न । सुयुगिति । सुष्ठु
युनक्तीति सुयुक् । “सत्सूद्विषे” [३।२।११] इति विवप्^२ । असमास इति निषेधा-
न्तुमभावे “चोः कुः” [८।२।२०] इति जस्य कुत्वेन गः । “वाऽवसाने” [८।२।२६]
इति चत्वंपक्षे कः । समाध्यर्थस्य युजेरिति । युज समाधावित्यस्य । “युजेरसमासे”
[७।१।७१] इत्यत्र युजिर् योगे इति धातुषठितकारान्तस्यानुकरणम् युज समाधा-
वित्यकारान्तनिवृत्त्यर्थम् न पुनरिका^३ निर्देशः इति भावः । युगिति । युज्यते

१. लुप्यमाहेति क० पु० ।

२. तातो इति क० पु० ।

३. क्तिप् इति क० पु० ।

४. इकार निर्देश इति क० पु० । ख० पु० एवमेव ।

विश्वस्य वसुराटोः ॥६॥३॥१२८ ॥

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । विश्वावसुः । विश्वाराट् । विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वराजा । विश्वाराड्भ्यामित्यादि ।

समाधत्ते इति युक् । युज समाधो दैवादिक आत्मनेपदो । खनिति । खञ्जतीति खन् । खजि गतिवैकल्ये^१ । इदित्वान्नुम् । क्विप् । संयोगान्तस्य जस्य^२ लोपः । खञ्जावति । अनुस्वारपरसवर्णो । राजतेः राज् दीप्तो । “सत्सङ्घिषे” [३।२।११] इति क्विप् । सुपि राट्सु । धुट्पक्षे चत्वंम् राट्सु । विशेषेण भ्राजते विभ्राट् । दुभ्राज् दीप्तो फणादिः राजिसाहचर्यादस्यैव षत्वम् । यस्त्वन्त्यः पठ्यते तस्य कुत्वेन विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्याद्येव भवतीति तत्रैवोक्तम् । देवान् यजते देवेट् । क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणे आद्गुणः । देवेजौ । देवेजः । देवेड्भ्यामित्यादि । विश्वं सृजतीति विश्वसृट् क्विब्रन्तः । क्विप्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्यान्यत्रापि प्रत्यये कुत्वमिति तु नेह प्रवर्तते । विश्वसृजादौ षत्वं^३ प्रतिविधेयमिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा चामरः “विधाता विश्वसृड् विधिः” इति । परिमार्ष्टीति परिमृट् । मृजूप् शुद्धो । परो ब्रजेरिति । एतदुणादिसूत्रम् । पारशब्दे उपपदे ब्रजेर्धातोर्विण्^४ प्रत्ययो भवति पदान्तविषये चास्य षत्वमपि भवतीत्यर्थः । परित्यज्य सर्वं ब्रजतीति परिव्राट् सन्यासी । चोः कुत्वे प्राप्तेऽनेन षत्वं विधीयते । ण्विनो णित्वाद् “अत उपधायाः” [७।२।११६] इति वृद्धिः । विश्वस्येति । राडिति कृतषत्वजश्चत्वंस्य राजतेग्रहणम् पदान्तोपलक्षणार्थम् तेन विश्वाराड्भ्यामित्यादावपि भवति । विश्वराजादित्यादौ चापदान्ते न भवति । विश्वावसुरिति । विश्वं वसु यस्य । विश्वस्मिन् राजते विश्वाराट् । राज् दीप्तो । क्विप् ।

१. अत्रोणादिप्रकरणे क्विन् प्रत्ययो विहितः पूर्वसूत्रात् किन् एवानुवृत्तेः निपातनाच्च दीर्घो विहितः । एवैव प्रक्रिया सिद्धान्तद्वौमुद्यमप्याश्रिता । तत्र प्रसादप्रकाशकारभ्यां विण् प्रत्ययः कया रीत्या विहित इत्यत्र मूलं स्पष्टम् ।

१. गतीत्यस्य वारद्वयमुल्लेखः ख० पु० ।

२. जस्येति नास्ति क० पु० ।

३. षत्वमिति क० ख० पु० नास्ति ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ८।२।२९ ॥

पदान्ते यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् भलि परे ।
भृट् । भृङ् । “भलां जश्भशि” [८।४।५३] इति सस्य दत्वे चुत्वम् ।
भृज्जौ । भृज्ज इत्यादि । क्विघ्नन्तत्वात् कृत्वम् । ऋत्विक्, ग् । ऋत्विजौ ।
ऋत्विज इत्यादि । “रात्सस्य” [८।२।२४] इति नियमान्न
संयोगान्तलोपः । चोः कुः । ऊक्, ग् । ऊर्जौ । ऊर्ज इत्यादि । अवयाः ।
अवयाजौ । अवयाजः । अवयोभ्यामित्यादि । त्यदाद्यत्वम् । पररूपत्वम् ।

स्कोरिति । गुणभूतोऽपि संयोगो भलन्ताभ्यां विशेष्यत इत्याशयेनाह-पदान्ते
यः संयोग इति । भलि च परे इति । भलि परे यः संयोग इत्यन्वयः । तेन मङ्क्ता
भ्रष्टेत्यादि सिद्धयति । इह तु काष्ठशक् स्थातेति^१ थकारे भलि संयोगादेः
कस्य लोपो न भवति काष्ठशगेव नास्तीति ततात्पर्यात् । वातिककृता भलि सङ्गीति
विशेषणाच्च । सङ्गिति सनः प्रभृत्यामहिङो डकारेण प्रत्याहारः । काक्यर्थम् वास्यर्थं
मित्यादौ तु बहिरङ्गलक्षणस्य यणोऽसिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद् वा लोपो न भवती-
त्याहुः । भृङिति । भृज्जतीति भृट् भ्रस्ज पाके किपि संप्रसारणम् । “संप्रसारणाच्च”
[६।१।१०८] इति पूर्वरूपत्वम् । पदान्तसंयोगादित्वात्सस्य^२ लोपः । “अश्च”
[८।४।५६] इति षत्वम् । “भलां जशोज्जते” [८।२।३६] इति जश्त्वम् । “वाज्वसाने”
[८।४।५६] इति चर्त्तविकल्पः । सस्य दत्वमिति । स्थानत आन्तर्यात् । चुत्वमिति ।
स्तोः इचुत्वेन् दस्य ज इत्यर्थः । चुत्वे कर्तव्ये जश्त्वं तु नासिद्धम् “नमुने” [८।२।३]
इत्यत्र नेति योगविभागात् । वस्तुतस्तु पूर्वं सस्य इचुत्वेन शः । ततः शस्य जश्त्वेन
जः इति व्यवस्थितमाकरे । ननु शसयोः दजयोश्चाम्यन्तरप्रयत्नभेदान्नेतदयुक्त-
मिति चेत् । भलां जशिति व्यक्तिपक्षाश्रयणादान्तरप्रयत्नभेदेन तमवर्थाभावेऽपि
भविष्यति । तथा च पृच्छतिभृज्जतीनामिति निर्देशः । किन्नन्तत्वाविति । “ऋत्विग्”
[३।२।५६] इत्यादिना किनो निपातितत्वात् । “किन्प्रत्ययस्य कुः” [८।१।६२]
इति षत्वापवादः कुत्वेन गः । “वाज्वसाने” [८।४।५६] इति पक्षे च क इत्यर्थः ।

१. शिवञिति क० पु० ।

२. वृत्तः काष्ठशक् स्थातेति क० ख० पु० नास्ति । भाष्यानुशासद् मया लिखितः ।

३. संयोगत्वादिति क० पु० ।

तदोः स सावनन्त्ययोः ॥७।२।१०६॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्योः सः स्यात् सौ परे । स्यः । त्यौ ।
त्ये । सः । तौ । ते । इत्यादि सर्ववत् । परमसः । परमतौ । परमते ।
संज्ञायां गौरात्वे नात्त्वषत्वे । त्यत् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ ।
अतित्यदः । एवं यद् । एषः । एतौ । एते इत्यादि । अन्वादेशे तु “द्वितीया
दौस्वेनः” [२।४।३४] एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः ।

ऊर्क् इति । ऊर्जं बलप्राणनयोरस्माच्चुरादिष्यन्ताद् “भ्राजभास” [७।४।३] इत्यादिना
क्विप् । णिलोपः । चोः कुत्वे णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न भवति । पदान्तविधित्वात् ।
क्वौ लुप्तत्वात् “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” [वा०] इति च निषेधात् । अवया इत्यादि
अवयजते इत्यवयाः “अवे यजः” [३।२।७२] इति क्विन् । “अत उपधायाः”
[७।२।११६] वृद्धिः । पदान्ते तु श्वेतवहादित्वात् त्विनपवादो ङस् । सावसन्तत्वा-
दीर्घः । हे अवया इति । “अवया श्वेतवाः पुरोडाश्च” [८।२।६७] इति वा दीर्घः ।

तदोरिति । त्यदादीनामित्यवयवषष्ठी तदोरपेक्षया । अनन्त्ययोः किम् । हे सः ।
परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वान्त्यस्य दस्य सत्वमेव स्यात्तत्त्वं “एङ्हस्वाद्” [६।१।६६]
इति संवृद्धिलोपो न स्यात् । त्यदादेः संबोधनाभाव इति तु प्राधिकम् । हेस। हे असौ ।
इति भाष्योदाहरणात् । यत्त्वन्तस्यापि सत्वे सा इत्यङ्ग टाप् न स्याददन्तत्वाभावा-
दिति प्रयोजनम् । तदसत् । “न यासयोः” [७।३।४५] इति ज्ञापनेनात्र सत्वाभावस्य
वक्तुं शक्यत्वात् भाष्ये त्वनन्त्ययोरिति प्रत्याख्यातम् । “तदोः सः सौ” [७।२।१०५]
इत्यस्यानन्तरम् “अदस” इति योगो विभज्यते । अदस एव दस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति
नियमाश्रयणात् । तत्र यदि नियमः क्रियते द्वीयतेः द्व इति । प्राप्नोति स्व इति चेष्ट्यते
इति नोदयित्वा सिद्धान्तितम् “यथालक्षणप्रयुक्ते” इति । एवं ब्रूवता द्व इत्यभ्युगत-
मित्याहुः । कैयटस्तु व्याख्यत् गौणे त्यदादिकार्ययोस्त्वसत्वयोरभावाद्द्विरिति^१ भवित
व्यम् । यद्वा द्विशब्दात्क्यजन्तात्किमेव नास्ति लोके प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानात् । अज्ञा-
धिकारे तदन्तविधिरस्तीत्याह-परम स इति । अतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह-संज्ञायामिदि । संज्ञोप-
सर्जनीभूतानां पाठादेव पयुं दस्तत्वादिति भावः अतवमित्युपलक्षणम् सत्वस्यापि ।

डे प्रथमयोरम् ॥१११७८॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीयोश्चामादेशः स्यात् ।

त्वाहौ सौ ॥७१२१४॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य क्रमात् त्वाहावादेशौ स्तः सौ परे ।

डे प्रथमयोरिति । डे इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकम् । प्रथमयोरिति च विभक्तयो-
र्ग्रहणम् न प्रत्यययोः । "द्वितीयायां च" [७१२८७] इति ज्ञापकात् । प्रथमाद्वितीया-
समुदाये प्रथमाशब्दो लाक्षणिकः उद्धूतावयवभेदत्वाच्च द्विवचनमिति मत्वाह-डे इत्येतस्य
समासे तु बहुवचनं स्यादिति भावः ।

त्वाहाविति । "युष्मदस्मदोरनादेशे" [७१२८६] इत्यतो युष्मदस्मदोरिति
वर्तते । यद्यपि युष्मदः "स्वमावेकवचने" [७१२८७] इत्येव त्वादेशः सिद्धस्तथापि
युवाम् युष्मान् वाऽतिक्रान्तोऽतित्वमित्येकार्थत्वाभावात् सिद्धयतीति त्वादेशो
विधीयते । मपर्यन्तस्येति । एतत्त्वधिकारसूत्राल्लभ्यते^१ । अस्य प्रयोजनं स्वयमेव
वक्ष्यति^१ ।

१. मपर्यन्तस्य किम् । साकृच्छस्य मा भूत् । अथवा हि वक्ष्यमाणा आदेशा अनेकास्तत्वात्
सर्वादेशाः स्युः । ततश्च युवकाम् । आवकामित्यस्य स्थाने युवामावामिति स्यात् ।
ननु "ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकञ्मन्त्र सुवन्तस्य" [वा०]
इति वार्तिकेन युवामावामनयोः सिद्धिं विधाय पश्चादकचि न दोष इति चेन्न । त्वया
मयेत्यनयोः स्थाने लया म्येत्यस्य प्रसङ्गात् । तथाहि संपूर्णस्य स्थाने त्वादेशो मादेशो
च "योऽचि" [७१२८६] इत्यस्य स्थाने "अच्ये" इति न्यासे दोषाभावसम्पादनेऽपि
युवकाभ्यामावकाभ्यामित्यत्र भकारादित्वात्पूर्वभकचि सर्वादेशो उक्तरूपासिद्धिः ।
नन्वेवमपि मान्तस्येत्येवोच्यतां किं परिग्रहणेनेति चेन्न । अवधिद्योतनार्थत्वात् ।
कटिपर्यन्तं वासः इत्यत्रैव नियमेन यत्रापरमप्यस्ति तत्रैव प्रवृत्तिस्वीकारेण युष्मदस्मद्व-
द्वाशिष्यचि किपि टिष्ठोपे युस्म् अस्म् इत्यत्रैवादेशाः स्युः न प्रकृते तत्रापि प्रवृत्त्यर्थं परि-
ग्रहणस्यावश्यकत्वात् ।

१. लुभते इति क० पु० ।

शेषे लोपः ॥७१२।९०॥

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् ।
 “अतो गुणे” [६।१।९७] “अमि पूर्वः” [६।१।१०७] त्वम् । अहम् ।
 शेषे लोपेऽलिङ्गत्वादिलोपाद्वा टाप् न । त्वं स्त्री । अहं स्त्री । परमत्वम् ।
 परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

शेषे लोप इति । उपयुक्तादन्यः शेषः । आत्वं च प्रागुक्तम् तद्विषयादन्या
 विभक्तिरिह शेषग्रहणेन विशेष्यत इत्याह—आत्वेत्यादि । युष्मदस्मदोश्च लोपो
 भवन्नलोऽन्त्यस्य भवतीत्याह—अन्त्यस्येति ।

“पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च” षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनाभ्यत्र शेषे लोपो विधीयते” ॥ इति ॥

काशिकायां संग्रहकारिका । अत्राद्विवचनानीति भाषापेक्षया छन्दसि तु
 युवं वस्त्राणाति द्विवचनमपीति शेषः ।

अतो गुणे इति । शेषे^१ लोपात्परत्वात् त्वाहो सो” [७।२।६४] इति कृते
 त्व-अद्-अम्, अह-अद् अमिति स्थिते परमपि शेषे लोपं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्
 “अतो गुणे” [६।१।९७] इति पूर्वं पररूपे शेषे लोपेन दकारे^३ लुप्तेऽमि पूर्वत्वम् ।
 न च “वाणादिङ्गं वलीयः” [प० ५५] इति पररूपात्पूर्वं शेषे लोप इति शङ्क्यम् ।
 समानाश्रये हि “वाणादिङ्गं वलीयः” [प० ५५] इति, न व्याश्रये । इह तु शेषे
 लोपस्य विभक्तिनिमित्तं पररूपस्य त्वकार इति व्याश्रयत्वमिति । अत्र त्यदाद्यत्वेन
 न सिद्धिः । द्विपर्यन्तास्त्यदादय इति वक्ष्यमाणत्वात् । यदा चोपसर्जने युष्मदस्मदी
 तदा त्यदाद्यत्वं नास्तीति शेषे लोप आरभ्यते । टिलोपपक्षे तु सुतरामारम्भणीयम् ।
 ननु युष्मदस्मदोः स्त्रियां वृत्तौ “शेषे लोपः” [७।२।६०] इत्यन्तलोपे त्व अम् अह
 अम् इति स्थितेऽमि पूर्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात् “अजाद्यतष्टाप्” [४।१।४]

१. श्वेति नास्ति क० पु० ।

२. तत्रेत्यधिकः क० पु० ।

३. दारे छुस इति ख० पु० ।

युवावौ द्विवचने ॥ ७।२.९२ ॥

द्विवचने इत्यर्थग्रहणम् । द्व्यर्थवाचिनोयुष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तः ।

इत्यदन्तलक्षणष्टाप् प्राप्नोति तत्राह—अलिङ्गत्वादिति । लिङ्गविशेषाप्रतिपादकत्वात् । “अलिङ्गे युष्मदस्मदी” इति स्मरणादव्ययादिवदलिङ्गत्वाभ्युपगमात् स्त्रियां विहितष्टाप् न भवतीत्यर्थः । सलिङ्गत्वमभ्युपेत्यापि परिहर्तुमाह—टिलोपाद्धेति । अयमाशयः शेष इति न विभक्तिविशेषणम् यतो विभक्तिसामान्ये लोपो विधीयताम् तस्याजादावनादेशे यत्वम् हलादौ चात्वमपवाद इत्यसंकरेणात्वयत्वलोपाः सेत्स्यन्ति । (किं शेषग्रहणेन । तस्मान्मपर्यन्तस्य युवाद्यादेशान् वक्ष्यति । तेन मपर्यन्तादयोऽन्योऽदिति टिस्तस्य लोपः^३) शेषे इति तु सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन शेषे लोपाष्टलोप इति विज्ञायते । ततश्च त्व अद् अह अद् इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वात् पररूपे टिलोपे च कृतेऽनदन्तत्वाष्टाप् न भवति । अत एव यूयम् वयम् तुभ्यम् मह्यम् तत्र ममेत्यत्र शीस्मैस्मातो न भवन्ति । अन्यलोपे तु प्रतिविधेयाः स्युः । न चामोऽम्विधिवैयर्थ्यम् । आदिष्टत्वेन यत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् । मान्तयोः युष्मम् अस्ममित्वादौ श्रवणार्थत्वाच्च । न च नाप्राप्त्या बाधः शेषे लोपात्प्रागेषामप्राप्तेः । तदन्तविधिरन्वेष्यते इत्याह—परमत्वमिति । कर्मधारयोऽयम् । युष्मदस्मदोश्च सर्वं कार्यं रूपाश्रय नार्थाश्रयम् तेन गौणयोरपि भवतीत्युदाहरति अतित्वमिति । स्वामतिक्रान्त इति विग्रहे “अस्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) इति प्रादिसमासा ।

युवावाविति । द्विवचन इत्यर्थनिर्देश इति । नेदं पारिभाषिकस्य ग्रहणम् किं तद्व्यर्थग्रहणम् । उक्तिर्वचनम् द्वयोर्वचनं यस्मिन् तस्मिन् द्व्यर्थमिधानविषये वर्तमानयोरिति यावत् तदाह—द्व्यर्थवाचिनोरिति । एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते । अन्यथा द्वित्वे इत्येव वाच्यम् विभक्तावित्याधिकाराद् द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यामित्यर्थः स्यात् । अर्थग्रहणप्रयोजनं च स्वयमेव वक्ष्यति । समस्यमान इत्यादिना ।

१. गाराश्रययादिवदिति क० पु० ।

२. देति नास्ति ख० पु० ।

३. रेखाङ्कित नास्ति क० पु० । ख० पु० इत्यनुसारेण पठ्यते ।

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ७।२।८८ ॥

प्रथमाद्विवचने परे युष्मदस्मद्वोराकारोऽन्तादेशः स्याद् भाषायाम् । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्य किम् । साकचकस्य मा भूत् । युवकाम् । आवकाम् ।

यूयवयौ जसि ॥ ७।२।९३ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य यूयवयौ स्तो जसि । शेषे लोपः । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् ।

त्वमावेकचने ॥ ७।२।९७ ॥

एकवचन इत्यर्थनिर्देशः । एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तः ।

प्रथमायाश्चेति । ओङि भाषायामित्येव सिद्धे गुरुनिर्देशकरणं वैचित्र्यार्थम् । भाषायामिति किम् । यूवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे । आदेशार्थं वचनम् । युवामित्यादौ “ङे प्रथमयोरम्” [७।१।७८] इत्यमादेशे कृतेऽन्मदेश इति निषेधाद् यत्वात्त्वयोर-प्रवृत्तौ शेषे लोपः प्राप्नोतीत्यास्वमेतद्विधीयते । मपर्यन्तस्य किमिति । समुदाययोरप्यादेशे आदेशान्मप्यदन्तत्वेन दोषाभावात् किं मपर्यन्तस्येत्यधिकारेणेति प्रश्नः । साकचकस्य मा भूत् । अन्यथा युवकामिति “अव्ययसर्वाऽम्नामकच् प्राक् टेः” [५।३।७१] इति प्रातिपदिकस्य टेः प्रागकचि कृते युष्मकद् अस्मकद् इति समुदायस्य युवावौ स्माताम् ततश्चाकच् न श्रूयेतेत्यर्थः । इह च त्वया मयेति समुदायस्य त्वमयोः कृतयोः “योऽचि” [७।२।८२] इत्यकारस्य यत्वे त्वया म्येत्यनिष्टं रूपं स्यादित्यादि प्रयोजनम् । मान्तस्येत्यपि सिद्धे पर्यन्तग्रहणस्य प्रयोजनमग्रे वक्ष्यामः ।

यूयवयाविति । यूयमिति । मपर्यन्तस्यादेशे शेषे लोपः अमि पूर्वत्वम् । परमयूयमिति तदन्तस्य । अतियूयमिति । गीणत्वे सर्वसंख्यत्वेऽप्युदाहरणम् । अत्र शेषे लोपेऽन्यलोपे सति जसः शी न भवति । “ङे प्रथमयोरम्” [७।१।७८] इत्यत्र मकारान्तरस्यापि प्रश्लेषान्मकारान्त एवावशिष्यते न विक्रियते इति व्याख्यातम् । एतेन स्मै व्याख्यातः ।

त्वमाविति । एकवचन इत्यर्थनिर्देश इति । “युवावौ द्विवचने” [७।२।९२] इत्यनेन व्याख्यातमेतत् । तेन न पारिभाषिकस्य ग्रहणमित्यर्थः । विषयसप्तमां चैवमित्याशयेनाह एकार्थवाचिनोरिति । द्वितीयमायं विभक्तेरादिष्टत्वाद्भासमात्वं विधीयते ।

द्वितीयायां च ॥७।२।८७॥

द्वितीयायां परतो युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । त्वाम् ।
माम् । युवाम् । आवाम् ।

शसो न ॥७।२।२९॥

युष्मदस्मदभ्यां परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोऽपवादः ।

आदेः परस्य ॥१।१।५४॥

संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान् । अस्मान् ।

योऽचि ॥७।२।८९॥

युष्मदस्मदोर्थाकारोऽन्तादेशः स्यादनादेश अजादौ परे । त्वया ।
मया ॥

शसो नेति । नेत्यविभक्तिको निर्देशः । तथा “ङे प्रथमयोरम्” [७।१।७८]
इति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्याम प्रतिषेध इति भाष्ये शङ्कितम् । अमोऽपवाद इति । ‘ङे
प्रथमयोः [७।२।७८] इति प्राप्तस्य । न च शसोऽमादेशे सत्यपि “द्वितीयायां च”
[७।२।८७] इत्यात्वे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्णत्वे दीर्घे च कृते “तस्माच्छसो नः
पुंसि” [६।१।१०३] इति नत्वे च युष्मान् अस्मानिति सिद्धत्येवेति किमनेनेति
वाच्यम् । अमि पूर्वेण सवर्णदीर्घत्वस्य बाधितत्वादलिङ्गत्वाच्च । १ सलिङ्गत्वेऽपि
स्त्रीनपुंसकयोश्च नैव सिद्धयति युष्मान् अस्मान् ब्राह्मणीः कुलानि चेति ।

योऽचीति । अचीति किम् युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । यदि तु “युष्मदस्मदो
रनादेश” [७।२।८६] इत्यत्र “रायां हलि” [७।२।८५] इत्यतो हलीत्येतदनुवर्तते
तदाऽवीत्येतच्छक्यमकर्तुम् । हलादावात्वमपवादो भविष्यति परिशेषाद् यत्त्वमच्ये-
वेति । अनादेश इति किम् । त्वत् । मत् । “पञ्चम्या अत्” [७।१।३१] इत्यादादेशः
त्वया मयेति टायां मपर्यन्तस्य त्वमयोः अतोऽगुणे शेषे लोपे प्राप्तेऽनेन यत्त्वं दकारस्य ।

१. प्रथमयोम् इति क० पु० ।

२. सलिङ्गत्वमिति क० पु० ।

३. परिषादिनि क० पु० ।

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥७।२।८६॥

युष्मदस्मदोराकारः स्यादनादेशे हलादौ परे । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

तुभ्यमहौ डयि ॥७।२।९५॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमहौ स्तो डयि । अमादेशः शेषे लोपः । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

भ्यसोऽभ्यम् ॥७।१।३०॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य भ्यसो भ्यस् स्यात् । शेषे लोपः । “अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्” [प० ९३] तेन एत्वं न स्यात् । अभ्यमित्ययमादेशो वा । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

युष्मदस्मदोरिति । अजादौ यत्वं विहितमित्यात्वं हलादावेव पर्यस्यति । यद्वा “रायो हलि” [७।२।८५] इत्यतो हल्ग्रहणमनुवर्तते इत्याशयेनाह—हलादौ पर इति । यद्येवं किमनादेशग्रहणेन न ह्यादेशो हलादिभिस्त । नन्वयमस्ति “भ्यसोभ्यम्” [७।१।३०] इति युष्मभ्यमिति । येषां त्वयमभ्यमादेशस्तेषां “योऽचि” [७।२।८९] इत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशग्रहणम् । तुभ्यमह्याविति । अमादेश इति । “ङे प्रथमयोरम्” [७।१।२८] इत्यनेन । परमतुभ्यमिति । तदन्तस्योदाहरणम् । अतितुभ्यमिति गौणस्य सर्वसंख्यस्य च ।

भ्यसोऽभ्यमिति । ननु युष्मद् भ्यस् इति स्थिते भ्यसो भ्यमादेशे शेषे लोप इत्यन्तलोपे च कृते “बहुवचने भल्येत्” इत्येत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—अङ्गकार्य इति अङ्गान्त्यस्यैकस्मिन् कार्ये वृत्ते पुनरपरमङ्गान्त्यकार्यं न प्रवर्तते । अतश्चात्र शेषे लोपेऽङ्गान्त्यकार्ये कृते पुनरपरमङ्गान्त्यकार्यमेत्वं न स्यादित्यर्थः । एतच्च निष्ठितस्य “अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः” इति परिभाषासिद्धमुक्तम् । तदर्थस्त्वङ्गे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं कार्यं तस्मिन् अङ्गकार्ये कृते सति पुनरुत्तरकालमपरस्य कार्यस्य वृत्तौ^१

१. पुनर्वृत्ताववि निष्ठितस्येति क० पु० ।

एकवचनस्य च ॥ ७१।३२ ॥

आभ्यां परस्य पञ्चम्येकवचनस्य अत् इत्यादेशः स्यात् । त्वत् ।
मत् । युवाभ्याम् । अवाभ्याम् ।

पञ्चम्या अत् ॥ ७१।३१ ॥

आभ्यां परस्य पञ्चम्या भ्यसोऽत् स्यात् । यूष्मत् । अस्मत् ।

तवममौ डसि ॥ ७१।९६ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो डसि ।

प्रवृत्ती प्राप्तायां तस्याविधिरविधानम् । तदङ्ग-परिनिष्ठितं परिसमाप्तं द्वितीयकार्य-
मन्तरेणापि तावतैवप्रयोगार्हं भवति तादृशस्याङ्गस्याविधिरित्यर्थः । निष्ठितस्येति
किम् । द्वाभ्याम् । आभ्याम् । त्यदाद्यस्वे कृते पुनः दीर्घोऽपि भवति तमन्तरेण प्रयोगा-
नर्हत्वात् । निष्ठितस्य दुर्ज्ञानत्वादपरितुष्यन्नाह—अभ्यमित्यादेशो वेति । शेषे लोपष्टिलोप
इति पक्षेऽप्यवश्यमभ्यमेव विधेयः । तेनैत्वमपि परिहरिष्यत इत्यर्थः । एत्वमित्युप-
लक्षणम् । “सुपि च” [७।३।१०२] इति दीर्घस्यापि । युष्मभ्यमिति । अभ्यमिति पक्षे
शेषे लोपेऽन्यलोपे कृते “अतो गुणे” [६।१।६७] इति पररूपम् । सवर्णदीर्घं स्तु न भवति
एत्वनिवृत्त्याऽकारोच्चवारणस्य चरितार्थत्वात् ।

एकवचनस्येति । डसेश्चेति सिद्धे एकवचनग्रहणं वैचित्र्यार्थम् ।

पञ्चम्या इति । भ्यसोऽपवादः^१ । युष्मदस्मदभ्यामिति । शित्करणं सर्वादेशार्थम् ।
अन्यथा हि आदेः परस्व [१।१।५४] इत्यादेरेव स्यात् । न च वैयर्थ्यम् । आदेशव्य-
पदेशेन यत्त्वनिवृत्त्यर्थत्वात् “सर्वे सर्वपदादेशाः” इति न्यायात् । अत्र प्राञ्चः ।
यदा शेषे लोपोऽन्यस्य लोपस्तदा स्यादेशो प्राप्ते इदं वचनमिति । मदसत् । अशादेश-
प्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशाप्रसक्तेः । उत्तरकाले तु प्रसक्तस्य नानेन
निवृत्तिः शक्या । न चाशो विधिवैयर्थ्यम् । आदेशव्यपदेशेन शेषे लोपार्थत्वात् ।
तस्यादशित्यत्र “अतो गुणे” पररूपेण द्वितीयस्याऽप्यकारस्य प्रक्षेपादकाररूप
एवाश् भवतीति न विक्रियते इति व्याख्यानात्स्यादेशाभाव इति ज्ञेयम् । परमतवेति ।
तदन्तर्विधेरुदाहरणम् । अतितवेति^२ । गौणत्वं सवसंख्ययोः । आभि सुटि कृत इति ।
नन्वाकमादेशात्पूर्वमनादेशत्वाद् “योऽच्चि” [७।२।६८] इति यत्वेन भाव्यम् ।

१. भ्यसोऽपवाद इति क० पु० ।

२. अतिसुतवेति क० पु० ।

युष्मदस्मद्भ्यां डसोऽश् ॥ ७।१।२७ ॥

आभ्यां डसः स्थानेऽश् स्यात् । श इत् । तव । मम । परमतव ।
परममम । अतितव । अतिमम । “योऽचि” [७।२।८९] युवधोः ।
आवयोः । आमि सुटि कृते ।

साम आकम् ॥ ७।१।३३ ।

आभ्यां सुट्सहितस्याम आकं स्यात् । युष्माकम् । अस्माकम् ।
त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ।

“समस्यमाने द्वयेकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत् स्तो युवावौ त्वमौ चन ॥ १ ॥

सुजस्डेडस्सु परतः आदेशाः स्युः सदैव ते ।

त्वाहौ यूयबयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥

ततश्च शेषे लीपाभावादवर्णादिनि विधीयमानः सुट् कथं पूर्वं क्रियते । सत्यम् ।
आम एव केवलस्यायं विधीयते सुटो ग्रहणं तु भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम् । कृते हि
शेषे लोपेऽकारान्तत्वात्^१ प्राप्नोति । सोऽपि साम इति ससुट्कस्य स्थानित्वेन
निर्देशसामर्थ्यान्नित्यत इत्येतावत् । एवञ्च सुटि कृत इति “आदिकर्मणि निष्ठा”
[वा०] “आशंसायां भूतवच्च” [३।३।१३२] इति । आशंसायां तेन कर्तुमारब्धे
सति भाविन्याशंसिनि सतीति वा व्याख्येयम् । सुट्सहितस्येति । निवृत्तिरपि सुटो
निवृत्तिपरा न त्वत्र तद्विशिष्टस्य स्थानित्वं विवक्षितम् चक्रकप्रसङ्गादिति बोध्यम् ।
आकमिति दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्यथा हि “अतो गुरो” [६।१।६७]
इति पररूपं स्यात् । न चैवमकारोच्चारणम् व्यर्थम् । अभ्यमिवैस्वनिवृत्त्यर्थत्वात् ।

युष्माकमिति । युष्मद् आमिति स्थिते आकमादेशः । शेषे लोपः । ततः प्राप्तस्य
सुटः साम इति निर्देशसामर्थ्यान्नित्युक्तिः । सवर्णदीर्घः । त्वयोति । त्वमयोः कृतयोः
“योऽचि [७।२।८९] इति यत्वम् । आत्वम् । “युष्मदस्मदोरनादेशे” [७।२।८६]
इत्यनेन । इहे “युवावौ द्विवचने” [७।२।९७] इत्यादौ द्विवचनैकवचनयोरित्यर्थ-

एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वभावापि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

द्वये कसंख्यः समासार्थो बहुर्थे युष्मदस्मदी ।

तयोरद्वये कतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ च न ॥ ४ ॥

त्वां मां वाऽतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् ।
अतिमाम् । अतियुयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् २ । अतिमाम् २ ।
अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् ।

निर्देश^१ इति यद् व्याख्यातम् तत्र कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन पारिभाषिकस्य ग्रहणं
युक्तमपहाय यौगिकस्य ग्रहणे प्रयोजनं दर्शयितुमाह—समस्यमान इति चतुःश्लोक्या ।
समस्यमाने समासावयवभूते युष्मदस्मदी द्वेधकत्ववाचिनी द्वित्वमेकत्वं वा बदतश्चेत्
समासार्थो विशेष्यम् सोऽन्यसंख्यश्चेत् युष्मदस्मदर्थगतसंख्याविरुद्धसंख्यायुक्तश्चेत्
तदा यथाक्रमेण युवावौ^२ त्वमौ च भवतः । एतदुक्तं भवति यत्र समासे युष्मदस्मदी
द्वित्वविशिष्टमर्थं प्रतिपादयतः समासस्त्वेकवचनम् बहुवचनं वा भवति तदापि
युवावौ भवतः । यदा युष्मदस्मदी^३ एकत्वविशिष्टमर्थं प्रतिपादयतः समासात्तु^४
विशेष्यसंख्यावशात् द्विवचनं बहुवचनं वोत्पद्यते तदापि त्वमौ भवत इत्यर्थग्रहणमा-
श्रीयते । त्वामतिक्रान्ताभ्यामतिक्रान्तैर्वाऽतित्वाभ्याम् अतित्वाभिरिति । एकवचन
इति प्रत्ययग्रहणे तु न स्यात् द्विवचनबहुवचनपरत्वात् । यद्येवं सुजसृङ्ङे स्वपि
युष्मदस्मदोद्वेद्यर्थत्वे युवावौ—एकार्थत्वे त्वमौ स्यातामर्थग्रहणादित्याशङ्क्य-परिहरति
सुजसिति । सुजसृङ्ङेऽसु एतेषु चतुर्षु परेषु ये विहिता आदेशास्ते सदैव सर्वसंख्य-
त्वेऽपि युष्मदस्मदोः स्युरेव । किं ते आदेशा इत्याह—त्वाहाविति । “त्वाहौ सी”
“यूयवयो जसि” तुभ्यमह्यौ ङयि” “तवममो ङसि” इति क्रमेणान्वयः ।

नन्वर्थमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद् युवावादिभिरेते बाध्यन्ताम् । न चैषां
विधिवैयर्थ्यम् बह्वर्थयोः सावकाशत्वादित्याशङ्क्य विपर्ययमाह एते इति ।

१. इत्यादौ द्विवचन इत्यर्थनिर्देश इति क० पु० ।

२. युवावौ इति क० पु० ।

३. युवावस्मदी इति क० पु० ।

४. समासस्तु इति क० पु० ।

त्वाहादयः । स्वके विषये सुजस्र्ङ्ङस्सु परतः युवावौ कर्मभूते बाधन्ते । तत्र हेतुमाह—
 परत्वादिति । “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” [१।४।२] इति वचनादित्यर्थः । यत्तूक्तम्
 अन्तरङ्गाः युवादय इति तन्न । विभक्ताचित्यधिकाराद् विभक्त्याश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वस्य
 तुल्यत्वात् । नन्वेवं बाध्येते^१ नाम युवावौ त्वमौ तु तेभ्योऽपि परौ तौ कथं तैर्बाध्येत
 इत्यत आह—त्वमावपीति । परावप्येती पूर्वैरप्येतैर्बाध्येते । कुतः इत्यत आह—
 पूर्वैति । “विप्रतिषेधे पर” [१।४।२] मित्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वादित्यर्थः ।
 एवमर्थग्रहणप्रयोजनमुक्त्वा पारिभाषिकग्रहणे व्यतिरेकमुखेन दोषमाह—
 द्वेषकसंख्य इति । यदा युष्मदस्मदी बह्वर्थे बहुत्वविशिष्टार्थवाचिनी समासार्थस्तु
 द्विसंख्य एकसंख्यो वा तदा द्विवचनपरत्वेऽपि युवावौ न स्तः । एकवचनपरत्वेऽपि
 त्वमौ न स्तः । कुतो न स्त इत्यत्र हेतुमाह—तयोरिति । तयो युंस्मदस्मदोद्वित्वैकत्व-
 वाचित्वाभावात् । अद्वयार्थत्वाद् युवावौ न । अनेकार्थत्वाच्च त्वमौ न । अतोऽर्थ-
 ग्रहणमाश्रीयते । पारिभाषिकस्य तु ग्रहणे स्यादतिप्रसङ्ग इति भावः । तदुक्तम्
 कात्यायनेन “त्रिचतुर्युष्मदस्मदग्रहणेऽप्यर्थवद्ग्रहणं शब्दविशेषणमिति^१ । तत्र
 गुणीभूतयोयुंष्मदस्मदौरेकार्थत्वे उक्तन्यायानुसरणोदाहरणान्याह—त्वां मामिति
 क्रान्त इति विग्रहे इति । अतित्वम् अत्यहमित्यादेः समासस्यार्थबोधके एवं विधे वाक्ये
 सति रूपाणि वक्ष्यन्ते इति शेषः । अतित्वमिति । “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया
 [वा०] इति तत्पुरुषः । स्वरूपाश्रयत्वाद् गौणत्वेऽपि विभक्तेरमादेशः । एकार्थ-
 त्वेऽपि त्वमौ बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन त्वाहौ । शेषं पूर्ववत् । द्विवचनपरत्वेऽपि
 द्वयर्थत्वाभावाद् युवावौ न । एकार्थत्वात् त्वमावेव भवतः । एवं सर्वत्रोक्तम् ।
 अतित्वाकमिति । “साम आकम्” [७।१।३३] इत्यत्र सुङ्ग्रहणं भाविसुङ्निवृत्त्य-

-
१. महाभाष्येऽप्युक्तम् “यद्यपि समास एकार्थो वा भवति बह्वर्थो वा भवति द्वयर्थे च
 युष्मदस्मदी भवत एव युवौ । विमविशेषेण नेत्याह—“युयवयौ जसि” ‘त्वाहौ सौ’
 “तुभ्यमहौ जसि” ‘तवममो जसि’ इत्येतान् विधीन् वर्जयित्वा तथा च यद्यपि
 समासो द्वयर्थो भवति बह्वर्थो वा एकार्थे युष्मदस्मदी भवत एव त्वमौ ताने
 व विधीन् वर्जयित्वा इति ।
-

अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिभाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् ।
 भ्यामि प्राग्वत् । भ्यसि डसिवत् । अतित्वत् । अतिमत् । अतितव ।
 अतिमम । अतित्वयोः अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् ।
 गौणतायामसर्वनामस्थानत्वेन सुडभावात् "साम आकम्" [७।१।३३]
 इत्यस्याग्रवृत्तेः "योऽचि" [७।२।८९ इति यकार इति केचित् ।
 अतित्वयाम् । अतिमयाम् । अतित्वयि । अतिमयि । ओसि प्राग्वत् ।
 अतित्वासु । अतिमासु ।

धर्मित्पुक्तम् । तेन केवलस्यैवामः आकम् विधीयते । ततश्चात्र गौणत्वेनासर्वनाम-
 त्वात्सुडभावेऽप्याकम् भवति । तथा च भाष्ये साक्षादुदाहृतमतित्वाकम्^१ ।
 अतिमाकमिति ।^२ मतान्तरमाह—गौणतायामिति । अयं भावः सामीति यद्यपि
 सुङ्ग्रहणं न स्थानिविशेषणं बाधात् । तथाप्युपलक्षणन्तु भवति । तेन यस्यामः
 सुङ्ग्रेऽपि भावी तस्यैवामः आकमा भवितव्यम् न चेतत्तत्र^३ गौणत्वे संभवती
 त्याकम् न प्रवर्तते । न च समुदायनिर्देशेऽपि विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वा विहाय
 तृतीयः प्रकारोऽस्ति । न च सुडामोः^४ पृथक् स्थानित्वमिह निदिश्यते चशब्दस्य
 द्विवचनस्य वाऽभावात् । यदि तु स् च आम् चेति समाहारद्वन्द्वो व्याख्यायेत
 योग्यतावलाच्च सूशब्देन सुडेव गृह्येत तथापि यदि सुङ्ग्रहणमन्वाचयशिष्टन्तः
 समासो न प्राप्नोति । समुच्चयान्वाचययो^५ न समासोऽस्त्यसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाण-
 त्वात् । अन्यत्र तु साहित्यविवक्षया केवलस्यामोऽप्रसक्तेरिति । इदानीं गुणभूतयो-
 र्द्व्यर्थत्वे उदाहरति युवामावां वाऽतिक्रान्त इत्यादि । अत्रापि पूर्वेषु मुजसुडेऽसु
 त्वाहाद्यादयः^६ । अन्यत्र सर्वत्र द्व्यर्थत्वाद् युवावावेव न त्वमो । अतियुवाकम् ।

१. मतान्तरपदेन दुर्गसिंहादीनां मतं गृह्यते । तथा च दुर्गसिंहवृत्तावुक्तम् । सामिति
 किम् । अतित्वयाम् । अतिमयामिति ।

१. अतित्वकमिति क० पु० ।

२. तच्चैतरेति क० पु० ।

३. सुडामो इति क० पु० ।

४. समुच्चयान्वाचययोरिति क० पु० ।

५. त्वाहाद्यादयः इति क० पु० ।

युवामावां वाऽतिक्रान्त इत्यत्र सुजसुडेडस्सु प्राग्वत् । औ अम् औट्सु
 वा अतियुवाम् ३ । अत्यावाम् ३ । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया ।
 अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवावभिः ।
 अत्यावभिः । भ्यसि । अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । डसिभ्यसोः ।
 अतियुवत् । अत्यावत् । ओसि । अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् ।
 अत्यावाकम् । अतियुवयाम् । अत्यावयाम् इति केचित् । अतियुवयि ।
 अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान् वाऽतिक्रान्त इत्यत्र
 सुजसुडेडस्सु प्राग्वत् । औअम्औट्सु अतियुष्माम् ३ । अत्यस्माम् ३ ।

अतियुवयामिति । पूर्ववदाकम् विकल्पः । बह्वर्थयोस्तु तयोरुदाहरति^१—युष्मानस्मान्वेति ।
 अत्रापि सुजसुडेडस्सु त्वाहाद्यादयः । अन्यत्र तु न युवावो न त्वमो बह्वर्थत्वात् ।

अत्र मान्तस्येत्येव सिद्धेऽस्मिन् यत्परिग्रहणं कृतमवधिद्योतनार्थं तन्मान्ते
 मा भूत् यदा तदेति वचनात् । यदा युष्मदस्मदी तत्करोतीति णिचि टिलोपे मान्ते
 भवतस्तदा प्रकृत्यादेशाः मान्तयोर्न सम्भवन्तीत्येके^२ । भवन्तीत्यपरे । अत्र ये मन्यन्ते
 भवन्तीति तन्मतेनोदाहरणानि । त्वां मां वाऽऽचष्टे इति विग्रहे “तत्करोति तदा-
 चष्टे” [वा०] इति णिचि “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” [७।२।६८] इति त्वमयोः
 “प्रकृत्यैकाच्” [६।४।१६३] इति प्रकृतिभावादसति टिलोपे ‘अत उपधायाः’
 [७।२।१।६] इति वृद्धौ त्वादयति मादयतीति भवति । ये “त्वङ्गवृत्ते पुनवृत्ताः
 वविधिः” [थ० ६३] निष्ठितस्येति^३ वचनात् वृद्धयभावमाहुः तेषां त्वदयति
 मदयतीति भवति ।

ततः क्विपि णिलोपे कृदन्तत्वात् स्वादिषु मपर्यन्ताभावात् “त्वाहौ सौ”
 [७।२।१३] इत्यादेशाप्रवृत्तौ सोरमादेशे शेषे लोपे च कृते वृद्धिपक्षे त्वाम् ५ । माम् ५ ।
 त्वान् । मान् । त्वया । मया । त्वाभ्याम् । माभ्याम् । त्वाभिः । माभिः । त्वाम् । माम् ।
 त्वाभ्याम् माभ्याम् त्वाभ्यम् । माभ्यम् । टिलोपपक्षे तु त्वभ्यम् । मभ्यमित्यपि । त्वात्
 मात् । त्वाभ्याम् । माभ्याम् । त्वात् । मात् । त्वा । मा । त्वायोः । मायोः । त्वाकम् ।

१. बहुर्थस्तु क० पु० ।

२. भवन्तीत्येके इति क० पु० ।

३. निर्दिष्टं तदस्ति क० पु० ।

अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ ।
 अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि ।
 अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । डसिभ्यसोः । अतियुष्मत् २ । अत्यस्मत् २ ।
 ओसि । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् ।
 अतियुष्मयाम् । अत्यस्मयामिति केचित् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि ।
 अतियुष्मासु । अत्यस्मासु । शेषं प्राग्वत् ।

माकम् । त्वायि । मायि । त्वायोः मायोः । त्वासु । मासु । वृद्ध्यभावे तु त्वम् । मम् ।
 त्वाम् । माम् । त्वाम् । माम् । त्वाम् । माम् । त्वान् । मान् । त्वया । मया ।
 त्वाभ्याम् । माभ्याम् । त्वत् । मत् । त्वाभ्याम् । माभ्याम् । त्वत् मत् । त्व । म ।
 त्वयोः मयोः । त्वाकम् । माकम् । त्वयि । मयि । त्वयोः । मयोः । त्वासु । मासु ।

यदा तु युवामावां वाऽचष्टे इति एिच् क्रियते तदा विभक्त्यभावाद् युवावयो
 रभावः । एकार्थत्वाभावाच्च “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” [७।२.६८] इति त्वमयोरप्यभाव
 इति युष्मदयोरप्ययतीति भवति । ततः को एिलोपे विभक्तिषु युवावो सर्वत्र । “त्वाहो
 सो” [७।२।६४] इत्यादिविषये च त एव भवन्ति । तेन त्वम् । अहम् । युवाम् ।
 आवाम् । यूयम् । वयम् । युवाम् । आवाम् । युवान् । आवान् । युवया । आवया । युवा
 भ्याम् । आवाम्भ्याम् । युवभ्यम् । आवभ्यम् । युवत् । आवत् । युवाम्भ्याम् आवाम्भ्याम् ।
 युवत् । आवत् । तव । मम । युवयोः । आवयोः । युवाकम् । आवकम् । युवयाम् ।
 आवयाम् । युवयि ^१ । आवयि ^२ युवयोः । आवयोः । युवासु । आवसु । ये तु मान्त-
 योरादेशान्तेच्छति । तेषां सी शेषे लोपपक्षे युवम् असम् इति भवति ।

पक्षान्तरे तु युष्मम् । अस्मम् इति । यदाऽपि युष्मानाचष्टे इति विगृह्य लो
 टिलोपे विभक्त्यस्तदा बहुवृत्त्वाद् युवावयोस्त्वमयोश्चाप्रवृत्तौ शेषे लोपे युष्म असम् ।
 लोपाभावे युष्मम् । अस्मम् । त्वाहयोः । त्वम् अहम् । द्विवचनादौ युवाम् । आवाम् ।
 यूयम् । वयम् । युवाम् । अस्माम् । युवान् । असान् । युव्या । अस्या । युवाम्भ्याम् । युवाम्भिः ।

१. यूययि आवययेति क० पु० ।

२. युवयोराभ्योरित्यपि क० पु० ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ ॥८१॥२०॥

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिद्विचनान्तयोः क्रमाद्
वां नौ इत्यादेस्तः ।

तुभ्यम् । मह्यम् । युष्मभ्याम् । असाभ्याम् । युष्मभ्यम् । असभ्यम् । लोपाभावे युष्मभ्यम् ।
अस्मभ्यम् ।^१ स्वभादेशपक्षे शेषे लोपे जस्त्वादौ युङ्भ्याम् । स्वत्वयोः आभ्यामित्यपि ।
मान्ते शेषे लोपमनिच्छता युष्मभ्यम् । संयोगान्तलोपोऽपि नास्ति भल इत्यनुवृत्तेः ।
हसौ युषत् । असत् । युष्मद् अस्मद् इति वा । युष्मभ्यम् । असाभ्यम् । युषत् ।
असत् । युष्मदस्मदिति वा । तव । मम । युष्योः । अस्थोः । युषाकम् । असाकम् ।
युष्याम् । अस्याम् । इति । युष्यि । अस्यि । युष्योः । अस्थोः । युषासु । असासु ।
इत्याद्याकरादनुसन्धेयम् । प्राक्रियाव्युत्पत्त्यर्थन्तु दिङ्मात्रं दर्शितम् ।

युष्मदस्मदोरिति । “पदस्य” [८१।१७] “अदात्” [८१।१०] “अनुदात्तं
सर्वमपोदादौ” [८१।१८] इति सूत्रत्रयानुवृत्तम-भिप्रेत्याह-पदादित्यादि । पादः
श्लोकस्य चतुर्थो भागः । ऋक्स्तृतीयः । क्विद्द्वितीयोऽपि^१ । अनयो युष्मदस्मदोः
एकवचनयोरादेशान्तराणां वक्ष्यमाणत्वादिह षष्ठ्यादीनां द्विवचनमेव^२ परिशेषाद्-
गृह्यते इत्याह-षष्ठ्यादिद्विवचनान्तयोरिति । अन्तग्रहणात् सविभक्तिकयोरित्यर्थः ।
एवञ्च सर्वस्य पदस्येत्पधिकाराल्लभ्यते । स्थग्रहणं तु विभक्तौ श्रूयमाणायामेव यथा
स्यात् । युष्मत्पुत्र इति लुप्तायां मा भूदित्यर्थमिति वक्ष्यति ।

उक्तविधयोरिति । पदात्परयोपादादौ स्थितयोरित्यर्थः । प्रकृतत्वात्षष्ठ्यादीनामेव
बहुवचनं गृह्यते प्रत्ययग्रहणे च तदन्तग्रहणमिति व्याचष्टे षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयो-
रिति ।

तेभ्यावेकेति । पूर्वेण तुल्यं व्याख्यातम् । अत्र द्वितीयैकवचनान्तयोरिति तु
नोक्तम् “त्वामौ द्वितीयायाः” [८१।२३] इत्यस्यापवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

एते चादेशा अनुदात्तमित्यधिकारादनुदात्ता भवन्ति । लोके नातिप्रसिद्धत्वाद्
वृत्तौ तथा न व्याख्याताः । उक्तानादेशान् वचनक्रमेणोदाहरति-ब्रीहस्त्वामित्यादिना
श्लोकाभ्यामुदाहरणम् । सत्यामपि पादव्यवस्थायां पादादित्वं नास्तीति दर्शयितुम् ।

१. स्वभादेशपक्षे इति क० पु० ।

२. द्विवचनेवेति ख० पु० ।

बहुवचनस्य वस्नसौ ॥८॥१२१॥

उक्तविधयोरेवानयोः षष्ठाद्यादिवहुवचनान्तयोः वस् नस् इत्यादेशौ स्तः ।

तेमयावेकवचनस्य ॥८॥१२२॥

तादृशयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे इत्येतौ स्तः ।

त्वामौ द्वितीयायाः ॥८॥१२३॥

तादृग्विधयोरनयोद्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा इत्येतौ स्तः ॥

श्रीशस्त्रावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वाम पि नौ विभुः ॥१॥

सुखं वां नौ ददात्वोशः पतिवमिपि नौ हरिः ।

सोऽव्याढो नः शिवं वो नो दद्यात् सेव्योऽत्र वः स नः ॥२॥

श्रीशो लक्ष्मीशः । त्वा त्वामवतु मा मामप्यवतु-इह जगति । अत्र द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वां मामिति पदयोः पदात्परयोस्त्वामादेशौ । एवं परेष्वपि । दत्तादिति । आशिषि लोट् । ते तुभ्यम् मे मह्यम् अपि शर्म सुखं ददातु । अत्र तुभ्यम् मह्यमित्यत्र चतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे आदेशौ । स्वामीति । स हरिः ते तव मे ममपि स्वामी । 'स्वामीश्वराधिपति' [२।३।३६] इति षष्ठी । अत्र (तव^१ ममेति षष्ठ्येकवचनान्तयोः । इदानीं त्रिवचनान्तयोरुदाहरति पतिविति । विष्णुविभुः वां युवाम् नो आवामपि पातु रक्षतु । अत्र युवाम् आवामितिद्विवचनान्तयोः वां नो इत्यादेशौ ।) सुखमिति । ईशः सर्वेश्वरः । वां युवाभ्याम् । नो आवामभ्याम् सुखं ददातु । अत्र युवाभ्याम् आवामभ्याम् इति चतुर्थ्याः^२ द्विवचनान्तयोः । पतिरिति । हरिः श्रीकृष्णः । वां युवयोः । नो आवयोरपि पतिः । संबन्धे षष्ठी । अत्र युवयोरावयोरिति षष्ठीद्विवचनान्तयोः । इदानीं बहुवचनान्तयोर्वस्नसौ । सोऽव्यात् स हरिः वो युष्मान् नोऽस्मान् अव्यात् । अत्र युष्मानस्मानिति द्वितीयाद्विवचनान्तयोर्वस्नसौ । शिवमिति । स इत्यपेक्ष्यते वो युष्मभ्यम् । नो अस्मभ्यम् शिवं कल्याणं दद्यात् । प्रार्थनायां लिङ् । अत्र युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् इति चतुर्थीबहुवचनान्तयोः ।

१. कोष्ठकान्तर्गतः क० पु० नास्ति ख० पु० इत्यनुपारेण लिखितः ।

२. चतुर्थीद्विवचनान्तयोरिति ख० पु० ।

सेव्य इति । सह्रिः अत्र जगति वो युष्माकम् नः अस्माकम् सेव्यः सेवितुमर्हः ।
 “अर्हो कृत्यतृचश्च” [३।३।१६] इत्यर्थे ण्यत् । “कृत्याना कर्तरि वा” [२।३।७१]
 इति कर्तरि षष्ठी ।

अत्र युष्माकमिति षष्ठीबहुवचनान्तयोः । अत्र वार्तिकम् “समानवाक्ये
 निघातयुष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः” [वा०] । तेनायं दण्डो हरानेनात्रायं दण्ड
 इत्येतावदेकं वाक्यम् अस्तीति गम्यमानक्रियापेक्षया । हरानेनेत्यपरम् तत्रानेनेति
 सर्वनाम्ना परामृष्टस्य दण्डस्य करणत्वात् सत्यपि सामर्थ्ये हरेत्यस्य “तिङ्ङितिङ्ङः”
 [८।१।२८] इति निघातो न भवति भिन्नवाक्यस्थपदात्परत्वात् । तथा ओदनं पच
 तव भविष्यति ओदनं पच मम भविष्यतीत्यत्र पचेति पदात्परयोः युष्मदस्मदोस्तेमयो
 न भवतः । भिन्नवाक्यस्थत्वात् । नह्यस्माकं “अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति वाक्यलक्षणं
 प्रक्रियोपयोगि” । किं “तद्वाच्यतां साव्ययकारकं विशेषणम् इति परिभाषितम् ।
 तत्राख्यातमित्येकत्वविवक्षणादिहाख्यातभेदान्नैकवाक्यत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ।
 श्रीशस्त्वावतु मापीहेत्यादौ त्ववत्विति तिङन्तस्यैकस्यैव श्रवणात् तन्त्रेणैव युष्मदस्म-
 दोस्तेनान्वयान्नास्त्याख्यातभेद^२ इति समानवाक्यत्वाभावो नाशङ्कनीयः ।

१. तत्र वाक्यलक्षणम् लोके “सुसिङ्गन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकाश्वित्ता” इति ।
 कारकाश्वित्ता क्रिया चेत्तद् सुसिङ्गन्तचयो वाक्यमित्यर्थः । तत्र सुसिङ्गन्तचय इत्यत्र सुप्
 च तिङन्तश्च सुप्तिङन्तौ सुप् च तत्तिङन्तः सुप्तिङन्तः तयोरेकशेषं विधीय चयपदेन
 समासः । तेन सुवन्तचय, तिङन्तचय, सुबन्ततिङन्तचयेति त्रयाणां ग्रहणं बोध्यम् ।
 एतदेव लक्षणं सूत्रकारस्याप्यभिप्रेतम् । अत एव “तिङ्ङितिङ्ङः” [८।१।२८] इति
 सूत्रेऽतिङ्ग्रहणं चरितार्थम् । तदुक्तम् समर्थसूत्रे भाष्ये “आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्”
 इति । आख्यातपदेन क्रियाप्रधानं गृह्यते तेन त्वया शयितव्यमित्यादौ नाव्याप्तिः ।
 विशेषणं च साक्षात्परम्परया वा । जैनिनिसूत्रेऽपि “अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साक्षात्
 चेद्विभागे स्यात्” इत्युक्तम् । वार्त्तिककारेण त्वतिङ्ग्रहणं प्रत्याचवायेन “एकतिङ्
 वाक्यम्” इत्युक्तम् । एकतिङ्पस्यैकतिङन्तघटितमित्यर्थः । तेन ब्रूहि ब्रूहीत्यस्यापि
 वाक्यत्वं सुषट्मित्यन्यत्र विस्तरः ।

१. प्रक्रियोपयोगिकं तर्हि इति क० पु० ।

२. भेदद्वय इति क० पु० ।

पदात्परयोरिति किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु । मां पातु ।
अपादादौ किम् । युष्मान् रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णः सर्वदाऽवतु ।
स्थग्रहणाद् विभक्तिलोपे नन्ते स्युः । युवयोः पुत्रः युष्मपुत्रः । आवयोः
पुत्रोऽस्मत्पुत्रः ।

ननु "पदस्य" [८।१।१६] पदात् [८।१।१७] इत्यधिकारात्पदविधिरयम्
स च समर्थानामेवोचितः "समर्थः पदविधिः" [१।१।१] इति वचनात् । न च
शीशस्त्वैत्यनयोः सामर्थ्यमस्ति । एवं तेमेऽपीत्यादिष्वपि तत्कथमेतदुदाहरणमिति
चेत् । सत्यम् । तत एव समानवाक्याधिकारः क्रियतेऽप्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय ।
तेन यथा सत्यपि सामर्थ्ये श्रौदनं पच तव भविष्यतीत्यत्र भिन्नवाक्यत्वान्न भवति ।
एवं श्रीशस्त्वैत्यादावसत्यपि सामर्थ्ये समानवाक्यत्वनिबन्धनो भविष्यति । पदात्परयोः
किमिति । अपदादावित्येव सिद्धि^१ मन्यन्ते । वाक्यादौ मा भूत् । वृत्तनियमरहितः
पदसमूहो वाक्यमिह विवक्षितम् तदादौ स्थितस्य न पादादित्वमिति स्वाश्रयप्रसङ्ग इति
भावः । अतः पदात्परयोरित्युच्यते । यद्येवं तत एवापादादौ स्थितस्य न भविष्यति
तत्किमपादादिग्रहणेनेति पृच्छति—अपादादौ किमिति । युष्मानिति । अत्रापि गोविन्दो
युष्मानस्मान् रक्षतु इत्येकं वाक्यं कृष्णः सर्वदाऽवत्वित्यपरं वृत्तपूरणमात्रप्रयोजनम् ।
अन्यथा गोविन्दान्तमात्रस्यैकवाक्यत्वे समानवाक्यस्थत्वादेवादेशाप्रसक्तेः । अत्र
युष्मदः पदात्परत्वाभावेऽपि गोविन्दपदात्परस्यास्मदो^२ नसादेशः प्राप्नोति पादा-
वित्वात् न^३ भवति—इत्युत्तरम् ।

ननु युष्मदस्मदोः षष्ठोचतुर्थीद्वितीयानामिति^४ सूत्र्यताम् । ततश्च विशेषणं
तदन्तविधौ षष्ठ्याद्यन्तस्य युष्मदस्मदोः पदस्येतीयता सिद्धमिष्टं तत्किं स्थग्रहणेन ।
न हि तदन्तं तत्स्थत्वं व्यभिचरतीत्याशङ्क्य परिहरति—स्थग्रहणादिति । श्रूयमाण-
विभक्तिकयोरेवादेशः यथा स्युः लुप्तविभक्तिकयोर्मा भूवन्नित्येवमर्थं स्थग्रहणमित्यर्थः ।

१. सिद्धं मन्यन्ते इति क० पु ।
२. पदात्परत्वास्मदोऽनसादेश इति क० पु० ।
३. नेति क० पु० ।
४. द्वितीययोरिति क० पु० ।

अयं भावः तिष्ठतिरयमहानी वदन्ते यथा “समये तिष्ठ सुग्रीव” [रामा०] इति । तेन षष्ठाचतुर्थीद्वितीया अविजहंतोरेव युष्मदस्मदोरादेशोर्भवितव्यम् न तु विभक्तिलोपे । प्रत्ययलक्षणेनापि शास्त्रं कार्यं अतिदिश्यते न तु श्रवणम् । युवयोः पुत्र इति विग्रहप्रदर्शनमेकार्थत्वाभावेन “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” [७।२।१८] इति त्वमयोरविषयं बांगोश्च विषयं द्योतयितुम् ।

नतु समासादिवृत्तिषु सर्वत्राभेदेकत्वसंख्याऽस्ति तेन स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यलुक् समासो न भवति । अत एव राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति विग्रहे राजपुरुष इति नेष्यते इति सिद्धान्तितम् “पञ्चभ्याः स्तोकादिभ्यः” [६।३।२] इत्यत्र तत्कथमयं विग्रहः । सत्यमेतत् । किन्तु यत्र वृत्ती संख्याविशेष-बोधकं प्रमाणं नास्ति तत्रैवाभेदेकत्वसंख्याऽश्रीयते यथा राजपुरुष इति । नह्यत्र विभक्तौ निवृत्तायां^१ राजपदार्थे द्वित्वादिप्रत्यायकं किञ्चिदास्ति । यत्र पुनः संख्या-भेदगमकमर्थप्रकरणाद्यस्ति, भवति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तयोरपि वृत्तिः । अर्थसामर्थ्यात्^२ यथा मुद्गैः क्रीतो मोद्विकः । नह्येकेन द्वाभ्यां वा मुद्गाभ्यां क्रयणं सम्भवति । प्रकरणाद् यथा “भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः” इति ।

युष्मत्पुत्र इति । “षष्ठी” [२।२।८] इति समासे “सुपो घातुप्रातिपदिकयोः” [२।४।८१] इति लुक् । एतच्च इति युष्मत्पुत्रः कथयति । इत्यस्मत्पुत्रः कथयतीति वाक्यैकदेशानुकरणम् । तत्रेति पदात्परत्वादादेशप्रसङ्गः । यथाश्रुते तु पदात्परत्वा-भावादादेशाः^३ न भविष्यन्ति किं स्थग्रहणेन । यद्वा युष्मत्पुत्र एवास्मत्पुत्र इत्येकमिदं वाक्यम् । तत्र युष्मत्पुत्र इति पदात्परस्यास्मदो नस् प्राप्नोतीति प्रत्युदाहरणम् व्याख्येयम् ।

“युष्मदस्मदो विभाषाऽनन्वादेशो” इति वार्तिकमर्थतः पठति—एते इत्यादि । यद्यपि “सपूर्वायाः प्रथमायाः विभाषा” [८।१।२६] तत्रतत् पठ्यते । तथाप्य-विशेषेण विकल्पोऽयं विधीयते न तु सपूर्वाया एतद्विषय एव प्राप्तविकल्पोऽयमिति दर्शयितुमिहोपन्यासः । अत एव सपूर्वत्वाभावेऽपि विकल्पमुदाहरति—घाता ते तवेति । वाशब्दोऽत्र विकल्पफलितप्रयोगविकल्पप्रदर्शनार्थः । घाता तेऽपत्यमिति—प्रयोक्तव्यम्

१. निष्ठावामिति क० पु० ।

२. अर्थात् सामर्थ्यादिति क० पु० ।

३. भावादेशा इति क० पु० ।

नचवाहाहैवयुक्ते ॥ ८१।२४ ।

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः ।

आवयोर्युवयोश्चेशो हरिमामिव रक्षतु ॥

साक्षाद्योगेऽयं निषेधः युक्तयुक्ते तु न निषेधः । शिवो हरिश्च मे स्वामी ।

“एते वांनावाद्य आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्यः” [वा०] अनन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते तव वाऽपत्यम् । तस्मै ते हरये नमः ।

तवापत्यमिति वा प्रयोक्तव्यमित्यर्थे न तु तव वा ममेत्यर्थविवक्षया । तेन “नचवाह” [८१।२४] इति निषेधा नाशङ्कनीयः । अत्र चानन्वादेशत्वात् ते आदेशस्य विकल्पात्तवेत्यपि भवति । अनन्वादेशे तु नित्यमित्युदाहरति-तस्मै ते इति । अत्र युष्मच्छब्देन पूर्वनिर्दिष्टस्य पुनर्युष्मदैव वचनादन्वादेशः^१ ।

नचवाहेति । चः समुच्चये । वा विकल्पे । ह अह इत्यदभुते खेदे^२ च । एवेत्यवधारणे । चादिपञ्चकेति । पञ्चानां मध्येऽन्यतमेन योगे इत्यर्थः । युक्त इति नपुंसके भावे क्तः । योगश्चात्र युष्मदस्मदोरेवार्थद्वारको विवक्षितः । आवयोरित्यादि अत्र च शब्दः साक्षाद् युष्मदस्मदर्थयोः समुच्चयमाहेति वांनावी न स्तः । अत्र युवयोरित्येतदेवोदाहरणम् नत्वावयोरिति । उदात्परत्वाभावेनादेशाप्रसङ्गात् । मामेवेत्येवकारोऽस्मदर्थस्यावधारणमाहेति हरिपदात्परस्य आदेशो न भवति । अत्रावयोर्युवयोश्चेश इति हरेर्विशेषणं न पृथक् विधेयम् । अन्यथा गम्यमानास्त्यादितिङ्पेक्षयाऽयं^३ दण्डे हरानेनेतिवद् भिन्नवाक्यताशङ्क्येत । अत्र चादिषु पञ्चसु आद्यन्तयोरुदाहरणम् संदेशपतितानां^४ मध्यगानामप्युपल

१. वचनान्वादेशः क० पु० ।

२. खेदे चेति क० पु० ।

३. मानादिस्त्रयादादितिङ्पेक्षयाऽयं दण्ड इतिवदिति क० पु० ।

४. संदेशपतितानामिति क० पु० ।

पश्यार्थेऽक्षानालोचने ॥ ८११२५ ॥

अक्षाक्षुषज्ञानार्थेर्धातुभिर्योगे नन्वे स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । युक्त-
युक्तेऽपि निषेधः । भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आत्सेक्षते तु भक्तस्त्वा पश्यति
चक्षुषा ।

क्षणार्थम् । तेन युक्त्योर्वेक्षः युवयोरहेक्षः^१ इत्यूहेनोदाहरणं योज्यम् । ननु युक्तग्रहणं मनर्थ-
कम् न च वाहाहैवैरिति तृतीयानिर्देशेनापि युक्त्यर्थलभभात्तुल्यार्थैरित्यादिवदित्यत आह-
साक्षादयोगेऽयं निषेध इति । साक्षादव्यवधानेन यत्र युष्मदस्मदर्थगतान् समुदाय-
दीश्चादयो द्योतयन्ति तदा तैः सह तयोः साक्षाद् योगस्तत्रायं निषेध इत्यर्थः । तथो-
दाहृतमावयोरित्यादि । अस्य वशावर्त्यमाह-युक्तयुक्ते तु नेति । समुच्चोयमानाद्यर्थान्तर-
संबन्धित्वम् युक्तयुक्तत्वम् परम्परासंबन्ध इति यावत् । हरिश्च मे स्वामोति । हरश्चेति
शेषः । अत्र च शब्दो हरिहरगतसमुच्चयमाह ताभ्यां त्वस्मदः संबन्धो न समुच्चयेन
साक्षादिति युक्तयुक्तत्वमस्मदः । तत्र साक्षादयोगपराद् युक्तग्रहणात्परम्परायोगे न
निषेध इत्यर्थः ।

पश्यार्थेऽस्ति । दर्शनं पश्यः । अस्मादेव निपातनाद्भावे शः प्रत्ययः । “पाघ्नाध्वा”
[७।३८] इति पश्यादेशः । पश्येत्येथो^२ येषान्ते पश्यार्थाः । यदि तु पश्यतीति पश्यः
“पाघ्नाध्माघेट्टश” [३।१।१३७] इति कर्तरि षः क्रियेत ततो द्रष्टृर्थैरित्यर्थः
स्यात् । ततश्चानालोचनपर्युदासोऽनर्थकः स्यात् । नह्यालोचनार्थाः द्रष्टृर्थाः भवन्ति ।
आलोचनं चाक्षुषज्ञानं तस्य पर्युदस्तत्वाद् दृशिरिह ज्ञानमात्रे वर्तते इत्यालोच्याह-
अक्षाक्षुषज्ञानार्थैरित्यादि । युक्तयुक्तेऽपि निषेध इति । पूर्वत्र युक्तग्रहणेन ज्ञापितमेतत्
भवत्यन्यत्र युक्तयुक्तस्यापि ग्रहणमिति । अन्यथा मुख्यत्वात् साक्षादयोगे एव सिद्धम्
न तु परम्परायोगे, गौणत्वादिति भावः । भक्तस्तवेति । अत्र यष्मदो रूपेण योगः
रूपस्य तु ध्यायतिनेति न साक्षाद् योगः ।

१. युवयोरहेक्षः इति नास्ति क० पु० ।

२. पश्येत्येथो येषामिति क० ख० पु० ।

सपूर्वायाः प्रथमायाः विभाषा ॥८॥१॥२६॥

विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् परयोरन्वादेशोऽप्येते आदेशाः वा स्युः ।

“भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वा त्रायते स मा”

विशेष्यपूर्वं संबोधनेतरपूर्वं सम्बोधनं हित्वाऽन्यस्मात् संबोधनान्तात् परयोर्नैते आदेशा इति केचित् । देवास्मान् पाहि । नृहरे विष्णोऽस्मान् रक्ष सर्वदा । विशेष्यपूर्वात्तु हरे कृपालो नः पाहि । असम्बोधनपूर्वात्तु सर्वदा रक्ष देव नः । सुपात्-इ । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ।

सपूर्वाया इति । सह शब्दोऽत्र विद्यमानवचनः^१ सलोमक इति यथा । “तेन सह” इत्यत्र तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यति । तेन विद्यमानवचनस्यापि सदृशशब्दस्य समासः । “वोपसर्जनस्य” [६।३।८२] इति सदृशस्य सभावः । पूर्वेण पदेन विद्यमाना सपूर्वा तस्याः प्रथमाया इति च प्रत्ययग्रहणात्तदन्तर्विधिरित्यालोच्य।ह-विद्यमानपूर्वा-दिर्वादि । परयोरिति । प्रकृतत्वात् युष्मदस्मदोरिति संबध्यते ।

ननु किमर्थमिदमुच्यते “एते वान्नावादय आदेशा” इत्यविशेषोक्त्या विभाषयेव सिद्धेरित्याशङ्क्याह- अन्वादेशोऽपीति । अनन्वादेशो स विकल्प उक्तोऽन्वादेशोऽपि विकल्पार्थमिदं वचनमित्यर्थः । एते आदेशाः वान्नावादयः । भक्त इत्यादि । येन हरेस्त्वमहमपि भक्तस्तेन कारणेन स हरिस्त्वा मा च त्रायत इति योज्यम् ।^२ (यदि तु तेनेत्यनेन भक्तत्वं त्राणे हेतुत्वेन निर्दिश्येत ततः सापेक्षविधानात्तमेव तदिममितिवदन्वादेशो न स्यात् । प्रपञ्चितं चैतत् शब्दालङ्कारे) । न चैवं तेनेत्यस्य भिन्नवाक्यस्थत्वात् “सपूर्वाया” इत्यस्याभिवृत्तिः समानवाक्याधिकारस्य निषेधेऽप्रवृत्तेः । अत्र तेनेति पदं पूर्वं विद्यमानं ततः परं हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्य युष्मदस्त्वादेशो विकल्प्यते । तथा त्रायत इति पूर्वं विद्यमानं ततः स इति प्रथमान्तं ततः परस्यास्मदो मादेशो विकल्प्यते । अत्रोभयत्राप्वादेशाभावपक्षे त्वाम् मामित्यूहम् ।

विशेष्यपूर्वमिति । विशेष्यं व्यावर्तनीयं तत्पूर्वं यस्मात्संबोधनात् तथा संबोधनादितरसंबोधनम् यत्पदं तत्पूर्वं यस्मात्संबोधनात् तद्वित्वाऽन्यद् संबोधनं तस्मात्

१. विद्यमानवचन इति क० पु० ।

२. कौष्ठिकान्तर्गतः नास्ति क० पु० ।

पादः पत् ॥ ६।४।१३० ॥

पाच्छब्दस्य भस्य पदादेशः स्यात् । सुपवा । सुपदा । सुपाद्भ्या-
मित्यादि । अग्निमत्-द् । अग्निमथौ । अग्निमथः । हे अग्निमत्-द् ।
अग्निमथम् । अग्निमथो । अग्निमथः । अग्निमथा । अग्निमद्भ्यामित्यादि ।
प्राश्च इति स्थिते क्विनि कृते ।

पर्यारित्यर्थः । कचेत्संबोधनान्तादिति पाठः तत्र “संबोधने च” [२।३।४७] इति
विहिता प्रथमा संबोधनमित्युपचयंते कारणे कार्यारोपात् तेन तदन्तादित्यर्थः । तत्र
विशेष्यपूर्वं संबोधनान्यत्वं । विशिष्टव्यतिरेकात् त्रेधा । अपूर्वत्वेन, सपूर्वत्वेऽपि विशेषण-
पूर्वत्वेन, विशेषणविशेष्योभयभिन्नपदपूर्वत्वेन च । तत्राद्यस्योदाहरणम् देवास्मा-
निति । द्वितीयस्य नृहरे विष्णोऽस्मानिति । तृतीयस्य तु चेन्न मैत्र युवयोः स्वमित्यूहम् ।
एषु वसन्स् वानो न भवन्ति । विशेष्यग्रहणाद् विशेष्यपूर्वं संबोधने न निषेधः इत्युक्तम्
भवति । यथा हरे कृपालो नः पाहोति ।

तथा संबोधनेतरपूर्वसंबोधनान्यत्वमपि द्विधा । अपूर्वत्वेनासंबोधनपूर्वत्वेन
वा । आद्यं देवास्मानिति । अन्त्यम् नृहरे विष्णो इति । विशेष्यसंबोधनपूर्वं संबोधने,
संबोधनेतरपूर्वं च संबोधने न निषेध इत्युक्तम्भवति । यथा हरे कृपालो नः पाहि ।
सर्वदा देव रक्ष नः इति च । अत्र निषेधाभावात् यथाप्राप्तविकल्पेन हरे कृपालोऽस्मान्
पाहोति । सर्वदा रक्ष देवास्मानित्यपि भवति । एवं ब्राह्मणाः^१ शरण्याः युष्माकं
ग्रामो व इति । एवमस्मदोऽपि । अत्र विशेष्यपूर्वसंबोधनान्यसंबोधनान्न भवतोत्प्रेता-
वत्युच्यमाने सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र प्रसज्येतातो द्वितीयो निषेधः संबोधनेतरपूर्व-
त्यादि । तावत्येव चोक्ते हरे कृपालो नः पाहोत्यत्रापि निषिद्धं त अतो द्वयमपि

क्रियते ।^१ एतच्च सर्वं सूत्रसिद्धमेव निबद्धं तदाह- पाणिनिस्त्रिसूत्र्या । “आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्” [८।१।७२] “नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्” [८।१।७३] “विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्” [८।१।७४] एवञ्च केचिदिति न विवक्षार्थम् त्रिमुनिसम्मतत्वात् । अत्र केचिदाहुः । “अघातुर्जं समानाधिकरण-मसमर्थवद्” असिद्धं भवतीति” भाष्यदर्शनादिहाप्यकृदन्तादेकाधिकरणाद् व्यवस्थित-विभाषाविज्ञानाद् वा वसादयो न भवन्तीति लक्ष्यते । पांसुलस्य तव स्वम् । दण्डि-नोयुर्वयोः स्वम् । गोमतां युष्माकम् धनम् । एवमस्मदोऽपि । कृदन्तात्पुनर्न निषेधः । दरिद्रस्य ते स्वम् । ग्राहिणो^२ वः स्वम् । पाचकानां वः स्वम् । तत्रासिद्धभावो भाष्ये नोपलभ्यते । असमर्थवद्भावमात्रन्तु नादेशप्रतिबन्धकम् । समानवाक्या-धिकारस्यासमर्थादप्यादेशविध्यर्थत्वात् । तथा च शालीनां ते ओदनं दास्यामीति चिन्त्यमेतद् इत्युपरम्यते । सुपाविति । शोभनो पादावस्येति बहुव्रीहिः । “संख्यासु-पूर्वस्य” [५।४।१४०] इति पादस्यान्तलोपः ।

अत्र पदिति पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यते इति प्राञ्चः । तदसत् । “येन विधिस्तदन्तस्य” [१।१।७२] इत्यत्र भाष्ये पादयतेरप्रत्ययः पात् “पादः^३ पत्” [६।४।१३०] इति दर्शनात् । तस्मात् कृतान्तलोपस्य पादस्य पदेण्यन्तस्य चेदं

१. अर्थः भावः पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरेव युष्मदस्मदोरेते आदेशाः भवन्ति । यत्र यत्र संबोधनान्तपूर्वे युष्मदस्मदौ । तत्र संबोधनान्तस्यामन्त्रितसंज्ञायाश्च, “आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्” [८।१।७२] इति सूत्रेणाविद्यमानवद्भावेन पदात्परत्वाभावात् आदेशाः । यत्र च विशेष्यभूतमपि संबोधनान्तं तत्र “नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्य-वचनम्” [८।१।७३] इति विशेष्यस्याविद्यमानवद्भावनिषेधात् तद्वरूपस्य पदस्य विद्यमानत्वेनोत्तरस्याविद्यमानवद्भावेऽपि पदात्परत्वस्याक्षततया आदेशाः भवन्त्येव । एवं संबोधनान्तेतरपदं यत्र पूर्वं वर्तते तत्रापि तस्याविद्यमानवद्भावाभावेन संबोध-नान्तस्याविद्यमानत्वेऽपि आदेशाः सुखमाः । यत्र केवलमेकमेव संबोधनान्तं तत्र तस्याविद्यमानत्वेन यत्र किमपि पूर्वपदं नास्ति तत्राभ्युभयत्र पदात्परत्वाभावे नादेशाः । तदेतत्सर्वं गौरवात् सूत्रायथ्याख्याय शब्दैरेव संगृह्यन्त्याचार्याः । विशेष्य-पूर्वं संबोधनेतरपूर्वं संबोधनं हि त्वाऽन्यस्मात् संबोधनान्तात् परयोर्नैते आदेशा इति केचित् ।

१. आमन्त्रितमविद्यमानवदित्येव क० पु० ।

२. ग्राहिणो व स्थिति क० पु० ।

३. पदः पदेति क० पु० ।

अनिदितां हल उपधायाः किति ॥६॥४॥२४॥

हलन्तानामनिदितामुपधाया नस्य लोपः स्यात् किति किति परे ।
“उगिदचां”] ७।१।७०] इति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नकारस्य
कुत्वेन डकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णा । प्राञ्चौ । प्राञ्चः ।
प्राञ्चस् । प्राञ्चौ ।^१

सामान्यग्रहणमिति ज्ञेयम् । एतदेव च वक्तुम्—पाच्छब्दस्येति^२ । शब्दग्रहणं^३
व्याप्यर्थम् ।

यद्यपि “अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य^४ च” [वा०] इति पाच्छब्देन
तदन्तमङ्गं प्रत्याख्यते । तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति” [प० १२] इति
पाच्छब्दमात्रस्यैव भवतीत्यभिप्रेत्याह—पाच्छब्दस्येति । मस्येति । एतत्तु तदन्तविशेषणम् ।
यद्वा^५ व्याधिकरणे च षष्ठ्यौ । भस्याङ्गस्यावयवो यः पाच्छब्दस्तस्येत्यर्थः । अन्यथा
मुपदेश्यादौ न स्यात् । अग्निमादति । अग्नि मथनातीति । मन्थ विलोडनेऽस्मात्
क्विप् । नलोपः ।^६ (मथे विलोडने इति धात्वन्तरेणाप्यन्यथासिद्धेर्नेह नलोपसूत्र-
मुदाहृतम्) । जस्त्वम् । चर्त्स्विकल्पः ।

प्राञ्च इति स्थिते इति । प्रपूर्वोऽञ्चु गतो । तस्मात् “ऋत्विग्” [३।२।५६]
इत्यादिना क्तिन् । “प्रत्योपादानमञ्चेः सुप्युपपदे क्तिन्त्यध्यानात् । क्तिन् । सर्वापहारिणि
लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् स्वाद्युत्पत्तौ ततः पूर्वमेव “कुगतिप्रादयः”
[२।२।१८] इति समासे सवर्णादीर्घं च कृते वक्ष्यत इति शेषः ।

अनिदितामिति । इत् इकार इत्संज्ञको येषां तानि इदित्ति न इदित्ति अनि
दित्ति तेषामनिदिताम्^७ । एतच्चाङ्गस्य विशेषणं हल इत्यपि तद्विशेषणम् तदाह-

१. अनिदितामिति किम् । नन्वते । हल इति किम् । नीयते । कृतीति किम् । असिता ।
“गलिङ्गोऽप्योरुपतापशरीरविकारयोः” इति दाढ्यम् । (वा०) गलितः । कपितः ।

१. पाच्छब्दस्येति क० पु० ।
२. व्याप्यर्थमिति क० पु० ।
३. तदुत्तरस्येत्येव क० पु० ।
४. यद्वेति नास्ति क० पु० ।
५. रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।
६. प्रत्योपादानमञ्चे रूपुदे इति क० पु० ।
७. अनितामिति क० पु० ।

अचः ॥४॥६॥१३८॥

लुप्तनकारस्याचवतेभस्याकारस्य लोपः ।

चौ ॥ ६॥३१३८॥

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणः स्थाने दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । प्रतीचः । प्रतीचा । प्रत्यग्भ्यामित्यादि । अमुमुइअच् इति स्थिते यणादेशः । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । शसावौ मुभावस्यासिद्धत्वाच्च संधिः । अमुमुईचः । अमुमुईचा । अमुमुयग्भ्यामित्यादि । एवमवमुयङ् । अवव्रयङ् । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसावावचि ।

ह्रस्वानामिति । अङ्गानामिति शेषः । “इनाञ्चलोपः” [६॥४॥२३] इत्यतो नेति लुप्त-
षष्ठीकं पदमनुवर्तते तच्चोपघाग्रहणेन विशेष्यत इत्याशयेनाह-उपघाया नस्येति ।
नकारस्येति । नुम्संवन्धिनः । कुस्वेनेति । किन्नुत्पत्त्यस्य कुः । “[६॥२॥६२] इत्यनेन ।
ङ इति । नासिक्यस्य नासिक्य एवेत्यर्थः । अनुस्वारपरसवर्णाविति । नुमो “नश्चापदान्तस्य
फलि” [६॥३॥२४] इत्यनुस्वारः । “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” [६॥४॥१॥८] इति
नस्य अकारः ।

अत्राच इति न प्रत्याहारग्रहणम् नापि पचाद्यच इत्याह—लुप्तनकारस्याञ्च-
तेरिति । एतच्च “द्युप्रागपागुदकप्रतीचो यत्” [४॥२॥१०१] “चौ” [६॥३॥१३८]
इति च निर्देशात् ज्ञायते इति भावः । चाविति । लुप्ताकारेऽञ्चताविति । चवर्गस्य ग्रहणं तु
न भवति । अच इति निर्देशात् “उत्तरपदे” इत्यधिकारात्, अथर्वतो
ग्रहणाच्च । प्राच इत्यादि । प्रतीच इत्याद्यर्थमवश्यं^१ कार्येऽतो लोपे कृते ततोऽनेन
दीर्घो विधीयते । प्राग्भ्यामिति^२ । अमत्त्वान्नाल्लोपदीर्घो । असर्वनामस्थानत्वाच्च नुम् ।
प्रत्यङ्किति । प्रतीपमञ्चतीति प्रत्यङ् । प्रतिपूर्वादञ्चतेः^३ किन् । नलोपनुम्संयोगान्त-
लोपकुत्वानि । प्रतीच इति । भत्वादल्लोपदीर्घो^४ । अत्रान्तरङ्गोऽपि यण् पूर्वं न

१. स्थिति क० पु० ।

२. प्रङ्भ्यामिति क० पु० ।

३. प्रतिपूर्वामञ्चतेरिति क० पु० ।

४. अञ्जेति दीर्घौ इति क० पु० ।

प्रवर्तते “प्रतीच” इति निर्देशात् । प्रवर्ततां वा तथाप्यल्लोपे कृते निमित्तावाया-
दपेक्ष्यति ।

अदसोऽसेरिति । असेरितीकार उच्चारणार्थः असकारान्तस्येत्यर्थः । अग्रे
ध्याह्यास्यमानमपीह स्मारितमिदम् । अदमुइ अच् इति स्थिते अमुमञ्चतीति विगृह्या-
दस्युपदेशश्चेत् किं तस्य लोपे नलोपे च “विष्वग्देवयोश्च” टेरद्वयञ्चती वप्रत्यये”
[६।३।६।१] इति चकारात् सर्वनाम्नोऽदसष्टेरद्वयादेशो^१ कृतेऽद्वि अच् इति स्थिते
“अदसोऽसेः” [८।२।८०] इत्युत्वमत्वे भवतः । तत्र विशेषाभावादुभयोरपि मुभाव-
श्चलीलकृप्यते^२ इत्यत्र लत्ववदिति मते दशब्दस्याद्रघादेशसंबन्धिनोश्च दरयोर्मुत्वे
तस्य “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।२।१] इत्यसिद्धत्वाद् यणादेशाभावे अमुमुइ अच् इति
भवति । अदस इति षष्ठी अलोऽन्त्यस्येत्युपसंह्रियते^३ । स चान्त्यो दादित्यनेन विशेष्यते ।
न चाद्रघादेशोऽन्त्य इकारो दात्परः सम्भवति तथापि “अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य
ग्रहणम्” [५० १०५] इति परिभाषया परस्यैव मुत्वमिति मते पूर्ववत् अदमुइअच्
इति भवति । यणादेश इति । इकारस्येति शेषः । ननु “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।२।१] इति
मुत्वशास्त्रप्रवृत्तेः पूर्वं यणा भाव्यम् न तु मुत्वप्रवृत्तेः परस्तात् कथमुच्यते अदमुइ अच्
इति स्थिते यणादेश इति । सत्यम् । नेति योगविभागादसिद्धत्वमनाश्रित्येदमुक्तम् ।
“वस्तुतस्तु अद्वि अच् इति स्थिते यणादेशो मुभाव इति प्रदर्शयितुमुचितम् ।
अमुमुयङिति । “उगिदचाम्” [७।१।७०] इति नुमि संयोगान्तलोपे कुत्वेन ङकारः ।

असादाविति । अमुमुइ अच् अस् इति स्थिते भत्वात् “अचः” [४।६।१३८]
इत्यल्लोपे “चो” [६।३।१३८] इतीकारस्य दीर्घः । तस्याच्परत्वामावाद् यणोऽप्राप्ता-
वपि मुशब्दोकारस्य यण् प्राप्नोति स तु न भवति “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।२।११]
इति मुत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । सन्धिः यण् । यद्यप्यमुमुयङित्यत्रैतद् वक्तुमुचितम्
तथापि शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणान्मुत्वशास्त्रस्यैवासिद्धत्वादादौ परस्येकारस्य यण्
कृतेऽच्परो नास्तीति मुभावेऽस्य यण् न भविष्यतीत्यपि शक्यते परो व्यामोहयतुमिष्यु

१. टेरद्वयञ्चताविति क० पु० ।

२. एरुघादेशइति क० पु० ।

३. चलीलिङ्ग्यते इत्यत्रलत्ववदिति क० पु० ।

४. अरघोऽन्त्यस्येत्येत्युपसंह्रियते इति क० पु० ।

५. यस्तुतुति क० पु० ।

उद ईत् ॥६॥४॥१३९॥

उच्छब्दात्परस्य भस्याश्चतेरस्य ईत् स्यात् । उदीचः । उदीचा ।
उदग्भ्यामित्यादि ।

समः समि ॥३॥३॥९३॥

समः समिरादेशः स्यादश्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ।
सम्यञ्चम् । सम्यञ्चौ । समीचः । समीचा । सम्यग्भ्यामित्यादि । तिरस्
अच् इति स्थिते ।

पेक्षितम् । वस्तुतस्तु तत्र परस्य पूर्वं कृतेऽपि यणितस्य स्थानिवत्त्वात् मुशब्दे यण्
प्रसङ्गो विनाऽसिद्धत्वं विचिकित्स्य एव । 'अमुमुयङित्यादावभत्वादसत्यल्लोपेऽद्वीकारस्य
यण् । अदद्रघङिति ।

अदसोऽधेरित्यत्र अः सेः सकारस्य स्थाने यस्मिन्नदसि भवति स असिरिति
त्यदाद्यत्वविषये एव मुःवम् नान्यत्रेति व्याचक्षाणा अद्यादेशविषये कस्यापि मुत्वं
नेच्छन्ति तन्मतमेतत् । तदुक्तम् —

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेऽङि^२ दृश्यते ॥ १ ॥

अपरे तु प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् सकृत्प्रवृत्त्या च लक्षणस्य चरितार्थत्वात्
व्यक्तिपक्षाश्रयणात् पूर्वस्यैव मुःवमिति अमुद्रघङ्^३ इत्यप्युदाहरन्ति । तथा चाहुः

परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः ।

उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयोः ॥ इति ॥

उत्कृष्टमश्नतीति । उत्पूर्वादश्चतेः प्राग्वत् किनादि ।

उद ईत् । अल्लोपापवादोऽयम् । अश्चतेरिति लुप्तनकारस्येति द्रष्टव्यम् । अच्
इत्यनुवृत्तेर्भस्येति च द्रष्टव्यम् । तेनोदञ्चौ^४ । उदग्भ्यामित्यादौ न भवति ।

सम्यगिति । संगतमञ्चतीति । किनादि पूर्ववत् । समीच इति । अल्लोपे "चौ"
[६।३।१३८] इति दीर्घः । सव्यङ् इति । सहाश्नतीति भविष्ये चोपदीर्घयोः सधोच इत्यादि ।

१. अमुमुयगयामिदाविति क० पु० ।

२. रकाररहितः क० पु० ।

३. अयुद्रघङिति क० पु० ।

४. तेनोदचाविति क० पु० ।

तिरसस्तिर्यलोपे ॥६॥३१९४॥

अलुप्ताकारेऽञ्चतौ परे तिरसस्तिर्यदिशः स्यात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । अकारलोपः । इचुत्वम् । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि । प्राञ्च् इति स्थिते ।

नाञ्चेः पूजायाम् ॥६॥४१३०॥

पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वाच्च नुम् ।

तिरस इति । न विद्यतेऽलोपोऽस्येत्यलोप इति बहुव्रीहिः । अञ्चतावित्यनुवर्तमानं चान्यपदार्थः । अवयवद्वारकश्च लोपः समुदाय उपचर्यते इत्यभिप्रेत्याह अलुप्ताकार इति ।

अकारस्य लोपे सतीति न व्याख्यातम् व्याख्यानात् । अञ्चतावित्यप्रत्ययान्त इत्यपि बोध्यम् । तेन तिरोऽञ्चतीत्यादौ न भवति । तिरश्च इति । भत्वादकारलोपे लुप्ताकारत्वात्तिर्यदिशाभावे “स्तोः इचुः” सस्य शकारः । इचुत्वं प्रत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न भवति पदान्तविधित्वात् । “पूर्वत्रासिद्धीये” न स्थानिवत् [वा०] इति निषेधाच्च । प्राञ्च् इति स्थिते । प्रकर्षेणाञ्चतीति पूजयतीति पूजार्थाञ्चतेः किञ्चि कृते “अनिदिताम्” [६॥४१३४] इति गत्यर्थवन्नलोपे प्राप्ते निषिद्धयत इत्याह-नाञ्चेरिति ।

पूजार्थस्याञ्चतेरित्यनेनाथमात्रनिबन्धनोऽयं निषेधो न प्रत्ययविशेषमपेक्षते इत्युक्तम्—अलुप्तेत्यादि । उगिदचामिति २नलोपिनोऽञ्चतेर्ग्रहणादित्यर्थः । सति हि नुमि द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रसज्येत । ननु नुमैव सिद्धं किं नलोपनिषेधेनेत्याशङ्क्या-सर्वनामस्थाने नुमोऽभावान्नकारस्थितिप्रयोजनमिति प्राञ्चः प्राञ्चा इत्युदाहरिष्यन्न-कारलोपमाशङ्क्य परिहरति—नलोपाभावादिति । “अचः” इत्यत्र लुप्तनकारस्याञ्चतेर-नुकरणादिति भावः । प्राङ्क्षु इति । कुक्पक्षे “आदेशप्रत्यययोः” [८॥३५६] इति सस्य षत्वे कृष्संयोगे क्षः । कुगभावे सस्य षत्वे प्राङ्क्षु । एवं प्रत्यङ्ङादय इति शेषः । तेनेषामपि शसादिषु प्रत्यञ्चः । प्रत्यङ्भ्याम् । अमुमुयञ्चः । अमुमुयङ्भ्याम् ।

१. पूर्वत्रासिद्धीये इति क० पु० ।

२. नलोपिनो चते ग्रहण इति क० पु० ।

३. आदेशप्रत्ययोरिति पास्य षत्वे कृष् संयोगेक्ष इति क० पु० ।

प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चवः । नलोपाभावत्वादकारस्य लोपो न ।
 प्राञ्च । प्राञ्चा । संयोगान्तस्य लोपः । कुत्वेन डकारः । प्राङ्भ्याम् ।
 प्राङ्भिः । “ङ्णोः कुक् दुक् शरि” [८।३।२८] इति कुक् । प्राङ्क्षु ।
 प्राङ्षु । एवं प्रत्यङ्ङादयः । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुञ्चा ।
 क्रुङ्भ्यामित्यादि । “चोः कुः” [८।२।३०] ‘पयोमुक् । पयोमुचौ ।
 पयोमुचः । पयोमुचम् । पयोमुचौ । पयोमुचः । पयोमुचा । पयोमुग्भ्या-
 मित्यादि । “वश्च भ्रस्ज” [८।२।३६] इति चस्य षत्वम् । “स्कोः
 संयोगा” [८।२।२९] इति सलोपः । जश्त्वचत्वे । सुवट्-ङ् । सुवृश्चौ ।
 सुवृश्च इत्यादि । उगित्वान्नुम् । “सान्तमहतः संयोगस्य” [६।४।१०]

उदञ्चः । उदङ्भ्याम् । सम्यञ्चः । सम्यङ्भ्याम् । सध्यञ्चः । सध्यङ्भ्याम् ।
 तिर्यञ्चः । तिर्यङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम् । क्रुञ्चतीति क्रुङ्^१ । क्रुञ्च गतो ।
 कौटिल्याल्पीभावयोरित्यपरे । ऋत्विगादिना केवलात्किन् । क्रुञ्चेर्नलोपाभावश्च
 निपात्यते इत्युक्तेः “अनिदिताम्” [६।४।२४] इति नलोपाभावः । संयोगान्तलोपे
 नस्य कुत्वेन डः । क्रुञ्चौ । अनुस्वारपरसवर्णौ । सुवृङ्गिति । सुवृञ्चतीति ।
 ओन्नश्चू छेदने । “ग्रहिज्या” [६।१।१६] इति संप्रसारणम् । “चोः कुः” [८।२।३०]
 इति कुत्वापवादो “वश्च” [८।२।३६] इति षत्वम् । सकारजः शकारश्चे” इति
 परिभाषणात् पदान्ते संयोगादेः सस्य “स्कोः” [८।२।२९] इति लोपः ।
 “भूलां जशोन्ते” [८।२।३६] इति जश्त्वेन डः । “वाऽवसाने” [८।४।५६] इति
 चत्वेन पक्षे टः । एवं सुवृट्सु । सुवृट्सु “डः सि घुट” [८।३।२९] इति घुट्चत्वे ।
 उगित्वान्नुमिति । मह पुजायामित्यस्य “वर्तमाने पृथन्महद्बृहज्जगच्छवृश्च”
 [उ० सू० ५।१०] इत्युणादिसूत्रेण महदिति रूपं निपात्यते । इववद्भावातिदेशा-
 दुगित्त्वं च । तेन “उगिदवाम्” [७।१।७०] इति नुमित्यर्थः । सान्तेति । अनेनासंबुद्धौ
 सर्वनामस्थाने महतो दीर्घ इति भावः । महानिति । मह्यते पुज्यते इति महान्

१. पयोमुञ्चतीति पयउपपदः। सुचेः किय् । किन्त्ययान्तत्वाभावात् “किन्त्ययस्य कुः”
 [८।२।३६] इत्यस्याप्राप्तवपि “चोः कुः” [८।२।३०] इति कुञ्चम् । तत्रापि
 पूर्वं उ. प्रत्वेन जकारे कुञ्चम् चत्त्वमिति प्रक्रिया बोध्या ।

१. क्रुङ्गिति नास्ति क० पु० । सर्वत्र (क) पु० परसवर्णोच्चारणस्योऽनुस्वारस्येव पाठः ।

महान् । महान्तौ । महान्तः । महान्तम् । महान्तौ । महतः । महता । महद्भ्याम् इत्यादि । अत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः । भवन् । भवन्तौ । भवन्तः । भवन्तम् । भवन्तौ । भवतः । भवता । भवद्भ्यामित्यादि । अत्वन्तत्वाद् दीर्घः । धीमान् । हे धीमन् । शेषं भवद्वत् । अत्र भवत् तत्र भवच्छब्दौ पूजार्थौ । धीमद्वत् । अत्र भवान् । अत्र भवन्तौ । अत्र भवन्तो भट्टाचार्याः । तत्र भवन्तः । एवं यशस्वदादयः । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । विभाषा भवदिति क्त्वम् अवस्योकारो वा । हेभोः हे भवन् । हेभगोः । हे भगवन् । हे अघोः । हे अधवन् । शेषं धीमद्वत् ।

नुम्दीर्घयोः संयोगान्तस्येति तलोपः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । हेमहन्ति । असंबुद्धावित्युक्तेन दीर्घः । महतेत्यादावसर्वनामत्वान्न नुम्दीर्घौ । अत्वन्तत्वाभावादिति । अतु इत्युकारानुबन्धकस्यानुकरणाच्छ्रन्ते न भवतीत्यर्थः । भवन्तीति भवन्निति भू सत्तायाम् । अस्माल्लटः शतृशानचौ" [३।२।१२४] इति शत्रादेशः । ऋ इत् । उगित्वान्नुम् । उदित्वामावाद् "अत्वन्तस्य" [६।४।१४] इति न दीर्घः । संयोगान्तलोपः । महद्वदिति । धीरस्यास्तीति धीमान् । धीशब्दात् "तदस्यास्त्यस्मिन्निति" [५।२।६४] मतुविति । मतुव उदित्करणात् अत्वन्तत्वमस्तीत्यर्थः । यद्यप्युच्यते-प्रध्वंसित्वादनुबन्धानां प्रयोगे संप्रति नायमत्वन्तो नाप्युपदेशे पान्तत्वात् तथाप्युपदेश-प्रयोगैरुदेशोऽप्यत्वन्तोऽत्र गृह्यते । तथा चात्वयोरित्येव सिद्धेऽन्तग्रहणमत्वन्तमात्र-परिग्रहार्थं क्रियते । अन्यथोपदेशे येऽत्वन्ता भवतुक्तत्वादयस्तेषामेव ग्रहणं स्यान्न मतुपः । प्रयोगे उपदेशे वा नायमत्वन्तः श्रूयते इति । ननु तथापि दीर्घो न सिद्धयति । परत्वान्नित्यत्वाच्चादौ नुमि कृते नोपधाऽजस्तीति चेत् । सत्यम् । अत एव च सामर्थ्यादादौ दीर्घ एव भवति न नुम् । अन्यथा हि सर्वत्र दीर्घस्य निमित्तमजु-पधा विहन्येतेति दीर्घः स्यादिति । अत्रभवदित्यादि । "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" [५।३।१४] इत्यनेन सर्वविभक्त्यन्तेभ्यः किम्सर्वनामबहुभ्योऽङ्घादिभ्यो भवद्दीर्घाधुरायुष्मच्छब्दयोगे तसिलादयो विहिताः ।

तेष्वत्र तत्रशब्दविशिष्टो भवच्छब्दः पूज्यतां द्योतयतीति प्राञ्चः । एवं त्वत्र भवन्त इत्यादौ भवच्छब्दार्थो विवक्षितः एव पूजा परमधिको गम्यते इत्येतावत् नत्वेतावद् युक्तम् । यन्मां विधेयविषये स भवान्नि युंक्ते स्नेहस्य तत्फलमसौ प्रणयस्य

उभे अभ्यस्तम् ॥६११५॥

अत्र प्रकरणे ये द्वे विहिते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ।

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥७११७८॥

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् । ददतौ । ददत इत्यादि ।

सार इति मालतीमाधवे । परवती तत्र भवती शकुन्तलेति शाकुन्तले । कथमत्र भवान् विश्वामित्रः इत्यनर्घराघवादिष्टसंबोधे परोक्षेऽपि प्रयोगदर्शनात् । न चात्र कश्चिदवयवानां पृथगर्थो गम्यते । तस्मात् पूज्यतामात्रवचनो समुदायावेवात्र भवत्तच्छब्दाबुदनुबन्धो प्रकृतिप्रत्ययविभागेन कल्प्यो । उपलक्षणं चेत्तत् तं भवन्तम् ततो भवन्तमित्याद्यपि दृश्यते । अत्र भवन्तो भट्टाचार्या इति । पूज्या भट्टाचार्या इत्यर्थः । प्रकृत्यन्तरमेवैतदुदनु^१बन्धमिति मत्वाऽनयोः पृथगुपन्यासः । अन्यथो-
दाहरिष्यमाणेन भवतुशब्देनैव गताथंत्वात्पृथगुपन्यासोऽनर्थकः स्यात् । अर्थाभिधा-
नन्त्वनुद्देश्यम् “न वार्थानादेशनात्” इति भाष्यवचनादिति । यशस्वानिति ।
“अस्मायामेधास्त्रजो विनिः” [५।२।१२१] इत्यत्र मतुप्समुच्चयार्थमन्यतरस्यां
ग्रहणानुवृत्तेः । पक्षे मतुप् । “तसो मत्वर्थे” [१।४।१६] इति भत्वान्न रुत्वम् ।
भवानिति । सर्वादिषु योऽयं भवत्बुदनुबन्ध पठ्यते तस्यात्वन्तत्वाद्दीर्घः । भगवदधवती ।
मनुबन्तो “मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः” इति वत्वम् ॥

उभे इति । अत्रेति । “एकाचो द्वे प्रथमस्य” [६।१।१] इति प्रकरणेन^२
“सर्वस्य द्वे” [८।१।१] इत्याष्टमिकं द्वित्वं व्यावर्त्यते । यत्त्वत्र प्रकरणे “एकाचो द्वे
प्रथमस्य” [६।१।१] इत्यारभ्येतत्सूत्रपर्यन्तमित्यर्थं इति प्राचा व्याख्यातं तदाशयं न
बुद्धयामहे । “लिटि घातोरनभ्यासस्य” [६।१।३] इत्यादि द्वित्ववि^३धीनामग्रेऽनु-
ब्रंस्यमानत्वात् । ये द्वे इति । शब्दरूपे इति शेषः । द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं
समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे-उभे समुदिते इति । अन्यथा हि प्रत्येकं द्वयोः स्यात् ।
ततश्च नेनिजतीत्यत्र “अभ्यस्तानामादिः” [६।१।१८६] इत्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं

१. उदनुबन्धमिति क० पु० ।

२. प्रकरणेनेन इति क० पु० ।

३. द्वित्वविधानामिति क० पु० ।

जक्षित्यादयः षट् ॥६॥१॥६॥

षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षतो । जक्षतः । एवं जाग्रद्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत्, दीध्यत्, वेव्यत् । धर्मगुप्-ब् । धर्मगुपौ । धर्मगुप इत्यादि ।

पययिण स्यात् । “नाभ्यस्तात्”^१ [७।१।७८] इति व्यवहितोऽपि नुमेवात्र निषिद्ध-
तेऽन्येषामप्रसक्तेरित्यभिप्रेत्याह—नुम् न स्यादिति । दददिति । ददातीति ददत् ।
कुदाञ् दानेऽस्माल्लटः शत्रादेशः । शित्वात्सार्वधातुके तत्र परतः कर्तरि णप् । तस्य
“जुहोत्यादिभ्यः ण्लुः” [२।४।७५] “श्लो” [६।१।१०] इति द्वित्वम् दाशब्दस्य ।
“ह्रस्वा” [७।४।५६] इत्यभ्यासस्य ह्रस्वः । “सार्वधातुकमपित्” [१।२।४]
इति ङित्वात् “नाभ्यस्तयोरातः” [६।४।११२] इत्यातो लोपः । सतुरुगित्वात्प्राप्नो^२
नुमनेन निषिद्धयते ।

जक्षित्यादयः । जक्ष इति पृथक् पदम् । इत्यादय इत्यत्र चेतिशब्देन प्रकृतो
जक्षिरे^३ व परामुच्यते । तेनेति जक्षिधातुरादिर्येषां ते इत्यादय इत्यतद्गुणसंविज्ञानो^४
बहुव्रीहिः त एव षड्ग्रहणेन विशेष्यन्ते । तेन जक्षभिन्ना षट् लभ्यन्ते इत्याह—
षड्धातवोऽन्ये इति । जक्षविति । जक्ष भक्षहसनयोः । अस्माल्लट् शता ।
अदादित्वाच्छ पो लुक् ।

१. बहुव्रीहिरिद्धिर्भा भवति तद्गुणसंविज्ञानाऽतद्गुणसंविज्ञानश्च । तस्य गुणाः विशेषणा-
भ्यवचनपदार्थाः संविज्ञायन्ते यत्रासौ तद्गुणसंविज्ञानः । यथा कश्चिदर्थमानय । अत्र
कर्णपदार्थस्याप्यानयनादौ सबन्धात् सः । यत्र न संविज्ञायन्ते सोऽतद्गुणसंविज्ञानः ।
यथा चित्रगुरिति । अत्रानयनादौ न गवादीनां सम्बन्धः । एवमत्रापीतिशब्दोऽति
क्रान्तप्रत्ययमर्शकस्तस्य समुदायेऽनन्वयात्तदभिन्ना अन्ये एव षट् गृह्यन्ते जक्षध तुस्तु
पृथग् वर्तमानः स्वर्थं गृह्णाति । अतद्गुणसंविज्ञानः बहुव्रीहिर्माहात्म्यात् । तथा च यत्र
प्रायः संयोगसमवायान्तरसंबन्धेन वर्तिपदार्थोऽन्यपदार्थेन संबध्यते तत्र तद्गुण-
संविज्ञानोऽन्यत्रान्यः । इतिशब्दश्च द्वेधा । अवयववचनः व्यवस्थावचनश्च तत्रावयव-
वाचिबोणे सर्वादीनीत्यादौ तद्गुणत्वम् । प्रभृत्यर्थयोगे जक्षित्यादय इत्यादा-
वतद्गुणत्वम् ।

१. सतुरुगित्वादिति क० पु० ।

२. नेत्यधिकः क० पु० ।

३. षट् लभ्यन्ते इति क० पु० ।

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥३१२६०॥

त्यदादिषूपपदेष्वनालोचनार्थाद् दृशेर्धातोः कन् स्यात् चात् क्विन् ।
क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । तादृक्-ग् । तादृशौ । तादृशः । एवं यादृ-
गादयः । “समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्” [वा०] इति क्विन् । सदृक्-
ग् । सदृशौ । सदृशः । अन्यादृक्-ग् । अन्यादृशौ । अन्यादृशः । “अश्च”
[८।२।३६] इति षत्वम् । जश्त्वचत्वे । विट्-ङ् । विशौ । विशः । विशम् ।
विशौ । विशः । विशा । विड्भ्यामित्यादि ।

नशेर्वा ॥ ८।२।६३ ॥

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात् पदान्ते । भृत्यपीति केचित् । नक्-
ग् । नट्-ङ् नशौ । नशः । नग्भ्याम् । नड्भ्याम् । श्वेतवहादित्वात् डस् ।
पुरोडाः । पुरोडाशौ । पुरोडाशः । पुरोडाः । हे पुरोडः । पुरोडाशम् ।
पुरोडाशौ । पुरोडाशः । पुरोडाशा । पुरोडोभ्याम् पुरोडःसु । पुरोडस्सु ।

अभ्यस्तत्वादुगिल्लक्षणस्य नुमोऽभावः । जाग्रदादिषु^१ । जागृ निद्राक्षये ।
दरिद्रा दुर्गन्तो । शासु अनुशिष्टौ । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । वेवीङ् वेतिना तुल्ये ।
चकास्त् दीप्ती । दीधीवेव्योङित्वादात्मनेपदिनोरपि “व्यत्ययो बहुलम्” [३।१।८५]
इति शता ज्ञेयः । धर्मगुणिति । धर्मं गोपाययतीति । गुप् रक्षणे क्प् । “आयादय
आधंघातुके वा” [३।१।३१] इत्यायाभावपक्षे रूपम् । जश्त्वचत्वे ।

त्यदादिष्विति । आलोचनमिह ज्ञानमात्रम् विवक्षितम् न तु पश्यार्थैरित्यत्रेव
चाक्षुषज्ञानम् । ततश्च यदा ज्ञाने दृशिर्वन्तते तदा न कन्किनी । तं पश्यतीति
तद्दृशं इति कर्मण्यण्येव भवति । तादृगिति । “दृग्दृश्वतुषु” [६।३।८६] इति
वर्तमाने “आ सर्वनाम्नः” [६।३।६१] इत्यात्त्वम् ।

यद्यपि स इव दृश्यते तमिवात्मानं पश्यतीति वा विग्रहप्रदर्शनाद्^२ दृश्यर्थो
दुर्वारस्तथापि पदसाधुत्वार्थमेव केवलमवयवार्थं उपादीयते । यथा व्याजिघ्रतीति

१. जाग्रदादिषु इति क० पु० ।

२. सार्वत्रिकमिति ख० पु० ।

व्याघ्री । परमार्थतस्तु तादृशादयो रूढशब्दाः । रूढिशब्देषु च नावश्यमवयवार्थन भाव्यमिति नियमः । यद्वा उपमानोपमेयमात्रं विवक्षितम् । “समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्” [वा०] इति किन् इति कुदन्ते वक्ष्यमाणेन वार्तिकेन प्रकृते किन् सिद्धयतीति प्रदर्शनार्थं वार्तिकानुवादः । यद्यपि तेन कञ्बसावपि तत्र विधीयेते तथापि नेह तयोः प्रदर्शने प्रयोजनम् हलन्तप्रकरणे तयोर्विरोधात् किन्कार्यानुपयुक्तत्वाच्चेति किने-वोदाहृतः । विङिति । विश प्रवेशने क्तिप् । अत्यपीति केचिदिति । न तत् सम्युक्तिकम् नष्टमित्यादावपि प्रसङ्गात् । किन्तु व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्तासि विषये^१ मुग्ध-बोधानुमते प्रवर्तते । यथा च तिङन्ते नश अदर्शन इत्यत्र वक्ष्यति “नशोर्वा” [८।२।६३] इति वा कुत्वम् प्रनङ्क्तेति । नगिति । कुत्वेन शकारस्य खकारः सोष्मत्वेनान्तरतम्यात् । ततो जश्त्वेन गः वा चत्वंम् । नक्-ग् । नट्-ङ् । कुत्वाभावे जश्त्वचत्वे । पुरोडा इति । पुरोऽग्रे दाशते एवं पुरो दाश्यत इति वा । पुरस्शब्दपूर्व-कादाशु दाने अस्मात् “मन्त्रे^२ श्वेतवहोक्थशासपुरोडाशो ण्विन्” [३।२।७१] इति कर्मणि ण्विन् विहितः दस्य ङत्वं निपातनात् । पदान्तविषये ण्विनोऽपवादो ङस् भवति न तु ण्विन् । एतत्तु तद् व्याख्याने एवोपवर्णितम् । एवं च पुरोडा इत्युदाहरणे ण्विनमुदाहरतां प्राचां साहसमात्रम् । ङसि ङित्वाङिलोपे “अस्वसन्तस्य” [६।४।१४] इति दीर्घे रुत्वविसर्गौ । पुरोडाशाविध्यादावपदान्ते ण्विन् । हे पुरोडा इति । “अवयाः” [८।२।६७] इति संबुद्धावपि दीर्घः निपातनात् । हे पुरोडा इति । वेति केचिदित्युक्तेः । पुरोडोभ्याम् । पदान्तत्वाङुसि रुत्वे “हशि च” [६।१।११४] इत्युत्वे आद् गुणः ।

ककारो गुणाभावार्थः । वकारो “वेरपृक्तस्य” [६।१।६७] इति लोपे विशेषणार्थः । नकार आद्युदात्तार्थः । अनुदके सुपीति । यद्यपि “सुपि स्थः” [३।२।४] इत्यत्र वक्ष्यति—इत ऊर्ध्वं सकर्मकेषु कर्मानुवृत्तिरन्यत्र सुपीति । तेन स्पृशोः सकर्म-कत्वात् कर्मणीति युक्तं वक्तुम् न सुपीति । तथापि “कर्तरि कृत्” [३।४।६७] इत्येव कर्तरि विधाने सिद्धेऽपि “कर्तरि भुवः खिण्णुच्छुक्रौ” [३।२।५७] इत्यतः पुनः कर्तरीतीहानुवर्तते तत्कर्तरि प्रचयार्थम् । कर्मण्युपपदे एकः कर्ता प्रत्ययार्थः ।

१. नशनं नगिति सम्पदादिस्वाद्भावे क्तिप् । नश्यतीति नक् । कर्चरि वा ॥

१. मुग्धनबोधः कञ्चनुमते इति क० पु० ।

२. मन्त्रे श्वेतवहोक्थशासपुरोडाशी सीष्विति क० पु० ।

स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ३।२।५८ ॥

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशोः क्विन् स्यात् । धृतस्पृक्-ग् । धृतस्पृशौ ।
क्विन् प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्मादन्यत्रापि प्रत्यये पदान्तस्य कुत्वं
स्यात् । स्पृक्-ग् । स्पृशौ । स्पृग्भ्यामित्यादि । वधृक्-ग् । वधृषौ ।
वधृग्भ्यामित्यादि । रत्नमुट्-ङ् । रत्नमुषौ । रत्नमुङ्भ्यामित्यादि ।
“षड्भ्यो लुक्” [७।१।२२] षट् । षङ् । षट्भिः । षड्भ्यः २।
षण्णाम् । षट्सु । तदन्तग्रहणात् परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु
प्रियषषः । प्रियषषाम् । क्त्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् “ससजुषोः”
[८।२।६६] इति क्त्वम् ।

करणादौ चापर इति । एवं च प्रचयो^१ भवति । एतच्च सुब्रह्मणानुवृत्ती स्यान्नान्यथे-
त्याशयेन सुपीत्युक्तम् । धृतस्पृगिति । धृतं स्पृशतीति धृतेन वा स्पृशतीत्यर्थे किन् ।
किन्नन्तत्वात् कुत्वं शस्य खः । जश्वेन गा । “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।१।१] इत्यसिद्धत्वं
षत्वे कुत्वस्य नास्ति बहुव्रीहिविज्ञानार्थकप्रत्ययग्रहणसामर्थ्येन^२ षत्वाद्यपवादत्वा-
त्कुत्वस्येति हरदत्तादयः । अत्र वदन्ति । जक्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् जश्वेन
गत्वेन सिद्धयति । “वाऽवसाने” [८।४।५६] इति चत्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्
पक्षे खान्तश्रवणं च स्यात् । तस्मान्नेति योगविभागादसिद्धत्वं जश्वे नास्तीति
ज्ञेयम् । अन्ये स्वाहुः । कुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं “ब्रश्च” [८।२।३६] इति ष ।
तस्य जश्वेन डः । तस्य कृत्वेन गकारः । तस्य चत्वेन पक्षे ककार इति प्रक्रिया
न्याय्येति । किन् प्रत्ययो यस्मादिति । अयमर्थः तत्र किन् कुरिति सूत्र्यताम्
प्रत्ययग्रहणाच्च तदन्तविधौ किन्नन्तस्य कुरिति सिद्धमिष्टम् किं प्रत्ययग्रहणेन । तत्
क्रियते बहुव्रीहिविज्ञानार्थम् क्विन् प्रत्ययो यस्माद्धातोर्विहितः सोऽयं क्विन्
प्रत्ययस्तस्येति । अतद्गुणसंविज्ञानश्चायम् तेन चित्रगवादिषु चित्रगवानामिव किन्

१. ननु भवतु नामातङ्गुण्यसंविज्ञानो बहुव्रीहस्तथापि षत्वापवादत्वं कुत आगतम् षत्वस्या
विषये कुत्वस्य चारिताध्यादिति चेन्न । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा बहुव्रीहि-
मात्रफलकत्वे किन् यतः कुः इत्येव । इष्ट इत्याहारेण बहुव्रीहिकृते लब्धे प्रत्ययग्रहण-
वैयर्थ्यस्य तादवस्थात् । प्रत्ययग्रहणे कृते तु अन्यपदार्थस्य वीप्वागमितत्वात् यतः
यतः किन् प्रत्ययो इष्टस्तस्य सर्वस्य कुत्वमित्यर्थेनापवादत्वं फलतीति भावः ।

१. प्रत्ययो भवतीति क० पु० ।

२. प्रयेति ग्रहणसामर्थ्येनेति क० पु० ।

वैरुपधाया दीर्घ इकः ॥८॥१॥७६॥

रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् पदान्ते । पिपठीः ।
पिपठिषौ । पिपठीभ्याम् । वा शरीति वा विसर्गः । सत्वपक्षे सस्य षत्वम् ।

प्रत्ययस्याप्युपलक्षणत्वेनाश्रयणाद् यस्य धातोः कश्चित् किन् सम्बन्धो दृष्टस्तस्य तदुपलक्षितस्य प्रत्ययान्तरपरस्य किनोऽसत्त्वेऽपि कुत्वं सिद्धयति । (विश्वसृडादौ तु प्रतिविधेयम् तदुक्तम् न्यासकृता । “नशेर्वा” [८१२६३] इति व्यवस्थितवानु-
कर्षणात् सृजेः किपि कुत्वं नास्ति ।) स्पृगिति । स्पृशतीति । किपि कुत्वम् ।
दधृगिति । धृष्णोतीति । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । अस्माद् “ऋत्विग्” [३१२५६] आदिना
किन् धृषेद्वित्वम् अन्तोदात्तत्वं च निपातितम् । यथा त्वभ्यासकार्यं तथा वक्ष्यते ।
क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । रत्नप्रुडिति । रत्नानि मुष्णातीति । मुष स्तेये । क्विप् ।
जश्त्वचर्त्वे । षडिति । षष्शब्दः संख्यावाची बहुवचनान्तः । तस्य “ष्णान्ता षट्”
[१११२४] इति षट्संज्ञायाम् “षड्भ्यो लुक्” [७११२२] इति जश्शसोर्लुक् ।
प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाद् जश्त्वचर्त्वे । षण्णाम् । षड्णामिति । “षट्चतुर्भ्यंश्च”
[७११५५] इति नुट् । षटुत्वम् । अनामिति पयुंदासात् “न पदान्तादोरनाम्”
[८१४४२] इति षटुत्वनिषेधो न । “यरोऽनुनासिक” [८१४४५] इति ङस्य
णोऽनुनासिकः तदभावपक्षे डश्रवणम् । सूत्रे प्रत्यये नित्यमिष्यते इति वचनादनु-
नासिकविकल्पश्चिन्त्य इति तद्विधावेवोक्तम् । गोणत्वे त्विति । “षड्भ्यो लुक्”
[७११२२] “षट्चतुर्भ्यः” [७११५५] इत्युभयत्रापि बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्ये
एव लुगनुटौ भवतो न गोणत्वे इत्यर्थः ।^१ प्रियषष इति । प्रियाः षट् येषां तेऽन्यपदार्थ-
प्रधानत्वात् सर्ववचनान्तोऽयम् । क्त्वं प्रतीत्यादि । इह पठितुमिच्छतीत्यर्थे पठधातोः
सन् इट् । “सन्त्यङोः” [६११६] इति द्वित्वम् । “हलादिः शेषः” [७१४६०]
“सन्त्यतः” [७१४७६] इत्यभ्यासस्येत्वम् । “आदेशप्रत्यययोः” [८१५३] इति

१. उपधायां किम् । अविभर्तवान् । अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इकः किम् अत्रैवाशङ्काकारस्य
मा भूत् । धातोः किम् । अग्निः । वायुः । परस्येत्येव । नेह गिरौ । गिरः ।

१. इष्यते इति क० पु० ।

२. प्रियषष इति वा नास्ति ख० पु० ।

नुम्विसर्जनीयशब्दवायेऽपि ॥ ८।३।५८ ॥

एभिर्यवायेऽपि इणकुम्पां परस्य सस्य षःस्यात् । पिपठोष्णु ।
विसर्जनीयपक्षे पिपठोः पु । “रात्सस्य” [८।३।२४] इति सलोपः ।
चिकीः । चिकीर्षी । चिकीर्म्याम् । चिकीर्षु । दोः । दोषौ । दोषः ।
दोषम् । दोषौ । ‘पह्नु’ [६।९।६३] इति दोषन्नादेशः । दोष्णः । दोषः ।
दोष्णा । दोषा । दोषम्याम् । दोर्म्यामित्यादि । क्षान्तस्य न रुत्वम् इति

सस्य षत्वम् । ततः विवर्णतो लोपे कृदन्तत्वात् स्वादिषु पिपठिषु सु इति स्थिते सोर्हल्-
ङ्घादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात् “ससजुषो रुः” [८।३।६६] इति रुत्वे कर्तव्ये
“पूर्वत्रासिद्धम्” इति षत्तस्यासिद्धत्वात् स एवायमिति रुत्वं भवतीत्यर्थः ।

नुम्व^१ विसर्जनीयेति । इण्कोरिति पञ्चमीनिदेशात् “तस्मादित्युत्तरस्य” [१।१।६७]
इत्यत्र निदिष्टग्रहणानुवृत्तेर्व्यवधाने षत्वम् “आदेशप्रत्यययोः” [८।३।५६] इति न
प्राप्नोतीतीदमारभ्यते । व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते नुमा व्यवाये विसर्जनीयेन
व्यवाये शरा व्यवाये इति । एवमेकैकव्यवाये एवाभ्यनुज्ञानादनेकव्यवाये न भवति ।
निसि । निस्वेति । नुम्वग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् व्याख्यानात् । तेन सुहिन्सु इत्यादौ न
भवति । यत्तु हरदतादिभिरुक्तम् नुमा साक्षाद् व्यवायासम्भवात् “नश्चापदान्तस्य
भ्रलि” [८।३।२४] इत्यनुस्वारविधानादिति । तच्चिन्त्यम् । सुहिन्सु इत्यादावेव
तत्स्यात् स्थानिवद्भावेनानुस्वारस्यापि नुम्वसम्भवाच्च । अनुस्वारग्रहणमेव तु न
कृतम् नुम्वस्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवाये यथा स्यात् । तेन पुंस्त्विति मस्थानिकानु-
नुस्वारव्यवाये षत्वं न भवति । पिपठोः पु^३ । पिपठोष्णु । सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः
कृतयोः “वा शरि” [८।३।३६] इति पक्षे विसर्गस्य सकारस्तेन शरा व्यवधाने
सुपः सस्य षत्वम् पूर्वस्य^४ स्टुत्वम् । अपदान्तस्येति वचनाद् “आदेशप्रत्यययोः”
[८।३।५६] इति पूर्वस्य षत्वं नास्ति । एवं च सकारग्रहणेनेव सिद्धे शर्ग्रहणं
चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ।

१. नुसर्जेति क० पु० ।

२. तस्येत्पञ्चिका ख० पु० ।

३. पिपठिः पु इति क० पु० ।

४. पूर्वं ष्टुत्वमिति क० पु० ।

केचित् । “स्कोः संयोग” [८।२।२९] इति कलोपं प्रति कत्वस्या-
सिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । “वश्च” [८।२।३६] इति षः । जश्च-
चत्वं । विविट्-ङ् । विविक्षौ । विविड्भ्याम् । विविट्सु । “स्कोः
संयोग” [८।२।२९] इति कलोपः । तट्-ङ् । तक्षौ । तड्भ्याम् । तट्सु ।
गोरट्-ङ् । गोरक्षः । रक्षतेः संयोगान्तलोप इति केचित् ।

चिकीरिति । कर्तुमिच्छतीत्यर्थे कृत्रः सनि द्वित्वे उरदत्त्वे इलादिः शेषे
कुहोश्चुत्वे इत्वेऽनुदात्तत्वादिङभावे “इको भल्” [१।२।१६] इति कित्वाद् गुणाभावे
“अज्झनगमां सनि” [६।४।२६] इति दीर्घे ^१ “ऋत इद्धातोः” [७।२।१००]
ईतोत्त्वे रपरत्वे सनः षत्वे क्विपि अतो लोपे चिकीर्ष् स इति स्थिते हल्ङ्घादिलोपे
षत्वस्यासिद्धत्वात् “रात्सस्य” [८।२।२४] इति ^२ सलोपे विसर्गः । चिकीर्षु । संयोगा-
न्तलोपे कृते रेफस्य “रोः सुपि” [८।३।१६] इति नियमाद्विसर्गाभावः । दोरिति ।
दाम्यतीति “दमेडोस्” [७।०।५०६] इत्युणादिसूत्रेण डोस्प्रत्यये ङित्वादिलोपः ।
षत्वम् । तस्यासिद्धत्वाद्वृत्त्वविसर्गौ । दोष्ण इति । शसादिषु दोषभ्नादेशपक्षे भविष्येऽ-
ल्लोपो एत्वम् । दोषभ्यामिति । पदान्ते नलोपः । विविङिति । विश प्रवेशने ।
वेष्टुमिच्छतीत्यर्थे विशोः सन्, अनिट् । “हलन्ताच्च” [१।२।१०] इति
कित्वाद् गुणाभावः । द्वित्वाभ्यासकार्ये । वश्चादिना षत्वम् । “षढोः कः सि”
[८।२।४१] इति कत्वम् । “आदेशप्रत्यययोः” [८।३।५६] इति षत्वम् । कष्-
संयोगे क्षः । सतो विविक्षतेः क्विप् । “अतो लोपः” [६।४।४८] सोहलङ्घादिलोपे
विविक्ष इति स्थिते “स्कोः संयोग” [८।२।२९] इति कलोपः प्राप्नोति स न
भवति । कलोपं प्रति “षढोः कः सि” [८।२।४१] इति कत्वस्यासिद्धत्वात् । ततोऽ-
पवादाभावे उत्सर्गः संयोगान्तलोप एव प्रवर्तते । तेन ^३ सकारनिवृत्तौ निमित्ता-
भावान्नेमित्तिकस्याप्रवृत्तौ वश्चादिना षत्वे जश्चचत्वं भवति । यदि तु कलोप

१. ऋत रदिति क० पु० ।

२. सलोपे सर्गः इति क० पु० ।

३. नसकानिवृत्तौ इति ख० पु० ।

संयोगान्तस्य लोपः । गोरक्-ग् । “स्कोः” [८।२।२९] कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । पिपक्-ग् । पिपक्षौ । पिपग्-भ्यामित्यादि । पिपक्षु । एवं विवक् दिधक्षादयः । रुत्वम् । उपधादीर्घः । सुपीः । सुपिसौ । सुपीभ्याम् । सुपीस्सु । सुपीः सु । एवं सुतुः । विद्वान् । हे विद्वन् । विद्वान्सौ । विद्वान्सः । विद्वान्सम् । विद्वान्सौ ।

एव क्रियते ततः षत्वस्यासिद्धत्वात् सनः सस्य रुत्वे “वोरूपधाया दीर्घं इकः” [८।२।७६] इति दीर्घत्वे विवीः विवीभ्यामिति प्रसज्येत पिपठीरितिवत् ।

कौमारास्तु^१ गृहविवीः । मधुलिनीः । मधुलिलीभ्याम् ।^२ (मधुलिलीर्षा) विद्युदाहरन्ति । ते हि घकारचवगंस्थानिकादन्यस्य षठादिस्थानिकस्य लोपमाहुः घकारचवगंस्थानिकस्य नेच्छन्ति । यद्वा दहेदिधक् दिधग्भ्याम् । पर्चेपिपक् । पिपग्भ्याम् । भुजेर्बुभुक् । बिभुग्भ्याम् । द्रुहादेरपि वा घत्वमुक्तम् । तस्य घत्वपक्षे मुमुक् । मुमुग्भ्याम् । ङत्वपक्षे मुमुट् । मुमुङ्भ्यामितीच्छन्ति । न पुनरेतत् त्रिमुनिमतम् । ते हि अविशेषेण लाक्षणिकस्य ककारमात्रस्यासिद्धत्वेन लोपं नेच्छन्ति । तेन तेषां विविट् । लिलिट् । मुमुट् इत्येव भवितव्यम् । अत एवात्र केचिच्छान्तस्य न रुत्वमिति केचिदिति प्रक्षिपन्ति । तत्त्वप्रसक्तत्वेनाप्रयोजनवत्त्वान्न पठनीयम् ।

तडिति । तक्षणेति तक्षति वा । तक्षू तनूकरणे विवबन्तः । अतः संयोगान्तलोपं बाधित्वा “स्कोः” [८।२।२९] इति कलोपः । तस्य स्वाभाविकत्वेनासिद्धत्वासम्भवात् । ततोऽवशिष्टस्य स्वाभाविकस्य षस्य जश्त्वेन ङश्चत्वम् । तट्त्सु । “ङा सि घुट्” [८।३।२९] इति पक्षे घुडगि । गोरडिति । गोरक्षतीति विवप् । पूर्ववत् विवब्लोपादि । गोरगिति^३ संयोगान्तलोपेऽपि कस्यानैमित्तिकत्वादनिवृत्तिः ।

पिपगिति । पक्तुमिच्छति सन् द्वित्वेऽभ्यासकार्ये च “चोः कुः” । षत्वम् कृष्योगे क्षः । यियक्षतेः क्प्यतो लोपे च “स्कोः” [८।२।२९] इति कलोपो न भवति । तं प्रति चोः कुत्वस्यासिद्धत्वात् । ततः संयोगान्तलोपे चोः कुत्वे यियक् । यियग्-

१. मुमुः मुमुभ्यामिति क० पु० ।

२. कौमारा इति क० पु० ।

३. रेखाङ्कितोनास्ति क० पु० ।

४. नैमित्तिकत्वाप्रवृत्ताति क० पु० ।

भ्यामित्यादि भवति । एवमिति । वक्तुमिच्छति दग्धुमिच्छति इत्यर्थे सनि कौ “चोः कुः” । दहे “दादेर्धातोर्धः” [८।२।३२] इति घत्वम् । द्वित्वाभ्यासकार्यादि । अत्र कुत्वघत्वयोरसिद्धत्वात् “स्कोः” इति कलोपाभावे विवक् । विवक्षौ । विवग्भ्याम् । दधक् । दधक्षौ । दधग्भ्यामित्यादि ज्ञेयमित्यर्थः । यत्तु दहेः “हो ढ” [८।२।३१] इति ढः । “षढोः कः सि” इति कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपे निमित्ताभावात्कत्वे निवृत्ते ढस्य जश्चे दधडिति नैमिषीयेण व्याख्यातम् तदव्युत्पत्तिनिबन्धनम् । “दादेर्धातोर्धः” [८।२।३२] इति घत्वेन ढत्वस्य स्वविषये बाधनात् । इत्यादीति । आदिशब्दः प्रकारे तेनान्योऽपि संयोगादिविषय ऊह्यत इत्यर्थः । तद् यथा घृतश्च्युत्^१ तमाचष्टे इति णिच् टिलोपः घृतश्चयति ततः क्विपि णिलोपे यलोपे च इचुत्वकृतस्य शत्वस्यामिद्धत्वात् “स्कोः” [८।२।२६] सलोपे घृतक् । घृतग्भ्याम् । नञ्पूर्वस्य श्च्योतते^२ अक् अग् इति भवति ।

ये पुनः शोपदेशमेवामुमाचक्षते तेषामन्तलोपे घृतट् । अडिति भवति । कौमारास्तु श्च्योततेः शोपदेशत्वेऽपि आदिलोपं सूत्रयन्ति । शुल्कयतेः क्विपि णिलोपे कलोपे च शुल् शुल्भ्यामिति । चक्रयतेः चक् । चक्रौ । चक्रः । चग्भ्याम् । शुक्रयतेः क्विपि शूः । शुक्रौ । शूर्भ्यामित्याद्युन्नेयम् ।

परिशिष्टकारस्त्वाह अहलन्तस्य संयोगार्दलोपो नास्तीति भाष्ये चिन्तितम् । संयोगान्तस्य लोपोऽपि अहलन्तस्यैवोक्तः । ततः शुक्ल् चक् इति स्यात् । तथा कलत्रयतेः कलत् । गिरिवेश्मयतेः गिरिवेट् । गिरिवेड्भ्याम् । महौश्मयतेः महौट् । महौड्भ्याम् । महाब्रह्माचष्टे महाभ्रट् । महाभ्रड्भ्याम् । अदभ्रमाचष्टे अधव् । अधव्भ्याम् । याज्जामाचष्टे याक् । याग्भ्याम् । यज्जमाचष्टे यट् । यड्भ्याम् । अहल एव संयोगान्तस्य लोप इति मते तु कलत्र् गिरिवेस्म् इत्यादिना भवितव्यमिति दिक् ।

सुष्ठु पेसतीति पिस्त् गतौ अस्मात् सुपूर्वात् क्विपि सोहंलङ्घ्यादिलोपे येन नाप्राप्तन्यायेन “भलां जशोऽन्ते” [८।२।३६] इति जश्त्वं बाधित्वा “ससजुषो रुः” [८।२।६६] इति रुत्वम् । “वोरूपघाया” [८।२।७६] इति दीर्घः । विसर्गः

१. घतश्च्योदिति क० पु० ।

२. नञ् पुनास्ये ति क० पु० ।

वसोः संप्रसारणम् ॥६॥४॥१३१॥

वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वम् । षत्वम् । विदुषः । विदुषा । “वसुस्त्रंसु” [८।२।७२] इति षत्वम् । विद्वद्भ्यामित्यादि । पेचिवान् । पेचिवांसौ । वस्योत्त्वादिङभावः । पेचुषः । पेचुषा । पेचिवद्भ्यामित्यादि । जगन्वान् । जगन्वांसौ । वस्योत्त्वे तन्निमित्तस्य नस्य मत्वम् ।

सुपीष्णु सुपीःषु इति । “वा शरि” [८।३।३६] इति विसर्गविधानात् पक्षे विसर्जनीयस्य सः । “नुम्विसर्जनीयशब्धवायेऽपि” [८।३।५८] इति षत्वम् । षट्त्वम् । पक्षे विसर्जनीयः । सुत्तरिति । सुष्ठु तोसतीति । तुस शब्दे अस्मात् विववादि पूर्ववत् । विद्वानिति । वेत्तीति विद ज्ञाने अस्माल्लट् कर्तरि शप् । तस्मात् “अदिप्रभृतिभ्यः शपः” [२।४।७२] इति लुक् । “लटः शतृशानचो” [३।२।१२४] इति शता । तस्य “विदेः शतुर्वंसु” [७।१।३६] इति वसुः । सार्वधातुकमपित् [१।२।४] इति ङित्वान्नोपधागुणः । “उगिदचाम्” [७।१।७०] इति नुम् । “सान्तमहतः” [६।४।१०] इति दीर्घः । ऋत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । तस्यासिद्धत्वात् नलोपाभावः । सान्तेति विशेषणात् “वसुस्त्रंसुध्वंस्वनडुहां दा” [८।३।७२] इति षत्वम् न । हे विद्वन्नि । असंबुद्धावित्युक्तेन दीर्घः । विद्वांसविति । “नश्चापदान्तस्य झलि” [८।३।२४] इत्यनुस्वारः ।

वसोरिति । प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणमित्याह—वस्वन्तस्येति । पूर्वरूपत्वमिति । “संप्रसारणाच्च” [६।१।१०८] इत्यनेन । षत्वम् । “आदेशप्रत्यययोः” [८।३।६] इत्यनेन । पेचिवानिति । पपाच डुपचष् पाके पचेर्लिटि “लिटः कानज्वा” [३।२।१०६] “क्वसुश्च” [३।२।१०७] इति क्वसुः । “लिटि धातोः” [६।१।८] इति द्वित्वम् । ह्लादिः शेषः “अत एकहल्मध्ये” [६।४।१२०] इत्येत्वाभ्यासलोपी । “वस्वेकाजाद्वधसाम्” [७।२।६७] इतोऽट् । उगित्वान्नुम् । “सान्तमहतः” [६।४।१०] इति दीर्घः । संयोगान्तलोपः । वस्वोत्वादिति । सेद वस् अस् इति स्थिते वस्य संप्रसारणे उत्वे कृते वलादित्वं विहतमिति निमित्ताभावादिङभाव इत्यर्थः ।

ननु विमक्तिसापेक्षत्वात् संप्रसारणादन्तरङ्ग इट् पूर्वमेवाभिनिवृत्तः । न चास्य निवृत्तिः संभवति । यत्तूच्यते “निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति ।

गमहनजनखनघसां लोपः ङित्यनङि ॥ ६।४।८९ ॥

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ ङिति न त्वङि । जग्मुषः । जग्मुषा । जगन्वद्भ्यामित्यादि । एवं जघन्वान् । “सान्तमहतः” [६।४।९०] इति महच्छब्दसाहचर्यात् सान्तधातोर्न दीर्घः । सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिन-भ्यामित्यादि । ध्वत्-द् । ध्वसौ । ध्वद्भ्यामित्यादि । एवं खत्-द् उक्थशाः । उक्थशासौ । उक्थशोभ्यामित्यादि ।

तदपि कल्पनामात्रम् नहीदं । वचनम् । नापि न्यायाः । नापि कृतस्य निवृत्ती क्वचिन्नायः प्रवर्तते । अन्यथा नष्टे दण्डे घटोऽपि नश्येदिति चेद् । सत्यम् । यत्र विनाशोन्मुखं निमित्तं तत्स्वनिमित्तं कार्यं न^१ प्राक् प्रवर्तयतीति वैयाकरणसमयात् संप्रसारणविषये पूर्वमिट् न प्रवर्तते इत्यदोषः । ननु “एकानुबन्धकग्रहणे न द्वयनुबन्धकस्य” [५० ८३] इति परिभाषया “विदेः शतुर्वसुः” [७।१।२६] इत्यस्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तम् न क्वसोः । सत्यम् । वसोरुकारानुबन्धकरणं क्वसोः सामान्यग्रहणार्थम् । उगित्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः । जगन्वानिति । जगामेति पूर्ववद् द्वित्वादि । विभाषा गमहन्विद्विशाम्” [७।२।६८] इतीडभावपक्षे “म्बोश्च” [८।२।६५] इति मस्य वत्वम् । वस्योत्त्वं इति । “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।१।१] इति नत्वस्यासिद्धत्वाद्वसोः संप्रसारणे कृते वकारपरत्वाभावान्नत्वस्याप्रवृत्ती म एव तिष्ठतीत्यर्थः । गमहनेति । गम्लु गतौ । हन हिंसागत्योः । जन जनने । खन श्रवदारणे । घस्लृ अदने अदो घस्लादेशश्च । अङीति । अङ्पयुं दासाद् विङ्दप्य-जादिरेव गृह्यते इत्याह—अजादौ ङितीति । विङ्तीति किम् । गच्छति । अचि किम् । हन्यते । अङिति तु अगमत् । उपधालोपं प्रत्यसिद्धत्वादाभादित्यसिद्धत्वं न भवति समानाश्रयत्वाभावात्^२ ।

जघन्वामिति । जघानेति हन्तेः क्वसादि प्राग्वत् । “अभ्यासाच्च” [७।३।५५] इति कुत्वम् । गमहनोरिट्पक्षे तु जग्मिवान् । जग्मुषः । जग्मिवद्भ्याम् । जङ्गिवान् ।

१. न शक् प्रवर्तयतीति क० पु० ।

२. भाषाच्च इति क० पु० ।

पुंसोऽसुङ् ॥ ७।१।८९ ॥

पुंसोऽन्तस्यासुङ् स्यात् सुटि । उडावितौ । पुमान् । हे पुमन् ।
पुमांसौ । पुमांसः । पुमांसम् । पुमांसौ । पुंसः । पुंसा । पुम्भ्यामित्यादि ।

जघनुषः । जघ्नवद्भ्यामित्युदाहार्यम्^१ । एते च छान्दसाः । “छान्दसः क्वसुरिति
भाष्यवचनात् । छान्दसा अपि प्रकरणसौकर्यादिह व्युत्पादिताः^२ ।

महच्छब्दसाहचर्यादिति । महच्छब्दः प्रातिपदिकं तत्साहचर्यात्सान्तसंयोगोऽपि
प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते इत्यर्थः । सुटिनिति । सुटु हिनसीति हिंसि^३ हिंसायाम्
क्वप् । इदित्वान्नुम् । गतिसमासः । संयोगान्तलोपः । नन्वेतदपि कृदन्तत्वात्
प्रातिपदिकम् । सत्यम् । क्वबन्ताः धातुत्वं न जहतीति धातुत्वमप्यस्ति । साह-
चर्यंलाच भूतपूर्वोऽपि धातुर्निषिध्यते । सुहिनम्यामिति । पदान्तत्वात् “नश्चापदा-
न्तस्य ऋलि” [८।३।२४] इत्यनुस्वारो न भवति । ष्वदिति । स्तंस् ष्वंस् अघः
पतने स्तंसतेः ष्वंसतेः क्वप् । अनदिताम्” [६।४।२४] इति नलोपः । “वसुस्तंस्”
[८।२। २] इति दत्वम् । उक्थञा इति । उक्थानि उक्थेर्वा शंसति “मन्त्रे श्वेतवहोक्थ-
ञासुपुरोडाशा ण्वन्” [३।२।७१] इति निपातनान्नलोपः । पदान्तत्वाद् ङस् ।
“अत्वसन्तस्य” [६।४।१४] इति दीर्घः । रुत्वविसर्गौ । उक्थञासाविति । शंसेण्वन्
निपातनान्नलोपे “अत उपधायाः” [७।२।११६] इति वृद्धिः । तेनोक्थशंसौ ।
उक्थशंस इत्युदाहरन्तः कौमारा परास्ताः । उक्थञोम्यामिति । ङसि कृते “हृशि च”
[६।१।११४] इत्युत्वम् । आद् गुणः ।

पुंसोऽसुङ् इति । पुंसोऽन्त्यस्येति । ङित्वात् । “ङिच्च” [१।१।५३] इत्यन्त्यस्य
संस्थादेश इत्यर्थः । सुटीति । विषयसप्तमी । सर्वनामस्थाने विवक्षित इत्यर्थः । तेन
परमपुमान् इत्यत्राकृते एव समासान्तोदात्तत्वे उपदेशावस्थायामेव विभक्त्युत्पत्तेः^४
प्रागेवासुङ्देशः ।

१. मिसुदाघमिति क० पु० ।

२. दितिष्यास्यादिति क० पु० ।

३. हसि चेति क० पु० ।

४. विमुक्त्युत्पत्त्ये एवमिति क० पु० ।

“ऋदुशनस्पुरु०” [७।१।९४] इत्यनङ् । उशना । उशनसौ ।
 उशनसः । “संबुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा” [वा०] हे उशन । हे
 उशनः । उशनसौ । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा । हे अनेहः । अनेहसौ ।
 एवं पुरुदंशाः । वेधाः । हे वेधः । वेधसावित्यादि । अघातोरित्युक्तेन
 दीर्घः । सुवः । सुवसौ । सुवोभ्याम् । सुवःसु । सुवस्सु ।

ततश्च परमपुमानिति नित्यमन्तोदात्तं पदं भवति । परसप्तम्यां तु विभ-
 क्युत्पत्तेः प्रागमुङोऽप्रवृत्तेः समाजान्तोदात्तत्वमुकारस्यैव स्यात् तच्चानिष्टम् । पुमानित्वा
 दावसमासे पुनः “पुङ्ङुः डुमसुन्” इत्योणादिको डुमसुन् । डिच्वाहिलोपः ।
 मकारोऽकार उच्चारणार्थः । नः स्वरार्थः । तत्करणसामर्थ्यादसमासे नित्स्वरेणाद्युदात्त
 एव भवति । उडाविति । अकारोऽन्त्यादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । इताविति । एतीति
 इत् क्तिवन्तः । संज्ञाशब्दश्चापरः इच्छब्दः तयोर्द्वयोरेकशेषेण निर्देशः । तेनोकार
 उच्चारणार्थत्वाद् गच्छति डकारस्त्वन्त्यादेशार्थत्वादित्संज्ञो भवतीति व्याख्येयम् ।
 यत्तूकार उगित्कारार्थं इति प्राबोक्तम् । तदसत् । डुमसुन् एवोगित्वेन नुमादिसिद्धेः !
 तस्य चावश्यमुगित्वमेषितव्यम् बहुषुंसी “उगितश्च” [४।१।६] इति ङीप् यथा
 स्यादिति । पुमानिति । पुंस सु इति स्थिते सस्यामुङ् । उगित्वान्नुम् । “सान्समहत्”
 [६।४।१३] इति दीर्घः । संयोगान्तलोपः । तस्यासिद्धत्वान्न नलोपः । हे युमन्नि ।
 असंबुद्धावित्युक्तेन दीर्घः । पुमांसाविति । “नश्च” [८।२।२४] इत्यनुस्वारः ।
 पुंसइति । सुटीत्युक्तेर्नामुङ् । पुम्यामिति । “संयोगान्तस्य” [८।२।२३] इति सलोपः ।
 अनुस्वारपरसवर्णो । पुंस्त्विति । संयोगान्तलोपे मोऽनुस्वारः । नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वार-
 स्योपलक्षणाद् “नुम्विसर्जनीय” [८।३।५८] इति न षत्वम् । उशनेति । ऋदुशनस्पु-
 दंशोऽनेहसां च” [७।१।९८४] इत्यनङ् । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” [६।४।८]
 इति दीर्घः । हल्ङ्यादिलोपे नलोपः । उशननिति । सोऽङेति वाच्येऽनङ्माविति वचनं-
 ज्ञापयति कचिदनङ् एव श्रवणं भवति । तेनैतत् सिद्धं भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—

संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाऽप्यदन्तम् ।

माध्यन्दिनिर्वृष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदा वरिष्ठः ॥१॥

अदस औ सुलोपश्च ॥७।२।१०७॥

अदस औकारान्तादेशः स्यात् सौ परे सुलोपश्च । “तदोः सः सौ” [७।२।१०६] इति दस्य सः । असौ । “औत्वप्रतिषेधः साकच्चाद्वा वक्तव्यः सादुत्वं च” [वा०] । यदौत्वाभावस्तदा सात्परस्योत्त्वम् । असकौ । असुकः । त्यदाद्यत्वम् । पररूपत्वम् । वृद्धिः ।

अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ८।२।८० ॥

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उऊवर्णौ दस्य च मः स्यात् । “स्थानेऽन्तरतमः” [१।१।५] इति ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः । अमू । जसः शोभावः । आद् गुणः ।

वेषादिति । “अत्वसन्तस्य” [६।४।१४] इति दीर्घः । सुवरिति । सुष्ठु वस्ते इति वसेः क्तिप् । क्तिवन्ताः धातुत्वं न जहतीति धातुत्वान्नोपदादीर्घः । पिण्डप्र इति । असु ग्लसु अदने । पूर्ववद्दीर्घाभावः ।

अदस इति । अदस इति षष्ठा यदाह—औकारोऽन्तादेशः स्यादिति । ननु पञ्चम्येवास्तु तथा च साविति सप्तम्या प्रकल्पिताया सोरेवौकारो विधीयतां किं सुलोपविधानेनेति चेत् । मैवम् । असका औ इत्यत्र “प्रत्ययस्यात्” [७।३।४४] इतीत्वप्रसङ्गात् । असाविति । दस्य सः । औत्वप्रतिषेध इति । साकच्चादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । तेनाकच्चाहृतस्यादस औत्वं प्राप्तं प्रतिषेध्यं सादुत्वं च वाच्यम् त्रैपादिकस्यादसो सेरित्यस्यासिद्धत्वात् “तदोः सः सौ” [७।२।१०६] इति सत्वे कृते दात्परो न भवतीत्युत्त्वमप्राप्तमिति सादप्युत्वं विधीयते । एतच्च सादुत्वं सन्नियोगशिष्टत्वाद औत्वाभावपक्षे एव भवति नौत्वपक्षे इत्याह—यदौत्वाभाव इति । असकाविति । अदसः “अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः” [५।३।७१] इत्यकच् । अदकस् इति स्थिते औत्वं सुलोपः । “तदोः सः सावनन्त्ययो” [७।२।१०६] इति सत्वम् । असुक इति । औत्वाभावे त्यदाद्यत्वम् । सादुत्वं ।

अदसोऽसेरिति । इकार उच्चारणार्थः । असान्तस्येत्यर्थः । तेनाद इच्छत्यदस्यतीत्यत्र सान्तत्वान्न भवति । न चादः अदावित्यत्र प्राप्नोति पूर्वत्र रेफान्तत्वादुत्तरत्रौकारान्तत्वात् । न च रुत्वोत्त्वयोरसिद्धत्वम् पूर्वत्र हि परमसिद्धम् न तु

एत ईद् बहुवचने ॥८॥२॥८१॥

अदसो दात्परस्येत ईत् स्याद् दस्य च सः बहुवर्थोक्तौ । अमो ।
“पूर्वत्रासिद्ध” मिति न्यानेन विभक्ति कार्यं प्राक् पश्चादुत्त्वमत्वे । अमुम् ।
अस् । अस्त् । उत्त्वमत्वे कृते धिसंज्ञायां नाभावः ।

परास्मिन् पूर्वमसिद्धमिति । अत्राहुः । असेरिति नाप्रमर्थः सान्तस्य नेति किन्तु
अः अकारः सेर्यस्येति बहुव्रीहिणा त्यदाद्यत्वविषये एतोत्त्वमत्वे भवत इत्यर्थः ।
तेनेह न भवति । अत एवादः पुत्रः । अदः शर्मा । अकच्यदकः शर्मेति सिद्धयति ।
समासे विभक्तेर्लुकि त्यदाद्यत्वाभावात् । संज्ञापसर्जनयोरपि—अदा अस्यादा इति
दुर्गटीकायामुदाहृतम् । एवं आनुकशर्मेत्याद्याहुः । अमुकः अमुकी इत्याद्यपि
चिन्त्यम् । सौ “तदोः सः सावनन्त्ययोः” [७।२.१.६] इति सत्वेनैव मुत्वस्य
बाधनात् ।

ननु “भाव्यमानोऽप्युक्त्वा सवर्णान् गृह्णाति” [प० १३] इति ह्रस्व एवोकारः
स्यात् कथमम् इति दीर्घश्रवणमित्याशङ्क्याह—स्थानेऽन्तरतम इति । प्रमाणत
अन्तरतमत्वादित्यर्थः । “ऋन उत्” [६।१।१११] इति तपरकरणाज् जापका
“द्भाव्यमानोऽप्युक्त्वा सवर्णान् गृह्णाति” [प० २०] इति स्थितमिति भावः ।
अम् इति । अदाविति स्थिते औकारस्य दीर्घं ऊकारो दस्य च मत्वम् ।

एत ईदिति । उत्त्वस्यापवादोऽयम् । यद्यत्र बहुवचनं पारिभाषिकं गृह्येत
ततोऽमीभिरित्यत्रैव स्यात् नत्वमीत्यत्र न ह्यत्रैकारस्य बहुवचनं परमस्ति । अतो
बहूनां वचनमित्यन्वर्थग्रहणमित्याह—बहुवर्थोक्तावत । अमो इति । अदसस्त्यदाद्यत्वे
पररूपे च जसः शीः । आद् गुणः । अदे इति स्थिते ईत्वमत्वे । नन्वेतदयुक्तम् अद
अई इति स्थिते विभक्तिसापेक्षादाद् गुणाद् बहिरङ्गात्पररूपाच्च पूर्वमन्तरङ्गत्वा-
न्मुत्वेन भवितव्यम् । ततश्चासु ए इत्यनिष्टं प्रसज्येत ईत्वं तु न स्यादेकारस्या-
भावात् । गुणोऽपि प्राक् कृतोऽकारेण व्यवधानात् स्यादिति भ्रान्तशङ्कां निवर्तं
यितुमाह—विभक्तिकार्यं प्रागिति । विभक्त्यवच्छिन्नस्य पदस्य यद् यद् कार्यं विहितं

1. वार्तिककृता तु अदसोऽनोऽञ्जेरिति पठितम् । औकारे सकारे रकारे च परतो मुत्वं न
भवतीत्यर्थः । तेनादोऽत्र । अदस्यति । अद इत्यत्र मुत्वं न भवति । सूत्रकारमते
तु पूर्वोक्तरीत्या त्यदाद्यत्वविषय एव प्रवृत्तिस्वीकारेण नात्र दोषः ।

न मु ने । ॥२॥३॥

नाभावे कर्तव्ये कृते च सति मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना ।
अमूभ्याम् । "नेदमदसोरकोः" [७।१।११] अमीभिः । अमुष्मे ।

तत्पूर्वं भवति । तस्मिन् कर्तव्ये मुत्वादेरसिद्धत्वात् । अतः पश्चात् सर्वकार्यनिष्पत्ती
सत्यामुत्त्वमत्वे भवत इत्यर्थः । उत्त्वं मीत्त्वस्याप्युलक्षणम् । एतच्च सर्वरूपसाधार-
णमपि देहलीदीपकन्यायेन मध्ये पठितम् । अप्रनिति । अदानिति निष्पाद्य
दाशब्दस्य मूभावः । ननु विभक्तिकार्यं प्राक् भवति पदकार्यत्वात् पश्चान्मुभाव
इत्युक्तम् तत्कथमुत्त्वमत्वे कृते नादेश इति । नैष दोषः । यद्विभक्तिकार्यं प्रति
मुत्वमनिमित्तं तदेव विभक्तिकार्यं प्राक् भवति इह तु धेरित्यनुवृत्तेः नाभावं प्रति
मुभावस्य निमित्तत्वात् मुभावेन भवितव्यम् ततो नाभावेनेति न विरोधः । एतदेवोप-
पादयितुमाह—न मु ने इति ।

मु इत्यविभक्तिको निदेशः । ने इति विषयसप्तमी तदाह—नाभावे कर्तव्य इति ।
अन्यथा मुभावस्यासिद्धत्वात् चे । पञ्चा न भवत्यतो नादेशो न स्यादिति भावः ।
नन्वस्तु नाभावं प्रति मुत्वं सिद्धं तस्मिन् कृते मुत्वस्यासिद्धत्वात् "मुपि च"
[७।३।१०२] इत्यदन्तत्वलक्षणो दीर्घः स्यात् । ततश्च दीर्घस्य दीर्घं ऊकार
इत्यमूनेत्यनिष्टं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह—कृते चेति । नाभावे कृते सति तन्निमित्तं

१. अत्र नेति योगविभागः रीत्यः । तेन कचित् क्षिपादी नासिद्धा । एवं च द्वित्वे
परसवर्णो नासिद्धः । संयन्ताः । पदाधिकारे द्वित्वे तत्त्वव्यवनत्ववृत्त्वव्यवनत्वानुना-
सिकवृत्त्वानि सिद्धानि स्युः । गरो गाः । गल्लोगलः । द्रोघा । द्रोढा । जुन्नः ।
नुशः । अमिनः । अभिनत् २ । मातुःस्वसा । मातुःस्वषा । क्षीरपाणम् । क्षीरपानम् ।
वाङ् नयनम् । वाङ् गयनम् । वाङ् गयनम् । वाङ् शयनम् । एवं अन्यान्यपि सिद्ध-
कोशस्थ वार्तिकानि न कर्तव्यानि । अनेनैव योगविभागेन सिद्धत्वात् । यथा
संयोगान्तलोपे-रोरुत्वे । वस्वादियु दत्तम् इत्यादीनि ।

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ।

अमूभ्याम् । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमूभ्याम् । अमीभ्यः । अमुष्य ।
अमुयोः । अमीषास् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ।

इति हलन्ताः पुलिङ्गाः

यद्दीर्घत्वं प्राप्नोति तस्मिन्नपि कर्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्यर्थः । अन्ये तु सन्निपात-
परिभाषया दीर्घत्वं न भवतीत्यर्थसिद्धमेतदुक्तमित्याहुः । ऋमूयामिति । त्यदाद्यत्वे
“सुपि च” [७।३।१०२] इति दीर्घे च कृते दीर्घ ऊकारः । अमीमिति । “नेदम-
दसोरकोः” [७।३।११] इत्येस्भावे निषिद्धे “बहुवचने भल्येत्” [७।३।१०३]
इत्येत्वे “एत ईद्” [८।२।८१] इतीत्वम् । अमुष्मै प्रभृतिषु त्यदाद्यत्वे स्मायादिषु
च कृतेषु अदेष्मै, अदस्मादित्यादि सर्ववदवस्थाप्य उत्त्वमत्वे कार्ये । इह हलन्तेषु
यान्ताः ङान्ताः ञान्ताश्चाप्रसिद्धत्वाद्विशेषाभावान्नोपन्यस्ताः । “काष्ठशगेव
नास्ति” इति भाष्यात्कान्तात् किब्विचो न स्त इति स्थितिः । छान्तेषु तु विशेषः
परिशिष्यते यथा तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् “किब्वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां
दीर्घोऽसंप्रसारणं च” [वा] इति पृच्छेः किब्वदीर्घसंप्रसारणानि । च्छ्वोः
शूडनुनासिके च” [६।४।१६] इति किब्वनिमित्तकः छस्य शः सर्वत्र । तेन तत्त्व-
प्राशो । तत्त्वप्राश इत्यादि निश् शब्दवद् रूपाणि ज्ञेयानि ।

च्छोरिति सतुक्कस्य छस्य निर्देशात्तु कोऽपि निवृत्तिः । एवं च वाञ्छते ।
क्वपि तुकोऽसम्भवात् शत्वं न भवति । तेन पदान्ते संयोगान्तलोपोऽन्यत्र तु छस्य
स्थितिरिति । वान् । वाञ्छो । वाञ्छः । वान्भ्याम् । वान्सु । इति भवति ।
अन्ये त्वाहुः । च्छ्वोरित्यत्र वितुक्कोऽप्यपरः छकारो निर्दिश्यते “रात्लोप इत्यत्रानु-
वृत्त्यर्थम् । नहि रात्परस्तुक् सम्भवतीति । तेन सतुक्कस्येव वितुक्कस्यापि श इति ।
वाम् । वांशो । वांश इत्यादि भवति गां विच्छायायतीति गोविट् । विच्छगती
क्विप् । गोविशो । गोविश इत्यादि । कौमारास्तु छशां ष इत्यत्र छस्य शादेशात्
शान्तानामित्येव सिद्धेः पुनश्छग्रह्णं शत्वविकल्पविधानार्थम् । तेन तत्त्वप्राच्छो ।
तत्त्वप्राच्छः । वाञ्छो । वाञ्छः । गोविच्छो । गोविच्छः इत्याद्यपि भवतीत्याहुः ।
एतत्त्वविशेषेण छस्य शत्वमुक्त्वा प्राडित्यपि शान्तत्वादेव सिद्धे छस्य शत्वं न
वक्तव्यमित्युक्तम्भाष्ये । तद्विरोधादुपेक्ष्यमित्यास्तां विस्तरः ।

इति हलन्ताः पुलिङ्गाः ।

नहो धः ॥८॥२॥३४॥

नहो हस्य धः स्याज्भलि पदान्ते च । उपानत्-द् । उपानहौ ।
उपानहा । उपानद्भ्यामित्यादि । विवघ्नन्तत्वात् कुत्वम् ।
उष्णिग्-ग् । उष्णिहौ । उष्णिग्भ्यामित्यादि । “दिव औत्” [७।१।८४]
द्यौः । दिवौ । दिवः । दिवो वात्त्वमपोति केचित् । द्याम् । दिवम् ।
“दिव उत्” [६।१।१३१] द्युभ्याम् । उवर्ण एव स्वरे दिव उदिति
केचित् । द्युर्णुत् । अन्यत्र दिवीशः । गीः । गिरी । गिरः । एवं पूः ।
चतुरश्चतस्रादेशः । स्वस्त्रादित्वान्न डीप् । चतस्रः २ । चतसृभिः ।
चतसृभ्यः २ । चतसृणाम् । चतसृषु । किमः कादेशे टाप् । का । के ।
काः इत्यादि सर्वावत् ।

नहो धः । नह बन्धने । हस्येति । “हो ढः” [८।२।३१] इत्यतोऽनुवृत्तेर्हलोऽ-
न्त्यस्येति वा । उपानदिति । उपनह्यतेः उपपूर्वाद् नहेः संपदादित्वात् विवप् ।
“नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ” [६।३।११६] इति पूर्वस्य दीर्घः ।
सोर्हलङ्घादिलोपे षत्वम् । जश्त्वचत्वे । लाघवार्थं दकारे एव विधातव्ये
घकारकरणम् नद्धमित्यादौ “रदाम्भा” [८।२।४२] इति निष्ठानत्वाभावाथम् ।
“भ्रूस्तथोर्धोऽधः” [८।२।४०] इति घत्वार्थं च । उष्णिगिति । उत् स्निह्यतीति—
उत्पूर्वात् स्निह प्रीतावित्यस्मात् “ऋत्विग्दधृग्” [३।२।५६] आदिना विवन् ।
निपातनात्तलोपः । षत्वम् । “विघ्नप्रत्ययस्य कुः” [८।२।६२] इति हस्य घत्वम् ।
जश्त्वचत्वे । दिव औत् । एतत्पूर्वत्र व्याख्यातमपीह स्मारितम् । यद्यपि द्यौशब्दस्य
द्यौरिति सिद्धयति तथापि दिव्शब्दस्य सावनिष्टरूपनिवृत्त्यर्थमौत्वं विहितम् ।
द्यौरिति । न च यणादेशे कर्तव्ये “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” [५० ५०] इत्यौत्त्व-
स्यासिद्धत्वम् । “नाजानन्तर्ये” [५० ५१] इति निषेधात् । अल्विघित्वाच्च
हल्ङ्घादिलोपे न स्थानिवद्भावः । द्यामिति । “दिवो वाऽऽत्वमपि” इति के
चिदित्युक्तेः पक्षे आत्वम् । उवर्ण एवेति । स्वर इति पूर्वाचार्याणामचः संज्ञा ।
तेन स्वरे परे चेद्विव उद् भवति तर्ह्युवर्णे एव नान्यस्मिन्नचीति नियम्यते ।
केचिदिति । मुग्धबोधकारादयः । द्युर्णुदिति । उर्णुत्र् आच्छादने दिवमुर्णोत्याच्छादयतीति
विवप् । “ह्रस्वस्य” [६।१।७१] इति तुक् । अन्तर्वर्तिविभवत्या पदत्वमाश्रित्य

य सौ ॥७।२।११०॥

इदमो दशमः यः स्यात् सौ परे । इदमो मः “[७।२।१०८]
इयम् । त्यदाद्यत्वम् । टाप् । “दश्च” [७।२।१०९] इति मः । इमे ।
इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनादेशः । अनया । “हलि लोपः
[७।२।११३] आभ्याम् । आभिः । अस्थै । आभ्याम् । आभ्यः । अस्याः ।
अनयोः । आसाम् । अस्याम् । आसु । अस्वादेशे तु एनाम् । एने । एनाः ।
एनया । एनयोः २ । स्त्रक्-ग् स्त्रजौ । स्त्रजः । स्त्रग्भ्यामित्यादि । त्यदाद्यत्वम्
टाप् । स्या । त्ये । त्या इत्यादि सर्वावत् । एवं तद्, यद्, एतद् ।
वाक्-ग् । वाचौ । वाचः । हे वाक्-ग् । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अप्शब्दो नित्यं
बहुवचनान्तः “अप्नुत्” [६।४।१] इति दीर्घः । आपः अपः ।

वस्योत्त्वे सबर्णदीर्घः । एवं द्यूनति, द्यूध्वम्, द्यूषद्यते द्यूद्यानवाप्यामित्याद्य-
प्युवाहार्यम् ।

केचिद्विवोऽर्थे द्युमुदन्तं प्रकृत्यन्तरमाहुः । तैरप्यस्मिन्नेव विषयेऽयमेष्टव्यः ।
अन्यथा दिवीशः [१ दिवाश्रय इत्यादावप्यनिष्टप्रसङ्गात् । इह तु दिवौकसः इति
पृषोदरादित्वादौकारः साधुः] अकारान्तोऽपि दिवशब्दः प्रकृत्यन्तरमित्यन्ये । सोऽपि
नियतविषय एव प्रयुज्यते । गीरिति । गृ निगरणो अस्मात् क्विप् “ऋत इडातोः”
[७।१।१००] इतीत्वम् । गूरिति । गृ पालनपूरणयोः क्विप् “उदोष्ठपूर्वस्य”
[७।१।१०२] इत्युत्वं रपरत्वं “वोरूपधायाः” [८।२।२६] इति दीर्घः । चतस्रादेश
इति । “त्रिचतुरोः स्त्रियां तिस्तृचतस्तृ” [७।२।६६] इत्यनेन । यद्येवं “ऋन्नेभ्यो
ङीप्” [४।१।५] इति ङीप् प्राप्नोति तद्वाह-स्वस्त्रादित्वादिति । चतसृणामिति । “न
तिस्तृचतस्तृ” [६।१।५] इति न दीर्घः ।

यः सौ । स्त्रियामिति । यत्वम् परिशेषात् “इदोऽय् पुंसि” [७।२।१११] इति
पुंस्यवचनात् । वलीबे सोर्लुका लुप्तत्वात् । “इदमो म” [७।२।१०८] इति
त्यदाद्यत्वापवादः । अनयेति । “अनाऽप्यकः” [७।२।११२] इतीच्छब्दस्यानादेशः ।
अन्वादेशे त्विति । “द्वितीयाटोस्वेनः” [२।४।३।४] इत्येनादेशः । स्रगिति । “ऋत्विग्”

अपो मि ॥७।४।४७॥

अपस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भ्यः २ । अपाम् ।
 अप्सु । दिक्-ग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । एषं दृक्-ग् । दृशौ । दृशः
 त्विट्-ङ् । त्विषौ । त्विषः । त्विङ्भ्याम् । सज्जुः । सज्जुषौ । सज्जुषः ।
 सज्जुभ्याम् । आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्यामित्यादि । असौ ।
 त्यदाद्यत्वम् । टाप् । शीभत्वादि । ऊत्वमत्वे । अमू । अमूः । अमुस् ।
 अमू । । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यं । अमूभ्याम् ।
 अमूभ्यः । अमुष्याः । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः । अमुयोः ।
 अमूषाम् । अमुष्याम् । अमुयोः । अमूषु ।

॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

[३।२।५६] आदिना क्विन्नन्तो निपातितोऽमागमश्चेति । स्येति । “तदोऽ सः
 सावनन्त्ययोः” [७।२।१०६] इति सः । हल्ङ्यादिलोपः । एवमिति । सा । ते ।
 ताः । एषा । एते । एताः । या ये याः इत्यादीत्यर्थः । वागिति । वचेः “क्विञ्चि”
 [वा०] इत्यादिना क्विप् दीर्घोऽसंप्रसारणं च । चोः कु।” [८।२।३०]
 द्विगिति । क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । द्विगिति । दृश्यतेऽनयेति क्विप् । त्यदा-
 दिष्विति वचनान्न क्विन् । क्विन्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्यान्यत्रापि कुत्वम् ।
 त्विञ्चिति । त्विष दीप्तो क्विप् । जश्त्वचत्वे । सज्जुरिति । सह जुषते इति क्विप् “ससज्जुषो
 रुः” [८।२।६६] सस्य तु रुत्वे “वोरूपधायाः” [८।२।७६] इति दीर्घः । आशीरिति ।
 “आशासः क्वावुपसंख्यानम्” [वा०] इत्युपधाया इत्वम् । “शासिवसिषसीनां च”
 [८।३।६०] इति षत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् रुत्वम् । “वोरूपधायाः” [८।२।७५]
 इति दीर्घः । असाविति । अदसस्त्यदाद्यत्वम् पररूपम् टाप् । “अदस औ सुलोपश्च”
 [७।२।१०७] । अन्ये तु सत्वादिशेषविधेश्च पूर्वमीत्त्वम् । ततो नात्वटापावित्याहुः ।
 अमू इति । “ओङ् आपः” [७।१।१८] इति शी । आद् गुणः । ऊत्वमत्वे । जसादिषु
 विभक्तिकार्ये कृते ऊत्वमत्वे ऊह्ये । इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गाः

स्वमोलुक् । दत्वम् । स्वनडुत्-द् । स्वनडुहो । “चतुरनडुहोः” [७।१।९८] इत्याम् । स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । वाः । वारी । अम्लन्तान्न नुम् । वारि । चत्वारि । “न लुमता” [१।१।६३] इति कादेशो न । किम् । के । कानि । इदम् । इमे । इमानि । “अन्वादेशे नपुंसकैकवचने एनदिति वाच्यम्” [वा०] एनत्-द् । एने । एनानि । शेषं पुंवत् । ब्रह्म । संबुद्धौ वा नपुंसकानां नलोपो वाच्यः [वा०] हे ब्रह्म । हे ब्रह्मन् । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि ।

(श्रीगुरुचरणारविमकरन्दरेण्वभिनन्दनप्रसादात्—

संवत्सरे विश्वमनीन्द्रचन्द्रके मासे तथा दैत्यगुरोश्च शुद्धे ।

कामाधिपाच्छान्द्रमसे सुवारेऽलिखद्वरस्य पुररामसंज्ञः ।

नमो नमस्ते सुरसंघदेव देवेश नारायण शुद्धसत्त्व ।

ब्रह्मण्यब्रह्मेशनरेन्द्रचन्द्रभृत्ये निजे धेहि कृपाकटाक्षम् ॥२॥)

। अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

स्वनडुदिति । शोभनोऽनड्वानस्य तत्कुलं विशेष्यमिति क्लीबता । “स्वमोर्न-पुंसकात्” [७।१।२३] इति सोलुक् । “वसुस्त्रु” [८।२।७२] इति शब्दस्वरूपा-पेक्षत्वाद् गौणत्वेऽपि दत्वम् । स्वनडुहोति । “नपुंसकाच्च” [७।१।१६] इति शीभावः । स्वनड्वांहीति । “जशसोः शिः” [७।१।२०] शोः सर्वनामस्थानत्वाद् “नपुंसकस्य भलचः” [७।१।७२] इति नुम् । “नश्चापदान्तस्य” [८।३।२४] इत्यनुस्वारः । पुनस्तद्वत् इति । द्वितीया प्रथमावदित्यर्थः । न लुमतेति । प्रत्ययलक्षण-प्रतिषेधाद् विभक्तित्वं नास्तीत्यर्थः । के इति । किमः कादेशे शीभावे आद् गुणः । अन्वादेश इति । नपुंसकैकवचनमत्राम् “द्वितीयाटोस्वेनः” [२।४।३४] इत्यत्रास्य पठितत्वात् । सोलुंका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणं भवति वचनात् । एनदिति वाच्यम् । इदमेतदोरितिशेषः । एनादेशे सति “अतोऽम्” [७।१।२४] इत्यमादेशे एनमिति प्राप्नोति । अत एनद् विधीयते । अत्राहुः सर्वत्रैवदेव वाच्यः तस्य स्त्रीपुंसयोस्त्यदा-द्यत्वेनैव एनो, एनान्, एनेन, एनया, एनयोरित्यादि सेत्स्यति । नपुंसके तु

१. () रेखांकितोनास्ति ख० पु० । ख० पु० लेखकेन स्वयं लिखितम् । अतो नायं भागो ग्रन्थस्येत्यवधेयम् ।

अहन् ॥८२।६८॥

अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । रुत्वस्यासिद्धत्वेन नलोपे प्राप्तेऽहो न-
लोपप्रतिषेधो वक्तव्यः [वा०] । अहः । “विभाषा डिश्योः” [६।४।१३५]
अहो । अहनी । अहानि । हे अहः । अहोभ्याम् । अहोभिः । दण्डि ।
दण्डिनी ।

नित्यत्वात् स्वमोर्लुकि कृते त्यदाद्यत्वाभावादेनदिति सिद्धयतीति किमादेशद्वयकरणे-
नेति । इह एनदतिक्रान्तं विप्रमित्युपसर्जनत्वे एनद् न भवति नपुंसकैकवचने
इत्युक्तेः । अवयवस्य नपुंसकत्वेऽपि समासविभक्तेस्तदसम्बन्धित्वात् । एनस्तु
गोणत्वेऽपि भवति स्वरूपमात्राश्रयत्वात् । एतं श्रित इति द्वितीयासमासे तु द्वावपि
न स्तः । विभक्तेर्लुपत्वात् । एतच्छ्रुत इत्येव भवितव्यमिति ।

अहोति । “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” [८।१।७] इति नलोपः । संबुद्धौ तु
“न डिंसंबुद्धयोः [८।२।८] इति निषेधे प्राप्ते विकल्पमाह-संबुद्धौ वेति । यद्यपि न
डिंसंबुद्धयोरिति निषेधोऽनेन विकल्पितस्तथापि नलोपविकल्प एव पर्यवस्यतीत्येव-
मुक्तम् । अहणी इति । “न संयोगाद्वमन्तात्” [६।४।१३७] इति निषेधाद् “विभाषा
डिश्योः” [६।४।१३६] इत्यल्लोपो न ।

अहन् । एतत्तु अहोभ्यामित्याद्यर्थं पठितमहरित्यत्र तु “रोऽमुपि” [८।२।६६]
इति रत्वमेव भवति । तथाचाहर्दंदातीति रोरभावाद् “हशि च” [६।१।११४]
इत्युत्वं न भवति । नन्वहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरुत्वयोः “पूर्वत्रासिद्धम्” [८।१।१]
इत्यसिद्धत्वात् नलोपः स्यात्तयोस्तु संबुद्धिरवकाश इत्याशङ्क्य परिहरति-रुत्वस्येति ।
एतत्तु रत्वस्याप्युपलक्षणम् । अह्न इत्यादि वक्तव्यो व्याख्येयः । तत्रेदं व्याचक्षते
अह्नः इति वाच्यः । अहन्निति प्रथमैकवचनान्तमकृतनलोपं रुविधौ यदुपादीयते

1. वस्तुतस्तु एनदित्यत्र तपरकरणात्पूर्वं विभक्तेर्लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन द्वितीया विभक्ति-
मादायादेशः । न च “न लुमताऽङ्गस्य” [१।१।६३] इति निषेधः शङ्क्यः ।
तकारोच्चारणसामर्थ्येन तद्वाधात् । समासे तु सामासिकलुक् बहिरङ्गतया तद्विषये
“न लुमताऽङ्गस्य” [१।१।६३] इत्यस्य बाधे मानाभावेन तद्विषये एनदादेशस्या-
प्रवृत्तेः । केचित्तु अन्तरंगबहिरङ्गभावमनादित्यास्मिन् विषये “न लुमताऽङ्गस्य”
इत्यस्याप्रवृत्तिस्वीकारेण एनदादेशो एनच्छ्रुतक इत्येव भवतीत्याहुः । तत्रैवविदस्तु
प्रयोगाणामेषामनभिधानमाहुः । एतस्यां शङ्कायां यथालक्षणमप्रयुक्ते इत्युक्तेः ।

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ ६।४।१२ ॥

एषामङ्गानामुपधाया दीर्घः स्यात् शौ परे । दण्डीनि २। बहुधृत्र-
हाणि २। बहुपूषाणि २। बहूर्यमाणि २। असृजः पदान्ते कुत्वम् । सृजेः
क्विनो विधानात् । विश्वसृजादौ तु प्रतिषेधोऽयम् । असृक्-न् । असृजी ।
असृज्जि । “पददन्तोमास” [६।१।६३] इति वा असन् । असानि ।

तदावर्त्यते । तत्रैकेन तदेव रूपं नलोपाभावार्थमन्वाख्यायते । परेण तस्य रुविधीयते
इति । इहाहन्निस्थनेनानुवर्तमानस्य पदस्य विशेषणान्तदन्तविधिर्भवति । तेन
दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहौ सोहंलुङ्यादिलोपात् प्रत्ययलक्षणेन सुप्परोऽ-
स्तीति “रोऽसुपि” [८।२।६६] इति रत्वाभावादुत्वे कृते तस्यासिद्धत्वात्तलक्षणे
दीर्घे विसर्गे च दीर्घाहा इति भवति । निदाघादिशब्दे तु परे “भोभयो” [८।३।३७]
इति यत्वे “लोपः शाकल्यस्य” [८।३।१६] इति यलोपे च दीर्घाहा निदाघ इत्यादि
भवति । संबुद्धौ तु दीर्घाभावाद् “हृशि च” [६।१।११४] इत्युत्वे आदधुणे च
हे दीर्घाहो निदाघ इति । समासे पुनः सुपो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावाद्
“रोऽसुपि” [८।२।६६] इति रत्वादीर्घाहनिदाघ इति भवतीत्युक्तम् । हे अहरिति ।
सर्वनामस्थानेऽसंबुद्धावित्युक्तेर्न दीर्घः । अहोभ्यामिति । रुत्वे “हृशि च” [६।१।११४]
इत्युत्वे गुणः । दण्डीति । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डशब्दात् “प्रत इनिठनौ” [३।२।११५]
इति इनिः । “यस्येति च” [६।४।१८४] इत्यकारलोपः । आचार्यमते “सौ च”
[६।४।१३] इत्यस्य नियमार्थत्वात् दीर्घनावितिबत् शावपि दीर्घो न प्राप्नोतीति
तत्प्रतिप्रसवार्थम् “इन्हन्पूषार्यम्णां शौ” । आकारे तु विपरीतं एषामङ्गानामिति
एतदन्तानामित्यर्थः । इनः केवलस्याप्रयोगात् । हनः सोपपदादेव क्विविधेः
पूषार्यम्णोः केवलयोः पुंस्त्वेन शेरसम्भवात् । इनत्रानर्थकोऽपि गृह्यते । सग्वीणि ।
वाग्मीनि । अनिनस्मिन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोज-
यन्तीति वचनात् ।

असृज इति । किन्प्रत्ययो यस्माद्विहित इत्याद्युक्तेरिति भावः । सृजेरिति ।
“ऋत्विगृदधृग्” [३।२।६६] इति क्विन्विधानात् निपातनस्याप्यंशतो विधायकत्वात् ।
यद्येवं विश्वसृट् । रत्नसृट् इत्यादावपि कुत्वं स्यादत आह—प्रतिविधेयमिति ।

1. न सृजयते इत्यसृक् रक्तम् सहजत्वात् । ताम्बूलरसादिवत् ।

असृजा । अस्ना । असृग्भ्याम् । असभ्याम् । ऊक्-न् । ऊर्जी । ऊर्जः
 शौ नुम् वेति केचित् । ऊर्जि । ऊर्जि । “बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः” [बा०]
 बहूर्जि कुलानि । अन्त्यात् पूर्वं नुममिच्छन्त्येके । बहूर्जि । त्यत् । त्ये ।
 त्यानि । तत् । ते तानि । यत् । ये । यानि । एतत् । “अन्वादेशे
 नपुंसके द्वितीयैकवचने एनदिति वाच्यम्” [बा०] एनत् । गवाक्-ग् ।
 भसंज्ञायामकारलोपः । गोची । गवाश्चि । तिर्यक्-ग् । तिरश्ची ।
 तिर्यश्चि । एवं परे । यकृत् । यकृती । यकृन्ति^१ । “पहन्न” [६।१।६३]

प्रतिविधानं यत्नः कार्य इत्यर्थः । विश्वसृष्टादौ कुत्वं नेति वचनमेव प्रतिविधान-
 मित्येके । अन्ये त्वाहुः । ब्रश्वादिना विशेषविधित्वात् प्रतिपदविधित्वाच्च सृजेः
 षत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा देवेट्, उपयट् इत्यत्रापि कुत्वं स्यात् । “ऋत्विग्”
 [३।२।६६] इति सृजेः क्त्वंविधानात् सगित्यत्रैव तु कुत्वं साक्षान्निपातनसाम-
 थ्याद् युक्तम् । ततश्चासृगिति नेतत् सृजेर्नञ्पूर्वस्य रूपं न सृज्यतेरित्यसृगिति
 किं तर्हि अस्यतेरीणादिकेन—ऋकन्प्रत्ययेन सिद्धिरिति क्षीरस्वामी । एवं वामनः
 असृगित्यत्र कुत्वं छान्दसत्वात् समर्थनीयमिति । ऋगिति । ऊर्जं बलप्राणनयोः । अस्मात्
 क्विप् । “रात्सस्य” [५।२।२४] इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । कुत्वम् ।
 वा चत्वंम् । ऊर्जः शाविति । चान्द्रमतमेतत् । ऊर्जं इत्युपलक्षणम् । अन्तः स्थानु-
 नासिकोपधानामन्येषामपि परेतुं नो निष्पद्यमानत्वात् । तेन सुवन्ति सुकुश्चि इति
 वदन्ति । अस्माकन्तु भवितव्यमेव नुमा ऊर्जि-इति । अन्त्यात्पूर्वमिति वार्त्तिकद्वयं
 भाष्ये पठितम् । बहूर्जि इति । रेफकारयोर्मध्ये नुम् । इह पिपठिषतेः वेभिद्यतेश्च
 क्विपि “सन्त्यङोः” [६।१।६] अतो लोपे तस्य स्थानिवत्त्वात् अजन्तत्वाच्च नुम्-
 सान्तदीर्घयोरभावात् शौ पिपठिषि । वेभिदि ब्राह्मणकुलानि इत्येव भवति । अजन्त-
 लक्षणस्तु नुम् नास्ति स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् । “क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्” इति तु
 नास्ति क्वौ विधिं प्रति स्थितत्वात् । अकारः । अनुस्वारपरसवर्णाभ्याम् । त्यदिति ।
 स्वमोलुंकि कृते प्रत्ययलक्षणाभावात्त्यदाद्यत्वं सत्त्वं च विभक्तिकार्यं न भवति ।

गवागिति । गामश्चतीति “ऋत्विग्दधृक्” [३।२।६६] आदिनाऽञ्चतेः
 सुप्युपपदे क्तिन् । “अनिदिताम्” [६।४।२४] इति नलोपः । असर्वनामस्थानत्वा

१. यकृन्तीति । ऋकन्तत्वाद्नुम् । यक्रेति । “अल्लोपोऽनः” [६।४।१३५] इत्यकार-
 लोपः । शकृन्ति । शकानीति । “पहन्न” [६।१।६३] इति वा शकम्वादेशः ।

इति वा यक्त् । यकानि । यकृता । यक्रा । यकृद्भ्याम् । यकभ्याम् ।
शकृत्-द् । शकृती । शकृन्ति । शकानि । शकृता । शक्रा । शकृद्भ्याम् ।
शकभ्याम् । दवत् । दवती ।

“दुगिदचा” मिति न नुम् । “अवङ् स्फोटायनस्य” [६।१।१२३] इत्यवङादेशो
सवर्गदीर्घः । कुत्वम् । “वाऽवसाने” [८।४।५६] इति चत्वंविकल्पः । अत्र
“सर्वत्र विभाषा गोः” [६।१।१२२] इति प्रकृतिभावपक्षे गो अक् । पक्षे “एङ्
पदान्तादति” [६।१।१०६] इति पूर्वरूपत्वे गोऽक् इत्यपि त्रीणि कान्तानि ।
गान्तानि च त्रीणि । पूजार्थपक्षे त्वस्य “नाञ्छेः पूजायाम्” [६।४।३०] इति
नलोपनिषेधात् कुत्वेन ङान्तानि त्रीणि । गोऽङ् । गोअङ् । गवाङ् । इति सौ कलनया
नव । एतान्येवाम्यपि नव । गोऽबीति । गो अच् औ इति स्थिते “नपुंसकाच्च”
[७।१।१६] इत्यौङः शीभावे “यचि भम्” [१।४।१८] इति भसंज्ञायां नलोपित्वात्
“अचः” [६।४।१३८] इत्यलोपः । पूजार्थस्य तु नलोपाल्लोपयोरभावादसंध्यवङ्-
पूर्वरूपेः । गो ङञ्ची । गोऽञ्ची । गवाञ्ची इति पूर्वेण सह चत्वारि । जश्शसोस्तु
शोः सर्वनामस्थानत्वान्नुमि गतिपूजार्थयोस्त्रोण्येव । एतान्येव पूजार्थे त्रीणि
ङान्तानि । एवं भिस्भ्यस्स्वप्यूह्यम् । अन्यत्र तु सर्वत्र टावत् चत्वारि रूपाणि
ज्ञेयानि । तथा चाभियुक्ताः—

जायन्ते नव सौ तथामि च नव भ्याम्भिस्भ्यसां सङ्गमे,
षट्संख्यानि षडेव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि ।
चत्वार्यन्यवचस्सु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि चेत्,
जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः ॥१॥

प्रश्नं पूर्वं स्मरति ।

गवाक् शब्दस्य रूपाणि कीवेऽर्चगतिभेदतः ।

असंध्यवङ्पूर्वरूपेर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥

सुपि तु ङान्तपक्षे “ङणोः कुक्” [८।३।२८] इति कुक्पक्षे
गो अङ्क्षु । गवाङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । त्रीण्यधिकानि प्रथमश्लोकोक्तेभ्यो वर्धन्ते इति
नवाधिकशतमित्युक्तमिति ध्येयम् । यदापि “चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसा-

वा नपुंसकस्य ॥ ७।१।७९ ॥

अव्यस्तात् क्लीबात्परस्य शतुर्वा नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने । ददन्ति ।
एवं जक्षद्जाग्रदादयः । तुदत् ।

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ७।१।८० ॥

अवर्णान्तात्परस्य शतुर्नुम् वा स्यात् शीनद्योः परयोः । तुदन्ती ।
तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् ।

देरिति" [वा०] ककारस्य खकारो भवति तदा गो अस् पु । गवास् पु । गोऽस् पु
इत्यपि त्रीणि वर्धन्ते । एवं कुक् पक्षेऽपीति पञ्चदशाधिकं शतं प्रतिभाति ।

ऊहमेवं द्वित्वभेदपुनर्द्वित्वविकल्पनेः ।

अष्टपञ्चाशतो वृद्ध्या त्रिसप्तत्यधिकं शतम् ॥

तिर्यगिति । अभत्वान्नाकारलोप इति तिर्यदिशः । निरश्ची इति । भत्वात्
“अचः” [६।४।१३८] इत्यकारलोपे अलोप इति वचनात्तिर्यदिशाभावः ।
पूजार्थस्य तु नलोपाल्लोपयोरभावात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्ची इत्याद्युन्नेयम् । दददिति ।
पुंलिङ्गे व्युत्पादितमेतत् ।

आच्छीनद्योरिति । तुददित्यादौ तु आदेशस्यान्तरङ्गत्वाच्छ्रुता सहैकादेशे
अवर्णान्तात्परस्य शतुरिति न सम्भवति व्यपवर्गाभावात् । तस्मादिह शत्रवयवे
शतृशब्दो वर्तते । ततश्चायमर्थः अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवः तदन्तस्याङ्गस्य
नुम् भवतीति^१ । भादिति । भा दीप्तो अदादित्वाच्छ्रुतो लुक् ।

१. वस्तुतः कुक् पक्षे एव द्वितीयादेशस्तदभावपक्षे तु चत्वंस्यासिद्धत्वात् द्वितीयादेशो न
प्राप्नोत्येवेति त्रीणि रूपाययेव वर्धन्ते न षडिति द्वादशाधिकं शतमित्येव वक्तव्यम् ।

२. केचित्तु आदित्यनेन शीनद्यादेव विशेष्येते । अवर्णादङ्गादुत्परे ये शीनद्यौ तपोः
शीनद्योः शत्रुशब्दस्य नुम् भवति तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचन-
प्रामाण्यमिति तकारेण व्यवधानमाश्रितं भवति ।

शप्श्यनोनित्यम् ॥ ७।१।८१ ॥

शप्श्यनोरात्परस्य शतुर्नुम् नित्यं स्यात् शीनद्योः परयोः । पचन्ती । दीव्यत् । दीव्यन्ती । स्वप् । स्वपी । “अपुनृ” [६।४।११] । इति दीर्घः स्वाप्ति ।

स्वपा । “अपो भि” [७।४।४८] स्वदभ्याम् । रुत्वम् । धनुः धनुषी । “सान्तमहतः” [६।४।१०] इति दीर्घः । नुम्विसर्जनीय” [८।३।५८] इति षत्वम् । धनूंषि । धनुषा । धनुभ्याम् । एवं पयः । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्याम् । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ।

॥ इति हलन्ताः नपुंसकालिङ्गाः ॥

शप्श्यनोरिति । नित्यग्रहणं वेत्यस्याधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथाऽरम्भ-सामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्र तु विकल्प इत्याशङ्क्येत । पचन्तीति । “कर्तरि शप्” [३।१।६८] दीव्यन्ती इति । “दिवादिभ्यः श्यन्” [३।१।६९] अतो गुणे । पररूपम् । स्वप् इति । शोभना आपोऽस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः । “ऋकूपुरब्धू-पथामानक्षे” [५।४।७४] इति निषेधात् । एवं चानित्यत्वादिति प्राचोक्तपरिहारः प्रमादादायातः । स्वाप्तीति । ननु कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्परत्वाच्च पूर्वं नुमा भाव्यम् । तत्र कृतेऽनुपधाकार इति दीर्घो न प्राप्नोति । अत्राहुः । “वा षपूर्बस्य निगमे” [६।४।९] इत्यतः पूर्वग्रहणं वर्तते । तेन पूर्वं दीर्घो भविष्यति । अन्ये तु स्वप्तीति दीर्घाभावमेवाहुः । काशिकायान्तु बह्वाप्पीत्युदाहृतम् । तत्र समासान्तविधिरनित्यत्वान्न कृतः । धनुरिति । धनेरुसिति उस्प्रत्ययान्तोऽयम् । “आदेशप्रत्यययोः” [८।३।५९] इति षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वम् ।

। इति हलन्ताः नपुंसकलिङ्गाः ।

१. आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेऽपि नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथाऽरम्भसामर्थ्यादत्र विकल्पाभावेऽप्युत्तरत्र विकल्पः सम्भाव्येत ।

। इति हलन्ताः नपुंसकलिङ्गाः ।

॥ अथाव्ययप्रकरणम् ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥१११३७॥

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः ।^१ स्वर । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । सन्तर् । उच्चैस् । नीचैस् ।

स्वर^१ आदिर्येषां तानि स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताः "प्राग्निस्वरान्निपाताः [१।४।५६] इत्यारभ्य "अधिरोद्वरे" [१।४।६७] इत्येतेः सूत्रैः कृतसंज्ञा-श्चादयः तेषां समाहारः स्वरादिनिपातमिति । अथ किमर्थं स्वरादीनां पृथग्ग्रहणम् न^२ चादिष्वेव पठयेत् । नैवं शक्यम् । चादीनामसत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा । स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां^३ (चाव्यय संज्ञेयते सत्त्ववचनस्वञ्च) पुनरेषाम् । स्वः पश्यति । स्वस्ति वाचयति क्रियासंबन्धे^४ नैकशक्तिदर्शनात् । स्वरित्यादि । तत्र पञ्चाद्या रेफान्ताः । सान्तत्वे हि स्वरत्रेत्यादौ "अतो रोरप्लुतादप्लुते" [६।१।११३] इति उत्वादि स्वात् । यद्यप्यनेकार्थत्वात्^५ असंख्यत्वादव्ययानामर्थाः कात्स्न्येन वक्तुं न शक्यन्ते तदुक्तं भाष्ये "को हि नाम वक्तुं शक्नोति धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुमिति । तथा च"

"केऽप्येषां द्योतकाः केऽपि वाचकाः केऽप्यनर्थकाः ।"

आगमादिव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य वाचकाः ॥१॥

चवाहाद्याः द्योतकाः स्युर्वाचकाः शब्ददादयः ।

अनर्थकाः फडाद्याः मास्माद्या संभूयवाचकाः ॥२॥

चो न समुच्चयवाची पष्ठघनुपजननादसत्त्ववचनाच्च ।

एकेनानभिधानात् प्रयोगनियमाद् गुणाश्रयणात् ॥३॥

१. स्वर अन्तर् एतावन्तोदात्तौ निपात्येते । स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः । स्वर्गे "छायेव वा स्वर्जन्तधेज्जेषु" । परलोके, "स्वर्गातस्य ह्युपस्ये"ति । अन्तरिति मध्ये । "अन्तर्वाष्प-श्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ" । प्रातर् पुनर् आद्युदात्तौ । प्रातरिति प्रत्यूषे । "प्रातः संख्यामुपरासीत" । श्वस्तनेऽपि । पुनरित्यप्रथमविशेषयोः । अप्रथमे, पुनरुक्तम् । विशेषे "किं

१. स्वर शब्द इति ख० पु० ।

२. नेति नास्ति क० पु० ।

३. रेखांकितो नास्ति क० पु० ।

४. संबन्धे इति क० पु० ।

५. असंख्यत्वादिति नास्ति ख० पु० ।

ऋधक् । ऋते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । श्वस् ।
 दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तृणीम् ।
 बहिस् । अधस् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् । नञ् ।
 हेतौ । इद्धा । अद्धा । सामि । वत् प्रत्ययान्तं च । ब्राह्मणवत् ।
 क्षत्रियवत् । सना । उपधा । सनात् । सनत् । इति केचित् । तिरस् ।
 अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् ।

तथाऽप्येषां कियन्तोऽर्थाः कोशलोकादिषु स्फुटाः ।

केषांचिच्च स्फुटार्थानामर्थोऽत्राप्युपदिश्यते ॥४॥

ऋधगिति सत्ये । ऋधग् वदन्ति विद्वांसः । पृथगिति वर्जने । स्वत्तः
 पृथग् नास्ति बन्धुः । जोषमिति सुखमोनयोः । जोषमास्ते जितेन्द्रियाः । अधस्
 इति बहिरर्थे ।^१ (अधो गच्छति । समयाऽन्तिकमध्ययोः । त्वां समया । ग्रामं
 समया । निकषाऽत्यन्तिके । लंकां निकषा । हेतौ निमित्तार्थे) हेतौ हृष्यति ।
 इद्धा प्राकाश्ये । इद्धा ददाति । अद्धेति स्फुटावधारणयोः । आराधितोऽद्धा मनुरप्स-
 रोभिः । सामि अर्धजुगुप्सितयोः । सामि संमोलिताक्षी । सामिकृतमकृतमेव ।
 वत्प्रत्ययान्तं चेति । “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” [५।१।११५] इति विहितो
 वतिः तदन्तश्च स्वरादि ज्ञेयमित्यर्थः । तदुदाहरति-ब्राह्मणवदित्यादि । सना ।
 सनात् । सनत् । इति त्रयं नियमार्थम् । सनातनः । सनात्कुमारः । सनत्कुमारः ।
 उपधेति भेदे । तामिमामनुपधेन चेतसा । अन्तरा मध्यविनार्थयोः । अन्यरा त्वां
 मां हरिः । “त्वामन्तरा तामरसायताक्षि” । अन्तरेण विनार्थे । अन्तरेण हरि न सुखम् ।
 ज्योक् कालभूयस्त्वप्रश्नशीघ्रसंप्रत्यर्थेषु । ज्योग् जीवामः । ज्योकूकृत्य नृपतिर्गंतः

पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः भक्ताः राजर्षयस्तथा” । सनुतर्प्रभृतयो नवान्तोदात्ताः ।
 सनुतरित्यन्तर्धाने । सनुतर्षौरो गच्छति । षच्चेरिति महेति । षच्चेरुच्चैर्कृतुश्चिरम् ।
 नीचैरित्युत्तरे । नीचैर्महद्वाति । शनैरिति क्रियामान्धे । शनैः शनैर्दंदात्येष पादौ
 भूतानुत्पत्त्या ।^२ ऋधगिति सत्ये । ऋधक् वदन्ति विद्वांसः । वियोगशीघ्रसामीप्य-
 लाघवेऽप्येत्ये । ऋते वर्जने । ऋते कृशानोर्नहि मन्त्रपूतम् । युगपदित्येककालम् ।
 युगपत् प्राप्ताः । आराद् दूरसमीपयोः । दूरे, आरात् शत्रोः सदा वसेत् । समीपे,

१. रेखाङ्कितोनास्ति क० पु० ।

२. अधेति नास्ति ख० पु० ।

कम् । शम् । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वधा ।
अलम् । वषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा ।
दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रायस् ।
मुहुस् । प्रवाहुकम् । आर्यंहलम् । अभीक्षणम् । साकम् । सार्धम् । नमस् ।
हिक् । धिक् । तसिलादिस्तद्धिते एधाच्पर्यन्तः । कृत्वसुच् । सुच् ।
शस्तसी । आस्थालौ ।

ज्योगच्छ । कमिति वारिमूर्धनिन्दामुखेषु । कञ्जं पदमम् । कञ्जाः केशाः । कन्दर्पः ।
कंयुः । अन्यदित्यन्यार्थे । देवदत्त आगतोऽन्यच्च यज्ञदत्तः । उपांशु अप्रकाश-
रहस्ययोः । उपांशु जपति । उपांशु मन्त्रयते । क्षमा क्षान्तौ । भवान् क्षमा करोतु ।
विहायसा वियदर्थे । विहायसा रम्यमितो विभाति । प्रवाहुकमिति समकालार्थः ।
प्रवाहुकं गुल्लीयात् । आर्यंहलं बलात्कारे । आर्यंहलं गुल्लाति ! आर्यम् प्रातिवन्धे ।
हलमिति निषेधविषादयोरित्येके । हिक् वर्जने । हिक् कर्माणि मोक्षः । कर्माणि
वर्जयित्वेत्यर्थः । तसिलादिरित्यादि “पञ्चभ्यास्तसिल्” [५।३।७] इत्यारम्य “एधाच्च”
[५।३।४६] इत्येतदन्तः । तथा “संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्”
[५।४।१७] “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” [५।४।१८] । शस्तसी इति । “बह्वृत्पार्थाच्छस्
कारकादन्यतरस्याम्” [५।४।४२] “प्रतियोगे पञ्चभ्यास्तसिः” [५।४।४४] इति
विहितो । आस् । “इण् आसिः” [३० ६७१] इत्योणादिकः । अयाः बर्हिः ।
कचिदाच् इति पाठान्तरम् तत्र डाचो ग्रहणम् । यस्तु “दक्षिणादाच्” [५।३।३६]
स तसिलादिष्वेव पठ्यते इति नेमिषीयः । तदसत् । डाचोऽपि “ऊर्पादिच्चिडाचश्च”
[५।४।६१] इति निपातत्वादेव सिद्धेः । थाल् । “प्रत्यपूर्वविश्वेमात्थाल्
छन्दोति [५।३।१११] विहितः । प्रत्यथा । पूर्वथेत्यादि । यस्तु “प्रकारवचने थाल्”
[५।३।२३] स तसिलादिष्वेनैव संगृहीतः । च्यर्थाश्चेति । “अभूततद्भावे कृभ्व-
स्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः” [५।४।५०] “विभाषा साति कात्स्न्ये” [५।४।५८]

पत्नीनाम् स्थापयेद्वारात् । असुप्रभृतयोऽपि साम्यन्ताः द्वाविंशतिरन्तोदात्ताः ।
अतीतेऽङ्गि सः । षोऽङ्गोत् । श्वोऽनागतेऽङ्गि । श्वो गन्ता । दिवेत्यङ्गि दिवातनम् ।
रात्राविति निशायाः । रात्रौ वृत्तं तु द्रक्ष्यसि । रात्रौ चरः । सायमिति निशामुखे ।
सायमासीनः सध्यां चन्दते । चिरमिति चिरकाळे । चिरजीवी । मनागिति ईषदर्थे ।

चव्यर्थाश्च । एते प्रत्ययाः । अथ । आम् । प्रताम् । प्रशान् । प्रतान् ।
मा । माङ् इति स्वरादिः ।

“देये वा च” [५।४।१५] इति विहितः । इति प्रत्यया इति । स्वरादौ द्रष्टव्या इति
शेषः । तदन्ताश्च शब्दा अव्ययसंज्ञाः भवन्ति । यद्यप्येषां “तद्वितश्चावर्गविभक्तिः”
[१।१।३८] इत्येवाव्ययसंज्ञा सिद्धा तथाप्यत्र पाठे पुनः प्रयोजनं वक्ष्यामः । अथेति
मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । प्रसिद्धान्युदाहरणानि ।
अयं चादिष्वपि पठिष्यते असत्त्ववाचित्वे निपातसंज्ञायां “निपाता आद्युदात्ताः”
इत्याद्युदात्तार्थम् । सत्त्ववाचिनः पुनरव्ययसंज्ञामात्रार्थमिहापि पाठः । एवमन्ये-
ष्वप्युह्यम् । आमिति प्रत्ययः । किमेतिङ्गव्ययवादास्त्वद्रव्यप्रकर्षे” [५।४।११]
इति विहितः किन्तराम् किन्तमामिति । अत्रामु इत्यप्येके पठन्ति । “अमु च छन्दसि”
[५।४।१२] इति विहितः । प्रतरम् । चादामुश्च समुच्चीयते प्रतरामिति । यश्च
“कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” [३।१।३५] आम् सोऽप्यत्र गृह्यते । तेन कारयाञ्च-

“मनागनभ्यादृत्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी” । ईषदित्यन्ये । ईषद्वीरः । तृष्णीमिति
मौने । मुनिस्तृष्ण्यामास्ते । बहिस् बाह्ये । बहिर्भूतः । स्वयमित्यात्मनेत्यर्थः ।
स्वयं कृतम् । वृथेति वृथार्थः । वृथादुग्धोऽनङ्गवान् । नृक्षमिति रात्रौ । इदं नृक्षन्तनं
दाम । नजति निषेधेपदार्थानिक्षेपेषु । अन्नं ह्यणः । अनुदरा कन्या । अपचसि एवं
जावम । तदन्यताद्भिरुद्धतद्भावेष्वपि नजो घृत्तिमिच्छन्ति । अश्वादन्योऽनङ्गवः धर्म-
विरुद्धोऽधर्मः पापाभावोऽपापम् । नरारो “नलोपो नजः” [६।१।७३] इति विशेष-
णार्थः । तत्त्वातिशययोः इच्छेत्येके । तिरस् इत्यन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे च । तिरोहितः ।
तिरः काष्ठं कुरु । परिभूतेऽन्तर्द्धुपचारत् । तिरस्कृतोऽरिः । अमिति सुखोपशमे ।
शङ्करः । सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः । “दिवः प्रसूनं सहसा पपात” । “सहसा
विदधीत न क्रियात्” । विनेति पृथगर्थः । “विना वातं विना वर्षम्” । नानेत्यनेक
विमर्शयोः । “नानाविधं देवभृतां समाजम्” । नाना गारीं निष्फला लोकपालाः ।
स्वस्तीति पुण्याशीःक्षेत्रभक्तप्रत्यभिवाद्नेषु । “स्वस्त्यस्तु ते धार्मिक मत्प्रसादात् ।
स्वस्ति तेऽस्तु लक्षया सह वृक्षः । “स्वस्त्यस्तु ते सौम्य चिराय जीव” । स्वस्तिश्रीषु
कुसुमपुरात् । “राज्ञा नमस्कृता विप्राः स्वस्तीत्येतत्प्रयुज्जते । स्वधेति पितृदाने । स्वधा
पितृभ्यः । अलमिति भूषणपथसिंशक्तिवारणनिषेधेषु । भूषणे, अलङ्कारः । अलमस्य
धनम् । बह्वित्यर्थः । अलं मङ्गलो मङ्गलाय । शक इत्यर्थः । वारणे, अलमतिप्रसङ्गेन ।
निषेधे, “आलङ्कारालमिदं बभ्रोर्यत्स वारानपाह्वत्” । न वक्तव्यमेतदित्यर्थः । वषडिति
हविर्दाने । वषडिन्द्राय । अस्तीति सत्तायाम् । अस्तिश्रीरा गौः । अस्ति परलोके

च, । वा । ह । अह । एवम् । नूनम् । शश्वत् । कूपत् ।
कुवित् । नेत् । चेत् । चण । कश्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकिम् ।

कारेति लिटः कृत्वाटुत्पन्नस्यापि सुपोऽव्ययत्वात्लोपो भवति । अन्ये तु "आमः"
[२।४।८१] इति सुपो लुक्माहुरिति । लिट् हि तत्र नानुवर्तते तेन तद्धितस्ये-
वामोऽत्र ग्रहणम् । यश्चामित्यङ्गीकारे सोऽपि गृह्यते । आं जीवाम इति । आमेत्य-
कारान्तमप्यानुगुण्येऽस्ति । अघीष्व माणवक । आमाघीये । ग्राम जानकि । ग्राम
नाटकादावपि प्रयुज्यते । प्रतामिति ग्लानी । प्रतामघीते । प्रशानिति समानाथे ।
प्रशान् देवदत्तो यज्ञदत्तेन । प्रतानिति विस्तारे । प्रतान् पदं नयति । माङ्गिति
ङ्कारो "माङ्गि लुङ्" [३।३।७५] "न माङ्गयोगे" [६।४।७४] इति
विशेषणार्थः । तेन मा भवतु तस्य पापमित्यादौ केवलमायोगे लुङादि न भवति ।
अत्र स्वरादेराकृतिगणत्वाद्भुतशब्दोऽपि द्रष्टव्यः । स चान्तोदात्तो निपातनात् । तेन
"ईङ्ग्यो नूतनेरुत" इति निपाताद्युदात्तो न भवतीति वेदभाष्यकारः ।

स्वरादीन् प्रदर्श्य निपातानुदहरति-चवेत्यादि । "चार्थे द्वन्द्वः" [२।२।२६]
इत्यत्र चार्थानाख्यास्यामः । कूपत् इति प्रश्नवितकंप्रशंसाषु । कूपदयं गायति । कुवित्

मतिरस्यास्तिकः । दोषेति रात्रौ । दोषामश्वसहः । मृषेति वितथे । मृषोषम् । मिथ्येति
वितथे । मिथ्यावादी । मुषेति व्यर्थार्थे । "मुषा वुषां विमुष्णन्ति" । पुरेति-अविरतचिरा-
तीतमविष्यदासत्तिषु । उपाध्यायेन स पुराऽधीयते । अविरतमपाठीत्यर्थः । चिरातीते,
पुरापि न नवं पुराणम् । मविष्यदासत्तौ । गच्छ पुरा देवो वर्धति । समनन्तरं वर्धतीत्यर्थः ।
निषो इति रहस्यार्थयोः । मन्त्रयते मिथो । मिथः प्रहरतः । प्रायस् वाहुष्ये ।
सन्तः प्रायो विवेक्तारः । मुहुस् इति पुनरर्थे । "इह मुहुसु"दितैः कलभैरेवः । प्रधाहिकेति
केचित् । अभीक्ष्णमित्यनारते पुनरर्थे च । अभीक्ष्णं वक्ति । पुनरर्थे अभीक्ष्णमास्फाल-
यतीभकुम्भम् । साकं सार्धमित्येते सहार्थे । पुत्रेण साकं याति । पुत्रेण सार्धं याति ।
नमस् इति नतौ । नमो देवेभ्यः । धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः । धिगिमां देहभृता-
मसारताम् । धिक् तात्त्विकान् । अथेत्यस्योदाहरणानि । अथ परस्मैपदानि । अनन्तरे
स्नातोऽथ भुङ्क्ते । आरम्भे "अथ शब्दानुशास"म् । प्रश्ने "अथ शक्तोऽसि भोक्तुम् ।
कार्त्स्न्ये "अथ कर्तुन् ब्रूमः" । अधिकारे, अथ स्नानविधिः । प्रतिज्ञायाम् गौडो
भवान् । अथेति ब्रूमः । समुच्चये भीमोऽप्याजुनः । आमित्यङ्गीकारे । ग्राम कुर्मः ।
इति स्वरादयः ।

माङ् । नज् । यावत् । तावत् । त्वं । न्वै । द्वै । रै । श्रौषट् । स्वाहा ।
स्वधा । तुम् । तथाहि । खलु । किल । तथा । अथ । स्म । अस्मि । अ ।

भूर्यर्थे । कुवित् सोपपाः स्यामिति । नेदिति शङ्कायाम् । नेद् जिह्वायन्तो नरकं
पतामः । चेदिति यद्यर्थे । चणिति चेदर्थे । अयञ्च करिष्यतीत्यर्थः । एकारो “निपाते-
यंद्यदिहन्तकुविच्चेञ्चणक्चिदयत्रयुक्तम्” [८।१।३०] इति विशेषणार्थः । अत्र
हरदत्तः यएव समुच्चयादिषु दृष्टश्चशब्दः स एव चेदर्थं वर्तते तदर्थवर्तितस्तु चिन्हं
एकारः । तथा चवाद्योऽनुदात्ताः । इत्ययं चेदर्थोऽप्यनुदात्तः । इन्द्रश्च मूलयातिन
इत्यादीनि । यत्रेत्यनवल्कृत्यमर्षगहश्चिरेषु । अस्य “अद्वितश्च” [१।१।३८] इत्यव्य-
यत्वेन सिद्धेऽपि । “निपातैर्यंद्यदि [८।१।३०] इत्यादौ विशेषणार्थं निपातसंज्ञा ।
अनिपातोऽप्यस्तीत्याह कृष्णबोधः ।”

“यत्रेति पठ्यते चादौ निपातस्तु त्रलन्तकः ।

यत्र तु स्यात् कृदन्तोऽयमनिपातस्त्रिलिङ्गकः” इति ।

नह प्रत्यारम्भे । नह मोक्ष्यसे । नहाध्येष्यते । भुङ्क्ष्वाधीष्वेत्येवं नोदितो यदाव-
जानाति तस्य पुनरुपालम्भेच्छया तस्यैव भोजनादेः प्रतिषेधमुखेन विधानं प्रत्यारम्भः ।
अत्र ‘नहेति निपातसमाहारः प्रतिषेधे वर्तते इति हरदत्तः’ । हंत हर्षेऽनुकम्पायाम्
वाक्यारम्भविषादयोः । मार्कि निषेधवर्जनयोः । रक्षां मे मार्कि कुरु । नकिमित्यो
पम्ये । मेघो नकि वर्षति सिद्धराजः । केचिदरेफान्ताविमौ पठन्ति । माङ् माशब्दौ
स्वरादावपि पठितौ सस्ववाचित्वेऽप्यव्ययसंज्ञार्थम् । यावत्तावदित्येते साकल्यार्था-
वधिमानावधारणेषु । यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । यावत्कार्यं तावत्कुरु ।
यावत्तरं तावद्गच्छ यावदन्नं तावद्भुङ्क्ष्व । त्वे इति विशेषतर्कयोः ।
अयं त्वे प्रकृत्यते । कस्मे त्वे एषोऽमिगच्छति । द्वे इति वितर्के । कुतो द्वे
एषोऽभि गच्छति । रे इति दानादरयोः । रे करोति । ददातीत्यर्थः । त्वं किं करिष्यसि ।
श्रौषट् वौषट् इति हविर्दाने । स्वाहा देवतासंप्रदाने । स्वधेति पितृसंप्रदाने । तुमिति
तुंकारे । गुरुं हूँकृत्य तुं कृत्य । अर्थेति पुनः पाठे प्रयोजनमुक्तम् । स्मेत्यतीते

चेतिस्वभावाच्चसमाहारैतरेतरसमुच्चयविनिर्गतावधारणहेतुषु । अन्वा-
चयो नुल्या सिद्धा च प्राधान्यनिष्पत्तिः । यथा भिक्षाभट गां चानय । संहतिः
प्राधान्ये समाहारे । पाणी च पादौ च पाणिपादम् । इतरेतरयोगे च संहत्य प्राधान्ये
प्लक्षश्चन्यग्रोभश्च प्लक्षन्यग्रोभौ । एकत्रानेकप्रत्यये समुच्चये गार्ग्यो वात्स्यश्च ।

इ । उ । ऋ । लृ । ए । ऐ । ओ औ । आङ् । अ, मा, नो, ना प्रतिषेधे ।
उत । ओकम् । आदह । आतङ्क । वेलायाम् । मात्रायाम् । यथा । किम् ।

पादपूरणे च यजति स्म युधिष्ठिरः इति स्माहुः । अस्मीत्यहमर्थे । त्वामस्मि वच्मि ।
अकाराद्यर्थानाह कृष्णप्रबोधः ।

“अइत्येतदधिकक्षेपे निषेधे च प्रयुज्यते ।
इ विस्मये जुगुप्सायामारोषानुनयद्वये ॥१॥
संतापबोधने उःस्यात्स्यात्त्वर्थाप्यर्थयोरपि ।
ऊःस्यादनुशयाद्यर्थे ऊ नामन्यपि कथ्यते ॥२॥
ऋ देवमातरि प्रोक्त ऋ संबुद्धौ प्रयुज्यते ।
लृ तु संबुद्धिनाम्नोः स्यात् लृ स्यादनुकृतध्वनौ ॥३॥
ए ऐ ओ औ च संबुद्धावित्यमी केवला अचः ।
अर्थान्तरेऽपि वर्तन्ते तत्र तत्र प्रयोगतः ॥४॥

ऋ लृ औ एते मन्त्रस्तोभवचना अपि । ऋ ऋ लृ लृ ए औ इत्येते भाषाया-
मसम्भविने इति वर्धमानः । अ, मा, नो, ना इति एते प्रतिषेधे वर्तमानाश्चादयो
ज्ञेयाः । अविप्र इव भाषसे । विप्रवन्न भाषसे इत्यर्थः । मा स्वरादिषु पठितोऽपीह
पठ्यते निपातसंज्ञार्थः । नेत्यननुबन्धकः पठ्यते । नैकधेत्यादौ नञ् कार्यं मा भूदिति ।
उदप्यथे उदरमन्तरं कुरुते । अरमल्पमप्यन्तरं कुरुते इत्यर्थः । ओकम् आश्रये ।
आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु । आदह भक्तस्य भोजनाय । आदहारोन्पुरन्दरः ।
कुर्यादादह यदि करिष्यसि । आतङ्केति कुत्साविनाशयोः । आतङ्क क्षीरं दधिबिना-
शाय । आतङ्क क्षीरं दधि भावनाय । वेलायामिति कालपरिमारे । वेलायां जागर्ति ।

पचति पठति च चैत्रः । विनियोगे अहञ्च एवं च वृत्रहन् संयुज्यात् । तुल्ययोगितायाम् ।
ध्यातश्चोपस्थितश्च । अवधारणे “अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोः” । हेतौ
ग्रामश्च गन्तव्यः शीतश्च । शीतात् कथं गम्यत इत्यर्थः । पादपूरणेऽपि, भीमः पार्थस्तथैव
च । वेति विकल्पानवकृष्टयुपमानद्वन्द्वसमुच्चयविकल्पेषु । यवैर्ब्रीहिभिर्वा यजेत । अमव-
कलृप्तौ, कस्य वेह भुजवीर्यशालिनः । उपमाने, जातां मन्ये तुहिनमयितां पक्षिर्नो वान्य-
रूपाम् । इन्द्रे, सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम । न तृतीयेत्यर्थः । समुच्चये
वायुर्वा दहनो वा । अहेति विनियोगे । एवमह ग्रामं गच्छाहं महारथम् । आचाराति-
क्रमेऽपि । स्वयमह रथेन याति उपाध्यायमह पदार्तिं गमयति । पूजायामपि अह

यत् । यस् । हा । ह । हे । है । पाट् । प्याट् । आहो । अथो । ननु ।
मन्ये । नहि । उताहो । असि । ब्रूहि । ननु । इति । इव । ओम् ।

मात्रायामिति अल्पत्वे । मात्रायां भोजयति । यत् हेतो । यत्पूज्योसि । यं यदित्यर्थे ।
यं सेव्यसे । हा विस्मयविषादादौ । ह इति विनियोगातिक्रमपादपूरणेषु । त्वं ह
ग्रामं गच्छ । अयं ह भुङ्क्ते । स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते उपाध्यायं सक्तून्पाययति ।
इति ह स्माहुः । हे है पाट् एते संबोधनार्थाः । आहो विकल्पचेदर्थयोः । किं स्यागुराहो
पुरुषः । आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष देवस्तदानीम् । अथो अयथार्थञ्च्चादेशे च ।
अनेन व्याकरणमधीतमथो एनं छन्दोऽध्यापय । ननु प्रश्नादौ । मन्ये वितर्के । असीति
त्वमर्थे वाक्यालङ्कारे च । ब्रूहि प्रेषानुज्ञावसरेषु । ब्रूहि ब्राह्मणाः । ननु निषेधे ।
इति हेत्वादिषु । इवेष्टर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालङ्कारेषु । ओमित्यभ्यादानाभ्युपगमस-

माणावकमध्यापय । एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारैवाधोपदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारेषु ।
प्रकृतपरामर्शे, एवं वादिनि देवर्षौ । प्रकारे एवं कुरु । इवार्थे अग्निरेव विप्रः । उपदेशे
एवं पठ । निर्देशे एवं तावत् । निश्चये एवमेतत् कः सन्देहः । अंगीकारे एवं कुर्मः ।
नूनमिति तर्के अर्थनिश्चये च । तर्के नूनं शरफुल्ला हि काशाः । अर्थनिश्चये नूनं हन्तास्मि
रावणम् । शश्वत् सार्वकाल्ये । शश्वच्छकार । यौनः पुन्येऽपि । शश्वद्वक्ति कुशिक्षितः ।
निश्चयसहार्थयोरपि । शश्वतां वैरम् । शश्वद् भुङ्गते । नेदिति प्रतिषेधविचारसमुच्चयेऽपि
शाकटावनः । चेदिति यद्यर्थे चेत् सन्तश्चेदमृतेन किम् । कश्चिदिति इष्टप्रश्ने ।
कश्चिज्जीवति ते माता कश्चिज्जीवति ते पिता । नावकल्पयामि न मर्षये गह्वं आश्वयं
यत्र भवान् वृषलं याजयेत् । हन्तेति हर्षे । हन्त जीविताः स्मः । अनुकम्पायाम् पुत्र हन्त
ते घातकाः । वाक्यारम्भे । हन्त ते कथयिष्यामि । विषादे हन्त हताः पथिक गोहिन्यः ।
दाने निश्चये च । हन्तकारः । हन्त गच्छामः । अवधौ यावद्गंगा तावत्तिष्ठ । माने
यावद्दत्तं तावद् भुक्तम् । अवधारणे यावद्दमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । त्वे इति
विशेषणितर्कयोः । अयं त्वै प्रकृत्यते । तथाहि निर्दर्शने । तथाहि ते शीघ्रमुदारदर्शने ।
स्त्विवति निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनयेषु । निषेधे । खलूक्त्वा खलु वाचिकम्
वाक्यालङ्कारे अथो खलवाहुः । जिज्ञासायाम् । स खल्वधीते वेदम् । अनुनये न खलु न
खलु मुग्धे साहसं कार्यमेतत् । नियमनिषेधहेतुविषादेषु च । नियमे । “प्रवृत्तिसाराः
खलु मादृशां गिरः । निश्चये खलु दानम् । हेतौ त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् । विषादे ।
न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः । किञ्चेति वार्तारुचिन्त्यकरणसंभाव्यहेत्वल्लोकेषु ।
वार्तायाम् जवान कंसं खलु वामुदेवः । रुचौ एवं किञ्च केचिद्वदन्ति । भ्यक्करणे एवं
किञ्च योत्स्यते । संभाव्ये पार्थः । किञ्च विज्ञेयते कुरुप्रवीरान् । हेतौ “स किञ्च

फट् । वषट् । यवि । हो । इहि । इह । तत् । आहोस्वित् । उपरि ।
सीम् । कम् । आम् । हिम् । वाम् । सुकम् । शुकम् । अनुकम् । नहिकम् ।
सत्यम् । अतम् । नो चेत् । जातु । कथम् । कुतः । कुत्र । अनु । अव ।
हाहौ । हैहा । इहौ । शंवट् । छ । दिष्ट्या । पशु । सह । आनुषक् ।
भाजक् । अङ्ग । स्नाक् । अरे । चटु । चाटु । हुम् । कुम् । लुम् । खुम् ।

माप्स्यर्थेषु । फट् विघ्ननिवारणे । अस्त्राय फट् । हविरादाने स्वरादावपि पठ्यते ।
हो इति संबोधने । इहि गच्छेत्यर्थे तिङन्तप्रतिरूपकम् । एहीत्यपि केचित् । तत्
प्रहासादौ । एहि मन्ये मोदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिमिः । इह अत्रेत्यर्थे । तदिति हेतो ।
यत्पठति तत्पूज्यते । आहोस्वित् विकल्पे । सीं सर्वतोभावे । कं पादपूरणे । हि
स्तोभवचनः । वां युवामित्यर्थे । गेये केन विनीतो वाम् । सुकं अतिशये । शुकं
शेघ्यरे । शुकं गच्छति । अनुकं वितर्के । नहिकं निषेधे । नो चेत् न चेत् निषेधे ।
जातु कदात्रिदित्यर्थे । अथ जातु रोगं होतवर्त्मा । हाहौ हैहा हंहौ एते त्रयः
स्तोभार्थाः । शंवट् इत्यन्तःकरणे आभिमुख्ये च । शंवट् शुद्ध्या विमुक्तास्यात् ।
शंवट् मुखो धावांत । छ इति पादपूरणहिंसाप्रातिलोभ्येषु । छ हिनस्ति मृगं व्याधः ।
दिष्ट्या इत्यानन्दे । दिष्ट्या वर्धसे । पशु सम्यगर्थे । पशु मन्यमानाः । दर्शनीय-
मात्मानं सम्यक् प्रतिपद्यमाना इत्यर्थः । आनुषक् आनुपूर्व्ये । आनुषक् बन्धुतां
ब्रूते । भाजक् शेघ्ये । भाजगच्छन्ति । अङ्ग संबोधने । द्राक् द्रुते । सागित्यन्ये ।
चटु चाटु प्रियवाक्ये । चटु ब्रूते । चाटुकारः । हुनिति भयमर्त्सनकोपेषु । हूं
राक्षसोऽयम् । हुं निर्लज्ज । हुं इदानी न भविष्यति । कुं लुं खुं एते मन्त्रस्तो-

कविरेवमुक्तवान्" । अल्लोके "गोत्रस्त्वल्लितं किलाशुभं कृत्वा" । तथेति सादृश्ये ।
यथा हरिस्तथाहरः । अयञ्च प्रारिदशो विभक्तिरिति थालूपस्थयान्तो न गृह्यते तस्य
तद्विस्तारश्चेत्यादिनाभ्यस्तवसिद्धेः । आद्युदात्तार्थं च लिट्स्वरेणैव । कस्य तर्हि ग्रहणम्
अभ्युत्पन्नस्य तत्सदृशस्य । ननु च तस्यापि विभक्तिप्रतिरूपकाश्वेत्यनेनैव सिद्धम् ।
सत्यम् । तस्यैवायं प्रपञ्चः । एवमन्यत्रापि विभक्तिप्रतिरूपकेषु ज्ञेयम् । समुच्चया-
भ्युपगमयोरपि । देवदत्तो गच्छतु यथा यजदत्तः । तथेति प्रतिज्ञायाम् । अथेति
व्याख्यातम् । स्मेत्यतीते पादपूरणे च । वक्ति स्म व्यासा । "इति ह स्माहुराचार्याः" ।
अस्मीत्यहमर्थे । "अन्यत्र यूयं कुमुमावचार्यं कुरुवमन्नास्मि करोमि सख्यः ।
अकारादयो ययासम्भवं सम्बोधनमर्त्सनानुकर्यापादपूरणप्रतिषेधेषु वर्तन्ते । अ अनन्त ।

वै । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । भूयस् । अलम् । सुष्ठु । कामम् । पुरस् । आशु । तर्हि । रहस् । सपदि । इत्यादयो निपाताः । प्रादयश्च । ऊरो । उरी । उररी । इत्यादयोऽन्येऽपि प्रयोगवशाज्ज्ञेयाः ।

भवचनाः । वै बादपूरणे विशेषे चेति । बृहस्पति वै देवानां पुरोहितः । उपसर्गस्यादि । उपसर्गाणां प्रादीनां विभक्तीनां विभक्त्यन्तानां स्वराणामचां च प्रतिरूपकाः सट्शः । ये शब्दाः दृश्यन्ते तेऽपि निपातसंज्ञा ज्ञेया इत्यर्थः । तत्रोपसर्गप्रतिरूपकाः यथा —

“अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तश्चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तश्च निदत्तमिति चेष्ट्यते” ॥

इत्यादाववादयः । उपसर्गत्वे “अचउपसर्गतिः” (७।४।४७) इति स्यात् । विभक्ति-प्रतिरूपकाः यथा वेलायाम्, मात्रया, असि, अस्मिप्रभृतयः । स्वरप्रतिरूपका यथा अ, इ, उ, ऋ, ए, ओ, औ इत्यादयः । एतसंगृहीतानामपि पूर्वत्र पृथक् पाठः प्रपञ्चायः । स्वराणां प्रतिरूपकाणामेवेतिनियमार्थश्च । इत्यादयः । चप्रभृतयोऽनुक्रान्ता इत्यर्थः । प्रादयश्चेति । प्रादय इति सूत्रेण प्रादीनामपि निपातसंज्ञा विहिता पुण्यित्यर्थः । “ऊर्पादिचित्रडाचश्च” [१।४।६८] इत्यादिसूत्रैरेषां निपातसंज्ञा क्रियते तेषु स्थालीपुलाकन्यायेन दिङ् मात्रमुदाहरति । ऊरीत्यादि । एते त्रयो विस्तारेऽङ्गीकारे च । ऊरीकरोति । ऊरीकृत्य पदं गतः । उरीतिह्रस्वादिरप्यस्ति । तथाच प्रयुज्यते ।

“ऊरीकरोमि बहुदुःखमुरीकरोमि नेदं धनं निधनमप्युरीकरोमि ।

अङ्गीकरोमि न कुलव्रतभङ्गमुञ्चैः मुञ्च ग्रहं चरममञ्जलिमाचरामि” इति ।

इत्यादयो ऊर्पादिगणे पठिताः क्यन्ता डाजन्ताः अनुकरणगित्यादिना [१।२।१८] “कृगतिप्रादय” इत्यत्रानुक्रम्यमाणाः अन्ये च गतिसंज्ञाः प्रयोगवशा-दित्यनेनापठिता अपि सुदि वदि रोदसी चिरायत्ताह्वयेत्यादयो लोके प्रयुज्यमाना

इ इन्द्रं पश्य । उ उतिष्ठ । कलू मन्त्रस्तोभवचनौ । ए इतो भव । ऐ वाचं देहि धैर्यं नस्तत्र हेतोरसुस्तुवत् । ओ आवय । औ अथमपि मन्त्रस्तोभवचनः । आङिति ईषदर्थान्-विधिमयीदाक्रियायोगेषु । ईषत् पिंगलः आपिगलः । अभिधिधौ । आकुमारं यशः पाणिनेः । मर्यादायाम् “ओदकान्तात् त्रिषं पाण्डमनुव्रजेत्” । मा भवतु । नो जानीमः नैकः सुप्तेषु जागृयात् । उजिति जितमपि पठन्ति संतर्कसंवेचन-प्रयोगेषु । तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः । यथेति योग्यतादीप्यापदार्थानतिवृत्तिप्रादयेषु ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥११॥३८॥

यस्मान्न सर्वविभक्तेरुत्पत्तिः स तद्धितान्तोऽप्यव्ययं स्यात् । ततः ।

यतः । तत्र । यत्र ।

निपातत्वेन ज्ञेयाः । ते चास्माभिः पदचन्द्रिकायां कारिकाभिः प्रायेण संगृहीताः ।
व्याख्याताश्च कृष्णकौलूहले तत एव ज्ञेयाः ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । सर्वशब्दोऽयं प्रकारकात्स्न्येऽपि वर्तते । यथा सर्वान्नीनो
मिक्षुः । सर्वप्रकारमन्नमश्नातीत्यर्थः । अस्ति चावयवकात्स्न्यं यथा सर्वः पटो दग्ध
इति । न कोऽप्यवयवोऽवशिष्ट इत्यर्थाः । तत्राद्यस्य ग्रहणे न विद्यते सर्वाः विभक्तयो
यस्मात्सोऽसर्वविभक्तिरिति बहुवचनान्तेन विगृह्येत तच्चानुपपन्नम् एकवचन-
मुत्सर्गतः करिष्यते इति भाष्यवचनादसत्त्ववचनेभ्योऽप्यव्ययेभ्यः सप्तानामपि
विभक्तीनां सप्ताप्येकवचनान्युपगच्छन्ते इति स्थितिः । ततश्चेकवचनमात्रोत्पत्तावपि

योग्यतायाम् यथारूपमूढा कन्या । वीप्सायाम् यथादेवं नमति । अनतिक्रमे यथाशक्ति
करोति । सादृश्ये यथा हरिस्तथाहरः । किमिति इच्छाजुगुप्सयोः । किं गतोऽसि ।
किं राज्ञा यो न रक्षति । ईषदर्थान्तिशययोरपि । न किमप्यस्ति । किमप्येष
प्रगल्भते । हा इति विस्मयविषादशोकजुगुप्सातिष्ठु । हा पाटलिपुत्रं लब्धम् ।
कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति । हा कुपितो मुनिभागवतः । हा प्रिये
जानकि । हा देवदत्त । हा हतोऽस्मि मन्दभागवतः । हे देवदत्त । हे देवदत्त ।
पाटू पाठकाः । प्याटू पान्थाः । नन्विति प्रश्नावधारणानुज्ञेच्छानुनयामन्त्रयोषु ।
नन्वधीषे । नन्ववगच्छामः । नन्वादिश । ननु भुञ्जे । ननु चरिषि प्रसीद मे ।
वाक्यारम्भादौ । नन्वयोहः प्रसूयते । आक्षेपे ननु किमर्थमागतोऽसि । प्रत्युक्तौ
अकार्षीः कटं किम् । ननु करोमि भोः । भन्ये मासंयद्वृक्षाणि पश्चाद्युद्धतु-
मुत्सुकः । नहीत्यभावे । नहि प्रयोजनापेक्षं प्रेम । उताहो इति विकल्पे । गौरय-
मुताहो गवयः । वेत्स्यसि । शाधि वस्त्वमसि सभ्यमभ्यधाः । ननु करोति ।
इतीति हेतुप्रकारप्रकर्षैवमर्थव्यवस्थास्वरूपविवक्षानियमसमाप्तिप्रकृतिवक्ष्यमाण-

परामर्शमतेषु । इन्तीति पलायते । गौरश्वः इस्तीति जातिः । इति पाणिनिः ।
पाणिनिशब्दः प्रकर्षेण प्रकाशते इत्यर्थः । क्रमादसु नारद इत्यवोधि सः । 'उबलिति-
कसन्तेभ्यो याः' । पृष्ठिरित्येव या वृद्धिः । "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्यं" । पृथि
व्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगारमा मन इति द्रव्याणि । इत्युक्तवन्तं परिभ्य
दोभ्याम् । विनिश्चयार्थमिति वाचमाश्रदे । इत्यादिशक्तिः । इवेति ईषदर्थोद्दी ।

सर्वप्रकारिका विभक्तिरस्मादस्त्येवेति न स्यादसर्वविभक्तिः । अवयवकात्स्न्यं वाचित्वे तु न दोषः । यस्य त्रिकस्य विभक्तिसंज्ञा कृता न सा सर्वावयविका विभक्तिरस्मादुत्पन्ना एकवचनमात्रस्योत्पन्नत्वादित्युपपद्यतेऽसर्वविभक्तित्वम् । तस्मादवयवकात्स्न्यं वृत्तिः सर्वशब्दः एकवचनान्तेन च विग्रह इत्याशयेनाह—यस्मादित्यादि । असर्वविभक्तिरित्येकवचनेनावयवकात्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्द इति सूचयति । प्रकारकात्स्न्यं वाचित्वे तु सर्वविभक्तीनामिति बहुवचनेन विगृहणीत । तद्विज्ञान्त इति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेऽपि तदन्तविधिर्भवति । केवलस्य संज्ञायां प्रयोजनाभावात् । ततो यत इत्यादि । तद्यद्भ्यां पञ्चम्यास्तसिल् । सप्तम्यास्त्रल् । प्राप्तिदश इति विभक्तिवात्पदाद्यत्वे पररूपम् । उत्सृष्टस्याप्येकवचनस्य 'अव्ययादाप्सुप' (२।४।६२) इति लुक् । तद्धित इति किम् । एकः द्वौ बहवः । असर्वविभक्तिरिति किम् । दाक्षिः । इह द्वयत्रयोभयशब्दा अयजन्ताः । विशत्यादयश्च कृतैकशेषद्विवचनबहुवचनान्ता अपि भवन्तीति नासर्वविभक्तयः । तथापि पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । "संख्यायाः संज्ञासङ्घाङ्कसूत्राध्ययनेषु" (५।१।५८) इति कन् स्वार्थिकः पचतिरूपम् । पचतिकल्पम् । कति तिष्ठन्ति । गोदौ वरणाः । इत्यादिषु नियतवचनेष्वतिप्रसङ्गः । कुन्मेजन्त इति च गमेर्दोः । गौः ग्लानुभ्यां डोः । ग्लौः । नौः । रातेर्दे रे कुलमित्यादावप्रसक्तम् तथा

कडार इवायम् । चन्द्र इव सुखम् । "क्षिम्पतीव तमोज्ञानि" । कथमिवेतद् भविष्यति । ओमिति मङ्गलप्रयोजनश्च । "ओ अग्निमीजे पुरोहितम्" । ओमित्युक्तवतोऽथ शान्तिं इति व्यादाय वाचं नमः ।

ब्रह्मभूतुः स्वरोम् । यदीति पक्षान्तरे । यदि शमः किं तपसा । हो इति संबोधने । हुःसहो हो वियोगः । इह सुदुर्मुदितैः कलभैरवः । उपरि ह्युपरिष्ठादित्यर्थः । जगतामुपरि हरिः । आमिति प्रतिवचनावधारणयोः । आं किं ब्रवीति । आं चिरस्य प्रतिबुद्धोऽस्मि । सुकं शोभते । अस्ति ते किञ्चिन् नहि कम् । सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधतत्त्वे । सत्यं करोषि । ननु किमेवं सत्यम् । सत्यं मनोज्ञाः शिष्यः । कृतमिति सत्यार्थः । कृतं ब्रवीषि । नो चेत् कार्यम् । न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाश्वति । कथमिति प्रकारप्रश्ने कथं कृतम् । इत्थं कृतम् । कुत इति प्रश्ननिष्ठवयोः । कुत आगच्छति । कुतो मे हिरण्यम् । कुत्रेति देशप्रश्ने । कुत्र तिष्ठति देवदत्तः । अनु अथ इत्युपसर्गप्रतिरूपकौ । विष्टया समाजदर्शनप्रातिलोभ्येषु इत्येके । सहेति सार्थमित्यर्थः । अङ्ग कुरु । स्त्रीमिति रुदित्यर्थः । अरे इति नीचसंबोधने । भूयस् इति पुनरर्थः । अलमिति व्याख्यातम् । सुष्ठु इति प्रशंसायाम् । सुष्ठुकम् । पुरसित्यग्रे देशकालयोश्च । पुरोयः । पुरस्तिष्ठति । पुरस्कृतम् । आशिवति शिरे । आशु करोति । तदीति विशेषे । "ब्रजवानजु"ना कृष्णस्तर्हि वज्रवत्तरा । रदस्

कृन्मेजन्तः ॥१११३९॥

कृद् यो मान्त एजन्तश्च सोऽप्यव्ययं स्यात् । स्मारं स्मारम् । जीवसे ।
पिबध्ये ।

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्समित्यत्र "क्त्वातोसुन्कसुनः" (१११४०) इत्यव्ययत्वात्
"न लोकाव्यय" (२१३६६) ति षष्ठी निषिध्येत । "अव्ययीभावश्च" (१११४१)
इत्यप्यतिप्रसक्तम् उपाग्निकमित्यकच् । उपकुम्भमन्य इति मुसप्रतिषेधः ।
उपकुम्भीभूयेत्यत्र "अस्य च्वौ" (७१४३२) इत्यस्यानव्ययस्य वाच्य इति प्रतिषेधः,
प्रसज्येत इति चेत् । सत्यम् ।

अत एव सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यते यच्चानुक्रान्तं तसिलादिस्तद्धित
एधाच्पर्यन्तः इत्यादिना । पुनश्चतुःसूत्रीपाठोऽव्ययसंज्ञाया अनित्यत्वज्ञापनार्थः
तेन नातिप्रसङ्गः । तदाह कैयटः प्रतिपदन्तद्धिताः पठनीयाः येषामव्ययसंज्ञेभ्यते
तस्मात्स्वरादिगणपाठ एवाश्रयितव्यः । प्रपञ्चार्थं सूत्रारम्भोऽयमिति ।

कृन्मेजन्तः । अत्रापि केवलस्य कृतः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्तदन्तग्रहणं
भवति । तत्र मेजन्तग्रहणं यदि कृदन्तविशेषणं स्यात् ततः प्रतामो । प्रतामः ।

इत्येकांते । रश्मि करोति । सपदीति सिप्रार्थे । इत्याद्या इतिशब्देन चादीनां
प्रत्ययमर्शः । आदिशब्देन प्राद्व्य इत्यादिभिः सूत्रैः अक्षिरीश्वरे इत्येतत्पर्यन्तैः
सूत्रैरुक्ता उच्यन्ते इति सर्वे निपाता ज्ञेयाः । तर्हि "प्राद्व्यः" इत्यादिभिः सूत्रैः
कथितान् निपातान् दर्शयति । प्राद्व्यश्च । आदिशब्देन पापी ताक्षी इत्यादिः
ऊर्धादिगणः च्वन्ताः जाजन्ताः अनुकरणं सत् असत् इत्यादयो गतिसंज्ञा कर्मप्रवचनीया-
श्चाधिपर्यन्ता उच्यन्ते । अर्थकथनम् तेषामुपलक्षणं वेदितव्यम् । तथा चोक्तम्
"निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः । अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां
निदर्शनम्" इति ।

ननु च तद्धितश्चासर्वविभक्तिः इत्यादिकं सर्वं न पठनीयम् यतस्तस्याव्ययत्वं
स्वरादिस्वेनैव सिद्धम् तथा च स्वरादौ पठ्यते तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इति ।
तथा क्त्वातोसुन्कसुनः कृन्मकार सन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्चेति उच्यन्ते त एव,
पुनर्वचनमव्ययसंज्ञाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन पुरा क्रूरस्य विसृपो
विरप्शम् इत्यादौ न लोकाव्यय इति षष्ठीनिषेधो न । उपाग्निकमित्यादावकच् न
क एव स्यात् ।

॥ इत्यव्ययानि ॥

क्त्वातोसुन्कसुनः ॥१११४०

एतेऽव्ययसंज्ञाः स्युः । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ।

लवमाचष्टे इति णौ क्लिपि णिलोपे तस्योठि वृद्धौ लोः अत्रापि प्रसज्येत । भवति ह्येतत्प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेजन्तश्च श्रूयते इति । तस्मात् कुत एवेतद्विशेषण-
मेजन्त इति । तद्विशिष्टेन च कृता तदन्तविधिरित्याशयेनाह-इदं यो भान्त एजन्तश्चेति । स इति । तदन्तमित्यर्थः । स्मारं स्मारमिति । स्मृ आध्याने । “आमीक्ष्ये णमुल् च” [३।४।२२] इति णमुल् । वृद्धिः “नित्यवीप्सयोः” [८।१।७] इति द्वित्वम् । जीवसे इति । जीव प्राणधारणे । “तुमथे सेसे” [३।४।६] निति असेप्रत्ययः । पिबध्वे । तेनेव पा पाने अस्मात् शब्धेप्रत्ययः । शित्वात् सावंधातुकत्वात् “कर्तरि शप्” [३।१।६८] “पाप्ने” [७।३।७८] ति पिबादेशः । अत्र कुदपि मेजन्तस्तदन्तश्चेत्युभयाधि-
ष्ठिततयेदमुदाहृतम् । “येन विधिस्तदन्तस्य” [१।१।७२] सिद्धेऽन्तग्रहणमौपदेशिकप्रति-
पत्त्यर्थम् । तेनाधये । चिकीर्षवे इत्यादौ न भवति । ह्येतत् “वेडिति” [७।३।१११] इति गुणे कृते कृदन्तमेजन्तश्च । लक्षणप्रतिपदोक्त [७।३।१११] परिभाषयेव सिद्धेऽन्तग्रहणमस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन “ऋत इद्धातोः” [७।१।१००] इत्यत्र लाक्षणिकमपि ऋद्धं गृह्यते ।

क्त्वातोसुन्कसुनः । क्वेति । “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” [६।४।२१] इति क्त्वा । उदेतोरिति । उत्पूर्वादिणो “भावलक्षणे स्थेण्कुञ्जवदिचरिद्रुनमिजनिभ्यस्तोसुन्” [३।४।१६] इति तोसुन् । विसृप इति । “सृपितृदोः कसुन्” [३।४।१७] । “अव्ययी-
भावश्च” [१।१।४१] इत्येतत्तु अव्ययीभावसमासे व्याख्यास्यति ।

अव्ययादाप्सुपः । अव्ययात्परस्येति । अव्ययाद्विहितस्येति बोध्यम् । तेनेह न भवति अस्युच्चैस इति । उपात्प्रोपाभ्यामित्यादौ तु सुपो लुग्न भवति । शब्दानु-
करणानां सत्त्वार्थत्वेनासत्त्वनिषेधादव्ययत्वाभावात् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यति-
देशेनापि नाव्ययत्वम् अविवक्षितार्थशब्दमात्रानुकरणेऽनुकार्य एवाव्ययत्वोन्मेषात् ।

यदा तून्मिषिताव्ययत्वं शब्दरूपमनुक्रियते, भवत्येव तदाऽनुकरणेऽप्यव्यय-
त्वातिदेशः यथा चादीनां गणपाठे । नन्वलिङ्गत्वादसंख्यत्वाच्चाव्ययानामाप-
सुपावेव न स्तः किं लुका । मैवम् । युक्तं तावत् यावन्त्यसत्त्ववाचीनि तेषु द्रव्यधर्मो
लिङ्गं नास्तीति । यानि तु सत्त्ववाचीनि तेषु यथा स्वः पश्य, स्वस्ति वाचयेत्यनेक-

अव्ययादाप्सुपः ॥२॥४॥८२॥

अव्ययात्परस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

क्रियासंबन्धादनेककारकशक्तियोगः । एवं तत्र शालायामित्यादौ शालादिसंनिधानात्तन्ने-
त्यत्रापि लिङ्गयोगः केन वायंते स्वभावेनेति केचित् । तन्न । असति वचने तस्य दुस्-
धारत्वात् । अलिङ्गत्वप्रवादस्तु उपपदविशेषसमभिव्याहारमन्तरेणाप्रतीतेः युष्मदस्मत्-
षट्संज्ञकेष्वेव । तथा च शेषे लोपेऽलिङ्गत्वात् टिलोपाद्वा टाप् न । न षट्स्वन्नादिभ्यः
[४।१।१०] इति च । असंख्यत्वेऽप्यव्ययानां यथा स्वादयः उत्पद्यन्ते तथोपपादि-
तन्तद्विधावेव । लुक्स्तु बिधानं प्रत्ययलक्षणोऽप्यपदकार्यार्थम् । अव्ययमिति महासंज्ञा-
करणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । तदेव विवृणोति-सदृशमित्यादिना । श्रुतिश्चेयमाथर्वणी
प्रणवविद्यायाम् । त्रिषु लिङ्गेषु स्त्रीपुन्नपुंसकेषु सदृशं लिङ्गप्रतिपादने सामर्थ्या-
भावात् । विभक्तिषु कारकेषु अभिधेयेऽधिधानोपचारात् । एवं वचनेष्विति । एकवचन-
द्विवचनबहुवचनेषु तदभिधेयेषु संख्याविशेषेषु सदृशं तत्प्रतिपादनसामर्थ्याभावात् ।
तस्माद्यद्यस्मान्न व्येति, विविधं प्रागुक्तलिङ्गकारकसंख्याविशेषरूपं प्रकारं नेति न
प्रतिपद्यते सत्वधर्मान्न गृह्णातीति यावत् तत् तस्मादव्ययमित्युच्यते इत्यर्थः ।
यच्छब्दरूपं न व्येति तदव्ययमिति वा । यद्यपि स्वः पश्येत्यादौ सत्ववचनानां
कारकशक्तियोगोऽस्ति । अव्ययीभावस्य तु लिङ्गयोगोऽप्यस्ति तथापि वचनादव्य-
यत्वम् । अन्वर्थविज्ञानस्य प्रयोजनन्तु उपसर्जनस्याव्ययसंज्ञा मा भूदिति । अत्युच्चैसौ ।
अत्युच्चैस इति । अतिक्रान्तप्रधानस्य सत्वधर्मपरिग्राहित्वात् । तदन्तस्याप्यव्यय-
संज्ञाऽस्तीत्यत्राप्येतदेव ज्ञापकं कथमन्यथोपसर्जने प्रसङ्गः यदर्थमन्वर्थसंज्ञा क्रियेत ।
तेन परमस्वः परमोच्चैरिति स्वरादिप्राधान्ये तदन्तस्यापि सिद्धयति । अव्ययेषु-
कार्यान्तरमप्याह ।

वष्टीति । छान्दसो वशिरिति भाष्यम् । इह तु स्मृतावप्यार्षत्वात्प्रयोगः । भागु-
रिर्नामाचार्यः । अत्र अपि, इत्येतयोपसर्गयोरकारस्य लोपं वष्टि इच्छति । वश कान्तौ ।
भागुरिमतप्रसङ्गादन्यदपि संगृह्णाति । आपश्चवेति । हलन्तानां शब्दानामापश्चैव
वष्टि अत इत्युक्तेरव्याप्तम् । किमविशेषेण नेत्याह-यथेत्यादि । वदमानस्तु दिशा,

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ २ ॥

वभाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ।

॥ इत्यव्ययानि ॥

वाचा, क्षुधा, गिरा, इति पपाठ । परिगणनञ्चैतत् तेन हरित् ककुत् प्रभृतिषु नातिप्रसङ्गः । कुञ्चा, उष्णिहा, देवविशा इति तु अजादिपाठान्नित्यष्टाप् सिद्ध इति भावः । वगाह इति । गाहू विलोडने भावे घञ् । अवस्यादिरेवात्र लुप्यते नान्त्यः । अपिना साहचर्यात् । पिधानमिति । इध्वाञ् धारणपोषणयोः । “करणाधिकरण-योश्च” [३।३।१७] इति ल्युट् । इत्यव्ययानि ॥

पृथ्वीमण्डलमोलिमण्डनमणिर्यः शेषवंशामलो-

त्तंसः श्रीनरसिंहसूनुर्भवत्प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढभावविवृती सत्प्रक्रियाव्याकृतौ

श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् स्वाद्यन्तरूपस्थितिः ॥१॥

॥ निपाताः २५० ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥४११॥४॥

अजादिभ्योऽकारान्ताच्च टाप् स्यात् स्त्रियाम् ।

अजादीति । अजशब्द आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अच् आदिर्यस्येति नाथः । ऋचीति निर्देशात् । गणपाठसामर्थ्याच्च । अत एव^१ नाजादेः सतोऽदन्तादिति कर्मधारयः । संख्याया इति लिङ्गाच्च । अस्मादेव लिङ्गाददित्यपि न स्वरूपग्रहणम् तदाह—अजादिभ्योऽकारान्ताच्च । 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' [४११] इत्यधिकृतस्य प्रातिपदिकस्याता विशेषणान्तदन्तविधिरिति भावः । ङ्यापो तु नाता विशेष्येते बाधात् । स्त्रियामित्यधिक्रियत इत्याशयेनाह^२—स्त्रियामिति । स्त्र्यादयः शब्दा उभयवचनाः शुक्लादिवद्धर्मश्चाहुः धर्मिणं च । तत्राद्ये स्त्रियां वाच्यायां टाबादय इति । स्त्रीत्वं टाबाद्यर्थः द्विकं प्रकृत्यर्थं इति पक्षः । धर्मिवचनत्वे तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । स्त्रियां वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाबादय इति द्योतकाष्टाबादयः । द्विकं पञ्चकं वा प्रातिपदिकार्थं इति पक्षद्वयमपि भाष्ये स्थितम् । स्त्रीत्वादयश्च सामान्यविशेषाश्चेतनाचेतनवृत्तयो विचित्रव्यक्तिव्यङ्ग्याः । यथा चेतनेषु स्तनकेशादि स्त्रीत्वस्य व्यञ्जकम् । लोमादिश्मश्रादिकम् पुरुषस्य । उभयं^३ नपुंसकस्य । अचेतनेषु तु टाबादिषु लिङ्गानुशासनादिरूपोपदेशगम्याः ब्राह्मणत्वादिवत् । स्त्रीत्वं स्त्रीतेत्यादौ लिङ्गेऽपि वर्तते । नह्यस्माकमपि "निसामान्यानि सामान्यानि" इत्यन्यत्र विस्तरः^४ । अनुबन्धकृत्यमाह—

तथा च पाणिनीयदर्पणे उक्तम्—

इयमयमिदमिति येषु व्यपदेशो दृश्यते लोके ।

स्त्रीपुंनपुंसकानि प्रोच्यन्ते तानि लोकेन ॥ १ ॥

गोत्वादि स्वाश्रयेर्यद्वद् सामान्यमुपलक्ष्यते ।

व्यञ्जकेरनुवृत्तत्वात् स्त्रीत्वपुंस्त्वादिकं तथा ॥ २ ॥

१. अजादेरिति क० पु० ।

२. पते प्राशयेनाहेति क० पु० ।

३. स्तस्थोभयमिति क० पु० ।

आविति सामान्योक्तो यस्तदविधातार्थः । अन्यथेकेद्ग्रहणोऽनेकेतौ
डाप्चापौ न गृह्येयाताम् ।

भावानां शक्तीनां लोके प्रतिनियतविषयत्वात् ।

किञ्चित् केनचिदेवाश्रयेण सामान्यमुन्मिषति ॥ ३ ॥

ततो व्यञ्जकवैचित्र्याद् येनात्र स्त्रीत्वमेव हि ।

व्यज्यते न तु पुस्त्वादि सोऽर्थः स्त्रीत्यभिधीयते ॥ ४ ॥

पुमान् नपुंसकं चैव द्वित्रिलिङ्गं तथैव च ।

यथा गोरी गिरिर्गोहमर्धचंस्तटमत्र विट् ॥ ५ ॥

अत्यन्तमाश्रयाणां सादृश्यात् व्यञ्जकाभावात् ।

उपदेशेकव्यङ्ग्यं कचिद् यथा ब्राह्मणत्वादि ॥ ६ ॥

आश्रयस्यातीन्द्रियत्वात् तथा स्त्रीत्वादिकं कचित् ।

उपदेशव्यङ्ग्यमेव स्यात् दिगात्मा गगनं यथा ॥ ७ ॥

आविति । अयमर्थः यदि प्रयोगसमवायित्वादाकारमात्रं विधीयेत ततो
“याडापः” [७३।११३] इत्यादावाकारमात्रनिर्देशे सोमपे इत्यादावपि प्रसज्येत ।
यदि च टामात्रं विधाय निर्दिश्येत ततो डाप्चापौ न संगृह्येयाताम् । तत आप्
इति निर्देश्यम् । तथापि तयोरेव स्यान्नत्वस्यापि पित्वाभावात् तस्मादापोऽपि
पकारः सामान्यग्रहणार्थः क्रियत इति । तस्तिहि किमर्थोऽत आह—तदविधातार्थः ।
विधातमेवोपपादयति—अन्यथेति । असति टकारेऽस्यैकानुबन्धत्वाद् ग्रहणं स्यान्न
डाप्चापोद्वयनुबन्धकत्वात्^१ “एकानुबन्धकस्य”^२ इति परिभाषयेत्यर्थः । यद्यपि
कारिका क्रुञ्चा वाचेत्यादिषु पकारः स्वरार्थोऽपि सम्भवति तथापि स्वरमनुरुन्धानानपि
समाधातुमेतदुक्तम् । वस्तुतस्तु स्वरार्थं एव पकारः “याडापः” [७३।११३]
इत्यादौ विनाऽपि सामान्यग्रहणमा आवित्पकारप्रश्लेषेणाप्यस्य सुलभत्वात् ।
प्रतिपदोक्तत्वात् निरनुबन्धकत्वात् डाप्साहचर्याच्चास्यैव ग्रहणसम्भवात् ।

१. ह्यनुबन्धकत्वादिति क० पु० ।

२. एकानुबन्धग्रहणे न द्वयनुबन्धकस्येति ख० पु० ।

अजाद्युक्तिर्डीबन्निषेधार्था । अजा । एडका । अश्वा । चटका ।
मूषिका । वाला । होडा । पाका । वत्सा । मन्दा । विलाता । मेघा ।
सर्वा । हलन्ताद्वा [वा०] वाचा । वाक् । दिशा । दिक् । तपरः किम् ।
सोमपाः ।

नन्वदन्तत्वादेव सिद्धं तत्किमजादिग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—अजाद्युक्तिरिति ।
प्रादिशब्दः प्रकारे अदन्तत्वं प्रकारः । तेन क्रुञ्चा, उष्णिहा, देवविशेत्यादौ^१
कचिदप्राप्तप्रापणार्थत्वेऽपि न विरोधः शङ्कनीयः । यद्वा अजादियु क्रुञ्चादयो न
पठिता एवाचार्यैः । क्रुञ्चानालभेत उष्णिहककुभौ देवविशमनुष्यविशं चेत्यादाव-
दन्तानामप्येषां दर्शनाददन्तत्वादेव भाष्ये टापः समर्थनात् । क्रुञ्चेति पचाद्यच्चा,
अन्येषामिगुपघलक्षणेन केनादन्तत्वम् ।

अन्ये त्वाहुः । पुं वद्भावे देवविड्भायं । पञ्चभिः कुञ्चाभिः क्रीतः
पञ्चकुडिति “लुक् तद्धितलुकि” [१।२।४६] इति स्त्रीप्रत्ययलुकि-इष्यते तच्चादन्तत्वे
न सिद्धयत्यतो हलन्तेभ्य एवाप् एष्टव्य इति । तदेतद्भाष्यकारस्य प्रत्याख्यानविरो-
धादुपेक्ष्यम् । ^२डीबन्निषेधार्था इति^३ । डीपो निषेधो बाधनं तदर्था । डीबित्युपलक्षणम्
डीषोऽपि । तत्र मूषिकान्तेषु पञ्चसु जातिलक्षणे डीषि ततो विलातान्तेषु षट्सु
वयोलक्षणे डीपि च प्राप्ते तद्वाधनार्थंष्टाब् विधीयते ।

मूषिकेति । त्रिचिकुषोः किकन्नित्यधिकारे “मुषो दीर्घश्च” [उ० ५०४]
इति किकन्प्रत्ययान्तो^१ मूषिकशब्दस्तस्य “प्रत्ययस्थान्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यमुपः”
[७।३।४४] इतीत्वम् इति भ्रमो हेयः । माधवस्तु मूष स्तेये इति दीर्घोपधात्

१. डीबन्निषेधार्थेत्युपलक्षणमप्राप्तडाब्बिधेरपि । तथाहि कचिज्जातिलक्षणे डीषि प्राप्ते
तन्निषेधार्थं टाब्बिधिः । कचिद्वयोलक्षणे डीपि कचित् पुंयोगलक्षणे डीषि कचित्पुण्य-
फक्तमूलोत्तरपदे डीषि कचिदुगिलक्षणे डीपि । हलन्तानां स्वप्राप्त एव । एतच्च यथा-
स्थानमनन्तरमेव वक्ष्यामः । पूर्वापहाया-अपरापहाया इति गण्ये षष्ठ्ये तत्र “दिह्या-
ण्यच्” डीपि प्राप्ते क्रुञ्चा देवविशा उष्णिहा इत्यादौ हलन्तत्वाद्प्राप्तडाब्बिधीयते ।

१. देवविशे तादौ इति क० पु० ।

२. एष पाठो नास्ति क० ख० पु० । तथापि युक्तत्वान्न्या संयोजितः ।

३. किकिषत् प्रत्ययान्त इति क० पु० ।

शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः [वा०]

शूद्रा । जातिः किम् । शूद्रस्य स्त्री शूद्री । अमहत्पूर्वेति किम् ।
महाशूद्री । अत्र प्रकरणे तदन्तग्रहणमिष्यते ।

संज्ञायां वक्तुनि सूषकशब्दमपि निष्पादयन्ति स्म । ततश्चापि^१ “प्रत्ययस्थात्” [७।३।४४]
इतीत्वम् द्रष्टव्यम् न त्वसावजादिगणे^२ पाठं प्रयुङ्क्ते तस्य जातिलक्षणङीष्वाधना-
र्थत्वान्न च, संज्ञा जातिः । अदन्तानुदाहरति—मेधेति । नित्याबन्तोऽप्ययं प्रागदन्त
आसीदित्यवगम्यते शास्त्रवलादिति भावः । आपं चैव हलन्तानामित्यनन्तरोक्तं
भागुरिमतं स्मारयति—हलन्ताद्वेति । वाग्दिग्विड्भ्य एवायं परिगणनबलात्तेन
हरिता ककुभेत्याद्यसाधुः । वर्धमानस्तु क्षुधा गिरेत्यपीच्छति । श्रीपतिदत्तस्तु शरदेत्य-
प्युदाजहार । न चैतत् पाणिनीये प्रयोगे चोपलब्धम् ।

तपरःकिमिति । अकारात्परस्तकारः किमर्थं इति । यद्वा तपरत्वविशिष्टस्याका-
रस्योच्चारणं किमर्थम् तेनाजाद्यादित्येवोच्येतेत्यर्थः^३ । सोमपा इति । तपरत्वं तत्काला-
वधारणार्थम् । तेन दीर्घाकारान्तादाप् न भवति । सति हि तस्मिन् “हल्ङ्घ्याभ्य”
[६।१।६८] इति सुलोपः स्यादित्युत्तरम् । अजाद्यन्तगणसूत्राणि पठति—शूद्रा चेति ।
शूद्रशब्ददृष्टापमुत्पादयति जातिश्चेद्वोच्येत्यर्थः । कचिच्छूद्रादिति पञ्चम्यन्तं पठ्यते
तत्त्वनाकरम् । शूद्रेति । शूद्रजातीया स्त्रीत्यर्थः । शूद्रस्य स्त्री शूद्रीति । पुंयोगे ङीषेवेति
दर्शयति ।

ननु प्रयोगे सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् परत्र परशब्दो वर्तते इति गौणत्वादेव न
भविष्यति । सत्यम् । सुखप्रतिपत्त्यर्थन्तु जातिरित्यस्य सम्बन्धमभ्युपेत्येदमुक्तम् ।

अमहत्पूर्वेति । शब्दानुकरणात् लौकिकार्थाभावात् “आन्महत्” [६।३।४६]
इत्यात्वं न कृतम् । महाशूद्राति । समुदायोऽयमाभीरजातिवचनः ।

१. वस्तुतस्तु “गौणमुख्ययोः” [प० १५] इति न्यायः पदकार्षे एव प्रवर्तते नेह पदकार्यम्
स्त्रीत्वनिमित्तकत्वात् एवञ्च जातिग्रहणमावश्यकम् ।

१. पुनश्चापि प्रत्यय पुनश्चापि प्रत्ययेति क० पु० ।

२. न त्वसावित्यारभ्य न च संज्ञा जातिरित्यन्ती नास्ति ख० पु० ।

३. अजाद्याद् टावित्येवेति ख० पु० ।

‘संभस्त्राजिनशरणपिण्डेभ्यः फलात्’ [बा०] संफलेत्यादि एक फलेति केचित् । “सदच्प्राक्काण्डेभ्यः पुष्पात्” [वा०] सत्पुष्पे-
त्यादि । ज्येष्ठाकविष्ठाममध्यमेति प्रयोगेऽपि । कोकिला जातावपि ।
“मूलान्नजः” [वा०] अमूला । ब्रह्मनेभ्यो डोप् । [४।१।५]
कर्त्रो दण्डिनी । अर्वती । राज्ञी । शुनी । मघोनी । मघवती ।

ननु^१ शूद्रशब्दोऽजादिषु पठ्यते तत्कः प्रसङ्गो महाशूद्रशब्दादृाप इत्याशङ्क्याह-
अत्रेति । इष्यतइति । अस्मादेव निषेधाज् ज्ञापकात् स्त्रीप्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणं
सूत्रकारेणोप्यते इत्युन्नीयत इत्यर्थः । इहापि तर्हि न स्यात् महती चासौ शूद्रा च
महाशूद्रेति । अत्र शूद्रशब्दमात्रस्यैव जातिवाचित्वादन्तरङ्गे टापि कृते ततः समासे
सत्यपि निवृत्तस्य टापो निवृत्त्ययोगात् । एवं च यत्र महत्पूर्वं समुदायो जातिवाची
तत्रेवायं निषेधः । यदि तर्हि तदन्तविधिराश्रीयते इहापि टाप् प्राप्नोति पञ्चा-
जीति । उच्यते अजाद्यत इति सम्बन्धे षष्ठीयम् । अजाद्यतो या स्त्री कोऽर्थः तदर्थे
यत्समवेतस्त्रीत्वं तत्र टाबिति । प्रत्यासत्तेश्चाजाद्यत एव प्रकृतेरिति । तेन पञ्चा-
जीत्यत्र न भवति । समासार्थे हि समाहारेऽत्र समवेतस्त्रीत्वं नाजाथे इति
स्थितमाकरे ! एवं च महाशूद्रीत्यत्रापि समासार्थे जातो समवेतं नैकदेशे शूद्रार्थे इति
टापो नास्ति प्रसङ्गः इत्यनर्थको महत्पूर्वस्य निषेधः । तदन्तविधेश्च “अनुपसर्जनात्
[४।१।१४२] इत्यधिकारेणापि ज्ञापयिष्यमाणत्वान्न तदर्थोऽपि । कचित्
“पाककरणं” [४।१।६४] इत्यादिना प्राप्तस्य बाधकान्यन्तर्गणसूत्राणि पठति-
संभस्त्राजिनेति । संफलेत्यादि । संगतानि फलान्यस्याः भ्रमावत् फलान्यस्या इति^२
बिग्रहः ।

औषधिजातिवचना एते । एभ्यः किम् । नेह गन्धफली । सदच्काण्डेति ।
अत्र प्राक् शब्दो भ्रान्तेः क्षिप्तः । वार्तिके सदच्काण्डप्रान्तेति पठिततत्वात् ।
अजित्यञ्चते ग्रहणम् तेन प्रत्यगादयोऽपि गृह्यन्ते । तथा च भाष्यम् । “प्राक्पुष्पा

१. संभस्त्रादिभ्यः परो यो फलशब्दस्तस्मादृाप इत्यादित्यर्थः ।

२. तथा चोक्तम् वोपदेवपण्डितैः “जातेरस्त्रीयुक्त्सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकादिपुष्प-
संभस्त्राजिनैकशरणपिण्डादिफलनादिमूलात्” इति ।

१. अनेनेति क० पु० ।

२. अजिनवत्फलान्यस्या इत्यधिकः ख० पु० ।

प्रत्यक्पुष्पा च" इति । एभ्यः किम् । नेह शंखपुष्पी । ज्येष्ठाकनिष्ठेति । यदा तावज्ज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदौत्सर्गिक एव टाप् सिद्धः । यदा पुनर्ज्येष्ठस्त्रीति विवक्षा तदापि "पुंयोगादाख्यायाम्" [४।१।४८] इति प्राप्तोऽङीष्^१ जादिपाठेन बाध्यते इत्यपरर्थः ।

^१भूलान्नञ इति । नञः किम् । शतमूली । अमूलेति । ओषधिजातिरियम् । यत्र जातिर्न विवक्ष्यते तत्रात एव टाप् सिद्धः । तथा समूला । बद्धमूलेति ।

ऋन्नेभ्यो ङीबिति । एतत्त्वजन्तस्त्रीलिङ्गक्रोष्टुशब्दे व्याख्यातमपीह स्मारितं लब्धावसरत्वात् । कर्त्रीति । करोतेस्तृचि कृदन्तत्वान्ङीपि यण् । दण्डिनीति^२ । दण्डोऽस्यास्तीति मत्वर्थे "अत इनिठनी" [५।२।११५] इतीनिः । नान्तत्वान् ङीप् । राजीति । "अल्लोपोऽनः" [६।४।१६४] इत्युत्वेन नञः । जञोर्ज्ञः । अर्वती मभवतीति । अर्वन्मभवन्शब्दाभ्यां नान्तलक्षणे ङीपि कृते "अर्वणस्त्रसावननञः" [६।४।१२८] इति च त्रन्तादेशः ।

ननु परत्वान्नित्यत्वात्प्रतिपद्विधित्वाच्च पूर्वं आदेशेनैव भाव्यम् । तत्र च कृते उगित्त्वलक्षणेनैव ङीपा भवितव्यम् न नान्तलक्षणेन । सत्यम् । असाविति पयुंदासपक्षे ङीपः प्राक् आदेशा न प्रवर्तते । यत्तु प्राचोक्तम् । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वस्मिन् प्रथमं आदेशस्तत उगित्वान्ङीबिति । तदसत् । तथाहि आदेशविधावङ्गाधिकारादङ्गसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये परे आदेशेन भाव्यम् तत्र बहिरङ्गसंख्यायोगसापेक्ष-विभक्त्युत्पत्तेर्बहिरङ्गलिङ्गयोगापेक्षे स्त्रीप्रत्यये चिकीर्षिते तदानीमुगित्वस्याभावा-न्नान्तलक्षण एव ङीबनिच्छताऽपि आदेशनिमित्ततयेष्टव्यः ।

यत्तु कश्चिदाह "अचो यत्" [३।१।६७] इत्यत्राच्ग्रहणेनार्धधातुक् इत्यस्य विषयसप्तमीत्वं यद्यपि ज्ञाप्यते । तथापि दित्स्यम् पित्स्यमित्यादौ तदुत्पत्तेः प्राक्

१. नञ्पूर्वाम्भलात् टाप् स्यात् ।

२. अर्वतीति । अर्वन् शब्दाद्ङीपि कृते अर्वणस्त्रसावननञः" [६।४।१२८] इति च त्रन्तादेशः एतच्चासावित्यस्य पयुंदासे । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वस्मिन् प्रथमं आदेशस्तत उगित्वाङीप् । तथा च कैयटादिभिरुदाहृतम् अर्वतीति "उगितश्च" [४।१।३] इति ङीप् ।

१. ङीपादिपाठेन बाध्यत इति क० पु० ।

२. दण्डिनीति क० पु० ।

“अतो लोपः” [६।४।४८] न सिद्धमत्यनङ्गत्वात् । अतोऽङ्गसंज्ञाऽपि प्रत्ययाविवक्षायां क्वचिद् भवतीति ज्ञाप्यते तेनार्वन्तीत्यत्र विवक्षित^१ एव ङीप्यङ्गत्वस्य सत्वात् त्रादेशः सेत्स्यतीति । तन्न । ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपवत् यतो विषये क्वचिदनङ्गस्याप्यतो लोपज्ञापनमात्रेणोपपत्तावङ्गसंज्ञाज्ञापनस्य गौरवपराहतत्वात्, उगिङ्गक्षण-ङीप एवाग्रहे प्रयोजनाभावाच्च । “उगितश्च” [६।३।४१] इति ह्रस्वविकल्पे^२ चोगितसंशब्दनेन विहिताया नद्या इति नियमो न स्थितः भोगवतितरा भोगवतीतरेति शाङ्ग^३ रवादिङीनोऽपि ह्रस्वविकल्पदर्शनात् । एवमवर्तितमा । अवर्तीतमेति । नान्तलक्षणङीपोऽपि भविष्यति ।

यद्यपि प्राचोक्तम् तथा च कैयटादिभिरुदाहृतम् “उगितश्च” [४।१६] इति तत्रावर्तीति । तदप्युत्तरग्रन्थापर्यालोचनमूलकम् । तथाहि नन्वङ्गस्य सुशब्द आदेशो विधीयते तत्र “ऋन्नेभ्यो ङीप्” [४।१।५] इति ङीपि कृते तत्रादेशेन भवितव्यम् । एवं तर्हि सम्भावनामात्रेण तदुक्तमित्यदोष इति तेनेव तदुदाहरणमस्याप्रमाणीकृतम् । भाष्ये तु त्रादेशः प्रत्याख्यातः । तत्र ऋघातोर्विचि गुणौ अरिति रूपम् मघमिति घननाम ताभ्यां मनुपि अवर्तीमघवत्योगोमत्यादिवदुगिङ्गक्षण एव ङीबित्यनुदाहरणमेतत् । आचार्यैस्त्वय्युत्पन्नप्रातिपदिकपक्षे त्रन्तादेशारम्भो भाषाविषयस्त्वञ्चाभ्युपेत्येदमुदाहृतम् । एतन्मतभेदालम्बनेनैव षष्ठे^३ हरदत्तोऽप्याह-अवर्तीत्यत्रोगित्वाप्तान्तत्वाद्वा ङीबिति । शुनीति । गौरादिषु स्वन् शब्दस्य पाठान्ङीषाऽत्र भवितव्यमित्यनुदाहरणमेतत् । ङीपि हि सति “अनुदात्तो सुप्ति” [३।१।३] इत्यनुदात्तान्तं शुनीति पदं स्यात् । ङीषि तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनान्तोदात्तत्वमित्यस्ति तयोः स्वरे भेदः ।

अन्ये तु गौरादिपाठमनाश्रित्य नान्तलक्षणं ङीपमेवेच्छन्ति । तर्हिमश्च परे संप्रसारणे कृते “संप्रसारणाच्च” [६।१।१०८] इति पूर्वरूपं वाधित्वा “अल्लोपोऽनः” [६।४।१३४] इत्यल्लोपे “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” [६।१।१६१] इति ङीपोऽप्युदात्तत्वलाभात् स्वरे रूपे च विशेषाभावात् इति । तदयुक्तम् । अन्तरङ्गेण संप्रसारणपूर्वत्वेनाल्लोपस्य बाधनात् । न च “वाणादिङ्ग”

१. तेने विन्तीति क० पु० ।

२. उगितसंज्ञाशब्दनेति ख० पु० ।

३. षष्ठे इति क० पु० ।

उगितश्च ॥ ४।१।६॥

यथाकथञ्चिदुगितः शब्दात् स्त्रियां डीप् स्यात् । विदुषी । श्रीमती । भवती । अतिभवती । अत्र भवती । “शपश्यनोन्त्यस्” [७।१।८१] पचन्ती । दीव्यन्ती । “आच्छीनद्योर्नुस्” [७।१।८०] तुदन्ती । तुदती । भान्ती । भाती । घातोऽरुगितो न । उरवाकृत । पर्णध्वत् । अश्चतेस्त्वष्टः । प्रत्यश्ची । प्रतीची । तिरश्ची । तिर्यश्ची । अमुमुईची । उदीची ।

वलीया” [५० ५५] समानाश्रये हि तत् । इह तु न तथा लोपे हि डीब् निमित्तम् एकादेशे तूकार इति । किं च सत्यल्लोपे शुनः शुनेत्यादाबाद्युदात्तो न स्यात् । एकादेशे तु सति “सावेकाचः” [६।१।१६८] इति विभक्त्युदात्तत्वस्य “न गोश्वन्-साववर्ण” [६।१।१८२] इत्यादिना निषेधात् “एकादेश उदात्तेनोदात्तः” [८।२।५] इति भवति । श्वन्शब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । तथाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् “इको यणचि” [६।१।७७] इति यण स्यात् । न च संप्रसारणस्यासिद्धत्वम् । “नाजानन्त्ये” [५० ५१] इति निषेधात् । अपि चाल्लोपाश्रयेण बहुश्वा नगरीत्यत्र “अन उपधा-लोपिन” [४।१।२८] इति डीव्विकल्पे बहुशुनीत्यपि स्यात् । ततश्च बहुश्वेत्येव भवितव्यमिति डाप्सूत्रस्थभाष्यासामञ्जस्यप्रसङ्ग इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

तस्माद् गौरादित्वाद् डीषेवेष्टव्यो न डीबिति चिन्त्यमेतत् । यद्वा श्वानमाचष्टे श्वेवाचरतीति चार्थे णिच । क्पिपो वा क्पौ णिलोपे स्त्रियामुपसर्जनत्वात् श्वन् शब्दार्थस्य डीषभावे निःशुनीत्यादिवन्डीप एवेदमुदाहरणमिति योजनीयमित्यलमियता ।

उगितश्च । यथाकथञ्चिदिति । नोगित् प्रातिपदिकमेव न प्रत्यय एव न वर्ण एव वाश्र गृह्यते । अपि तु यत्रैषामन्यतमः प्रकारः सम्भवति तत्सर्वमिहोगिद् गृह्यते इत्यर्थः । अत एव त्रितयसाधारणं विशेष्यमाह—शब्दादिति । विशेषानुपादानादिति भावः ।

विदुषीति । “विदेः शतुर्वसुः” [७।१।३६] डीपि भसंज्ञायां “वसोः संप्रसारणं”

१. डीब् विकल्पेति क० पु० ।

२. श्वन् शब्दार्थस्येत्यत्र केवलं शब्दार्थस्येति क० पु० ।

३. न प्रत्यय एवेति नास्ति क० पु० ।

४. वसोः संप्रसारणपूर्वत्वे इति क० पु० ।

च" [६।४।१३१] पूर्वत्वे षत्वम् । श्रीमतीति । "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप्" [५।२।६४] अनयोः प्रत्यय उगित् । भवतीति । सर्वादिषु भवत्विति प्रातिपदिकमुगित् पठितम् । अतिभवतीति । भवतीमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः । अनेनाशाप्यस्ति तदन्तविधिरिति सूचयति ।

न च "ग्रहणवता प्रातिपदिकेन" [प० ३१] तदन्तविधिनिषेधः शङ्क्यः । उगिदिति प्रातिपादिकाप्रातिपदिकसाधारणग्रहणादिति भावः ।

उगिदिति प्रत्याहारग्रहणं प्रपञ्चयति पचन्ती दीव्यन्ती इति । पचदिविभ्यां लटः शतरि "कर्तरि शप्" [३।१।५८] "दिवादिभ्यःश्यन्" [३।१।६६] इति शप्श्यनोः कृतयोः । ऋदित्वाण्डोपि कृते "आच्छोनद्योनुम्" [७।१।८०] इति विकल्पं बाधित्वा "शप्श्यनोन्त्यम्" [७।१।८१] इति नित्यो नुम् भवति । शप्श्यनोरित्युपादानादन्यत्र विकल्पमुदाहरति-तुदन्तोत्यादि । तुद व्यथने । "तुदादिभ्यःशः" [३।१।७६] भातीति । भा दीप्तो । अदादित्वाच्छयो लुक् । शीनद्योरिति नदीग्रहणस्योदाहरणप्रदर्शनार्थमिहोपन्यासः ।

यथाकथञ्चिदिति वचनादतिप्रसंगमाशङ्क्याह-धातोर्गितो नेति । "उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो" [७।१।७०] इत्यत्रोगित्वादेव सिद्धेऽप्यञ्चतिग्रहणं नियमार्थमिह शास्त्रे उगित इति विधीयमानम् यच्च यावच्च^१ कार्यम् तद्धातोर्गंदि भवति तह्यञ्चतेरेव नान्यस्य धातोरिति नियमादित्यर्थः । अधातुग्रहणन्तु तत्राधातुभूतपूर्वार्थमिति तत्रैव व्याख्यातमिति नास्यानेनान्यथासिद्धिराशङ्कनीया ।

उरवाञ्चदिति । उरवायाः । खंसते । पर्णभ्यो ध्वंसते इति । खंसुध्वंसु पतनेऽस्मात् "क्विप् च" [३।२।७६] इति कर्तरि क्विप् । "अनिदिताम्" [६।४।२४] इति नलोपः । "वसुखसु" [८।२।७२] इति दत्वम् । अञ्चतेस्त्विष्ट इति । अञ्चतिव्यतिरिक्तानामेव नियमेनोगित्कार्यनिवर्तनात् । प्रतीचीति । प्रतिपूर्वादञ्चतेः "ऋत्विगद्धुग्" [६।२।६६] इत्यादिना क्विन् । नलोपः । "अवः" [६।४।१३८] इत्यल्लोपः । "चो" [६।१।१३८] इति दीर्घः । प्रत्यञ्चीति । "नाञ्चेः पूजायाम्" [६।४।३०] इति नलोपनिषेधाद् यण् । तिरश्चोति । तिरोऽञ्चतीत्यर्थे क्विनादि प्राग्वत् ।

१. कृतप्योरिति क० पु० ।

२. यञ्चावदयकार्यमिति ख० पु० ।

३. ऋगत्वादिनेति क० पु० ।

४. नलोपः निषेधादिति ख० पु० ।

पूजार्थस्य तु यदि स्थातिर्यञ्चोत्पि^१ । अमुमुईचीति । अमुमञ्चतीत्यर्थे अदशोऽद्रया-
देशः । उमयोऽस्त्वमत्वे । “चो” [६।३।१३८] इति दीर्घः । एतच्चादमुईची ।
अदद्रीची । पूजार्थत्वे स्त्वमुमुयञ्चो । अदमुयञ्चो । अदद्रघञ्चो । अमुद्रघञ्चो इत्येषा-
मप्युपलक्षणम् । उदीचीति । “उद ईत्” [६।४।१३९] इतीत्वम् । नलोपिनोऽञ्चतेरित्य-
नुवृत्तेर्नह उदञ्चो ।

वनो र च । वन् इति क्वनिपूर्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । न तु वन याचने वन
षण् संभक्ताविति विजन्तयोर्घात्वोः “प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्” [५० १११]
इति न्यायात् । अत एव श्वानमतिक्रान्ता युवानमतिक्रान्ताऽतिशुनी, अतियूनी
इत्यत्रापि न भवति । अनर्थकत्वाच्च ।

प्रत्ययग्रहणे च तदन्तविविरित्याह-वन्नन्ताविति । रेत्यविभक्तिको निर्देशः ।
नान्तत्वादेव ङीपि सिद्धे तत्सन्नियोगेन रविधानार्थं ङीब्विधानम् । अन्यथा
त्रियामित्युच्यमानो रः सुपर्वेत्यत्रापि प्रसज्यते । अत्र “अनो बहुव्रीहेः” [४।१।०९] इति
ङीपो निषेधः । अनुपघालोपित्वाद् “अन उपघालोपिनोऽन्यतरस्याम्” [४।१।२८]
इति वैकल्पिकोऽपि नास्ति । धीवरीति । दघातीति घात्रः “आतो मनिन् क्वनि-
ब्वनिपश्च” [३।२।७४] इति क्वनिप् । “घुमास्थागापा” [६।४।६६] इतीत्वम् ।
ङीपि “अलोऽन्यस्य” [१।१।५२] इति नस्य रः । हरिह्रस्वरीति । हरि दृष्टवती ।
दशोः क्वनिप् । “वनो न हशः” [वा०] इत्यत्र हल इति वाच्ये हश्ग्रहणस्य
व्यावर्त्यप्रदर्शनायेदमुपन्यस्तम् । “वनो न हशः”^२ इति वार्तिकम् । हश इति
बिहितविशेषणम् हशन्ताद्विहितो यो वन्निति । हशः पर इति विज्ञायमाने शृङ्गिहा-
यामस्मा “दन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” [३।३।१३०] इति वनिपि गुणे रपरस्वे च शर्वरी-
त्यत्रापि निषेधः स्यात् । राजयुञ्चेति । राजानं योधितवती । सह युयुधे इत्यर्थं
“राजनि युधिकृञः” [३।२।९५] “सहे च” [३।२।९६] इति क्वनिप् । अत्रवरीति ।
गोणु अपनयने । चुरादिः । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” [३।३।१३०] वनिपि “विड्वनो-
अनुनासिकस्यात्” [६।४।४१] इत्यात्वेऽवादेशः । अवावन् ततो ङीब्वी भवतः हशः

१. यदि सशति रञ्चीति क० पु० ।

२. अदसो इति नास्ति क० पु० ।

३. हश इति क० पु० ।

४. शर्वरीति क० पु० ।

वनो र च ॥४११७॥

वन्नन्तात् स्त्रियां डीप् स्यात् रश्चान्तादेशः । धीवरी । हरिदृश्वरी ।
“वनो न हशः” [वा०] राजयुध्वा । सहयुध्वा स्त्री । “एणान्ताद्धातोर्वनो
डीङ्गावित्येके” [वा०] अवावरी । “बहुब्रीहौ वा” [वा०]
बहुधीवा । बहुधीवरी ।

परो नेदानीं वनिबिति न निषेधः^१ इति तेषामाशयः स चायुक्तो विहितविशेषणस्या-
नन्तरमेवोक्तत्वात् आत्वे कृतेऽपि पूर्वम् हशन्ताद्धिहितो वनिबिति निषेधावश्यं-
भावादवावा^२ ब्राह्मणीत्येव रूपस्य भाष्ये सिद्धातितत्वात् । कथं तर्हि यज्वरी ऋषिः
तथा प्रपूर्वादीर प्रेरणे इत्यस्माद्वनिपि “प्रईरशदोस्तुट्च^३” [३०५३१] इति तुटि
प्रेत्वरीति । यद्वा छान्दसत्वात् ।

“बहुब्रीहौ वेति” [वा०] “अनो बहुब्रीहेः” [४१११२] इति निषेधे प्राप्ते
वचनम् एतच्च न द्वयोरपि डीब्रोः स्वतन्त्रविधायकम् सुपर्वा^४ बहुयज्वेत्यादा
वनउपधालोपिनोऽपि प्रसङ्गात् किन्तु “डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्” [४१११३]
इत्यन्यतरस्याग्रहणेन डाप्डीप्निषेधयोरपि विकल्पनादनुज्ञातनान्तलक्षणे पाक्षिके
डीपि तत्सन्नियोगशिष्टो “वनो र च” [४१११७] इति भवन् रेफनानेनानुद्यते ।

बहुधीवरीति । डीवभावे च डाप्पक्षे बहुधीवेति । तदभावे वन्नन्तमेव बहुधी-
वानावित्युपधालोपिनस्त्रैरूप्यम् । अनुपधालोपिनस्तु नित्यं डीब्वनिषेधात् डाब्
विकल्पे बहुयज्वे बहुयज्वानाविति द्वैरूप्यं वक्ष्यति । डीब्विकल्पादेव तत्र परतो
विधीयमानस्य रेफस्यापि विकल्पोऽर्थफलितो “वार्त्तिकारूढोऽप्याचार्यैरनूदितः । सर्व-
इचायमर्थो “डाबुभाभ्यां” [४१११३] इत्यन्यतरस्याग्रहणेन साधयिष्यते ।

यत्तु प्राचोक्तम् अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते बहुब्रीहेरित्यनुवर्तते “वनो
र च” [४१११७] इति मण्डूकप्लुत्याऽधिक्रियते तस्य च वन्नन्ताद् बहुब्रीहेः डीब्रो
वा भवत इति व्याख्यानादयमर्थः सिद्धयति । तन्मन्दम् । एवं हि बहुराज्ञीत्यादावन्यस्य

१. निषेधा इति क० पु० ।

२. वनिबिति क० पु० ।

३. प्र ईरि सधोस्तुक् चेति क० पु० ।

४. सुपीवेति क० पु० ।

५. वार्त्तिकारूढोऽपीति क० पु० ।

पादोऽन्यतरस्याम् ॥४।१८॥

पाच्छब्दान्तात् स्त्रियां ङीप् स्याद्वा । द्विपात् । द्विपदी ।

विधायकस्याभावात् “अन उपधालोपिन” [४।१।३१] इत्येतदपूर्वस्य ङीपो विधायकं स्यात् । ततश्चानेन वन्नन्तेभ्योऽपि बहुराज्ञीतिवत् बहुयज्वीत्यपि स्यात् । न चास्मिन्नपि रेफो लभ्यते तस्य नान्तलक्षणङोपः प्रतिप्रसवार्थं त्वन्यतरस्यां ग्रहणे सति स एवायमिति रेफोऽपि भवति । एवञ्चागत्या “ऽनुधालोपिन” [४।१।३१] नियमार्थत्वमनिच्छताऽप्यङ्गीकर्तव्यमित्यस्मदुक्तमेव लघीयः ।

पादोऽन्यतरस्याम् । पादिति कृतसमासान्तः पाच्छब्दो गृह्यते । “टावृचि” [४।१।१६] ऋच्यभिधेयायां तस्यैव सम्भवात् । तेन पादयते । क्विबन्तस्य न भवति । द्विपादिति । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहौ “संख्यासुपूर्वस्य” [५।४।१४०] इति पाच्छब्दस्यान्तलोपः । ङीपि तु भत्वात् “पादःपत्” [६।४।१३०] इति पञ्जावः ।

टावृचि । २ ऋचि वाच्यायामिति । ऋग्वेदविषय इति तु नाश्रीयते । अभ्यासे तेनान्यत्रापि प्रयोगो भवति । द्विपदेति । हलन्तत्वादप्राप्तृणां विधीयते । यद्यपि पदशब्दः पादशब्दसमानार्थोऽस्ति^१ । तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदमिति छन्दसि दर्शनात् । एकः पादः इत्यर्थं इति भाष्येऽर्थविवरणाच्च । तत “अजाद्यत” [४।१।४] इति टापा सिद्धं द्विपदेति । तथापि ऋचि वाच्यायां हलन्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

न षट् । अत्र स्त्रियां यो विहितः प्रत्ययः स न भवतीति सामान्येनापेक्षो निषेधः क्रियते न विशेषापेक्ष इति द्वावपि ङीपूपावविशेषान्निषिद्धयेते । तत्र स्वस्त्रादिभ्यो ङीप्निषिद्धयेते षड्भ्यष्टावपि^४ ।

ननु पञ्चेत्यादौ नान्तलक्षणङीब्निषेधेन सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थं “न षट्स्वस्त्रादिभ्यः” [४।१।१०] इति लक्षणं नलोपाद्युत्तरकालप्रवृत्तं भिन्नकक्षं टापं कथं निषेधेत आत्माश्रयश्च स्यात् । पूर्वं स्वप्रवृत्त्या ङोपं व्युदस्य नलोपादौ कृते प्रसज्य पुनस्तन्निषेधाय स्वयं प्रवर्तते इति ।

१. बहुव्रीहयपि स्यादिति क० पु० ।

२. अशिति क० पु० ।

३. समानार्थोऽस्तीत्येव क० पु० ।

४. षड्भ्यस्तु टावपीति क० पु० ।

टावृचि ॥ ४।१।९ ॥

ऋचि वाच्यायां पादव्यात् टाप् स्यात् न डीप् । द्विपदा ऋक् ।
 “न षट्स्वल्लादिभ्यः” [४।१।१०] । पञ्च । चतस्रः । पञ्चेत्यत्र
 नलोपे कृतेऽपि “ष्णान्ता षट्” [१।१।२४] इति पदसंज्ञां प्रति
 “नलोपः सुप्स्वर” [८।२।२] इति नलोपस्यासिद्धत्वात् “न षट्स्व-
 लादिभ्यः” [४।१।१०] इति न टाप् ।

अत्राहुः । आवृत्त्याश्रयणाद्विरम्य प्रवृत्तिस्तेन द्वितीयया प्रवृत्त्या टापोऽपि
 निषेधा । ननु कथं निषेधः यावता कार्यकालपक्षे टाप्प्रवृत्तिकालेऽनान्तत्वान्नायं
 षट्संज्ञकस्तत्राह—पञ्चेत्यत्रेति । यद्यपि संप्रत्यनान्तत्वेऽप्युपदेशकाले^१ नान्त
 आसीत् इति कृतेऽपि नलोपे संज्ञा न प्रतिबध्यते । तथाप्युपदेशे यो नकारस्तदन्तता-
 संप्रतीतिव्याख्यान्मभिप्रेत्येदमुक्तम् । कार्यकालपक्षे चायं परिहारः “यथोद्देशं
 संज्ञापरिभाषम्” [५० ३] इति पक्षे तु पूर्वं प्रवृत्ता षट्संज्ञा सत्यपि नलोपे न
 निवर्तते इति किमसिद्धत्वप्रदर्शनेन ।

मनः । “अग्निनस्मिन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ।
 [५० १६] इत्यनर्थकोऽपि मन्शब्दो गृह्यते तेन च विशेषणेन तदन्तविधिरित्याह—
 मन्मन्तादिति । सोमेति । मान्तत्वाण्डोपि प्राप्ते । अतिमहिमानाविति^२ ।
 महिमानमतिक्रान्तो ।

प्रनो बहुव्रीहेः । उपधालोपिबहुव्रीहेर्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादनुपधालोपीहो-
 दाहरणम् तदाह—बहुयञ्जानाविति । “न संयोगाद्वमन्तात्” [६।४।१३७] इति
 निषेधान्नायमुपधालोपी ।

डाबुभाम्यामिति । उभयग्रहणपरामृष्टमाह—मन्मन्तादित्यादि । मन्मन्ता^३
 आप्रतिपदिकादन्मन्ताच्च बहुव्रीहेरित्यर्थः । तथैव पूर्वसूत्रयोस्तयोः परिनिष्ठितत्वात् ।

१. संप्रत्यनान्तोऽपीति क० पु० ।

२. अति महिमानामिति क० पु० ।

३. मन्मन्ताप्रापदिकादिति नास्ति क० पु० ।

मनः ॥४१११११

मन्नन्तात् स्त्रियां न डीप् । सीमा । सीमानो । अतिमहिमानो ।

अनो बहुव्रीहेः ॥ ४११११२ ॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न डीप् । बहुयज्वानो ।

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ४११११३ ॥

मन्नन्तादन्नन्ताद्बहुव्रीहेश्च डाब् वा स्यात् । टिलोपः । बहुसीमे ।
बहुसीमानो । बहुयज्वानो ।

तथा च तदनुगुणमेवोदाहृतम्^१ । सीमेत्यादि । अत्र डाबुभाभ्यामित्येको योगः ।
मन्नन्तात्प्रातिपदिकात् अन्नन्ताच्च बहुव्रीहेः डीप् स्यादित्यर्थः । स चार्थाद्विकल्पितः
नित्ये हि डापि न कचिदन्नन्तान्तमस्तीति । “मनः” [४११११] “अनो बहुव्रीहेः”
[४१११२] इति डीब् निषेधो निर्विषयः स्यात् । अतोऽन्यतरस्यामित्यपरो
योगः । तेन तयोरभावे नान्तलक्षणो डीबपि भवति । यद्येवं सीमेत्यत्रापि डीप्^२
प्रसज्येत । मेवम् । अत्र हि मन इति निवृत्तम् । तेनान्नन्तबहुव्रीहेरेवायं विकल्पः
न तु केवलेऽन्नन्ते । बहुव्रीहौ पुनर्मन्नन्ते अन्नन्तलक्षणो डीबविकल्पो भवत्येव ।
बहुसीम्नी । बहुसीमे । बहुसीमानाविति । बहुशर्मत्यादौ तु “अन उपधालोपिन”
[४११३१] एवेति नियमान्न विकल्पितस्य^३ डीपः प्रसज्ज इति ।

अन उपधालोपिन इति । “बहुव्रीहेरुघसोडीप्” [१११२५] इत्यतो बहुव्रीहि-
ग्रहणम् “संख्याव्ययादेडीप्” [४११२६] इत्यतश्च डीबग्रहणमनुवर्तते इत्याशयेनाह-
अन्नन्तादिति । डीपि परतो यस्योपधालोपः सम्भवति स उपधालोपी । पक्षे इत्यादि ।
यद्यपि पूर्वोक्तरीत्या “डाबुभाभ्यां” [४१११३] इत्यनेनैव डाब्डीबनिषेधाः
सिद्धा एव । तथाप्यनुपधालोपिनो बहुयज्वादेर्डीबव्यावृत्तये नियमार्थमिदम् ।
अनो बहुव्रीहेर्यदन्यतस्स्यांग्रहणेन डीब्^४ विधानं तदुपधालोपिन एवेति । न चैवं
विकल्पस्य पूर्वणैव सिद्धत्वादिहान्यतरस्यामित्यनर्थकम् । असति हि तस्मिन्
नित्यार्थो विधरेवायं स्यान्न नियम इति ।

१. मेरोदाहृतम् इति क० पु० ।

२. डीप् डाप् प्रसज्येत इति ख० पु० ।

३. विकल्पि भव्येति क० पु० ।

४. जोविविधानमिति क० पु० ।

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ॥ ७।३।४४॥

प्रत्ययस्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किम् । नौका । असुपः किम् । बहवः परिव्राजका यस्यां सा बहुपरिव्राजका ।

प्रत्ययस्थात् । ककारादिति । ककारग्रहणेन^१ वरुणमात्रं निर्दिश्यते । कादित्य-
कारस्तुच्चारणार्थः इति दर्शितम् । अकारविवक्षायां हि एतिकाश्चरन्तीत्यादावकश्चि
न स्यात् । असुप इति । यद्ययं पयुंदासस्ततो बहुपरिव्राजकेत्यत्रापि स्यात् ।
उत्तरपदस्य सुबन्तत्वेऽप्यसुबन्तात्समुदायात्परिष्ठाब् विहित इति । अतः प्रसज्यप्रति-
षेध इत्याह—स आप् सुपः परो न चेत् इति । सुपः सुबन्तादित्यर्थः । आपीति च
यद्यङ्गविशेषणम् ततो रथकट्या पुत्रकाम्येत्यादावपि स्यात् । अतः ककारविशेषणम् ।
रथकट्यादिषु नायं ककारोऽनन्तर इत्यप्रसङ्गः । सर्विकेत्यादौ त्वेकादेशस्य स्थानि-
वद्भावादकारेण व्यवधानेऽपि वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु^२
ककारस्यापा विशेषणेऽपि रथकट्येत्यादौ प्रसङ्गो दुरुद्धरः व्यवहितस्यापि परत्वात् ।
अनुवादकत्वाच्च निर्दिष्टपरिभाषा नास्ति तस्मादापीत्येतद्विधीयमानस्येत्यस्य
विशेषणं कात्पूर्वस्यात् इत्वं भवत्यापि परत इति । तत्रावजंनीयत्वात्ककाराकाराभ्यां
व्यवायेन भविष्यति न तु रथकट्यादिषु त्रिचतुरादिव्यवायेऽपि । अत एव सर्विकादा-
वाद्याकारस्यापि न भवति । अन्यथा पूर्वोक्तन्यायादव्यवहितेऽपि पूर्वशब्दप्रयोगा-
त्प्रसज्येत तदेतदुक्तम्—अत इकारः स्यादापि परे इति । ककारविशेषणत्वे तु विवक्षिते
आप् परात् ककारात् पूर्वस्मात् परस्येत्यवश्यत्^३ । प्रत्ययग्रहणं किम् । घातुस्थान्मा-
भूत् शक्नोतेः पचाद्यचि शका । स्थग्रहणं विस्पष्टार्थम् । ककारमात्रस्य प्रत्ययस्या-
भावादेव तात्स्थ्यलाभात् । कार्त्तिकम् । नन्दना । पूर्वस्य किम् । सर्विका पटुकेत्यादौ वारुणं
टावेकादेशं बाधित्वाऽऽङ्गत्वात्परस्य^४ कप्रत्ययाकारस्य मा भूत् । यदि तु के इति
सप्तमीनिर्देशः क्रियते तदा नार्थः । पूर्वग्रहणेन ।

१. ननु पूर्वस्येत्यस्याभावे सर्विका कारिकेत्यादावेव वारुणं सवर्णदीर्घं बाधित्वा परस्य
स्यात्तन्मा भूदित्यर्थं पूर्वस्येति प्रश्नोत्तरयोः सम्भवात् सुदुका कटुका पटुकेत्यादि-
प्रत्युदाहरणं किमर्थमिति चेन्न । कादिति पञ्चमीवत्तात् “तस्मादित्युत्तरस्य”

२. कारग्रहणेनेति ख० पु० ।

३. वस्तु इत्येव क० पु० ।

४. आत्परस्येवद्वयदिति क० पु० ।

मामकनरकयोरुपसंख्यानम् [वा०]

मामिका । नरिका । त्यक्त्यपोश्च [वा०] दाक्षिणात्यिका ।

नोकेति । नोशब्दात्स्वाये कः । तपरः किम् । “कृदाधारासावलिकलिभ्यः कः” [उ० ३२७] घाका । राका । बहुपरिभाषकेति । बहुव्रीहौ विभक्तिलोपे कृते प्रत्यय-लक्षणोन्तत्तरपदात्सुबन्तात्परोऽत्रानुत्पन्नः इतीत्वं न भवति ।

मामकेति । संख्यायते विधीयते कार्यमनेन तत्संख्यानं सूत्रं तस्य समीपे उच्चारितमुपसंख्यानम् सूत्रस्य समीपे इदमपि पठितव्यमित्यर्थः । कस्याप्रत्यय-त्वाद्वचनम् । मामिकेति । ममेयमित्यर्थे “युष्मदस्यदोरभ्यतरस्यां खञ्ज” [४।३।१] इत्यण् । “तवकममकावेकवचने” [४।३।३] इति ममकादेशः । “तद्धितेष्वचामादेः” [७।२।११७] इत्यादिवृद्धिः । “टिड्ढाणञ्” [४।१।१५] इति प्राप्तस्य ङीप् । “केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थक्रतुसुमङ्गलभेषजाञ्च” [४।१।३०] इति सूत्रेण संज्ञाछन्दसोरेवेति नियमादप्रवृत्तो टाप् इत्वम् । आदेशस्यायं ककारः । नरान् कायतीति नरिका । के मे रे शब्दे “आदेच उपदेशोऽशिति” [६।१।४५] इत्यात्त्वम् । “आतोऽनुपसर्गे कः” [३।२।३] “आतोलोप इटि च” [६।४।६४] इत्यालोपः । टाप् । इत्वम् । घातोरयं ककारः ।

[१।१।६७] इत्यस्योपस्थित्या तस्यैव विकल्पविधानेन सिद्धौ “सूतिकापुत्रिका-पुन्दारकाणां वेति वाच्यम्” [वा०] इति वा अ इति छेदं विधाय विकल्पेनाकार-विधानस्य भाष्यकृता कृतस्य वैयर्थ्या “तस्मादित्युत्तरस्य” इत्यस्यानुपस्थानात् यत्र पूर्वस्य परस्य च प्राप्तिः तत्र पूर्वस्यैवेति कल्पनेनोक्तप्रयोगेषु दोषाभावेन कटुकत्वादि प्रत्युदाहरणस्य सर्वदा युक्तत्वात् । नन्वेवमपि अतः इत्येव सामर्थ्यात् सर्वत्रैव पूर्वस्य भविष्यति । अन्यथा परस्यैत्युपस्थितौ अत इति करणोऽपि नौकस्यादावित्वविधि-प्राप्तेरनिवार्यतया तदुद्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति चेन्न । पञ्चतकु भवतकु इति वक्ष्य-क्रियायां सततमभिधीयते सा पञ्चतकुभवतक्वा क्रियेत्यत्रेववारणायात इत्यस्य चारिताद्व्यात् । एवं पञ्चतुभवितका क्रियेत्वादावित्ववारणाय तपरकरण्यापि चारिताद्व्येन तस्माद्व्यात् पूर्वस्यैव न परस्येति कल्पनायोगात् । अन्यथा राकेत्यादौ तपरकरणोऽपि दोषसत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । आपीति किम् । कारकः । हारकः । अविद्यमानः सुप् अत्र सोऽसुप् इति बहुव्रीहिरपि नाश्रीयते यतो बहुनि चर्मावयवेषां सन्तीति बहुचर्मिका । “शेषाद्विभाषा” [५।३।१५७] इति कप् । तत्र प्रत्ययसङ्ग्राह्येण सुपो विद्यमानत्वादित्वं न स्यादिति । ककारमात्रप्रत्ययो नास्तीति सामर्थ्यात्तात्पर्यलक्षणे स्थग्रहणं विवक्षितम् ।

न यासयोः ॥ ७।३।४५ ॥

इहत्थिका । ऋत्थिका ।

कात् पूर्वस्य यत्तदोरस्य इन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् ।
तकाम् । “त्यकनश्च निषेधः” [वा०] अधित्यका । उपत्यका ।
आशिपि वुनश्च न” [वा०] जीवका । भवका । उत्तरपदलोपे न”
[वा०] देवदत्तिका । देवका । यज्ञदत्तिका । यज्ञिका । “क्षिपकादीनां
न” [वा०] क्षिपका । ध्रुवका । चटका ।

त्यक्त्वपोश्च । उपसंख्यानमित्यनुषङ्गः । “उदीचामातः स्थाने” [७।३।४६]
इति विकल्पस्यायमपवादः । दक्षिणात्यिका । दक्षिणस्याः अदूरे “दक्षिणादाच्”
[५।३।३६] दक्षिणा भवा दक्षिणात्यिका । “दक्षिणापवचात्पुरसस्त्यक्”
[४।२।१८] इति आजन्ताद् दक्षिणाशब्दात्त्यक् । टाबन्तात् तु त्यकि “सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे” [वा०] इति पुं वद्भावः स्यात् । अत एव त्यब्विधावव्ययसाहचर्या-
दव्ययस्येव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणमिति स्थितमाकरे ।

आचार्यास्तु नेतदनुमन्यन्ते पुं वद्भावस्य समासमात्रविषयत्वस्वीकारात् ।
तथा च त्यब्विधौ विग्रहीष्यन्ति । दक्षिणस्यां जातादिर्दक्षिणात्यिकेति । तथा च
दक्षिणस्यां दिशि भवेति प्राचाऽप्युक्तम् । त्यकि “किति च” [७।२।११]
इत्यादिवृद्धौ टाप् । ततोऽज्ञाताद्यर्थे कः^१ । “केऽणः” [७।४।१३] इति ह्रस्वः ।
कान्ताट्टाप्^२ । इहत्थिका कत्यिकेति । “अव्ययात्त्यप्” [४।२।१०४] कः । टाप् ।

न यासयोः । प्रत्ययस्थादिति सर्वमनुवर्तते । या सेति यत्तदोरुपलक्षण-
मित्याशयेनाह-यत्तदोरिति । यत्तदोरित्येव न कृतं वैचित्र्यार्थम् । यका सकेति ।
यत्तदोरकच् । त्यदाद्यत्वे^३ टाप् । पूर्वण नित्यमित्त्वं प्राप्तमनेन निषिद्धयते । या सेति ।
स्वरूपस्याविवक्षायां प्रयोजनमुदाहरति-यकाम् तकामिति । सावित्युक्तेस्तदो सो
न । उपत्यिकेति । “उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः” [५।२।३४] इति त्यकन् ।

१. चटति भिनत्ति गृहीतधान्यादिकं मुखेनेति चटका ।

१. किरिति क० पु० ।

२. कान्ताट्टाधिति क० पु० ।

३. इहत्थिका द्वित्यिकेति क० पु० ।

४. त्यदादित्वे इति क० पु० ।

५. त्यककारूढयोरिति क० पु० ।

“तारका ज्यातिषि” [वा०] अन्यत्र तारिका । “वर्णका तान्तवे” [वा०] अन्यत्र वर्णिका । “वर्तका शकुनौ प्राचाम्” [वा०] उदीचां तु वर्तिका । “अष्टका पितृदैवत्ये” [वा०] अष्टिकाऽन्या । “सूतकादीनां वा” [वा०] सूतका । सूतिका । पुत्रका । पुत्रिका । वृन्दारका । वृन्दारिका ।

आशिषीति । आशीरर्थे विहितस्य वुनः प्रत्ययस्याकारस्येत्त्वं न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । जीवका भवकेति । जीवतात् भवतादित्यर्थे “जीवति भवतिभ्यामाशिषि च” [३।१।१५०] इति वुन् । “युवोरनाको” [७।१।१] इत्येकादेशे कृते प्राप्तमित्त्वं निषिद्धयते । उत्तरपदलोपे न । यत्र प्रत्यये परत उत्तरपदं लुप्यते तत्र प्रत्ययस्था-त्कात्पूर्वंस्यात् इत्वं नेत्यर्थः । देवकेति । देवदत्तशब्दादज्ञातादौ कः । अत्र प्रकरणे ह्लादौ प्रत्यये परे द्वितीयादचः परस्य लोपो वा वाच्य इति दत्तेत्युत्तरपदस्य लोपे प्राप्तमित्त्वं निषिद्धयते । एवं यज्ञकेत्यपि देवदत्तिकायज्ञदत्तिकयोस्तूपन्यासो दत्तपदलोपमभिव्यक्तुम् । तदभावे चेत्त्वनिषेधाभावं प्रदर्शयितुम्-अपकादीनां च । नेत्यनुषज्यते । क्षिप प्रेरणे । “इगुपवज्ञाप्रोकिरः कः” [३।१।१३१] इति कर्तरि कः^१ । ध्रुगतिस्थैर्योः । पचाद्यच् । कुटादित्वाभ्दित्वेन गुणाभावे उवङि ध्रुवा । चट भेदने । पचाद्यचि^२ चटा । एभ्योऽज्ञातादौ कः । “केऽणः” [७।४।१३] इति ह्रस्वः । उदाहरणप्रदर्शनमेतद् । तेन दण्डका । इष्टका । पिप्पका । हलका । एङका । अलका । करका । शरका^३ । भेनकेत्यादयोऽपि गृह्यन्ते । तारकेति । तरतेण्वुल् । नक्षत्रं नेत्रकनीनिका च ज्योतिः । वर्णकेति । वर्णयति महत्त्वादिकं गुणं वर्णका प्राकारविशेषः । वर्णं वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेष्विति चोरादिकात् ण्वुल् । इत्वाभावो निपात्यते । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् । “ओरञ्” [४।३।१११] अन्यत्र वर्णिकेति व्याख्या ग्रन्थविशेषस्य । स्ताविका स्त्री^४ वा । वर्तकेति । वर्तय-तीति वृतेर्ण्यन्तात् ण्वुल् । शकुनावेव वाच्येऽयं विकल्पः । अन्यत्र नित्यमेवेत्त्वम् । अष्टका पितृदैवत्ये । पितरश्च देवताच पितरदेवता तदर्थं कर्म पितृदैवत्यम् ।

१. कर्त कः इति क० पु० ।

२. पचाद्यच् इति क० पु० ।

३. कन्यका एरका इति ख० पु० ।

४. स्त्रीतिनास्ति ख० पु० ।

उदीचामातः स्थाने यक्पूर्वायाः ॥७।३।४६॥

यक्पूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने^१ योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येत् स्याद्वापि । आर्यका । आर्यिका । चटकका । चटकिका । आतः किम् । सांकाश्ये भवा सांकाश्रियका । यकेति किम् । अश्विका । स्त्रीप्रत्ययः किम् । शुभंयिका । “धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्” [वा०] सुनयिका । सुपाकिका ।

“देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्” [५।४।२४] इति यत् । तस्मिन् कर्मणि वाच्ये अष्टकेति भवति । अश्नन्ति ब्राह्मणा यस्यामोदनम् । “इष्यशिभ्यां तकन्” [उ०३६] इति तकन् । अष्टिकाभ्येति । अष्टौ परिमाणमस्याः । “संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्” [५।१।२२] । सूतकादीनाम् । सूताशब्दात् स्वार्थे कन् । पुत्रकेति । पुत्रशब्दात् शाङ्गखादित्वान् डीन् स्वार्थे कन् । “केऽणः” [७।४।१३] इकारस्यात्त्वं निपातनादेव । सूतकादीनां वेति वचनेनेत्वं विकल्प्यते ! तथा सति पुत्रकेति न सिद्धयेत् किन्तु सूतकादीनां साधुत्वं वेत्यर्थाः । यद्वा वा अ इत्यविभक्तिको निर्देशः । अत इति च न सम्बध्यते पुत्रकापाठसामर्थ्यात् । तथा च सूतकादीनां कात्पूर्वस्य वरांमात्रस्यात्त्वं वेत्यर्थाः । अकारस्याप्यत्ववचनं पक्षे इत्वबाधनार्थम् । अन्ये त्वित्वमेवानेन विकल्पयन्ति पुत्रकेत्यत्रापि पुषोदरादित्वादेवात्वमिति ॥

उदीचामिति । यको पूर्वा यस्याः सा यक्पूर्वा । आकारः । अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारेऽध्यारोप्य यक्पूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तत्प्रयोजनं च स्त्रीप्रत्ययप्रतिपत्तिरित्यालोचनाह-स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति । स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितो यष्टाबादिस्तस्येत्युक्तं भवति ।

आर्यशब्दादज्ञातादौ कः । “केऽणः” [७।१।१३] इति ह्रस्वः । स स्त्रीप्रत्ययाकारस्य टापः स्थाने जात इतीत्वविकल्पः । इह शुष्मिकेति “शुष्मः का” [८।२।५१] इति कत्वस्यासिद्धत्वान्नायं^१ विकल्पः । सांकाश्रियकेति । संकाशेन निवृत्तं नगरं सांकाश्यम् । “बुञ्छण” [४।२।८] सूत्रेण संकाशादिभ्यो ण्यः । ततो भवार्थे

१. न च “बृहती स्थानेयोगा” [१।१।४३] इति परिभाषावज्जादेव स्थाने इत्यर्थज्ञाने स्थानेग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । अस्मादेव ज्ञापकात् विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इति ज्ञापनेन साक्षाद् विध्युद्देश्ये एव परिभाषायां प्रवृत्तिः । न सूद्देश्यविशेषणे अतो वात्र प्रवृत्तिः । तेन स्थाने ग्रहणभावप्रयोजकम् ।

१. कत्वे स्थानानां विकल्प इति क० पु० ।

भस्त्रे षाजाङ्गाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि ॥७।३।४७॥

एषामत इद्वा स्यात् नञ्पूर्वाणामपि । भस्त्रका भस्त्रिका ।
अभस्त्रका । अभस्त्रिका । एषका । एषिका । अजका । अजिका । जका
जिका । स्विका । स्वका । द्वके । द्विके । “एषा द्वा” [वा०] एतयोर्नञ्-
पूर्वयोर्नेत्त्वम् । अनेषका । अद्वका । भस्त्रादेरुपसजनत्वेऽपि वा इत्त्वम् ।
निर्भस्त्रिका । निर्भस्त्रका ।

“घन्वयोपधाद्बुञ्” [४।२।१२१] “युवोरनाको” [७।१।१] इत्यकः^१ । स^२
सांकाश्यभवां स्त्रियमाहेति तदकारस्यापीत्वं विकल्पेत । तस्मादात इत्युक्तम् ।
ननु यथायमाकारो नाकारस्थानिकः एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोऽपि न भवतीति द्वयङ्ग-
विकलमेतत् । मैवम् । सति ह्यात इत्यस्मिन् स्त्रीलिङ्गनिर्देशवलात् स्त्रीवाचक आकारः
स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते । असति तु तस्मिन् स्त्रीवाचकस्य योऽकार इत्येतावद् गम्येत ।
ततः सांकाशिकेत्यत्रापि प्रसज्यते । अत्र बहु चिन्त्यमस्ति विस्तरभयाभ्युच्यते ।
अभिकेति । कीमारास्तु भस्त्रादिवाक्ये स्वशब्दमपि पठन्तोऽस्यापीत्त्वविकल्पमाहुः ।

शुभंभिकेति । शुभमिति मान्तो निपातः शुभं यातीति शुभंयाः । विच् ततः
कः । केऽणः [७।१।१३] भवत्ययमप्यातः स्थानेऽकारः न तु स्त्रीप्रत्ययस्य किन्तु
धातोरिति विरूपाप्रवृत्तेर्नित्यमित्वम् । सुनयिकेति । सुष्ठु नयो यस्याः सुनया
णीञ् प्रापणे “एरच्” [३।३।५६] गुणायादेशो । शोभनः पाकोऽस्याः सुपाका ।
पचेर्भावे घञ् । “चजोः कु विण्यतोः” [७।३।५२] इति कुत्वम् । टाप् । ततस्ताभ्यां
कः । “केऽणः” [७।१।१३] इति ह्रस्वः । एतो च यको धातोरन्त्यो ॥

भस्त्रेति । स्वा इति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमाबहुवचनं जस् । एषेति रूपानुकरणम् ।
तेनेतिकाश्चरन्तीति नित्यमित्वम् । एतदोऽकचि त्यदाद्यत्वे जसि रूपम् । एषामत इति ।
आत स्थाने इत्येतत्तु गम्यमानत्वान्न व्याख्यातम् स्वशब्दे एवोपयुज्यमानत्वेनाल्प-
विषयत्वाच्च । तदुक्तं हरदत्तेन-अत्रातः स्थाने इत्येतत्स्वशब्दस्य विशेषणम् ।

“सम्भवव्यभिचारो हि तत्र स्तः काकचोः सतोः ।

द्व्येतयोः^३ संभवो नास्ति नान्यत्र व्यभिचारिता ॥

सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य येन नायं विधिर्भवेत्” इति ॥

१. विकस इति क० पु० ।

२. सर्वसांकाश्ये ति क० पु० ।

३. द्व्येतयोरिति क० पु० ।

यद्वा भस्त्रादिभिर्बहुभिरसर्वनामभिः साहचर्यात् स्वशब्दोऽप्यसर्वनामेव ग्रहीष्यते न सर्वनामेति न^१ तदर्थमप्यात इत्यनुवर्तनीयमित्यभिप्रायेणाचार्यैस्तथा न व्याख्यातम् । नञ्पूर्वाणामपीत्यपि शब्दात्केवलानामन्यपूर्वाणाञ्च भवतीति सूच्यते । तत्र केवलमुदाहरति-भस्त्रकेति । अत्राज्ञाता ह्रस्वा वा भस्त्रेत्यर्थे कः । “केऽणः” [७।१।१३] इति ह्रस्वः । टाप् । “प्रत्ययस्थात्” [७।३।४४] इति नित्यमित्वे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । नञ्पूर्वमुदाहरति । अमल्लकेति । नञ्तत्पुरुषोऽयमुत्तर-पदार्थप्रधानो न तु बहुव्रीहिः । भस्त्रादे^२ रूपसर्जनत्वेऽपि वेत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

द्वके इति । “अव्ययसर्वनाम्नाम्” [५।३।७१] इत्यकच् । द्विवचनमीत्यदाद्यत्वम् टाप् । “ओड आपाः” [७।१।१८] इति शी । आद् गुणः । अनेनेत्व-विकल्पः । एवमेतदः । एषिका । एषकेत्युदाहार्यम् । नन्वभस्त्रिकेत्यादिवदेषा-द्वयोरपि नञ्पूर्वयोरित्वविकल्पः किं नोदाह्रियत इत्यत आह—एषा वा एतयोरित्यादि । न्यायतश्चायमर्थ^३ उक्तस्तदुक्तम् वामनेन । एषाद्वे नञ्पूर्वे न प्रयोजयतः । किं कारणम् । तत्र यदि तावत् साकञ्काभ्यां नञ्समासः । अथापि कृते नञ्समासे पश्चादकच् उभयथापि समासाद् या विभक्तिरुत्पद्यते तस्यां त्यदाद्यत्वे टापा भाव्यम् । सोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सुबन्तात्परः संपद्यते । तत्रासुप इति प्रतिषेधादित्वस्य प्राप्तरेव नास्ति । तेनानेषका अद्वके इत्येव नित्यं भवतीति । न चेयमप्राप्तविभाषा तथाहि सति स्वशब्दस्य सर्वनाम्नोऽपि विकल्पः प्रसज्येत । प्राप्तविभाषायां तु न भवत्यातः स्थानेऽतोऽभावात् । जातिघनाख्यायां तस्यासर्वनामत्वात् अकञ् नास्तीति कप्रत्यये^४ कृते सुपः परष्टाप् नास्ति केन व्यवधानादित्युच्यते एव विकल्पः । स्वका स्विकेति । स च नञ्पूर्वोऽपि प्रयोजयतीत्याकरः^५ । अत्र—

“स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां घने” इत्याभिधानात् ॥

जातिघनवृत्तेः स्वशब्दस्य कथं स्त्रीलिङ्गतेति चिन्त्यम् । स्वार्थिकाः कचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति वा परिहरणीयम् । ननु भस्त्राशब्दोऽ-

१. नेति नास्ति ख० पु० ।

२. भस्त्रादि द्वो पञ्चसर्जनत्वेऽपीति ख० पु० ।

३. न्याय शब्दश्चायमर्थ इति क० पु० ।

४. कप्रत्यये कृते इति क० पु० ।

५. आकार इति क० पु० ।

अभाषितपुंस्काच्च ॥ ७।३।४८ ॥

अभाषितपुंस्कादतः स्थाने आद् वा स्यात् । गङ्गाका । गङ्गिका ।
अगङ्गाका । अगङ्गिका । परमगङ्गाका । परमगङ्गिका । बहुव्रीहौ तु
नित्यम् । अरवट्टिका ।

यमभाषितपुंस्कस्तस्या “अभाषितपुंस्काच्च” [७।३।४८] इतीत्त्वविकल्प सिद्धः ।
तथा च “आदाचार्याणाम्” [७।३।४९] इति पक्षे आत्वमपि भवति तेन
भक्षाका, भक्का, भक्षिकेति त्रैरूप्यं भवति तत्किमर्थं तदुपादानमित्यत आह—
भक्षादेरित्यादि । उपसर्जनस्य भाषितपुंस्कात् परेणाप्राप्तिरित्यर्थः । निर्भक्षिकेति ।
निष्क्रान्ता भक्षाया इति “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” [वा०] इति
प्रादिसमासः । उपसर्जनह्रस्वः टाप् । ततोऽज्ञातादौ कः । “केऽणः” [७।३।१३]
इति ह्रस्वः । अत्रोपसर्जनह्रस्वे कृते समासादभाषितपुंस्कादयं टाप् क्रियते निर्भक्षः
पुरुषः इत्यस्य दर्शनात् । तस्य “केऽणः” [७।३।१३] इति ह्रस्वत्वे कृते नासावभा-
षितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने जात “इत्यभाषितपुंस्काच्च” इत्यस्यायमविषयः ।
एवं चाविद्यमाना भक्षा यस्याः सा अभक्षाऽल्पाऽभस्त्राऽभस्त्रिका, अभस्त्रकेति
नञ्पूर्वोऽप्युदाहृतं व्यः । उपसर्जनत्वाविशेषात् । निर्भास्त्रिकेत्युदाहरणं तु नञ्पूर्वाणा-
मपीत्यपि शब्देनाप्यपूर्वाः समुच्चीयन्त इति प्रदर्शयितुम् । तेन बहुभस्त्रिकेत्याद्यपि
सिद्धम् ।

यदि तर्हि सर्वत्रेष्ट्यते नञ्पूर्वाणामपीत्यनर्थकम् “अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्त-
रपदस्य” [प० २६] वेत्येव सिद्धत्वात् । सत्यम् । अयमेवार्थो मन्दबुद्धयनुग्रहाय
स्पष्टमनूद्यत इत्यदोषः । यदि भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थं तर्हि भस्त्रका, भक्षिके-
ति नोदाहरणीयम् । सत्यम् । उभयथाऽप्येतत्सिद्धयतीत्याशयेन केवलोऽप्युदाहृतः ।
भक्षादेरित्यादिग्रहणं त्वजाज्ञयोरप्युपसर्जने विकल्पप्राप्त्यर्थम् । तयोर्भाषित-
पुंस्कात् । एषा द्वा इति तूपसर्जने न सम्भवतः । त्यदाद्यत्वसत्त्वयोरभावेनेत-
द्रूपासम्भवात् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते । तेनेह न ।
शुभ्रोऽजोऽस्याः शुभ्राजिका । जानातीति ज्ञः । प्रियो जो यस्याः प्रियजिकेति ।

अभाषितेति । अभाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते, यद्भाषित-
पुंस्कं न भवति तदभाषितपुंस्कम् । एतस्मादत इति । अभाषितपुंस्काच्च

टिड्ढाणञ्द्रयसज्जदधनञ्मात्रचत्तयपठक्ठञ्कञ्-

करपरुयुनाम् ॥ ४।३।१५ ॥

टिदादिभ्योऽनुपसर्जनभ्यः स्त्रियां ङीप् स्यात् । “यस्येति च”
[६।४।१८४] कुरुचरी । नदट् नदी । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी ।
उरुद्रयसो । उरुदग्नी । उरुमात्री ।

विहितस्यातः स्थाने अत इति व्याख्येयम् । गङ्गकेत्यादि । गङ्गाशब्दः ‘स्त्रियामेव’
नियत इत्यभाषितपुंस्कः । ततोऽज्ञातादौ कः, केऽण इति ह्रस्वः । अगङ्गकेति । नञ्-
तत्पुरुषः । परमगङ्गिकेति । सन्महदिति कर्मधारयः । अत्रापि नञ्पूर्वाणामपीत्य-
नुवर्तते । तेन केवलस्यान्यपूर्वस्यापि भवतीति दर्शयितुमुदाहरणम् ।

नन्वभाषितपुंस्काद्विहितस्यापि इति विहितविशेषणं किमित्याश्रीयते, न
परविशेषणमेव श्रीयेतेत्याशङ्क्य प्रयोजनमाह—बहुव्रीहौ त्विति । नित्यमिति ।
अस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादिति नित्यमेवेत्त्वं भवतीत्यर्थः । अखट्विकेति ।
अविद्यमाना खट्वा यस्या सा अखट्वा । अल्पाऽखट्वा । अखट्विका अत्र ‘खट्वा’ शब्दो
यद्यप्यभाषितपुंस्कस्तथापि न ततष्टाब्विहितः । यस्माद्बहुव्रीहेर्विहितो नासाव-
भाषितपुंस्क अखट्वः पुरुष इति पुंस्यपि वृत्तेः परविशेषणेत्यत्रापि स्यात् । बहुव्रीहा-
वित्युपलक्षणमुपसर्जनस्य । तेनातिखट्विकेति तत्पुरुषेऽपि नित्यं भवति । यदा तु
बहुव्रीहावपि शेषाद्विभाषेति कपि आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वः क्रियते । तदाप्य-
भाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने जातोऽकार इति भवितव्यमेव विकल्पेन ।

आदाच्चा । अभाषितपुंस्कादतः स्थान इति । अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः
स्थाने जातस्यातः स्थाने इत्यर्थः । आचार्याणामिति । उदीचामिति प्रकृतम् । ततो-
ऽन्येषामाचार्याणामित्यर्थः । अथवा पाणिनेर्ये आचार्यास्तेषां गुरुत्वाद् बहुवचनम् ।
विकल्पद्वयोपादानं वैरूप्यार्थम् । तदाह—पक्षे प्रागुक्तमिति ।

अत्र टादयः प्रत्ययास्तैस्तदन्तग्रहणम् । टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणम् ।
तेन टिद् यत्प्रातिपदिकं टाद्यन्तं च यत्प्रातिपदिकमित्यर्थः । प्रातिपदिकात्, अत
इति च प्रकरणमनुवर्तते । तत्रात १इति सति सम्भवे विशेषकं भवति । “अनुप-

सर्जनात्” [७।१।१४] इत्यधिक्रियत इत्यभिप्रेत्याह—अनुपसर्जनेभ्य इति । टित्वं तु प्रातिपदिकस्य क्वचित् प्रत्ययकृतम्, क्वचित् स्वतः, क्वचित् प्रकृतिकृतं भवति । अवयवधर्मस्य समुदाय उपधानात् तत्राद्यमुदाहरति—कुरुचरोति । कुरुषु चरतीति । “चरेष्टः” [३।२।१६] टित्वान्डीप् । “यस्येति च” [६।४।१८४] इत्यकारलोपः । द्वितीयमुदाहरति—नदडिति । पचादिषु टितोऽस्य पाठात् स्वत एवास्य टित्वम्^१ । तृतीयं तु घेटष्टित्वात् स्तनन्धयीत्युदाहरिष्यति कृदन्ते । इह पचमाना यक्ष्यमाणा पचानेत्यादौ लृट् लृट् लिङादेशानां शानच् कानजादीनां स्थानि-
वद्भावाद् टित्वेऽपि डीब् न भवत्येकानुबन्धपरिभाषया । ल्युडादिषु तु द्वचनु-
बन्धकत्वेऽपि भवति टित्करणसामर्थ्यात् । लडादिषु टित्वं टेरेत्त्वार्थमिति न सामर्थ्यम् । अत एव पठिता विद्येत्यत्रापि आगमटित्वस्यादिदेशविधानार्थत्वेन कृतार्थत्वान्न समुदायविशेष^२ कत्वमिति डीबभावः ।

यत्तु “सायंचिरंप्राह्लेप्रे” [४।३।२३] इति सूत्रे तुटष्टित्वेन सायन्त-
नीत्यादौ डीपि सिद्धेऽपि पुनष्ट्युट्युलोष्टित्करणं ज्ञापकम्, नागमटित्वं डीपो
निमित्तमिति प्राञ्चः । तदसत् । “पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु” [४।३।१०५]
इति निपातनात् तुडभावपक्षे पुराणीति डीबर्थत्वात्तस्य । न च बह्वादिपाठान्
डीषाऽत्र भाव्यम् । अन्तोदात्तो हि पुराणाशब्द इष्यते पुनः पुनर्जायमाना पुराणीति
दर्शनादिति वाच्यम् । तथापि “बह्वादिभ्यश्च” [४।१।७५] इत्यत्र वेति वर्तते
तेन डीषा^३मुक्ते पक्षे डीब् यथा स्यादिति ट्युट्युलोष्टित्वमर्थवत्त्वान्न ज्ञापकम् ।
इह साधारणशब्दो धारेण्यन्तात् “ण्यासश्चन्थो युच्” [३।३।१०७] इति युजन्तो
न टित् । अत एव समाना धारणा यस्या इति पृषोदरादित्वात् समानस्य सादेशे
दीर्घे साधारणेति स्त्रियां डीब् न भवति । उपसर्जनत्वाच्च । यदा तु “आग्नीध्र-
साधारणाभ्यामञ्” [वा०] इति वार्तिकेन स्वार्थेऽञ् पक्ष आश्रीयते तदाऽग्रन्तत्वा-
न्डीबपि भवति । तेन साधारणी साधारणेत्युभयं सिद्धयति ।

१. चस्ये त्वि चेति क० पु० ।

२. हित्वयिति क० पु० ।

३. विशेषत्वमिति क० पु० ।

४. पुराणप्रोक्तेषु निपातनादिति क० पु० ।

५. जीषा इति क० पु० ।

६. पृषोदभ्यरित्वान्देति क० पु० ।

पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरी । आढ्यङ्करी ।

सौपर्ण्येति । सुपर्णाया अपत्यम् । सुपर्णशब्दात् “पाककर्ण” [४।१।६४] इत्यादिना जातिलक्षणो डीष् तदन्तात् “स्त्रीभ्यो ढक्” [४।१।१२०] इति ढकि एयादेशः । ननु “शिखाया ढः” [५।३।१०२] “ढश्छन्दसि” [४।४।१६६] इति च यो ढस्तस्यैव ग्रहणेन भाव्यम्, न ढकः “निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य” [पृ० ८२] इति परिभाषयेति चेत् । न । “शिलायाः ढः” [५।३।१०२] इति ढस्य स्वभावान्नपुंसके एव प्रवृत्तेः स्त्रियामसम्भवात् । सभाया ढस्य सभेयीति स्त्रियां छन्दसि प्रयोगादर्शनादन्यस्य च निरनुबन्धकस्यासम्भवादगत्या सानुबन्धको गृह्यते ।

ऐन्द्रीति । इन्द्रो देवताऽस्याः “साऽस्य देवता” [४।३।३४] इत्यण् । औत्सीति । उत्से भवः “उत्सादिभ्योऽञ्” [४।१।८१] । नन्वेनेनैव सिद्धे “शार्ङ्ग-रवाद्यत्रो डीन्” [४।१।७३] इत्यत्रो ग्रहणं व्यर्थमत्रो जित्वेनाद्युदात्तत्वे सति स्वरे रूपे वा डीब्डीनोर्विशेषाभावादिति चेन्न, ‘व्यर्थं डीष्बाधनार्थत्वात् । वैदीति । विदस्यापत्यं वैदी । “अनृष्यान्तर्त्ये विदादिभ्योऽञ्” [४।१।१०४] इत्यञ् । तदन्तात् “जातेरस्त्रोविषयादयोपधात्” [४।१।६३] इति डीष् स्यात् गोत्रचरणावपि जातिरिष्यते इति जातित्वात् । अस्य डीपस्त्वौत्सीत्यादिरजातिरवकाशः । डीन्विधौ त्ववश्यं जातिरित्यनुवर्त्यम् । अन्यथा पुंयोगेऽपि स्यात् वैदस्य स्त्री वैदीति । एवं च यदत्र प्राचोक्तम् “शार्ङ्गरवाद्यत्रो डीन्” [४।१।७३] इति सिद्धे पुनरत्रो ग्रहणं जातिलक्षणं डीष् बाधितुम् । यदि तर्हि जातेरिति वर्तते तर्हि स्पष्टार्थमिति । तत्र डीनि जात्यनुवृत्तावजातावौत्सीत्यादावप्राप्तडीप्प्रापणार्थत्वस्य सम्भवात् कथमत्रग्रहणस्य स्पष्टार्थत्वमिति चिन्त्यम् ।

उरुद्वयसीत्यादित्रये “प्रमाणे द्वयसज्दघ्नत्रमात्रचः” [५।२।३७] ।

पञ्चतयीति । पञ्चावयवाः अस्याः “संख्यायाः अवयवे तयप्” [५।२।४२] । आक्षिकीति । अक्षैर्दीव्यतीत्यर्थे “तेन दीव्यति खनति जयति जितम्” [४।४।२] इति ठञ् । लावणिकीति । लवणं पण्यमस्याः “लवणाट्ठञ्” [४।४।५२] ।

१. नत्वर्थमिति क० पु० ।

२. अनृष्यान्तर्त्यो विदादिभ्योऽञिति क० पु० ।

अनुपसर्जनात् किम् ? बहुकुरुचरा ।

यादृशीति । येव दृश्यते “त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्” [३।२।६०] कञि^१ “आ सर्वनाम्नः” [६।३।६१] इत्यात्वम् । इत्वरीति । एति तच्छीला “इण्-शृजिसर्तिभ्यः क्वरप्” [३।२।१६३] । आढचङ्कुरणी । अनाढचः आढचः क्रियते-जनेत्यर्थे “आढचसुभग” [३।२।२६] कृञः करणे ल्युन् । २युवोरनादेशे “अरु-द्विषदजन्तस्य मुम्” [६।३।६७] इति मुमागमः । अत्राणत्रोः पृथगनुबन्धनिर्देशः “अर्शआदिभ्योऽच्” [५।२।१२७] इत्यचो मा भूदर्शसा स्त्रीति । २द्वयसजादि-ष्वनुबन्धोच्चारणं तु किमस्य द्वयसम्, किमस्य मात्रम् इति प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थम् । तयपस्तु पस्योच्चारणं तयतेः पचाद्यजन्तस्य निवृत्त्यर्थम् । ठक्ठञोस्तु भेदेनोपादानं ठनादिनिवृत्त्यर्थम् । “अत इनिठनौ” [५।२।११५] दण्डिका । “काश्यादिभ्यष्ठ-ञ्जिठौ” [४।२।११६] काशिका । कञो ञकारोच्चारणं “आतोऽनुपसर्गे कः” [३।२।३] गोदेत्यत्र मा भूत् । ४क्वरपोऽन्यतरानुबन्धोच्चारणं स्पष्टार्थम् । एकेनापि वरचो निवृत्तिसिद्धेः । “स्थेशभासपिसकसो वरच्” [३।२।१७५] ईश्वरेति । तथा च भारविः प्रायुङ्क्त “महौषधिरीश्वराया” इति । ईश्वरीति प्रयोगः पुंयोगलक्षणे ङीषि द्रष्टव्यः । यद्वा “क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च” [३।७।४५] इत्यत ईच्चोपधाया इत्यनुवृत्तेः “अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च” [३।७।४६] इति वरटि ४टित्वान्ङीपि ज्ञेयः । ल्युनो नकारो लाघवार्थः^२ । अन्यथा हि ल्युनामि-त्युच्चारणे गौरवं स्यात् । अत्र ल्युनः पाठः ५सूत्रेऽनार्षो भाष्ये^३ ल्युन उपसंख्या-नात् । ५अनुपसर्जनात् किमिति । अनुपसर्जनाधिकारः किमर्थमाश्रीयतेऽनिष्टादर्शना-

१. कञो इति क० पु० ।

२. युवारना इत्वे तन्मात्र क० पु० ।

३. १यं सृजादिष्विति क० पु० ।

४. क्वस्योऽन्यतरेति क० पु० ।

५. वर डित्वा ङीपि क० पु० ।

६. लाप्लवार्थं इति क० पु० ।

७. सुप्तेनार्थं इति क० पु० ।

८. भाष्येन इति क० पु० ।

९. अनुपसर्जनात्किमिति प्रतीकस्वरूपं नास्ति ख० पु० ।

दित्यर्थः । १ बहुकुरुचरेति । बहवः कुरुचराः अस्यामिति बहुव्रीहिः सर्वोपसर्जनः तत्र टिदन्तमुपसर्जनमिति डीप् न भवति ।

ननु टितः प्रातिपदिकादित्युच्यते टित्वं तु ट्युट्युलादौ प्रत्ययगतमप्यवयवेऽ-
चरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति प्रातिपदिकस्यापि टित्वं सम्पाद-
यति । यं च समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तस्यैवावयवस्य तस्य लिङ्गं विशि-
नष्टि । तथा चेह कुरुचरशब्द एव हि टित् न तु तदन्तोऽपि, तत्कथं बहुकुरुचर-
शब्दात्प्रसङ्गः । सत्यम् । तदन्तविधिना प्राप्नोति । अयमेव च निषेधो ज्ञापकस्त-
दन्तविधेः । स चावश्यं ज्ञापनीयः । अन्यथा कुम्भकारीति न सिद्धचेत् । अणन्ताद्धि
डीब् विधीयते स प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कारशब्दादेव स्यात् न त्वणन्तात्कुम्भकार-
शब्दात् । न च “कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्” [प० २८] इति कुम्भ-
कारशब्दोऽप्यणन्तः । यत्र सूत्रे कृत एवासाधारणं रूपं गृह्यते तत्रैव कृद्ग्रहण-
परिभाषा । अण्ग्रहणं तु न तथा । औपगवीति तद्धितस्याप्यणो ग्रहणात् । ततश्च
कारशब्दादेव डीपि सति कौम्भकारेयो न सिद्धयेत् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कारी-
शब्दादेव “स्त्रीभ्यो ढक्” [४।१।१२०] इति ढकि सति तस्यैवादिबृद्धिप्रसङ्गात् ।
१ तस्मादवश्यं प्रधानेन तदन्तविधिरेष्टव्यः । तद्वदेवोपसर्जनेनापि स्यात् । अतोऽनुप-
सर्जनादित्यधिक्रियते । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायमुपसर्जनान्न भवतीति ।

अथेह कस्मान्न भवति । आपिशलिना प्रोक्तमापिशलमित्यर्थे “तेन प्रोक्तम्”
[४।३।१०१] इत्यण् । ततः “तदधीते तद्वेद” [४।२।५६] इत्यणः “प्रोक्ता-
ल्लुक्” [४।२।६४] इति लुक्, आपिशला ब्राह्मणीति । तथा काशकृत्स्निना प्रोक्ता
मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीत्यत्र २ द्वितीयेऽपि “प्रोक्ताल्लुक्”
[४।२।६४] इति लुप्तेऽपि प्रोक्तार्थाणान्तात् स्त्रियां वर्तमाना ३ ङीप्प्रसङ्गः ।
उच्यते । नैवं विज्ञायतेऽणन्तादनुपसर्जनादिति किं त्वणोऽनुपसर्जनादिति । यस्मि-

१ ननु “स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन” [प० २९] इति परिभाषया तदादिविधनिषेधा-
त्तदन्तविधौ कारशब्दाङ्गीप्यपि स्त्रीप्रत्ययान्तः कारीशब्दो भवत्येवेति न दोष इति चेन्न ।
अनया परिभाषयाऽधिकस्यैव कार्यं बोध्यते न न्यूनस्येत्यस्याप्यनुपसर्जनादित्यधिकारैण
ज्ञापितत्वात् ।

१. बहुकुरुचरेति क० पु० ।

२. द्विभ्येऽस्मिणीति क० पु० ।

३. वर्तमादिति क० पु० ।

णेऽपि केचित् । चौरी । क्वचिन्न । दाण्डा “नञ्सन्नीकृतरुणतलु-
नानां च” [वा०] स्त्रैणी । पौस्नी । शाक्तिकी । तरुणी । तलुनी ।

त्रथेऽणुत्पन्नः स यदा प्राधान्येनोच्यते तदन्तान्डीप् भवति । यदा तु गुणभावेन तदा
नेति । इह त्वध्येत्यां संक्रान्तत्वात्प्रथमस्याणोऽर्थ उपसर्जनीभूत इति तदाश्रय-
स्तावन् डीप् न भवति । यश्चाध्येत्यामुत्पन्नः तदाश्रयोऽपि न भवति तस्य लुप्त-
त्वात् । प्रत्ययलक्षणेनापि न भवति । अणोऽकारस्य विशेषणात् । “टिड्ढाणत्र”
[४।३।१५] इत्यत्र ह्यत इति वर्तते । तत्र यद्यनुपसर्जनान्तादकारान्तादिति
विज्ञायेते । तदा स्यात् प्रसङ्गः ।

यदा त्वनुपसर्जनं योऽणु तस्य योऽकारस्तदन्तादित्यणाऽकारो विशेष्यते
तदावर्णनिमित्तो डीप् भवति स कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यात् यो वाऽनुपसर्जनमण-
ध्येत्रर्थः न तस्याकारोऽस्ति लुप्तत्वात् । यश्च श्रूयतेऽणु प्रोक्तार्थः स उपसर्जन-
मध्येत्रर्थप्राधान्यादिति । अत्र च पक्षे तदन्तविधेर्ज्ञापकमन्यदनुसरणीयमित्यलं
विस्तरेण । णेऽपि क्वचिदिति । शीलमित्यधिकारे “छत्रादिभ्यो णः” [४।४।६२]
इति यो णस्तत्राप्यणुप्रयुक्तं कार्यं भवति । एतच्च “कर्मस्ताच्छील्ये”^१ [४।४।६३]
इति ज्ञापकात् सिद्धम् । यदि ताच्छीलिके णेऽणु^२ कार्यं न स्यात् ततः णिलोपनिपातन-
मनर्थकं स्यात् । कर्मशब्दाच्छत्रादिलक्षणे णे कृते “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इत्येव
टिलोपस्य सिद्धत्वात् । “अन्” (७।४।१६७) इति प्रकृतिभावस्तु नास्ति यतोऽणि
हि स प्रकृतिभावः । अतो ज्ञायते ताच्छीलिके णेऽप्यणुकार्यं भवतीति । तेन चौरीति
डीप् सिद्धयति । चुरा शीलमस्याः । “छत्रादिभ्यो णः” (४।४।६२) आदिवृद्धिः ।

अन्ये त्वाहुः । चोरट् प्रातिपदिकमस्ति तस्माच्चोर चौर इति प्रज्ञादित्वा-
त्स्वार्थेऽणु चौर इतीष्यते तत एवाणन्तत्वात् स्त्रियां डीपि चौरीति सिद्धम्, किमनेन
ज्ञापितेनेति ।

तन्मन्दम् । तथा सति “छत्रादिभ्यो णः” [४।४।६२] इति यदा ताच्छील-
को णः क्रियते तदा चौरित्यपि स्यात् चौरीत्येव स्यादित्येवमर्थमयमुपन्यासः ।
क्वचिन्नेति । ताच्छीलिक एव णेऽस्योपन्यासादिति भावः । दाण्डेति । दण्डः

१. ताच्छील्ये इति क० पु० ।

२. ताच्छीलिके इति क० पु० ।

यज्ञश्च ॥ ४। १। १६ ॥

यज्ञन्तात् स्त्रियां डीप् स्यात् । अकारलोपे कृते ।

प्रहरणमस्यां क्रीडायामित्यर्थे “तदस्य प्रहरणमिति क्रीडायां णः” [४।२।५७] इति दण्डशब्दाणः । नायं^१ ताच्छीलिक इत्यण्^२ कार्यं डीब् न भवति । नञ्सन्त्रीकक् । डीब् वक्तव्य इति शेषः । स्त्रैणी । पौंस्नी । स्त्रीषु भवा पुंसु भवेत्यर्थे “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सन्त्री भवनात्” [४।१।८७] इति नञ्सन्त्री प्रत्ययौ । शाक्तीकी । शक्तिः प्रहरणमस्याः “शक्तियष्टचोरीकक्” [४।४।५६] त्रयोऽमी प्रत्ययाः । तरुणी । तलुनीति । एतयोः प्रातिपदिकयोरवयोऽर्थे ग्रहणम्^३ । वयसि तु “वयसि प्रथमे” [४।१।२०] इत्येव सिद्धम् । न सिद्धयति गौरादित्वान्डीष्^४ प्राप्नोति । तस्माद्वयस्यवयसि वा डीप्डीषोर्विकल्प इति हरदत्तः । “कृवृदारिभ्य उनन्” [उ० ३४०] इत्यधिकारे “त्रो रश्च लो वा” [उ० ३४१] उनन्प्रत्ययान्तावेतौ नित्स्वरेणाद्युदात्तौ । तत्र डीपि सत्याद्युदात्तत्वमेव स्यात् । डीषि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमपीति स्वरे विशेषः ।

यज्ञश्च । योगविभाग उत्तरार्थः । “प्राचां षफः” [४।१।७०] यत्र एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् टिदादयो मानु^५वर्तरेन्निति । हलस्तद्धितस्येति । “यस्येति च” [६।४।१८४]

^१ वस्तुतस्तु नात्रानुपसर्जनाधिकारस्यावश्यकता यतो हि प्रोक्तार्थस्य स्त्रीत्वाभावेन स्वयमेवाप्राप्तत्वात् । अध्येत्रार्थानस्तु लुप्तत्वात् । वर्णाश्रयत्वेन प्रत्ययलक्षणत्वाभावात् । एवं काशकृत्स्ना ब्राह्मणीत्यत्र प्रोक्तार्थे डीपि जातेऽप्यध्येत्रार्थस्याणो लुका लुप्तत्वेन “लुक तद्धितलुकि” [१।२।४६] इत्यनेन लुप्तत्वात् पुनः डीपोऽप्राप्तेः । तस्मादचारितार्थ्यादेतदेव तदन्तविधौ ज्ञापकमित्येव मन्तव्यम् । “नन्ववयवावयवः समुदायावयवो भवति” इति न्यायेन कारशब्दान् डीप्यपि स्त्रीप्रत्ययान्तः कुम्भकारीशब्दोऽस्त्येवेति चेन्न । अवयवस्य कार्ये प्रसक्ते समुदायो यत्र न कार्यभाक् तत्रैवावयवव्यायः प्रवर्तते । अत्र त्ववयवात्प्रत्यये जाते समुदायस्यापि प्रत्ययपरत्वं जातमेवेति न तन्न्यायस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

१. नायमिति क० पु० ।

२. अणुकार्यमिति क० पु० ।

३. प्रातिपदिकयोरवयवा योऽर्थेग्रहणम् इति क० पु० ।

४. डीष्न् प्राप्नोतीति ख० पु० ।

५. मानुष्वतन्निति क० प्र० ।

हलस्तद्धितस्य ॥ ६।४।१५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य ईति लोपः स्यात् । गार्गी । अनपत्यान्न
डीप् । द्वीपे भवा द्वैप्या ।

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ ४।१।१७ ॥

यञन्तात् प्राचां मते ष्फः स्यात् स च तद्धितसंज्ञः ।

इत्यत ईतीत्यनुवर्तते न तु तद्धित इति “आपत्यस्य च तद्धिते” [६।४।१५१]
इत्युत्तरत्र पुनस्तद्धितग्रहणात् । हल इति पञ्चमी तदाह—हलः परस्येति । क्वचिद-
हलन्तस्येति पाठः । तत्रान्तशब्दः समीपवाची “अतो लान्तस्य” [७।२।२] इति
यथा । तेन हलोऽन्तःसमीपवर्ती यो यकार इत्यर्थः । हलः पर इति यावत्^१ ।
गार्गीति । गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्रीत्यर्थे “गर्गादिभ्यो यञ्” [४।१।१०५] “यस्येति
च” [६।४।१८४] इति गर्गशब्दस्यान्तलोपः । आदिवृद्धिः । ततो “यञश्च”
[४।१।१६] इति डीप् । “यस्येति च” [६।४।१८४] यञोऽकारस्य लोपः ।
गार्ग्य ई इति स्थितेऽनेन यलोपः । यलोपेऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावो नास्ति “न पदान्त”
[१।१।५८] इति निषेधात् “असिद्धवदत्राभात्” [६।४।२२] इत्यसिद्धत्वं
तु प्राप्नोति द्वयोरपि यलोपाल्लोपयोरीनिमित्तत्वेन समानाश्रयत्वात् । तस्मात्
“सूर्यतिष्य” [६।४।१५६] इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तनीयम् । अत एव हल
उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाया ईति परतो लोपो भवतीति काशिकायां व्याख्या-
तम् । आचार्यस्तु सत्यप्यसिद्धत्वे “येन नाव्यवधानम्” [न्याय०] इत्येकवर्ण-
व्यवायेऽपि भविष्यतीत्यभिसन्धायोपधाग्रहणं नानुवर्तयति स्म ।

अनपत्यान्न डीबिति । आपत्यग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकादिति भावः । “गर्गादि-
भ्यो यञ्” [४।१।१०५] इत्यधिकारादन्यत्र विहितादित्यर्थः । अत एव भाष्ये
क्वरपोऽयञश्चेति पाठोऽकारानुबन्धस्य यञो ग्रहणम् । “गर्गादिभ्य” इत्यत्र
चाकारप्रश्लेषेणानुनासिकाकारादिरयञ् प्रत्यय इति व्याख्यातम् । अत एव
“देवाद् यञञौ” इत्यपत्येऽपि यञि कृते डीब् न भवति । द्वैप्येति “द्वीपादनुसमुद्रं यञ्”
[४।३।१०] भवत्ययं यञ् न त्वपत्यार्थं इति द्योतयितुं विग्रहोपन्यासः ।

प्राचां ष्फः । यञ् इति वर्तते प्रत्ययग्रहणेन च तदन्तं गृह्यते इत्याह—
यञन्तादिति । स्त्रियां ष्फ इति । षित्करणसामर्थ्यात् स्त्रियां डीषपि भवति

^१ षः प्रत्ययस्य ॥ १।३।६ ॥

प्रत्ययस्यादिः षः इत् स्यात् ।

आयनेयीनीयियः फढखल्लां प्रत्ययादीनाम् ॥ ७।१।२ ॥

प्रत्ययादिभूतानां फादीनामायनादयः क्रमादादेशाः स्युः । “कृत्तद्धित”
[१।२।४६] इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम् ।

षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ ४।१।४१ ॥

षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् स्यात् । गार्ग्यायणी ।

ष्फोऽपि तत्रैव विहितः । तदिह प्रत्ययद्वयेन स्त्रीत्वमभिव्यज्यते तद्धितग्रहणं प्राति-
पदिकसंज्ञार्थमिति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । विनापि तां षित्करणसामर्थ्यादेव ङीष्ः
सिद्धेः । उच्यन्तत्वादेव च स्वाद्युत्पत्तिसिद्धिस्तस्मादिन्नन्तेभ्योऽपि क्वचित् ष्फो
भवतीति ज्ञापयितुं तद्धितग्रहणम् । यत्रन्तादिषु त्वकारान्तेषु सवर्णदीर्घेणापि
रूपसिद्धेः । तेन “आसुरेरूपसंख्यानम्” [वा०] आसुरायणीत्यादि सिद्धम् भवति ।
अत्रोत्तरसूत्रस्थं सर्वत्रग्रहणमनुकुर्यते बाधकबाधनार्थम् । तेन परमपि “आव-
ट्याच्च” [४।१।७५] इति चापं बाधित्वा प्राचां मते ष्फो भवति । आवट्यायनी
उदीचां त्वावट्येति ।

आयनेयीनीयियः । फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः, व्यञ्जनमात्रं स्थानी ।
अन्ते फढखल्लामिति व्यञ्जननिर्देशात् । क्रमादिति फस्यायन् । ढस्येय् । खस्येन् ।
छस्येय् । घस्येय् इत्यर्थः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? घातोर्मा भूत् । फक्कति । ढौकते ।
खनति । छिनत्ति । घूर्णते । ह्युन् घञादिषु त्वित्संज्ञया भाव्यमित्यादेशाभावः ।
तद्धितेषु हि खकारघकारयोरादेशेन च सावकाशमितीत्संज्ञां बाधितुं नोत्सहते । शमेः

^१ प्रत्ययस्येति किम् ? षड् दन्ता अस्य षोडन्; तमाचष्टे णिचि पचाद्यच् षोडः । अनुकस्मिप्ता
षडङ्गुलिः षडङ्कः । “बह्वचो मनुष्यनाम्नश्च” [५।३।७८] “ठाजादावूष्वं
द्वितीयादचः” [५।३।८३] इति द्वितीयादचः परस्य लोपः । “यस्येति च” [६।४।१८४]
इत्यल्लोपः । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य षान्तस्यावधेः पदत्वाञ्जशत्वम् । अत्रोभयत्र
षस्येत्संज्ञाया स्त्रीत्वविवक्षायां ङीष् प्रसज्येत । आदिः किम् । “अविमह्योष्टिषच्”
[उ० ४८] अविषः । महिषः ।

१. आवट्याच्चापं बाधित्वेति क० पु० ।

खः । षण्ठेः । षण्ठः । इत्येवमादीनां धातुप्रत्ययादीनामेते आदेशा न भवन्ति । “उणादयो बहुलम्” [३।३।१।] यत्तु प्राञ्चः ऋतेश्छणिति वाच्ये ईयङ्वचनं ज्ञापकम्, धातुप्रत्ययानामादेशाभावस्येति । तच्चिन्त्यम् । एवं हि तरब्छमुनौ इति वाच्ये ईयसुन् वचनमपि ज्ञापकं स्यात्, प्रातिपदिकप्रत्ययानामादेशाभावस्य । एतावन्तश्च प्रत्ययाः धातुप्रत्ययाः प्रातिपदिकप्रत्ययाश्च, ते वचनसामर्थ्यात् सर्वत्रैव स्युरिति । आयनीनोर्नकारस्येत्संज्ञा तु न भवति । “प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलम्” [४।१।१६०] इति फिनो नित्करणसामर्थ्यात् । अन्यथाऽऽयन एव नित्त्वान्निस्त्वरसिद्धेर्नकारो नानुबन्धनीयः स्यात् ।

प्रातिपदिकसंज्ञायामिति । “कृत्तद्धित” [४।१।४६] इत्यनेन ष्फस्य तद्धितत्वात् ।^१ एतच्च “ङ्याप्प्रातिपदिकात्” [४।१।१] ^२इत्यधिकारेणोच्यमानस्य “षिद्गौरादिभ्यश्च” [४।१।४१] इत्यस्य पीठिकारचनार्थमिति प्राचोक्तम् । तद्विनापि प्रातिपदिकत्वं षित्करणसामर्थ्यादेव डीषि सिद्धेरनर्थकमित्यनन्तरमेवोक्तम् । तस्माद्वस्तुकथनमेतत्^३ ।

षिद्गौरादिभ्यश्च । प्रातिपदिकेभ्य इत्यपेक्षते प्रातिपदिकस्य षित्वं क्वचित्प्रत्ययगतं यथा “शिल्पिनि ष्वुन्” [३।१।१४५] रजकी । तद्वचवयवेऽचरितार्थं सत् समुदायस्य विशेषकं भवति । धातोस्तु ऋषूषादेः^४ षित्वं “षिद्भिदादिभ्योऽङ्” [३।१।१०४] इत्यङ्विधौ चरितार्थमिति न तेन प्रातिपदिकं विशेष्यते तेन त्रपा मृजेति डीष् न भवति । दण्ड्रेत्यत्र तु न भवतीति वक्ष्यति “सूर्यतिष्य” [६।४।१४६] इति सूत्रे । तथा चैतद्विस्तरेणोदाहरिष्यति । इह तु प्रसङ्गाद् व्याख्यातम् ।

वयसि प्रथमे । कालकृता शरीरावस्था यौवनादिवयः । तच्चानेकप्रकारम् ।

प्रथमवयोवाचिन इति । योऽर्थः *प्रकरणाद्यनपेक्ष्य पदश्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स शब्दस्तद्वाचीत्युच्यते स एव गृह्यतेऽन्तरङ्गत्वात् । तेनेह^५ न भवति

१ आदिग्रहणं किम् ? उरुदघ्नम् । एते आपन्नादय आदेशा उपदेशकाले एव स्युः पदवाद् प्रत्ययाद्युदात्तत्वमादि ।

१. ष्फस्य तत्त्वादिति क० पु० ।

२. इत्यधिकारेणिति क० पु० ।

३. ऋषूषादेरिति क० पु० ।

४. योऽर्थं च करणाद्यनपेक्ष्येति क० पु० ।

५. तेनेह हल भवति इति क० पु० ।

वयसि प्रथमे ॥ ४।१।२० ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी । “वयस्य-
चरमे इति वाच्यम्” [वा०] चिरण्टी । चरमे तु वृद्धा । अदन्तात् किम् ?
शिशुः । कन्यायाः नेष्टः ।

द्विगोः ॥ ४।१।२१ ॥

द्विगुसमासादतो ङीप् स्यात् स्त्रियाम् । पञ्चमूली । अजादित्वात् ।
त्रिफला ।

उत्तानशया । लोहितपादेति । अबालाऽप्युत्ताना शेते लोहितपादा च भवति ।
प्रकरणात् बाल्यमवगम्यते न श्रुतिमात्रेण । कुमारीति । कुमारशब्दोऽयं प्रथम-
वयोवचन एव पुंस्यपि प्रयोगात् । वृद्धकुमारीति प्रयोगाभावात् साधर्म्यात्
वेदितव्यः । अचरमेति । चरममन्त्यम्, ततोऽन्यत् सर्वमचरमम् । इह चत्वारि
वयांसीत्येके । कौमारं यौवनं मध्यत्वं वृद्धत्वमिति ।

यथाहुः—

“प्रथमे वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति” ॥ १ । इति ।

त्रीणीत्यन्ये—

“पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे^१ भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १ ॥

अन्ये तु बालत्व-

आषोडशाद्भवेद् बालो यावत्क्षीरान्नवर्तकः ।

मध्यत्व-वृद्धत्वानि

मध्यमः सप्ततिर्यावत् परतो वृद्ध उच्यते” ॥ १ ॥

त्रीणि ।

एषु च सर्वेषु पक्षेषु यौवनं द्वितीयं वयः तद्वाची च चिरण्टीशब्दः । अतो
“वयसि प्रथमे” [४।१।२०] इति न प्राप्नोतीति तत्संग्रहायाचरम इति वाच्य-
मित्यर्थः, यदा तु द्वे एव वयसी उपचयापचयलक्षणे इति पक्षस्तदैतन्न वक्तव्यं यौवन-

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ ४।१।२२ ॥

अपरिमाणान्तात् विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोस्तद्धितलुकि न ङीप् ।
पञ्चाश्वा । द्विवर्षा । द्विविस्ता । द्व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणा-
न्तात्तु द्व्याढकी “अध्यर्ध” [५।१।५८] इति ढको लुक् ।

स्यापि प्रथमवयोरूपत्वात्^१ कन्यायाः नेष्ट इति । “कन्यायाः कनीन च”
[४।१।११६] इति ज्ञापकादिति भावः ।

द्विगोः । पञ्चपूलीति । पञ्चानां पूलानां समाहारः इत्यर्थे “तद्धिताथोत्तर-
पदसमाहारे च” [२।१।५१] इति द्विगुः । “अक्रारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रिया-
मिष्टः” [वा०] इति स्त्रीलिङ्गता ।

अजादित्वादिति । अत्र त्रयाणां फलानां समाहारस्त्रिफला पूर्ववत् द्विगुः ।
ततो “द्विगोः” [४।१।२१] इति ङीप् प्राप्नोति तद्बाधनार्थं त्रिफलेति द्विगुर-
जादौ गणे द्रष्टव्य इत्यर्थः । द्विगावेवैतत् । अन्यत्र त्वदन्तत्वादेव टाप् सिद्धः ।
त्रीणि फलान्यस्यास्त्रिफलेति ।

अपरिमाणेति । द्विगोरिति प्राप्तो ङीप् प्रतिषिद्धयते । परितः, सर्वतः,
आरोहतः, परिणाहतश्च मीयते तत्परिमाणमिति गृह्यते आढककुड्यादि न यथाकथ-
ञ्चित् परिच्छेदकमात्रम्^२ । यदाहुः—

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः^२ ॥ १ ॥

१. यावत्तयो वृद्धिमत्तयोऽवस्थाः ताः सर्वाः राशीकृत्य प्रथमं वयः । यास्त्वपचयवत्यस्ताः
राशीकृत्य द्वितीयम् । तथा चोक्तम्—वर्द्धतां यावदनेन वर्द्धितव्यं पञ्चादपायेन
युज्यतामिति ।
२. कालसंख्ययोरपरिमाणत्वं ज्ञापकात् । यदयं “परिमाणान्तस्यासंज्ञाज्ञानयोः” [७।३।१७]
इत्येव द्विसंवत्सरिकः, द्विषाष्टिकः इत्यादावुत्तरपदवृद्धौ सिद्धायां “संख्यायाः संवत्सर-
संख्यस्य च” [७।३।१५] इति संख्यासंवत्सरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति कालः संख्या
परिमाणं चेति । अत एवाचार्येद्विवर्षेत्युदाहृतम् । “कालाः परिमाणिना” [२।२।५]
इत्यत्र तु कालस्योपचारिकं परिमाणत्वमित्यविरोधः ।

१. कनीन च नचेति ज्ञापकादिति क० प० ।

२. परिच्छेदमात्रमिति क० पु० ।

काण्डान्तात्क्षेत्रे ॥४॥१॥२३॥

परिमाणवाचिकाण्डान्ताद् द्विगोस्तद्वितलुकि न डीप् क्षेत्रे वाच्ये ।

द्विकाण्डा भूमिः । “प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्” [वा०] इति द्वयसो लुक् ।

क्षेत्रे किम् ? द्विकाण्डी रज्जुः ।

तेन प्रमाणमिह परिमाणत्वेन न गृह्यते । तेन द्विहस्ता भित्तिरित्यत्राप्यपरिमाणान्तत्वान्निषेधः सिद्धयति । एवं च काण्डशब्दस्याप्यपरिमाणत्वादेव सिद्धे “काण्डान्तात्क्षेत्रे” [४॥१॥२३] इति नियमार्थमारम्यते इति वक्ष्यते । उन्मानं तु परिमाणत्वेन गृह्यत एव विस्तकम्बल्ययोः प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् तयोरुन्मानविशेषत्वात् । कालसंख्ये^१ न परिमाणम् । द्विवर्षा । द्विशतेति । न हि वर्षाभ्यां शताभ्यां चारोहतः परिणाहतश्च मीयते । तदेतदुक्तम्-संख्या बाह्या तु सर्वत इति । तथा च कालः संख्या च न परिमाणमिति । अत एव द्विवर्षेत्युदाहरणं संगच्छते । पञ्चाश्चा । द्विवर्षेति । अपरिमाणान्तस्योदाहरणम् । पञ्चभिरश्वैः क्रीता ‘तद्वितार्थ’ [२॥१॥५१] इति द्विगुः । “तेन क्रीतम्” [५॥१॥३७] इति ठक् । “अध्यर्धपूर्वाद्” [५॥१॥२८] इति ठको लुक् । द्वे वर्षे भूतादिः । “तमधीष्टो भूतो भूतो भावी” [५॥१॥८०] इति विहितस्य ठको “वर्षाल्लुक् च” [५॥१॥८८] इति पक्षे लुक् । “चित्तवति नित्यम्” [५॥१॥८६] द्विविस्तेति । “सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे” इत्यमरः । अक्षः षोडशमाषः इति । विस्तशब्द उन्मानवचनः । द्वौ विस्तौ प्रमाणमस्येति “प्राग्वहतेष्ठक्” [४॥४॥१] “अध्यर्ध” [५॥१॥२८] इति लुक् । एवं द्व्याचिता । आचितो दशभाराः स्युः । द्वाभ्यां कम्बल्याभ्यां क्रीता । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । “कम्बलाच्च संज्ञायाम्” [५॥१॥३] इति यत् । द्वावाढकीति । द्वावाढकौ पचतीत्यर्थे “आढकाचितपात्रात्खोज्यतरस्याम्” [५॥१॥५४] “द्विगोष्ठश्च” [५॥१॥५३] इति पक्षे खठनौ । ताभ्यां मुक्ते “प्राग्वतेष्ठञ्” [५॥१॥१८] इति ठञ् । तस्य “अध्यर्ध” [५॥१॥२८] इति लुक् । एवं च ठको लुगिति वचनम्, पञ्चाश्वेत्युदाहरणाभिप्रायम् । द्विवर्षादिषु तु विशेष उक्त एव । तद्वितलुकीति किम् ? पञ्चानामश्वानां समाहारः पञ्चाश्वी ।

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥४॥१॥२४॥

प्रमाणवाचिपुरुषान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि वा ङीप् । द्विपुरुषी । द्विपुरुषा ।

ऊधसोऽनङ् ॥५॥४॥१४१॥

ऊधसन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् ।

काण्डान्तात्क्षेत्रे । षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् । द्विगोरित्यनुवर्तते तत्काण्डान्तादित्यनेन विशिष्यते । यद्येवं किमन्तग्रहणेन तदन्तविधिना^१ सिद्धेः । अत्राहुः । असत्यन्तग्रहणे क्षेत्रे इत्येतत् श्रुतत्वात् काण्डस्यैव विशेषणं स्यात् न तदन्तस्य । ततश्चेहापि स्यात् द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेति । इह तु न स्यात् द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति । अन्तग्रहणे तु सति तदन्तस्यैव विशेषणं क्षेत्रम्, न काण्डस्येत्यदोषः । एवं च वृत्तावपि परिमाणवाचीति काण्डान्तस्यैव विशेषणं व्याख्येयम् । परिमाणग्रहणं^२ च प्रमाणलक्षकम्, काण्डशब्दस्यायामवाचकत्वेन परिमाणार्थत्वासंभवात् । यद्येवं तर्हि अपरिमाणान्तादिति पूर्वणैव सिद्धेः किमनेन । सत्यम् । नियमार्थमिदम्, क्षेत्रे एव निषेधो यथा स्यात् इह मा भूत् द्विकाण्डी रज्जुरिति । प्रमाणे ल इत्यादि । “प्रमाणे द्वयसज्दघ्नमात्रचः” [५।२।३७] इति सूत्रे वक्ष्यमाणवार्तिकेनेत्यर्थः^३ । द्वयसजित्युपलक्षणं दघ्नचमात्रचोरपि “प्रथमश्च द्वितीयश्चोर्ध्वमाने मतौ मम । मात्रच पुनरविशेषेण” इति वचनात् । क्षेत्रस्य काण्डद्वयमूर्ध्वमानं तदैव द्वयसज्दघ्नचौ । अन्यथा तु मात्रच एव लुक् ।

पुरुषात्प्रमाणे । प्रमाणग्रहणमत्र पुरुषस्यैव विशेषणम्, तदाह—प्रमाणवाचिपुरुषान्तादिति । यद्यपि पुरुषशब्दो जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः इति वाक्ये प्रमाणशब्देन सम्बन्धात् प्रमाणे वर्तते । वृत्तौ तु तत्स्वभावादेव प्रमाणे वृत्तिर्द्रष्टव्या । तथा च शुल्बसूत्रम्—पञ्चारत्निः पुरुष इति । द्विपुरुषीति । ऊर्ध्वमाने द्वयसजादेर्लुक् । यद्यपि “प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्” इति पूर्वोदाहृतेन लुक् लभ्यते । पुरुषहस्तिनोः प्रस्थादिवत् प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धेः । अत एव पुरुषद्वयसमित्यादौ “प्रमाणे लः” इति लुग् न भवति । तथापि “पुरुषहस्तिभ्यामण् च” [५।३।३८]

१. तदन्तविधि सिद्धेरिति क०, ख० पु० । ओचित्यान्मूलोक्तः कल्पितः ।

२. ग्रहणञ्चेति क० पु० ।

बहुव्रीहेरुधसो ङीष् ॥ ४।१।२५ ॥

ऊधसन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् स्यात् । पीनोधनी । बहुव्रीहेः
किम् ? प्राप्तोधाः । स्त्रियां किम् ? महोधाः गोगणः ।

दामहायनान्ताच्च ॥ ४।१।२७ ॥

संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद् हायनान्ताच्च स्त्रियां ङीप् स्यात् ।
द्विदाम्नी । “हायनान्ताद्वयसि ङीप् णत्वं च” [वा०] “त्रिचतुर्म्यां हायनस्य
च” [वा०] त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र त्रिहायना शाला ।

इत्यत्र पठ्यते । वार्त्तिकान्तरम् “द्विगोर्नित्यं लुक्” इति तेन भविष्यति । प्रमाणे
किम् ? द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे
पञ्चपुरुषी ।

ऊधसोऽनङ् । “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्” [५।४।११३ इति समा-
सान्तप्रकरणे विधीयमानोऽप्ययमादेशो विज्ञायते । प्रत्ययत्वे हि डित्वमनर्थकं स्यात्
इत्याशयेनाह—ऊधसन्तस्येत्यादि१ । नान्तादेशेनापि सिद्धेऽकारादिकरणम् “घनु-
षश्च” [५।४।१३२] इत्यर्थम् । अन्यथा शार्ङ्गधन्वेति न सिद्धयेत् । अयं च समा-
सान्तः स्त्रियामेवैष्टव्य इत्याह—स्त्रियामिति । तेन महौधाः गोगण इत्यत्र न
भवतीति भावः ।

बहुव्रीहेरुधसो० । अत्र समासार्थात् उत्तरपदात् पूर्वं समासान्तो भवति । ततो-
ऽन्तत्वात् “अनो बहुव्रीहेः” [४।१।१२] “डाबुभाम्याम्” [४।१।१३] इति
डाप्ङीप्निषेधयोः प्राप्तयोरपवादो ङीष् विधीयते । “अन उपधालोपिनोऽन्यतर-
स्याम्” [४।१।२८] इत्ययं नियमो न विधिरिति तत्रैवोक्तम् ।

तेन तस्यापि ङीपोऽयं बाधक इष्यते इति न वक्तव्यम् । पीनोधनीति । पीनमू-
धो यस्याः सा । “अल्लोपोऽनः” [६।४।१३४] इत्यकारलोपः । बहुव्रीहेः किम् ?
प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः स्त्री । “प्राप्तापन्ने च द्वितीयया” [२।२।४] इति

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ४।१।३२ ॥

एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् । नान्तत्वान् डीप् । अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी ।
गर्भभर्तृयोगे एताविष्येते अन्यत्र अन्तर्वती । पतिवती ।

तत्पुरुषः ।^१ दामहायनान्ता । बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धेऽन्तग्रहणं बिस्पष्टार्थम्^२ ।
“संख्याव्ययादेर्डीप्” [४।१।२६] इति पूर्वसूत्रात्संख्याग्रहणमेव स्वरितत्व-
बलादनुवर्तते इत्याह—संख्यादेरिति । द्विदाम्नीति । द्वे दामनी यस्याः दामान्ताङ्-
डाप्प्रतिषेधविकल्पेषु प्राप्तेषु नियमार्थं वचनम् । हायनान्तात्तु टापि प्राप्ते
“हायनान्ताद्वयसि” [वा०] इत्यादि योऽयं डीब् हायनान्ताद् विहितः यच्च
“त्रिचतुर्भ्यां हायनस्योपसंख्यानात्^३ णत्वम्, तदुभयं वयस्येव भवति नान्यत्रेति
स्मर्यत इत्यर्थः । चतुर्हायना शालेति । प्राणिघर्मो वयः शालायाः न सम्भवतीति
डीबणत्वे न स्तः ।

अन्तर्वत्पति० । अत्र प्रकृती निपात्येते^४ नुक् तु विधीयते । तत्रान्तःशब्दस्या-
धिकरणशक्तिप्रधानत्वेन प्रथमासमर्थत्वाभावादस्तिना सामानाधिकरण्यासम्भवाद-
प्राप्तो मतुप् निपात्यते वत्वं तु “मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः” [८।२।६]
इत्येव सिद्धम् । पतिवच्छब्दे तु वत्वमेव निपात्यते मतुपः सिद्धत्वात् । निपातना-
श्रयणार्थविशेषनियमोऽपि लभ्यते तदाह—गर्भभर्तृयोगे इत्यादि । यथासंख्येना-
न्वयः । अन्तः कुक्षौ विद्यते गर्भो यस्याः साऽन्तर्वत्नीत्युच्यते । पतिः पाणिगृहीता
स यस्याः जीवति सा पतिवत्नीत्युच्यते । तत्रैवार्थे एतन्निपातनं नुक्^५ च भवती-
त्यर्थः । तदुक्तम् भाष्ये ।

“अन्तर्वत्-पतिवतोर्नुक् मतुब्वत्वे निपातनात् ।^६

गर्भिण्यां जीवत्पत्न्यां च वा च छन्दसि तुक्विधिः ॥

इति किमर्थं विशेषाश्रयणमित्याशङ्क्याह व्यावर्त्यमाह—अन्यत्रेति ।
गर्भभर्तृयोगाभावे इत्यर्थः । अन्तर्वतीति । अन्तर्मध्ये विद्यते घटादिर्यस्यां

^१ स्त्रियां किम् ? महोधाः पर्वतः । डीषः षकारो डीपा सह सामान्यग्रहणार्थः । “आद्यु-
दात्तश्च” [३।१।३] इति डीषुदात्तः । डीप् तु “अनुदात्तो सुप्पितो” [३।१।४]
इत्यनुदात्त इति स्वरभेदोऽनयोः ।

१. विष्टार्थम् इति क० पु० ।

३. उपसंख्याने णत्वमिति क० पु० ।

५. नुक्तुलद्वतीत्यर्थः इति क० पु० ।

२. संख्याचयादेर्भाविता क० पु० ।

४. निपात्यते इति क० पु० ।

६. मतुपत्ववत्वे इति क० पु० ।

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ४।१।३३ ॥

पत्युर्नोऽन्तादेशः स्यात् स्त्रियां यज्ञसंयोगे । नान्तत्वान् डीप् पत्नी ।

अन्यत्र गवां पतिः स्त्री । वृषलपत्नीत्युपमानात् ।

शालायामित्यर्थे नुक् न भवतीत्यर्थः । अत्र यथा नुक् न भवत्येवं मतुब्बत्वे अपि न स्याताम् । अपि ह्यत्रैवार्थे निपात्यते । तथा च भाष्यकैयटपदमञ्जर्यादिष्वन्तरस्यां शालायामस्तीति वाक्यमेव^१ प्रत्युदाहर्तव्यमिति स्थितम् । एवं चान्तर्वतीति प्रत्युदाहरणमयुक्तम् । अन्ये तु व्याचक्षतेऽन्यत्र छन्दसीत्यर्थः । तथा च वार्त्तिकम् “वा तु छन्दसि नुग्विधेः” [वा०] इति । वृत्तौ चोदाहृतम्, सान्तर्वत्नी दैवानुपेदिति । यत्तु प्राचोक्तम् परिग्रहवाच्यन्तःशब्द आधेय-प्रधानोऽप्यस्तीति ततो मतुप् भाव्यतीति । तदसत् । आधेयप्रधानत्वे प्रमाणाभावात् । अन्तःशब्दो मध्यवाचीति सर्वैरेव व्याख्यातत्वात् । यत्तु “अन्तरपरिग्रहे”^२ [१।४।६५] इत्यत्र न्यासकृतोक्तम् “अन्तःशब्दोऽयं मध्येऽधिकरणभूते वर्तते परिग्रहे च” इति । तत्र परिग्रहेऽस्य वृत्तिविषयतया नाभिधेयतया । अभिधानेष्वदर्शनात् । एवं चान्तर्हत्वा मूषिका श्येनो गतः इति प्रत्युदाहरणेऽप्यन्तःशब्दो मध्यार्थ एव । परिगृह्य गतो न तु त्यक्त्वेत्यर्थात् । हत्वा हि गमनं द्वेषा भवति हतां त्यक्त्वा परिगृह्य वा । आद्यमुदाहरणम्, द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणमिति व्याख्येयम् । गत्यन्तरत्वाभावात् । नह्यमन्तःशब्दस्यार्थः क्त्वावाच्यस्य पूर्वकालस्य परिग्रहेऽन्वया-सम्भवेन परिगृह्येत्यर्थायोगात् । नापि हन्तेः । अन्तःशब्दार्थत्वबाधापत्तेः । नापि समुदायस्य^३ । क्लृप्तावयवव्युत्पत्तित्यागादक्लृप्तसमुदायशक्तिकल्पनापत्तेश्च । अन्तःशब्दार्थताक्षतेस्तदवस्थत्वाच्च । समुदायार्थत्वे च गामन्तर्हत्वा गतः कन्यामन्तर्हत्वा वरो गतः इति प्रयोगापत्तेश्च । तस्मादस्मदुक्त एवार्थः । एवं चान्तःशब्दः आधेयप्रधानोऽप्यस्तीति भ्रान्तप्रलपितमित्युपेक्ष्यम् ।

पत्युर्नो । यज्ञेन संयोगः सम्बन्धो यज्ञसंयोगः । (“स चार्थात्प्रतिशब्दवाच्य-स्यार्थस्य भार्यायोग एव विवक्ष्यते । अस्ति च तस्याः यागेन संबन्धः) “क्षौमे वसानावग्नीनादधीयाताम्” इति श्रुतेः । “यत्कर्तव्यं तदनया सह” इति स्मृतेश्च ।

१. वाक्यमेवेति ख० पु० ।

२. अन्तः परिग्रहे इति क० पु० ।

३. विकल्पेनापि भवितव्यमिति क० पु० ।

४. () कोष्ठकान्तर्गतः नास्ति ख० पु० ।

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ४।१।३४ ॥

सपूर्वस्य पत्युः प्रागुक्तं वा । दृढपत्नी । दृढपतिः ।

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ४।१।३५ ॥

एषु पूर्वोक्तं नित्यं स्यात् । सपत्नी । एकपत्नी ।

यज्ञे सहाधिकारश्च विधिवद्दद्या एव नान्यस्याः पुंवत् फलसाम्याद् यज्ञे । पति-
रिति । स्वामिपर्यायत्वात् पतिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तिः । पातीति पतिरिति क्रिया-
शब्दत्वाद्वा कथमन्यथा गवां पतिः स्त्रीति प्रत्युदाहरणप्रसङ्गः स्त्रियामित्यधिका-
रात् । तथा च तैत्तिरीयके नपुंसकेऽपि प्रयुज्यते “अन्नं साम्राज्यानामधिपतिस्त-
न्मावतु” इति । एवं त्वस्य डिति नदीसंज्ञाविकल्पेनापि भवितव्यम् । अथ कथं
वृषलपत्नीति । शूद्रस्यैव तावद् यज्ञेऽनधिकृतत्वात् तेन संयोगो नास्ति, दूरे तद्-
भार्याया इत्याशङ्क्याह—उपमानादिति । अग्निसाक्षिकं यत्पाणिना ग्रहणम्, तत्
वृषलादीनामप्यस्तीति तत्साधर्म्यात् पत्नीत्युपचर्यते इत्यर्थः ।

विभाषेति । पत्युरिति वर्तते तेन प्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणेन च तदन्त-
विधिर्भवति ग्रहणवताऽपि सामर्थ्यात् । तस्मात् समासप्रातिपदिके यत्पूर्वपदं तेन
सपूर्वं इति निर्दिश्यते इत्यभिप्रायेणाह—सपूर्वस्य पत्युरिति । पत्यन्तस्य प्रातिपदि-
कस्येत्यर्थः । प्रागुक्तं नोऽन्तादेशः । अयज्ञसंयोगादप्राप्ते विभाषेयम् । दृढपतिरिति ।
दृढः पतिर्यस्याः इति बहुव्रीहिः । एवमाशापतिः, आशापत्नीति षष्ठीतत्पुरुषोऽपि
भवति । एवं ३पतिमतिक्रान्तातिपतिः । अतिपत्नीत्यत्रापि भाव्यम् । वर्धमानस्तु
पत्यर्थप्राधान्य एव षष्ठीतत्पुरुषादौ सपूर्वस्येति विकल्पः उपसर्जनत्वे २ तु बहुव्रीहावे-
वेति वदन्नतिक्रान्तप्रधाने तत्पुरुषे नान्तादेशो न भवतीत्याह । तदपाणिनीयम् ।
अनुपसर्जनग्रहणेनापि तदन्तं प्रातिपदिकमेव विशेष्यते न विशेषणभूतपतिः ।
अन्यथा बहुव्रीहौ न स्यात् षष्ठीतत्पुरुष एव तु स्यात् इत्याकरे स्थितत्वात् १ ।

1. वृषाकपिशब्दो “लघावन्ते योश्च बह्वषो गुरुः [कि०] इति फिट्सूत्रेण मध्योदात्तः
उदात्तवचनं प्रयोजयति । अग्न्यादिषु पुनरन्तोदात्तोषु तु स्थानिवत्त्वादेव सिद्धम् ।
पुंयोगे किम् ? वृषाकपिः स्त्री ।

१. विघट्ते नात्यभिव्यक्तव्यम् इति क० पु० । २. एवं तु पि मतिक्रान्ता क० पु० ।

३. विकल्प उपसर्जनत्वे म तु इति ख० पु० ।

पूतक्रतोरै च ॥ ४।१।३६ ॥

अस्य स्त्रियामै आदेशो ङीप् च । पूतक्रतायी । पुंयोग इत्येव । पूत-
क्रतुः स्त्री ।

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः ॥ ४।१।३७ ॥

एषां प्रयोगे उदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपायीत्यादि ।

नित्यं सपत्न्या । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्ये सिद्धे नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।
इह समान, एक, वीर, पिण्ड, भ्रातृ, पुत्र, दासा छन्दसीति समानादय एव पठ्यन्ते
न सपत्न्यादयस्तत्र समानादिष्वित्येव कुतो नोक्तम् । सत्यम् । सभावनिपातनार्थ-
मेवमुक्तम् । यद्येवं सपत्यादिष्वित्युच्यताम्, किं ङीषन्तनिर्देशेन । सत्यम् । ङीषन्त-
निर्देशः सपत्नीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावात् । सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिः^१ ।

पूतक्रतोरै च । ङीबनुवर्तते ऐ इत्ययं यदि प्रत्ययः स्यात् ततश्चाद्युदात्तश्चे-
त्येव सिद्धेऽग्रे उदात्तवचनं न कुर्यात् । तस्मादादेशोऽयमित्याह—ऐ आदेश इति ।
पूतक्रतुरिन्द्रः । तस्य स्त्री पूतक्रतायी । यत्र तु पुंयोगो न विवक्ष्यते पूताः क्रतवो
यस्याः सा तत्रैवं न भवतीत्येतद्दर्शयति—पुंयोग इत्येवेति । त्रय एते योगाः ङीप्-
सहिताः “पुंयोगादाख्यायाम्” [४।१।४८] इत्यत्रानुवर्तयितव्याः । योज्यं
त्रिसूत्र्या ङीप् विहितः स पुंयोगादाख्यायाम् भवति^२ । इह तु करणं ङीप् उपजीव-
नार्थमित्यर्थः । तथा च वार्त्तिकम् “पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम्”
[वा०]^२ ।

१. सपूर्वस्य किम् । पतिरियम् ।

२. सपत्यादिष्विति वक्तव्ये ङीषन्कारविशिष्टनिर्देशः समानस्वामिकस्त्रीविशेषस्य बोधनार्थः ।
तेन समानस्वामिकदाक्षाभूम्यादौ न भवति ।

१. अनुवर्तयितव्या इति क० पु० ।

२. भवती इति क० पु० ।

मनोरौ वा ॥ ४।१।३४ ॥

मनोर्वा औ स्यादैच वा डीप् । मनोः स्त्री मनावी । मनायी । मनुः ।

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ४।१।३८ ॥

अनुदात्ताद्वर्णवाचिनस्तोपधात् डीप् वा स्यात् तकारस्य नकारश्च ।
एता । एनी । अनुदात्तात्किम् ? श्वेता । अत इत्येव शितिः स्त्री । “पिशङ्गाच्च”
[वा०] । पिशङ्गी । “असितपलितयोर्न” [वा०] असिता । पलिता ।
“वनमेके” [वा०] असिक्री । पलिक्री ।

वृषाकप्यग्नि । वृषाकपायीति । वृषाकपेः स्त्री । आदिना आग्नायी । कुसि-
तायी । कुसिदायी । मनोरौ वा । एवेति । उदात्त इत्यनुवर्तमानं संबन्धानुवृत्तेरैकारेणैव
संबध्यते न त्वौकारेणापि । औकारस्त्वनुदात्त एव भवतीति स्थितं वृत्तिपदमञ्ज-
र्यादिषु । ततश्च यदुक्तम् प्राचा मनुशब्द आद्युदात्तस्तस्यादे^१ शावैकारौकारावुदात्तो
स्तः उदात्त इत्यनुवृत्तेरिति तदपेक्षिताभिधानं वाग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते । तेन
त्रैरूप्यं भवतीत्याशयेनाह—ऐ च वेति । डीबिति । अयं चैकारैकारयोः सन्नियोग-
शिष्टत्वात्तयोरभावपक्षे न भवतीत्याशयेनोदाहरति । मनुरिति । वर्णादनुदात्ता ।
अनुदात्तेन वर्णस्य विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—अनुदात्तान्तादिति । एनीति ।
“चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे” (अमरः) इति कोषे चित्रवर्णवचन^२
एतशब्दः । वर्णशब्दः “वर्णानां तणतिनितान्तानाम्” [फि० पा २ सू ३३] इति
फिट्सूत्रेणाद्युदात्तविधानात् “अनुदात्तपदमेकवर्जम्” [६।१।१५८] शेषनिघातेना-
नुदात्तश्च । अयं चार्थः तणतिनि इत्येवं शब्दान्तानां तकारान्तानां वर्णवाचिनामा-
दिरुदात्तः स्यात् । यथा एतः । शोणः । शितिः । पृश्निः । पृषत् । इति । डीप्-
सन्नियोगेन च नत्वं विधीयते तत् डीपोऽभावे न भवति । इह कस्मान्न भवति
अवदात्ता कीर्तिरिति । “अवदात्तः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः” [अमरः] इति
वर्णाभिधानात्^३ । अत्राहुः । अवदात्तशब्दो विशुद्धवचनो न वर्णवाची । एवं त्वाहुः

“त्रीणि यस्यावदात्तानि विद्या योनिश्च कर्म च ।

एतत्त्रयं विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ॥ इति ।

१. तस्यादेवैकारो काराविति ख० पु० ।

२. चित्रेवर्णवचन इति क० पु० ।

३. वर्णोऽभिधानात् इति क० पु० ।

अन्यतो डीष् ॥४११४०॥

तोपधादन्यतो वर्णादनुदात्तात् डीष् स्यात् । स्वरे विशेषः । शबली ।
अनुदात्तात्किम् ? कपिला । “षिद्गौर” [४।१।४१] इति डीष् । नर्तकी ।
गौरी ।

कोशे तु विशुद्धत्वसाधर्म्यात् प्रयोग उपनिबद्धः । इवेतेति । “घृतादीनां च”
[फि०] इति फिट्सूत्रेण । “पिशङ्गाच्च” [वा०] पिशङ्गशब्दो “लघावन्ते द्वयोश्च
बह्वषो गुरुः” [फिट्] इति मध्योदात्तः इति “अन्यतो डीष्” [४।१।४०] इति
डीषि प्राप्ते डीबुपसंख्यायते फिट्सूत्रस्य चायमर्थः । अन्ते^१ एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च
लघ्वोः परतो बह्वृचस्य शब्दस्य गुरुदात्तो भवति । अषित्यचः संज्ञा पूर्वेषाम् ।
असितपलितयोर्न । एतशब्दवत् प्राप्तिः । ^१कनमेके । तो न इति नकारे प्राप्ते
तस्य स्थाने कनमादेशं डीप्संनियुक्तमिच्छन्ति । एके आचार्याः । भाष्ये तु छान्द-
समेतदिति स्थितम् । अन्यतो डीष् । तोपधापेक्षमन्यत्वम् । वर्णादनुदात्तादित्यनु-
वर्तते एव । ननु रूपे विशेषाभावात् किं डीष्विधानेनेत्यत आह—स्वरे विशेष इति ।
“अनुदात्तौ सुपपितौ” [३।१।४] इति डीबनुदात्तः । “आद्युदात्तश्च” [३।१।३]
इति डीषुदात्तः इत्यर्थः । शबलीति । “शपेर्बश्च” [उ०] इति कलप्रत्ययः । शपतेः
पस्य बकारश्च । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तोऽयमिति शेषनिघातेनान्तानुदात्तः ।
कपिलेति । कमेः पस्येतीलच् । मस्य तु पत्वम् । “चितः” [६।१।१६३] इत्यन्तो-
दात्तोऽयम् । “प्राचां षफ तद्धितः” [४।१।१७] इति प्रसङ्गतो व्याख्यातम् ।
“षिद्गौरादिभ्यश्च” [४।१।४१] इति तदिहोदाहरणप्रपञ्चनायानुवदति^२—षिद्गौ-
रेति डीषिति । नृत्यति तच्छीला नृती गात्रविक्षेपे । अस्मात् “शिल्पिनि ष्वुन्”

१. तथा चोक्त भाष्ये “छन्दसि कनमेके” इति । आचार्यास्तु छन्दसीति नोक्तवन्तः भाषा-
यामपि दर्शनात् तथा चोक्तं काशिकायां वृत्तौ । भाषायामपीष्यते “यतो गणस्तूर्णमसि-
न्निनकानामिति” । वर्णादिति किम् ? प्रकृता । “गतिरनन्तरः—” [६।२।४९] इत्याद्यु-
दात्तः । तोपधात्किम् ? अन्यतो डीष् वक्ष्यति ।

१. शुल्कीति क० पु० ।

२. अनुषदिति ख० पु० ।

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ ६।४।१४९ ॥

एषातीति तद्धिते च उपधाया यस्य लोपः स्यात् । “मत्स्यस्य
ड्याम्” [वा०] “सूर्यागस्त्ययोश्छे च ड्यां च” [वा०] “तिष्यपुष्य-
योर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्” [वा०] मत्मी । अनडुही । अनड्वाही ।
मातामही । पितामहीत्यादि । अनित्यः स्त्रियां ङीष् । दंष्ट्रा ।

[३।१।१४५] । उपधागुणः । युवोरनाकौ । पित्वान् ङीष् । एवं खनकी रजकीत्य-
दाहार्यम् । “दंशसञ्जस्वञ्जां” [६।४।२५] इत्यत्र भाष्ये तु ‘रजक-रजन-रजः-
सूपसंख्यानम्’ [वा०] इति नलोपारम्भप्रत्याख्यानाय कित एवैते औणादिका
इत्युक्तम्, कैयटेन च व्याख्यातम् । रजक इति ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः’ [उ० ५०७]
इति क्वुन् प्रत्ययः । रजकीति ‘पुंयोगादाख्यायाम्’ [४।१।४८] इति ङीष् ।
अपुंयोगे तु ङीषा न भाव्यमिति भाष्यकाराभिप्राय इति । एवं तु ‘प्रत्ययस्थात्’
[७।३।४४] इतीत्वे रजकेति भाव्यम् । गौरीति । गौरशब्दो वर्णवाच्यपि प्राति-
पदिकस्वरेणान्तोदात्त इति ‘अन्यतो ङीष्’ [४।१।४०] न सिद्धयतीति गौरादिषु
पठ्यते ।

सूर्यतिष्येति ।^१ अत्र मत्स्येत्यनुवर्तमानमपि न संबध्यते विषयपरिगणने-
नैवातिप्रसङ्गानिवारणादप्रयोजकत्वात् । विषयपरिगणनं च कर्तव्यमित्याह—
मत्स्यस्य ड्यामिति । ड्यामेव यलोपो भवति नान्यत्र^२ मत्स्यस्येदं मात्स्यम् ।

^१ अत्र मत्स्येत्यनुवर्तते । तत्र यदि भसंज्ञत्वेन सूर्यादयो विशेष्येरन् तदा सूर्येणैकदिक्
सौरीवलाकेत्यत्र लोपो न स्यात् नह्यत्र सूर्यशब्दः भसंज्ञकः किं तर्ह्यन्यदेवाणन्तं शब्दा-
न्तरम् । ततश्चैवं योजना भस्य भसंज्ञस्योपधाया यलोपः स्यात् सा चेह भसंज्ञा सूर्यादी-
नाम् । तेन यदापि सूर्यादीनां भत्वं नास्ति तस्योपधाया यकारस्य लोपः स्यादेव । उप-
धायाः किम् ? मत्स्यचरी । यग्रहणं “हलस्तद्धितस्य [६।४।१५०] इत्याद्यर्थम् ।

गौरादिग्रहणस्त्वित्यम् । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । गवय । हय । मुकय । ऋण्य ।
शृङ्ग शब्दवर्जितानामेषां योपधत्वात् जातिलक्षणस्य ङीषो निषेधे प्राप्ते पाठः । शृङ्गशब्दस्य
त्वस्त्रीविषयत्वान्निषेधे । पुट । वृण । व्रोण । हरिण । कण । पटर । उणक । आमलक ।

१. नान्यमात्रस्यस्येदं मा रूपमिति क० पु० ।

सूर्यागस्त्ययोरित्यादि । 'अनयोरेतयोरेव परयोर्यलोपः । सौरीयः । सूरि । आग-
स्तीयः । आगस्ती । नान्यत्र सूर्यं चरुम् । आगस्त्यम् । तिष्यपुष्ययोरित्यादि ।
नक्षत्रसम्बन्धी योऽण् "नक्षत्रेण युक्तः कालः" [४।१।३] इति विहितस्तस्मिन्
यलोपः । तत्र तिष्यस्य सर्वत्र प्राप्तो नियम्यते । पुष्यत्वप्राप्तो विधीयते । प्रकृता-

कुवल् । बदर । विम्ब । तर्करि । पुष्कर । शष्कण्ड । सुसव । सनन्द । गडुल । षाण्डस ।
आढक । आछक । आनन्द । सृपाट । शष्कुल । सूर्य । शूर । वातक । शलूक । हालक ।
मालत । शाल्वक । वेतस । पूस । अतस । उभय । भृङ्ग । मह । मठ । छेद । पेश । भेद ।
एतेषामानन्दवर्जितानां स्त्रीविषयत्वादस्त्रीविषयादिति निषेधे प्राप्ते आनन्दशब्दस्य त्वजा-
तित्वाद् डीष्यप्राप्ते, इवन् तक्षन् अनयोः "ऋन्नेभ्यो डीप्" [४।१।५] इति डीपि प्राप्ते
'एषण करणे' इष्यतेऽनयेत्येषणी । करणे किम् । इष्यते तस्यामित्यधिकरणे डीबेव स्यात्
एषणी । स्वरे विशेषः । देह् टापि प्राप्ते देहन । काकादन । गवादन । टेपन । रम्भन ।
भोजन । लवण । पान । एतेषां टित्लक्षणे डीपि प्राप्ते । मेघ अस्याजादित्वान्डीष्यप्राप्ते ।
गौतमशार्ङ्गरवादित्वान् डीनि प्राप्ते पक्षे वचनात् सोऽपि स्यात् । आप । स्थूर्ण । भौरिकी ।
मौलिकी । मौलिङ्गि । औदगाहमानि । आलम्बि । एतेभ्यो 'अणित्रोः' [४।१।७] इति
ष्यङि प्राप्ते । आपिञ्जक अस्माज् जन्तपदशब्दाद् क्षत्रियाद् [४।१।१६] अजन्ताद्
डीपि । आलिच्छे । कोरट । नट । नाट । मूलाट । एषां स्त्रीविषयत्वात् डीष्यप्राप्ते ।
शातन । पातन । पावन । आस्तरण । अधिकरण । एषां टित्लक्षणे डीपि प्राप्ते । अधि-
कार अस्मात् टापि आग्रहायणी । अणन्तत्वात् डीपि । ईकारान्तस्य पाठः पुंवद्भावनिषे-
धार्थः । आग्रहायणी भार्या इति । सेवन । प्रत्यवरोहिणी टित्लक्षणे डीपि । ईकारान्तस्य
पाठः पुंवत्त्वप्रतिषेधार्थः । प्रत्यवरोहिणीभार्यः । सुमङ्गलात्मजायाम् । 'केवलमामक'
[का१।३०] इत्यादिन । डीपि प्राप्ते वचनात्पक्षे सोऽपि सुन्दर । मन्दर । मन्दर । मण्डल ।
मङ्गल । पट । पिण्ड । ऊर्द्व । गूर्द्व । खूर्द्व । पाण्ड । लौहाण्ड । ददूर । कन्द । कटल ।
'अणित्रोः' कलन्द । स्त्रीविषयत्वात्तान्डीष्यप्राप्ते । तरुण । तलुन । वयोलक्षणे डीपि ।
सौधर्म । [४।१।१८] इतिष्यङि । रोहिणी नक्षत्रे । रेवतीनक्षत्रे । विकल । निष्कल ।
पुष्कल । टापि प्राप्ते । कटाछाणिवचने । पिप्पलादयश्च । हरीतकी कोशाखी । शमी ।
शशी । पृथिवी । ईकारान्तनिपातनं पुंवद्भावप्रतिषेधाथम् । पृथिवीभार्यः । अवृत्तकरणादा-
कृतिगणोऽयम् ।

नुपयोगेऽप्येतत्प्रसङ्गादुक्तम् । तिष्येण पुष्येण वा युक्तः कालः तैषः । पौषः । अत्र
वार्त्तिकसंग्रहः । “अन्तिकस्य तसि^१ कादेलोपः” [वा०] अन्तिकादन्तितः आगतो न
दूरात् । “तादेस्तु वा तमे” [वा०] तमप्प्रत्यये इत्यर्थः । अतिशयेनान्तिकः अन्तमः ।
पक्षे कादिलोपः अन्तितमः । “कादिलोपस्तु बहुलम्” [वा०] अन्तिषत् ।
अन्तिके सीदतीत्यन्तिषत् । “पूर्वपदात्” [८।३।१०३] । “ये च” [वा०] अन्तियः ।

मत्सीति । “जातेरस्त्रीविषयादयोपघात्” [४।१।६३] इति डीषो योप-
घत्वान्निषेधे प्राप्ते गौरादिषु मत्स्यादय इदानीन्तनैः प्रक्षिप्तास्तन्मताभिप्रायेणैतदि-
होदाहृतम् । परमार्थतस्तु “आते” [४।१।६३] रित्येवात्र डीष् भवति । “गवय-
मुक्यमत्स्यमनुष्याणां न निषेध इति ब्रक्ष्यमाणत्वात् । तदुक्तम् कैयटहरदत्ताभ्यां
गौरादिष्विदानीन्तनैर्गवयादयः प्रक्षिप्ता इति वार्त्तिकारम्भाद्विज्ञायत इति । मत्स्य-
शब्दान्डीषि भसंज्ञायां “यस्येति च” [६।४।१८४] इत्यल्लोपस्य “असिद्धवदत्रा-
भात्” [४।४।२२] इत्यसिद्धत्वादुपघायां यलोपः सिद्धयति । अनडुही । अनड्व-
हीति । जातिवचनादप्यस्मादनदन्तत्वादप्राप्ते डीषि डीषन्तयोः गौरादिषु पाठः ।
आमविकल्पस्य अनडुही भार्येति पुंवद्भावप्रतिषेधस्य च निपातनार्थः । मातामही ।
पितामहीति । “पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः” [४।२।३६] इत्यनेनैव “मातृ-
पितृभ्यां डामहच् निपात्यते पितरि वाच्ये” [वा०] । स एव “मातरि षिच्च”
[वा०] इति वार्त्तिकान्निपातनसामर्थ्यात् वा मातरि षित् ।

यद्येवं षित्त्वादेव सिद्धे किं गौरादिपाठेनेत्याशङ्क्य ज्ञापनार्थमित्याह—
अनित्य इति । तत्फलमाह—दंष्ट्रेति । दृश्यतेऽनयेति “दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिच-
मिहपतदशनहः करणे” [३।२।१८२] इत्यनेन करणे ष्टृन् । अत्र षित्त्वान्डीष्
प्राप्तोऽस्माज्ज्ञापकान्न भवति । तेनाजादिषु दंष्ट्राशब्दः कैश्चित् पठ्यते स न
पठनीय इति भावः । पूर्वत्र इत्यादिशब्दो गौरादिगणप्रदर्शनार्थः । अत्र चाग्रहायण-
शब्दः पठ्यते तत्र “आग्रहायण्यश्चत्थादृक्” [४।२।२२] इति निपातनादादि-
वृद्धिर्णत्वं च । योऽपि स्वार्थिकाणनात्वेनादिवृद्धिं समर्थयन्ते तेषामणन्तत्वेन सिद्धे
डीष् विधानमाग्रहायणभार्य इत्यत्र पुंवद्भावनिवृत्त्यर्थमित्याहुः । गणपाठस्तु
काशिकातोऽवसेयः । आकृतिगणोऽयम् ।

१. अति कस्यत् सौकादेलोप इति क० पु० ।

२. तत्राग्रहायण्यश्चत्थादृक् इति क० पु० ।

पादस्य हतिः पद्धतिः । “हिमकाषिहतिषु च” [६।३।२४] इति पदस्य पद्मावः । हतिः क्तिन्नन्तोऽयम् । तत्र “कृदिकारादक्तिनः” । इत्यस्याप्राप्तेरिहायं पठ्यते । शक्तिशास्त्रशब्दावापि पठ्येते । शस्त्रिः । शस्त्री । केचित्तु शक्तिः शस्त्र इति पठन्ति । शक्तिशब्दः शस्त्राभिधेये डीषमुत्पादयतीत्यर्थः । महन्तित्यपि पठ्यते तत्र तदन्तविधिः । केवलस्यास्त्रीत्वात् । डीषो विकल्पितत्वात्पक्षे “अन उपधालोपिन” [४।१।२८] इति डीपि च^१ स्वरे भेदः । पक्षे डाप्डीबन्निषेधा-
वपि । तेन दीर्घाह्नी प्रावृट् । दीर्घहि-दीर्घाहानौ वा । ‘इन्हन्’ [६।४।१२] इति नेह प्रवर्तते हनिति हन्तेर्धातोरेव ग्रहणादर्थवत्त्वात् । चन्द्रभागा नद्याम् । चन्द्र-
भागी । चन्द्रभागा । नद्यां क्रिम् । चन्द्रभागा देवता । “इतः प्राण्यङ्गात्” [ग०सू०]
इदन्तात्प्राण्यङ्गवाचिनो वा डीष् स्यादित्यर्थः । “कृदिकारादक्तिनः” [ग० सू०]
इति चापरम् । कृतः प्रत्ययस्य सम्बन्धीय ईकारस्तदन्तान्डीष् वा स्यात् यस्तु क्तिन्
सम्बन्धी तदन्तान्न भवति “सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके” [ग० सू०] इति च
तृतीयम् । सर्वतः कृतोऽकृतो वा इकारात् क्तिनः प्रत्ययस्यार्थे यो जातस्तद्विज्ञा-
न्डीष् वा स्यादित्येके मन्यन्ते । त्रीण्येतानि वाक्यानि यथोत्तरमधिकविषयाणि ।
राजी । आजोति । राजृ दीप्तौ । अज गतौ । “इणजादिभ्यः” । इतीण् । णित्वा-
दुपधावृद्धिः । अक्तिन्नर्थादिति किम् । “आक्रोशे नञ्यनिः” [३।३।११२]
अकरणिस्ते वृषल भूयात् । अजीवनिः । अत्रापि मा भूत् । एवं च बह्वादिषु
शकट्यादीनां पाठः प्रपञ्चार्थः । सर्वत इत्येव सिद्धेः । व्युत्पत्तिपक्षे तु कृदिकारादिति ।
अत एव रात्रेरपि भवति रात्रिः । रात्री । युवतेरपीच्छन्ति, युवतिः । युवतीति ।

कथं कतिस्त्रियः प्रियकति वेश्याः । सुगन्धिर्माला । नित्यस्त्रीलिङ्गस्येवेति
प्रमाणाभावात् । कपी, वीची, मणी, केली, अही, मुनी प्रभृतीनां द्विलिङ्गानाम-
सङ्ग्रहापत्तेश्च । सत्यम् । प्रयोगानुरोधाद् व्यवस्थितविभाषेयं व्याख्येया । तेन डतेरा-
देशस्य चेकारान्न भविष्यति तथा च परिशिष्टम् । ^२“इतोऽक्त्यर्थादिनादेशाद्वा
कतेरिति ।

पुंयोगादिति । पुंसा योगः सम्बन्धस्तस्येयमिति^३ रूपः प्रयोगस्तस्मात् ।
आख्याग्रहणं च गुणभूतेनापि पुंसैव संबध्यतेऽन्येन संबन्धासंभवात् । गोपादयो हि

१. डीष्वस्वरे भेद इति क० पु० ।

२. इतोऽक्त्यर्थादिति क० पु० ।

३. तस्येयमियमिति रूपः इति क० पु० ।

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४।१।४८ ॥

या पुमाख्या । पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततः स्त्रियां डीप् स्यात् ।
गोपी “गोपालिकादीनां न” [वा०] गोपालिका । “सूर्यादेवतायां चाप्”
[वा०] सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । अन्या सूर्या ।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणा-

मानुक् ॥ ४।१।४९ ॥

इन्द्रादेः स्त्रियां डीप् आनुक् चागमः स्यात् । इन्द्राणीत्यादि ।
ब्रह्माणीति केचित् । “हिमारण्ययोर्महत्त्वे” [वा०] महद् हिमं हिमानी ।
अरण्यानी ।

शब्दाः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः न पुंयोगस्याख्या भवन्ति । स्त्रियां च पुंयोग-
मन्तरेण न प्रवर्तन्ते इति न स्त्रिया अप्याख्या इत्याशयेनाह—या पुमाख्येति । पुंस
आख्या पुमाख्या यच्छब्दरूपं पुंस्येव निरूढमित्यर्थः । पुंयोगादित्यादिना हेतौ
पञ्चमीं दर्शयति तत इति । पुमाख्याया इत्यर्थः । एतेनाख्यायामिति पञ्चम्यर्थे सप्तमीं
दर्शयति गोपीति । गाः पातीति गोपः । “आतोऽनुपसर्गे कः” [३।२।३] अत्र
गोपशब्दः पुंस आख्या तत्रैव गोरक्षणप्रवृत्तिनिमित्तसम्भवात् । स च तत्साहचर्यात्
यष्टीः प्रवेशयेतिवत् तस्मिन्नपि तत्त्वाध्यारोपेण तस्य स्त्रियामपि प्रवर्तते । तत्र
गोपस्य स्त्रीति वास्तवे भेदेऽप्यभेदाध्यारोपेण भेदस्य निवृत्तत्वात् “तस्येदम्”
[४।३।१२०] इति तद्धितो न भवति । विवक्षिते तु भेदे भवत्येव तद्धितोऽपि ।
गोपस्येयं स्त्री गोपीति । दृश्यते चाभेदविवक्षायामन्यत्रापि तद्धिताभावः । यथा
रघोरपत्यानि रघवः । केकयस्यापत्यं स्त्री केकयीति । भेदविवक्षायां तद्धितोऽपि
राघवाः । कैकेयीति । पुंयोगात्किम् देवदत्ता । अत्र देवदत्तशब्दो न पुंयोगात्तत्त्वा-
ध्यारोपेण स्त्रियां वर्तते किन्तु संज्ञारूपेणैव पुंसीव प्रवर्तते । यदा तु स्त्री स्वय-
मेव गाः पाति तदा टाबेव भवति न डीप् पुंयोगात् स्त्रियामप्रवृत्तेः । आख्याया किम् ।
प्रसूता प्रजाता । अयं हि जातप्रसवामाचष्टे तस्य प्रसवस्य प्रयोगो निमित्तं तन्नि-
मित्ता चास्य स्त्रियां वृत्तिः न त्वियंपुंस आख्या । अत इत्येव । भानोः स्त्री भानुः ।
तेन पद्मा विद्यतेऽस्य पद्मावान् विष्णुस्तस्य स्त्री पद्मावती प्रयोगादिति डीष्

वदन्तः परास्ताः । न ह्ययमदन्तो न वा पुमाख्येति । गोपालिकादीनामिति^१ । सिद्धये इति शेषः । आदिशब्दः प्रकारे तेन पालकान्ताः गोपालकादयो विवक्षिताः । तथा च परिशिष्टसूत्रम् “पुंयोगादज्येष्ठपालकान्तात्” इति । गोपालकस्य स्त्री गोपालिका “पुंयोगात्” [४।१।४८] इति प्राप्तो डीष् निषिद्धयते ।

सूर्यादिति । डीषि^२ प्राप्ते तदपवादोऽयम् । नेति वाच्ये चापविधानं “चितः” [६।१।१६३] इत्यन्तोदात्तार्थम् । टापि ह्यनुदात्तः स्यात् । सूर्यशब्दो ह्याद्युदात्तः । “राजसूर्यसूर्य” [३।१।११४] इति क्यबन्तनिपातनादिति । चापः पकारो “हल्ङ्चाबभ्यः” [६।१।६८] इति सामान्यग्रहणार्थः । अन्येति । मानुषी कुन्त्यादिः । सूरीति । “पुंयोगात्” [४।१।४८] इति डीषि कृते “सूर्य-तिष्य” [६।४।१४६] इति यलोपः ।

इन्द्रवरुणेति । अत्रेन्द्रादीनां पुंयोग इत्येव डीषि सिद्धेरानुगागममात्रं विधी-यते । हिमारण्यवयवनानां तूभयम् । अनुक्यपि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धे दीर्घोच्चारणं विस्पष्टार्थम् । अकारोच्चारणसामर्थ्याद्धि “अतो गुणे” [६।१।६७] इति पररूपं न भविष्यति । अन्यथा न^३ कुर्यात् । यत्तु प्राञ्चः इन्द्रमाचष्टे इन्द्रयति इन्द्रयतेः^४ क्विप् णिलोपः । इन्द्रः स्त्री-इन्द्राणीति दीर्घश्रवणार्थमानुग् वचनम् । तदसत् । अत इत्यधिकारात् । क्विबन्तस्य चापुमाख्यत्वादुपसर्जनत्वाच्चास्याप्रवृत्तेः । वस्तुतस्तु आकारोच्चारणमन्यतोऽपि विधानार्थम् । क्वचित् । तेन ब्रह्माणीत्यपि सिद्धम् ।^१

१. वस्तुत उभयविधाने गौरवात् दीर्घोच्चारणसामर्थ्येनानुपसर्जनाधिकारस्यात इत्यधि-कारस्य च बाधादिन्द्रशब्दादावक्षान्ण्यन्तात् क्विपि-इन्द्रः स्त्री-इन्द्राणीत्यत्र दीर्घश्रवणार्थं चारितार्थात् । ब्रह्माणी ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यणैव साधुः । किञ्च सवर्णदीर्घं निष्पत्त्यर्थमपि दीर्घोच्चारणम् अन्यथा “अतो गुणे” [६।१।९७] इति पररूपापत्तिः अकारोच्चारणसामर्थ्येन पररूपबाधनन्तु नैव भवति । “अल्लोपोऽनः” [६।४।१३४] इत्यस्य बाधनार्थत्वेन चारितार्थात् । न चान्यादेशे नकारे विधातव्ये ककारोच्चारणेनागमलिङ्गेन नाल्लोपो भविष्यतीति वाच्यम् । शर्वशब्दे “न संयोगात्”

१. गोपालिकादीनामिति क० पु० ।

२. डीषि प्राप्ते इति क० पु० ।

३. नु कुर्यादिति क० पु० ।

४. इन्द्रयतेः इति क० पु० ।

“यवाद्दोषे” [वा०] दुष्टो यवो यवानी । “यवनाल्लिप्याम्” [वा०] यवनानी । “मातुलोपाध्यायाभ्यां वा” [वा०] मातुलानी मातुली वा । उपाध्यायानी । उपाध्यायी वा । “आचार्यादणत्वं च” [वा०] आचार्यानी । “आर्यक्षत्रियाभ्यां स्वार्थे” [वा०] अर्याणी । अर्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु डीषेव । अर्या । क्षत्रिया । सूर्याणी वेति केचित् ।

ननु तथापि नान्तत्वाद् ब्रह्मणीति स्यात् । नैष दोषः । आ अनुगिति पदं विभज्यते तत्रेन्द्रादीनामाकारान्तादेशोऽनुक् चागमो विधीयते । इन्द्रादीनां चाकारान्तविधाने नास्ति प्रयोजनमिति क्वचिन्नान्ते ब्रह्मन्शब्दे ‘आज्ता-देशार्थमर्थवान् भवति । तथा च मुग्धबोधादौ “ब्रह्मरुद्रभवशर्वमृडेन्द्रवरुणा-दानङ् च” [स०] इत्यानङन्तादेश एव विहितस्तदेतदाह-ब्रह्मणीति केचित् इति । हिमारण्ययोरिति । महत्त्वे गम्यमाने । आभ्यां डीषानुकावित्यर्थः । महत्त्वयोग एवानयोः स्त्रीत्वम् । अन्यत्र नपुंसकत्वम् । महदरण्यम् । यवानीति । दुष्टो यवो यवानी जात्यन्तरमेवाभिधीयते । अयमेव चास्य दोषः यदुत यवत्व-जातेरभावेऽपि तदाकारानुकृतिः । यवनानीति । यवनानां लिपिः । “तस्येदम्” [४।३।१२०] इत्यणो बाधको डीष् आनुक् च क्रियते । लिपिः स्त्रीलिङ्गा ।

मातुलेति । आभ्यां यः “पुंयोगात्” [४।१।४८] इति डीष् विहितस्त-त्सन्नियोगेनानुगवा भवतीति वाच्यमित्यर्थः । तत्र मातुलस्य नित्यं प्राप्ते उपाध्या-यस्य त्वप्राप्ते विकल्पोऽयम् । आचार्यादिति । आचार्यस्य स्त्रीत्यर्थे पुंयोगलक्षणे डीषि कृते आनुगभवति णत्वाभावश्च वाच्य इत्यर्थः । क्षुम्नादिषु पाठात् सिद्धम् । आर्येत्यादि । डीषानुकौ द्वावप्यप्राप्तौ विकल्प्येते । स्वार्थ इति । यदि तु पुंयोगेऽयं विधिः स्यात् शूद्रापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात् ब्राह्मणभार्या च ।

[६।४।१३७] इति निषेधेन नुग्विधानस्य चरितार्थात् तस्मात् सवर्णदीर्घनिष्पत्त्यर्थं दीर्घोच्चारणचारितार्थेन क्वचिदन्यतोऽपि भवतीति ज्ञापनासम्भव एवेति बोध्यम् ।

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककषराद्-

वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छा-

दनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४१।४२ ॥

एभ्यो यथायथं वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्यत्रावन्तत्वान् ङीष् । जानपदी । स्वरे भेदः । कुण्डी अमत्रं चेत् कुण्डाऽन्या इत्यादि “ओषधौ प्राणिनि च” [वा०] नीली । संज्ञायां वा नीला । नीली ।

क्षत्रिया क्षत्रियाणी न स्यात् । तस्मात्स्वार्थे एव स्त्रीत्वविशिष्टेऽयं विधिः । अर्याणीति । अर्यो वैश्यस्तज्जातिः स्त्री । “अर्यः स्वामिवैश्ययोः” [३।१।१०३] इति निपातितः । क्षत्रिया बाहुजजातिः । केचिदीर्घमार्यशब्दं पठन्ति । तदयुक्तम् । “अर्याणी स्वयमर्या स्यादिति ह्रस्वमेवामरसिंहः पपाठ । अत एव क्षीरस्वाम्यपि—अर्याणीति प्रतीकमादाय “अर्यक्षत्रियाम्यां वा” इति ङीषानुक्तौ पक्षे टाबित्युक्त्वा योपधत्वाज्जातिलक्षणो ङीष् नास्तीत्याह—दीर्घपाठे त्वार्यशब्दस्याजातिवाचित्वादेव ङीषोऽप्राप्तेर्योपधत्वादित्यादिपरिहाराभिधानमनर्थकं स्यात् । अर्यशब्दस्य तु जातिवाचकत्वादस्त्युपयोग इति ह्रस्वपाठमेव रोचयामहे । स्वार्थे इत्यस्य व्यावर्त्यमाह—पुंयोगे इति । ङीषेवेति । एवकारेणानुक्तं विकल्पं च व्यावर्तयति । “पुंयोगात्” [४।१।४८] इति । नित्यो ङीष् शुद्धो भवतीत्यर्थः । सूर्याणीति । सूर्यस्य स्त्री अदेवता चेत् । देवतायां चापो विधानात् । परिशिष्टे तु शक्राणीत्यपि संगृहीतम्^१ ।

जानपदेति । कबरान्तानामेकादशानां समाहारे द्वन्द्वः । वृत्त्यादिष्विति । वर्ततेऽनयेति वृत्तिः । जीवनोपाय इत्यर्थः । जानपदीति । जनपदे भवा वृत्तिर्जानपदी । उत्सादित्वादञ् । वृत्तौ तद्धितार्थे ङीष् । प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनान्तोदात्तोऽयम् । अन्यत्रेति । वृत्तेरन्या चेद्वाच्येत्यर्थः । ङीषिति । यदा जनपदे भवा काचिद्विशेषजाति-

१. तथा च मुग्धबोधे “मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्याद्या” इति । आनङ्गुवर्तते ।

शोणात्प्राचाम् ॥४११४३॥

शोणी । शोणा ।

वोतो गुणवचनात् ॥४११४४॥

उदन्तात् गुणवचनात् स्त्रियां वा डीष् । मृद्वी । मृदुः । उतः किम् ।
शुचिः स्त्री । गुणेति किम् । आसुः । “खरुसंयोगोपधान्न” [वा०] खरुः ।
पाण्डुः ।

रजाऽभिधीयते तदा “शाङ्गं रवाद्यत्रो डीन्”^१ [४११७३] इति डीना भाव्यम् ।
अजातित्वे तु डीबिति द्रष्टव्यम्, ननु डीपापि रूपसिद्धेः किं डीष् विधानेनेत्यत आह—
स्वरे विशेष इति । अजन्तान् डीपि डीनि च “ञ्जित्यादिनित्यम्” [६१११६७]
इत्याद्युदात्तत्वात् । डीषि तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनान्तोदात्तत्वादित्यर्थः । अमत्रं
पात्रम् । कुण्डाऽन्येति । क्रियाशब्दोऽयम् । कुडि दाहे “गुरोश्च हलः” [३१३१०३]
इत्यकारप्रत्ययः । यस्तु घटपर्यायः कुण्डशब्दः स नपुंसक एव नियतः इति न^२
प्रत्युदाह्रियते । यस्तु “अमृते जारजः कुण्डः मृते भर्तारि गोलकः” [अमर०] इति
मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो डीषिष्यत एव कुण्डीयम्, न गोलकीति ।
अमत्रवाचिनस्तु^३ जातिवाचित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो *डीषनेन विधीयते ।
इत्यादौति । आदिशब्दाद् गोण्यादय उदाहार्या इति दर्शयति—आवपनं चेत् । आ
उप्यते प्रक्षिप्य^४ नीयते धान्यादि येन तदुच्यते । यस्याः पुनर्यादृच्छिकं नाम सा गोणा-
ज्या । स्थली^५ अकृत्रिमा चेत् यथा “सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्” इति ।
या तु कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृतत्वात् सा स्थला । यथा स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति
भाजीति । श्राणा पक्वा चेत् । भाजाज्या । नागी स्थूला चेत् । नागाज्या । नाग-

१. डीनि डीनाभाव्यमिति क० पु० ।

२. नेति नास्ति क० पु० ।

३. अमत्रवाचिनस्तु इति क० पु० ।

४. अप्राप्ते डीषित्यनेन विधीयत इति क० पु० ।

५. आ उद्यत क्षिप्य नीयते इति क० पु० ।

६. स्थालीति क० पु० ।

शब्दोऽयं 'हस्तिसर्पजातिवचनः स यदा हस्तिजातिसहचरितं स्थौल्यगुणं लक्षयित्वोपचारात् । स्त्रियां वर्तते तदाऽयं गुणवचनः स्थौल्ये डीषमुत्पादयति । यदा तु सर्पजातिसहचरितं दैर्घ्यं लक्षयति तदा गुणवचन एव प्रत्युदाहरणम् । नागान्येति । सर्पवद्दीर्घेत्यर्थः । केवलजातिलक्षणो डीष् सिद्ध एव । काली वर्णश्चेत् । कालान्या । यस्याः यादृच्छिकं नाम । नीली अनाच्छादनं चेत् । आच्छादने तु नीला^२ । नील्या रक्ता शाटी । "नील्या अन् वक्तव्यः" [वा०] इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्रेष्यते किं तर्ह्यर्थविशेषे इत्याह—“ओषधौ प्राणिनि वो” [वा०] । नीली रञ्जकद्रव्यमोषधिविशेषः । नीली गौर्वडवा वेति । अनाच्छादने एवायं विकल्पः । कुशी-अयोविकारश्चेत् । फाल इति प्रसिद्धः । कुशाऽन्या । छन्दोगाः श्रोत्रिया गणनार्थान् शङ्कून् कुशा इत्युदाहरन्ति । फालाकृतिरेव काष्ठमयीति दुर्गः । कामुकी मैथुनेच्छा चेत् । या हि पुत्रं धनं वा कामयते सा कामुकैव । कबरी केशवेशश्चेत् कबराऽन्या । चित्रेत्यर्थः । तथा च प्रयोगः “व्याकीर्णभालकबरां कबरीं तरुण्यः” इति ।

शोणादिति । शोणशब्दोऽयं वर्णवाची । 'शोणः कोकनदः छविः' इति कोशात् । स “वर्णानान्तर्गतनितान्तानाम्” [फि० २ पा० ३३ सू०] इत्याद्युदात्तस्तस्य “अन्यतो डीष्” [४।१।४०] इत्येव सिद्धे विकल्पार्थं वचनम् ।

वोतो गुणवचनात् । गुणमुक्तवान् गुणवचनः यः प्राग् गुणमभिधाय पश्चान्म-तुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति वर्तते स उच्यते^१ । मृद्वीति । मृदुशब्दो मृदुत्वं

१. ननु गुणो नाम कः उच्यते

‘सत्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः’

सत्त्वम् = द्रव्यम् । वाक्यं हि व्यवच्छेदफलं स्यादिति सत्त्वे एव निविशते इति व्याख्येयम् । अनेन सत्ता व्यावर्त्यते सा हि न केवलं द्रव्ये वर्ततेऽपि तु द्रव्यगुणकर्मसु । तर्हि द्रव्यत्वं द्रव्ये एव वर्तते तत्रातिव्याप्तिरत आह-अपैतीति । अपगच्छति । अर्थात् सत्त्वादेव यथा

१. सर्पजाति वचनः स यदा हस्ति इति नास्ति क० पु० ।

२. नीयवद्दीर्घं इत्यर्थः केवल जातिवचनस्तु जातिलक्षणडीष् सिद्ध एव । काली वर्णश्चेत् कालान्या यस्याः यादृच्छिकं नाम । नीली अनाच्छादनं चेत् । आच्छादने तु नीले-त्यधिकः क० पु० ।

बह्वादिभ्यश्च ॥४१॥४५॥

बह्वी । बहुः । पद्धतिः । पद्धती इत्यादि । इतः प्राण्यङ्गात् ।
अङ्गुलिः । अङ्गुली । “कृदिकाराङ्क्तिनः” [वा०] । सर्वतोऽक्तिन्न-
र्थादित्येकं [वा०] राजिः । राजी । आजिः । आजी । अक्तिनः किम् ।
बुद्धिः । मतिः ।

गुणमुक्त्वा तद्वद् द्रव्यमभिधत्ते । आखुरिति । मूषिकजातिः । गुणवचन त्वाकरे
द्रष्टव्यम् ।

उपेत्यन्यज्जहात्यन्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।

वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥१॥

खरूरिति । खरूः पतिवरा कन्या । अत्र पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्
गुणवचनत्वम् ।

बह्वादिभ्यश्चेति । बहुशब्दो गुणवचनोऽन्तोदात्तश्च । “लघिवंह्योर्नलोपश्च”
[उ० २६] इत्युप्रत्ययान्तत्वात् । तस्येह पाठो “नित्यं छन्दसि” [४।१।४६]
इत्युत्तरार्थः । पद्धतीति । नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति । एवं चेद् गोत्वं स्वस्तिमत्यादौ
वर्ततेऽश्वादेश्चापैति तत्रातिव्याप्तिरत आह—पृथग्जातिषु दृश्यत इति । गोत्वं
हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु न दृश्यते स गुणस्तु दृश्यते यथाश्रे दृष्टा नीलता
तृणादिष्वपि दृश्यते एतेन समुदितेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते

पतितायां जातायामात्रादेर्नीलता । अत्र ‘गुणवचनान् डीषाद्युदात्तार्थः’ इति
वार्तिकम् । तेन वसुशब्दादाद्युदात्ताण्डोपि सतीकारोऽनुदात्तो भवति । डीषि तूदात्तः
स्यात् अन्तोदात्तात् डीब्डीषोर्नास्ति विशेषः । “उदात्तघणो हल्पूर्वात्” [६।१।७४]
इति डीपोऽप्युदात्तत्वात् गुणवचनाद् डीब् वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । आद्युदात्तार्थः
आद्युदात्ताः प्रयोजयन्ति वस्वीति । एतच्च कैयटेन भाष्यप्रदीपे व्याख्यातम् । “धान्ये
नित्” [उ०।६] नित् वर्तमाने “शृस्वृस्तिहित्रप्यसि०” [उ० १०] इति वसुशब्द
आद्युदात्तो व्युत्पादितस्तस्मान्डीपि सतीकारोऽनुदात्तो भवति । डीष् तूदात्तः स्यात् ।
अन्तोदात्तात् डीब्डीषोर्विशेषाभावः ।

१. स्मृतः व्यम् इति क० पु० ।

२. खकविति क० पु० ।

३. उत्कं बाभिभाषित्वादिति क० पु० ।

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥४।१।५०॥

क्रीतान्तात् करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती । क्वचिन्न ।
धनक्रीताः^१

क्तादल्पाख्यायाम् ॥४।१।५१॥

करणादेः क्तान्तादल्पाख्यायां ङीष् स्यात् । अभ्रलिप्ती द्यौः ।

ततोऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह-आधेयश्चाक्रियाजश्च ।
आधेयः । उत्पाद्यः । यथा पुष्पयोगात् गन्धो वस्त्रे । अक्रियाजो नित्यः यथाकाशादौ
महत्त्वादित्ये । कर्म तु न तथोत्पाद्यमनुत्पाद्यमपि तूत्पाद्यमेव । एवं तर्हि द्रव्येऽति-
व्याप्तिः । तद्धि द्रव्ये एवारम्भके वर्तते तद्विनाशेऽपैति च पृथग्जातिष्ववयवेषु
दृश्यते निर्वर्त्यनिर्वर्त्यस्वरूपश्च । अवयविनो निर्वर्त्यत्वात् आकाशादे-
श्चानिर्वर्त्यत्वादित्यत आह-सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः । न द्रव्यस्वभावः द्रव्यं तु
द्रव्यस्वभावम् । ननु पूर्वार्धं व्यर्थम् उत्तरार्धेनैव जातिव्यावृत्तेः निर्वर्त्यत्वेन
तासामुत्पाद्यस्वभावात् । न । असति पूर्वार्धे यथा तैजसं परमाणुरूपं कार्यद्रव्य-
रूपं च मिलितमुत्पाद्यानुत्पाद्यस्वभावमिति द्वयोरपि गुणत्वं तथा पाक्यद्रव्यरूपं
जातिश्चेति मिलितमुत्पाद्यानुत्पाद्यस्वभावमिति जातिरपि गुणः स्यात् । अतः
पूर्वार्धेन जातिव्यावृत्तिरपि वार्तिकार्थः । विचारविशेषः प्रकीर्णकाण्डादवसेयः ।
“प्रथिन्नदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च” [३० २८] इति कुप्रत्ययान्तः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो मृदुशब्दः । शुचिशब्दो गुणवचनो न तूकारान्तः ।

करणं पूर्वं यस्मिन् तत्करणपूर्वं प्रातिपदिकमन्यपदार्थः । पूर्वशब्दोऽवयव-
वाची । न च क्रीतस्य करणवाचिशब्दान्तरमवयवः सम्भवतीति क्रीतान्तं
करणादि^२ च समासप्रातिपदिकं सामर्थ्यादिह गृह्यते इत्याह—क्रीतान्तादित्यादि ।
वस्त्रक्रीतीति । वस्त्रेण क्रीतेति विगृह्य “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” [२।१।३२]
इति तृतीयान्तस्य “गतिकारकोपपदानाम्” [५० ७६] इति वचनात् प्रागेव
सुबुत्पत्तेः क्रीतशब्देनादन्तेन समासः । ततोऽदन्तादिति ङीष् भवति । कथं तर्हि
“सा हि तस्य^२ धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी” इति प्रयोगस्तत्राह—क्वचिन्नेति ।

१. करणादिति क० पु० ।

२. साहित्यस्येति क० पु० ।

बहुव्रीहेऽन्तोदात्तात् ॥४॥१॥५२॥

बहुव्रीहेः कान्तादन्तोदात्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । उरुभिन्नी ।
“जातान्ताञ्” (वा०) । दन्तजाता । “बहुनञ्कालसुखादिपूर्वाच्च
न” [वा०] बहुक्रीतेत्यादि । “पाणिगृहीती भार्यायाम्” [वा०] पाणि-
गृहीताऽन्या ।

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥४॥१॥५३॥

अस्वाङ्गादेः कान्ताद्बहुव्रीहेर्वा ङीष् । सुरापीती । सुरापीता ।
अन्तोदात्तात्किम् ? वस्त्रच्छन्ना ।

अयं भावः “कर्तृकरणे” [२।१।३२] इत्येव समासो बहुलग्रहणात् क्वचित्
सुबुत्पत्तेः प्रागेव भवति वस्त्रक्रीतीत्यादी । तत्र सुबुत्पत्तत्वात् लिङ्गयोगात्प्रागेवा-
न्तरङ्गत्वात्कृदन्तावस्थायामेव समासे कृतेऽदन्तत्वाविधानात् ङीष् भवति ।
क्वचित्पुनरुत्पन्ने सुपि भवति । धनक्रीतेति । तत्र सुबुत्पत्तये प्राग्लिङ्गयोगस्य
विवक्षणीयत्वेन तन्निमित्तः स्त्रीप्रत्ययो भवन् टावेव स्यात् । समासात् पूर्वं
ङीषोऽप्रसङ्गात् । ततश्च टावन्तात्सुपि कृते तदन्तेन समासे सत्यप्यनदन्तत्वात्
पुनर्ङीप् न स्यादतः इत्यधिकारात् । करणपूर्वात् किम् ? सुक्रीता ।

क्तादल्पेति । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अञ्जलिप्तीति । अल्पे-
रञ्जलिप्तेतिविवक्षायां पूर्ववदसुबन्तत्वेन समासः । वृत्तौ गतार्थत्वादल्पशब्दस्या-
प्रयोगः । “कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि” [प० २८] इति परिभाषया समुदाय-
स्यापि क्तान्तत्वान्ङीष् । यद्यपि पूर्वपदार्थस्याभ्राणामेवाल्पत्वं गम्यते तथापि
तदल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याप्यवश्यं भावित्वात्समुदायोपाधिताऽप्यल्पत्वस्य युक्ता ।

बहुव्रीहेरिति । बहुव्रीहेः कान्तादिति । कृद्ग्रहणपरिभाषया बहुव्रीहेरपि
क्तान्त इत्युच्यते । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति विकल्पं वक्ष्यतीति स्वाङ्गपूर्वपदमुदाहरति-
उरु^२ भिन्नोति । उरु भिन्नो यस्याः इति बहुव्रीहौ निष्ठायाः “निष्ठा” [२।२।३६]

१. तद्विलेपनस्येति क० पु० ।

२. उरु भिन्नोति क० पु० ।

पूर्वनिपाते प्राप्ते “जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या” [वा०] इति भिन्न-
शब्दस्य परनिपातः उरुशब्दस्य जातिवाचित्वात् । अत एव च “जातिकालसुखा-
दिभ्योऽनाच्छादनात्कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः” [६।२।१७०] इति भिन्नशब्दस्यान्तो-
दात्तत्वमपि^१ । जातान्ताश्चेति । एतच्चान्तग्रहणाल्लभ्यते । अन्यथोदात्तादित्येव
बहुव्रीहिविशेषणात्तदन्तविधेरुदात्तान्तादिति सिद्धं “वर्णादिनुदात्तात्” [४।१।३६]
इतिवत्^२ क्रियते नित्ययोगे बहुव्रीहिर्यथा विज्ञायेत । दन्तजातेत्यत्र तु “वा जाते”
[वा०] इति विकल्पेनान्तोदात्तत्वमिति न भवति । बहुनञिति । बहुादि पूर्वपदात्
क्तान्ताद्बहुव्रीहेर्वा डीष् नेत्यर्थः^३ । बहुकृतेति । बहुकृतं यया । “बहोर्नञ्वदुत्तर-
पदभूम्नि” [६।१।१७५] इत्यन्तोदात्तत्वम् । इत्यादीत्यादिपदात् अकृता । सुकृता ।
“नञ्सुभ्याम्” [६।२।१७२] इत्यन्तोदात्तत्वम् । मासयाता । सुखयाता । दुःख-
याता । सुखादयश्च “सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्” [३।१।१८] इत्यत्र पठिताः
गृह्यन्ते । मासो जातोऽतीतो यस्याः । सुखं यातं प्राप्तमनयेति विग्रहः । या प्रापणे
क्तान्तः । मासजातेति जनेः क्तान्तस्य तु “जातान्ताश्च” [वा०] इत्येव निषेधः
सिद्धः । पाणिगृहीतीति । यस्याः अग्निसाक्षिकं पाणि गृह्यते सा भार्या तस्यां
वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दान् डीष् वक्तव्य इत्यर्थः । पाणिः गृहीतो यस्याः पाणि-
गृहीती । पूर्ववन्निष्ठा तस्य परनिपातः । अन्येति । यस्याः कौतुकादिना^३ पाणि-
गृह्यते दास्यादेः सा पाणिगृहीता टावेव भवतीत्यर्थः ।

अस्वाङ्गेति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्, सुरापीतीत्यादि । सुरा-
पीता यया । “जातिकाल” [वा०] इति परनिपातान्तोदात्तत्वे । अन्तोदात्तादिति
सर्वशेषत्वादिहाप्यनुवर्तते । तस्य व्यावर्त्यमाह—वस्त्रच्छन्नेति । छद अपवारणे
चुरादिः । “वा दान्तशान्त” [७।२।२७] इति छन्नशब्दो निपातितः । अत्रानाच्छा-
दनादन्तोदात्ताभावात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वाच्छेषनिघातेनान्तानुदात्तोऽयम्^२ ।

१. बहुव्रीहेः किम् ? पादपतिता । अन्तोदात्तात्किम् ? वस्त्रच्छन्ना ।

२. “बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वाच्यम्” [वा०] प्रवृद्धविलूनी । प्रवृद्धविलूना । प्रवृद्धा
चासौ विलूना चेति । नायं बहुव्रीहिः ।

१. तदिति नास्ति ख० पु० ।

२. बहुव्रीहे डीष् नेत्यर्थं इति क० पु० ।

३. कौतुकालिनेति क० पु० ।

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥४१॥५४॥

असंयोगोपधात् स्वाङ्गादुपसर्जनात् स्त्रियां ङीप् वा स्यात् ।
सुमुखी । सुमुखा । अतिकेशी । अतिकेशा । संयोगोपधात् सुगुन्फा ।
अङ्गात्रकण्ठेभ्यस्त्विष्यते । स्वङ्गी । स्वङ्गेत्यादि ।

“अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेत् तेन चेत्तत्थायुतम्” ॥ १ ॥

स्वाङ्गादिति । सुमुखीति । सुष्ठु मुखमस्या इति बहुव्रीहिः ।
“प्रथमानिदिष्टं समास उपसर्जनम्” [१।२।४३] इति मुखस्योपसर्जनत्वम् ।
अतिक्रान्ता केशान् । “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” [वा०] इति तत्पुरुषः ।
“एकविभक्ति चापूर्वनिपाते” [१।२।४४] इत्युपसर्जनं केशशब्दः । स्वाङ्गात्किम्
बहुयुवा । उपसर्जनात्^१ किम् । अशिखा । नञ् तत्पुरुषोऽयमिति प्राञ्चः । अत्रात
इत्यधिकारादेव न भविष्यति अनधिकारे हि तु बाहुरित्यादावपि प्रसङ्गः । अनुप-
सर्जनादित्यनेन विरोधाद् बाधिष्यते तर्ह्यत इत्यधिकार इति चेत् । विनिगमना-
विरहेण वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । “सहनञ् विद्यमानपूर्वाञ्च” [४।१।५७] इति
निषेधप्रसङ्गाच्चेति चिन्त्यमेतत् । अत्रानुपसर्जनादित्यधिकारबाधनार्थमुपसर्जनादि-
त्युक्तम् । बहुव्रीहवित्युक्तौ त्वतिकेशीति तत्पुरुषे न स्यात् ।

अङ्गात्रकण्ठेति । भाष्येऽनुक्तमप्येतत् प्रयोगदर्शनाद् वृत्तिकृता संगृहीतम् ।
अत्र स्थूलाङ्गी । स्थूलाङ्गेत्यपि संगृहीतं काश्मीरकवर्धमानाभ्याम् । यद्यत्र
स्वाङ्गं^२ गृह्यते सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यान्मुखस्य शालाङ्गत्वात् । सुकेशी रथ्ये-
त्यत्र न स्यात् केशानां रथ्याङ्गत्वाभावात् । अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थं
स्वाङ्गं परिभाषतेऽद्रवमित्यादिना । मुखनासिकासञ्चारी वायुः प्राणः सोऽस्या-
स्तीति प्राणी तस्मिन्तिष्ठतीति प्राणिस्थं तत्स्वाङ्गम् । स्वेदादिव्युदासायाद्रवमिति ।
तेन बहुकफेति स्यात् । मूर्तिमदित्यमूर्तिवारणाय । तेन बहुज्ञानेत्यादिसिद्धिः ।

१. उपसर्जनादिति क० पु० ।

२. स्वामङ्गाः इति क० पु० ।

बहुस्वेदा । द्रवत्वात् । सुज्ञाना । अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला अप्राणि-
स्थत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् । सुकेशी सुकेशा रथ्या । अप्राणिस्थापि
प्राणिनि दृष्टत्वात् । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत् प्राणिसदृशे
स्थितत्वात् ।

नासिकोदरोष्ठब्रह्मादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥४१॥५५॥

एतदन्तात् स्त्रियां वा डीप् । सुनासिकी । सुनासिकेत्यादि ।
“पुच्छाच्च” [वा०] सुपुच्छी सुपुच्छा । “कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्”
[वा०] कवरपुच्छीत्यादि । मणिपुच्छीत्यादि । “उपमानात् पक्षपुच्छा-
भ्याम्” [वा०] श्येनपक्षी । श्येनपुच्छी सेना ।

असर्वगतानां द्रव्याणां परिमाणं मूर्तिः । स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिरित्यन्ये ।
एवमपि बहुशोफेति न स्यात् तदर्थमविकारजम् इति । शोफो हि विकारजः ।
विकारो वातादिवैषम्यम् । रथ्यादिपतितानां ^१केशानामप्राणिस्थत्वादव्याप्ति-
माशङ्क्य लक्षणान्तरं कृतम् । अतस्त्वं तत्र दृष्टं चेदिति । सम्प्रत्यप्राणिस्थं कदा-
चित्प्राणिनि दृष्टं चेत्तदपि स्वाङ्गम् । तेन सुकेशी रथ्यादिसिद्धिः । सुस्तनी प्रति-
मेत्यादावप्राणिस्थत्वात्स्तनादेः स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोतीति लक्षणान्तरमाह—तेन
चेत्तत्तथायुतमिति । तेन प्राण्यङ्गेन तदप्राणि तथैव प्राणिवद् युतं चेत्तदपि येन युतं
तत्स्वाङ्गम्, तेन सुमुखी प्रतिमेत्यादि सिद्धिः । एतदेव प्रत्युदाहरणमुखेन दर्शयितु-
माह—बहुस्वेति । एषु स्वाङ्गत्वाभावान्डीषोऽभावः । अतस्त्वं तत्र दृष्टं चेदित्य-
स्योदाहरणमाह—सुकेशी ^२ रथ्येति । अत्र लक्षणं योजयति—अप्राणिस्थस्यापि ।

नासिको ^३ दरोष्ठेति । अत्र नासिकोदरयोः “न क्रोडादिवह्वचः” [४१॥५६]
इति बह्वज्जलक्षणे प्रतिषेधे प्राप्ते विधिरयम् । “सहनञ्ज्विद्यमानपूर्वाच्च”
[४१॥५७] इत्ययं निषेधस्तु न बाध्येत कथं पुरस्तादपवादव्यायेन नासिकोदर-

१. केशानां नेति क० पु० ।

२. सुकेशी सुकेशा वेति ख० पु० ।

३. नासिकोदरोष्ठेति क० पु० ।

न क्रोडादिबहुचः ॥४।१।५६॥

क्रोडादेर्बहुचश्च स्वाङ्गात् स्त्रियां न ङीष् । सुक्रोडा । आकृतिग-
णोऽयम् । सुजघना ।

सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥४।१।५७॥

एतत्पूर्वात् स्वाङ्गात् स्त्रियां न ङीष् । सकेशा । अनासिका ।
विद्यमानोदरा ।

नखमुखात् संज्ञायाम् ॥४।१।५८॥

सूर्यणखा । गौरमुखा । असंज्ञायां तु ताम्रमृखी ।

योरनन्तरं बह्वज्जलक्षणं प्रतिषेधमेव बाधते । ओष्ठादिष्वपि मध्येऽपवादन्यायेन
संयोगोपघलक्षणमेव बाधते न “सहनञ्” लक्षणम् । अत एव तत्रोदाहरिष्यति—
अनासिका विद्यमानोदरेति । आदिपदाच्छातोदरी । बिम्बोष्ठीति । दीर्घजङ्घी ।
समदन्ती । चारुकर्णी । तीक्ष्णशृङ्गीति । पक्षे शातोदरेत्याद्यपि ज्ञेयम् । अत्रानुवृत्तेन
स्वाङ्गादित्यनेन नासिकादीनां विशेषणाद् बहुशृङ्गा पर्वतस्थलीत्यादौ न ङीष् ।

पुच्छाच्चेति । वक्तव्यमिति शेषः । कबरपुच्छेति । कबर नानावर्णं पुच्छ-
मस्या मयूर्याः सा । आदिना मणिः पुच्छमस्याः मणिपुच्छी । विषं पुच्छमस्याः
विषपुच्छी वृश्चिकी । शरः पुच्छमस्याः शरपुच्छी । उपमानात्पक्षपुच्छाभ्यामिति ।
उपमानात्पराभ्यां पक्षपुच्छाभ्यां नित्यं ङीष् वक्तव्यमित्यर्थः । श्येनपक्षीत्यादि ।
श्येनवत्पक्षौ यस्याः । श्येनवत्पुच्छं यस्या इति विग्रहः ।

न क्रोडादि । स्वाङ्गादिति प्राप्तो ङीष् निषिध्यते । सुक्रोडेति । सुष्ठु क्रोडो
यस्या इति बहुव्रीहिः । अश्वानामुरः क्रोडा स्त्रीलिङ्गोऽयम् । तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे
कृते ङीष् च निषिद्धे टाप् । आकृतिगणोऽयमिति । तेन सुभगा । सुगलेत्याद्य-
न्यान्यपि^१ सिद्धयन्तीति भावः । तथा च संग्रहः—क्रोडावालखुरोऽश्वः शफो गलं
भगगलौ चेति । बह्वचमुदाहरति—सुजघनेति ।

१. खुर । शाला । बाल । शफ । गुल्फ । आकृतिगणोऽयम् ।

१. इत्याद्यपि सिद्धयतीति भाव इति ख० पु० ।

वाहः ॥४॥१॥६१॥

वाहन्तात् स्त्रियां डीष स्यात् । भारौही ।

सख्यशिह्वीति भाषायाम् ॥४॥१॥६२॥

एतौ निपात्येते भाषायाम् ।

जातेरस्त्रीविषयाद्योपधात् ॥४॥१॥६३॥

जातिवाचि यन्न नियतमयोपध ततः स्त्रियां डीष् स्यात् ।
मृगी । हंसो । ब्राह्मणी । घटी । गोत्रचरणावपि जातिरिष्यते । नाडा-
यनी । कठी । बह्वृची । जातेः किम् ? मुण्डा । स्त्रीविषयात्तु वलाका ।
योपधात्कुत्रिया । “हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणां न निषेधः” [वा०]
गवयीत्यादि ।

सहनञ्विद्यमानेति । सहनञ्विद्यमानेत्युच्यमानेऽकल्याणमुखेत्यत्र न स्यात् ।
नह्यत्र नञः परं स्वाङ्गं कल्याणपदेन व्यवधानात् । अतः पूर्वग्रहणम् । सकेति ।
सह केशैर्वर्तते । “तेन सहेतितुल्ययोगे” [२।२।२८] इति बहुव्रीहिः ।
“वोपसर्जनस्य” [६।३।८२] इति सहस्य सभावः । “स्वाङ्गात्” [४।१।५४]
इति प्राप्तो डीष् निषिद्धः । नासिकोदरस्याप्ययं निषेध इत्युक्तन्तदुदाहरति-
अनासिकेति । अविद्यमाना नासिका यस्याः “नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तर-
पदलोपः” इति समासः ।

नखमुखादिति । शूर्पणखा । “पूर्वपदात्संज्ञायाम्” [८।४।३] इति णत्वम् ।
यदा तु शूर्पवन्नखानि यस्याः इति योगमात्रं विवक्ष्यते न संज्ञा ततोऽसंज्ञात्वात्
“नखमुखात्” [४।१।५८] इति न डीष्निषेधो न वा णत्वम् । तेन राक्षस्यपि
योगवृत्त्या शूर्पनखीति भवति ।

वाहः । वाह इति वहेण्विप्रत्ययान्तस्यानुकरणं कर्मणि चोपपदे वहेण्विप्रत्ययो
विधीयते इति केवलस्य वाहः सम्भवो नास्ति । अतः सामर्थ्यात्तदन्तविधिविज्ञायत
इत्याशयेनाह—वाहन्तादिति । भारौहीति । “वहश्च” [३।२।६४] इति ण्वि ।
सर्वलोपः । उपधावृद्धिः । उपपदसमासेन डीषि भसंज्ञायां “वाह ऊट्” [६।१।१०३]

“संप्रसारणाच्च” [६।१।१०८] इति पूर्वरूपम् । “एत्येधत्यूठसु” [६।१।८६] इति वृद्धिः ।

सख्यशिश्वीति । सखिशब्दात् शिशुशब्दाच्च डीष् निपात्यते । न विद्यते शिशुरस्याः अशिश्वी । भाषायां किम् ? “सखे सप्तपदी भव” । अशिशुरिव । इह “सख्यशिश्वीति भाषायाम्” [४।१।६२] इति सूत्रं पठन्ति । तथा च हरदत्त-ग्रन्थः । भाषायामित्युच्यते तत्रैतन्न सिद्धयति सखे सप्तपदी भव । आधेनवो धुनयन्तामशिश्वीरिति । नैष दोषः । इतिकरणोऽत्र क्रियते भिन्नक्रमः । भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तथा च प्रकारे वर्तते तेन छन्दस्यपि क्वचिद् भविष्यति । भाषाग्रहणन्तु नित्यार्थमिति ।

जातेरिति । जात्या स्ववाचकः शब्दो लक्ष्यतेऽर्थे कार्यासम्भवात्, स्वरूपं तु न^१ गृह्यतेऽस्त्रीत्यादिवैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह—जातिवाचि यदिति । अनन्य-भावो^२ विषयशब्दार्थ इत्याह—नचेत्यादि । जातिलक्षणं चोक्तम् । “आकृति-लक्षणा जातिः लिङ्गानां च^३ न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह” इति । द्विविधा हि जातिः । एका नियतव्यञ्जकव्यङ्ग्या गोत्वादिः । अप-रोपदेशगम्या ब्राह्मणत्वादिः । तत्राद्या लक्षयति—आकृतिग्रहणेति^४ । आकृतिः संस्थानं तथा गृह्यत इत्याकृतिग्रहणा संस्थानविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः । तामुदाहरति—मृगी । हंसीति । तर्हि ब्राह्मणत्वादेः संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावादव्याप्तिरिति लक्षणान्तरमुक्तम्—लिङ्गानां च न सर्वभागिति । असर्वलिङ्गेत्यर्थः । एतेनोपदेशगम्या जातिर्लक्षिता तामुदाहरति—ब्राह्मणीति । ब्राह्मणत्वं हि न संस्थानभेदेन व्यज्यते तस्य च क्षत्रियादितुल्यत्वात् । किन्तु ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यामुत्पन्नोऽयमित्युपदेशगम्यम् । तथाप्यसर्वलिङ्गत्वाद् भवति जातिः । ब्राह्मणो ब्राह्मणीति द्विलिङ्गत्वात् ।

अस्याप्राप्तप्रापणार्थत्वात् । तटस्तटी तटमित्यादौ सर्वलिङ्गत्वेऽप्याकृति-ग्रहणत्वादेव जातित्वं सिद्धमिति नाप्राप्तिशङ्का । एवं तर्हि देवदत्तत्वमपि जातिः

१. आकृतिः ग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा । उपसर्जनत्वाच्च डीष् । अवयवविशेष-व्यङ्ग्येत्यर्थः ।

१. न गृह्यते इति क० पु० ।

२. अन्यत्र भावे इति क० पु० ।

३. लिङ्गानां च सर्वभाक् इति क० पु० ।

स्यात् द्वित्रिलिङ्गत्वात् देवदत्तो देवदत्तोति । नतश्च डीष् स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि—सकृदित्यादि । सकृदेकस्मिन् पिण्डे आख्यातोपदिष्टा सती निर्ग्राह्या^१ तत्पिण्डारम्भकावयवानारब्धे पिण्डान्तरे निश्चेतुं शक्या । यथा ब्राह्मणत्वादि । देवदत्तत्वं तु न तथा अवस्थाभेदभिन्नानेकपिण्डवृत्तित्वेऽपि तदवयवानारब्धे^२ पिण्डान्तरे तदनुपलब्धेः । लक्षणद्वयस्यासाधारणमुदाहरणमाह—घटीति । अत्र ब्राह्मणीति स्वरूपोदाहरणम् । नह्यत्र जातिलक्षणो डीष् भवति शाङ्गैरवादिपाठेन डीनन्तत्वात् । तत्र हि नित्स्वरेणाद्युदात्त इष्यते, डीषि त्वन्तोदात्तः स्यात् । असर्वलिङ्गमात्रजातेस्तूदाहरणं वृषलीति ज्ञेयम् । एतत्तु लक्षणमाचार्यैरुपेक्षितम्, वृद्धस्थविरेत्यादौ वयसोऽप्याकृतिग्रहणत्वेन जातित्वाद् डीष्प्रसक्तेः । युवजानिः । युवभार्यः इत्यादौ “जातेश्च” [६।३।४१] इति पुंवद्भावनिषेधप्रसङ्गाच्च । तस्मान्नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमिति लौकिकलक्षणमेव ज्यायः । तेन वयसो न जातित्वम् । युवतितरेत्यत्र तु पुंवद्भावाभावो भाष्यकारप्रयोगादिति समाधेयम् । देवदत्तत्वं^३ त्वेकव्यक्तिवृत्तित्वान्न जातिः । परिमाणभेदेन द्रव्य-भेदाङ्गीकारात् । अत्र पक्षे कुमारीभार्य इति न सिद्धयति पुंवत्त्वात् कुमारभार्य इति स्यात् । अथोभयं भवति मतभेदादित्याह, तथापि नाडायनी । कठीत्यादौ डीष् न सिद्धयति । नह्येषा लौकिकी जातिः । नापि पारिभाषिकी, नहि नडापत्य-माकृतिग्रहणम् । नाप्यसर्वलिङ्गम्, नाडायनी नाडायनी नाडायनमिति त्रिलिङ्ग-दर्शनात् । अतः “गोत्रं च चरणैः सह” इत्यवश्यं गोत्रचरणयोरजातित्वं परि-भाषणीयमित्याशयेनाह—गोत्रचरणावपीति । गोत्रमित्यपत्यमात्रस्य संज्ञा पूर्वाचार्याणाम् । तेनापत्यप्रत्ययान्तोऽपि शब्दो जातिरित्यर्थः । नाडायनीति । “नडादिभ्यः फक्” [४।१।६६] अपत्यमात्रग्रहणादनन्तरापत्येऽपि भवति । अवन्ती । कुन्ती । “इतो मनुष्यजातेः” [४।१।६५] इति डीष् सिद्धयति । कुलस्यापत्यम् “कुलात् खः” [४।१।१३६] कुलीनेत्यत्र त्वजादिपाठाद् डीष् न भवतीत्याहुः ।

चरणशब्दो वेदशाखाध्येतृवचनः, तस्याध्ययनक्रियायोगात् क्रियाप्रवृत्तिकत्वेन

१. मिर्ग्राह्येति क० पु० ।

२. नार धे इति क० पु० ।

३. एकव्यक्तिवान्न जातिरिति ख० पु० ।

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ॥४।१।६४॥

पाकाद्युत्तरपदाद् जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् ।
ओदनपाकी । शङ्ककर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली ।
गोवाली ।

पाचकादिवत् क्रियाशब्दत्वमिति । जातित्वं परिभाषितम्, तदुदाहरति कठी ।
बह्वृचीति । कठेन प्रोक्तं कलापि “वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च” [४।३।१०४]
इति णिनिः । तस्य “कठचरकाल्लुक्” [४।३।१०४] इति लुक् । ततः तद-
धीते तद्वेद” [४।२।१६] इत्यण् । तस्यापि “प्रोक्ताल्लुक्” [४।२।६४] इति
लुक् । बह्व्यः ऋचो यस्याः अध्येतव्या इति बहुव्रीहिः । अनृच^२ बह्वृचौ त्वध्ये-
तर्येव” [वा०] इति वचनात् “ऋक्पूरब्धूपथामानक्षे” [५।४।७४] इत्य-
प्रत्ययः समासान्तः । कथं पुनः स्त्रीणामध्ययने^३ शास्त्रविरोधः । पुराकल्पे ह्येतदा-
सीत् तदाह यमः—

“पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥”

यद्वा मा नामाध्यगीष्ठाः^४ तद्वंश्यत्वात् ताच्छब्दं^५ भविष्यति । यथाऽनघी-
यानेऽपि बाले माणवके । मुण्डेति । गुणशब्दोऽयम् । बलाकेति । बलाकाशब्दो^६
बकजातिवचनोऽयम्, नित्यस्त्रीलिङ्गः । यद्यपि बलां कायतीति योगवृत्त्या लिङ्गा-
न्तोऽप्यस्ति, तथापि यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते स्त्रियमभिधत्ते तस्मिन्नेव यो लिङ्गा-
न्तरेऽपि वर्तते सोऽत्रास्त्रीविषयो विवक्ष्यते इति न दोषः । यद्येवं द्रोणी, कुटी, पात्रो-
त्यत्र न स्यात्, द्रोणशब्दो हि परिमाणविशेषे पुल्लिङ्गः । गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्गः

१. निणिरिति क० पु० ।
२. अनृचह्वचौ नु ध्येतर्येवेति क० पु० ।
३. स्त्रीनामध्ययने को विरोध इति क० पु० ।
४. मघिगीष्ठा इति क० पु० ।
५. ताच्छाक्षु इति क० पु० ।
६. बलाकाशब्दो इति क० पु० ।

इतो मनुष्यजातेः ॥४१॥६५॥

इदन्तान्मनुष्यजातेः स्त्रियां डीप् स्यात् । अवन्ती । दाक्षी । इतः किम् ? विट् । मनुष्यजातेः किम् ? तित्तिरिः । “इज उपसंख्यानमाजात्यर्थम्” [वा०] सौतङ्गमी । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् ।

ऊङुतः ॥४१॥६६॥

मनुष्यजातेरुदन्तात् स्त्रियामूङ् स्यात् । सवर्णदीर्घः ।

कूटशब्दो घटे पुंलिङ्गः, गेहे^१ स्त्रीलिङ्गः । पात्रशब्दोऽपि भाजनसामान्येऽर्धर्चादिरुभयलिङ्गः । भाजनविशेषे स्त्रीलिङ्ग इति । तस्माद् गौरादिषु पाठादेषां डीप् वर्णनीय इत्याहुः । माधवस्तु पात्रशब्दभौणादिकष्टन्नन्तं व्युत्पाद्य, पित्वान्डीषमाह । क्षत्रियेति । “क्षत्राद् घः” [४१॥१३६] इत्यपत्यं घप्रत्ययविधानाद् गोत्रलक्षणमसर्वलिङ्ग जातिः^२ । गवयहयेत्यादि । योपघप्रतिषेधादयं वार्त्तिकारम्भः^३ । अत एवेषां गौरादिषु पाठोऽनार्ष इति तत्रैवोक्तम् । मनुष्यशब्दान्डीषि “हलस्तद्धितस्य” [६।४।१५०] इति यलोपे मनुषीति माधवः ।

पाककर्णेति ! ओदनपाकादय ओषधिजातिविशेषे रूढाः संज्ञाः यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्याः । तत्र नित्यस्त्रीत्वात् पूर्वणाप्राप्तो डीपनेन विधीयते ।

इतो मनुष्येति । अवन्ती । अवन्तेरपत्यं स्त्री । “वृद्धेत्कोसलाजादाञ्च” [४१॥१७१] तस्य “स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च” [४१॥१७६] इति लुक् । दाक्षीति । “अत इञ्” [४१॥६५] इत्यपत्ये इञ् । उभयत्र गोत्रं जातिः । अत इत्यधिकारादप्राप्तो डीप् विधीयते । जातेरित्यनुवर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योपघादपि यथा स्यात् । उदमेयस्यापत्यम् “अत इञ्” [४१॥६५] आदमेयी ।

१. इतः किम् ? विशेषपत्यं विट् “जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्” [४१॥१६८], “अतश्च” [४१॥१७७] इति स्त्रियां लुक् । मनुष्यग्रहणं किम् ? तित्तिरिः । तपरकरणात् वयजन्तादवन्तीयतेः विवपि न डीप् अवन्तीरिति ।

१. गेहै स्त्रीलिङ्ग इति क० पु० ।

२. गोत्रलक्षणमसर्वलिङ्गत्वा डीतिरिति क० पु० ।

३. योपघप्रतिषेधारम्भोऽयं वार्त्तिकारम्भ इति क० पु० ।

अन्तादिवच्च ॥६॥१॥८५॥

योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत् परस्यादिवत् । इत्यादिवद्भावात् स्वाद्युत्पत्तिः । कुरुः । अयोपधादित्येव । अध्वर्युः । “अप्राणिजातेश्चारज्वादीनामिति वाच्यम्” [वा०] कर्कन्धूः । प्राणिजातेस्तु धेनुः । रज्वादेस्तु रज्जुः हनुः ।

इत्र उपसंख्यानमजात्यर्थम् । सुतङ्गमेन निर्वृत्ता सौतङ्गमी “वुत्र्छणा”दिना चातुरर्थिक इत्र । अतो नेयं जातिः, डकारो ‘नोङ्धात्वोः’ [६।१।१७५] इति विशेषणार्थः । उङ्घानेऽपि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धे दीर्घोच्चारणं ब्रह्मबन्धुरिति^१ परत्वादूङ्घं बाधित्वा “शेषाद्विभाषा” [२।४।१५४] इति कप् मा भूदिति । कथम् ऊ इति च द्वावुकारौ सवर्णदीर्घेण निर्दिष्टौ । तत्र द्वितीय उकारः कपो बाधनार्थः इति । कथं तर्हि बहुब्रह्मबन्धूक इति । सत्यम्, यस्मादूङ्घुत्पद्यते तस्मादेव बहुव्रीहेः कपं बाधते । अयमनूङन्तावयवको बहुव्रीहिरित्यदोषः । अथ कथं “विहर मया सह भीरु काननानि” इति । अनूङन्तत्वे हि सम्बुद्धिगुणे कृते भीरो इति स्यात् । सत्यम्, स्त्रीजातिविशेषवाची हि भीरुशब्दः, तस्मादूङ्घिति श्रीकण्ठपुरुषोत्तमादयः । कथं तर्हि “वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः” इति । ऊङन्तत्वे “नञृतश्च” [५।४।१५३] इति कप् स्यात् । अनूङन्तत्वे च “ह्रस्वस्य गुणः” [७।३।१०८] इति । अत्राहुः— तनुशब्दः स्त्रीजातौ कविभिः प्रयुज्यते । तस्मादूङ्घि कृते कर्मधारयोऽयम् । मनुष्यजातेः कृकवाकुः । जातेः किम् ? भिक्षा ।

सवर्णदीर्घ इति । कुरोरपत्यं स्त्री “कुर्वादिभ्यो णः” [४।१।१५१], तस्य “स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च” [४।१।१७६] इति लुक् । गोत्रलक्षणेय जातिरिति । ऊङ्घि कृते “अकः सवर्णे दीर्घः” [६।१।१०१] इत्यर्थः ।

नन्वेवं कुरुशब्दस्य^२ प्रत्ययान्तत्वादसति प्रातिपदिकत्वे स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्योत्तरयति—योऽयमिति । “एकः पूर्वपरयोः” [६।१।८४] इत्यधिकारेण यो विहित आदेशः स विधिवाक्ये पूर्वं निमित्तत्वेनापेक्षितं प्रत्ययान्तवत्

१. वृत्तस्वाध्यायहीनायां ब्राह्मणजातावयं बहुव्रीहिवन्तंते । तथा जीवबन्धुरिति ।

१. कश्माभूदिति क० पु० ।

२. कुरुशब्दस्येति क० पु० ।

स्यात्, आश्रीयमाणं परं प्रत्यादिवत् स्यात् तदवयवग्रहणेन गृह्यते इत्यर्थः । तत्र परादिग्रहणात् ब्रह्मबन्धवा । ब्रह्मबन्धवै । ऊङन्तत्वेन^१ “नोङ्घात्वोः” [६।१।१७५] इति विभक्त्याद्युदात्तत्वनिषेधो भवति । पूर्वस्य प्रातिपदिकस्यान्तवद्भावात् ऊङन्तम्^२ प्रातिपदिकम् इति स्वादिसिद्धिर्भवति^३ तदाह—इत्यादिवद्भावादिति । यद्यप्यत्र पूर्वान्तवद्भावेनेष्टसिद्धिर्न परादिवद्भावेन, तथा सत्यप्रत्यय इति प्रतिषेध एव स्यात्, तथाप्यादिरूढोऽपेक्षया पूर्वं प्रातिपदिकं तद्वद्भावात् तदवयवत्वेन ग्रहणात् पूर्वान्तवद्भावादिति यावत् । ततः स्वाद्युत्पत्तिरिति व्याख्येयम् ।

अथ परादिग्रहादप्रत्यय इति निषेध एव कस्मान्न भवति । स्यादेवम् । यद्यप्यप्रत्यय इति प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात्, पर्युदासस्त्वयम् । तत्राप्रत्ययान्तस्य पूर्वस्य विधिः क्रियते, न तु प्रत्ययान्तो^४ निषिद्धयते । एवं च कृत्वा “नोङ्घात्वोः” [६।१।१७५] इत्यपि घटते । अन्यथोङन्ताद्विभक्तिरेव नास्तीति किं निषेधेनेति । भाष्ये तु प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽपि परिहृतम् । आचार्यप्रवृत्तिर्जापयति उत्पद्यन्ते^४ ऊङन्तात् स्वादय इति यदयम् “नोङ्घात्वोः” [६।१।१७५] इति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्तीति । कथं तस्माद् “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्यूङन्तात् स्वादयः उत्पद्यन्ते” इति ।

अध्वर्युरिति । अध्वर्युशाख्याध्यायिनि वंशे भवेत्यर्थः । चरणलक्षणोऽयं जातिः । कर्कन्धूरिति । ननु दीर्घान्त एवायम् । तथा चोणादिषु “कफेलूकर्कन्धूदिधिषू” इत्युत्पत्त्ययान्ता व्युत्पादिताः । निष्कर्कन्धूः पञ्चभिः कर्कन्धूभिः क्रीतः पञ्चकर्कन्धू-रिति दृश्यते । ऊङन्तत्वे तूपसर्जनत्वं तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययलुक् स्यात्, तत्

१. पूर्वपरयोरिति स्थानवच्छेद्यन्तत्वेन श्रवणात् पूर्वपरसमुदायः एकादेशस्य साक्षात् स्थानो न पूर्वपरो समुदायिनौ । समुदायो हि एकदेशेन निवर्त्यते तत्रावयविनि वृत्तिं विना समुदायनिवृत्तिर्नैत्यवयवौ नान्तरीयकतया निवर्त्यते इत्यवयवयोरानुमानिकं स्थानित्वम्, ततश्च “श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबन्धो बलीयान्” [५०।११३] इत्यवयव-वाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमित्यन्तादिवद्भावो विधीयते । एवंस्थिते कुप

१. ऊङन्तत्वेनेति नास्ति ख० पु० ।

२. ऊङन्तमिति क० पु० ।

३. प्रत्ययान्तस्य निषिध्य ते इति क० पु० ।

४. उत्पद्यते ऊङन्तास्स्वादय इति क० पु० ।

पङ्गोश्च ॥४॥१॥६८॥

पङ्गुः । “श्वसुरस्योकाराकारयोलोपश्च” [वा०] श्वश्रूः ।

उरुत्तरपदादौपम्ये ॥४॥१॥६९॥

उर्वन्तात् स्त्रियामूङ् स्यादौपम्ये । करभोरुः ।

किमनेनोङ्विधानेनेति चेत्, सत्यम्; कर्कन्धवा । कर्कन्धवै इत्यत्र “नोङ्धात्वोः” [६।१।१७५] इति विभक्त्याद्युदात्तनिषेधार्थम् । कथञ्चिदुपचारात् प्राणिवृत्तौ कार्कन्धेय इति “स्त्रीभ्यो ढक्” [४।१।१२०] तथा स्यादिति च दीर्घान्तादप्यूङ् विधीयते । कथं तर्हि निष्कर्कन्धूरिति । उच्यते “उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्”^१ इति । एकादेशः स्त्रीग्रहणेन प्रातिपदिकग्रहणेन च न गृह्यते, उत इति च नानुवर्तते, तेन दीर्घान्तादपि भवति । रज्ज्वादिपर्युदासाच्चोदन्तादेव भवति, नादन्तादेरपि^२ ।

पङ्गोश्च । अजात्यर्थमिदम् । पङ्गुशब्दो गुणवाची । श्वश्रुरस्येति । अस्मादूङ् प्रत्ययः । अस्य चोकारस्य चाकारस्य च लोपो वक्तव्य इत्यर्थः । श्वश्रूरिति । आशु अश्नुते व्याप्नोतीति श्वश्रुरः । आशु व्याप्तव्य इत्येके । “शावशेराप्तौ” [उ० ४७] इति आशुशब्दे उपपदेश्नोते रुन् प्रत्ययो भवति शाधिति निर्देशसामर्थ्यादाशुशब्दस्यादिलोपश्च निपात्यते । श्वश्रुरस्य^३ स्त्री श्वश्रूः । पुंयोगलक्षणे डीषि प्राप्ते तदपवादोऽयमूङ् विधीयते, तत्सन्नियोगेन चाकारलोपो किंघीयमानोऽन्त्यस्यैव भवति, नादेः व्यवधानात् । उकारलोपस्तु व्यवहितस्यापि भवति वचनात् । प्रत्ययान्तत्वेऽप्यस्मात् स्वादयो भवन्ति । “श्वश्रुरः श्वश्रूः” [१।२।७१] इति निर्देशाज्ज्ञापकात् ।

इत्यत्र प्रातिपदिकान्तो य उकारो यश्चोङ् ऊकारस्तयोर्ग एकादेशस्तस्य पूर्वस्यान्तवदित्यन्तवद्भावे सति यदिष्टं सिद्धयति तदाह—इत्यादिवद्भावादिति । वर्णाश्रयविधावन्तवद्भावो नेष्यते । तेन खट्वाभिरित्यत्रान्तवद्भावात् “अतो भिस ऐस्” [७।१।६] इति न “उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्” इति च ज्ञेयम् ।

१. उभयाश्रयेणान्तादिवत् इति क० पु० ।

२. नोदन्तादेरपीति क० पु० ।

३. श्वश्रुरस्य स्त्रीति क० पु० ।

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ४।१।७०॥

संहितादेरुर्वन्तात् स्त्रियामूढ् स्यादौपम्येऽपि । संहितोरुत्तरित्यादि ।
 “संहितसहाभ्यां च” [वा०] संहितोरुः, सहोरुः । “तन्वादेर्वेति केचित्”
 [का०] तनूः । तनुः । चञ्चूः । चञ्चूः ।

शार्ङ्गरवाद्यञो डीन् ॥ ४।१।७३॥

शार्ङ्गरवादेरजन्ताच्च जातवाचिनः स्त्रियां डीन् स्यात् । स्वरे भेदः ।
 शार्ङ्गरवीत्यादि वैदी ।

उरुत्तरेति । उपमीयतेऽनयेत्युपमा तस्याः भाव औपम्यम् । करभोरुत्तरिति ।
 ‘मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः’ [अम०] तद्वदुरु यस्याः सा । उर्व-
 न्तादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं हस्तिशुभोरुत्तरित्यत्र पदान्तरव्यवधाने मा भूदिति ।
 औपम्ये किम् ? वृत्तोरुः । संहितोरुत्तरिति । संहितौ मिलितौ उरु यस्याः । आदि-
 शब्देन शफौ उरु यस्याः शफोरुः । शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् ।
 ‘लक्षणानि विद्यन्ते ययोस्तौ लक्षणौ “अर्शआदिभ्योऽच्” [५।२।१२७] तावुरु
 यस्याः । वामौ शोभमानौ उरु यस्याः सा वामोरुः । संहितेति । संहितोरुः । संहितौ
 मिलितौ “समो वाहितततयोः” [वा०] इति यस्यान्तलोपो विहितस्तस्यैकदेश-
 विकृतत्वादेव सिद्धम् । यस्तु हितेन सह वर्तते इति व्युत्पाद्यते तत्र यथा स्यादिति
 संहितग्रहणमित्याहुः ।

सहोरुत्तरिति । सहेते इति सहौ तादृशावुरु यस्या इत्यर्थः । विद्यमानवचनो
 वा सहशब्दो गौरवातिशयप्रदर्शनार्थत्वाच्च न प्रयोगवैयर्थ्यम् । शार्ङ्गरवीति ।
 शृङ्गशब्दादपत्येऽर्थे “प्राग्दीव्यतोऽण्” [४।१।८३] आदिवृद्धिः । ओर्गुणः ।
 अवादेशः । तस्मादणन्तत्वान् डीपि प्राप्ते डीन् विधीयते । तत्र च “ञ्जित्यादि-
 नित्यम्” [६।१।१६७] इत्याद्युदात्तो भवति । डीषि च सति “यस्येति च”
 [६।४।१८४] इति लोपे “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” [६।१।१६१]
 इत्यन्तोदात्तः स्यात् तदेतदुक्तम्-स्वरे भेद इति । एवं वैदीत्यत्राप्यूह्यम् । विदस्या-

1. लक्ष्मीवद्वाची लक्षणशब्दः । तन्वादेर्वेति केचित् । तथा चोक्तं मुग्धबोधे
 “तन्वादेर्वा” । इति ।

“नृनरयोर्वृद्धिश्च” [वा०] नारी ।

यङश्चाप् ॥४।१।७४॥

यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात् । चकारः स्वार्थः । कौमुदगन्ध्या । कारीष-
गन्ध्या । वाराह्या । “षात्पराद् यङश्चाप् वाच्यः” [वा०] पौतिमाष्या ।

पत्यं वैडी । “अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽत्र” [४।१।१०४] गोत्रत्वाज्जातिलक्षणे
डीषि प्राप्ते डीन् विधीयते ।

नृनरयोरिति । शार्ङ्गरवादिगणस्थसूत्रम्^१ । नृशब्दात् “ऋन्नेभ्यो डीप्”
[४।१।५] इति डीपि नरशब्दात् जातिलक्षणे डीषि प्राप्ते वचनम्, वृद्धिविधानार्थं
च । यद्यप्यन्यतरोपादानेऽपि नारीतीष्टं रूपं सिद्धयति, तथाप्यन्यतरस्यानिष्ट-
रूपनिवृत्त्यर्थं द्वयोरुपादानम् । नरशब्दे चान्त्यस्य यस्येति लोपेनापहारादनन्तर-
स्याकारस्य वृद्धिर्भवत्यान्तरतम्यात् । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति परिभाषाबाधस्यैव
न्याय्यत्वात् । तेन नारीत्येव द्वयोरपि भवति । किं तर्हि किन्नरीणां नरीणामिति
प्रयोगः । अपप्रयोग इत्येके । “पुंयोगादाख्यायाम्” [४।१।४८] इति डीषिति
परे । अन्ये त्वनिर्दिष्टस्थानिकत्वाद् इकः परिभाषोपस्थितौ नृशब्दस्यैव
वृद्धेर्नारीति भवति । नरशब्दग्रहणं तु डीनर्थमेव । तत्रानिको वृद्धयभावान्नरीत्येव
भवितव्यमित्याहुः । तेषां वृद्धिविधायके गणसूत्रे नरपाठश्चिन्त्यप्रयोजनः । अत्र
पुत्रशब्दमपि पठन्ति, तेन शैलपुत्री । प्रद्योतपुत्री । “मा भैषीः पुत्रि सीते”, “पुत्रीव
हर्षं हृदये करोति” इति । पुत्रशब्दश्चापत्यवचनस्त्रियामप्यस्ति यथोदाहृते ।

1. तथा च कापटव-बाहव-गौतम-गौडुल एतेऽणन्ताः । ततो डीपि प्राप्ते वचनम् । गौतम-
शब्दाद् गौरादित्वाङ्डीषपि । कामण्डलेयः । ब्राह्मणकृतेयः । आनिधेयः । आशोकेयः ।
एते ढगन्ताः । अत्रापि डीपि । वात्स्यायन । मौञ्ज्यायन । जातित्वान् डीष् । कैकेय ।
ढगन्तः । काव्यशैव्यौ यङन्तौ । ततश्चापि प्राप्ते । एहि । पर्येहि कृदिकारान्तौ, ततो
डीषि । आडमरथ्या । यजन्तः, ततो डीषि । ओदपानम् । शुण्डिका । अणन्तः । अरात ।
चण्डाल । वतण्ड । जातित्वाद् डीषि । भोगवद् गौरिमतोः संज्ञायाम् । उगिल्लक्षणे
डीपि प्राप्ते । ननु चमावाद्युदात्तौ ततश्च डीपि डीनि वा विशेषाभावोऽत आह-घादिषु
नित्यह्रस्वार्थम् । भोगवतितरा । गोमतितरेति । अन्यथा “उगितश्च” [६।३।४५]
वा ह्रस्वत्वं स्यात् । इति शार्ङ्गरवादिः । इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

यूनस्तिः ॥४११७७॥

युवन्शब्दात् स्त्रियां तिः स्यात् । डीपोऽपवादः । तद्धितत्वात्
स्वाद्युत्पत्तिः । युवतिः । इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

इति श्रीरामचन्द्रविरचितायां प्रक्रियाकौमुद्यां स्त्रीप्रत्ययप्रकरणं पूर्णम् ।

तथा च 'पुमांसं पुत्रमाधेहि' इति मन्त्रे पुंविशेषणम् । एवं च^१ "सूतोऽग्रराज-
भोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रङ् वा" इति वार्तिके पुत्रङ्विधानं डीपि स्वार्थम्,
रूपे विशेषाभावात् ।

यङश्चाप्^१ । चापः पकारो "हल्ङ्चाब्भ्यः" [६।१।६८] इति सामान्य-
ग्रहणार्थः । चः स्वार्थः "चितः" [६।१।१६३] इत्यन्तोदात्तार्थः । पित्वेऽपि
परत्वात् चित्स्वर एव भवति । कौमुदगन्धेति । कुमुदस्येव गन्धोऽस्य कुमुदगन्धिः
करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः । "उपमानाच्च" [५।४।१३७] इति
गन्धस्येदन्तादेशः । ततस्तस्य गोत्रापत्यं स्त्रीत्यर्थे "तस्यापत्यम्" [४।१।६२]
इत्यण् । वाराहस्यापत्यं स्त्री "अत इत्" [४।१।६५] तयोः स्थानेऽणि "अणित्रो-
रनार्षयोः गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे" [४।१।७८] इति ष्यङादेशः^२, ततश्चाप् ।
षात्परादिति । एतच्च "आवट्याच्च" [४।१।७५] इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वाल्लभ्यते पौतिमाष्येति । पूतिमापस्य गोत्रापत्यम् "गर्गादिभ्यो यञ्" [४।१।१०५],
"यञश्च" [४।१।१६] इति डीपोऽपवादश्चाप् भवति ।

यूनस्तिरिति । डीपोऽपवादः "ऋन्नेभ्यः" [४।१।५] इति प्राप्तस्य ।
तद्धितत्वादिति "तद्धिताः" [४।१।७६] इत्यधिकारात् तद्धितसंज्ञायाम् "कृत्तद्धित"

I. अत्र यङ इति "वृद्धेः कोमलाजादाञ्ज्यङ्" [४।१।१७१] इति ज्यङोऽपि सामान्य-
ग्रहणम्, तेनावन्त्या । कौसस्याः । सौवीर्या इत्यत्रापि चाप् भवति । यद्यपि च ष्यङ्
स्त्रियामेव विहितस्तथापि डित्करणसामर्थ्यात्तस्यापि ग्रहणमित्याह-षात्परादिति ।

१. पूतोऽग्रराजभोजनभ्यो इति क० पु० । सूतोऽग्रराजभोजनभ्यो इति ख० पु० ।

२. ष्यङादेश इति क० पु० ।

[१।२।४६] इति प्रातिपदिकसंज्ञा, ततः स्वाद्युत्पत्तिरित्यर्थः । “स्वादिष्वसर्वनाम-
स्याने” [१।४।१७] इति पदत्वान्नलोपः । “इतो मनुष्यजातेः” [४।१।६५]
इति ङीष् तु न भवति, तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् । यौवनस्याजातित्वाच्च ।
कथं युवत्य इति । यौतेरीणादिके कतिप्रत्यये कृते “कृदिकारात्” [वा०] इति ङीष्
इत्याहुः । इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणियः शेषवंशामलो-
त्तंसः श्रीनरसिंहसूनुर्भवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।
तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् स्त्रीप्रत्ययप्रक्रिया ॥ १ ॥

इति श्रीश्रीकृष्णस्य कृतौ प्रकाशाख्यव्याख्यायां
स्त्रीप्रत्ययप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

शुभं भूयात् ।

स्त्रीप्रत्ययाः ११२०

पाणिनीयसूत्राणां प्रकाशसहितायाः प्रक्रियाकौमुद्याः स्त्रीप्रत्ययान्तभागस्य

अकाराद्यनुक्रमणिका

पृ० सं०	सूत्रनामानि	पृ० सं०	सूत्रनामानि
११६	अकः सवर्णे दीर्घः	७६	अनचि च
३६६	अचः	३२१	अनाप्यकः
७८	अचः परस्मिन्०	३६८	अनिदितां हलः
३७	अचश्च	१५५	अनुनासिकात्परो०
२०१	अचि र ऋतः	१४७	अनुस्वारस्य ययि पर०
२५३	अचि इनुधातुभ्रुवां०	२०६	अनेकाल् शित्सर्वस्य
२४३	अचो ञिति	४३२	अनो बहुव्रीहेः
१२२	अचोऽन्त्यादि टि	४५६	अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्
६१	अचो रहाभ्यां द्वे		अन्तादिवच्च
२४०	अच्च धेः	४६१	अन्यतो ङीप्
४१६	अजायतष्टाप्	४५२	अपरिमाणविस्ता०
२०६	अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि	२४१	अपृक्त एकाल् प्रत्ययः
३९	अणुदित्सवर्णस्य०	३९५	अपोमि
३२१	अतो गुणे	३६३	अप्तृनतृच्स्वसृ०
२०९	अतो मिस ऐस्		अभाषित पुंस्काच्च
२६३	अतोऽम्	२७७	अम्भार्थनद्योर्ह्रस्वः
१७०	अतो रोरप्लुतादप्लुते	३१४	अम् संबुद्धौ
१५४	अत्रानुनासिकः पूर्वस्य०	१८३	अर्थवदधातुरप्रत्ययः
३१६	अत्वसन्तस्य चाधातोः	३३२	अर्वणस्त्रसावनजः
५४	अदर्शनं लोपः	१५४	अलोऽन्त्यस्य
३६८	अदस औ सुलोपश्च	२४०	अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा
१२४	अदसो मात्	२३४	अल्लोपोऽनः
३६८	अदसोऽसेदां दु दो मः	१२०	अवङ् स्फोटायनस्य
५२	अदेङ् गुणः	११३	अव्यक्तानुकरणस्यात०
२६५	अद्ङडतरादिभ्यः पञ्चभ्यः	४१७	अव्ययादाप् सुपः
	अन उपधालोपिनो	१३६	अष्टन आ विभक्तौ
२४०	अनङ् सौ	३३७	अष्टाभ्य औश

पृ० सं० सूत्रनामानि

३०३ अस्थिदधिसकथ्यक्षणा०

३६७ अहन्

आ

३११ आकडारादेका संज्ञा

२७४ आङि चापः

२३६ आङो नाऽस्त्रियाम्

१६३ आङ्माङोश्च

४०१ आच्छीनद्योर्नुम्

२७५ आटश्च

२८१ आण नद्याः

३३८ आतो लोपः

आदाचार्याणाम्

२६ आदिरन्त्येन सहेता

१४४ आदेः परस्य

२४६ आदेः परस्य

२१३ आदेशप्रत्यययोः

१०३ आद् गुणः

३२२ आद्यन्तवदेकस्मिन्

६७ आद्यन्तौ टकितौ

२१७ आमिसर्वनाम्नः सुट्

४४६ आयनेयीभीयियः कठ०

इ

५२ इको गुणवृद्धी

२६६ इकोऽचि विभक्तौ

७३ इको यणचि

१३४ इकोऽसवर्णे०

३३० इग्यणः संप्रसारणम्

इतो मनुष्यजातेः

३३३ इतोऽत्सर्वनामस्थाने०

३१० इदमो मः

३२० इदोऽम् पुंसि

४६६ इन्द्रवरुणभव०

३६८ इन्-हन्-पूषार्यम्णां शौ

पृ० सं० सूत्रनामानि

ई

२२४ ईदूदेद्विवचनं प्रग्रहम्

१-१-११

उ

४२६ उगितक्च

४-१-६

३२६ उगिदच्चां सर्वनामस्थाने

७-१-७०

३७ उच्चैरुदात्तः

१-२-२६

१३३ उजः

१-१-१७

३७१ उद ईत्

६-४-१५९

१४४ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य

८-४-६१

उीचामातः स्थाने

७-३-४६

२२ उपदेशेऽजनुनासिक०

१-३-२

५८ उपसर्गाः क्रियायोगे

१-४-५६

११० उपसर्गादिति धातौ

६-१-६१

३७२ उमे अभ्यस्तम्

६-१-५

ऊ

१३३ ऊँ

१-१-१८

२४ ऊकालोऽञ्जस्व०

१-२-२७

ऊङुतः

४-१-६६

४५४ ऊधसोऽनङ्

५-४-१३१

ऊरुत्तरपदादौपम्ये

४-१-६६

ऋ

२६१ ऋत उत्

६-१-१११

२६२ ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः

७-२-११०

१६५ ऋत्यकः

६-१-१२४

३३० ऋत्विग्दधुगुस्त्रगा०

३-२-५६

२६२ ऋदुशानस्पुरुदं शोऽने०

७-१-६४

२८४ ऋन्नेभ्यो ङीप्

४-१-५

ए

२०३ एकवचनं संजुद्धिः

१-३-४६

३५१ एकवचनस्य च

७-१-१२

३०९ एकाचो बशो भष्०

८-२-३७

२६१ एकाजुत्तरपदे णः

८-४-१२

१२० एङः पदान्तादति

६-१-१०९

पृ० सं०	सूत्रनामानि	पृ० सं०	सूत्रनामानि
११०	एङि पररूपम्	६-१-१४	६८ कय्यस्तदर्थे
२०३	एङ् ह्रस्वात्संबुद्धेः	६-१-६६	क्रीतात्करणपूर्वात्
३०६	एच इग्रस्वादेशे	१-१-८८	३४० किन्प्रत्ययस्य कुः
६३	एचोऽयवायावः	६-१-७८	८६ क्षप्यज्यौ शक्योर्थ
३६०	एत ईद्वहुवचने	८-२-८१	ख
१८१	एतत्तदोः सुलोपो०	६-१-१३२	१५६ खरवसानयोर्विसर्जनीयः
१०६	एत्येधल्यूठसु	६-१-८८	१४५ खरि च
२५६	एरनेकाचोऽसंयोग०	६-४-८२	२४४ ख्यत्यात्परस्य
	ऐ		६-१-११२
१३	ऐ औच्	४	ग
	ओ		३८६ गमहनजनखन०
२६६	ओः सुपि	६-४-८३	२७० गोतो णित्
१३०	ओत्	१-१-१५	घ
१७४	ओतो गार्थस्थ	८-३-२०	२३६ घेङिति
१११	ओमाडोश्च	६-१-९५	ङ
२११	ओसिच	७-३-१०४	१५२ ङमो ह्रस्वादचि
	औ		२३६ ङसिङसोश्च
२७३	औङ आपः	७-१-१८	२१६ ङसिङयोः स्मात्०
२४५	औत्	७-३-११८	६८ ङिच्च
२७०	औतोऽमृशसोः	६-१-६३	२८० ङितिह्रस्वश्च
	क		३४५ ङेप्रथमयोरम्०
४६१	कस्कादिषु च	८-३-४८	२५८ ङेराग्नद्याम्नीभ्यः
	काण्डान्तात् क्षेत्रे	४-१-२३	२१० ङेर्यः
१६१	कानाम्नेङिते	८-३-१२	१५० ङ्णोः कुक्कुक् शरि
३२०	किमः कः	७-२-१०३	१८८ ङथाप्प्रातिपदिकात्
१५६	कुप्वोः क् पौ च	८-३-३७	च
१६७	कुप्वोः क् पौ च	८-३-३७	३१४ चतुरनङुहोरासुदात्तः
३४०	कृत्तद्धितसमासाश्च	८-३-३८	६६ चादयोऽसत्वे
३३६	कृदतिङ्	३-१-६३	१०२ चुद्
४१५	कृन्मेजन्तः	१-१-३६	३४१ चोः कुः
	कादल्पाख्यायाम्	४-१-५१	३६६ चौ
४१६	क्त्वातोसुन्०	१-१-४०	छ
			१६२ छे च
			६ १-७३

पृ० सं० सूत्रनामानि

ज

३७६ जक्षित्यादयः षट्

२१६ जसः शी

२३६ जसि च

२३१ जरायाः जरसन्य०

२९४ जइशसोः शिः

जातेरस्त्रीविषया०

जानपदकुण्ड०

झ

१४५ झयो होऽन्यतरस्याम्

८८ झरो झरि सवर्णं

१४१ झलां जशोऽन्ते

८५ झलां जश् झशि

ट

२०८ टाडसिङ्गसामिनात्स्याः

४३१ टाट्टुचि

टिड्ढाणञ्द्वयसच्०

२६५ टेः

ड

१५० डः सि धुट्

२४८ डति च

डाबुभाभ्यामन्य०

ढ

१७८ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः

त

३४४ तदोः सः सावनन्त्ययोः

४१३ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः

४१ तपरस्तत्कालस्य

३५३ तवममौ ङसि

२०५ तस्माच्छसो नः पुंसि

२६ तस्य लोपः

३७२ तिरसस्तिर्यलोपे

३५० तुभ्यमहौ ङयि

पृ० सं० सूत्रनामानि

४२ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्

२६१ तृज्वत्क्रोष्टुः

३०२ तृतीयादिषु भाषिकपुंस्क०

२२६ तृतीयासमासे

३५६ तेमयावेकवचनस्य

१३६ तोः पि

१४३ तोर्लि

३७७ त्यदादिषुदृशो०

२५२ त्यदादीनामः

२८१ त्रिचतुरोः स्त्रियांतिस्मृचतसृ

२५१ त्रेस्त्रयः

३४८ त्वमावेकवचने

३५६ त्वामौ द्वितीयायाः

३४५ त्वाहौ सौ

थ

३३३ थो न्यः

द

३०८ दादेधांतोर्धः

दामहायनान्ताच्च

३१८ दिव उत् ,

३१७ दिव औत्

२३८ दीर्घाजसि च

७५ दीर्घात्

६३ दीर्घादाचार्याणाम्

१२२ दूराद्धूते च

२२६ द्वन्द्व च

द्विगोः

३२२ द्वितीयाटौस्वेनः

३४६ द्वितीयायां च

१६३ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने

घ

६४ घातोस्तान्निमित्तस्यैव

न

नखमुखात्संज्ञायाम्

१-१-६

७-१-५५

७-१-७४

१-१-३०

८-१-२२

८-४-४३

८-४-६

३-२-६०

७-२-१०२

७-२

७-१-५३

७-२-६७

६-१-२३

७-२-६४

७-१-८७

८-२-३२

४-२-७

६-१-१३१

७-१-१८४

६-१-१०५

६-१-१५

८-४-५२

८-२-८४

१-१-३१

४-१-२१

२-४-३४

७-१-८७

१-४-२२

६-१-८०

४-१-५८

पृ० सं० सूत्रनामानि

३२४ न डिसंबुद्धयोः	८-२-८
न क्रीडादिवहचः	४-१-५६
३६३ नचवाहाहैवयुक्ते	८-१-२४
२८२ न तिसृचतसृ	६-४-४
८१ न पदान्तद्विवचन०	१-१-५८
१३९ नपदान्ताष्टोरनाम्	८-४-४२
१४८ नपरे नः	८-२-२७
२६४ नपुंसकस्य श्लचः	७-१-७२
२९३ नपुंसकाच्च	७-१-१६
२२५ न बहुव्रीहौ	१-१-२२
२५५ न भूसुधियोः	६-४-८५
१६८ नमस्पुरसोर्गत्योः	८-२-४०
३६१ न मु ने	८-२-३
न यासयोः	७-३-४५
२५० न लुमताङ्गस्य	१-१-६३
२३५ नलोपः प्रातिपदिका०	८-२-७
३२४ नलोपः सुप्स्वर०	८-२-२
२०२ न विभक्तौ तुस्माः	१-३-४
३७७ नशेर्वा	८-२-६३
१५० नश्च	८-३-३०
१४५ नश्चापदान्तस्य	८-३-२४
१५६ नश्छव्यप्रशान्	८-३-७
२६२ न षट्स्वस्त्रादिभ्यः	४-१-१०
३२६ न संयोगाद्वमन्तात्	६-४-१३७
३३१ न संप्रसारणे संप्र०	६-१-३७
३६३ नहो धः	८-२-३४
११८ नाज्झलौ	१-१-१०
३७२ नाञ्चेः पूजायाम्	६-४-३०
२०१ नादिचि	६-१-१०४
३७५ नाभ्यस्ताच्छतुः	७-१-७८
२१२ नामि	६-४-३
११६ नाम्रडितस्यान्त्यस्य०	६-१-६९
४७७ नासिकोदरोष्ठ०	४-१-५५

पृ० सं० सूत्रनामानि

४५८ नित्यं स पत्न्यादिषु	४-१-३५
१२८ निपात एकाजनाङ्	१-१-१४
५७ नीचैरनुदात्तः	१-२-३०
३८१ नुम्विसर्जनीय०	८-३-५८
२६६ नृ च	६-४-६
१५६ नृन् पे	८-३-१०
३२२ नेदमदसोरकोः	१-१-११
२८८ नेयडुवङ्स्थानावस्त्री	१-१-४
३३६ नोपाधायाः	६-४-७
प	
पङ्कोश्च	४-१-६८
३५१ पञ्चम्या अत्	७-१-३१
२४६ पतिः समास एव	१-४-८
४५७ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे	४-१-३३
३३५ पथिमथ्यभुक्षामात्	७-१-८५
२०७ पदान्तस्य	८-४-३८-४-३७
१६५ पदान्ताद्वा	६-१-७६
२३१ पद्भोमासहनिश०	६-१-६३
६३ परः संनिकर्षः संहिता	१-४-१०६
१८६ परश्च	६-१-२
३६४ पश्याथैरनालोचने	८-१-२५
पाककर्णपर्णपुष्प०	४-१-६४
३६६ पादः पत्	६-४-१३०
४३० पादोऽन्यतरस्याम्	४-१-८
४६६ पुंयोगादाख्यायाम्	४-१-४८
३८७ पुंसोऽसुङ्	७-१-८६
१५४ पुमः खय्यम्परे	८-३-६
४५४ पुरुषात्प्रमाणे०	४-१-२४
४५९ पूतकतोरै च	४-१-३६
९९ पूर्वत्रासिद्धम्	८-२-१
२१६ पूर्वपरावरदक्षिणो०	१-१-३४
२२१ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा	७-१-१६
१८६ प्रत्ययः	४-१-१

पृ० सं० सूत्रनामानि

२४६ प्रत्ययलोपे प्रत्यय०	१-१-६५
प्रत्ययस्थात् कात्पूर्०	७-३-४४
१४८ प्रत्ययस्य लुक्श्लु०	१-१-६१
२३० प्रथमचरमतया०	१-१-३५
२०१ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः	६-१-१०२
३४८ प्रथमायाश्च द्विव०	७-२-८८
प्राचां षफ तद्धितः	४-१-१७
६७ प्रादयः	१-४-५८
१२२ प्लुतप्रगृह्या अचि०	६-१-१२५

ब

२४६ बहुगणवतुडति संख्या	१-१-२३
३५६ बहुवचनस्य वस्नसौ	८-१-२१
२११ बहुवचने श्लयेत्	७-२-१०३
१६६ बहुषु बहुवचनम्	१-४-२१
४५५ बहुव्रीहेरूपसे०	४-१-५५
४७४ बहुव्रीहेक्षान्तोदात्तात्	४-१-५२
४७२ बहुादिभ्यश्च	४-१-४५

भ

भस्त्रोषानाशादू०	७-३-४७
३३४ भस्य टेलोपः	७-१-८८
३३० भ्यसोऽभ्यम्	७-१-३०
५५ भूवादयो धातवः	१-३-१
१७१ भोभगोअधो०	८-३-१७

म

३२८ मघवा बहुलम्	६-१-१२८
४३२ मनः	४-१-१२
मनोरो वा	४-१-३८
१३१ मय उओ वो वा	८-३-३३
६७ मिदचोऽन्यात्वरः	१-१-४७
३८ मुखनासिकावचनो०	१-१-८
१४५ मोऽनुस्वारः	८-३-२३
३१६ मो नो धातोः	८-२-६४
१४८ मो राजि समः कौ	८-३-२५

पृ० सं० सूत्रनामानि

य

३६४ यः सौ	७-२-१०
यङश्चाप्	४-१-७४
२३४ यचि भम्	१-४-१८
यजश्च	४-१-१६
७५ यथासंख्यमनुदेशः	१-३-१०
१४३ यरोऽनुनासिके०	१-१-५४
२०७ यस्मात्प्रत्ययविधि०	१-४-१३
२९३ यस्येति च	६-४-१४८
२७४ याडापः	७-३-११३
३४० युजेरसमासे	७-१-७१
३४७ युवा वौ द्विवचने	७-२-६२
३५८ युष्मदस्मदोः षष्ठी०	८-१-२०
३५० युष्मदस्मदोरनादेशे	७-२-८६
३५२ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽङ्	७-१-२७
यूनस्तिः	४-१-७७
३४८ यूयवयौ जसि	७-१-६३
२०४ यूस्त्र्याख्यौ नदी	१-४-३
३४६ योऽचि	७-२-८६

र

२०६ रषाम्यां नो णः समानपदे	८-४-१
२६५ रात्सस्य	८-२-७४
२७५ रायो हलि	७-२-८५
१७८ रोरि	८-३-१४
१७५ रोऽसुपि	८-२-६६
३१८ रोः सुपि	७-३-१६
३८० रोरूपधाया दीर्घ इकः	८-२-७६

ल

२०५ लशक्तद्धिते	१-३-८
११ लोपः शाकल्यस्य	८-३-१६

व

४२६ वनोश्च	४-१-७
२६३ वयसि प्रथमे	४-१-२०

पृ० सं० सूत्रनामानि

२६० वर्षाभ्वश्च	६-४-८४
४६० वर्णादनुदात्तात्तो०	४-१-३९
३१४ वसु संसुध्वंसुस्वन०	८-२-७२
३८५ वसोः संप्रसारणम्	६-४-१३
३११ वाद्रुहमुहण्णुहाणिहाम्	८-२-३३
४०१ वा नपुंसकस्य	७-१-७९
६४ वान्तो यि प्रत्यये	६-१-७६
१४८ वा पदान्तस्य	८-४-५६
२८८ वामि	१-४-५
२८७ वाग्शसोः	६-४-८०
२६३ वावसाने	८-४-५६
१६७ वा शरि	८-३-३६
११० वासुप्यापिशलेः	६-१-६२
३१२ वाह ऊट्	६-४-१३२
वाहः	४-१-६१
१७६ विप्रतिषेधे परं कार्यम्	१-४-२
१९१ विभक्तिश्च	१-४-१०४
२३६ विभाषा द्विभ्योः	६-४-१३६
२२६ विभाषा जसि	१-१-३२
२६४ विभाषा तृतीयादिष्वचि	७-१-६७
२७६ विभाषादिक्समासे०	१-१-२८
२७७ विभाषाः द्वितीयातृतीयाभ्याम्	७-३-११५
विभाषा सपूर्वस्य	४-१-३४
६५ विरामोऽवसानम्	१-४-११०
३४२ विश्वस्य वसुराटोः	६-३-२८
१५६ विसर्जनीयस्य सः	८-३-३४
१६६	
५६ वृद्धिरादैच्	१-१-१
१०५ वृद्धिरेचि	६-१-८८
४५९ वृषाकप्यसिकुसित०	४-१-३७
३३९ वेरपृक्तस्य	६-१-६७
वोतो गुणवचनात्	४-१-४४
१७४ व्योर्लुधुप्रयत्नतर शा०	८-३-१८

पृ० सं० सूत्रनामानि

२७८ व्रश्चभ्रस्जसृजमृज०	८-२-३६
श	
४०२ शपथ्यनोर्नित्यम्	७-१-८१
३१६ शरोऽचि	८-४-४६
१६६ शर्परे विसर्जनीयः	८-३-३५
१४५ शश्छोऽटि	८-४-६३
३४६ शसो न	७-२-२६
१२६ शात्	८-४-४४
शाङ्गर्वाद्यजो डीन्	४-१-७३
१५० शितुक्	८-३-३१
२६४ शि-सर्वनामस्थानम्	१-१-४२
३४६ शेषे लोपः	७-२-९०
२४९ शेषो ध्यसखि	१-४-७
शाणात्प्राचाम्	४-१-४३
३३१ श्वयुवमघोनामतद्धिते	६-४-१३३
ष	
३१८ षट्चतुर्भ्यश्च	७-१-५५
२४६ षड्भ्यो लुक्	७-१-२२
षिद्वौरादिभ्यश्च	४-१-४१
१३६ ष्टुना ष्टुः	८-४-४१
३३५ णान्ता षट्	१-१-३४
स	
८८ संयोगान्तस्य लोपः	८-२-३३
संहितशफलक्षण०	४-१-७०
४७६ सख्यशिर्वाति भाषायाम्	४-१-६२
२४३ सख्युरसंबुद्धौ	७-१-६२
३३७ संख्याविसायपूर्वस्य	६-३-११०
३६५ सपूर्वायाः प्रथमायाः	८-१-२६
३७१ समः समि	६-३-६३
१५६ समः सुटि	८-३-५
३७ समाहारः स्वरितः	१-२-३१
३३१ संप्रसारणाच्च	६-१-१०८
२७३ संबुद्धौ च	७-३-१०६

पृ० सं० सूत्रनामानि

१३० संबुद्धौ शाकल्यस्ये०	१-१-१६
१६६ सरूपाणामेकशेष	१-२-६४
१२० सर्वत्र विभाषा गोः	६-१-१२२
२४१ सर्वनामस्थाने चासं०	६-४-८
२१६ सर्वनाम्नः स्मै	७-१-१४
२७६ सर्वनाम्नः स्याऽद्वैतश्च	७-३-११४
२१४ सर्वादीनि सर्वनामानि	१-१-२७
१६८ ससजुयो रुः	८-२-६६
सहनञ्विद्यमान०	४-१-५७
३१७ सहेः साडः सः	८-३-४६
२९७ सान्तमहतः संयो०	६-३-१०
३५२ साम आकम्	७-१-३३
३१४ सावनडुहः	७-१-८२
२३२ सुडनपुंसकस्य	१-१-४३
१६२ सुपः	१-४-१०५
२०६ सुपि च	७-३-१०२
६४ सुप्तिङन्तं पदम्	१-४-१४
४६२ सूर्यतिष्यागस्त्य०	६-४-१४९
१८२ सोऽचि लोपे चेतगद०	
३२६ सौ च	६-४-१३
३४३ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च	८-२-२६
१३७ स्तोः श्चुना श्चुः	८-४-४०
२८६ स्त्रियाः	६-४-७६

पृ० सं० सूत्रनामानि

२८६ स्त्रियां च	७-१-६६
६६ स्थानिवदादेशोऽन०	१-१-५६
८५ स्थानेऽन्तरतमः	१-१-५०
३७६ स्पृशोऽनुदके किञ्	३-२-५८
२२० स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्	१-१-३५
२६८ स्वमोर्नपुंसकात्	७-१-२३
४०३ स्वरादिनिपातमव्ययम्	१-१-३७
स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसं०	४-१-५४
२३३ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने	१-४-१७
१८६ स्वौजसमौट्	४-१-२
ह	
३२७ हन्तेरत्पूर्वस्य	८-४-२२
२७ हलन्त्यम्	१-१-३
१७४ हलि सर्वेषाम्	८-३-२२
६५ हलोऽनन्तराः संयोगः	१-१-७
२४१ हल्ङ्थाव्भ्यो दीर्घात्	६-१-६८
१७१ हशि च	६-१-११४
१४८ हे मपरे वा	८-३-२६
३०८ हो ङः	८-२-३१
३२७ हो हन्तेर्ङिन्नेषु	७-३-५४
२११ ह्रस्वनद्यापो नुट्	७-१-५४
२३९ ह्रस्वस्य गुणः	७-३-१०८
२९८ ह्रस्वो नपुंसके	१-२-४७

